

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№2 (49), 2016

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**
(бас ред. орынбасары),
т.ғ.к., доц. **У.М. Джолдыбаева**,
т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**
(жауапты хатшылар),
т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,
PhD, проф. **Вирджиния Мартин**

(АҚШ),
PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),
т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**

(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,

проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2016

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 25.05.2016 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 52,75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 80.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

М а з м ұ н ы С о д е р ж а н и е

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Алтаев А.Ш., Хасанаева Л.М. Городское население Казахстана в конце ХХ-начале ХХІ века в контексте мировых трендов и особенностей урбанизации в стране.....	7
Altayev A.Ş., Hasanaeva L.M. The urban population in Kazakhstan is the context of global trends and features of urbanization in the late twentieth and early twenty-first of century.	
Альжанова Э.Е. Система управления Туркестанским Генерал-губернаторством в конце ХІХ - начале ХХ века.....	11
Alzhanova E.E. Management system of Turkistan General-Governorship in the late 19 - early 20 centuries.	
Балахметова Г.К. Основные тенденции в развитии педагогических учебных заведений в 1970-1985 годы в Казахстане.....	17
Balakhmetova G. K. The main tendencies in development of pedagogical educational institutions in 1970-1985 years in Kazakhstan.	
Базарбаев Қ. Түркістан жәдитшілерінің ағартушылық идеяларының қалыптасуы және ұлт мәселесі.....	21
Bazarbayev K.K. The issue of educational ideas and the formation of the nation Turkestan.	
Бакторазов С.У. Политические репрессии в Южном Казахстане периода перехода политике сплошной коллективизации.....	26
Bahtorazov S.U. Political repression in South Kazakhstan period of transition policy of solid collectivization.	
Далаева Т.Т. Особенности организации делопроизводства в волостной системе управления во внешних округах Западно-Сибирского Генерал-губернаторства в 20-60-е гг. ХІХ в.....	31
Dalayeve T. Peculiarities of organization of the office work in the volost' management system in the outer okrugs of west siberian Governor-Generalship in the 20-60-ies XIX century.	
Жанбосинова А.С. К истории национальной государственности.....	38
Zhanbosinova A.S. History of the national intellectuals.	
Жумағұлов Б.С. Формирование этнической структуры населения Казахстана: исторический анализ.....	44
Zhumagulov B.S. Formation of ethnic structure of the population of Kazakhstan: historical analysis.	
Калыбекова М.Ч. Трудовая армия в годы второй мировой войны (1939-1945 гг.).....	48
Kalybekova M. Ch Professional army during the Second World War (1939-1945 years.).	
Мажитова Ж.С. Дискуссии о путях реформирования суда биев в дореволюционной Российской историографии(середина ХІХ- начало ХХ вв.).....	51
Mazhitova Zh.S. discussion on ways to reform the court of biys in the pre-revolutionary Russian historiography (the middle of ХІХ – beginning of ХХ centuries).	
Майхиев Д.К. Военно-историческое значение 550-летия Казахского ханства	59
Maikhiyev D.K. Military-historical significance of 550th anniversary of the Kazakh Khanate.	
Сейткасымов А.А. Особенности проведения выборов в Кокчетавском районе 1938 году.....	62
Seytikasymov A.A. Features of the elections in the area Kokchetav 1938 g.	

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Nessipbaeva K.R. Historical - geographical ideas in doctrines of the Arab medieval world.....	68
Несіпбаева К.Р. Историко-географические представления в учениях арабского мира времен Средневековья.	
Пилипчук Я. В. Как курыканы стали саха.....	73
Pylurpchuk Ya. V. As Kurykan become Saha.	
Сагинаева А.Н., Бабаханова Э.А., Хабижанова Г.Б. ХІ-ХІІІ ғғ. қыпшақтардың орыс княздіктерімен сауда-экономикалық және мәдени байланыстары.....	77

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические и социально-политические науки», №2 (49), 2016

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. У.М. Джолдыбаева,
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2016

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и
информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 25.05.2016.
Формат 60x84 1/8.
Объем 52,75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 80.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

Saginayeva A.N., Babakhanova E.A., Khabizhanova G.B. Trade-economic and cultural relations of Kipchaks with the Russian principalities in the XI-XIII centuries.

Тохметов А.Т. Казахстанско-Вьетнамское сотрудничество: опыт и перспективы..... 81
Tohmetov A.T. Kazakhstan-Vietnamese cooperation: Experience and Prospects.

Талеев Д.А. Түрік әлемі батыспен шығыстың арасындағы алтын көпір... 85
Taleev D.A. The Turkic world golden bridge between East and West.

Тулекова М.К. Түркі халықтары тарихының руникалық жазба ескерткіштері..... 88
Tulekova M.K. The Rune monuments of the written language are in history of turkic people.

Шокатова А.К., Мухажанова Т.Н. Авар қоғамының әлеуметтік-әкімшілік басқару жүйесі..... 91
Shokatova A.K., Mukazhanova T.N. Socio-administrative management system of the Arab Society.

Тастемирова Г. А. Қазақ-ауған ынтымақтастық байланыстарын жетілдіру– бүгінгі күннің міндеті..... 97
Tastemirova G. A. Development of the Kazakh-Afghan cooperation is the task of the day.

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Джаманбалаева Ш.Е., Маульшариф М., Тленчиева Ш.М. Білім, ғылым және бизнестің бірігуі негізіндегі аймақтардың дамуындағы университеттердің рөлі (Қазақстан мысалында)..... 102

Jamanbalaeva S.E., Maulsharif M., Tlenchiyeva S.M. Role of universities in regional development based on the integration of education, science and business (on the example of Kazakhstan).

Даулбаев Т.Ф. Развитие полиязычного образования в Республике Казахстан в условиях поликультурной толерантной среды..... 106

Daulbayev T.F. Development of multilingual education in the Republic of Kazakhstan in a multicultural tolerant environment.

Көккөзова М.Б., Бегалиева А.К., Масимбаева А.А. Воспитание, патриотизм и интернационализм в творчестве Джамбула Джабаева..... 110

Kokkozova M.B., Begaliev A.K., Masimbayeva A.A. Bringing up, patriotism and internationalism in the work of Zhabul Zhabayev.

Еспенбетова А.М. Қазақ қоғамындағы жаңа таптық құрылым: құрметті азаматтар және олардың қызметі (XIX ғ.)..... 114

Yespenbetova A. New social class structure of the kazakh society: honorary citizens and public activity (XIX c.).

Карибжанова Е.А. Роль Ассамблеи народа Казахстана в межнациональном согласии..... 119

Karibzhanova E.A. Role of the Assembly of People of Kazakhstan in interethnic concord.

Макашева К.Н., Сияқұлова С.А. Ұлыбританияның Еуропалық Одақтан шығу мәселесі..... 124

Makasheva K.N., Siyakulova S.A. On the question of the UK disaffiliation with the European Union.

Майхиев Д.К. Военная политика США против Ирака (1991-2003 гг.): факторы применения вооруженных сил..... 129

Maikhiyev D.K. Us military politics against Iraq (1991-2003): factors of armed forces USAGE.

Такижбаева Н.З. Политическая психология казахов и её роль в создании и развитии Казахского Ханства (1465-1718 гг.)..... 133

Takizhbaeva N.Z. The political psychology of kazakhs and its role in creation and development of Kazakh Khanate (1465-1718)

Тулеев М.С. Международный терроризм в странах центральной Азии: региональные особенности..... 140

Tuleyev M. S. International terrorism is in countries of central Asia: regional features.

Sandykbaeva U.D., Arystanbekova K.D., Mazhikyza N. Youth nature of the formation of cultural values..... 147

Сандыкбаева Ө.Д., Арыстанбекова Қ.Д., Мажықызы Н. Жастардың қалыптасуының мәдени құндылықтағы болмысы.

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»

№2 (49), 2016

Periodic – 4 issues/year
Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences

G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical
sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Zholdybayeva U.M. *candidate of
historical sciences, associate professor,*

Ospanova R.R. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Virginia Martin *professor, PhD (USA),*

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyapap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical
sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences,
professor (Germany),*

Nesipbayeva K.R. *doctor of historical
sciences, professor,*

Sokolov A.B. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical
sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical
sciences, professor (Turkey)*

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2016

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of
Kazakhstan, May, 8, 2009
№10102-ZH

Signed for print 25.05.2016.

Format 60x84 1/8.

Volume 52,75 уч.-изд.л.

Issue 300. Order 80.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2016

- Султанов С.А., Кашкинбаева А.Т.** Распад Советского Союза в контексте демократизации представительных институтов (на примере Казахстана и Кыргызской Республики)..... 150
- Sultanov S., Kashkinbayeva A.** Collapse of the soviet union in the context of the democratization of representative institutions (on the example of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic)..... 150
- Mukan S., Raev D., Tokmurzaeva A.** The USA-Russia energy diplomacy from American perspective..... 157
- Мұқан Сәкен, Раев Д., Токмурзаева А.** АҚШ-Ресей энергетикалық дипломатиясындағы американдық көзқарасы..... 157
- Вдовин В.Н.** Раннегреческая тирания в ионии (Эрифры)..... 163
- Vdovin V.N.** Early greek tyrants of ionia (Erythrae)..... 163

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

- Арыстанбекова Қ., Әділханова Ж.** М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі – ұлттық тәрбие құралы..... 168
- Arystanbekova K., Adilhanova Zh.** M.Zhumabayev's "Pedagogy" as the basis of national education..... 168
- Бегалиева А.К., Амирханов М.Б., Ахметжанов Д.Г.** Документы и материалы РКП (б) - ВКП (б) как источник для изучения истории периода НЭПА..... 172
- Begalieva A.K., Amirkhanov M.B., Akhmetzhanov D.G.** Documents and materials of the RCP (b) - GKP (b) as a source for studying the history of the NEP period..... 172
- Дубягина Е.** Историкографический обзор генезиса ряда культур эпохи бронзы памятников Казахстана..... 176
- Dubyagina E.** Historiographical review genesis of some cultures bronze age monuments in Kazakhstan..... 176
- Құрманбаева Қ.С.** Бай шаруашылығының тәркілеу жөніндегі халықтың арыз-шағымдары – тарихи дереккөз ретінде (XX ғасырдың 20 – 30-жылдары)..... 181
- Kurmanbayeva K.S.** Complaints and public statements of the people on the issue of the confiscation bai economy as a historical source (20 - 30 years of the XX century)..... 181
- Seksenbaeva G.A., Alpysbaeva N.K., Nurpeisova B.** The particularity of audiovisual document usage in teaching historical disciplines..... 188
- Сексенбаева Г.А., Алпысбаева Н.К., Нурпеисова Б.Е.** Тарихи пәндерді оқытуда аудиовизуалды деректерді пайдаланудың ерекшеліктері..... 194
- Мукатова Д.** Түркілік жазба жәдігерлер және ұлттық мұра..... 194
- Mukatova D.** Ancient tyurkskie monuments and a National naslediya..... 194
- Рүстем К.М.** ҚР ОММ-ның 1740-қор құжаттары кенестік цензура тарихының дереккөзі ретінде..... 198
- Rustem K.M.** Documents of fund 1740 of Central State Archive of the Republic of Kazakhstan as sources of soviet censorship's history..... 198
- Толубаева К.М.** «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының этнографиялық сюжеттік деректері..... 203
- Toleubaeva G.M.** The plot - ethnographic sources composition "Kozy Korpesh Bayan Sulu"..... 203

**АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

- Ахатов Г.А.** Исследования средневековых памятников в долине р.Ойыл в Западном Казахстане..... 208
- Akhatov G.A.** Researches of medieval sites in the valley Oiyl river in Western Kazakhstan..... 208
- Әділханова Ж., Арыстанбекова Қ.** Қазақ мәдениетіндегі қамшының рөлі..... 212
- Adilhanova Zh.S., Arystanbekova K.D.** The role of the whip in the culture of the kazakh..... 212
- Ержанова А.Е.** Талдысай қонысы кеншілерінің еңбек құралдарына жүргізілген трасологиялық зерттеулер..... 216
- Erzhanova A.E.** Trasological analysis of stone tools from the settlement of metallurgists Taldysay..... 216
- М. Елеуов, Е.Ш. Ақымбек.** Мұсылман архитектурасы стилінде салынған мұнара іргетасы (Ортағасырлық Ақтөбе қаласы)..... 220

Eleuov M., Akymbek Y. Founding of tower built on islamic architectural style (medieval settlement Aktobe).	
Бесетаев Б.Б., Сабыржан А.А. Конское снаряжение пазырыкского времени Восточного Казахстана.....	225
Besetaev B.B., Sabyrzhan A.A. The horse trappings of Pazyryk time of East Kazakhstan.	
Көккөзова М.Б., Бегалиева А.К. Отандас қазақтардың сөйлеу тіліндегі ерекшеліктері.....	229
Kokkozjva M.B., Begaliev A.K. Differences speaking Kazakh oralms.	
Кожя М.Б., Байсариева Г. Храмы кимаков и Огузов.....	233
Kozha M., Baisarieva G. The memorial temples Oguz and Kimaks.	
Кулбек А. Керамический комплекс средневекового Тараза.....	240
Kylbek A. Ceramic complex of medieval Taraz.	
Омаров Ғ.Қ., Мукашев Ж. Сақ-скиф дүниетанымындағы грифон образы.....	246
Omarov G.K., Mukashev J. Character of griffins worldview of sako-scythians.	
Оралбай Е.Қ. Үстірттің ерте темір дәуірі ескерткіштері (б.з.б. VI-V ғғ.).	249
Oralbay Y.K. Monuments of the early iron are of Ustyurt (VI-V centuries b.c.).	
Мусаханова М.З. История Казахстана в образах.....	252
Mussakhanova M. History of Kazakhstan in images.	
Қошымова А.О., Арыстанбекова Қ. Жер-су атауларына қатысты аңыз-әңгімелер (Оғыздар мысалында).....	259
Koshymova A.O., Arystanbekova K.D. Legends of the names of places and rivers (for example, the history of the Oguz).	
Толубаев А.Т. Қазақ дүниетанымындағы аруақтар және жын-перілер туралы түсініктер	263
Toleubaev A.T. Concepts about spirits and genies in the outlook of the Kazakh people.	
Халидуллин Ғ.Х., Аташ Б.М. Қазақ халқының салт-дәстүрлерінің құрылымдық негіздері мен қызметтері.....	268
Khalidullin G., Atash B.M. Kazakh pillar structure and functions of the customs and traditions of the people.	

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

Алпысбес М.А. «Айтылған тарих» – жаңа теориялық-әдіснамалық бағыт, инновациялық зерттеу тәсілі.....	274
Alpysbes M. A. "Oral history" - new theoretical-methodological orientation, innovative research methods.	

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

Әбікей А.М. С.Қожанов – ОАМИПИ (САХИПИ) директоры.....	283
Abikey A. S.Hodzhanov - director polytechnic institute.	
Мәтбек Н.Қ. Сүлеймен Бақырғани – ортағасырлық ойшыл, ғұлама.....	287
Matbek N. K. Suleymen Bakyrhani is a thinker and the scientist of Middle Ages	
Қартабаева Е.Т. Ясауи ілімінің тарихы алғышарттары.....	291
Kartabaeva E.T. Yasawi about knowledge of the preconditions history.	

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

Ахылбекова Г. «Мәдени мұра» бағдарламасының патриоттық тәрбие берудегі мәні.....	298
Akhylbekova G. Essense of the programme«Cultural heritage» in patriotic education.	
Асылбеков Е.А. Формирование экологического контроля: историко-правовой обзор.....	301
Asylbekov Y.A. Formation of ecological monitoring: historical and legal review.	
Анапияев Қ.Е. Тәуелсіз Қазақстандағы тарихи отанына оралаған отбасы балаларының бейімделуі: тарихи аспект.....	305
Anapiyayev K.E. Adaptation of children of repatriated in independent Kazakhstan.	

Атамбай Б. Франсуа Миттеранның Еуропалық интеграцияны дамытудағы рөлі.....	309
Atambay B. The role of Francois Mitterrand in the development of European integration.	
Балабекова Н.Е. Нарынкол ауданының білім беру саласының күнделікті өмірінен.....	313
Balabekova N.E. Everyday life Narynkolskogo district education	
Бабаханова Э. Семей аймағындағы білім беру ісінің қалыптасу алғы-шарттары мен дамуы (XX ғасырдың 20-30 жылдары).....	318
Babakhanova E. 1930 - 1940 years prerequisites for the establish-ment of educational institutions in Semipalatinskoi and the development of education.	
Бердиева А.Н. Судьба военнопленных после окончания Второй Мировой войны.....	323
Berdieva A.N. Fate of prisoners of war after completion of the second world war.	
Боранбекқызы А. Көшпелілердің мемлекеттілігі туралы отандық ғалымдардың зерттеулері.....	327
Boranbekkyzy A. Researches of domestic scientists about Nomadic’s statehood.	
Далабаев Қ.Ж. Дәстүрлі қазақ фольклорындағы отбасы мен неке мәселесі.....	332
Dalabaev K.J. Traditional kazakh folklore of family and marriage.	
Жанзакова А.К. Қазан революциясына дейінгі Жетісу өңіріндегі өнеркәсіптің дамуы мен оның түрлері.....	335
Zhanzakova A. K. Development and types of industry in Semirechensk region before the october revolution.	
Жалғасбаев Н. Особенности геополитического положения Центральноазиатских государств	339
Zhalgasbayev N. Features geopolitical situation of Central Asian States.	
Жәйірібек Б. Ж. Ұлы Отан соғысының майдангері Тұрсын Мыңбаевтың өмірі тарихынан.....	344
ZhairbekovB.Z. Life story of the Great Patriotic Wars participant Tursyn Mynbaev.	
Касымова Н. Изменения в сфере образования Алматинской области в годы Великой Отечественной Войны.....	346
Kasymova N. Changes in Almaty region education during the Great Patriotic War.	
Кадырбаева М.Е. Орталық Азия мен шет мемлекеттердегі қазақ диаспорасының демографиялық ахуалы және қоныс аударудың саяси-экономикалық факторлары (1991-2015 жж).....	349
Kadyrbaeva M. Political and economic factors and demographic problems of the Kazakh diaspora in Central Asia and abroad (1991-2015 yy).	
Қырымжанова Н.С. 1917 – 1919 жж. Облыстық қазақ съездерінің мәні.....	354
Kyrymzhanova N.S. A Significance of regional Kazakh congresses in 1917-1919.	
Қажыбеков Б. Орта ғасырлық Тараз қаласы.....	358
Kazhybekov. B. The medieval city of Taraz.	
Исамет Н.А. XV-XVI ғасырлардағы қазақ өмірі жыраулар мұрасында....	362
Issamet N. The life of the Kazakh people in the XV-XVI centuries in the works of zhyrau.	
Құрманалина Н.Н. Халық ауыз әдебиетіндегі қазақ-жоңғар күресінің кейбір мәселелері.....	366
Kurmanalina N. Some issues of Kazakh-Djungarian wars in oral history.	
Текеев А.И. Ұлы Отан соғысы тұтқындарының соғыстан кейінгі тағдыры.....	371
Tekeyev A. History of prisoners after the end of Great Patriotic War.	
Тілеужанова А.А. Проблемы древнетюркской мифологии в трудах исследователей.....	374
Tileuzhanova A.A. Problems in the study of ancient mythology in the on modern period	
Shyntemirova D.B. Historical and cultural monuments in the development of economy and tourism of east Kazakhstan region.....	378
Шынтермирова Д.Б. Шығыс Қазақстан облысының экономикасы мен туризмінің дамуындағы тарихи-мәдени ескерткіштер	
Никитин Д. А. История развития горноперерабатывающей промышленности Зырянковского района.....	381
Nikitin D.A. History of processing industries Zyryanovsky area.	
Рамазанова Р.С. Социально - экономического развития промышленности ВКО в период с 2005-2015гг.....	384

Ramazanov R.S. Socio - economic development of the East Kazakhstan region the industry in the period from 2005-2015.	
Сатыбаева М.С. История изучение энеолита Северного Казахстана.....	388
Satybaeva M.S. History study chalcolithic North Kazakhstan	
Сейсембаев Ғ. Ж. Сарматтардың қару-жарақ кешені.....	391
Seusembaev G. Sarmatian weapons complex.	
Сайтжанов Д.А. Уголовно-правовая борьба с бандитизмом: краткий исторический экскурс.....	394
Saitjanov D.A. Criminal law anti-gang: a brief history.	
Сайтжанов Д.А. Уголовно-правовая борьба с организованной преступностью.....	399
Saitjanov D.A. Criminal law fight against organized crime.	
Шамшиденов А. Особенности составления крупномасштабных ландшафтных карт при территориальном анализе для проектирования АЛСЗ.....	403
Shamshidenov A. Peculiarities of the drawing up large scale landscape map on territory analyze for the project landscape agriculture.	

**СЫН-ШҚІР
РЕЦЕНЗИИ
REVIEWS**

Алпысбес М.А. Тарихи жадыдеректері және айтылған тарих әдісінің маңызы хақында заманауи ғылыми ой.....	408
Alpysbes M. A. Modern scientific thought about the significance of the sources of Historical Memory and the method of Oral History.	
Фархад Шамал. Вопросы изучения памятников буддизма на территории Афганистана и Гандхарского искусства.....	415
Farkhad Shamal. The study of Buddhist monuments in Afghanistan and Gandhara art.	

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. № 476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы № 433-З ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за № 476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. № 433-З ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН.

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3 . from June, 26, 2003)

Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№2 (49), 2016

Алматы

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»
Series «Historical and socio-political sciences»**

№2 (49), 2016

Алматы

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

УДК 574.11-41

**ГОРОДСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XX НАЧАЛЕ XXI ВЕКА В
КОНТЕКСТЕ МИРОВЫХ ТРЕНДОВ И ОСОБЕННОСТЕЙ УРБАНИЗАЦИИ В СТРАНЕ**

Алтаев А.Ш. - д.и.н., профессор КазНУим.аль-Фараби
Хасанаева Л.М. - к.и.н. доцент КазНУим.аль-Фараби

Сегодня больше половины населения планеты проживает в городах и темпы его роста продолжают увеличиваться. Постоянно растет число крупных городских агломераций. Согласно данным Секретариата ООН численность горожан увеличилась с 2,3 млрд. в 1994 году до 3,9 млрд. в 2014 году. К 2050 году оно должно вырасти до 6,3 млрд. При этом степень и темпы урбанизации имеют значительные вариации по регионам, странам и даже отдельным городам. В конце XX-начале XXI вв. города вступили в новую фазу роста численности населения, связанную с переносом столицы в Астану и реализацией задач форсированной модернизации РК.

Ключевые слова: урбанизация, городское население, города, поселки городского типа, источники роста населения, миграции, механический прирост, естественный прирост.

С распадом Советского Союза процесс урбанизации и роста численности городского населения затормозился и даже стал демонстрировать падение. В 90-е годы XX века численность городского населения в Казахстане сокращалась интенсивнее, чем численность сельского. Затем этот процесс сменился обратным, когда в 1999-2005 годах численность городского населения увеличивалась, а сельского сокращалась. В 2006–2007 годах количество горожан вновь сократилось, а сельских жителей увеличилось, что было связано с административно-территориальными изменениями, преобразованием городских поселений в сельские. В настоящее время в целом темпы роста городского населения намного выше темпов роста селян. Сегодня именно городское население определяет общую динамику численности населения Казахстана, к примеру, атолько в 2008-2009 годах на 74,1% рост населения РК происходил за счет горожан.

В демографическом развитии сохранялись тенденции роста численности городского и снижения численности сельского населения. К 2001 году численность городского населения Республики составила 8,3 миллиона (55,8%), сельского - 6,5 миллиона человек (44,2%). Самый высокий удельный вес городского населения был в Карагандинской области - 82,4% и соответственно самый низкий процент сельского населения - 17,6%. Численность городского населения Карагандинской области составляла 1138,8 тысячи человек, что сопоставимо с численностью г. Алматы. Второе место по численности городского населения занимает Восточно-Казахстанская область - 882,6 тысячи человек (58,7%). Но здесь слишком велик удельный вес сельского населения - 41,3% - в основном за счет территорий бывшей Семипалатинской области. На третьем месте по численности городского населения - Южно-Казахстанская область - 740,3 тысячи человек, хотя доля городского населения здесь самая низкая в республике - всего 36,6%. Но так как общая численность населения области высокая, велико и абсолютное число горожан. Более низкий показатель доли городского населения отмечен лишь в Алматинской области - 28,7%, но это без учета самой Алматы. Высокий удельный вес городского населения демонстрировали Мангыстауская (78,8%) и Павлодарская (63,7%) области. Но в абсолютных цифрах численность городского населения здесь невелика - 255 тысяч и 494,5

В 2003 году городское население Казахстана составляло 8 457 152 тыс. чел., в 2007 оно увеличилось до 8 833 249, в 2009 – до 8 662 919, в 2012 – до 9 127 105, а в 2014 году достигло 9433482 тыс. чел. В абсолютном выражении сельское население также показывало прирост, так с 2003 года его численность выросла с 6 409 685 до 7727292 тыс. чел. в 2014 году. При этом произошло снижение доли городского населения в общей численности, а доля сельского – увеличилась. Так, в 2003 г. доля городского населения составляла 56,9 %, а сельского – 43,1 %. В 2014 г. это соотношение составило 54,9/45,1 %. Несмотря на то, что республика с конца XX века относится к странам со средним уровнем урбанизации, и на сегодня сохраняется тенденция урбанизации. Тем не менее, в связи с

развитием иммиграции за счет репатриации этнических казахов, расселяющихся главным образом в сельской местности, произошло увеличение доли сельского населения в республике.

Итоги переписи 1999 года зафиксировали наиболее урбанизированные области, которыми являлись Карагандинская, где доля городского населения составляла 82,2%, Мангистауская - 78,4%, Павлодарская - 63,4% и Восточно-Казахстанская - 58,8%.

В период между переписями 1989 и 1999 годов значительное снижение городского населения отмечалось в Акмолинской (на 122 тыс. чел. или 24,3%), Карагандинской (на 267,4 тыс. чел. или на 18,7%) и Восточно-Казахстанской (на 131,9 тыс. чел., или на 12,8%) областях. При этом увеличение его доли наблюдалось в Костанайской на 3,7 процентных пункта, Актюбинской - на 2,1, Северо-Казахстанской - на 1,9, Карагандинской на 0,5, Восточно-Казахстанской - на 0,4 и Кызылординской - на 0,3 [1].

Перепись 2009 года отметила увеличение численности городского населения в большинстве областей Казахстана. По-прежнему наибольшая численность горожан наблюдалась в Карагандинской области (1 039 005 чел.), на втором месте – Южно-Казахстанская (970 164), на третьем – Восточно-Казахстанская область (801 145). 10,9% соответственно. При этом в период между переписями 1999 и 2009 гг. численность городского населения в Южно-Казахстанской области увеличилась на 178 831 человек или в 1,2 раза.

Доля городского населения по данным переписи 2009 г. составила 54,2 %, сельского – 45,8% (ПН 1999 - 56,4%). Снижение на 2,2 пункта [2].

Самыми урбанизированными регионами являлись Карагандинская (где проживало 77,8 % городского населения), Павлодарская (67,9%) и Актюбинская (61,1%) области.

В 2013 году доля городского населения по РК составила 54,9 %, повысившись по сравнению с 2009 г. на 0,7 %. Карагандинская область по-прежнему является наиболее урбанизированным регионом Казахстана, доля горожан в ней повысилась до 78,4 % (ПН 2009 – 77,8 %). За ней следует Павлодарская – 69,2 % (ПН 2009 – 67,9%), Актюбинская – 61,6 % (ПН 2009 – 61,1 %). Во всех этих областях за 2009-2013 гг. процент городского населения увеличился, что было вызвано развитием в них в рамках ГПФИИР новых производств.

Территориально большинство городского населения сосредоточено в Центральном Казахстане. Территориальное размещение городского населения представлено в таблице 1 [3].

Таблица 1 – Городское население Казахстана и его регионов в 2009 и 2013 гг.

	2009	2013	2013 в % к 2009
Казахстан	8 662 919	9 277 657	107,1
Юг	2 093 869	2 238 148	106,9
Запад	1 238 577	1 349 540	108,9
Восток	801 145	815 502	101,8
Центр	1 039 005	1 068 385	102,8
Север	1 523 192	1 552 455	101,9

В 2013 году по сравнению с 2009 г. численность городского населения выросла, как в целом по стране, так и по регионам. Наибольший прирост отмечался в Западном Казахстане – 108,9 %.

В 1999 году наиболее крупным городом Казахстана являлся Алматы, где проживало 1 130 100 человек. К городам с численностью до 450 тыс. человек относились Караганда, Шымкент, Тараз, Астана, Усть-Каменогорск, Павлодар; до 300 тыс. жителей - Семипалатинск, Актюбе, Костанай, Петропавловск; до 200 тыс. - Уральск, Темиртау, Атырау, Кызыл-Орда, Актау, Экибастуз, Кокшетау, Рудный. Остальные города имели численность населения менее 100 тыс. человек. При этом, в 1999 году почти во всех городах было отмечено снижение численности населения и лишь в четырех - его прирост: Астане (на 35,2 тыс. чел., или на 12,8%), Алматы (на 57,5 тыс. чел., или на 5,4%), Таразе (на 26,1 тыс. чел., или на 8,6%) и Кызыл-Орде (на 7 тыс. чел., или на 4,7%). Наибольшее уменьшение числа жителей было зафиксировано в Караганде (70,4 тыс. чел., или на 13,9%), Семипалатинске (на 47,5 тыс. чел., или на 15%), Темиртау (43,1 тыс. чел., или на 20,2%).

В этническом составе городского населения происходят существенные изменения, связанные с продолжающимися процессами урбанизации казахского этноса. Так, с 1989 года казахи увеличили

свое представительство в городах на 75,6%. А, к 2006 году удельный вес казахов в составе всего городского населения поднялся на 24 пункта и составил 50,6%. В настоящее время титульный этнос составляет больше половины численности населения городов Казахстана.

Об активизации процессов урбанизации казахов свидетельствует также удельное соотношение горожан и сельчан в составе населения самого этноса, которое в 2006 г. приблизилось к равным показателям: 49,4% и 50,6%. В сравнении с 1989 г., когда доля городских жителей в составе казахского населения равнялась 38,4%, можно наблюдать увеличение удельного веса на 11 пунктов, или на 28,6%, при аналогичном уменьшении его у сельчан. У прочих этносов отмечалось сокращение численности в городах Казахстана. Здесь можно выделить русских, число которых сократилось на 36,6%, немцев - на 74,8% и украинцев - на 53,1%.

В 2013 году большинство горожан составили казахи. Только за 2010-2013 гг. численность казахского городского населения увеличилась с 4833131 до 5456746, численность же русских снизилась с 2767037 до 2710396 чел. Русские теперь составляют 29,1 % в городском населении, казахи же сегодня представлены 58,82 % [4].

В разрезе экономических районов городское население преобладает в Центре, Западе и Востоке Казахстана. Южный и Северный регионы по-прежнему являются наименее урбанизированными в стране. С 2003 года стала увеличиваться численность, как городского, так и сельского населения.

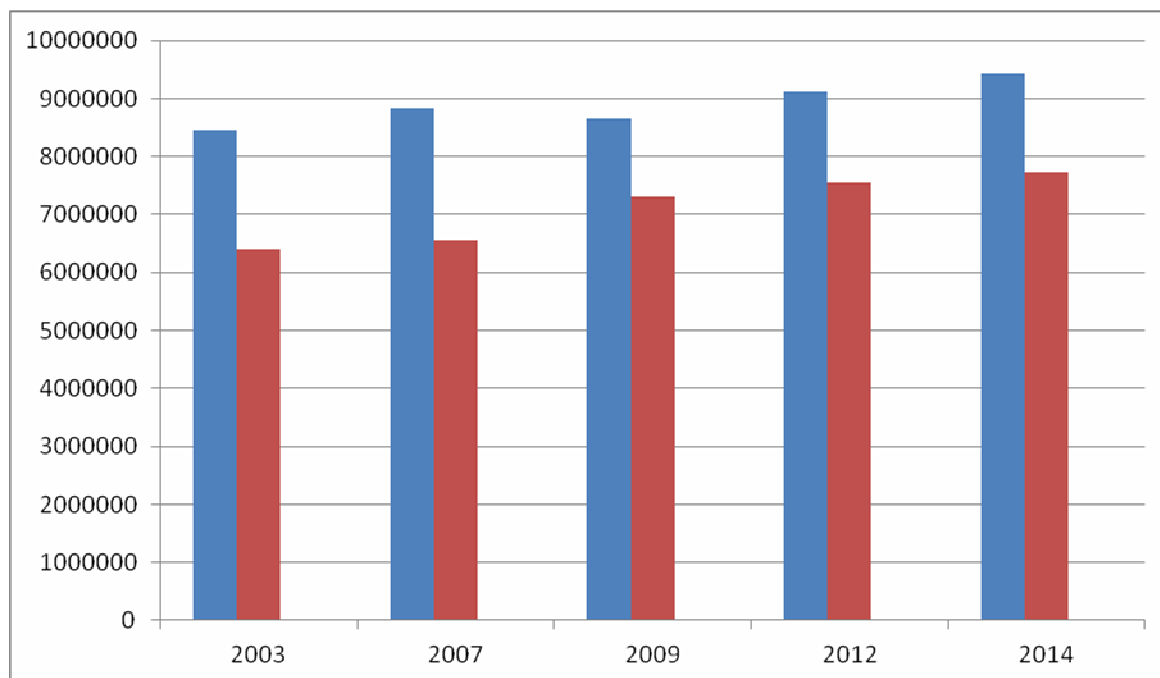

Рис. 1 – Динамика численности городского и сельского населения Казахстана в 2003-2014 гг. [5].

В 2003 году городское население Казахстана составляло 8 457 152 тыс. чел., в 2007 оно увеличилось до 8 833 249, в 2009 – до 8 662 919, в 2012 – до 9 127 105, а в 2014 году достигло 9 433 482 тыс. чел. В абсолютном выражении сельское население также показывало прирост, так с 2003 года его численность выросла с 6 409 685 до 7 727 292 тыс. чел. в 2014 году. При этом произошло снижение доли городского населения в общей численности, а доля сельского – увеличилась. Так, в 2003 г. доля городского населения составляла 56,9 %, а сельского – 43,1 %. В 2014 г. это соотношение составило 54,9/45,1 %. Несмотря на то, что республика с конца XX века относится к странам со средним уровнем урбанизации, и на сегодня сохраняется тенденция урбанизации. Тем не менее, в связи с развитием иммиграции за счет репатриации этнических казахов, расселяющихся главным образом в сельской местности, произошло увеличение доли сельского населения в республике.

В 2014 году в Казахстане имелось 30 городов, с населением, насчитывающим 50 тысяч и более жителей, а с населением более 100 тыс. – 22 города. На 1.01.2014 года в городах РК проживало 43 % населения страны.

Самым крупным городом Казахстана является Алматы, где проживает свыше 1400 тыс. человек (в агломерации около 2100 тыс. человек).

Города с численностью от 600 тыс. жителей: Караганда, Шымкент, Астана.

Города с численностью от 400 тыс. жителей: Тараз, Усть-Каменогорск, Павлодар, Семей, Актобе. Города с численностью от 200 тыс. жителей: Костанай, Петропавловск, Уральск, Темиртау, Атырау, Кызылорда. Города с численностью от 100 тыс. жителей: Туркестан, Актау, Экибастуз, Кокшетау, Рудный, Жезказган, Талдыкорган.

Остальные города имеют численность населения менее 100 тыс. человек: Риддер, Байконур, Балхаш, Сатпаев, Кентау, Степногорск, Жанаозен, Шахтинск.

14 городов являются областными центрами: Кокшетау, Актюбинск, Талдыкорган, Атырау, Усть-Каменогорск, Тараз, Уральск, Караганда, Костанай, Кызылорда, Актау, Павлодар, Петропавловск, Шымкент. Два города имеют статус республиканского значения: Алма-Ата (Алматы), Астана (столица). Остальные крупные города являются городами областного подчинения: Степногорск в Акмолинской области; Жанаозен в Атырауской области; Семипалатинск и Риддер в Восточно-Казахстанской области; Балхаш, Жезказган, Сатпаев, Темиртау, Шахтинск в Карагандинской области; Байконур в Кызылординской области; Рудный в Кустанайской области; Экибастуз в Павлодарской области; Кентау и Туркестан в Южно-Казахстанской области.

Таблица 2 – Крупнейшие города РК на 1.01.2014 г. [6]

М	Название города	Область	Население	Место	Название города	Область	Население
1	Алматы	-	1 507 737	12	Кызылорда	Кызылординская	213 165
2	Астана	-	814 401	13	Петропавловская	Северо-Казахстанская	207 402
3	Шымкент	Южно-Казахстанская	683 273	14	Атырау	Атырауская	196 494
4	Караганда	Карагандинская	484 596	15	Актау	Мангистауская	181 526
5	Актобе	Актюбинская	377 520	16	Темиртау	Карагандинская	175 632
6	Тараз	Жамбылская	351 476	17	Туркестан	Южно-Казахстанская	155 549
7	Павлодар	Павлодарская	329 901	18	Кокшетау	Акмолинская	140 846
8	Усть-Каменогорск	Восточно-Казахстанская	314 014	19	Талдыкорган	Алматинская	135 217
9	Семей	Восточно-Казахстанская	312 065	20	Экибастуз	Павлодарская	130 903
1	Уральск	Западно-Казахстанская	227 385	21	Рудный	Костанайская	114 170
1	Костанай	Костанайская	221 970	22	Жанаозен	Мангистауская	106 221

Итак, по-прежнему самый крупный по численности город в Казахстане – Алматы, в котором сегодня проживает свыше полутора миллионов человек. В ближайшем будущем миллионниками станут столица Астана и центр Южно-Казахстанской области - Шымкент. К примеру, численность населения Астаны за межпереписной период увеличилась с 328,3 тысяч человек - в 1999 году до 613 тысяч человек - в 2009 году, т.е. население увеличилось в 1,9 раза, а в общей численности населения республики удельный вес населения города Астаны увеличился с 2,2% - в 1999 году до 3,8% - в 2009 году и имел один из максимальных приростов по сравнению с другими регионами республики.

Таким образом, на современный момент Республика Казахстан является страной с довольно высоким уровнем урбанизации, городское население в целом приближается к 60 % в общей численности. В отдельных регионах, например, в Центре и на Востоке доля урбанизированного населения превышает 80 %.

1 Рассчитано по Краткие итоги переписи населения РК 1999 года. Алматы, Агентство по статистике, 2001, т.1, 290 с.

2 Аналитический отчет. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Под ред. Смаилова А.А./ Астана, 2011 - 65 с.

3 Сост. по данным Сайта Комитета по статистике министерства национальной экономики Республики Казахстан. <http://www.gov.stat.kz>

4 Этнодемографический ежегодник Казахстана. / Стат. сб., Астана, 2013 - 466 с.

5 Постр. по итогам переписи 2009 гг.; информации о численности населения Агентства по статистике РК за 2003-2014 гг.

6 Этнодемографический ежегодник Казахстана. / Стат. сб., Астана, 2013 - 466 с.

Түйіндеме

Елде әлемдік үрдістер мен урбанизация ерекшеліктері тұрғысында XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдағы Қазақстан қала халқы

А.Ш. Алтаев – т.ғ.д., әл -Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры

Л.М. Хасанаева – т.ғ.к., әл -Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті

Бүгінгі таңда әлемдегі халықтың жартысынан астамы қалаларда өмір сүреді және оның өсу қарқынын арттыру жалғастыруда. Ірі қалалардың агломерациялық саны күн санап өсуде. БҰҰ Хатшылығының мәлімдемесі негізінде қала тұрғындардың саны 2,3 млрд. 1994 жылы болса 2014 жылы 3,9 млрд. өскендігін көруге болады. Ал, 2050 жылы 6,3 млрд. өсу мүмкіндігі көрсетіледі. Урбанизацияның өсу дәрежесі мен деңгейі аймақтар мен мемлекеттерде ғана емес, тіпті жекелеген қалаларда да айтарлықтай көрініс болып табылады. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырларда Қазақстанда қала халқының санының өсуінің жаңа фазасы Елбасының Қазақстан Республикасының елордодасын Астана қаласына көшіруіне байланысты халық саны өсуінің жаңа кезеңіне енді.

Түйін сөздер : халық санының өсуі, көші-қон, механикалық өсу, табиғи өсу, урбанизация, қала халқы, қалалар, кенттер.

Summary

The urban population in Kazakhstan is the context of global trends and features of urbanization in the country in the late twentieth and early twenty-first of century.

Altayev A.S. - Doctor of History, Professor of Kazakh National University im.al-Farabi

Hasanaeva L.M - Ph.D. Associate Professor KazNU im.al-Farabi

Today, more than half of the world's population live in cities, and its growth rates continue to increase. A big number of large urban agglomerations. According to the Secretary of the United Nations the number of citizens is increased from 2.3 billion to 3.9 billion in 1994. By 2050 it should be grown to 6.3 billion. The degree and rate of urbanization are significant variations on region, country and even individual cities. The development of the urban population in Kazakhstan is the country initially being in line with global trends for all in the late twentieth and early twenty-first centuries. , the city entered a new phase of population growth associated with the transfer of the capital to Astana, Kazakhstan and realization of forced modernization tasks.

Keywords: urbanization, the urban population, cities, towns, sources of population growth, migration, mechanical growth, natural growth.

УДК 94(574)

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ ТУРКЕСТАНСКИМ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВОМ В КОНЦЕ XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Альжанова Э.Е. – Международный Казахско-Турецкий университет имени Ахмеда Ясави, к.и.н.,
доцент, Казахстан, г. Туркестан, E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

Существование Туркестанского генерал-губернаторства в составе Российской империи на протяжении пятидесяти лет выявило отсутствие выверенной региональной политики самодержавия, что часто приводило к непоследовательности в правительственных действиях. Наиболее важным в истории Туркестанского генерал-губернаторства оказалось начало XX столетия, когда на фоне развития экономических связей генерал-губернаторства с имперским центром проявились существенные организационные недостатки существующей системы управления.

Деятельность управленческих структур в Туркестане развивалась в условиях скрытых и явных конфликтов, основой которых стал вопрос о широте

административных полномочий центральных и местных властей.

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, Российская империя, административно-территориальное устройство, колониальная политика, царизм.

После присоединения Южного и Юго-Восточного Казахстана, а также ряда районов Средней Азии к Российской империи в 1867 году было образовано Туркестанское генерал-губернаторство в составе Семиреченской (до 1882 г.) и Сыр-Дарьинской областей. Туркестанское генерал-губернаторство с 1886 года официально стало называться Туркестанским краем (неофициально - "Русским Туркестаном"). С 1898 года в состав Туркестанского края входили Закаспийская, Самаркандская, Семиреченская, Сырдарьинская и Ферганская области. Соседние с Туркестанским краем Хивинское и Бухарское ханства фактически являлись вассалами царской России.

Первым Туркестанским генерал-губернатором был инженер-генерал, генерал-адъютант К.П. фон Кауфман (1867-1882 гг.). Сенатор граф К.К. Пален, характеризуя период правления первого генерал-губернатора К.П.Кауфмана писал о том, что «силами своей мощной личности он мог устранять вмешательство в его дела какого-либо постороннего ведомства и нес один всю ответственность перед Верховной властью, от которой получал лично указания» [1, с. 6].

К.К. Пален не учитывал тот факт, что время управления краем К.П.Кауфмана было периодом, в течение которого колониальный аппарат Туркестана развивался параллельно с захватом новых территорий. И естественно царизм стремился насадить единую военную власть, основанную на принципе единоличия, выраженного в правах генерал-губернатора — «принимать все те меры, которые признает он полезными и неотложно необходимыми для устройства края» [2, с. 4]. Это был период, когда политика царизма отражалась в лице и действиях генерал-губернатора и когда царизм нуждался в таких «сильных» личностях, как К.П.Кауфман.

В период правления К.П. Кауфмана Туркестанское генерал-губернаторство управлялось на основе режима личной власти генерал-губернатора. Как отмечал тайный советник Ф.Гирс, «власть наблюдающего, решающего и действующего не иначе, как через подчиненные ей учреждения была сведена с своего законного... пути, стала вполне произвольною... главный начальник стал, можно сказать, единственною управляющею властью в крае. Последствием подобной централизации власти было ... что учреждения стали руководствоваться не законом, а распоряжениями генерал-губернатора...» [3, с. 20].

«Одним из крупных факторов административной краевой деятельности является Совет при генерал-губернаторе, учреждение подобного коему нигде в империи не существует» [4, с. 7]. — писал граф К. К. Пален.

Совет Туркестанского генерал-губернатора по представленным ему полномочиям представлял собою по «Положению об управлении Туркестанского края» 1886 года губернское учреждение, совершенно отличающееся от других, не имеющее себе подобного во всей Российской империи. Совету при генерал-губернаторе при решении многих существенно важных вопросов отводилась решающая роль.

Ведению Совета по статье 20 [5, с. 45]. подлежали:

1. Все законодательные вопросы по общему управлению и все другие дела, которые генерал-губернатор признавал нужным передать на его обсуждение. По делам, относящимся до общего управления краем, заключения Совета имело совещательное значение.

2. Рассмотрение смет денежных земских повинностей, определение размера натуральных земских повинностей, разрешение сверхсметных расходов и т.д.

3. Общее руководство ходом дел поземельного и податного устройства, соображение предположений о податном обложении и рассмотрение принесенных генерал-губернатору жалоб по данной отрасли. Следует подчеркнуть, что по делам о земских повинностях и по земельному и податному устройству все вопросы решались большинством голосов. Но в случае несогласия генерал-губернатора с мнением большинства членов Совета, ему предоставлялось право, не приводя постановление в исполнение, передать вопрос на разрешение соответствующего министерства.

Совершенно особое место занимал в главном управлении его исполнительный орган — канцелярия генерал-губернатора, которая состояла первоначально из четырех отделений. Первое отделение ведало вопросами административно-штатного и инспекторского порядка. Ведение дел в первом отделении было распределено между четырьмя столами, три из которых занимались главным образом, делами личного состава, а четвертый имел в своем ведении «дела об иностранцах». Второе отделение занималось земскими вопросами и повинностями, оно подразделялось по функциям на пять столов, дела которых отражали финансово-хозяйственную деятельность главного управления. Третье отделение занималось вопросами поземельно-податными, устройством городов и городскими сметами (эти дела распределялись между тремя столами), а также разработкой законоположений по вопросам управления краем. Четвертое, учрежденное Кауфманом, было особое Судное отделение,

рассматривавшее в кассационном порядке судебные решения и «вопреки указаниям Министров юстиции и военного» [6, с. 20] просуществовавшее несколько лет (до 1886 года).

Судное отделение канцелярии вплоть до 1886 года пользовалось такими правами, которых не имело по отношению к подведомственным судьям даже министерство юстиции. По его докладам генерал-губернатор учреждал новые судебные должности. Канцелярии было предоставлено рассмотрение кассационных жалоб на приговоры судебных учреждений. Она не ограничивалась разрешением вопросов, возбуждаемых судебной практикой и толкованием законов, но и составляла доклады, предвещавшие направление дел. При отмене решений областных правлений генерал-губернатор по докладу канцелярии разрешал судебные дела по существу. Как отмечала ревизия тайного советника Гирса, по инициативе канцелярии 213 преступников, «какое распоряжение ... названо в докладе канцелярии особым законом, ограничивающим действие закона общего» [7, с. 5].

Хотя проект положения 1867 года и «Положение об управлении Туркестанского края» 1886 года не содержали в себе специальных правил, определяющих круг прав и обязанностей относительно канцелярии, тем не менее она играла решающую роль в органах управления. Правитель канцелярии тоже занимал исключительное положение: определялся и увольнялся по «высочайшему повелению императора через военного министра». В служебном отношении правитель канцелярии был только исполнителем распоряжений генерал-губернатора, но на практике занимал более высшее положение, чем военные губернаторы областей.

Канцелярия генерал-губернатора была центром, куда стекались каждодневная информация о положении дел в той или другой области. Генерал-губернатор редко бывал на местах и поэтому при ознакомлении с жизнью областей имел дело только со своей канцелярией. При таком положении, естественно, управляющий канцелярией превращался со временем из чиновника исполнителя в чиновника распорядителя. Громадный фактический материал, освещающий многие стороны административной, хозяйственной, культурно-бытовой жизни Туркестана, был сосредоточен в отделениях канцелярии генерал-губернатора.

Туркестанское генерал-губернаторство делилось на две области: Сырдарьинскую с центром в г.Ташкенте и Семиреченскую с центром в г.Верном. Местную администрацию в областях возглавляли военные губернаторы, являвшиеся одновременно командующими войсками на правах командиров корпусов или дивизий, в зависимости от численности войск, расквартированных в той или иной области.

Военные губернаторы определялись на должность и увольнялись царем по представлению Военного министра, основанному на предварительном согласии с Министерством внутренних дел и Туркестанским генерал-губернатором [8, с. 18].

По «Положению 1867г.» в их руках сосредотачивалась административная, полицейская, судебная и военная власть, в виде усиления значения областной власти в глазах местного населения, сосредоточения в одних руках всех средств обеспечения спокойствия населения и подавление каких-либо в нем беспорядков» [9, с. 19], как сказано в документе.

По отношению к низовой администрации и местному населению военные губернаторы были наделены по сути диктаторскими полномочиями: назначение места для созыва волостных съездов оседлого и кочевого населения, утверждение в должности волостных управителей или назначение их по своему усмотрению в случае отмены выборов; назначение арык-аксакалов и определение им размера содержания из общественных сумм; утверждение народных судей и кандидатов к ним и назначение новых выборов в случае их неутверждения; определение и увольнение по своему усмотрению членов уездной администрации, кроме уездного начальника, о которых делалось лишь представление на имя генерал-губернатора; рассмотрение жалоб на постановления уездных начальников по наложению или взыскания на представителей коренного населения [10, с. 109].

Наряду с административными, военные губернаторы были наделены полицейскими и судебными функциями. Им предоставлялось право подвергать лиц коренной национальности денежному штрафу не свыше 100 рублей и аресту на срок не более месяца.

В их компетенцию входил контроль за деятельностью судебных учреждений и тюрем, утверждение приговоров по уголовным [11, с. 126].

При военном губернаторе состоял помощник, который в случае болезни, отсутствия или увольнения военного губернатора, занимал его [12, с. 24]. Помощник военного губернатора назначался по представлению генерал-губернатора.

Важнейшим местным государственным учреждением являлось областное правление — «единственный орган административного и хозяйственного управления области» [13, с. 63], которое пользовалось правами и обязанностями губернского правления.

Председателем областного правления был помощник военного губернатора. Областные правления выполняли административные, судебные, полицейские, финансовые и хозяйственные функции. По сути дела, они являлись аналогом губернских правлений, но имели гораздо более широкие полномочия, несколько подменяли собой практически все губернские учреждения, существовавшие во внутренних районах России [14, с. 41].

Впоследствии устройство областных правлений начало изменяться и усложняться. В 1869 году по ходатайству Туркестанского генерал-губернатора «высочайше» была учреждена Туркестанская казенная палата, подчиненная непосредственно министерству финансов, и из ведения областных правлений отошла финансовая часть, с оставлением на обязанности правлений лишь дел по устройству русских поселений в крае и «по причислению и отчислению душ и кибиток, что сделано ввиду особенностей устройства туземных обществ и других местных условий» [15, с. 23].

Областные правления по своей структуре состояли из отделений. Сырдарьинское - из четырех отделений: распорядительного, хозяйственного,

судного и строительного и межевых чинов. По данным военного губернатора Сырдарьинской области за 1912 год, средства, отпускаемые на канцелярские, хозяйственные и экстраординарные расходы в Сырдарьинской области, были на 20 тысяч рублей меньше, чем в губерниях внутренней России [16, с. 58].

Областные правления, являясь единственными органами административного и хозяйственного управления областями, ведали широким кругом разнообразных вопросов, решать которые они были не в силах. Ревизии областных правлений показывали, что делопроизводство их шло ненормально; дела залеживались целыми месяцами и не получали законного направления. Дело об утверждении выборов сельских должностных лиц, десятки жалоб на приговор волостных судов, дела о должностных преступлениях чинов административно-полицейских учреждений долгое время оставались без рассмотрения. Поступали постоянные напоминания от всех инстанций, которые еще более загромождали и усложняли переписку, нисколько не разрешая их по существу.

Деятельность областных правлений носила казенно-бюрократический характер и отражала бюрократический характер машины самодержавия, которая во внутренних местностях царской России назывались губернскими правлениями.

Области, в свою очередь, разделялись на уезды, что явилось следствием территориального деления захваченных земель царизмом.

Уездное управление являлось той главной основой, на которой было воздвигнуто административное устройство Туркестанского генерал-губернаторства.

Сырдарьинская область занимала северо-западную часть Туркестанского края. Она граничила на севере с Тургайской и Акмолинской областями, на востоке с Семиреченской областью, на юге с Ферганской и Самаркандской областями и с Бухарой, на юго-западе с Хивинскими владениями, на западе с Аральским морем [17, с. 3].

В составе Сыр-Дарьинской области были образованы следующие уезды: Казалинский, Перовский, Туркестанский, Чимкентский, Аулие-Атинский, заселенные казахами; Ташкентский, заселенный преимущественно узбеками и частично казахами; Ходжентский и Джизакский, заселенные узбеками [18, с. 1]. В 1887 году, после введения «Положения об управлении Туркестанским краем», Ходжентский уезд вошел в состав вновь образованной Самаркандской области [19, с. 117].

Управление в каждом уезде, с входящими в его состав городами, сосредотачивалось в руках уездного начальника, которому вместе с тем подчинялись и войска, расположенные в уезде на основании положения о военном управлении в областях Туркестанского военного округа и особой инструкции. Уездные начальники назначались и смещались генерал-губернатором по представлению военных губернаторов областей. Уездный начальник одновременно являлся исправником, полицмейстером, земским начальником, председателем поземельно-податного присутствия [20, с. 43]. Кроме того, уездными начальниками выполнялись такие обязанности, как надзор за «туземным» управлением и исполнением «выборными» должностными лицами своих обязанностей, руководство их действиями; наблюдение за исчислением податных единиц, по устройству и исправлению в уезде дорог, мостов; заведывание государственными землями и оброчными статьями; надзор за «народным» судом, управление городами, где не имелось городского «самоуправления» и другие.

Помимо уездного начальника, в личный состав уездного управления входили его помощники и канцелярия. Помощники вступали в должность уездного начальника в случае отсутствия или болезни последнего. Помощник по административной части, как правило, ведал делами канцелярии уездного управления.

Уездная администрация планировала и координировала всю работу на местах. На это звено системы падала основная тяжесть многочисленных текущих дел по заведыванию казенно-оброчными статьями, исчислению податей, наблюдениями за порядком, разбором споров о воде и земле, по контролю за деятельностью волостной и сельской администрации уезда. Можно сказать, что уездный начальник являлся монополистом власти почти во всех сферах

общественной и экономической жизни общества, воплощая в жизнь логику и дух колониальной политики царизма на уездном уровне. На деле это звено оказалось наиболее некомпетентным, преследующим собственные корыстные цели и потребовало многочисленных реорганизаций в сторону его усиления и расширения.

Население в каждом уезде разделялось на волости, а волости на сельские и аульные общества. Во главе волостей стояли волостные управители, а в сельском и аульном обществе — сельские старшины (аксакалы) и аульные старшины, «избираемые» населением на три года.

Статья 83 «Положения об управлении Туркестанским краем» установила правило, по которому в должности волостного управителя, сельского старшины имели право избираться лица в возрасте не менее двадцати пяти лет [21, с. 22]. К избранию не допускались: подвергшиеся по приговорам народного суда наказанию за преступления или проступки, состоящие под следствием или под судом по обвинению в преступлениях или проступках.

Выборы волостного управителя были двухстепенными, сначала собирался сельский сход, на котором от 50 домохозяев избирался один выборный. Затем выборные от сельских обществ собирались на волостной съезд, проходивший в присутствии представителей русской администрации. Как правило, это был уездный начальник или его помощник, наблюдавшие за порядком, не вмешиваясь в самый ход выборов. Перед началом работы съезда проверялась наличность всех пятидесятников. Волостной съезд считался несостоявшимся, если на нем присутствовало менее 2/3 всего количества выборных.

Ведению волостного съезда подлежали выборы волостного управителя, народных судей и кандидатов к ним; определение денежного содержания должностным лицам низовой администрации; контроль за состоянием мостов, дорог, хозяйственных построек; дела по водопользованию и водоснабжению и т.д.

Волостной управитель, кроме хозяйственных, исполнял и сугубо полицейские функции: наблюдал за «спокойствием» в волости, производил дознания по преступлениям, подведомственным народному суду, доводил до сведения населения все законы и распоряжения правительства.

По делам общественным, волостной управитель по согласованию с уездным начальником, мог созывать и распускать волостной съезд, наблюдать за действиями аульных и сельских старшин.

Если личность волостного по каким-то причинам не устраивала русскую администрацию, то военный губернатор области мог назначить новые выборы или временно заменить его другим человеком по своему усмотрению.

Царская администрация довольно широко использовала это свое право. Так, например, Ф.К.Гирс в своем отчете по ревизии деятельности волостной и сельской администрации приводит следующие данные: «Из 109 волостных управителей Сырдарьинской области уволено в течение трех лет 38 лиц, что составляет 35% или около 13 случаев в год» [22, с. 7] — пишет он.

Таким образом, в 60-е — середине 80-х годов XIX в. аппарат управления представлял собой систему тесно связанных друг с другом основных элементов административного механизма и соответствующих им органов, действующих в интересах царизма и его колониальной политики. Характерной чертой этого аппарата была его чрезмерная бюрократическая централизация, заключавшаяся в сосредоточении в его недрах законотворческих, распорядительных, исполнительных и контрольных функций управленческого аппарата была передана в ведение местных институтов власти — аксакальств и волостных управлений, действовавших под контролем русской власти. Подобный «компромисс» в системе колониальной власти был продиктован военной ситуацией, необходимостью достижения элементарной стабильности и облегчения «бремени» выполнения колонизаторских задач.

1 *Всепоподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1908-1909 гг., по высочайшему повелению сенатором гофмейстером, графом К.К.Паленом ревизии Туркестанского края, часть II, СПб., 1910. С.6.*

2 *Положение об управлении Туркестанского края. Составитель И.Абрамов. Ташкент, 1916. С.4.*

3 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 12. Д. 923, л. 20.

4 *Всепоподданнейшая записка, содержащая главнейшие выводы отчета о произведенной в 1908-1909 гг., по высочайшему повелению сенатором гофмейстером, графом К.К.Паленом ревизии Туркестанского края, часть II, СПб., 1910. С. 7-.*

5 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 12. Д. 1674, л. 45.

6 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 12. Д. 923, л. 20.

7 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 25. Д.26, л. 51.

8 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 27. Д. 659, л. 18

9 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 27. Д. 659, л.19.

10 *Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. СПб., 1867. С.109.*

11 *Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. СПб., 1867. С.126.*

12 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 27. Д. 659, л. 24.

13 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 12. Д. 1674, л. 63.

14 *Проект положения об управлении в Семиреченской и Сырдарьинской областях. СПб., 1867. С. 41.*

15 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 25. Д. 26, л. 23.

16 ЦГА РУ. Ф.И-1. Оп. 12. Д. 1674, л. 58.

17 *Объединенный Ведомственный Архив Министерства образования и науки РК /бывший ЦА АН. КАЗ ССР/ Ф.11. Оп.4. Д. 399, л. 3.*

18 ЦГА РК. Ф.4. Оп 1. Д. 488-а, л. 1.

19 *Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVIII-начале XX вв. Алматы, 1996. С. 117.*

20 *Проект всепоподданнейшего отчета К.П.Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал- губернаторства. 7 ноября 1867 г. - 25 марта 1881 г., СПб., 1885. С.43.*

21 ЦГА РУ. Ф.И-17. Оп. 1. Д. 3982, л. 22.

22 ЦГА РУ. Ф.И-17. Оп. 1. Д. 590а, л. 7.

Түйіндеме

XIX ғасырдың соңы - XX ғасырдың басындағы түркістан генерал - губернаторлығының басқару жүйесі

Э.Е. Әлжанова – т.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті

Қазақстан, Түркістан қ., E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

Түркістан генерал-губернаторлығының Ресей империясының қоластында елу жылдан астам болуы самодержавияның өңірлік саясатының дұрыс болмағандығын анықтады және үкіметтік іс шараға сәйкес келмеді. Түркістан генерал губернаторлығының ең маңызды тарихы болып XX ғ-ң басыболыпесептеледі, себебігенерал губернаторлық пен империя орталығымен экономикалық байланыстың дамуы аясында басқару жүйесінде айтарлықтай ұйымдастырушылық кемшіліктер пайда болған.

Түркістан қаласында әкімшілік құрылымдардың қызметі жасырын және айқын қақтығысқа сәйкес әзірленген және оның негізгісі жергілікті және орталық әкімшілік өкілеттілігінің кең өріс алуы.

Түйін сөздер: Түркістан генерал-губернаторлығы, Ресей империясы, әкімшілік-аумақтық құрылымы, отарлық саясат, патша үкіметі.

Summary

Management system of turkistan general-governorship in the late 19 - early 20 centuries

Alzhanova E.E. – the associate professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish university, Republic of

Kazakhstan, Turkestan, E-mail: elmira.alzhanova@ayu.edu.kz

The existence of Turkistan general-governorship in the Russian Empire for fifty years has revealed the absence of verified regional policy of the autocracy that has often led to inconsistency in governmental action. The most important history of Turkestan general – governorship was the beginning of the 20th century, when the background of the development of economic relations of the governor-general with the imperial center emerged significant organizational shortcomings of the existing control system.

Activities of administrative structures in Turkestan developed in a covert and obvious conflict, the foundation of which was the question of the breadth of the administrative powers of the central and local authorities.

Key words: Turkistan general-governorship, Russian Empire, administrative-territorial system, colonial policy, the tsarism.

УДК 11-189.

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В 1970-1985 ГОДЫ В КАЗАХСТАНЕ

Балахметова Г.К. – к.и.н., заместитель директора института истории и права КазНПУ имени Абая, Республика Казакстан, г.Алматы. e-mail, g_bal_01@mail.ru

Статья посвящена проблемам развития педагогического образования в семидесятые-восемидесятые годы XX века. Переход к всеобщему среднему образованию потребовал нового подхода к подготовке учительских кадров. Автор проанализировал количественный и качественный состав педагогических кадров средних школ, отметил устойчивый рост доли учителей с высшим образованием в общем составе педагогических кадров. Вместе с тем, в статье рассматриваются негативные тенденции, которые повлияли на развитие образовательной системы в целом.

Ключевые слова: образование, педагогические кадры, педагогические институты, педагогические училища, система образования, текучесть кадров, сельские школы.

Семидесятые-восемидесятые годы XX века – годы, когда наиболее ярко выявился кризис всей социалистической системы. В эти годы с особой силой стали проявляться деформации социализма, омертвляться целые звенья политической и экономической системы. Разрастающийся бюрократизм и сопровождающий его диктат централизованных ведомств вели к принижению человеческого фактора. К игнорированию различных классов, национальностей и слоев советского общества.

С другой стороны именно в этот период произошел резкий скачок в потребности повышения уровня образования и квалификации. Система школьного образования развивалась большими темпами. В течение шестидесятых-семидесятых годов был осуществлен переход к полному среднему образованию. В результате в 1970 году более 64 процентов населения страны имели среднее и высшее образование (для сравнения в 1959 году – 17 процентов). [1]

В связи с переходом к всеобщему среднему образованию встала задача подготовки учителей на более высоком научно-методическом уровне. В республике сложилась система подготовки педагогических кадров, включавшаяся в себя разветвленная сеть высших и средних специальных учебных заведений. В январе 1973 года в ведение Министерства просвещения Казахской ССР было передано 17 педагогических институтов и 18 педагогических училищ «в целях обеспечения единства требований в подготовке учителей, приближения педагогических учебных заведений к школе». [2]

Проблема воспроизводства педагогических кадров в республике решалась тремя путями:

- 1) подготовка во всевозрастающем количестве учительских кадров;
- 2) обеспечение систематического повышения квалификации педагогов;
- 3) неуклонное повышение уровня подготовки кадров.

В рассматриваемый период неуклонно увеличилось количество учебных заведений. В 1970 году учительские кадры готовили в Казахском Государственном университете имени С.Кирова, 19 педагогических институтов и 18 педагогических и 12 музыкальных училищ. Выпуск этих учебных заведений составлял 6 тысяч специалистов с высшим образованием и 2,5 тысяч со средним педагогическим образованием. [3] В 1985 году число педагогических возросло до 21, в них обучалось 96,4 тысяч студентов, включая заочников. В этот период были открыты Карагандинский институт физического воспитания (1970), преобразованный 1984 году в педагогический институт, Аркалыкский педагогический институт имени И. Алтынсарина (1972), Талды-Курганский педагогический институт имени И. Джансугурова (1974), Джезказганский педагогический институт (1975).

В 1970-1985 годы значительно расширилась номенклатура специальностей в педагогических вузах. Если в семидесятые годы подготовка учителей велась по 9 специальностям, то в 1985 году по 19. Увеличилось число педагогических училищ с 18 до 28, где подготовка учителей велась по 6 специальностям. Кроме того, с 1971 года министерство просвещения Казахской ССР ежегодно направляло юношей и девушек коренного населения республики в педагогические институты России и Украины (Тамбовский, Житомирский, Полтавский и другие) для подготовки учителей русского языка и литературы для казахских школ. [4] Подготовка учителей казахских школ велась по 7 специальностям. В 14 педагогических училищах имелись отделения, в которых обучение велось на казахском, уйгурском, немецком и узбекском языках. [5]

В связи с нехваткой учителей начальных классов, воспитателей дошкольных учреждений в некоторых областях республики были организованы в 1979 году при лучших общеобразовательных школах одногодичные педагогические классы из числа лиц, имеющих среднее специальное образование. [6]. Для расширения подготовки учителей начальных классов с высшим образованием, с 1975/1976 учеб-ного года в трех педагогических институтах (Гурьевский, Целиноградский, Чимкентский) с годовым планом приема 125 человек, была начата подготовка учителей начальных классов с высшим образованием и велась по сокращенному плану. Позже была начата их подготовка и в других педагогических институтах (Кокчетавский, Павлодарский, Джезказганский и другие).

В 1970-1985 годы наблюдается устойчивая тенденция роста доли учителей с высшим образованием в общем составе педагогических кадров:

Годы	Общее количество учителей	Их них имели высшее образование	%
1969-1970	162091	67271	41,5
1970-1971	165927	73006	44
1971-1972	172728	79100	45,8
1972-1973	179150	85227	47,6
1973-1974	183969	91724	49,3
1974-1975	190000	97000	51,1
1976-1977	192887	107491	55,7
1978-1979	193799	113824	58,7
1980-1981	191138	118500	61,9
1985-1986	206800	137315	66,4

Вместе с тем, в системе образования выявилось ряд проблем. Во-первых, серьезного внимания требовал вопрос «старения кадров» школ. Если в 1970 году 18,6% учителей дневных общеобразовательных школ имели педагогический стаж 25 и более лет, то к 1978 году эта группа учителей составила 21,2%. Во-вторых, продолжался процесс феминизации педагогических кадров. Этот процесс обуславливался рядом факторов. Основным явились социально-экономические условия труда учителя. Уровень заработной платы работников образования, система их оплаты труда были слабым стимуляторами повышения престижа профессии учителя, что оказывало влияние на сокращение доли мужчин в составе педагогических кадров школы. На процесс феминизации учительских кадров определенное воздействие оказывал характер и содержание педагогического труда (особенно в младших классах). Немалую роль сыграл здесь и традиционно сложившийся взгляд на учительскую профессию, как на «женскую». Также на процесс феминизации повлияло и то, что с середины семидесятых годов XX века началась переориентация части молодежи на преимущественно физический труд в сфере материального производства. Уже после неполной средней школы молодежь все чаще начинала выбирать путь, не связанный в ближайшем будущем с поступлением в вуз. В СПТУ и техникумы, рассчитанные на мужские профессии, уходили в основном юноши. В старших классах, не дифференцированные по профилю подготовки и состыкованные с вузами по специализации, оставались (до 2/3 состава) девушки, в большей степени склонные к гуманитарному образованию. [7]

Существенной проблемой в рассматриваемый период была большая текучесть учительских кадров. Ежегодно 9 тысяч учителей выбывало из школ, а это почти равнялось ежегодному выпуску специалистов с высшим образованием. Только за 1981-1985 годы из школ выбыло более 46 тысяч учителей, в том числе за пределы республики более 11 тысяч. Особенно большая текучесть кадров наблюдалась в сельских школах. 70% убывающих – это педагоги сельских школ. Одной из главных причин текучести явилось отсутствие во многих местах нормальных производственных и жилищно-бытовых условий для учителей. Как показывали проверки, проводимые Министерством просвещения Казахской ССР, постановления партии и правительства о льготах и преимуществах для сельских учителей выполнялись неудовлетворительно. Примерно 10% учителей сельских школ снимали частные квартиры, оплачивали их полностью или частично их собственных средств. К 1985 году 7 тысяч сельских педагогических работников нуждались в улучшении жилищных условий, из них 4,4 тысяч жили на частных квартирах. В целом по республике число учителей, нуждающихся в улучшении жилищно-бытовых условий, неуклонно росло. Жилые дома для учителей при вновь строящихся школах на селе, как правило, не строились. При этом педагогические работники сельской

местности обеспечивались квартирами в последнюю очередь по сравнению с другими специалистами сельских специальностей. Так, в Саркандском районе Талды-Курганской области три учителя Ленинской восьмилетней школы из-за отсутствия квартир в течение трех лет пешком ходили на работу из другого села за шесть километров.[8]

Сельские учителя зачастую вовремя не обеспечивались топливом, особенно молодые специалисты. В отдельных сельских районах учителя испытывали трудности в обеспечении продуктами питания. Аналогичное положение складывалось в ряде районов и по вопросам доплаты за аренду частных квартир. Арендованные у частных лиц квартиры оплачивались сельскими Советами из расчета двойного размера стоимости коммунальных квартир, что на покрывало полной стоимости оплаты за аренду квартир. [9]

Однако неверно сводить текучесть кадров и нехватку учителей на селе только недостаточно удовлетворительным жилищно-бытовым условиям. Некоторые молодые специалисты старались уклониться от работы, под различными предлогами не являлись на место назначения. Вследствие этого, школы сельской местности постоянно испытывали острый недостаток в учительских кадрах, были вынуждены привлекать к педагогической деятельности выпускников средних школ и других лиц, не имеющих соответствующей подготовки. Это приводило к глубокой диспропорции в уровне квалификации и образования учителей сельских и городских школ. Так, процент учителей с высшим образованием в 1980 году в среднем по республике составил 54,5%: по городу – 65%, по селу – 47,7%. [10]

Для упорядочивания вопроса подготовки специалистов, руководство образования республики старалось осуществлять подготовку педагогических кадров по географическим регионам: север (Кокчетавский, Кустанайский, Петропавловский педагогические институты), юг (Джамбульский, Кзыл-Ординский, Казахский педагогические институты), запад (Актюбинский, Гурьевский, Уральский), восток (Павлодарский, Семипалатинский, Усть-Каменогорский), центр (Аркалыкский, Дзезказганский, Карагандинский, Целиноградский).

Данная практика диктовалась следующими соображениями:

Во-первых, до передачи педагогических учебных заведений в ведение Министерства просвещения кадры готовились в целом без учета регионального деления областей. В результате в некоторых районах не готовились учителя по ряду специальностей. Окончившие пединституты и педучилища одной области не являлись на работу в другую.

Во-вторых, небольшой набор по каждой специальности (25-30 человек) не способствовал привлечению высококвалифицированных педагогических кадров и закреплению их в педагогических институтах, сдерживал развитие материально-технической базы. С другой стороны, при подготовке учительских кадров целесообразно было координировать учебный план и план приема с учебным планом средней школы.

В-третьих, анализ передвижения учительских кадров показывал, что миграция их по разным причинам происходил в основном внутри одного экономического региона.

К 1985 году в каждом из пяти регионов осуществляли подготовку учителей по всем педагогическим специальностям.

Анализ структуры и динамики состава педагогических кадров позволяют сделать следующие выводы.

В практике организации педагогического образования в рассматриваемый период заметно проявлялась тенденция подменить качество подготовки учительских кадров количественным решением этой проблемы. И все равно ощущался дефицит в учителях. Следовательно, практика наращивания количественных показателей в подготовке педагогических кадров себя явно не оправдал. В итоге в погоне за количеством учителей, педагогическое образование стало общедоступным.

Проблема престижности учительской профессии становится одной из самых сложных в обществе. Причин тому несколько. Высокая трудоемкость учительского труда одна из них, учительские трудозатраты составляли от 58 до 70 часов в неделю. Не происходит должной компенсации объективных трудностей профессиональной деятельности педагога в рамках сложившейся системы оплаты труда.

Низкий престиж учительской профессии предопределяется в значительной мере ее недостаточной социальной защищенности. По остаточному принципу осуществлялась обеспечение педагогов жильем, культурным, медицинским обслуживанием. Беззащитен был учитель и перед административным произволом.

Но одним из самых важных факторов, повлиявших на престиж учительской профессии, является низкая квалификация значительной части числа учителей, в основе которой было несовершенство содержания и структуры подготовки и переподготовки педагогических кадров.

Расширение подготовки специалистов высшей квалификации отвечало потребностям экономики, образования. Однако непрерывное экстенсивное расширение системы высшего педагогического образования имели и негативные явления, которые к середине 80-х годов XX века проявились в полной мере.

Во-первых, за количеством подготовки специалистов не всегда поспевало их качество, особенно в периферийных вузах, созданных наспех, без достаточного кадрового обеспечения и материальной базы. Все это привело к девальвации вузовского диплома.

Во-вторых, недостаточное внимание администрации к использованию молодых специалистов и их обеспечению жильем при медленном росте оплаты труда привело к большой текучести педагогической кадров, оседании значительной их части в крупных городах. В результате, сохраняющейся нехватки учительских кадров на селе и в небольших городах, образовался их излишек в ряде больших городов.

В связи с этим, на первый план выдвинулась не столько проблема дальнейшего наращивания численности педагогических кадров, сколько повышение качества их подготовки более рациональной расстановки и использования, а также подтягивания поспешно созданных в семидесятые годы новых периферийных вузов хотя бы к среднему уровню.

1. *На пороге кризиса: нарастание застойных явлений в партии и обществе. М.: Прогресс, 1990, с.147*
2. *Народное образование в СССР. Сборник документов 1970-1973. М.: Педагогика, 1974, с.238.*
3. *ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.1834, л.112*
4. *ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.2399, л.44*
5. *Архив Президента РК, ф.708, оп. 56, д.257, л. 4*
6. *ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.3077, л.50*
7. *Руткевич М.Н., Рубина Л.Я. Общественные потребности, система образования, молодежь. М.: Политиздат, 1988, с.173-174*
8. *ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.1824, л.46*
9. *ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.1959, л.114*
10. *ЦГА РК, ф.1692, оп. 2, д.2626, л.3*

Түйіндеме

Қазақстандағы 1970-1985 жылдарында педагогикалық оқу орындарының дамуындағы негізгі үрдістері

Г.Қ. Балахметова – т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ-ның тарих және құқық институты директорының орынбасары, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: g_bal_01@mail.ru

Мақала XX ғасырдың жетпісінші және сексенінші жылдары мұғалімі білім беру мәселелерімен айналысады. Жалпы орта білім беруге көшу мұғалімдерді оқыту жаңа көзқарас талап. Автор жалпы білім беретін мектептердің оқытушылық құрамының сандық және сапалық құрамын талдап, оқытушылық құрамының жалпы құрамы жоғары білімді педагогтар үлесі тұрақты өсуін атап өтті. Сонымен қатар, мақалада білім беру жүйесінің дамуына әсер еткен теріс үрдістерді зерттейді.

Түйін сөздер: білімі, педагог кадрларды, педагогикалық институттар, педагогикалық училищесінің, білім беру жүйесі, кадрлардың тұрақтамауы, ауылдық мектеп

Summary

The main tendencies in development of pedagogical educational institutions in 1970-1985 years in Kazakhstan

Balakhmetova G. K. – the deputy director of institute of history and the law of KAZNPU of a name of Abay. Republic Kazakhstan. Almaty. e-mail: g_bal_01@mail.ru

The article deals with problems of teacher education in the seventies and eighties of the twentieth century. The transition to universal secondary education demanded a new approach to teacher training. The author has analyzed the quantitative and qualitative composition of the teaching staff of secondary schools, noted a steady increase in the proportion of teachers with higher education in the overall composition of the teaching staff. At the same time, the article examines the negative trends that have influenced the development of the educational system

Keywords: education, teaching staff, educational institutions, teacher training schools, the education system, staff turnover, rural schools.

ӘОЖ:958.4

ТҮРКІСТАН ЖӘДИТШІЛЕРІНІҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҰЛТ МӘСЕЛЕСІ

Қ.Қ. Базарбаев – Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ доценті, PhD доктор, Kanat-08@mail.ru

Мақалада Түркістан өлкесіндегі ағартушылықтың басты ерекшелігі халықтың ортағасырлық қараңғылықта қалуына себепкер болған ескіше білім беру жүйесіне және патша өкіметінің шовинистік басқыншылығына қарсылық жүйесі болып дүниеге келгендігі, Түркістандағы жәдитшілер ағартушылық идеяларды теориялық тұрғыда негіздеумен бірге оны нақты іске асыру жолы да кеңінен қарастырылған.

Түйін сөздер: Түркістан өлкесі, жәдиттік мектептер, ағартушылық идеясы, отарлық билік.

XIX ғ. аяғында Батыс Түркістан көлемінде жәдиттік мектептер сирек құбылыс болса, тек қана Түркістан өлкесінде түрікшілдік идеялардың кең тарауына әсер еткен жәдиттік мектептердің саны 1911 ж. 63-ке жетіп, оларда, 4106 оқушы оқыған. Олар: Сырдария облысында - 16 мектеп (1650 оқушы), Ферғанада - 30 (1436 оқушы), Самарқандта - 5 (195 оқушы) және Жетісуда - 12 (825 оқушы) мектеп болған [1, 58 б.].

Мұнауар қари педагогикалық қызмет атқара жүріп, «Тарих Қауым Түрки» (Түрік халқының шығуы, Қазан, 1911), «Тарих-и-исламия» (Мұсылмандықтың таралуы және оны таратушылар. Ташкент, 1912), «Тарих-амбио» (Мұсылмандықтың басталуы, Мұхаммедтің өмірі және оның өлімі. Ташкент, 1912), «Хаваж-діния» (Дәрет алу және намаз оқу тәртіптерімен танысу. Ташкент, 1912), «Адиб-Аввал» (Бірінші оқытушы), «Адиб-Сани» (Екінші оқытушы), «Усул-Хисаб» (Есеп-қисаб), «Тачвид» (Құранды дұрыс оқуға арналған ереже) сияқты бірқатар оқу құралдарын жарыққа шығарғандықтан да, патша өкіметі қауіпті адам деп тауып, оның әрбір әрекетін ТАКБ агенттері бақылап отырған.

Қазақ жаңашылдары А.Байтұрсынның («Оқу құралы», «Тіл құралы», «Тіл жұмсар», «Баяншы»), М.Дулатовтың («Есеп құралы», «Қирағат»), Ж.Аймауытовтың («Тәрбиеші жетекші»), Х.Досмұхамедовтың («Қазақ халық әдебиеті», «Адамның тән тірлігі»), М.Жұмабаевтың («Педагогика», «Сауатты бол», «Бастауыш мектепте ана тілі») оқу құралдары жарық көрді. Қазақ жәдитшілері бастауыш мектеп мәселесіне көңіл бөліп, М.Нұрбаевтың «Қазақша әліппесі» (Уфа, 1910), З.Ерғалиевтың «Қазақ әліппесі» (Қазан, 1910) Қ.Қожықовтың «Қазақ әліппесі» (Орынбор 1912) оқу құралдары жарыққа шыққан. Қазақ даласында құрылған «Ағарту қоғамының» мәдени-ағартушылық рөлі өте зор болды. Бұл ұйым XIX ғ. соңына таман құрылып, Қазақстанның көпшілік қалаларында бөлімшелерін ашады [2, 268 б.].

Қазақ зиялыларының бір тобы (М.Ж.Көпеев, Ғ.Қараш, М.Қошманов, Ғ.Мұсағали және т.б.) осы жәдиттік оқу орындарын (Қазан, Уфа қалаларындағы медреселер) тәмамдап, қоғамдық-саяси өмірге белсене араласты. Жәдитшілік құбылысы қазақ мәдениетінің рухани тәжірибесінде үлкен ізін қалдырады. Қазақ зиялыларының отаршылдыққа қарсы санасы жарқ етіп көрініс тапқан реформашыл либерал-демократтық сипаттағы бір тобы (Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, М. Жұмабаев, М. Әуезов, Ж.Ақбаев және т.б.) бастапқыда «Қазақ» газетіне топтасып, кейіннен «Алаш» ұлттық қозғалысын басқарып, Алаш-Орда үкіметін құрды. Олар жалпыресейлік федерация құрамында қазақтардың теңқұқықтығын талап етіп, жерді басып алуды тоқтатуды, орыстандыру саясатына қарсы ұлттық-мәдени тиесілікті сақтауды ұран қылып көтерді [3, 128 б.].

Жәдиттік мектептердің дәстүрлі оқу орындарынан артықшылықтары онда білім алған оқушы бірнеше айда сауаттанып шығады, оның үстіне бұл мектептерде қазіргі заманғы арнайы сынып бөлмелері жабдықталып, географиялық карта, глобус, есепшот, карта, тақта және т.б. оқу құрал-жабдықтармен жарақталғандығында еді.

Отарлық билік ұлттық мектептерден, жәдиттік мектептердің де қызметінен отаршылыққа қарсы күресті күшейтеді деп қауіптеніп, ол мектептердің қызметін шектеуге ұмтылды. Әйтсе де, патша өкіметі өлкедегі халық ағарту саясатына түзету енгізуге мәжбүр болды. Отарлық әкімшілік ұлт мектептерін бақылауда ұстау мақсатында өлкелік оқу орындары басқармасының жанынан арнайы комиссия құрды. Комиссия ұсынысымен жаңа әдісті мектептерді басқару жөнінде жалпы ережелер қабылданды. Генерал-губернатор А.И. Семенов 1912 ж. 25 қаңтарда бекіткен ережеде Жалпы білім беретін жаңа әдіс мектептері халық училищелері инспекциясының рұқсатымен ашу, мектептердің құрылтайшылары болған қалалық, ауылдық қауымдарға ол мектептерде балаларды оқытуда жалпы мемлекеттік орыс тілін енгізу ұсынылсын» деген талаптар белгіленді [4]. Жәдитшілер саяси ұстанымдарында

Ресейден бөлектенуге ұмытылған жоқ, мәселе - отаршылық бұғауын бұзудағы мұсылмандық ынтымақтастық туралы болып тұр. Ортаазиялық мұсылмандар үшін Ресейдің басқа аймақтарындағы және дүниежүзіндегі мұсылмандармен өздерінің рухани және мәдени тұрғыдан біртұтастығын сезінуде ислам факторы - олардың саяси сана сезімінің индикаторы болды.

Діндар отбасында туып, жоғары дәрежелі діни білім алған Махмудқожа Бехбуди ол 1899 ж. 25 жасында қажылық сапар жасап, Ресей қалаларында, Қырым жерінде, Иран, Түркия, Египет елдерінде болып, осы елдердегі халықтың қоғамдық-саяси жағдайымен танысады. Бұл жағдай оның Түркиядағы қоғамдық-саяси өзгерістерді жіті қадағалап, жастүріктер қозғалысының идеяларымен тікелей танысуына мүмкіндік берді. Ол жастүріктер қозғалысы өкілдерінің ізімен, жәдитшілік идеяларды тарату, насихаттау мақсатында «Самарқанд» газеті мен «Айна» журналын жарыққа шығарып, «Садойи Туркистон», «Садойи Фаргона», «Хуршид» газеттерінде өткір саяси әлеуметтік мәселелер көтерген мақалалар жариялап, Түркістанның жағдайымен салыстыра талдауға мүмкіндік алды. «Ойна» (Айна) журналының 15 санында жарияланған «Саяхат естеліктерінде» М.Бехбудидің саяси көзқарастары баяндалды. Алғашқы қажылық сапарынан мұсылман елдерінде де әлемдік өркениетпен үндес прогресс жасау үшін көп нәрсені өзгертуге, жетілдіруге болатындығына сеніммен оралды. Ол екінші рет 1903-1904 жж. Петербург, Мәскеу, Қазан, Орынбор қалалары және Қырым жеріне сапарға шығып осы сапарында Исмаил Гаспралымен танысты. Бұл таныстық оның қоғамды қайта құру жоспарына түзету енгізеді және осы жолға түпкілікті бағыттайды. Осы жолдағы ағартушылық қызметін Махмудқожа Бехбуди 1905 ж. Самарқанд облысының Кафтархона қыстағында жаңа әдісті мектеп ұйымдастырып, онда қырықтан астам шәкіртті тегін оқытудан бастады. Бехбудидің осы кезде жарық көрген мақалаларында өлкеде мектеп жұмысын реформалау жобасына көңілі толмай, оны одан әрі жетілдіруге деген ұмтылысты аңғаруға болады.

Осындай идеялардың жетегімен 1914 ж. екінші рет қажылық сапарға шығып, бұл жолы Түркия, Египет және басқа да елдерде сегіз ай болады. Оның бұл жолғы қажылық сапары оның ағартушылық және саяси көзқарастарын қалыптасуы тұрғысында аса жемісті болды. Өлке жәдитшілері арасында Түркиямен тікелей байланыста болып, жастүріктер идеясының ықпалына тартылған санаулы тұлғалардың бірі болған Бехбудидің Түркістанның саяси жағдайына көзқарасын өз халқының прогресін тек ағартушылықпен, оның саяси статусын түбірімен өзгерту және тәуелсіздік алуымен байланыстырғандығынан танымыз. Ол мақалаларында, саяси қызметінде отарлық саясатты әшкереледі және Уақытша үкіметті, оның заңдарын аяусыз сынға алды.

Ағартушылық өзінің көптеген идеясы бойынша жалпыадамзаттық құндылықтарға негізделгендіктен қандай қоғамда, қандай мемлекетте болса да мақсаттарының ортақтығымен ерекшеленеді. Ал жекелеген аймақтардың, мемлекеттердің қоғамдық-саяси, әлеуметтік және мәдени дамуындағы ерекшеліктерге байланысты мазмұны бойынша түрленеді. Осы тұрғыда алып қарағанда Түркістан өлкесіндегі ағартушылықтың басты ерекшелігі халықтың ортағасырлық қараңғылықта қалуына себепкер болған ескіше білім беру жүйесіне және патша өкіметінің шовинистік басқыншылығына қарсылық жүйесі болып дүниеге келгендігін атап айтуға болады. Бұл екі фактор Түркістанда ағартушылықтың саяси қозғалысқа ұласуына тікелей ықпал жасады.

Алғашқы жәдиттік мектептерді 1898 ж. Қоқан қаласында Салохаддин домла ашқан болатын, 1889 жылы бұл бастаманы Ташкентте Маннан қары, Андижанда Шамшидин домла жалғастырды. 1911 ж. Түркістанда жаңа тәсілді мектептер саны 63-ке, онда оқитын оқушылар саны 4106-ға жетті. Соның ішінде Жетісу облысында 5 мектеп жұмыс істеді [5, с.12]. Бұл мектептердің басты артықшылығы – олар толық мәндегі еуропалық мектептерге лайық болмағанмен, онда тақта, парта, глобус сияқты қазіргі заманғы құрал жабдықтар орын алды. Ең бастысы ескі мектептермен салыстырғанда балалар 40 күн ішінде сауаттанып шығуына мүмкіндік беретін оқыту тәсілінде еді. Қарапайым сауат ашудың осындай қолжетімдігін ұсынуы жәдиттік мектептерді халықтың арасына кеңіне танымал етті.

Отарлық биліктің әкімшілігі еділбойынан Түркістанға келіп, ағартушылықпен айналысатын осы жастарға «пантүркизм» мен «панисламизм» идеяларын таратушы деген күдікпен оқытушылық қызметпен айналысуларына тыйым салды.

Жәдиттік мектептерге «қадимшілердің» - дәстүрлі оқыту жүйелік қолдаушылардың өршелене қарсы тұруының басты себебі, онда сабақ араб тілімен бірге өзбек, қазақ, тәжік, тілдерінде жүргізілгендігінде еді. Тіпті кейбір мектептерде орыс тілі жеке пән ретінде оқытыла бастады. Мунауар Қарының жәдитшілік қозғалыстағы рөлі оқытушылықпен шектелген жоқ. Ол жаңа мектептер ашып, кітаптар мен оқулықтар жазды. Шетелде оқитын жастарға көмек көрсетті. Оның философиялық және педагогикалық ойлары мен идеяларын іске асыруға құрылды. 1907 ж. өзінде ол «Адиби аввал»

(«Алғашқы мұғалім»), «Адиби сони» («Екінші мұғалім»), «Ер юзи» («География»), «Хавойжи диния» («Дін ережелері») кітаптарын жарыққа шығарды.

Жәдитшілердің ағартушылық идеяларының қалыптасуына Ресейдің өзге өңірлерінен келген ағартушылардың да ықпал-әсері болғаны сөзсіз. Айталық, 1905 ж. Ташкент қаласына Бүкілресей мұсылмандары Орталық комитеті бюросының мүшесі Абдурашит Ибрагимов келіп жұмыс жүргізген. Сол сияқты 1908 ж. Каирге кетіп бара жатқан сапарында жәдитшіліктің негізін қалаушы, М.Бехбудиің ұстазы әрі досы Исмаил Гаспыралы самарқандық жаңа тәсілді мектептердің жұмысымен танысқан болса, 1910 ж. белгілі татар жәдитшісі Садри Максуди Түркістан өлкесін түгел аралап шықты [6, с.40].

Түркістан жәдитшілерінің арасында этникалық, конфессиялық мәселелерге де баса мән берілді. Содан да өлкедегі осы мәселелерді реттеу, оның болашақ даму бағыттарын айқындауда жәдитшілер жастүріктер мен Египет реформаларының ізімен ұлттық даралықты және ерекшеліктерді сақтай отырып, еуропалықтардың саяси тәжірибесіне сүйену қажеттілігін сезінді. Осылайша жәдиттер әлеуметтік құрылым қағидаларының үлгілерімен арақатынасын салыстыруға мүмкіндік алды. Конституциялық монархияны, шарифат қағидаларын жергілікті басқаруға ішінара қолданудан исламдық нормалар мен халықтық-демократиялық құрылыстың қатар өмір сүруіне дейінгі таңдау [7] өлкедегі саяси-әлеуметтік дамудың болашағын ойлаған әрбір ұлт патриотын толғандырды.

Ұлт мәселесі жәдитшілердің бағдарламаларында барлық этностың бірлігі шеңберінде қарастырады. Бұл ұғым тым тұрпайы көрінгенімен олардың ұлттық санасы этникалық өзін-өзі тануды «миллат», «мұсылмандар», «түркістандықтар», «тұрандықтар» деп қабылдады. Айталық, «миллат» ұғымы Түркістан, Бұхара және Хиуа хандығын мекендеген түркі және ирантілді халықтарды танытса, «мұсылман» ұғымы барлық діндестерге арналғандықтан діни ұғыммен шектелмей Түркістанды мекендеген түрлі және ирантілді халықтарды топтастырады. Жәдитшілер мұсылмандық бірлік жөнінде сөз еткенде діни емес, этникалық бірлікті алға тартты. М.Бехбуди «орыстар», «еврейлер» деген этникалық терминдермен қатар «мұсылман» терминін қолданды [8, б.б.].

Отарлық биліктің саяси терминологиясында «мұсылман термині» «христиан» деген сияқты діни сипатты білдіруге қолданылса жәдитшілердің күш салуымен діни сипаттағы «мұсылман ұғымы» этникалық ұғымға трансформацияланды. Негізінде, отаршылдыққа қарсы күрес жүргізудің басты құралы ретінде саяси идеялармен ілгерішіл күштердің топтасуы этникалық бірлікке алып келді.

Этникалық негіздегі бұндай топтасу жолы татар жәдитшілеріне де тән. Д.М.Исхаков ХІХ ғ. Орта-сына дейін татарлардың этникалық өзін-өзі тануы «мұсылман» деген ұғыммен бүркемеленіп келді [9] деп жазады. Американдық зерттеуші Шамил Оғлы Улидің жазуы бойынша орыстар тарапынан қорлау түрінде аталғандықтан да татарлар өздерінің мұсылман деп атағанды артық көрген. Ортағасырлық жәдитшілердің түркілік бірлік идеясы жаңа емес еді және ол өлкенің шеңберінен әлдеқашан шығып кеткен болатын. Бұған әсіресе ресейлік жәдитшілердің, соның ішінде татарлардың ықпалы күшті болды.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысына Ирандағы (1905-1911 жж.) конституциялық қозғалыс, Индиядағы (1905-1908 жж.) отарлыққа қарсы бой көтерулер, Түркиядағы (1908 ж) революциялардың белгілі бір ықпалы болғанымен түркістандық жәдитшілер жалпытүркітік немесе жалпымұсылмандық мемлекет құруды мақсат тұтқан жоқ. Бұл жердегі бірігу, бірлік ұраны патшаның өкіметінің билігіне, отаршылыққа қарсы сипат алып, рухани-адамгершілік мазмұннан асқан жоқ. Демек, түркілік, мұсылмандық бірлік идеясы саяси ұранға айналғанымен этникалық, діни біртекті мемлекет құру мақсатына ұласқан жоқ.

Бехбуди мақалаларында мектеп реформасын одан әрі жетілдіруге деген ұмтылыс байқалады. 1914 ж. Түркия, Египет және басқа да елдерде сегіз ай болған оның қажылық сапары интеллектуалды тұрғыда аса жемісті болған. Ол осы сапарында Исмаил Гаспыралымен танысады.

Исмаил Гаспыралының жаңа қоғамдық-философиялық идеялары Түркістанға кеңінен таралғандығы белгілі. Гаспыралының қаза болғанына қатты қайғырған Бехбуди «Ойна» журналында 1914 ж. 49 санында былай деп жазады. «Мен Ыстанбулда ұстазбен кездесемін және әңгімелесемін деп ойлаған жоқпын. Аллахтың бұйрығымен ұстазбен 7 сағат бойы әңгімелескенде алған қанағаттанғандық сезімдерім мен әсерлерімді сөзбен айтып жеткізе алмаймын. Мен әлі күнге дейін осы керемет рахат сезімдердің тұмшалауындамын» [10].

Мұнауар Қары алғашқы кезде Ташкентте Осман дамуланың мектебінде, кейін Ташкенттегі Юнусхан медресесінде оқыған, 1898 ж. Бухара медресесінде діни білім алды. Ташкентке оралған соң Дархан мешітінде имам болып та қызмет істеді. Дербес саяси қызметінде сол кездегі жаңа қалыптасып келе жатқан прогресшіл-патриоттардың (жәдиттер) қозғалысына белсене араласып, аз уақытта

оның жетекшілерінің біріне айналды. И.Гаспыралының мектепте білім беру жүйесін реформалау және халықты прогресс жолына бастау жөніндегі идеяларын толығымен қуаттаған Мұнауар Қары өз өмірін осы идеяларды Түркістанда іске асыруға арнады. Мұнауар Қарының Түркия прогресшілерімен байланысына қатысты мынадай деректерге назар аударуға болады. Ол өлкеде жәдиттік мектептер ашып, оның кең жүйесін қалыптастыруымен бірге үздік шәкірттерінің шетелде білімін жалғастыруына көмек көрсеткен. Соның ішінде Түркияға оқуға жіберу, шәкірттерге материалдық қолдау көрсетуді ұйымдастыруға басшылық жасаған.

1917 ж. Қазан төңкерісінен соң белсенді саяси қызметтен шеттеген Мұнауар Қары кейінгі өмірін ағарту саласына арнағанмен тоталитарлық биліктің саяси қуғын-сүргінінен құтыла алмады. 1929 ж. 51 жасында бұрынғы жәдитшілер тобымен бірге (барлығы 78 адам) тұтқынға алынып, ұзақ уақыт тергеуде болды. ҰҚК архивтерінде оның ісі «Мұнауар Қары және басқалар» деген атпен сақталған.

Түркістан жәдитшілерінің көрнекті өкілдерінің бірі Абдурауф Фитрат (1886-1938) ғалым, жазушы, Бұхар жәдитшілерінің идеологы және көсемі. 1917 ж. Ақпан төңкерісінен соң Бұхара әмірлігінде құрылған жасбұхарлықтар ұйымы Орталық комитетінде хатшы болып қызмет істеген. Бұхара мемлекетінде ортағасырлық деспотизмнің орнына европалық үлгідегі түбірлі мәдени және экономикалық өзгерістер енгізетін білімді монархия орнатуға байланысты реформа жобасының авторы болды. Фитраттың басшылығымен дайындалған Бұхара әмірлігінде іске асыруға тиіс реформаның жобасында жастүріктер реформаларымен сабақтастық айқын аңғарылады.

1920 ж. Әмір билігі жойылған соң Фитрат Бұхара үкіметінде уақыттық басқарманың меңгерушісі, сыртқы істер және ағарту нәзірі (министрі) қызметтерінде болды. 1923 ж. ол қызмет бабын асыра пайдаланды деген айыппен саясаттан шеттетіліп, біржолата ғылыми және ағартушылық қызметпен айналысты. 1938 ж. тұтқынға алынып атылды. Бехбудидің Түркістанның саяси жағдайына көзқарасында халқының прогресін ағартушылықпен, оның саяси статусын түбірімен өзгерту және тәуелсіздік алуымен байланыстырды. Мақалаларында патша өкіметінің отарлық саясатын әшкерелеп Уақытша үкіметті, оның заңдарын аяусыз сынға алды. Тәуелсіздікке күрессіз қол жеткізу мүмкін еместігін жақсы түсініп, «Ақиқаттың баяны» «Құқықты жеңіп алу керек, оны ешкім бермейді, әр ұлттың халқы және оның елі өз құқықтарына саяси әрекетпен топтасу арқылы қол жеткізеді... Біз, мұсылмандар, әсіресе Түркістан мұсылмандары біздің дінімізді және ұлтымызды ешкімнің шектемеуін, қысым жасамауын қалаймыз, өзгелердің тәуелсіздігіне қауіп төндіретін біздің ниетіміз де, ықыласымыз да жоқ» [11] деп жазды.

Осы тұжырым арқылы ол «Еркіндік берілмейді, оны іздеп табу керек» [12] деген Мұнауар Қарының пікірін қуаттап отыр. Әйтсе де Мұнауар Қарының еркіндікті қанмен, құрбандықтармен алуға болады деген пікірін қуаттамайды. Бехбуди де өзге жәдитшілер сияқты отаршылықпен қантөгіссіз күресті жақтап, революция атаулыға қарсы болды. Мемлекеттік Дума қызметін мұқият қадағалай отырып, парламенттік күрес арқылы көп жетістікке жетуге болады деген автономиялық қозғалыстың жақтаушысы болғанымен прогреске жетудің эволюциялық жолын бәрінен жоғары қойғаны сонша Ресейдің құрамында болса да Түркістан дербестікке қол жеткізе алады деп сенді.

Ақпан төңкерісінен кейінгі съездерде өлкенің мемлекеттік құрылымы туралы өрбіген пікірталаста Бехбуди болашақ федеративті Ресей құрамындағы Түркістанды «Ташкентте Түркістанның бес уалаятының әр қаласы мен уезінен бірнеше адамнан сайланған Орталық және Мәжіліс болады, олар заң шығару және заңның орындалуы, барлық салық төлеу үдерістерімен айналысады. Бұл Мәжіліс орыс үкіметі мен мұсылмандар арасында дәнекер болады... Әрине, өкілдер мен депутаттардың көпшілігі мұсылмандар, азшылығы орыстар болуы тиіс, ал іс бұйрық немесе күштеу тәсілдерімен емес, келісіммен орындалуы қажет» [13, 4 б.] деген саяси көрегендік ұсыныстар жасайды. Оның бұл ұсыныстарынан жастүріктердің көпұлтты Осман империясында парламент жасақтауға өзге ұлттарды да қатыстыру қажеттігі жөніндегі идеялармен сабақтастығының орын алғанын көреміз, Бехбудидің бұл идеялары 1917 ж. 12-14 шілдеде Скобелев (*қазіргі Маргелан қаласы*) қаласында «Түрк Адами марказияти» (Түрік федералистері) партиясы қабылдаған «Автономия жобасы» деп аталған бағдарламалық құжатта одан әрі өріс алды. Бұл құжаттың дайындалуы жөнінде М.Шоқай: «Ұлттық орталық» Шаислам Шахметбекке Түркістан автономиясына қажетті материал дайындап, ұсынуды тапсырды. Бұл жұмыста оған Махмудкожа Бехбуди мырза, Убайдулла Қожа және мен көмектестім» деп атап көрсетеді.

Бехбуди Бүкілресейлік мұсылмандық қозғалыстың идеяларына сенгендіктен және оның ұстанымдарын жан сала қорғағандықтан да бұл құжатта Ресейдің федерациялық мемлекеттік құрылымында Түркістанның автономиялық дербестік алуына жете көңіл бөлінді. Сондықтан да Бехбуди осы құжат

арқылы «Ресейден қол үзбей-ақ ресейлік мұсылмандар федерацияға қол жеткізуі тиіс, әсіресе, бізге түркістандық мұсылмандарға ең алдымен «қадимшылар» мен «жадитердің» теке-тіресінен бас тартып, біртұтас одақ құруым қажет» деп отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күресте саяси бірлік керектігін насихаттады. Бехбуди ұлт-азаттық қозғалысты діндік, этникалық негізде жікке бөлу күресті әлсіре-тетіндігін жақсы біліп, бүкіл Түркістанды біріктіру ешқандай қантөгіске жол бермейді, жер мен мүлік бөліске түспейді, нәтижесінде әлеуметтік-экономикалық прогреске жетелейтін әлеуметтік сілкіністерге жол бермейді деп сенді.

Қорыта айтқанда, Түркістан өлкесіндегі мәдени ағартушылық өз дамуы барысында саяси ағартушылыққа ұласқандығы аңғарылады. Саяси ағартушылық отарлық билікке қарсы күрестің дәлелдерін негіздеумен бірге осы саяси күрестің тәсілдерін таңдауға ықпал жасауы арқылы Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының стратегиясын айқындап бере алды.

1 Шілдебай С.Қ. Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. - Алматы: Ғылым, 2002. - 214 б.

2 Sarrou A. *La jeune Turquie et la revolution.* - Paris, 1912. - 268 p.

3 Нұрмұратов С.Е., Нұрланова Қ.Ш., Әлжан Қ.Ұ., Сатершинов Б.М. Ұлттық идея және қазақ философиясы. - Алматы: КИЦИФил, 2010. - 240 б.

4 Қозыбаев М. Ғұмырнамалық жанрын зерттеу мәселелері // Қазақ елі. – 1996, желтоқсан - 27 б.

5 Алимова Д.А. *История как история, история как наук.* –Ташкент, 2009. -656 с.

6 Аззамходжаев С.С. *Туркистон Мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917-1918 гг.): автореф. ... докт. ист. наук.* - Ташкент, 1996. -60 с.

7 Прилуцкий Е.А. *Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов // Жадидчилик: ислохот, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш.* - Тошкент: Университет, 1999. - С. 35-52.

8 Бехбуди М. Баёни хақиқат // «Улуғ Туркистон» газетаси. - 1917, июнь 12. - № 80.

9 Shamilogly Uli. *The formation of Tatar historical consiosness: Sihatndolin Marcanianal image of the Golden Horde // Central Asia surver .* - 1990. - Vol. 9, № 2.- P. 24.

10 Турдиев Шералы. *Исмайл Гаспыралы ва Туркистон // Узбекистон адабиати ва санъати.* – 1991, май 15.

11 Бехбуди М. *Марказий шурамизда // «Хуррият».* – 1917, июль - 3.

12 Мунаввар Қори. *Хуррият берилмас, олинур // Наджод.* - 1917, март 26.

13 Бехбуди М. Баёни хақиқат // «Улуғ Туркистон» газетаси. - 1917, июнь 12. - № 80.

Резюме

Базарбаев К.К. – доктор философии, доцент МКТУ, Kanat-08@mail.ru

В статье рассматривается главная особенность процесса просвещения в Туркестане - это просветительские идеи джадидизма ставшие основой для борьбы со старой системой образования послужившей причиной пребывания народа в средневековый темноте, и с противостоявшие шовинисткому давлению царского правительства в Туркестане

Ключовые слова: Туркестанский край, джадидские школы, просветительская идея, колониальные власти.

Sammary

Bazarbayev Q.Q.- PhD Associate Professor of Yasawa IKTU, Kanat-08@mail.ru

Abstract: The article deals with themain feature of educational process in Turkestan.Jadidism is educational ideas which became the basic theme for the struggle against the old educational system6 was used as a reason of being people in the medieval darkness, and opposing chauvinistic pressure of the tsarist government in Turkestan.

Keywords: Turkestan, jadids schools, educational idea, the colonial authorities.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ ПЕРИОДА ПЕРЕХОДА ПОЛИТИКЕ СПЛОШНОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ

Бакторазов С.У. – к.и.н., доцент ТарМу им. М.Х.Дулати e-mail: nucha 13-94@mail.ru.

Наиболее крупной акцией в проведении курса на внесудебные экономические репрессии стала реализация в регионе постановления о конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов. Проект декрета по данному вопросу рассматривался на объединенном заседании «Казакского Центрального Исполнительного комитета У1-го созыва и Казакского Совета народных Комиссаров» 27 августа 1928г. по докладу Нурмакова.

Автор в статье на источниковой базе показывает, что оговоренная в декрете цифра – 700 крупных хозяйств, конечно-же не могла решить задачу «парализовать влияние» при относительной малочисленности населения КАССР такое количество хозяйств подлежащих конфискации могли лишь стать прецедентом к более масштабным массовым экспроприациям на селе и в ауле.

Ключевые слова: Декрет, внесудебные экономические репрессии, бай иполуфеодал, Каз ЦИК, Каз СНК, конфискация.

Наиболее крупной акцией в проведении курса на внесудебные экономические репрессии стала реализация в регионе постановления о конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов. Проект декрета по данному вопросу рассматривался на объединенном заседании «Казакского Центрального Исполнительного комитета У1-го созыва и Казакского Совета народных Комиссаров» 27 августа 1928г. по докладу Нурмакова. Применительно к региону упомянутый Декрет предусматривал, в частности его нераспространение на «хлопководческие районы бывшей Сырдарьинской губернии.» Такое исключение, вероятно, было особым военно-стратегическим и экономическим значением хлопка как сырья для текстильной и пищевой промышленности. Произвольно устанавливаемые нормы определения скотоводов как баев и /или/ полуфеодалов, по количеству скота в переводе на крупный не учитывали другие факторы – применение наемного труда, приоритетное владение земельными угодьями – пастбищами, сенокосами и т.д. Декрет предусматривал конфискацию всего имущества связанного с сельским хозяйством...в чем бы оно не заключалось и где бы оно не находилось... за исключением необходимого для ведения трудового хозяйства минимума скота и сельхозинвентаря».(1) Распоряжение конфискованным имуществом предусматривало, «урегулирование платежных обязательств по отношению к батракам и бедноте», передаче бедняцким хозяйствам коренного населения, создание на его основе при достаточной экономической силе, колхозов. В директивах по проведению конфискации отмечалось ее самостоятельное значение – «единовременное мероприятие, долженствующее в кратчайший срок парализовать влияние полуфеодальной байской верхушки аула... наступление на кулака и бая является длительным мероприятием, которое должно проводиться на основании НЭПа путем напряженной борьбы батрацко – бедняцких и середняцких слоев против кулаков и баев».(2) Оговоренная в декрете цифра – 700 крупных хозяйств, конечно-же не могла решить задачу «парализовать влияние» при относительной малочисленности населения КАССР такое количество хозяйств подлежащих конфискации могли лишь стать прецедентом к более масштабным массовым экспроприациям на селе и в ауле.

Согласно директиве «конфискация направлена не против баев вообще а против того типа бая, который своим влиянием в ауле поддерживает патриархальшину, и остатки полуфеодализма, и родовых отношений».

Устанавливаемый порядок конфискации предусматривал определенные ограничения. Так подчеркивалось, что конфискации не подлежали предметы домашнего обихода не входящие в состав принадлежности к сельскому хозяйству, а также предметы питания. Саму акцию предполагалось провести традиционно, в сжатые сроки – 1 – е сентября публикация Декрета, а уже 1 – го ноября весь процесс включая выселение должен был быть завершен.

В Сырдарьинский округ в качестве краевого уполномоченного направлялся У.Исаев, в то время председатель СНК КАССР. Общее количество конфискуемых по округу хозяйств составляло 80 по первой категории, то есть «крупнейшие бай-полуфеодалы», и по второй категории, 9 хозяйств «лиц ранее принадлежавших к привилегированным группам, связанных с антисоветской деятельностью. По Кызылординскому округу, к тому времени выделившемуся из состава Сырдарьинской губернии

предусматривалось соответственно конфискация 35 и 5 хозяйств. Характерно, что 80 хозяйств по Сырдарьинскому округу были самой большой группой среди других округов республики, а вместе с Кызылординским округом составлял соответственно 115 и 14 хозяйств, 18,4% от общего количества, распределяемого на 12 округов республики. Стремление провести конфискацию в предельно сжатые сроки, в том числе и по причинам недопущения возможности принятия контрмер со стороны владельцев хозяйств предполагало на местах, создание комиссий содействия набираемых на общих собраниях бедноты и батрачества, окончательно список утверждался Крайкомам ВКП /б/. Распределение конфискованного скота должно было исходить «...из того чтобы обеспечить лошадь безлошадному, корову безкоровному / то же с верблюдом/, что же касается мелкого скота, то целесообразно исходить из цифры в 10 баранов на отдельное хозяйство /не получившее крупного скота/.(3) Подчеркивалось, что конфискованное имущество не должно было передаваться родственникам и друзьям бая, а также не допускалось «получение скота работающими в советском или партийном аппарате», считалось что «Окружкомы должны обеспечить недопущение каких бы то ни было привилегий в отношении партийцев».(4)

Реальное осуществление конфискации в районах Кызылординского округа с самого начала вступало в противоречия с директивой Казкрайкома ВКП/б/. Заседание комиссии «По выселению и конфискации имущества крупных баев сохранивших полуфеодалные, патриархальные и родовые отношения в ауле» в Аральском районе отметила, что не был своевременно составлен список конфискуемых хозяйств. Комиссия отметила «трудные условия работы по конфискации в районе - территориальная разбросанность, дальность местонахождения баев, отсутствие юридического оформления о разделе байского имущества, запутанность этого вопроса». Далее отмечается: «Отсутствует достаточно четкое разрешение вопроса о разделе байских хозяйств, что послужило неправильной конфискации скота родственников баев...».(5) Отмечались также «... наличие большого расхождения между контрольными цифрами преподанным уполномоченным по конфискации с действительным наличием скота у баев. Это явилось следствием того, что во время учета скота в одно хозяйство включались все родственники бая...». Имел место случай внесения в список лиц не проживающих в данном районе, родственнику же бая подлежащего конфискации скот был возвращен. В Казалинском районе так же на заседании комиссии предлагалось создавать в аулах комиссии содействия из числа бедноты, которым вменялось в обязанность «... выявить байство, аткаминерство и социально вредный элемент..., выявить скрытие скота и другого имущества байства... земельные и сенокосно-пахотные угодия».(6) В Чиилийском районе при активном участии аульной бедноты выдвигались к конфискации также байы и аткаминеры «вредные для бедноты и советизации аула», хотя они по инструкции конфискации не подлежали. Всего в районе подвергались конфискации 3 чел., в том числе 1 по второй группе «как аткаминер и группировщик среди аула». Характерно, что количество скота у баев определяется как должное быть, но не как реально зафиксированное. Приведенная таблица конфискованного имущества включает юрты, ковры, кошмы, что не допускалось декретом и директивами.(7) Далее в документе отмечается, что «Конфискованный скот баев распределен следующим путем: самим баям по 16 голов в переводе на крупный, существующим 4 – м артелям 181 гол. В переводе на крупный, из них 450 баранов и 150 коз, а остальной крупный скот, т.е. верблюды, лошади и рогатый скот... между артелями. Остальной конфискованный скот распределен на 105 батраков и бедняков... на каждого хозяина по 5 голов в переводе на крупный и так же по 6 голов». Характерным является то обстоятельство, что нередко конфискуемый скот находился за сотни и даже тысячи верст от стоянки аула и тем не менее был вероятно частично конфискован с учетом трудностей его нахождения в полупустынной и пустынной местности.(8) В числе недостатков и ошибок в проведении кампании на заседании секретариата Кызылординского Окружкома ВКП/б/ отмечались «...несвоевременность в высылке конфискованных крупных баев, промедление в распределении конфискованного скота» в Кармакчинском районе, далее отмечалось что в районе создалась «обстановка благоприятствующая конфискованным баям для проявления ими своей активности, которая фактически выражалась в составлении приговоров от имени бедняцкой части населения / то есть включение в список конфискуемых хозяйств/ оказавшихся ложными за исключение одного хозаула / в приговорах фигурируют 6 – летний мальчик, больные находящиеся в отлучке вне аула, а также ведение агитации «имевшей в некоторой степени дезорганизующее влияние на психологию массы»/ .(9) Соответствующим образом, наказующие меры предусматривали. «Весь материал в отношении тов. Караходжаева – председателя РИК а и других партийцев, проявивших халатное отношение к делу конфискации и замеченных в том или ином неблагоприятном деянии передать ОкрКК для

привлечения к партийной ответственности. Предложить Облпрокуратуре в срочном порядке начать судебное расследование в отношении лиц, являющихся инициатором и застрельщиками, в составлении ложных документов и собрании подписей...».(10) Интересно обращение к прокуратуре по вопросам расследования в свете того, что в ходе самой конфискации представителям прокуратуры предоставлялось лишь право совещательного голоса среди всех членов районных комиссий и комиссий содействия. В отношении привлечения к партийной ответственности проявлялось также исключительная оперативность – так Окружная контрольная комиссия затребовало предоставить материалы «по делу халатного отношения и искривления линии по проведению конфискации имущества баев» и предложила «... выслать весь материал ... по делу Пред РИК- а Караходжаева» уже через 10 дней после заседания Секретариата.(11)

Пристальный контроль за ходом компании по конфискации байских хозяйств осуществлял Кызылординский окружком партии направивший на места 24 своих уполномоченных. Отмечался факт недостаточности проведенной разъяснительной работы и вызванной этим дестабилизации обстановки в аулах – «...наблюдались случаи большого притока скота на рынок, являющиеся результатом ... боязни значительной части трудовых, главным образом, середняцких масс незнанием – подпадают ли они под действие закона». В этом же смысле интересен факт того, что «...артели возчиков перевозящие грузы со станции Джусалы в Карсакпай разбежались по аулам из-за боязни не подпадают ли они под действие декрета о конфискации ...».(12) Приведенные примеры показывают, что средняцкие массы имевшие непростой опыт периодов продразверстки, усиленного налогообложения не хотели верить, что декрет касается лишь утвержденного количества и объявленного списка хозяйств, но не имеет массового характера. Отмечая работу Аральского райкома, окружком подчеркивал, что в ходе реализации декрета увязывалось и работа по решению других проблем. «При снабжении батраков и бедняков конфискуемым скотом использовать их настроения ... на организацию колхозов и совхозов. Привлечь бедноту и батрачество к выявлению случаев укрытия скота в ходе учета объектов обложения». (13) Сюда же подключались вопросы призывав в ряды Красной Армии, организации работы с жалобами и запросами, «разъяснение важности и значения покупки облигаций 2 – го Займа индустриализации».

Активная пропагандистская работа может быть охарактеризована на примере Терень – Узьякского района. «...Массу взбудоражили, их внимание целиком в данное время сосредоточено вокруг кампании и закона о конфискации. Бедняцкая масса везде идет встречной волной к правительственному мероприятию, проявляет большую инициативу и активность. Почти все бедняцкие собрания поднимают вопрос о своих баях и аткаминерах совершенно по своей собственной инициативе и выносят единодушное твердое решение о дополнительном включении их в список подлежащих конфискации и выселению». В других районах и по округу в целом выдвигались аналогичные требования: «Подвергнуть конфискации не только крупных баев, но и всех аткаминеров и писарей бывших управителей». Так же нередко «батраки служившие у богатых баев, в деле обнаружения укрытого скота принимают самое активное участие». Отмечается и «крупный факт, характеризующий активность батрачества и бедноты, это заготовка ими в ауле № 3 сена сверх потребного количества, надеясь на могущий быть выделенный на их долю скот из числа конфискованного /Кармакчинский район/».(14) Подобная активность беднейших слоев казахского аула, равно как и переселенческой деревни объясняется не только и не столько эффективностью «разъяснительной работы». Ее корни лежат гораздо глубже, в исторической ментальности – за многовековое существование крестьянских сообществ так и не сформировался ни в ауле ни в деревне признанный всеми институт частной собственности, иммунитет к любым призывам на его посягательство. Гораздо более были понятны и легко восприимчивы такие действия как поджечь хозяйство кулака – «мироода», или угнать скот у «зажравшегося бая».

Позиции же середнячества в силу отмеченной уже боязни оказаться в списке конфискуемых, дополнялись тем, что: «...среднячество занимает выжидательную позицию и молчит, участвует в собраниях бедноты в общем относясь сочувственно/ Кармакчинский район/».(15) В других случаях и местностях отмечалось, что середняки выступая на собраниях бедноты говорили: «баи приносят не мало вреда для хозяйства середняка захватывая лучшие пастбища и сенокосные угодья и своим родовым влиянием всячески используют середняка для осуществления своих личных интересов. Два середняка в аулах № 2 и № 4 совершенно добровольно вошли в комиссию содействия и отправились на верблюдах совместно с бедняками в Кустанайский округ для доставления байских хозяйств подлежащих конфискации».(16) «Выжидательность» и «молчание» середняков может быть пояснено

их более взвешенным отношением к собственности, пониманием того, что для ее создания и накопления прилагается труд целых поколений. Участие же их в акциях бедноты и батрачества скорее подходит на стремление устранить конкурентов, воспользоваться их реальным ослаблением. В качестве иных причин «недостаточного участия середняков в кампании» в документе объясняется так: «... большинство середняков все еще не вернулось из кочевков, во вторых кампания совпала с периодом горячих полевых работ – уборка хлеба, заготовка сенофуража поэтому середняки, как более перегруженные работой в своем хозяйстве, чем остальные не могли принять участие в различных собраниях».(17) Соответствующим образом «более свободные», - то есть не имеющие собственности и хозяйства бедняки и батраки проявляли удивительную решимость в содействии конфискации. 10 батраков членов комиссии содействия вместе с уполномоченными выехали в Кзыл-Кум за скотом двух баев. Комиссия должна будет проехать не менее 1.600 верст степью. /Кзылординский район/. ...Часть членов комиссии содействия аула № 7 /Терень – Узьякский район выехали за доставку части хозяйства бая, находящегося на литовке в 200-300 верст от аула. ... Комиссия содействия аула №20 того же района выехали к летовке в 300-400 верстах от аула.(18) В данных случаях очевидны такие обстоятельства, как невозможность установить реальное количество скота, как и невозможность перегона без потерь на большие расстояния при незнании точного маршрута кочевки, местонахождения водопоев, расходы на содержание экспедиции и неизбежные потери скота при доставке его к районным центрам.

Позиция самих баев, хозяйство которых подлежало конфискации основывались на разработке и осуществлении контрмер с целью сохранить, полностью или хотя бы частично принадлежавший им скот, или что было более предпочтительным скрыть истинное количество скота и тем самым не попасть под действие декрета».(19) Одной из форм укрытия скота – дробление хозяйства по существующим и не существующим родственникам /Карсакапайский, Терень – Узьякский и Кармакчинский районы/. «Бай КонтаевРахмет имеет 1700 голов крупного и 1190 мелкого скота. Сыну его удалось скрывать некоторое количество скота, был задержан при переброске в Каракум 14 лошадей, 38 верблюдов и 165 баранов». Другой бай Кзылординского района скрыл подлинное количество, но при содействия бедноты в степи были найдены принадлежащие ему 300 лошадей, 50 коров и 600 баранов.(20)

Итоговые результаты проведения конфискации в Кзылординском округе окружной организацией ВКП определялись в различных аспектах. «Парторганизация на местах добила широкой политической мобилизации батрачества и бедноты и успешно повела их за собой...» что выразилось «...в массовом вступлении в партию ... в добровольном участии в комиссиях содействия, энергичного наступления бедноты против своих баев, отсюда в значительной степени ослабление родовых отношений».

Ход кампании и ее результаты определялись как своевременное отмечалось правильность линии Крайкома по отношению к аулу.

Распределение конфискованного скота «... дало значительный экономический эффект, осуществляя лозунг партии – осереднячивание аула», одновременно освобождая бедноту и середняков от экономической зависимости и политического влияния полуфеодальной байской верхушки, и способствуя развитию производительных сил аула, к экономическому подъему хозяйства бедняцко-средняцких масс и создавали условия, облегчавшие процессы социалистического переустройства аула.(21) Приведенные оценки и выводы представляются чрезмерно преувеличенными по целому ряду обстоятельств. Конфискация собственности байских хозяйств базировалась на неверном понимании собственности как юридической функции – механически, силовыми методами осуществлялась перемена собственников не затрагивая всей полноты отношений собственности как владения, пользования и распоряжения. Первая функция – владение – относительно легко была реализована передачей того или иного количество голов скота батракам, беднякам и пока еще маломощным, не имеющим опыта организации сельскохозяйственного производства колхозам – сельхоз артелям. Функция пользования предполагало немедленное использование, как минимум части скота на нужду потребления как самих собственников так и интересов государства. Часть полученного скота немедленно шла на убой без особых забот о необходимости воспроизводства поголовья скота, в особенности в расширенном варианте – наличие необходимого фуража, сельхоз-построек, инвентаря и просто навыков ведения самостоятельного или коллективного хозяйства. Обнаруживался и другой аспект реализации функции пользования – так как скот беднотой и артелями был получен на основании решений местных партийных и советских органов, то последние получали фиктивное в

юридическом отношении право на вмешательство в конкретное ведение хозяйства. Так сразу же после распределения скота последовали указания о немедленном проведении стрижки баранов в целях погашения задолженностей по сельхозналогу как самих баев так и других социальных групп. Ситуация усугублялась тем, что проведение такой меры в конце осени неизбежно обрекало стадо как бедняков так и артелей на гибель в условиях надвигающейся зимы. Функция распоряжения вообще не предусматривалась – полученный скот нельзя, конечно же, было продать, передать в пользование на договорных отношениях различного типа. Убежденность в «осереднячивании аула», понимаемая как механическое преставление поголовья скота в течение сентября – ноября 1928 г. никак не может считаться глубинным социальным преобразованием. В столь сжатые сроки социально-экономические изменения произойти не могут, по самым различным причинам, например, социально-психологического характера осознание себя как собственника, владельца является гораздо более длительным процессом.

1 ГА КО, ф.1, оп. 2, д. 43, л.13.

2 Еңбекші қазақ. -1928, қараша – 5 № 256.

3 Архив Акима Кызылординской области (далее АА КО) ф.6, оп. 1, д.13, л.л. 40-41

4 АА КО ф.2, оп.2, д.1, л.173

5 АА КО ф. 2, оп.2, д.1, л.172

6 ГА КО ф.2, оп. 2, д. 1, л. 172

7 ГА КО ф.2, оп. 2, д. 1, л. 5

8 ГА КО ф.2, оп. 2, д. 1, л. 52-63

9 ГА КО ф.2, оп. 2, д. 1, л. 23-24

10 ГА КО ф.2, оп. 2, д. 1, л. 24

11 ГА КО ф.2, оп. 2, д. 1, л. 26

12 АА КО ф. 6, оп. 1, д.13, л. 43

13 АА КО ф.6, оп. 2, д.18, л.л. 46-47

14 АА КО ф.6, оп.2, д.18, л.л. 48-49

15 АА КО ф.6, оп.2, д.18, л. 50

16 АА КО ф.6, оп.2, д.18, л.л. 51-52

17 АА КО ф. 6, оп.2, д.18, л. 53

18 АА КО ф.6, оп.2, д.18, л. 54

19 АА КО ф.6, оп.2, д.18, л. 55

20 АА КО ф.6, оп.2, д.18, л. 56

21 АА КО ф.6, оп.2, д.18, лл 57-58

Түйіндеме

Оңтүстік Қазақстандағы жаппай ұжымдастыру саясатына көшу кезеңіндегі саяси қуғын-сүргін

С.У. Бакторазов – т.ғ.к., М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің доценті,

Қазақстан Республикасы, Тараз қ., e-mail: nucha13-94@mail.ru

Соттан тыс экономикалық репрессияларды жүргізудегі ең бір ірі акциялар өңірдегі ірі байлар шаруашылығы мен жартылай-феодалдарды кәмпескелеу мен жер аудару туралы қаулыны жүзеге асыруы болды. Осы мәселе бойынша декреттің жобасы 6-шы шақырылған Қазақ орталық атқару комитеті мен Қазақ халық комиссарлар Кеңесінің 1928 жылдың 27 тамызындағы біріккен мәжілісінде Нұрмақовтың баяндамасы бойынша қарастырылған еді.

Автор «Декретте көрсетілген цифр- 700 ірі шаруашылықты кәмпескелеу қысқа мерзімде ауылдың жартылай-феодал байларының «ықпалын болдырмай тастау» мәселесін шеше алмағанымен, Қазақ АКСР-і халқының аздығын есепке ала отырып, осы шаруашылықтардың кәмпескеленуі ауыл мен селодағы үлкен ауқымдағы қасіретті кезеңнің алғы шарты болды», - деген тұжырымын нақты фактілік материалдар арқылы дәйектейді.

Түйін сөздер: декрет, соттан тыс экономикалық қуғын-сүргін, бай және жартылай феодал, Қазақ ОАК, Қазақ ХКК, кәмпескелеу.

Summary

Political repression in South Kazakhstan period of transition policy of solid collectivization

Bahtorazov S.U.

The biggest event in the conduct of economic policy of extrajudicial repression in the region was the implementation of an order of confiscation and eviction of the largest farms and bey semi- feudals. Proekt decree on this issue was discussed at a joint meeting of "Central Executive Kazakskogo komitetea U1 convocation and of the Council of People's Commissars Kazakskogo" 27 August 1928. on the report of Nurmakov.

The author in the article on the source base shows that stipulated in the decree number - 700 large farms, of course, the same could not solve the problem of "paralyzing influence" at a relative small population KASSR a number of farms subject to forfeiture can only be a precedent for a large-scale mass expropriations in rural areas and in the village.

Keywords: Decree extrajudicial economic repression, buy ipolufeodal, СЕС Kaz, Kaz SNK confiscation.

УДК 94(574) «1822/1868»

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА В ВОЛОСТНОЙ СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ ВО ВНЕШНИХ ОКРУГАХ ЗАПАДНО- СИБИРСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА В 20-60-е гг. XIX в.

Далаева Т.Т. - к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им.ак.Т.С.Садыкова КазНПУ имени Абая,
e-mail: tenliktd@mail.ru

Казахи вели кочевой образ жизни, что обусловило практику устного решения всех вопросов в их повседневной жизни в период Казахского ханства. В период присоединения территории казахских жузов в состав Российской империи постепенно осуществлялся процесс организации административного управления и делопроизводства на местном уровне. Российское правительство осуществило ряд административных реформ в Казахской степи в первой половине XIX века. В частности, согласно «Уставу о сибирских казахах 1822 г.» на территории Среднего жуза были созданы внешние округа и волости. Делопроизводство на русском языке было постепенно внедрено в процессе организации системы управления в Казахской степи по правовым нормам Российской империи.

В статье рассматриваются особенности организации делопроизводства в волостной системы управления во внешних округах Западно-Сибирского генерал-губернаторства в 1820-1860-е гг. Особое внимание уделяется проблемам подбора и подготовки кадров письмоводителей и толмачей, характеристике видов документов, организации процесса ревизии делопроизводства во внешних округах.

Ключевые слова: местное управление, волостной управитель, волость, делопроизводство, толмач, письмоводитель, ревизия делопроизводства.

Казахи вели кочевой образ жизни, что обусловило практику устного решения всех вопросов в их повседневной жизни в период Казахского ханства. В период присоединения территории Казахских жузов в состав Российской империи постепенно осуществлялся процесс организации административного управления и делопроизводства на местном уровне. В статье на материалах и источниках, касающихся территории Среднего жуза, будем рассмотрен процесс организации делопроизводства на местном уровне в период создания волостной административной системы по «Уставу о сибирских киргизах (казахах)» 1822 года. Временные рамки охватывают период действия данного Устава до введения норм Временного Положения от 21 октября 1868 года.

Исследование проблемы организации делопроизводства и оформление должности письмоводителей на территории Казахской степи в период присоединения Казахстана к Российской империи имеет актуальное значение. Данная тема фактически мало изучена. В частности, интерес вызывают публикации профессора Султангалиевой Г.С.[1] по истории татарской диаспоры, роли татарских мулл как «посредников между российскими управленцами и казахский знатью». В статье Галиева В.З.[2] сделан акцент на роль татарских мугаллимов и мулл в просветительской деятельности среди казахов. Таким образом, проблема изучения истории организации делопроизводства, а также истории служебной деятельности казахов в должности письмоводителей требует исследовательского внимания.

В 1822 году на основании «Устава о сибирских киргизах (казахах)» была образована Омская область, в состав которой и должны были войти вновь открываемые внешние округа на территории казахов Среднего жуза. Для управления внешними округами были организованы окружные приказы, в штатном расписании которых были как представители местного казахского населения, так и российские чиновники из числа военных и гражданских лиц. Управление в волостях предполагалось первоначально сохранить в руках султанов, соответственно должность именовалась «волостной султан». Согласно § 99 по волостному управлению для производства дел волостной султан «имеет письмоводителя, знающего русский и татарский языки» [3, с. 97].

Использование татарского языка в делопроизводственной сфере в Казахской степи было связано с тем, что в повседневной практике у казахов не было необходимости в разработке своей системы письма в связи с преобладанием устной традиции, поэтому российская администрация предполагает возложить обязанности письмоводителей на представителей мусульманского духовенства из числа

татарских мулл. Уже при открытии первых округов и окружных приказов служители мусульманского духовенства оформляют первые официальные документы, из донесения о торжественном открытии Кокчетавского окружного приказа от 30 апреля 1824 г.: «По совершении моления, приведены муллою, по установленной форме перед алкораном по их обряду, все султаны, старшины и бии со всем собравшимся киргизским народом на верность подданства, а выбранные старший султан, заседатели, кандидаты их и волостные наличные султаны, вместе с тем, и на верность службы к присяге. Акт клятвенного обещания, составленный на русском языке и переведенный на киргизский, читан был муллою; слова его повторяли все присягавшие, а потом акт подписали почетнейшие в народе, равно как и выбранные, старший султан и заседатели, а неумеющие писать прикладывали собственноручно свои печати. После сего произнесено муллою по изданной форме, переведенной на киргизский язык, многолетие государю императору со всей высочайшей фамилией и потом произнесено оное Государственному совету, Правительствующему сенату, российскому воинству, высочайше утвержденному по делам сибирским комитету, генерал-губернатору Западной Сибири, областному начальству, верноподданному России доброму киргизскому народу и вновь избранным для управления Кокчетавским округом султанам и старшинам. Многолетие таковое повторено одним из российских чиновников и на русском языке...»[4, с. 212.].

Из уже существовавшей практики в степи, как правило, муллы при султанах осуществляли переписку. Вместе с тем, в связи с необходимостью обеспечения кадрами письмоводителей и толмачей управления на волостном уровне на эти должности стали назначать и выпускников Омской азиатской школы Сибирского казачьего войска, впоследствии военного училища Омского кадетского корпуса, обладающие знаниями разговорного казахского, письменного русского и татарского языков. Большинство прошедших обучение в Омской азиатской школе были дети казаков, служивших в Сибирском корпусе. О приеме детей казахов в войсковое училище Сибирского линейного казачьего войска можно говорить с начала 1830 г. 9 января 1830 года Омскому областному начальнику господину генерал-лейтенанту и кавалеру Де Сентлорану поступило прошение от казаха Петропавловского внутреннего округа старшины Бектемира Байбарарокова, о том, что он «состоит в подданстве с 1811 года и желает отдать двоих сыновей Мужана 10 лет и Чукая 8 лет в учебное заведение научить российской грамоте, чтобы по получении в оном нужного образования обратить их в государственную службу»[5, л. 1 – 1 об.]. В марте того же 1830 года поступила просьба к омскому областному начальнику от ханши Айганым Валиевой, вдовы хана Вали (Уали), о принятии ее сына Чингиса в Омское училище. «Верноподданный правительству России сын мой султан Чингис Валиев желает заняться по-русски читать писать...» [6, л. 2]. Однако, в сентябре 1833 года Кокчетавский приказ сообщает Омскому областному начальнику, «...ханша Валиева отозвалась о том, что сын ее Чингис, придя в совершеннолетие, не может уже более продолжать в азиатском училище наук, и она намерена его женить, а сверх того уваковские киргизы избирают его Чингиса волостным управителем, куда и приглашают перекочевать к себе...»[6, л. 186.]. Конечно, обучение Чингиса Валиханова в этом учебном заведении не было связано с желанием занять должность письмоводителя, скорее это была демонстрация позиции ханши Айганым и ее сына Чингиса относительно российской власти. Интересно, что впоследствии Абдул-Макажан Валиханов, сын Чингиса Валиханова, начинал свою служебную деятельность толмачем в Баян-Аульском окружном приказе с 10 ноября 1866 г., затем переведен султанским письмоводителем в Атбасарский окружной приказ с 28 ноября 1866 г. Продолжил службу в Кокчетавском окружном приказе приказом от 16 февраля 1867 г., после упразднения приказов стал служить помощником письмоводителя в канцелярии кокчетавского уездного начальника до 10 сентября 1870 г.[7, с. 380 - 381.].

В ЦГА РК (Центральном государственном архиве Республики Казахстан –Т.Д.) есть сведения о содержании сына старшины Мандая Токтамышева Абдулгафара в Омском Азиатском училище из суммы, ассигнованной на заведение школ и училищные пособия во внешних округах из Омского окружного казначейства [8, л. 201.]. Сухан Тохтамышев, сын Токтамышя Янузакова, брат Мандая Токтамышева, после окончания «наук в войсковом казачьем училище» в 1842 году определен на службу в Кокчетавский окружной приказ. Эти факты свидетельствуют о заинтересованности российской администрации в подготовке кадров из числа казахов. В то же время желание получить образование в Омском азиатском училище было обусловлено тем, что это был канал для простых казахов для поступления на службу в окружные приказы или при волостных управителях, чтобы иметь возможность участвовать в управлении на местном уровне по новым нормам.

В документах ЦГА РК встречаются сведения о казахах среди письмоводителей, например, в Кокчетавском приказе: Ален Джантилеов - султанский письмоводитель с 1828 по 1842 годы [7, с. 122.], бий Мендыбай Шугуров – с 1831 – 1843 гг.[7, с. 127, 366.], Сухан Токтамышев – на службе с марта 1842 – 1851гг.[7, с. 471-472], Абдулхаир (Абулхаир)Дербисалин[7, с. 113]; в Баян-Аульском округе: ДжанМухаметТуманов (Ермеков) - султанский письмоводитель в 1835 г., АхунджанИтемгенев [8, л. 11.]- султанский письмоводитель в 1847 г.; в Акмолинском внешнем окружном приказе: Учтылеу Чокаев - султанский письмоводитель в 1856 г., Мухамедияр Ибрагимов, сын старшего султана Акмолинского округа Ибрагима Джаикпаева - султанский письмоводитель в Акмолинском округе с марта 1858- 1864 гг.[9, л. 252-253.].

Некоторые из них, начав свою карьеру с должности письмоводителя, смогли дослужиться до должности старшего султана, например, АбдулгафарМандаев (о котором речь была выше), в должности султанского письмоводителя в Кокчетавском приказе с 25 июля 1835 г. до 1852 г., дослужился до чина коллежского регистратора в 1850 г.; в должности старшего султана -с 10 октября 1853 по 19 апреля 1854гг.; за отличие по службе переименован из губернских секретарей в сотники в 1855 г., удостоен чином есаула в 1864 г. [7, с. 608.].

Российская администрация приступает к ревизии делопроизводства в первых открываемых по Уставу 1822 г. внешних округах и волостях уже в 1825 году. Омский областной начальник, полковник Броневский Г.С. отмечает в своем донесении от 10 октября 1825г. генерал-губернатору Западной Сибири Капцевичу П.М.: «При рассмотрении дел оказывается, что волостные султаны и старшины доставляют уже в некоторой степени срочные сведения на бумаге и доносят приказу о происшествиях, особенно ханша Айханыма и ее дети.»[4, с. 223.]. В 1831 г. полковник Броневский Г.С. сообщает: «Проехав ныне по Киргизской степи в разных направлениях около 2 тысяч верст и посетив пять внешних округов, я видел многие волости и заходил в аулы. ... 2.вашему высокопревосходительству известно, что простой, в полудиком почти состоянии находящийся народ киргизский чужд понятия о гражданских формах и притом так нетерпелив, что малейшую отсрочку в удовлетворении приносимой просьбы считает уже за отказ, за несправедливость. В приказах же наших гражданские чиновники посвятили себя канцелярским обрядам и тем тянут дела; притом принуждают подавать просьбы письменные. Толмачи и разные грамотные люди через сие сделали себе промысел, чем вводя в убытки дикаря-киргиза, обременяют и приказы заведением дел, тогда как разбирательство на словах, по степному обыкновению, скоро и решительно освобождало бы приказ от нетерпеливого просителя, а сего — от скуки по своему ауле. 3. Вместо того, чтобы чиновникам приказов предаваться деятельности, посещать часто кочевья, принимать искреннее участие в ограждении киргиз от обид их неприятелей и тем в пользу нового в степи устройства сблизиться с ними и выигрывать доверенность, они отличаются медлительностью, и такие же медленные разрешения получают от областного начальства; подсудимых же томят под стражей по целому году, вопреки характеристике киргиз; ибо чем скорее виновный получает возмездие по законам, тем это более делает впечатление на них и прочих. Но чиновники наши хладнокровно тянут дела не в приласкание, а в раздражение народа. Посему, для пользы общей, я бы полагал: приказам повелеть действовать словесным судом, кроме главных преступлений, указанных в уставе; от подачи письменных просьб киргиз освободить, а словесные просьбы их записывать в книгу и, вызывая ответчиков, или командируя чиновника в аулы, решать, по степным обычаям, чрез биев и присягу по их выбору, как это обыкновенно водилось, в особенности по делам, до браков касающимся, чтобы приказы не вмешивались и предоставляли биям и набожным киргизам (но и не татарам и муллам) на суд по степному обычаю, а не по магометанскому Алкорану...»[4, с. 254-255.]. Броневский Г.С.обращает внимание на то, что делопроизводство должно в большей степени касаться служебного исполнения по вопросам управления и сбора сведений о состоянии в волостях и внешних округах, нежели распространяться непосредственно на повседневную жизнь казахского населения.

Затем в последующие годы, с целью улучшения понимания поступающих в степь распоряжений были уточнены обязанности письмоводителей при волостных управителях в распоряжении от пограничного начальника управления сибирскими казахами ВишневогоН.Ф. от 20 декабря 1841 г. № 3760: «...поставить в обязанность Приказов наблюдать, чтобы находящиеся постоянно при волостных управителях толмачи или письмоводители, о чем последует особое распоряжение, были точными передавателями им получаемых от Приказа письменных требований и указов и занимаясь письмоводством в волости, по приказаниям волостных управителей, исходящие бумаги от них скрепляли своим подписом, ответственюя непосредственно за точный смысл и изложение содержания

бумаги, долженствующий быть совершенно понятной Волостному управителю, от которого она пишется и который должен прикладывать к ней печать свою»[10, л. 1-3.].

Преемник Вишневого Н.Ф. полковник Клейст Е. летом 1848 г. отправляется для обозрения внешних округов и ревизии окружных приказов, по итогам своей поездки он подготовил отчет и сделал распоряжения пограничному управлению сибирскими казахами относительно принятия мер по выявленным упущениям 24 ноября 1848 г. № 3159, в частности относительно ревизии волостного управления им было отмечено следующее: «...Д)открыто, что толмачи и султанские письмоводители, назначенные к управителям, оставляют свои обязанности при управителях, самопроизвольно, т.е. что они выезжают из волостей куда им вздумается без разрешения Приказа и даже своего управления. ...К) из дел Окружных приказов я усмотрел, что киргизы самопроизвольно из состава своих волостей откочевывают в другие волости, округа, и даже на линию, о возвращении их к своим волостям, чрез неизвестность места нахождения их, происходит между приказами и другими местами и лицами бесполезная переписка; а они через таковой уход избегают от исчисления скоту, производимого по истечении законного времени и не платят ясачной подати...

Все изложенные здесь замечания мои по делопроизводству окружных приказов и прочем предлагаю Совету рассмотреть и положение свое по ним постановить, обратив внимание в особенности на текущее дел Приказов, принять настоятельные меры к немедленному окончанию оных.

Сверх этого не оставить Совет сей подвергнуть соображению и заключению своему следующие предметы, которые обратили особенное мое внимание: 1) Окружные приказы вообще управляя киргизами по 247 ст. 2т. учрежд. оинород. чрез султанов, избранных в волостные управители, выключая дел следственных и уголовных, для производства коих, по 210 ст. того же учрежд., отряжаются русские заседатели, бездействуют в отношении назидания над волостными управителями о точном исполнении их обязанностей по отправлении дел волостного управления, ибо волостные управители, по данной им инструкции, извлеченной из учреждения о управлении сибирскими киргизами, которая предместником моим, от 20 декабря 1841 года № 3760, отослана в Пограничное управление, для рассылки по Приказам, управляют, как я удостоверился, своими волостями, по всем отраслям их действий весьма слабо и собственно от того, что Приказы не стараются побуждать их к выполнению указанных в той инструкции обязанностей и не объясняют им о их значении по службе; доказательством сему служит то, что *управители кроме сбора ясака, не входили в управление волостями* (выделено нами –Т.Д.), как указано в инструкции, в следствие этого, народ киргизский в столь продолжительное время нахождения своего под управлением российского правительства, по сие время не приобик с полным повиновением, подчиняться установленной над ним власти, чрез что киргизы беспрестанно между собой нарушают спокойствие, как обнаруживается многими делами, случающимися в степи. К поправлению сего, даны мною на месте должные наставления волостным управителям, о точном и безупустительном исполнении их обязанностей, но чтоб по управлению волостями иметь успех в восстановлении общего народного спокойствия, которое беспрестанно нарушается преступлениями в воровстве, я, с своей стороны, полагаю, изблеченным в нем, смотря по свойству умысла, с коим учинена кража и ценности покраденного, сверх разбирательства претензий, по киргизским обычаям, определить соразмерно телесное наказание лозами, в присутствии посторонних киргиз, предоставив наложение меры наказания тем же лицам кои избраны будут, для разбирательства иска за покражу, под строгую ответственность, за послабление наказания волостных управителей, которым, по утверждению о том приговора Приказами, предоставить исполнению оног...»[11, л. 857 – 861 об.]. Ревизия показала, что волостные управители фактически не исполняют возложенных на них обязанностей с пользой для российского правления.

Исполняющий должность пограничного начальника, полковник Спиридонов П.М., после полковника Клейста Е., отдает следующее распоряжение из путевой канцелярии по части гражданской от 10 мая 1854 г.: «Предполагая около 1 числа будущего июня месяца прибыть в Кокчетав и произвести ревизию делопроизводства окружного приказа, я предписываю: а) приготовить все требуемые к ревизии сведения; б) обязать всех волостных управителей и состоящим при них письмоводителей и толмачей прибыть, ко времени моего приезда, в Кокчетав и привезти с собою с надлежащими сведениями все находящиеся у них бумаги, книги и дела которые я сам буду поверять и пересматривать в) объявить всем киргизам что если кто из них имеет до меня просьбы то прибыли бы козначенному времени в Кокчетав»[12, л. 8 - 9 об.]. Став военным губернатором Семипалатинской области после реформы от 19 мая 1854 г., Спиридонов П.М. продолжает внимательно относиться к ревизии делопроизводства, особенно на уровне внешних окружных приказов и волостей. В частности, в своем

отчете о ревизии Семипалатинской области от 31 августа 1856 г. № 2703 им приведены следующие факты: «...по Кокбектинскому внешнему окружному приказу: по рассмотрении в приказе имеющих в оном журналов и книг, а также переписок, никаких беспорядков и упущений не открыто. Архивы приказа находятся в надлежащем порядке. ... На киргизах Кокбектинского округа состоит ясачной недоимки за 1855 год 5 583 руб. 99 ½ коп. серебром, которые, как отозвались волостные управители, не внесена потому случаю, что скот их от изнурения в прошедшую зиму не годен был для продажи, но обязываются недоимку эту внести вместе с ясаком текущего года в сентябрьской трети оног...» [13, л. 5 об. - 6]. Подробное знакомство с документами текущего делопроизводства по хозяйственному и исполнительному отделениям давало возможность областному начальству представить точную картину относительно состояния управления казахским населением на местном уровне.

Военные губернаторы областей производимые реформы в Российской империи в 60-е годы XIX века при их непосредственном введении на местах в регионах старались адаптировать к местным условиям, так, в частности, в предложении Совету Общего Областного управления сибирскими казахами от военного губернатора этой области генерал-лейтенанта Панова Ф.А. от 13 ноября 1865 г. № 23 было предписано: «Препровождая в Совет Общего Областного управления подлинное предложение г.генерал-губернатора Западной Сибири от 9 ноября за № 1209, прошу, по внимательном рассмотрении вводимых во внутренних губерниях Империи новых правил, касающихся судопроизводства и делопроизводства в судебных местах, сообразить и постановить заключение: можно ли и в какой мере ввести означенные правила в судебных местах Области и не потребуют ли некоторые из них в применении к местным условиям и к особенностям организации здешних судебных мест, каких либо сокращений, дополнений или вообще, изменений, без отступления однако ж от основной мысли вводимых правил...» [14, л. 1.]. Подобное отношение было обусловлено спецификой судопроизводства и делопроизводства в кочевой казахской среде. Казахи по-прежнему предпочитали устное разрешение своих судебных исков у биев. Во Временном Положении об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях от 21 октября 1868 г. были утверждены следующие правила для народного суда у казахов: «§ 147. Решение биев объясняется обеим сторонам, с выдачею, в случае требования, копии с постановления, засвидетельствованной приложением правительственных печатей биев» [3, с. 333.]. Все принятые решения на волостных и чрезвычайных съездах биев записываются в специальные книги, которые из областного правления сначала выдаются уездным начальникам, которые «...оставив у себя книгу для чрезвычайных съездов, остальные отправляет волостным управителям, которые оставляют у себя таковые на хранение» [3, с. 334.].

Таким образом, делопроизводство в волостных управлениях в изучаемый период должно было организоваться своевременную доставку точных сведений о происшествиях в степи и ответы на запросы и предписания в вышестоящие звенья имперского административного аппарата Западной Сибири. Как правило, это были письма, прошения, жалобы, докладные записки и рапорты от волостных управителей, подготовленные и записанные письмоводителями. Затем, с введением Пограничного управления в 1838 г. были определены формы документации для окружных приказов на основании указа Пограничного управления от 8 мая 1839 за № 2048. Внешние окружные приказы обязаны были отправлять в Пограничное управление через каждые две недели - ведомости о происшествиях и о благосостоянии округа, каждый месяц - именные списки о классных чиновниках, ведомость о проживающих в степи лицах постороннего ведомства, сведения о проходящих караванах, о хлебопашестве, о ценах, существовавших на припасы, о распространении торговли, о постройке частных домов [15, л. 60 – 70.]. Для сбора сведений по всем этим вопросам при необходимости выезжали российские заседатели в волости своего округа. Нужно отметить, что все более или менее постоянные документы готовились российскими чиновниками и служащими внешних окружных приказов. Документы, которые поступали от волостных управителей, носили нерегулярный характер и касались возникающих на месте проблем управления. Однако уже во Временном Положении 1868 г. было сказано, что в состав волостного управления в распоряжение волостного управителя кроме письмоводителей назначается определенное число рассыльных, содержание которых будет отнесено на общественный счет. Как было записано в примечании к § 90 «Пересылка бумаг в уездные управления производится через рассыльных при волостных управителях» [3, с. 329.]. Введение новой категории служащих в аппарат управления на уровне волостей в лице рассыльных свидетельствует о расширении делопроизводства, следовательно, и количества видов обязательной документации, например, как было сказано выше о журналах, в которые вносились решения биев.

Контроль за делопроизводством не мог не касаться языка, на котором готовились документы. Если в период существования окружного управления в 20-40-е годы XIX века на русском языке спускались все распоряжения от вышестоящей российской администрации, то на местном уровне документы от волостных управителей, старших султанов и казахских заседателей могли быть написаны как на русском языке, так и на татарском и казахском языках на арабской графике. Вопрос о замене арабской графики на кириллицу, а также замене письмоводителей и толмачей из числа татар на казахов в управлении на уровне волостей приобретает актуальность к концу 70-х XIX века. В распоряжении военного губернатора Акмолинской области Цытовичу В.С. от 8 февраля 1877 года № 15 генерал-губернатор Западной Сибири Казнаков Н.Г. предписывает: «В предложении за № 466 сообщено мною вашему превосходительству для надлежащего распоряжения, высочайше повеление чтобы в деловых бумагах, в которых объявляются касающиеся до них распоряжения, писать киргизский (казахский – Т.Д.) текст русскими буквами и о постепенной замене татарских переводчиков природными киргизами (далее в тексте - казахами – Т.Д.). Независимо сего покорнейше прошу вас конфиденциально уведомить меня, какой порядок соблюдается в настоящее время» [16, л. 1.]. Это распоряжение было следствием из выводов из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения по осмотру учебных заведений Оренбургского учебного округа, копия которого была приложена к данному предписанию: «... Образование киргизов. Киргизов имеется до 2-х миллионов, они вовсе не фанатичные мусульмане: привязанные к некоторым обрядам, они заучивают наизусть некоторые арабские молитвы и стихи Алкорана, не понимая их содержания, ненавидят татарских мулл и не подчиняются магометанскому собранию. Но и между ними началось уже отатаривание следующими путями и средствами: 1) фанатические шакирды, ученики медресе, переселяются ежегодно из Западной Сибири в северную киргизскую степь и живут там под видом купцов; 2) некоторые киргизы, и особенно богачи, в аулах которых жили такие учителя, отправляют обыкновенно более способного сына в одно из ближайших татарских медресе, по обучении там, они являются ярыми магометанскими пропагандистами в степи. 3) администрация усиленно распространила арабский алфавит, издавая для киргиз постановления на татарском языке; большая часть переводчиков в степи и теперь еще из татар и татарский язык в настоящее время, единственное средство сообщения между правительственными органами и киргизским (казахским – Т.Д.) народом, что нельзя не признать важною административною ошибкою...» [16, л. 3 – 3 об.].

В ответ на это предписание военный губернатор Акмолинской области Цытович В.С. сообщает в своем донесении от 4 октября 1877 г. № 103 : «во вверенной мне области все распоряжения местной администрации пишутся по-русски, исключая в весьма редких случаях бийские решения, и объявляются заинтересованным лицам также по-русски, в случае незнания этого языка, объясняются им чрез переводчика по-киргизски, ...я вместе с сим сделал распоряжение, обязав в то мое время уездных начальников, на будущее время не допускать в переводчики и письмоводители лиц татарского происхождения...» [16, л.31-32.]. Таким образом, прошло чуть более полувека с момента открытия первых внешних окружных приказов и организации первых волостей в Казахской степи сибирского ведомства, а делопроизводство за это время приобрело организованный характер: были определены порядок и виды документации, которая циркулировала как по нисходящей, так и по восходящей линиям административного управления; регламентированы нормы и порядок выполнения служебных обязанностей письмоводителями и толмачами, которые составляли основу местного волостного аппарата управления; наконец, определена необходимость замены татарского языка на казахский язык при ведущей роли русского языка. Среди казахов восприятие русского языка сначала было подготовлено через введение надписей на кириллице названий должностей на печатях старших султанов, заседателей в приказах, волостных управителей и аульных старшин. Названия должности на русском языке было совмещено с записанным на арабской графике именем владельца печати. Также в 20-60-е годы XIX века на двух языках – русском и казахском - готовились такие документы, как приговоры о выборах старших султанов, заседателей от казахов, волостных управителей и аульных старшин; патенты от пограничного начальника на старшинское звание казахам («старшинские листы»), которые представляли своего рода бланк с фактически синхронизированным переводом текста. «Старшинские листы» от российского пограничного начальника использовались в качестве награждения с целью наделения особым статусом представителей казахского населения за их лояльное отношение и выказанное служебное усердие. Текст в таких документах на двух языках располагался в двух параллельных столбцах, соответственно, сначала на русском языке, затем на казахском языке.

Если в период - в 20-60-е годы XIX века - происходило становление и развитие системы делопроизводства на уровне волостной системы управления, то после введения Положения б управлении степными областями от 25 марта 1891 года произойдет уже унификация в организации делопроизводства с остальными регионами Российской империи.

1 Султангалиева Г.С. «Татарская» диаспора в конфессиональных связях казахской степи (XVIII-XIX вв.) // «Вестник Евразии». - 2000. - № 4. - С. 34.; Каратолмач, Штабс-Капитан Мухаммед-Шариф Аитов в Казахской степи (первая половина XIX в.) // «Понарама Евразии». - 2008. - № 2. - С. 13 - 22.; Среднеазиатская политика России и татарские переводчики // История Татар. - Т.6. - Казань: Институт Истории им. Ш.Марджани. - 2013. - С.339-342.

2 Галиев В.З. Участие татарских мулл в развитии образования среди казахов в 20-60-х годах XIX века (на материалах внешних окружных приказов) // http://www.idmedina.ru/books/materials/faizhanov/5/pedagog_galiev.htm (дата обращения: 25.02.2016).

3 Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. - Алма-Ата: Издательство АН КазССР. - 1960. - 441 с.

4 Казахско-русские отношения в XVIII - XIX веках (1771 - 1867 годы). Сборник документов и материалов. - Алма-Ата: Издательство «Наука». - 1964. - 575 с.

5 ЦГА РК. Ф. 338. Оп.1. Д. 535.

6 ЦГА РК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 690.

7 О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки. 12 ноября 1827 г. - 9 августа 1917 г. Том VIII. Часть 1 / Сост., предисловие, комментарии и указатели Б.Т.Жанаева. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006. - 716 с.

8 ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1. Д. 1931.

9 ЦГА РК. Ф. 369. Оп. 4. Д. 106.

10 ЦГА РК. Ф. 374. Оп. 1 Д. 3853.

11 ЦГА РК. Ф. 374. Оп.1. Д. 2056.

12 ЦГА РК. Ф. 345. Оп.1. д. 380.

13 ЦГА РК. Ф. 15. Оп.1. Д. 12.

14 ЦГА РК. Ф. 345. Оп. 1. Д.906.

15 ЦГА РК. Ф. 345. Оп.1. д. 1444.

16 ЦГА РК. Ф. 369. Оп.1. Д.2040а.

Түйіндеме

Далаева Т.Т. – т.ғ.к., доцент. Электрондық пошта: tenliktd@mail.ru

XIX ғасырдың 20-60 жылдарындағы Батыс-Сібір генерал губернаторлығындағы болыстық басқару жүйесінің ішкі құрылымы мен ұйымдастыру ерекшеліктері

Қазақ халқы Қазақ хандығы тұсында күнделікті өмір сүрудің барысында туындаған мәселелердің ауызша шешімдерін қарастырып, көшпелі өмір сүрген. Көшпелі өмір салтын ұстанған. Қазақ жүздерінің Ресей империясы құрамына қосылуы барысында әкімшілік басқару құрылымы мен ұйымдастыру барысында өзгерістер енгізіле бастады. Яғни әкімшілік құрылымның басқару жүйесі қалыптасты және іс қағаздарын жүргізу қызметі біртіндеп қалыптасты. XIX ғасырдың біріші жартысында Патша үкіметі қазақ даласында бірнеше әкімшілік реформалар жүргізді. Атап айтқанда, 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы». Жарғы бойынша Орта жүз аумағында округтер мен болыстар құрылды. Қазақ даласындағы орыс тілінде жүргізілетін іс қағаздарын жүргізу ісі біртіндеп Ресей империясының құқықтық нормаларына кіре отырып, басқару жүйесінің ұйымдастыру үрдісіне енгізілді. Мақалада XIX ғасырдың 20-60 жылдарындағы Батыс-Сібір Генерал губернаторлығындағы болыстық басқару жүйесінің ішкі құрылымы мен ұйымдастыру ерекшеліктері қарастылады.

Түйінді сөздер: жергілікті мемлекеттік, болыс басқарушысы, болыс, іс жүргізуші, аудармашы, кеңсе.

Summary

Reguliarities of organization of the office work in the volost' management system in the outer okrugs of West Siberian governor-generalship in the 20-60-ies XIX century

Dalayeva T.T.

Kazakhs led a nomadic life, which led to the practice of the oral solution of all issues in their everyday lives during the Kazakh Khanate. The process of organizing the local administration and office work were implemented gradually during the joining of the territory of the Kazakh Zhuzes (Hordes) into the Russian Empire. The Russian government has implemented a series of administrative reforms in the Kazakh steppe in the 19th century. In particular, the outer okrugs (districts) and volosts have been established on the territory of the Middle Zhuz according to the "Ustav o Sibirskikh Kirgizakh (Kazakhakh) 1822" (Rules on Middle Horde Kazakhs;"Ustav (Charter) of Siberian Kazakhs in 1822"). Office

work in Russian has been gradually introduced in the organization of the control system in the Kazakh steppe on the legal norms of the Russian Empire.

Peculiarities of the organization of office management system in the outer okrugs of the West Siberian governor-general in the 1820-1860-ies. discussed in the article.

The purpose of this article is to examine the process of organization of the office work in system of local government of the Kazakh steppe in the 19th century. Particular attention is paid to the selection and staff training of pismovoditel's and tolmaches, to the characteristic of types of documents, to organizing the process of the audit of office documents in the outer okrugs.

Key words: local control, volost' ruler, volost', office work, pismovoditel', tolmach, audit of office documents.

ӘӘЖ 342. 65

К ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Жанбосинова А.С. – д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан, sovetuk@rambler.ru

В статье рассматриваются вопросы истории национальной интеллигенции, их роли в создании Казахской государственности. Показаны сложные и драматичные отношения национальной автономии Алаш с Временным Сибирским правительством, Комуч и правительством Колчака с одной стороны, и советским правительством с другой в достижении главной политической цели.

Ключевые слова: Алаш, национальная автономия, революция, государство

Текущий 2016 год станет знаковым для постсоветского пространства, 25 лет назад начался парад суверенитетов. За столь короткий промежуток времени произошло немало, оглядываясь назад понимаешь, мы очевидцы и участники масштабных деяний от развала СССР до рождения суверенного государства - Республики Казахстан. Мы прошли этот путь, не допустив гражданского национального противостояния, сохранив мирное небо над головой и надежды на будущее. И не сказать, что было легко, в условиях глобализации, бушующего экономического кризиса и мировых конфликтов. На текущем этапе консолидирующей национальной идеей Казахстана является «Мангилик ел» - общая судьба, общие ценности и общие приоритеты будущего. Без прошлого нет настоящего, без настоящего нет будущего. Символично, что 150-летний юбилей Алихана Букейханова в текущем, 2016 году пройдет под эгидой ЮНЕСКО. Его безграничный талант и бесценное наследие получило должную оценку современников, именно он лидер национальной интеллигенции в условиях политических катаклизмов и социально-экономических потрясений на рубеже XIX-XX веков стал инициатором новых идей, обусловивших рождение партии и государственной автономии Алаш.

Историческая память поколений свидетельство неразрывной связи прошлого с настоящим, без малого век отделяет нас от событий декабря 1917 года и символично, что именно в декабре 1917 года, также как и в декабре 1991 было заявлено о создании первой казахской автономии Алаш и через много лет, суверенной Казахской государственности. Движение Алаш и Автономия Алаш-Орда являются брендом казахстанской истории, деятельность и персоналистику которого нельзя не заметить и обойти молчанием. Это было первое самостоятельное автохтонное общественно-политическое самовыражение и этнополитическая идентификация через автономизацию казахского общества. Значимость и содержательность вклада лидеров национального движения неопределимы, ввиду эпохальности и масштабности исторических событий, в гуще которых они оказались.

Переломным этапом в развитии политических сил Казахстана стало национально-освободительное движение 1916 года, оно не только раскололо казахское общество, но и породило две противоборствующие группы национальной интеллигенции с совершенно диаметрально противоположными взглядами на будущее Казахстана. Побудительным мотивом алашской интеллигенции стала проблема национального выживания и духовного возрождения казахского народа путем восстановления национальной государственности через постепенное реформирование, противоположная группа связывала будущее казахского народа с революционной ломкой традиционных отношений, в итоге буквально за короткий промежуток времени они оказались на разных баррикадах, слившись на короткое время во имя национальной автономии советского образца и вновь разъединившись, чтобы уйти в вечность уже национальной истории.

21 июля 1917 года в Оренбурге открылся исторический Всеказахский съезд, который длился до 28 июля. К слову сказать, одновременно практически в это же время проходил II Всеисламский съезд в Казани, для алашевцев приоритетными оказались национальные идеи, глобальность и масштабность, стоящих перед казахским народом проблем. Особое значение на съезде имел вопрос о форме будущей государственности России и месте в ней Казахстана. В постановляющей части съезда по первым двум вопросам было записано: «1. О государственном управлении. В России должна быть демократическая федеративная парламентская республика», «2. Об автономии Киробластей: Киргизские области должны получить областную автономию, смотря по национальным различиям и бытовым условиям».

Проект программы партии Алаш, опубликованный на страницах газеты «Казах» 21 ноября 1917 года «...попыткой определить, исходя из социально-политических и экономических реалий, оптимальный вариант развития Казахстана в условиях капиталистической России и носил демократический характер».[¹]

Политические ориентиры, избранные лидерами Алаш в начале XX века, подтвержденные областными съездами казахов остались неизменными, и были направлены на создание казахской автономии, на созыв учредительного собрания и защиту прав и свобод своего народа, что подтвердили последующие события. Октябрьская революция ввергла страну в хаос гражданского противостояния. Белый террор в ответ на красный, гражданская война смешала народы, семьи, разделила их на противоборствующие лагеря, каждый боролся за свою правду.

Анархия, разруха, катастрофа, крушение традиционного уклада, смутное будущее, в этих неимоверно сложных условиях политического бытия, партия Алаш взяла в свои руки инициативу и возложила на свои плечи ответственность по защите отечества.

«Волна анархии угрожает опасностью жизни и имуществу населения областей казак-киргизского народа, что единственным выходом из создавшегося положения является организация твердой власти, которую признавало бы все население казак-киргизских областей, съезд единогласно постановил:...» - образовать территориально-национальную автономию и присвоить ей название Алаш.[²]

Д. Аманжолова пишет, что «...образование автономии мотивировалось стремлением защитить народ в условиях анархии и разворачивающейся гражданской войны и было естественной реакцией самосохранения в обстановке всеобщего развала государственных институтов и потери управляемости как в центре, так и на местах...», приводимая ею цитата комиссара Временного правительства И.Шендрикова лишь подтверждает ее гипотезу «...Широкие слои туркестанского общества рассматривали объявление автономии прежде всего как организованный протест против разнузданности и анархии большевистской власти...».[³]

Среди алашевцев существовали трения не только по выбору столицы, но и политической ориентации, хотя в принципе это два взаимосвязанных явления. «Малордынцы», куда относились представители будущего западного отделения Алаш ориентировались на Туркестан и Среднюю Азию, представители восточного отделения связывали будущее с Сибирской Россией. Еще до съезда, в Томске 8 октября 1917 года состоялся первый Сибирский областной съезд, в нем приняли участие 182 делегата, в том числе 67 от национальных представителей. Центральное место занимал вопрос об устройстве Сибири, докладчики не исключали появления автономной единицы Сибири, для наций они предлагали культурно-национальную автономию. В качестве делегата на съезде присутствовал А. Букейханов, поддержав федеративное устройство России, идеи автономии Сибири, он отметил: «Самоопределение мы хотим получить вместе Сибирью...Здесь нам говорят о федерации и об автономии, мы же требуем себе самоопределения, предоставления нам права самим решать, как нам управляться и жить. Нельзя управлять страной из Петрограда, то же можно сказать и про Сибирь – нельзя ею управлять из одного места».[⁴]

Еще ранее А. Букейханов отметил наличие двух групп национальной интеллигенции, отражавших прямо противоположные политические позиции, а он пишет «В составлении петиции принимали участие, с одной стороны, интеллигенция, воспитанная на русской литературе, верующая в европейскую культуру, видящая счастье родины в здравом претворении плодов западной культуры и считающая религиозные вопросы второстепенными, при наличии обещанной 17 апреля свободы веротерпимости. С другой стороны, выступала и интеллигенция, воспитанная в духе восточной ортодоксии и национально-религиозной исключительности», определяя их как западников и тюркофилов.[⁵]

Приоритетным направлением для Алаш являлось взаимодействие не с Туркестаном, а Сибирью, с Сибирской автономией. Уместно будет отметить, что один из лидеров будущего западного отделения

Алаш Ж. Досмухамедов выступал за федерацию с территориально-национальной автономией с широкими полномочными правами, придерживался идеи объединения с тюрко-мусульманскими народами, идеальным вариантом государственного устройства он считал США. Национальное правительство после съезда выехало в Семипалатинск, временную столицу автономии, а Ж. Досмухамедов вернулся в Уральск. Вскоре, состоявшийся в январе 1918 года Уральский съезд в Каратюбе, поддержал резолюцию второго Всеказахского съезда о создании автономии и правительства Алаш Орды, и можно сказать заложил ее региональные основы на западе. Решением съезда был сформирован Уильский оялат, состоявший из пяти уездов, главой правительства был избран Ж. Досмухамедов, его заместителем стал Д. Кусябгалиев. Правительство определило лиц, ответственных за финансы, за аграрный сектор, за суд, охрану и безопасность. Центром стал Джамбейты. Именно здесь для подготовки профессиональных национальных военных кадров была создана юнкерская школа, казахская армия. 1 октября 1918 года, сообщает Д. Аманжолова, состоялся первый выпуск школы, подобные школы были открыты в Семипалатинске, Уральске.^[6]

В условиях усиливающегося гражданского противостояния и столь динамично меняющейся политической обстановки, Уильский оялат действовал достаточно эффективно, сформировал начала гражданской власти в подведомственной им территории, наладив контакты с Уральским казахским правительством.

Вместе с тем шло «триумфальное шествие советской власти» по всей стране, как такового мирного способа захвата власти не было, во всех случаях шло низвержение предыдущей, а это уже означало насилие. В ответ на эти действия и продекларированные большевиками свободы в центрально-азиатском регионе начался процесс национального самоопределения, проявившийся в формировании автономных государственных союзов, следует отметить, что ростки национальной независимости проявлялись и в самой РСФСР.

Семипалатинский совдеп признал власть народных комиссаров, и проправительственная партия большевиков в январе 1918 года создала исполнительный комитет. Областной казахский комитет решили признать Сибирское правительство Томска, высшей властью Сибири, предполагая, что правительство созданной автономии Алаш заключит определенные договоренности с правительством автономной Сибири.

Советское правительство, пытаясь не допустить отпадения окраин, поддержки ими контреволюционных сил, приложило усилия компромиссного решения вопроса по национальным автономиям, не только Алаш, но и других автономных формирований.

Несмотря на активное участие алашских полков в гражданской войне совместно с белогвардейскими частями, руководство Временного Сибирского правительства настороженно относилось к Алаш Орде, не особенно приветствовала заявления Алаш об автономии. Для решения вопросов о взаимоотношениях Сибири и Казахстана в Омск прибывает А. Ермеков, наделенными особыми полномочиями от Алаш Орды. А. Ермеков Совету Министров Временного Сибирского правительства представил проект соглашения от 10 июля 1918 года, вводной части записки говорилось, что «Для защиты вновь восстановленных завоеваний февральской революции, давшей начало к политическому возрождению народов и окраин России... Освободившиеся теперь от власти большевиков автономные области, безусловно, должны сплотиться в грозный час, столкнуться и найти общий язык... Народный Совет Алаш-Орда обещает Временному Сибирскому правительству всемерную поддержку... ». Первым пунктом соглашения Алаш Орда выставила свою главную идею, за которую и боролась: «Признание сибирским правительством территориально-национальной автономии Алаш в составе тех областей и губерний, какие указаны в постановлении всекиргизского съезда 5-13 декабря 1917 года. При чем границы будут установлены впоследствии путем выявления воли самого населения, проживающего на границах, и соглашения правительств автономных областей со смежными территориями».^[7]

В августе газете «Свободная Речь» появилась статья «К вопросу о Киргизской автономии», где давалась информация об обращении крестьян Акмолинского областного земского собрания степных уездов Атбасарского, Акмолинского, Кокчетавского, Петропавловского и Омского к Председателю Совета Министров Временного Сибирского правительства, датируемая 30 июлем 1918 года, о несогласии по автономной территориальности казахов, в ходатайстве крестьяне обратили внимание на наличие областей «с огромным в них русским и другим населением», а также о возникновении возможных конфликтов среди населения на местах из-за понятия «территориальная киргизская автономия».^[8]

Насколько русско-крестьянское население не желало слышать об автономии, настолько же казахское население ратовало за автономию, что прослеживается в донесении уездного инструктора информатора о положении дел в Зайсанском уезде, где он побывал 29 июля 1918 года. В Зайсане действовало отделение комитета Алаш Орды, пользующееся значительным авторитетом среди местного населения, ввиду того, что большая часть населения поддерживает автономию казахов.^[9]

Далее в проекте, привезенном А. Ермаковым говорилось о необходимости признания Алаш-Орды центральным органом казак-киргизского народа, временно несущим в отношении последнего функции государственной власти. На этом основании все национальные общественные организации и учреждения подчиняются только ей (Алаш-Орде) и никакая другая власть не вправе вмешиваться в сферу ее компетенции. До объявления автономии Алаш распоряжением Временного Сибирского правительства, вводится временное подчинение Алаш Орды ВСП с непременным участием в решении различных вопросов представителя от Алаш Орды. До объявления автономии, на всей ее территории восстанавливаются и действуют земские городские самоуправления...^[10]

Обосновывая предлагаемый проект, правительство Алаш ссылалось на первоначальную поддержку автономии Алаш в 1917 году, когда произошел обмен приветственными телеграммами, формирование различного рода провинциальных правительств, в частности создание в Самаре правительства Комитета членов учредительного собрания (КОМУЧ), на Южном Урале башкирского правительства, в Уральской области уральского Вилаэта. А. Букейханов пишет, что затянувшиеся переговоры с правительством Сибири лишили автономию Алаш Уральской области. Возможно, что другие казак-киргизские области не дождавшись автономии Алаш, последуют дурному примеру Урала, а дальше будут сепаратно искать ориентации с Туркестаном. Опасность распада автономии Алаш вынудит Алаш Орду решиться на крайние меры, отказаться от союза с Сибирью, объявить автономию Алаш и спасти единение казак-киргизского народа, пожертвовав выгодами с Сибирью.^[11]

Сложность вопроса и неприкрытое желание не признавать автономию Алаш отразилось в выступлении редакции газеты «Свободная Речь»: «По существу, при удовлетворении киргизских претензий (претензий на собственную землю – авт.) от России должен быть отделен громадный край, местами густозаселенный русскими переселенцами (именно переселенцами – авт.), с целым рядом чисто русских городов...автономия в той форме, в какой ее требуют киргизские представители, равносильна полному отделению от России, равносильна образованию в ее пределах самостоятельного киргизского государства».^[12] Противоречия между ВСП и Алаш Ордой были заложены изначально, ввиду совершенно разного менталитета, политических идей и политического инструментария для достижения цели.

Временное Сибирское правительство имело претензии на обширные пограничные регионы, однако в летне-осенний период политическая ситуация значительно усложнилась тем, что у ВСП испортились взаимоотношения с Башкорстаном, Алаш Ордой и с другими подобными образованиями, национальные движения и автономии обуславливали напряженность между русскими и коренными народами Сибири и Азии. Что интересно, находясь в одном лагере противников большевизма они по разному определяли приоритеты и ориентиры будущей государственности, для Временного правительства главным считался вопрос о государственном устройстве и власти, как таковые инородцы и их проблемы не интересовали сибирское правительство, вместе с тем они понимали необходимость союзнических отношений с ними, для великороссов, привыкших относить себя к высшей национальной ступени, можно, наверное, употребить фразу к «арийской расе», национальные проблемы были малопонятны и невразумительны, их порой возмущало, что какие-то инородцы стремятся к автономии. Для национальной интеллигенции вопрос о государстве, об автономии, о нации был продиктован историческим прошлым казахов, основание государственной власти казахов и создание казахской автономии для алашординцев были тождественными понятиями, реализация этих положений воспринималась ими как существование Казахского ханства в новом формате.

Неприемлемая позиция Временного Сибирского правительства для Алаш, подтолкнула Алаш Орду к смене ориентира на Самарский Комуч. 12 сентября А. Букейханов выступил в Уфе не только как лидер автономии Алаш, но и представитель тюрко-татарского мира. В выступлении он подтвердил приверженность национальной группы участников совещания «идею» Учредительного собрания – «но наши мечты оказались разбитыми, как и мечты всех демократов России». Далее он отметил, что в условиях развала и анархии областные правительства...совершенно необходимы и не

являются признаком сепаратизма, а мыслят, что они составляют часть единой России, что автономные области в концерте мировых держав не могут играть никакой роли, если бы они захотели создать какое-нибудь маленькое сепаратное государство. Мы едины с демократической федеративной Россией. А.Букейханов призвал российских деятелей отказаться «от прежнего представления о том, что инородцы – рабы, а представители великороссии – это рабовладельцы», он подчеркнул, что новая Россия – «федеративная, демократическая, единая, и мы пойдем с русским народом, чтобы создать великую и счастливую Россию».[¹³]

Однако происходят непредвиденные события, трагические по финалу для Комуча, и по сути загоняющие алашевцев в западню, т.к. адмирал Колчак, монархист по воззрениям, противник всякого рода инородческих автономий, пришедший к ликвидации Алаш Орду.

Политическая ситуация усугублялась, и все больше расширялась дистанция между вновь образованными Временными правительствами по спасению России и автономными устремлениями Алаш, в программах предполагаемого государственного устройства великой России будь то монархия, будь то федеративная республика не было места для автономной государственности казахов. Слишком разными были политические ценности лидеров российского антибольшевистского движения и национальной интеллигенции казахов. Однако, даже в условиях скоростного формата изменяющихся событий, когда люди уже теряют ориентиры, А. Букейханов на заседании по междуведомственному устройству казак-киргизского народа, продемонстрировал, что эволюции его политических взглядов не произошло, что он так и остался представителем западнического течения национальной интеллигенции.

«...Теперь вы призвали нас, и мы пришли сюда, как братья. Киргизский народ не питает сепаратистских замыслов, он не желает отделения от России. Мы – западники. В своем стремлении приобщить народ к культуре мы не смотрим на восток, в Монголию, мы знаем, что там культуры нет. Наши взоры устремлены на запад. Получить культуру мы можем оттуда, через Россию, при посредстве русских. Мы пришли сюда с единственным желанием устроить порядок, необходимый для того, чтобы страна могла дойти до учредительного или национального собрания».[¹⁴]

Долгий и в то же время короткий путь прошли националы, слишком скоротечно развивались события, чрезмерно быстро протекали процессы определения национального «Я». История Казахстана начала XX века неразрывно связана с движением Алаш, ее трансформацией в партию Алаш, перерождением ее в территориальную автономию. Этнополитическое осознание своей территории, своей нации, формирование национально-политической элиты, способной представлять народ в представительных органах власти, отстаивать его интересы, защищать его права, поставить цель создать национальную государственность в совокупности и является новым цивилизованным форматом национально-освободительного движения, своего рода интеллектуальным взрывом нации.

На протяжении всего периода общественно-политической деятельности и короткого жизненного пути представители Алаш ни разу не отступили от намеченной цели, даже при отсутствии опыта и возможно некоторой политической неопытности, в условиях взаимоотношений с антибольшевистскими силами с одной стороны, с советским правительством с другой, они с настойчивой методичностью, постоянным упорством доказывали необходимость национальной государственности казахского народа, и только решение этого вопроса и согласие большевиков на создание Казахской автономной республики, обусловило их переход в лагерь бывших противников. А. Букейханов тонко подметил то, что возможно витало в умах его соратников: «Я не любил советскую власть, но признал», цель была достигнута – Казахская Автономная Советская Социалистическая республика, алашординцы были согласны находиться в составе федеративного государства большевиков.

Яркие личности на политическом небосклоне Казахстана, стремились к национальной свободе, к строительству самостоятельного казахского государства, искали свой путь и смотрели на запад, сначала это был «белый запад» т.к. в поисках возможного решения национальной проблемы они примкнули к антибольшевистским силам, затем это стал «красный запад», который вначале дал возможность осуществить мечту в небольшом объеме, а потом уничтожил. Путь алашординцев был тернист и нелегко, скоротечен и трагичен, немного им удалось сделать, но самая их главная мечта, ради которой они жили и боролись, осуществилась в 1991 году и как символично именно в декабре месяце. На современном этапе Казахстан продолжает смотреть на запад «Мы – западники. Наши взоры устремлены на запад. Получить культуру мы можем оттуда, через Россию».

Прав М.Койгельдиев, говоря, что деятельность Алаш Орды это попытка возродить казахскую государственность, однако сильное, самостоятельное государство не устраивало северного соседа,

можно добавить ни соседа «белого», ни соседа «красного», поэтому алашординцы подверглись давлению. Казахстан сегодня, как независимое государство в этом есть заслуга Алаш Орды.

Современная история – история суверенной Республики Казахстан это итог деятельности и прошлых достижений наших предков, мечтавших именно о такой форме независимости, высокий уровень жертвенности за идею, за народ, за ее будущее это высшая степень гражданского патриотизма и пример для подражания подрастающему поколению казахстанской молодежи.

1 Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории. Алматы: «Таймас», 2009. – 412 с. С.182

2 Город Алаш. Сборник документов. Е. Сыдыков, В. Капляк (Составители), Семей, 2010. – 366 с. С.193-194

3 Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории. Алматы: «Таймас», 2009. – 412 с

4 Инам И. Национальные проблемы в работе первого съезда областников//Актуальные вопросы истории Сибири. Третьи научные чтения памяти профессора А. Бородавкина: Материалы Всероссийской конференции. Под ред. Ю. Кирюшина, В. Скубневского. Барнаул: Алт.ГУ, 2002. – 480 с. С.200-202

5 Букейханов А. Избранное. Алматы: «Казак энциклопедиясы», 1995. – 478 с. С.76

6 Аманжолова Д. На изломе. Алаш в этнополитической истории. Алматы: «Таймас», 2009. – 412 с

7 Алаш-Орда: Сборник документов/Сост. Н. Мартыненко. Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992. – 192 с. С.120-121

8 Восточное отделение правительства Алаш Орды. Сборник документов. Семей, 2010. – 425 с. С.117-119

9 Восточное отделение правительства Алаш Орды. Сборник документов. Семей, 2010. – 425 с. С.121-122

10 Алаш-Орда: Сборник документов/Сост. Н. Мартыненко. Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992. – 192 с. С.121

11 Алаш-Орда: Сборник документов/Сост. Н. Мартыненко. Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992. – 192 с. С.122-127

12 Восточное отделение правительства Алаш Орды. Сборник документов. Семей, 2010. – 425 с. С.120

13 Селиверстов С.В. Алаш и Сибирь в 1918-1919 годах: позиция А. Букейханова и тенденции региональных отношений//Мир Евразии, 2000. №1(1) С. 22-27. С.24

14 Алаш-Орда: Сборник документов/Сост. Н. Мартыненко. Алма-Ата: Малое издательство «Айкап», 1992. – 192 с. С.139

Түйіндеме

Ұлттық мемлекеттілік тарихынан

А.С. Жанбосинова – т.ғ.д., профессор

Мақалада ұлт зиялыларының тарихы мәселелері, олардың Қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы рөлі қарастырылған. Басты саяси мақсаттарға жетуде Алаш ұлттық автономиясының Уақытша Сібір үкіметімен, бір жағынан Комуч пен Колчак үкіметімен, екінші жағынан кеңес өкіметімен күрделі және драмалық қатынастары көрсетілген.

Түйін сөздер: Алаш, ұлттық автономия, төңкеріс, мемлекет

Summary

History of the national intellectuals

Zhanbosinova A.S. - д.и.н., professor of department of history of Kazakhstan, East Kazakhstan state university of S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk

In article questions of history of the national intellectuals, their role in creation of the Kazakh statehood are considered. The difficult and dramatic relations of a national autonomy Alash with the Provisional Siberian government, Komuch and Kolchak's government on the one hand, and the Soviet government with another in achievement of the main political goal are shown.

Keywords: Alash, national autonomy, revolution, state

УДК 156.322

ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Жумагулов Б.С. – директор института истории и права КазНПУ им. Абая, к.и.н., профессор

В статье рассматривается исторический анализ формирования этнической структуры населения Казахстана. Автор с своей статье раскрывает тенденцию формирования этнической структуры населения Казахстана. Важным объектом демографических исследований являются этносы. Демографический фактор, наряду с социальным и национальным, доминирует и в развитии любых форм мировой цивилизации. Показатели сведений последних лет свидетельствуют о том, что Казахстан вышел из ситуации демографического кризиса, происходит стабильное увеличение численности населения страны, причем, как за счет естественного прироста. Автор приходит к выводу, что без научного анализа на всех уровнях невозможно составить реальные прогнозы экономического и социального развития страны и его регионов. А в целом, этнодемографическая ситуация будет продолжать улучшаться, при этом увеличение численности населения произойдет благодаря улучшению социально-экономического положения страны и уменьшению миграционных потоков.

Ключевые слова: государство, народ, демография, страна, этнодемография, этнос, прирост, население, цивилизация, национальность.

Население является основным источником производительных сил общества, и без использования достоверных сведений о численности населения, его половозрастном, национальном составе, образовательном уровне и занятости невозможно проводить эффективную социально-демографическую политику. Демографический фактор, наряду с социальным и национальным, доминирует и в развитии любых форм мировой цивилизации. Поэтому без его научного анализа на всех уровнях невозможно составить реальные прогнозы экономического и социального развития страны и его регионов. Важным объектом демографических исследований являются этносы.

Этнодемографические процессы в Казахстане отличались, прежде всего, тем, что в республике сложилась достаточно уникальная этноструктура, характеризующаяся преобладанием русскоязычного населения. Основными источниками формирования русскоязычного населения Казахстана были сначала казачья, потом крестьянская русско-украинская колонизация в дореволюционное время и крупные перемещения населения преимущественно из России.

Демографическое развитие Казахского края дореволюционного периода проходило под влиянием сложнейших военно-политических условий: империалистическая война, восстание 1916 года, февральская буржуазно-демократическая революция и октябрьская революция 1917 года. За 46 лет (1871-1917 гг.) в крае осело свыше 1,6 млн. человек (без вернувшихся обратно), подавляющее большинство которых прибыло в 1907-1916 гг., особенно в годы столыпинской аграрной реформы. В результате всего этого в конце XIX - начале XX вв. произошло усиление процесса формирования многонационального состава населения Казахстана [1]. В крае уже проживали представители около 60 национальностей, среди которых, кроме тюркоязычного населения (узбеки, уйгуры, киргизы, каракалпаки, башкиры и т.д.), были немцы, поляки, мордва, дунгане, таджики, евреи и др. Резко вырос удельный вес восточных славян, который достиг в 1914 году 29,6 % против 12,8 % в 1897 году [2].

В конце 30-х годов XX столетия Казахстан пережил массовое переселение населения из других регионов бывшего Советского Союза. Сюда были переселены сотни тысяч крестьян, объявленных кулаками, а в 1937-1938 году на его территории были созданы концентрационные лагеря. В довоенный период имели место постоянные депортации поляков из западной Украины, Белоруссии и Литвы. Накануне депортации по переписи 1939 года в Казахстане проживало 54696 поляков, 3569 латышей, 808 литовцев и т.д.

Положение еще более изменилось, когда в годы войны (1941-1945 гг.) в Казахстан были насильственно переселены с Поволжья немцы. В августе 1941 г. в Казахстан переселено 349713 человек, а общая численность немцев в республике составила 441713 [3]. Перемещение оставшейся части немцев в Казахстан происходило в 1944-1945 годах.

В феврале 1944 года было произведено насильственное переселение с Кавказа чеченцев и ингушей, в марте - балкарцев, в ноябре - турков-месхетинцев.

В 50-60-х годах XX столетия в связи с освоением целины сюда переселилось более миллиона жителей России, Украины, Белоруссии. Бурное развитие промышленности в Казахстане создавало новые рабочие места, которые также занимали переселенцы.

До 1968 года для республики было характерно положительное сальдо миграции населения, т.е. число прибывших в страну намного превышало число выбывших из нее. В 50-е годы миграционный прирост составлял в среднем ежегодно 1,2 % к численности населения республики, а в 60-е -0,5%. За периоды 1950-1959 гг. и 1960-1967 гг. в среднем за год на 1000 населения миграционный прирост республики составил, соответственно, 12 и 5 человек. Однако с 1968 года по настоящее время в миграционном процессе республики сложилась обратная ситуация, т.е. во внешней миграции отмечается более высокая интенсивность выбытия населения, чем прибытия в страну. Например, за периоды 1970-1979 гг. и 1980-1989 гг. в среднем за год на 1000 населения миграционная убыль составила, соответственно -5 и -7 человек.

В результате миграции Казахстаном за 1970-е годы было потеряно 28% естественного прироста населения (естественный прирост за этот период составил 2396 тыс. человек), а за 80-е годы соответственно -38% (2656 тыс. человек).

До 70-х годов XX века миграция в Казахстан осуществлялась из других республик, например, из центральных и нечерноземных районов России, Украины, Белоруссии, Молдавии. Это так называемая внутригосударственная миграция. В годы Советской власти такой вид межреспубликанской миграции всесторонне поддерживался. В результате такой политики казахи с конца 30-х до конца 70-х годов XX в. составляли в Казахстане численное меньшинство. После Октябрьской революции и даже в 20-е годы казахи в республике составляли около 60% от всего ее населения. Но затем этот статистический показатель уменьшался из-за нерегулируемого притока мигрантов из России, в конце 50-х годов снизился до 30%. Русские же в 20-е годы в Казахстане составляли 20,6%, в 1939 году - 40,2%, к 1959 г.-42,7%, т.е. их численность постоянно возрастала. Если в 1959 году по сравнению с 1939 годом численность казахов из-за естественного прироста увеличилась на 474 тыс. человек (20,5%), то в то же время численность русских из-за притока их извне возросла на 1523 тыс. человек (62%).

Сложившаяся в результате крупных миграционных подвижек этноструктура населения не являлась и не является неизменной. Так, в 1959 -1989 годы в республике медленно, но верно рос удельный вес казахов: с 30 до 39,7 %.

Казахское же население в силу традиционных видов занятий осталось в подавляющем большинстве своем в малоразвитых сельских местностях и местах экологических бедствий (Наурузумский район Кустанайской области, где, в «народно-хозяйственных» целях проводились атомные взрывы по программе “Регион”, которые были произведены вдоль меридиана Костанай – Аркалык – Жезказган – Кызыл-Орда; Джангильдинский район Тургайской области, близко расположенный к Байконуру).

Под мощным прессингом имеющих более широкую сферу применения иных языка, культуры и образа жизни, казахское население оказалось в заведомо невыгодном положении и было вынуждено приспособливаться к новым реалиям. По сведениям Госкомстата Казахской ССР «О национальном составе руководителей промышленных, сельскохозяйственных предприятий и организаций транспорта, связи и строительства на 1 января 1990 года», соотношение казахов и русских по республике в данной социальной группе было 39,5 и 34,8 %. Северный Казахстан вкупе с Восточно-Казахстанской и Карагандинской областями показал обратное соотношение [4].

Российские исследователи отмечают, что еще в 1970-е гг. русские жаловались на несправедливость по отношению к ним при поступлении в вузы, а с наступлением независимости диспропорция стала еще более явной. В 1989 году 54 % всех студентов были казахи, 31 – русские. При этом не учитывается факт “старения” русского этноса и “сжатия” молодых возрастных групп, а так же отъезд молодых на историческую родину вследствие узости перечня специальностей вузовского образования Казахстана.

В силу широкого расселения русских по территории бывшего СССР, когда около 17 % численности этноса проживало за пределами Российской Федерации в инонациональных средах, межэтнические браки у русских были там широко распространены. Так, если в европейской части Российской Федерации, на территории основного расселения русских, доля национально-смешанных браков была у них очень невелика (7 %), то, скажем в Молдавии этот показатель достигал 59 % [5]. При этом следует заметить, что в этой республике в смешанные браки русские чаще вступают не с молдаванами, а с представителями иных национальностей, как правило, с украинцами и белорусами. Последнее имело место и в Казахстане: львиная доля межнациональных браков приходилась на браки между представителями славянских этносов и татар. Казахи в межнациональных браках были представлены более слабо. Так, по переписи 1959 года смешанные браки отдельных народов, проживающих в Казахстане, составляли: у казахов – 4,1 %, в 1969 г. – 8,4 %; у татар соответственно – 28,1 и

57,5 %; у украинцев – 49,8 и 71,5 и т.д. Самым важным сдвигом является то, что в 1959 году в республике не было казашек замужем за неказахами, а в 1969 г. каждая из 25 вступивших в брак выбрали спутника жизни неказаха. В 1970 году регион наряду с Украиной и Латвийской ССР по количеству смешанных браков вошел в первую тройку в стране.

Другим следствием социально-демографической политики советского государства является и то, что сегодня для оралманов (казахов, вернувшихся на историческую родину) владение родным казахским языком оказывается недостаточным для того, чтобы нормально адаптироваться в северных и восточных регионах Казахстана. Культурная экспансия на северо-восточных территориях Казахстана отразилась на национальной культуре в целом в виде глубокого и всеохватного кризиса, так как наложилась на жузовое расслоение казахов, относительно хорошо сохранившееся вследствие низкой мобильности казахского населения в плане миграции.

Наряду с указанными негативными процессами, следует отметить, что в условиях железного занавеса опыт общения представителей множества различных этнических культур в Казахстане был уникальным. Этот фактор не в последнюю очередь повлиял на формирование этнической и культурной толерантности и отсутствие ксенофобии у проживающих здесь народов.

Усилился процесс собирания казахского этноса в одноименном государстве. С 1989 года вновь продолжился интенсивный процесс возвращения казахов из Узбекистана (особенно Каракалпакии), России, Туркмении. Однако, несмотря на мощный абсолютный отток русских из Центральной Азии (около 2 млн. человек в 1990-е гг.), относительное снижение в этом регионе самым низким было в Казахстане – 17 %, в то же время в Киргизии, Туркменистане и Узбекистане – 24 %, 25 % и 26 % соответственно. Наибольшее относительное сокращение русской диаспоры (на 48 %) было характерно для Закавказья: почти 2/3 русского населения – 62 % выехало из Армении, 48 % - из Азербайджана и 45 % - из Грузии [6].

По данным переписи 1959 года, в Казахстане жило 3974 тысяч русских (42,7% населения республики), 2795 тыс. казахов (30,0%), 762 тыс. украинцев (8,2%), 660 тыс. немцев (7,1%), 192 тыс. татар (2,1%), 137 тыс. узбеков (1,5%), 107 тыс. белорусов (1,1%), 74 тыс. корейцев (0,8%), 60 тыс. уйгуров (0,6%), 56 тыс. греков (0,6%), 53 тыс. поляков (0,6%), 38 тыс. азербайджанцев (0,4%), 28 тыс. евреев (0,3%), 25 тыс. мордвинцев (0,3%), 15 тыс. молдаван (0,2%), 11 тыс. чувашей (0,1%), 10 тыс. турок (0,1%), 10 тыс. дунган (0,1%), 9 тыс. башкир (0,1%), 8 тыс. таджиков (0,1%), 6 тыс. курдов (0,1%).

В последующие десятилетия национальный состав Казахстана меняется: казахи возвращают себе демографическое господство, утраченное за годы индивидуальных и коллективных ссылок и "освоения целины", другие мусульманские народы (за исключением татар) также повышают свою абсолютную и относительную численность. [7].

Тенденции последних лет свидетельствуют о том, что Казахстан вышел из ситуации демографического кризиса, происходит стабильное увеличение численности населения страны, причем, как за счет естественного прироста, так и за счет положительного миграционного сальдо. В этническом разрезе отметим, что прирост числа казахов на 75,1% обеспечивался за счет естественного прироста (99.368 человек) и на 24,9% - за счет положительного миграционного сальдо (32.876). В общем приросте узбеков, азербайджанцев и уйгур естественный прирост составил более 90%. Увеличение численности корейцев на 57,8% было обеспечено за счет миграционного и на 42,2% - естественного прироста. Сокращение численности немцев происходило только за счет отрицательного миграционного сальдо (-8.166 человек), украинцев и белорусов - на 62,5% за счет естественной убыли (-4.573 и -937 человек соответственно) и на 37,5% - за счет отрицательного миграционного сальдо (-2.738 и -556 соответственно), русских - на 40,2% за счет естественной убыли (-13.259 человек) и на 59,8% - за счет отрицательного миграционного сальдо (-19.737), татар - как за счет естественной убыли (-553 человек), так и миграционного сальдо (-500). [8].

В целом, этнодемографическая ситуация будет продолжать улучшаться, при этом увеличение численности населения произойдет благодаря улучшению социально-экономического положения страны и уменьшению миграционных потоков.

- 1 Алексеев Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав. 1870-1914). - Алма-Ата: Наука, 1981, с. 85.
- 2 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. - М.: АН СССР. 1957. - с. 274-276.
- 3 Население и кризисы. / Под ред. Хорева Б.С. - М.: Диалог - МГУ, 1998. Выпуск 4. (126 с.), с.23.
- 4 О национальном составе руководителей промышленных, сельскохозяйственных предприятий и организаций транспорта, связи и строительства на 1 января 1990 года. Стат. сб. Госкомстат, Алматы, 1991, с.17, 28.
- 5 Татимов М. Социальная обусловленность демографических процессов – М.: 1989. - 67с.
- 6 Алексеев А. Н. Стратегия демографического развития РК: региональный аспект/ Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях. Материалы V Международной научно-практической конференции (г. Усть-Каменогорск, 20-21 октября 2003 года), Усть-Каменогорск, 2004, с.34.
- 7 Шломо Громан. Казахстан выходит из демографического кризиса.
- 8 Там же

Түйіндеме

Қазақстан халқының этникалық құрылымын қалыптастыру: тарихи талдау

Б.С. Жұмағұлов – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының директоры

Мақалада Қазақстан халқының этникалық құрылымының қалыптасуы тарихи талдаулар негізінде қарастырылады. Халық қоғамның өндіргіш күштерінің негізгі көзі болып табылады. Сонымен қатар халықтың этнодемографиялық жағдайы бойынша сараптамалық есептеулерді қолданбай, оның тегі, этникалық құрамы, білім деңгейі және жұмыспен қамту тиімді әлеуметтік-демографиялық саясатты жүзеге асыру мүмкін емес. Демографиялық фактор, әлеуметтік және ұлттық фактормен бірге, әлемдік өркениеттің барлық нысандарын дамуында үстем болып табылады. Сондықтан, жан-жақтылы деңгейде ғылыми талдаулар жоқтың қасы. Мұндай кешенді талдауларсыз елдің және оның аймақтарының экономикалық және әлеуметтік дамуында нақты болжамдар жасау мүмкін емес. Демографиялық зерттеулердің маңызды нысаны этникалық топтар болып табылады.

Қазақстанда демографиялық процестер елдің орыс тілді халықтың басымдылығымен сипатталады. Кеңестік – Қазақстанда орыс тілді халықтың қалыптасуының негізгі көздері, негізінен революцияға дейінгі орыс-украин отарлауының нәтижесінде көшіп келген халықтар және ірі халықтың көшуі. Қазақстанның демографиялық дамуы революцияға дейінгі ең күрделі кезеңде және әскери-саяси жағдайлардың ықпалымен өтті.

Түйін сөздер: демография, халық, этникалық құрамы, демографиялық процестер

Summary

Formation of ethnic structure of the population of Kazakhstan: historical analysis

Zhumagulov B.S. - Director of the Institute History and Law KazNPU named after Abay, Ph.D., professor

The article examines the historical analysis of the formation of the ethnic structure of the population of Kazakhstan. Population is the main source of the productive forces of society, and without the use of reliable information on the population, its age and sex, the ethnic composition, education level and employment is not possible to carry out effective socio-demographic policy. The demographic factor, along with the social and national, is dominant in the development of all forms of world civilization. Therefore, without a scientific analysis at all levels, it is impossible to make real forecasts of economic and social development of the country and its regions. An important object of demographic studies are ethnic groups. Demographic processes in Kazakhstan were distinguished primarily by the fact that the country has developed a rather unique, ethnic structure characterized by a predominance of the Russian-speaking population. The main sources of the formation of the Russian-speaking population of Kazakhstan were first Cossack, then Russian-Ukrainian peasant colonization of the revolution and large population movements mainly from Russia - Soviet. Demographic development of the Kazakh edge prerevolutionary period took place under the influence of the most complicated military-political circumstances.

Key words: demography, population, ethnic composition, demographic processes

УДК: 94(574) «1939/45»:331,556

ТРУДОВАЯ АРМИЯ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1939-1945 гг.)

Калыбекова М.Ч. – кандидат исторических наук, КазНПУ им.Абая

Анализируется место и роль трудовой армии в годы Второй мировой войны в развитии мобилизационной экономики СССР. Спецпереселенцы были полны патриотизма в трудное время для своей страны. Ограниченные в гражданских правах, высланные люди полностью разделили горе и трудности всего советского народа. Они показали стабильность и героизм на трудовом фронте. Высланные люди внесли большой вклад в Победу, которая значила не меньше, чем героизм на передних рубежах вооруженных силах в истории Великой Отечественной войны.

Изучение истории трудовой армии данного периода представляет большой научный и практический интерес, несмотря на то, что проделана большая работа нашими и зарубежными исследователями, т.к. не полностью оснащены такие вопросы, как связь депортации народов в СССР, в том числе и Казахстан с комплектованием трудовой армии, условия труда, устройство спецпереселенцев, а также эффективность их труда. Акцент делался преимущественно на советских немцах, мобилизованных в рабочие колонны, а другие категории населения оказались вне поле зрения исследователей. Информационную основу составили архивные материалы Генеральной прокуратуры РК, Центрального государственного архива РК, Государственного Архива Карагандинской области.

Ключевые слова: Трудовая армия, спецпереселенцы, депортация, ГУЛАГ, трудмобилизация, тоталитарный режим, репрессия.

Трудовая армия как принудительная форма использования рабочей силы берёт свои истоки в первые годы советской власти и является неотъемлемой частью истории советской экономики, которая на протяжении всего существования развивалась в экстремальных условиях и в силу этого носила ярко выраженный мобилизационный характер. Советская экономическая система с момента становления была ориентирована на укрепление позиций государства и решала модернизационные задачи исключительно чрезвычайными методами. Ставка на принудительные методы хозяйствования с опорой на репрессивные механизмы позволила осуществить индустриальный рывок 1930-х годов и решать задачи военной экономики [1].

Особенно тяжелые испытания выпали на долю спецпереселенцев, которые в условиях войны рассматривались государством как наиболее дешевая рабочая сила. Они составляли основной костяк мобилизованных в «трудовую армию». Трудовая армия была изумительным изобретением НКВД, позволившим увеличить вдвое бесплатную рабочую силу лагерных заключенных людьми, невинными в полном смысле слова, но низведенными в положение заключенных и содержащихся под стражей. Спецпереселенцы направлялись на самые трудовые участки, в первую очередь на строительство важнейших объектов оборонного значения железных дорог, предприятий и шахт. По постановлению № 492с СНК СССР от 26 сентября 1942 года «О выделении рабочей силы для работы на строительстве нефтепровода... и строительстве Казахстаннефтекомбината» было привлечено, в порядке трудовой повинности, 2350 человек трудоспособного населения (в т.ч. эвакуированное население). Учитывая особое напряженное положение с погрузкой угля в Карагандинской области, также было мобилизовано 1000 человек. Из числа «непригодных к службе в Красной Армии, но пригодных к физическому труду (из них не менее 30 %) были привлечены к подземным работам на рудниках, для работы на предприятиях Наркомцветмета и Наркомстроя по постановлению № 512-98с СНК СССР [2]. Также было мобилизовано 2250 человек для работы на предприятиях и стройках электростанции Наркомата, 1000 человек в трест «Прибалхашстрой» для работы на строительстве Балхашского медеплавильного завода, 1800 человек - для работы на предприятиях и стройках [3].

В 1934 году был образован Наркомат внутренних дел (НКВД), в структуры которого передавалось Главное управление лагерей и колоний - ГУЛАГ. К 1941 году из последнего выделился ряд подразделений, на первый взгляд с вполне гражданскими аббревиатурами - ГУЖДС (Главное управление лагерей железнодорожного строительства), ГУШОСДОР (Главное управление лагерей шоссейно-дорожного строительства) и т.д. В состав ГУЛАГа входили специализированные управления: промышленного и специального строительства (оборонные объекты, алюминиевые, целлюлозно-бумажные, цементные заводы и др.), горно-металлургической промышленности, управление топливной промышленности и др. [4. С.95].

НКВД оставался карательно-силовым органом, в то же время обретая функции хозяйственно-экономических ведомств. К началу Великой Отечественной войны НКВД превратился в крупнейшее промышленно-строительное ведомство, на стройках и промышленных объектах НКВД в годы войны работали заключенные и трудмобилизованные.

В годы войны специальными постановлениями Советского Правительства контингенты из числа спецпереселенцев вместе с местным населением были мобилизованы для работ в промышленности и на важнейшие объекты строительства.

В первые годы основную, многочисленную группу в среде мобилизованных составляли депортированные немцы, мужская часть которых полностью призывалась в трудовую армию. Вскоре в связи с нехваткой рабочей силы начали забирать и женщин, как свидетельствуют архивные документы. По этим документам «мобилизовали на трудовой фронт физически пригодных к работе «немцев и немок», которые обеспечивались питанием и теплой одеждой на 10 суток» [5]. В 1943-1944 гг. с прибытием в Казахстан спецпереселенцев с Северного Кавказа трудовой резерв увеличился.

Трудмобилизованные размещались в специально отведенных «зонах» с заграждениями, с вооруженной охраной и вахтой у ворот. Над ними был поставлен комендант НКВД.

В предвоенный и военный периоды политика советского государства ужесточилась и была направлена на то, чтобы «физические возможности лагерной рабочей силы можно было использовать максимально на любом производстве» [6]. Об этом свидетельствует Указ Президиума Верховного Совета СССР «О лагерях НКВД СССР» от 5 июня 1939 года, где оговаривается, что, во-первых, следует отказаться от системы условно-досрочного освобождения лагерных контингентов и что осужденный, отбывающий наказание в лагерях НКВД СССР, должен отбыть установленный судом срок наказания полностью, также предложить органам Суда и Прокуратуры прекратить расследование дел по условно-досрочному освобождению из лагерей, а НКВД прекратить практику зачетов одного рабочего дня за два. Чтобы поднять стимул для повышения производительности труда, для отдельных производственников, дающих высокие показатели производительности труда, устанавливали «денежное премирование, облегченный лагерный режим с общим улучшением их бытового положения» [6, Л.5]. А по отношению к отдельным заключенным, отличникам производства, дающим за длительное время пребывания в лагерях высокие показатели труда, допускалось их условно-досрочное освобождение, но только решением Коллегии НКВД СССР и Особого совещания НКВД СССР по особому ходатайству начальника лагеря и начальника политотдела лагеря. Что касается прогульщиков, отказников от работы и дезорганизаторов производства, к ним применялись суровые меры принуждения: усиленный лагерный режим, карцер, худшие материально-бытовые условия и другие меры дисциплинарного воздействия. К наиболее злостным дезорганизаторам лагерной жизни и производства применялись более суровые, судебные меры наказания, в отдельных случаях, до высшей меры наказания включительно. В Указе отмечается, что снабжать лагерную рабочую силу продовольствием и производственной одеждой следует с таким расчетом, чтобы физические возможности людей можно было использовать максимально на любом производстве [6, Л.6].

В конце 1942 года на территории Казахстана было чуть более 30 Наркоматов и ряд советских учреждений (райсоветы, сельсоветы, нарсуды и редакции газет), где было занято на работах 60293 человека (из них мужчин - 27820, женщин - 28398 и подростков от 14 до 16 лет – 4075) [7, Л.81].

Спецпереселенцы трудились в следующих Наркоматах [8]: НКВД, Наркомат пищевой, Наркомат угольной, Наркомат коммунального хозяйства, Наркомат строительства, Наркомат путей сообщения, Наркомат легкой промышленности (Наркомлегпром), Наркомат цветной металлургии (Наркомцветмет), Наркомат местной промышленности, Наркомат земледелия, Нархозы, Наркомат торговли, Наркомат здравоохранения, Наркомат просвещения, Наркомат связи, Наркомат дорожного строительства, Наркомат лесной промышленности, Наркомат водного хозяйства, Наркомат мясной и молочной промышленности, Комитет по делам искусств, Наркомат заготовок, Наркомат финансов, Наркомат обороны, Наркомат текстильной промышленности, Наркомат станкостроения, Наркомат нефтяной промышленности, Соворганизации и учреждения, Наркомат резервов, Наркомат речного транспорта, Наркомат зерновых и животноводческих совхозов, Наркомат рыбной промышленности.

Итак, в 1942 году в наркоматах было 58 трудпоселков, где находилось 145329 человек (44362 семьи). Из них 35731 муж., 46971 жен., 11331 подр. и детей до 14 лет – 51296. Использовался труд 60293 спецпереселенцев, из них муж. 27820, жен. 28398 и подр. от 14 до 16 лет 4075.

Помимо этих наркоматов в конце 1943 года сюда прибавилась еще одна организация – Оборонное строительство, куда входили: Тагиллаг, Алтайлаг, Карагандауголь, Кузбассуголь, Богославлаг,

Главнефть станция Бокань и прочие оборонные организации. Итого было задействовано 15767 человек.

Итак, из 145329 спецпереселенцев в общей сложности 76060 человек трудились в наркоматах, которые наравне со всеми рабочими предприятий принимали равные участия в трудовом подъеме народных масс. Спецпереселенцы, также наравне со всеми оказывали фронту материальную помощь. В годы Великой Отечественной войны приобрела свое исключительное значение подготовка квалифицированных рабочих для промышленности и транспорта. Государственные трудовые резервы с первых же дней войны были одной из форм пополнения рабочего класса – в этой системе осуществлялась широкая подготовка квалифицированных кадров для ведущих отраслей промышленности, транспорта и строительства.

Мобилизация молодежи в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища проводилась таким же путем как мобилизация в Трудовую армию - на основе правительственных документов. Вот, например, в 1943 году 27 февраля вышло Постановление № 27с СНК и ЦК КП (б) КазССР «Об очередном призыве молодежи в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища (фабрично-заводское обучение), где говорилось: «Обязать Республиканские Управления трудовых резервов для обучения в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища в период до марта 1943 года направить 12700 человек городской, колхозной и др. сельскохозяйственной молодежи» [9].

В школы ФЗО призывалась молодежь мужского пола в возрасте 15-17 лет и женского пола в возрасте 16-18 лет, а в ремесленные и железнодорожные училища – мужского пола 14-15 лет и женского пола 15-16 лет. Наряду с местным населением призывались и дети спецпереселенцев.

Долгие десятилетия история создания и деятельности Трудовой армии, конкретный вклад ее участников в увеличение военной мощи СССР оставалась обезличенно. Эта тема рассматривалась лишь в общем контексте истории тыла и трудового подвига народа во имя Победы, растворяясь в общем понятии «трудовой фронт». Сознательно размывались и предавались забвению грани: кто, когда и под каким юридическим статусом привлекался в Трудовую армию, равно как масштабы и результаты деятельности трудоармейцев. А с течением времени понятие «Трудовая армия» вовсе исчезло из обихода, поскольку считалось, что в войну героически трудились все население от мала до велика.

Тоталитарному режиму невыгодно было объективно оценивать труд лиц, которых он на тот момент поставил вне общества. Вследствие этого остались забытыми и те, кто по своим морально-политическим качествам полностью соответствовал критериям сталинских законов и в Трудовую армию был мобилизован вполне легально.

Нельзя отрицать, что любое государство, находящееся в состоянии войны, потерявшее в ходе боев значительную часть территории, материально-технических и экономических ресурсов, должно мобилизовать все силы, в том числе и людские, чтобы организовать работу тыла, т.е. наладить все структуры военной экономики для успешного ведения войны. По логике на это нацеливались законы и нормативные акты военного времени, в соответствии с которыми все трудоспособные и годные к военной службе граждане подлежали мобилизации на фронт и для выполнения трудовой повинности. Однако история Второй мировой войны не знает аналогов, когда страна, воевавшая против агрессора, одновременно ставила бы миллионы своих граждан в положение отверженных и таким способом привлекала бы их к принудительному лагерному труду.

1 Гончаров Г. А. Трудовая армия на Урале в годы Великой Отечественной войны: диссертация доктора ист. наук: -Челябинск, 2006,- 438 с.

2 Земсков В.Н. Заключение в 30 годы // Социологическое исследование. 1996. № 7. - С.3.

3 Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.). Алматы, 2008. -187 с. (С.133).

4 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы, «Арыс»- «Казахстан», 1998. -428

5 ГАКО, Ф.411, Оп.2, Д.3, Л.2.

6 ЦГА РК, Ф.1109с, Оп.2с, Д.2, Св.1.

7 Архив Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры РК, Д.13.

8 Архив Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры РК, Ф.16, Оп.1, Д.17, Лл.70-76.

9 ЦГА РК, Ф.1109с, Оп.2с, Д.28, Св.1, Л.39.

Түйіндеме

Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі еңбек армиясы (1939-1945 жж.)

М.Ч. Калыбекова – тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ

Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында КСРО-ның жұмылдырылған экономикасын дамытудағы еңбек армиясының рөлі талданады. Ел басына күн туған кезде арнайы жер аударылғандар өз еліне деген сүйіспеншілік сезімде болды. Азаматтық құқықтары шектеулі бола тұра қоныс аударғандар бүкіл кеңес халқының қайғысы мен ауыртпалықтарын бөлісті. Олар еңбек майданында тұрақтылық пен ерліктің үлгісін көрсетті. Жер аударылғандар Жеңіс үшін Ұлы Отан соғысының алғы шептеріндегі қарулы күштер көрсеткен ерліктен кем түспейтін зор үлес қосты. Осы кезеңдегі еңбек армиясының тарихын зерттеу біздің және шетелдік зерттеушілердің жүргізген орасан зор еңбегіне қарамастан, КСРО-ға халықтардың қоныс аударуымен байланыс, соның ішінде еңбек армиясымен толымдаған Қазақстан, еңбек жағдайлары, арнайы жер аударылғандарды орналастыру, сондай ақ олардың еңбектерінің нәтижелілігі сияқты мәселелер толықтай ашылмағандықтан, үлкен ғылыми және тәжірибелік қызығушылық тудыруда. Басты назар, әсіресе, еңбек колонналарына жұмылдырылған кеңестік немістерде болды, ал халықтың басқа категориялары зерттеушілер назарынан тыс қалды. Негізгі ақпаратты ҚР Бас прокуратурасының, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының, Қарағанды облысы мемлекеттік Мұрағатының мұрағаттық материалдары құрайды

Түйін сөздер: Еңбек армиясы, арнайы жер аударылғандар, депортация, ГУЛАГ, еңбек мобилизациясы, тоталитарный тәртіп, репрессия.

Summary

Kalybekova M. Ch

Professional army during the Second World War (1939-1945 years.)

Here is analyzed the place and role of the labour army during the Second world war in the development of mobilization economy of the Soviet Union. The settlers were full of patriotism at a difficult time for their country. Limited civil rights, sent people fully shared the grief and difficulties of the Soviet people. They showed stability and heroism on labor front. Sent people made a great contribution to the Victory, which meant not less, than heroism on the front lines of the armed forces in the history of the great Patriotic war. The study of the history of the labor army of this period is of great scientific and practical interest, despite the fact that done by our and foreign researchers, since it does not fully include issues such as the relationship of the deported peoples in the USSR, including Kazakhstan and the formation of labour armies, labour conditions, placement of special settlers, as well as the effectiveness of their work. The focus was mainly on the Soviet Germans mobilized into work columns, and other categories of the population were outside the field of view of researchers. Information is based on archival materials of the Prosecutor General of the Republic of Kazakhstan, Central state archive of the RK, State Archive of the Karaganda region

Keywords: Labour army, special immigrants, deportation, GULAG, trumobile, totalitarian regime, repression.

УДК 930 (470+574)

ДИСКУССИИ О ПУТЯХ РЕФОРМИРОВАНИЯ СУДА БИЕВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (СЕРЕДИНА XIX-НАЧАЛО XX ВВ.)

Мажитова Ж.С. – *Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, к.и.н.*

В статье рассматривается полемика в российской дореволюционной историографии относительно суда биев, который в ходе политико-административных и правовых реформ Российской империи в XIX веке не потерял своего значения в казахском обществе и продолжал играть роль регулятора социально-экономической жизни кочевой общины. Автор отмечает, что в историографии сложилось в основном два подхода по вопросу реформирования местной правовой культуры. Одни авторы – сторонники консервативного государственнического подхода предлагали постепенно инкорпорировать местное право в соционормативное пространство империи, другие – приверженцы либерального подхода – скорейшую унификацию права путем ликвидации местных правовых практик.

Ключевые слова: институт биев; обычное право; закон.

Казахские степи, включенные в состав Российской империи в XVIII в., а это земли Младшего и Среднего жузов, на первых порах сохраняли свою относительную самостоятельность, позволявшую местной власти держать управление кочевыми общинами в своих руках. Кочевое общество казахов представляло собой родоплеменную пирамиду, каждый уровень которой определялся несколькими

факторами, в первую очередь генеалогией рода. Казахи делились на две социальные группы – «ак суек» («белая кость») и «кара суек» («черная кость»), к которым относились чингизиды и остальное население соответственно.

Группа «кара суек» была достаточно многолика и разнохарактерна: в нее входили как батыры и баи, так и шаруа – простые кочевники. В этой группе следует выделить биев, как наиболее привилегированную общественную группу, описание которой мы находим в разнообразном нарративе, представленном персидскими, арабскими, западными, монгольскими и др. источниками.

К одному из основных источников по истории бийского института относятся многочисленные российские материалы, которые охватывают время с начала первых русско-казахских контактов (XVI в.) и до бурных событий 1917 г. [1].

Возникновение интереса в отношении суда биев было вызвано следующими обстоятельствами. Имперская территориальная экспансия по принципу «ad hoc», то есть «управление различными областями как отдельными субъектами посредством отдельных уложений для каждой области – было дешевым и легко осуществимым» [2] и поэтому неудивительно, что с присоединением новых казахских земель на первый план перед российским правительством встало решение вопросов управления и поддержания порядка, которые виделись в дифференцированном подходе к местным институтам правосудия. Такой подход позволял проводить постепенное реформирование соционормативного пространства казахов, в ходе которого предполагалось его включение в российское правовое поле. Насколько этот процесс был неоднозначным и как видели будущее суда биев сторонники различных общественно-политических взглядов можно проследить по дискуссиям, затронувшим проблемы судебной системы казахов.

На протяжении всего XIX в. на территории Казахской степи Российской империей был проведен ряд политико-правовых реформ. К началу XIX в. в историографии сложились в основном два подхода: либеральный и консервативный государственный, официальный¹. Согласно взглядам сторонников либерального подхода правовое унифицирование российского общества необходимо было провести в самые кратчайшие сроки. Они, в контексте «окультуривания» окраинных народов, видели будущее России как просвещенной, цивилизованной империи, поэтому политика правительства на постепенное, в обозримом будущем инклюзивное распространение общего права вызывало возмущение и жесткую критику.

Их оппонентами были сторонники использования практики правового плюрализма, которая позволила бы без ущерба для обеих сторон создать единое соционормативное имперское пространство.

Подобной позиции придерживался известный ученый-востоковед В.В. Григорьев, который в 1850-х гг. был начальником Оренбургского края. В.В. Григорьев не исключал возможности существования разных правовых практик. Так, к примеру, в 1856 г., в докладе на имя генерал-губернатора Оренбургского края В.А. Перовского по поводу составленного проекта положения об управлении оренбургскими казахами, он писал: «Издание нового, окончательного положения об управлении оренбургскими Киргизами (здесь и далее казахами. — Ж. М.), сколь-бы подобный труд ни был совершен, едва-ли было бы делом полезным. Узаконить теперешний гражданский и административный быт степи значило бы задавить в ней всякое движение вперед, отнять у нея возможность приближаться постепенно и сообразно обстоятельствам, к тому возможно наилучшему состоянию, до которого она может и, при отеческой попечительности нашего правительства, должна раньше или позже достигнуть» [3].

К середине XIX в. можно говорить о появлении прослойки европеизированной казахской интеллигенции, искавшей наиболее приемлемые формы сосуществования казахов с другими народами в степи. Понимание, с одной стороны, неизбежности доминирования империи над собственным народом, с другой — желание вывести его через русскую культуру к достижениям европейской цивилизации, подталкивало интеллигенцию к поиску таких форм взаимодействия казахского и «русского» социальных полей, в рамках которых казахи смогли бы стать более просвещенными, но при этом не раствориться в пространстве империи. Важно отметить, что говоря о зарождении такой элиты, имеется в виду сочетание в ней традиционного мировосприятия мира с европейской образованностью.

Ярким представителем такой интеллигенции являлся видный ученый Ч.Ч. Валиханов (1835–1865), которому было предложено Западно-Сибирским генерал-губернатором В. Дюгамелем в 1863 г.

¹ Подробнее см.: Мажитова Ж.С. Разработка теоретико-методологических подходов в дореволюционной историографии института биев // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2016. № 1(48). С. 205–211.

участвовать в работе комиссии вместе с советником правления Области сибирских казахов Яценко [4]. Цель комиссии состояла в «отбирании от сведущих в законах и судебных обычаях биев и султанов их мнениях относительно изменений и дополнений, которые необходимо сделать в общих основных положениях и судебной части при применении их к киргизам степи» [5]. В составе комиссии Ч.Ч. Валиханов собирал сведения об обычном праве в Кокчетавском, Атбасарском, Акмолинском, Каркаралинском и Баян-Аульском округах.

В ходе работы комиссия знакомила «народ» с проектом судебной реформы в степи, при этом были собраны различные сведения о судах биев и адате со слов привилегированных слоев общества на которые, по мнению Ч. Валиханова, «следует смотреть не иначе, как на отрицательное выражение истинных народных нужд, ибо интересы знатных и богатых людей, даже в обществах высокоцивилизованных, бывают большею частью враждебны интересам массы большинства» [6]. Ч.Ч. Валиханов считал, что любое искусственное вмешательство государства во внутренние дела соседнего народа противоречило нуждам и потребностям последнего. Он был убежден, что «реформы же насильственные, привитые, основанные на отвлеченных теориях или же взятые из жизни другого народа, составляли до сих пор для человечества величайшее бедствие» [7].

Введение принципа выборности биев, по мнению ученого, могло привести к интригам, делопроизводственной рутине, служебным взяткам, в конечном итоге к падению престижа традиционного института биев. Ученый выступал против реформирования правовой жизни народа. В то же время понимая, что «правительство наше никогда не согласится отдать суду биев те преступления и проступки, которые были судимы до сих пор по русским уголовным законам», предлагал все исковые дела за исключением убийства, грабежа и хищничества оставить в компетенции суда биев [8].

Острая полемика вокруг суда биев развернулась после принятия «Временных положений...» 1867 и 1868 гг. Как было сказано, введению положений предшествовала работа «Степной комиссии» Гирса, перед которой ставилась задача выработки общих положений по устройству и управлению всех частей казахских земель.

В дискуссии принял участие просветитель, педагог И. Алтынсарин (1841—1889), который в 1876 г. непродолжительное время исполнял должность мирового судьи и был свидетелем проводимых реформ. Он был уверен, что реформы достигли желаемых целей, если бы «споры решались посредниками или третейским судом», поскольку «при подобном порядке значительно упростились бы решения поземельных дел киргизов, и уездные и областные власти избавились бы от нескончаемых, прогрессивно увеличивающихся год от года ябед» [9].

Этих же взглядов придерживался видный казахский мыслитель и поэт Абай Кунанбаев (1845–1904). Абай предлагал отказаться от краткосрочного избрания биев, подчеркивая, что не каждый способен стать им: «Не всякому под силу вершить правосудие. Чтобы держать совет, как говорится, на “вершине Культобе”, необходимо знать своды законов, доставшиеся нам от предков. Но и они устарели со временем, требуют изменений и непогрешимых вершителей, коих в народе мало, а то и вовсе нет» [10].

Понимая, что реформирование суда неизбежно, он связывал будущее местного суда с образованными, подготовленными и честными людьми, которым небезразличны идеи просвещения народа. Вместе с тем, Абай, желая оградить суд от рутины и формализма, предлагал оставить казахам третейский суд, компетенцию которого ограничивал мелкими делами и исками.

Противоречивое отношение местного населения к реформам правительства привело к появлению во второй половине XIX в. стилового направления «Зар заман» (Эпоха скорби), сторонники которого критически оценивали сложившуюся в казахском обществе действительность. Яркими представителями этого течения можно назвать Ш. Канайулы, Б. Бабатайулы, М. Монкеулы и других. Проникновение товарно-денежных отношений, переселение крестьян, рост земледелия, потеря сословных привилегий, введение выборной системы местных начальников и т. д. по мнению этих поэтов приводили к разрушению традиционного уклада кочевников, к моральной деградации и духовному обнищанию народа. Изменения в обществе воспринимались ими как предвестники грядущей и неотвратимой катастрофы. Говоря о «новом» суде биев, поэты отмечали такие качества как продажность и некомпетентность судей. К примеру, Ш. Канайулы писал:

«Лучшие качества теряет аристократия,
Справедливость теряют бии,
Непорядочные бии
Обирают свой народ» [11].

Прагматичный подход правительства вызывал все большее недовольство среди части интеллектуальной элиты, считавшей эти меры ненужной уступкой местному праву. В то самое время оставались и те, кто не переставал поддерживать имперский курс в отношении суда биев. Так, старший чиновник для особых поручений по Семиреченской области П. Рейнталь, вступая в полемику с Г.Загряжским, предлагавшим предоставить уездному начальнику право вето на всех уровнях судебной практики биев [12], считал, что суд биев по-прежнему являлся тем органом, который отвечал требованиям кочевников: «Я остаюсь при мнении, что суд никаких изменений не требует» [13].

С 1870-х гг. периодические и научные издания предоставляют возможность всем желающим высказаться относительно состояния народного суда кочевников [14]. Основными доводами в пользу сохранения местного суда служили надежды на то, что со временем, при конкуренции с мировым судом, его авторитет среди населения упадет, и он естественным образом исчезнет из правовой практики народа.

Однако практичный подход правительства вызывал все большее недовольство среди части интеллектуальной элиты, считавшей эти меры ненужной уступкой местному праву. В то самое время оставались и те, кто не переставал поддерживать имперский курс в отношении суда биев. Так, старший чиновник для особых поручений по Семиреченской области П. Рейнталь, вступая в полемику с Г.Загряжским, предлагавшим предоставить уездному начальнику право вето на всех уровнях судебной практики биев [15], считал, что суд биев по-прежнему являлся тем органом, который отвечал требованиям кочевников: «Я остаюсь при мнении, что суд никаких изменений не требует» [16].

Слепое следование утвержденным положениям, инструкциям, рекомендациям и т. д. приводило к дискредитации имперского суда в глазах кочевников. Так, жалобы на трудности при проведении следственных мероприятий, с которыми сталкивались судебные работники в ходе розыскных работ в степи, использовали как доводы в пользу сохранения суда биев. В безымянной статье в журнале «Юридический вестник» автор, очевидно не понаслышке знавший суть вопроса, писал, что «следователь в киргизской степи представляет собою беспомощное существо; ни энергия, ни опытность, ни умелость, ни знания — ничего не поможет следователю в степи. Требования следственных действий, как — экспромт, непередавание огласки и оповещения, невозможны в степи из-за дальности расположения кочевий друг от друга, стало быть, без предварительной заготовки лошадей и юрты, договоренности с проводниками, следователь не доедет до места преступления. Сам факт предуведомления наперед делает следственные действия бесполезными “как-то обыски, выемки, осмотр и пр., по горячим следам”, так что следователю остается исполнять эти действия лишь ради пустой формальности без всякой пользы» [17]. И далее добавлял: «При опросе казахов, уличенных в противоправных действиях против русских, следователь рассматривается первыми как поверенный с русской стороны, еще и требующий откровенности. Его опросы вызывают усмешку: “Кто же покажет правду?”» [18].

Процессуальная сторона следственной работы в степи также вызывала нарекания исследователя А.Крахалева. Задав риторический вопрос: «Разве можно в юрте, доме казаха, проводить допрос свидетелей и участников процесса, если в нем, снабженный бесчисленным множеством разнородных дыр и скважин, за стеною его, слышен не только говор, но вздохи и зевания собравшихся киргизов (говор их слышится даже и в соседних юртах)», — автор сам же отвечал на него: «Все следственные недоразумения приводили к тому, что на местах, желание следователей все-таки выполнить нормы общеимперского уголовного кодекса приводили к казусным ситуациям, вплоть до того, что вместо ареста практиковали такие эксперименты: “Производится арест просто на просто: сажают виноватого в юрту с лошадиными путами (здесь и далее курсив автора. — А. К.) на ногах или, где телега есть, с колесом на шее» [19]. В итоге А. Крахалев приходил к неутешительному выводу о неприемлемости общеимперского уголовного законодательства для кочевников.

Помимо доводов в пользу сохранения суда биев, некоторые исследователи предлагали обновление его, приемлемые формы его существования. К примеру, в своей работе Г.А. Арандаренко попытался снять некоторые обвинения в адрес суда биев и полагал, что связаны они с отсутствием общепринятых норм местного права. Знание адата позволило бы усовершенствовать систему отправления правосудия, поэтому выход из этой ситуации он видел в кодификации адата «с участием корифеев» и путем «введения юридического общественного элемента в виде института присяжных (решателей), который своей компетентностью служил бы проводником понятий о правде, о законности, и примирителем проявлений социальной жизни с требованиями законов» [20].

Огромный вклад в изучение традиционного общества казахов внесла фундаментальная работа генерал-губернатора Туркестанского края Н.И. Гродекова [21]. В своей монографии Н.И. Гродеков подробно остановился на истории появления суда биев, его развитии и текущем положении. Попросив «известного знатока Средней Азии В.П. Наливкина составить программу для сбора постановлений киргизского обычного права», он в 1886 г. отправил выпускника «историко-филологического института» А.Н. Вышнегорского в казахские степи для сбора всех вариантов адата [22].

Итогом семимесячного пребывания А.Н. Вышнегорского в степи стал огромный массив материалов об адате, который лег в основу этого издания. Подробно Н.И. Гродеков охарактеризовал судебные нормы и с одобрением отмечал преобразования в судебной области, которые приводили к формализации этого института.

Во второй половине XIX — начале XX вв. стал появляться огромный массив материалов, в котором авторы отстаивали сохранение суда биев вплоть до его «простых», «родовых» (третейских) форм [23]. Исследователи исходили из того, что рассмотрение второстепенных, семейных, внутривидовых споров будет отвечать, с одной стороны, потребностям кочевого общества, с другой — объединять власть и население, путем создания у последних нормативного сознания и чувства общественной причастности к империи.

Так, А. Леонтьев, С. Сабатаев и другие исследователи считали, что нежелательные «деформации» суда биев, способствовавшие появлению среди казахов таких явлений, как взяточничество, местничество и т. д., можно решить путем предоставления более широких полномочий третейскому (аксакальскому) суду. Например, А. Леонтьев отмечал, что аксакальский суд решал все конфликты внутри рода, был негласным, на нем присутствовало ограниченное количество людей, так как «ссора родственников разбирается в темноте, ссора супругов на постели (карындыс есе карангыда хатын есе дуастык-та). Жалобы на такие суды не допускались» [24].

По словам С. Сабатаева третейская форма суда стала популярной, особенно во второй половине XIX в., потому что «тяжущимся сторонам предоставлен свободный выбор биев по равному числу, как для истца, так и для ответчика» [25]. Аналогичной была позиция и видных исследователей адата Н. Максимова, И.А. Козлова, предлагавших предоставить право казахам обращаться в третейские суды, так как «решение дела лицом, которого уважают и которому верят обе стороны, представляет лучшую гарантию справедливости» [26]. Похожие суждения можно найти в работе И.В. Аничкова: «Совещания биев и их решения носят характер третейского суда и имеют большое значение, особенно если они сопровождаются общественной платой (молитвой), заклинанием барана; такая форма разрешения вопросов очень распространена и популярна» [27].

Этот вопрос активно обсуждался не только в научной или чиновничьей среде, но и на страницах периодических изданий [28]. Главной дискуссионной площадкой стала «Киргизская степная газета» [29]. Одни авторы утверждали, что суд биев не потерял своего значения и «киргизы часто обращаются к третейскому суду» [30], другие оспаривали – суд биев «приносит немалый вред, а потому желательно было бы уменьшить власть суда» [31].

Военный губернатор Тургайской области, ученый А.К. Гейнс так же видел проблемы взаимодействия адата и имперского права. К примеру, несовершенство следствия, производимое приказами, было настолько велико, что заставляло казахов, считал А.К. Гейнс, единодушно скрывать уголовные дела и передавать их на рассмотрение суда биев. Причем иски облекались в такие формы, что вместо юрисдикции русских судов, они передавались законным порядком в суд биев. В то же время «такому населению нужна скорая и строгая расправа; томление в острогах и судах составляет для него тяжелую, едва выносимую пытку; слабость правительства в отношении виновных в глазах такого народа целое преступление — приговор самому правительству. Для кочевого, подвижного и полудикого населения энергия и быстрота действий составляют главные достоинства власти» [32].

Вышеизложенные факты привели ученого к мысли о необходимости развития принципов самоуправления у казахов на более широких началах, предоставление местному суду большей власти, поскольку «суд для киргизов должен быть их собственный, исключая преступлений, наносящих убыток интересам собственно русских людей или вредящих государству» [33].

Интересно заметить, что в нарушение закона дело по согласованию с заявителем могло передаваться из имперского суда в суд народный (биев). Например, судное отделение Пограничного управления при ревизии дел в Кокчетавском уезде обнаружило, что, когда крестьянин Л. Шестаков в 1853 г. обратился в Пограничное управление к советнику подполковнику Кочекору с просьбой возбудить дело в отношении казаха Кочкентаева, которого тот подозревал в нападении на него и продажу в

Хиву, то «с согласия самого Шестакова бывший советник Пограничного управления подполковник Кочевков претензию эту передал по степным обычаям на суд биев. По разбирательству [Шестаков] остался доволен, получив вместо баранов (речь идет о 500 баранах. — Ж. М.) деньгами 600 рублей ассигнациями и одну лошадь» [34].

Этот документ интересен еще и тем, что он наглядно демонстрирует пример того, что практика правового плюрализма имела силу не только в отношении местного населения, но и других народов (в данном случае русского), которые с успехом ею пользовались. Очевидно, случай переадресации чиновниками каких-то дел в суд биев не был единичным, и к нему охотно обращались, в том числе и россияне. Другое дело, что государство оставляло за собой прерогативу определять квалификацию преступлений и передавать их на рассмотрение в местный либо в имперский суд.

В начале XX в. появились работы, в которых сторонники взвешенной политики в отношении местного суда и адата по-прежнему выдвигали доводы для сохранения третейского суда. К примеру, Л.А. Словохотов считал подходы предыдущих исследователей тенденциозными, а работы, «написанные в большинстве случаев прямо от руки, под первым непосредственным впечатлением», сильно грешили субъективизмом оценок, что придавало им характер скорее авантюры, чем серьезного исследования [35]. Также как и предыдущие знатоки адата, Л.А. Словохотов считал нужным оставить суду биев третейскую форму с широкой компетенцией как компромисс между русским и местным правом [36].

Критику ученого вызывала работа чрезвычайных съездов биев, поскольку их деятельность не была четко расписана, не оговаривался порядок решения дел съездом. Все это приводило к падению престижа данного органа, разного рода коррупционным махинациям.

Основываясь на материалах архивных фондов, можно с уверенностью говорить о том, что «лихоимство биев» [37], отсутствие эффективности, системности и регламента в работе съездов имели место [38].

Невзирая на все реформы, как отмечал Э. Вульфсон, среди казахов сохранился семейный суд, он «разбирает тяжбу негласно, то есть никто из неприсяжных к делу лиц не допускается, чтобы, как говорится, не выносить сор из избы. Автор выделял и третейский суд, «то есть когда обе тяжущиеся стороны согласятся выбрать какое-нибудь третье лицо, которое и должно их разсудить» [39].

Таким образом, суд биев оставался действующей судебной практикой, имевшей своих преданных сторонников, поскольку отвечал потребностям местного социокультурного пространства.

1 Впервые Казахское ханство упоминается в русских источниках в XVI в. Русские послы Данила Губин, Семен Мальцев, побывавшие у ногайцев в 1534 г. и 1569 г. соответственно, доносили, что «казаки, государь, добре сильны». См.: Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. — Алма-Ата: Наука, 1961. — С. 3–5; Шоинбаев Т.Ж. Добровольное вхождение казахских земель в состав России. — Алма-Ата: Казахстан, 1982. — С. 36; и др.

2 Джейн Бербэнк. Местные суды, имперское право и гражданство в России // Российская империя в сравнительной перспективе. Сб. статей / Под ред. А.И. Миллера. — М.: Новое издательство, 2004. — С. 321.

3 Веселовский Н.И. В.В. Григорьев по его письмам и трудам. 1816—1881. — СПб.: Императорское Русское археологическое общество, 1887. — С. 284.

4 Комиссия начала работу в связи с предстоящими реформами 60-х гг. XIX в. Для этого правительство, намереваясь ввести среди казахов институт мировых судей, решило собрать путем опроса у биев и султанов сведения относительно реформ по судебной части.

5 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). — Ф. 345. — Оп. 1. — Д. 807. — Л. 6 об.

6 Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе. — Алматы: Жеті жарғы, 2004. — С. 38.

7 Там же. — С. 41.

8 Там же. — С. 68.

9 Алтынсарин И. О «Временном положении об управлении в степных областях» 1868 г. // Собр. соч. В 3-х тт. Т. II. — Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1976. — С. 41.

10 Там же. — С. 13.

11 Қанайұлы Ш. Шығармалар: Толғаулар, айтыстар, дастандар. — Алматы: Ана тілі, 2013. — С. 189.

12 Загряжский Г. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз // Материалы для статистики Туркестанского края. — СПб.: Туркестанский статистический комитет, 1874. Вып. 3. — С. 362–371.

13 Рейнталь П. По поводу заметок о народном самоуправлении у кара-кыргыз. // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник / Под ред. Н.А. Маева. Вып. III. — СПб., 1874. — С. 380.

14 Загряжский Г. Кара-киргизы (этнографический очерк) // Туркестанские Ведомости. — 1874. — № 41. — С. 162–163; — № 42. — С. 166; О быте киргиз Тургайской области // Русский вестник. — 1880. — № 4; О

древнем судопроизводстве киргизов // *Акмолинские областные ведомости*. — 1888. — № 51; Максимов Н.Н. Ложные доносы у киргизов // *Киргизская степная газета*. — 1896. — № 16; Он же. Изучение киргизского обычного права // *Киргизская степная газета*. — 1896. — № 36; Максимов Н.Н. Народный суд у киргизов // *Журнал Юридического Общества*. — 1897. — Кн. 7. — С. 62–86; — Кн. 8. — С. 48–80.

15 Султангазин Д. Власть казахов в прежние времена // *Дала уалаяты*. — 1888. — № 51; Киргизы. Древний суд биев // *Акмолинские областные ведомости*. — 1888. — № 48, 51; и др.

16 Загряжский Г. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз // *Материалы для статистики Туркестанского края*. — СПб.: Туркестанский статистический комитет, 1874. — Вып. 3. — С. 362–371.

17 Рейнталь П. По поводу заметок о народном самоуправлении у кара-кыргыз // *Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник / Под ред. Н.А. Маева*. — Вып. III. — СПб., 1874. — С. 380.

18 Положение следственной части в киргизских степях // *Юридический вестник*. — 1889. — № 9. — С. 166.

19 Там же. — С. 167.

20 Крахалев А. Суд и следствие у киргизов Сибири // *Юридический вестник*. — 1888. — Т. 28. — Кн. 1. — С. 47.

21 Арендаренко Г. Значение власти аксакалов в отдаленных кишлаках // *Туркестанские ведомости*. — 1874. — № 25. — С. 193.

22 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. — Т. I. — *Ташкент: Типо-Литография С.И. Лахтина*, 1889. — 544 с.

23 Там же. — С. V.

24 Герн фон В.К. Характер и нравы казахов (Этнографические заметки) // *Коммен. предисл. и ред. Ж.О. Артыкбаева*. — Караганда: ТОО «Номад и Ко», 1995. — 140 с.; Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // *Материалы для географии и статистики России*. — СПб., 1865. — С. 246–260; Описание киргиз-кайсаков / Сост. И.М. Казанцев. — СПб.: Общественная польза, 1867. — 128 с.; Красовский М.И. Область сибирских киргизов // *Материалы для географии и статистики России*. — Ч. I–III. — СПб., 1868. — 282 с.; Быт и нравы киргизов / Сост. А.П. Смирнов. — СПб.: Постоянная комиссия по устройству народных чтений, 1892. — 27 с.; Алекторов А.Е. Выборное начало у киргиз. — Оренбург, 1893; Румянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. — СПб., 1910. — 66 с.; Гинс К.Г. В киргизских аулах (Очерки из поездки по Семиречью) // *Исторический Вестник*. — Т. 84. — СПб., 1913. — С. 285–332; и др.

25 Леонтьев А.А. Обычное право киргиз: Судоустройство и судопроизводство // *Юридический вестник*. — 1890. — Т. 5. — Кн. 1–2. — С. 129.

26 Сабатаев С. Суд аксакалов и суд третейский у киргизов Кустанайского уезда, Тургайской области // *Этнографическое обозрение*. — 1900. — № 3. — С. 69.

27 Максимов Н. Народный суд у киргизов // *Журнал Юридического Общества*. — 1897. — Кн. 7. — С. 79; Козлов И.А. Обычное право киргизов. Памятная книжка Западной Сибири. — Омск: Тип. Окружного Штаба, 1882.

28 Аничков И.В. Присяга киргиз перед русским судом. — *Ташкент: Типография «Русский Туркестан»*, 1899. — С. 28.

29 Образ управления и законы киргизов. Томские Губернские Ведомости. — 1858. — № 45; Народный суд в Туркестанском крае // *Правительственный вестник*. — 1870. — № 277. — С. 2–3; Объяснение некоторых терминов киргизского судопроизводства // *Туркестанские ведомости*. — 1873. — № 42; Арендаренко Г. Значение власти аксакалов в отдаленных кишлаках // *Туркестанские ведомости*. — 1874. — № 25; Алекторов А.Е. Нужен ли для киргиза суд биев // *Особое прибавление к «Акмолинским областным ведомостям»*. — 1890. — № 2. — С. 8; Марсеков Р. Киргизский народный суд // *Киргизская степная газета*. — 1900. — 2 января; Кун у киргизов // *Киргизская степная газета*. — 1894. — № 8. — С. 3; О нравах киргизов во время партийных раздоров // *Киргизская степная газета*. — 1898. — № 49. — С. 2; Марсеков Р. Сайлау и его вредные последствия // *Киргизская степная газета*. — 1899. — 28 ноября; и др.

30 Подробнее см.: *Киргизская степная газета: человек, общество, природа. 1888–1902 / Национальная Академия Республики Казахстан; У. Субханбердина*. — Алматы: Ғылым, 1994. — 816 с.

31 Компетенция третейского суда у кочевников // *Киргизская степная газета*. — 1898. — № 49. — С. 2; О киргизском народном суде // *Дала уалаятының газеті. Киргизская степная газета. Адам, коғам, табиғат. 1888–1902 / Составитель У. Субханбердина*. — Алматы: Ғылым, 1994.

32 Казакбаев К. О киргизском народном суде // *Киргизская степная газета*. — 1894. — № 46. — С. 3.

33 Гейнс А.К. Дневник 1865 года // *Соб. литер. трудов*. — Т. 1. — СПб., 1897. — С. 115.

34 Там же. — С. 211.

35 ЦГА РК. — Ф. 345. — Оп. 1. — Д. 1456. — Л. 11 об.

36 Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой Орды // *Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии*. — Вып. XV. — Оренбург: Тург. обл. типо-лит., 1905. — С. 22.

37 Л.А. Словохотов один из немногих ученых, связывавший причины неудач правового реформирования с желанием властей ускорить процесс инкорпорации местного права: «В лице оренбургского генерал-губернатора эта власть неоднократно делала эксперименты над киргизами: Кто систематически вытравливал все национальное во имя грубо понятой и полицейскими мерами проводимой идеи русификации?»

Кто восстановил инородца против нашей культуры, как не окраинный чиновник своим циркулярным резонерством и продажною услужливостью. Кто, стесняя свободу кочевания, из желания форсированными мерами сделать их оседлыми, то наоборот, мешал всяким попыткам киргиз к оседлости, запрещая им строить на зимовках прочные землянки». См.: Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргиз Малой Орды... . Стоит добавить, что подобного рода «обвинения» в адрес властей редко встречаются в дореволюционной литературе. Наиболее ярким обличителем злоупотреблений администрации в Туркестане был В.П. Наливкин. См.: Полвека в Туркестане. В.П. Наливкин: биография, документы, труды. Сборник / Ред.-сост.: Д.Ю. Арапов и др. — М.: Изд. дом Марджани, 2015. — 688 с.

38 См.: ЦГА РК. — Ф. 44. — Оп. 1. — Д. 47795; Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 977; Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 988; Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2060; Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2144; Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2171; Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2174; Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2175; и др.

39 Так, за 1900 г. по Тургайскому уезду на чрезвычайный съезд было вынесено 403 дела. Постановления были приняты по 105 делам, 298 остались нерешенными. В Актюбинском уезде из 1248 дел были рассмотрены 348, 900 дел остались нерешенными. См.: ЦГА РК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2174. — Л. 258–262. В 1899 г. чрезвычайный съезд в Тургайском уезде был закрыт, поскольку «в конце зимы киргизское хозяйство требует особых трудов перед выкочевой и ухода за отоцвавшими стадами, а потому за неявкой сторон съезд закрыл свои действия». См.: Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 988. — Л. 136. Еще одна причина неявки на съезд обеих сторон, из-за чего работа съезда прекращалась, по мнению Актюбинского уездного начальника, заключалась в том, что «как ответчики, так и судьи уклоняются от явки на съезд за дальним расстоянием места жительства просителей, а главным образом из боязни встречи с ними в пределах их владений, где из мести потерпевшего крайне недружелюбно встречают своих обидчиков, лишая их и скот пищи, а иногда вступая с ними в расправу помимо суда». См.: Там же. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 988. — Л. 76 об.

40 Вульфсон Э. Киргизы. — М.: Издание книжного магазина торгового дома С. Курник и К., 1913. — С. 69.

Түйіндеме

Революцияға дейінгі ресей тарихнамасында билер сотын реформалау жолдары туралы пікірталас (XIX ғ. ортасы – XX ғ. басы)

Ж.С. Мажитова – т.ғ.к., М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті

Мақалада XIX ғасырда Ресей империясының саяси-әкімшілік және құқықтық реформалары барысында, қазақ қоғамында өзінің мағынасын жоғалтпаған және көшпелі қауымның әлеуметтік-экономикалық өмірін реттеуші рөлінде болуын жалғастырған билер сотына қатысты революцияға дейінгі ресей тарихнамасындағы пікірталас қарастырылады. Автор тарихнамада жергілікті құқықтық мәдениетін реформалау сұрақтары бойынша негізінен екі тәсілдеме қалыптасты. Бір авторлар жергілікті құқықты империяның соционормативтік кеңістігіне біртіндеп бірлестіріп жүйелеуді, басқалары – жергілікті құқықтық тәжірибелерді жою арқылы құқықты тез арада сәйкестендіруді ұсынды.

Түйін сөздер: билер институты; адат; заң.

Summary

Discussion on ways to reform the court of biys in the pre-revolutionary russian historiography (the middle of XIX – beginning of XX centuries)

Mazhitova Zh.S. – Lomonosov Moscow State University, PhD in History.

The article discusses the controversy in the Russian pre-revolutionary historiography concerning the court of biys, which in the political-administrative and legal reforms of the Russian Empire in the XIX century has not lost its values in the Kazakh society and continued to play the role of regulator of economic and social life of the traveller community. The author notes that the historiography has developed mainly two approaches on the issue of reforming the local legal culture. Some authors proposed to gradually incorporate social normative local law in Empire space, others have suggested the speedy unification of the law through the elimination of local legal practices.

Keywords: institute of biys; customary law; law.

Продолжение в следующем номере

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ 550-ЛЕТИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Майхиев Д.К., - PhD, старший преподаватель кафедры гуманитарных дисциплин
Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи. E-mail: m_daur@mail.ru

В статье рассматриваются проблемы военно-исторической науки, в свете современных вызовов. Проблемы связаны с изучением таких актуальных вопросов, как: эволюция военного дела, эволюция военного искусства (стратегия, тактика, военная организация, вооружение) казахов, поиск новых материалов и многое другое. По мнению автора, 550-летие Казахского ханства позволяет рассматривать национальную военную историю с позиции Независимого состоявшегося государства. Это даст большой духовно-нравственный и практический эффект, откроет новые страницы истории, ведущие к новому пониманию и оценке исторических фактов. Военная история важна в изучении истории взаимодействия казахов с другими народами, воспитания молодого поколения казахстанцев в духе национальных военных традиций и обычаев, а также привития казахстанцам духовных ценностей в деле защиты Отечества.

Ключевые слова: 550-летие Казахского ханства, военное дело, эволюция военного искусства, народно-освободительные движения, научно-исследовательская работа, военно-исторический труд, историческая основа для решения современных задач, обеспечение военной безопасности государства.

**«...Нужно поклониться высокому духу наших доблестных предков, извлечь уроки их
тернистой истории, полной противостояний и великих побед».**
Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев.

В новейшей истории Казахстана 550-летие Казахского ханства является знаковым историческим событием. Возрождение в народной памяти военно-исторических событий о прошлом, позволяет исследователям обратить внимание на ряд актуальных научных проблем существующих в военно-исторической науке. Назовем некоторые из них, это исследование проблем:

во-первых, эволюции военного дела казахов, тюрков, гуннов, саков населявшее обширные территории Евразийского пространстве и выявление их взаимосвязи и преемственности. Раскрытие данной научной проблемы позволит установить и научно доказать преемственность военного дела казахов с предшествовавшими историческими эпохами и цивилизациями. Взаимосвязь культуры, традиции, образа мышления и других духовных ценностей народа. На наш взгляд, исследование данной проблемы затрагивают политические и этнические стороны истории;

во-вторых, эволюции военного искусства (стратегии, тактики, военной организации и вооружения вооруженных сил) государств, государственного образования на территории Казахстана. Изучение военного искусства кочевых народов имеет непосредственное отношение к военной истории и истории военного искусства казахского народа и связаны они с многочисленными яркими победами и горькими поражениями одновременно. Военно-исторической науке важно научное объяснение причины и следствия всех значимых войн, народно-освободительных движений повлекшие серьезные последствия для народа.

Обращение значительного внимания на проблемы военного искусства народно-освободительных движений важны тем, что с первой половины XIX века верховный титул власти «Хан» в казахском ханстве по царскому указу России были упразднены. Царская Россия, продолжая колониальную политику начала внедрять на земле казахского народа административно-территориальную и политическую систему управления.

В общем, история Казахстана периода колониальной политики царской России, а также история Казахстана в составе СССР известна [1, 2]. Казахский народ потерял свою независимость и экономику, она была на грани потери своей многовековой культуры и национальной истории [3].

в-третьих, поиск новых документов, фактических материалов, участие военных историков в археологических раскопках, в сборе этнографических материалов и многое другое.

Здесь следует обратить внимание на необходимость решения организационных вопросов, подготовки научных специалистов обладающих военно-историческими знаниями по древней и средневековой военной истории народов и государств, государственных объединений существовавших на территории Казахстана с соответствующими квалификационными способностями.

На наш взгляд, наступило время, когда следует начать активную исследовательскую работу по созданию фундаментального военно-исторического труда по военной истории и истории военного искусства Казахского ханства и предшествовавших ей исторических эпох и цивилизации. Результаты данной работы должны позволить раскрыть:

Первое. Историю эволюции военного дела и военного искусства казахского народа на протяжении тысячелетий. По большому счету 550-летие Казахского ханства – новая страница в истории Великой степи. Она нам дает неослабевающий стимул к поиску новых источников, сбору этнографического материала, проведению археологических раскопок.

Накопленный исторический материал и археологические находки:

во-первых, сделают военную историю Казахстана еще более яркой и убедительной, расширяя рамки военной истории и самосознания нации;

во-вторых, дадут дополнительный импульс возрождению нравственности и духовности, и станут условием формирования патриотизма у подрастающего поколения казахстанцев.

Отметим, что военная история, освещающая ратные подвиги народа по защите своего Отечества от иноземных завоевателей, всегда вызывает огромный общественный интерес. Казахский народ живет со своей военной историей, историей своего Отечества, ищут и находят в ней нравственную и духовную силу, которая является неотъемлемой частью патриотических чувств каждого члена общества [4].

В настоящее время зарубежные ученые обратили внимание на 550-летнюю историю Казахского ханства. Об этом сообщает академик, главный научных сотрудник Института истории Российской академии наук, доктор исторических наук (Москва) Н. Бекмаханова: «550-летием Казахского ханства заинтересовались многие крупные университеты в Москве, Санкт-Петербурге и других крупных городах России» [5].

В Москве на Международной научно-практической конференции посвященной творчеству выдающегося казахского писателя Ильяса Есенберлина, президент Института стран Азии и Африки МГУ им. М. Ломоносова Михаил Мейер отметил, что: «По-настоящему изучение Востока невозможно без правильного понимания роли кочевников и их политических образований, в том числе и таких как Казахское ханство, которое сыграло важную роль в жизни не только Великой степи ...» [6]. Как видим, историческое значение 550-летия Казахского ханства выходит за рамки нашей республики, это говорит о возрастающей роли конкуренции среди ученых-исследователей по разным вопросам истории, и в том числе по военной истории и истории военного искусства казахов. Например, доктор исторических наук, доцент кафедры археологии и этнографии Новосибирского государственного университета Л. Бобров пишет: «Основная сфера моих научных интересов – военное искусство кочевников Центральной Азии. Занимаясь военным искусством джунгар, я столкнулся с очень интересным историческим феноменом. На завоевание большей части Монголии у джунгар ушло два года, восточного Туркестана – примерно столько же, на то, чтобы оккупировать Тибет, меньше года, а с казахами джунгары воевали более ста лет. Это достаточно интересная историческая загадка, которая меня в свое время заинтересовала, и вот последние семь лет я занимаюсь военным искусством казахов» [7].

И нет сомнений в том, что ученый-исследователь интересуясь вопросами стратегии, тактики, военной организации и вооружения казахов собрал и проанализировал огромное количество ценного материала как вещественных, так и письменных источников, представляющие большой научный интерес для казахстанских и зарубежных ученых и специалистов, занимающихся военной историей и историей кочевников.

Второе. Создать историческую основу для решения современных задач – формировать практику обеспечения военной безопасности государства.

Обеспечение военной безопасности Казахстана является главной задачей ее Вооруженных сил. Следовательно, поддержание высокой степени боевой готовности частей и соединений требует оснащения вооруженных сил современными видами вооружения и военной техникой, совершенствование боевой выучки военнослужащих.

В настоящее время в Вооруженных силах Республики Казахстан активно ведется работа «...по совершенствованию системы управления войсками за счет внедрения автоматизированных систем управления и средств телекоммуникаций, расширения сети стационарных и мобильных пунктов управления...» [8].

Отметим, что при решении этих задач большую роль играет духовное воспитание воинов на примере военной истории, национальной культуры и военной традиции казахского народа. Обраще-

ние к заветам предков приобретает особую актуальность, когда современный мир столкнулся новой угрозой – незаконными вооруженными формированиями (НВФ). Из-за активных боевых действий НВФ на Ближнем Востоке возникают «очаги нестабильности» вблизи границ Организации Договора Коллективной Безопасности (ОДКБ).

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев на сессии Совета коллективной безопасности ОДКБ в Душанбе обратил внимание на то, что «...к сожалению, и это надо честно признать, отдельные граждане государств – членов ОДКБ примыкают к радикальным структурам, выезжают в «горячие точки» Ближнего Востока и Афганистана для участия в незаконных действиях. Этот факт требует эффективных мер по противодействию с нашей стороны» [9].

Необходимо отметить, что решение проблемы указанного Главой государства по своей сути лежит в сфере воспитания и образования. На наш взгляд, в области воспитания основным направлением необходимо выбрать – формирование национальных нравственных и патриотических ценностей в процессе всей учебы, одновременно в учебном процессе все больше должен занимать вопрос – умение учащихся, студентов, курсантов самостоятельно проводить критический анализ и оценку получаемой информации из разных источников. При этом историческое воспитание и обучение должна формировать у обучаемых целостную картину развития Казахстана в мировом сообществе, как неотъемлемой части глобального мира. Надо учесть, что призывник после принятия с оружием в руках военной присяги выполняет сложные учебно-боевые задачи в мирное (военное) время. В этой связи, крайне важно, чтобы его отношение к выполняемым учебно-боевым задачам исходило из чувства ответственности и служебного долга. Итак, военная история имеет непосредственную связь с личностью военнослужащего проходящего воинскую службу в рядах Вооруженных сил Казахстана. Военнослужащий решает задачи практики по обеспечению боевой готовности подразделений, частей и соединений.

Таким образом, рассмотренные вопросы военно-исторического значения 550-летия Казахского ханства позволили выявить:

- актуальные научные проблемы военно-исторической науки, раскрыть их сущность и содержание;
- обратить внимание на необходимые меры, которых следует учитывать при решении научных проблем военно-исторической науки;
- наличие значимого научного интереса у зарубежных ученых к военной истории и истории военного искусства казахов в изучении истории кочевников и их политических образований в Великой степи;
- важность изучения военной истории казахстанской молодежью, как будущих призывников в ряды Вооруженных сил. Формирование в них национальных военных традиции обеспечивающих добросовестное исполнение ими служебно-боевых задач в мирное и военное время.

1 *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т 3. – Алматы: «Атамұра», 2000. – 768 с., илл., карты.*

2 *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. – Алматы: «Атамұра», 2009. – 768 с., табл., илл., карты.*

3 *Майхиев Д. Проблемы изучения военной истории Казахского народа в СССР // Международное научно-педагогическое издание «Высшая школа Казахстана» №3/2011. С. 167-171.*

4 *Майхиев Д.К. Проблемы изучения опыта военного искусства Казахского народа (XVIII – начала XIX вв.) // Развитие образования Казахстана: проблемы и перспективы: Материалы международной научно-практической конференции. 24 декабря 2010 г. – Костанай: Академия КУИС МЮ РК, 2010. – С. 471-476.*

5 *Бекмаханова Н. «Прямая речь». // Казахстанская правда, №174 (28050) от 12 сентября 2015. – С. 5.*

6 *Аида Ахметова. «Притяжение классики». // Казахстанская правда, №177 (28053) от 16 сентября 2015. – С. 3.*

7 *Бобров Л. «Укреплять научные и дружественные связи». // Казахстанская правда, №174 (28050) от 12 сентября 2015. – С. 5.*

8 *Жасузаков С. «Вооруженные силы Казахстана к выполнению поставленных перед ними задач готовы». // Республикалық әскери-патриоттық журнал «Айбын» №07 (88) шілде 2015. – С. 4-11.*

9 *Курятов В. «В контексте неделимой безопасности». // Казахстанская правда, №177 (28053) от 16.09.2015. – С. 1-2.*

Түйіндеме

Қазақ хандығының 550 жылдығының әскери-тарихи маңызы

Д.Қ. Майхиев – PhD, Радиоэлектроника және әскери-байланыс инженерлік институты, гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы. E-mail: m_daur@mail.ru

Мақалада заманауи тегеуріндер тұрғысынан әскери-тарихи ғылымның мәселелері қарастырылады. Аталмыш мәселелер қазақ халқының әскери іс дамуы, әскери өнер дамуы (стратегиясы, тактикасы, әскери ұйымдары, қарулануы), жаңа материалдарды іздеп табу және көптеген басқа да осы сияқты өзекті мәселелерді зерттеумен тығыз байланысты. Автордың пікірінше, Қазақ хандығының 550 жылдығы ұлттық әскери тарихты Тәуелсіз құрылған мемлекет тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл орасан зор рухани-адами және тәжірибелік әсер бере отырып, тарихи деректерді жанаша түсіну мен бағалауға ықпал ететін тарихтың жаңа беттерін ашады. Әскери тарих қазақ халқының басқа халықтармен өзара әрекеттесігін зерделеуде, қазақстандық жас ұрпақтарды ұлттық әскери салт-дәстүр рухында тәрбиелеуде, сондай-ақ қазақстандық азаматтардың бойына Отанды қорғау ісіне рухани құндылықтарды сіңіруде маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығының 550 жылдығы, әскери іс, әскери өнер дамуы, ұлт-азаттық қозғалыстар, ғылыми-зерттеу жұмыстары, әскери-тарихи жұмыстар, заманауи міндеттерді шешудің тарихи негіздері, мемлекеттің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Summary

Military-historical significance of 550th anniversary of the kazakh khanate

Maikhiyev D.K. - PhD, The senior teacher of the Humanities Disciplines Department, The Military Engineering Institute of Radio Electronics and Communication. E-mail: m_daur@mail.ru

The issues of military-historical science in the light of contemporary challenges are considered in the article. These issues are concerned with the study of the following questions: the evolution of military affairs, the evolution of military art (strategy, tactics, military organization, armament) of the Kazakhs, the search for new materials and more. According to the author, the 550th anniversary of the Kazakh Khanate can be considered as a national military history from the position of successful Independent State. This will give a great spiritual-moral and practical effect, will open new pages of history that will lead to a new understanding and appreciation of historical facts. Military history is important for the study of interaction of the Kazakhs with other nations, for upbringing of Kazakhstani young generation in the spirit of national military traditions and customs as well as for inculcation of spiritual values in minds of Kazakhstani people in matters of defending their homeland.

Keywords: 550th anniversary of the Kazakh Khanate, military affairs, the evolution of military art, national-liberation movements, scientific-research work, military-historical work, the historical basis for the solution of contemporary issues, maintenance of military security for the State.

УДК-951/959 (5 қаз)

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ВЫБОРОВ В КОКШЕТАВСКОМ РАЙОНЕ 1938 ГОДУ

Сейткасымов А.А. - к.и.н., доцент,

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау. pvch_1@mail.ru

В статье ставится задача рассмотреть особенности и противоречия проведения первых выборов, преобразования государственных органов власти и управления, разграничения их полномочий. В результате анализа автор показывает, как проводились выборы в регионах, в частности в Кокшетавском районе Северо-Казахстанской области. Особое внимание уделяется образованию избирательных участков, формированию избиркомов, деятельности организации агитмассовой работы, выявлению антисоветских элементов, повышению «политической бдительности». В работе делается вывод, что в условиях становления тоталитарной системы и утверждения сталинской концепции, проведение выборов исключались всякие демократические свободы и права, когда реальная власть находилась у партийно-номенклатурной системы.

Ключевые слова: Выборы в Верховный Совет Каз.ССР, сталинская концепция, демократические права, политическая бдительность, «трафаретные» собрания, партийно-номенклатурная система.

Одним из значительных и противоречивых событий 30-х годов является принятие Конституции 1936 года и первые относительно демократические выборы в Советы всех уровней в соответствии с новой Конституцией.

Восьмой съезд Советов Союза ССР был созван в конце ноября 1936года. На нем был заслушан доклад Сталина и принят текст Конституции с некоторыми поправками, предложенными и прокомментированными самим Сталиным. 5 декабря 1936 года новая Конституция была объявлена вступившей в силу. В разработке ее участвовала комиссия в составе 31 человека, а обязанности секретаря

выполнял Н.И. Бухарин. Позже из состава этой комиссии 17 человек были арестованы и уничтожены, один покончил жизнь самоубийством, двое полностью отстранены от участия в общественной жизни.

Несколько ранее проект Конституции выдвигался на всенародное обсуждение. «Назывались головокругительные цифры: сотни тысяч собраний, на которых присутствовало более 40 млн. человек и было внесено около 170 тыс. предложений о поправках и дополнениях».² Но при более внимательном рассмотрении оказывается, что почти все предложения и преданные гласности поправки несли довольно второстепенный характер: в обсуждениях нет и следа столкновений идей. Это был поток апологетических манифестаций, на которых превозносился даже не столько сам документ, сколько тот, кто провозглашался его творцом. Конституция была сразу же названа «сталинской», хотя основания к тому были сомнительными. Заключительным актом этого коллективного выражения чувств явился VIII съезд Советов, вылившийся в сплошной поток славословия Сталину.

Так, на одном из собраний в г. Степняке один из выступающих провозглашает «... Да здравствует творец демократической конституции вождь Сталин! «Предложение его одобряется аплодисментами, криком «ура». Да здравствует Сталинская конституция, ленинско-сталинская нацполитика и перерожденный казахский народ!».³ А на собрании рабочих, служащих шахт Первомайская, Ирмовского рудника и райэлектростанции г. Степняка Северо-Казахстанской области выступающий Сатпаев (заявляя) призывает «... усилим бдительность, активно будем изучать Сталинскую конституцию... будем в корне ликвидировать всякое выступление врагов народа стареющего (так в тексте С.А.) помешать строить социалистическое общество».⁴

Конституция 1936 года предусматривала преобразование Казахской АССР в союзную республику. В связи с этим, еще в июне того же года Президиум Каз. ЦИКа образовал конституционную комиссию в составе 35 человек для выработки Основного закона Казахской ССР, основу которой составили положения Конституции СССР.⁵

После принятия Конституции началось преобразование государственных органов власти и управления, разграничения их полномочий. Были назначены выборы в Верховный Совет Казахской ССР на 24 июня 1938 года. Для проведения выборов организовывались избирательные округа, а в них избирательные участки. Назначались исполкомами председатели и члены окрризбиркомов. Проводились собрания на предприятиях и в колхозах по выдвижению кандидатов в депутаты под лозунгом голосовать за блок «коммунистов и беспартийных».

На территории Кокчетавского района были образованы: Кокчетавский избирательный округ №196 в пределах города Кокчетав и Кокчетавский сельский избирательный округ №197.

В сельский избирательный округ №197 Северо-Казахстанской области вошли: Булакский, Кусепский, Джамантузский МТС; ж.д. станция Азат, Джамантуз; Артель ТРУД, колхозы им. Сталина, им. Фрунзе, Ортақ, Оркенъ, Озень, Новая Деревня, Социализм, Коминтерн, Казахстан, Карла Маркса.⁶

Ответственность за проведение выборов легли на исполкомы (составление списков избирателей, материально-техническое обеспечение, бланки и т.д.). А основную работу проводили окрризбиркомы: регистрацию кандидатов, доверенных лиц, организацию агитационной работы, оборудование помещений для голосования, обработку документации.

Не все проходило «гладко» в организации работы городского окрризбиркома и по этому поводу в газете «Ленинское знамя» за 18 июня 1938 года (за неделю до выборов) выходит заметка «В Кокчетаве плохо готовятся к выборам». В ней критикуется работа окрризбиркома, не организовавшего должным образом агитационную работу, встречи с избирателями организованны слабо, списки избирателей составлены «преступно» и т.д.⁷ И уже 19 июня состоялось совещание членов окрризбиркома и участковых комиссии по поводу опубликованной заметки. Председатель окрризбиркома подтвердил правильность заметки и сообщил, какие меры будут предприниматься для выправления ситуации. Он критикует работу членов избирательных комиссий и в частности сообщает что «Смирнов как враг народа вопросом о выборах не занимался». Далее он дает рекомендации, как организовать работу участковых избирательных комиссий во время подсчета голосов «Ведение протокола и

² Дж. Боффа. История Советского Союза, стр. 467, т.1, М, 1990

³ Кокшетауский гос. архив. Ф.478. оп.№2.д.33.л.103

⁴ Там же. л. 92

⁵ Рысбеков Т.З. Советы Казахстана (1938-1986 гг.), стр.12

⁶ Там же, л. 48

⁷ Там же, л. 5

заполнение счетных листов, здесь председатель является командиром, ему должны подчиняться беспрекословно».⁸

В числе выступавших с критикой в адрес окризбиркома был исполняющий обязанности председателя Кокчетавского райисполкома, кандидат в депутаты Верховного Совета по этому округу Сарсенбаев Сейт, который призывает к активизации деятельности агитмассовой работы.⁹

Кульминацией совещания стало выступление Тасбаева, заявившего, что «спiski составлены вражеской рукой, с целью срыва выборов - это непростой недочет работы. Надо до конца разоблачить врагов народа, в комиссиях у нас пролезли враги народа, например Зубков в 9-м участке. Уборщица в заготскоте выступила, открыто против выборов и коммунисты сидевшие там, не дали настоящего отпора. В механическом заводе выступления были антисоветские. Последние дни нужно особенно быть чутким, заостряя революционную бдительность».¹⁰

Одним из важных моментов выборов было выдвижение кандидатов в депутаты. Биография кандидата должна быть чистой, то есть: выходец из трудящихся масс, передовик производства коммунист или кандидат в члены ВКП (б), реже беспартийный. Считалось, что выдвигали кандидата в депутаты трудовые коллективы на собраниях, в действительности эту кандидатуру подготавливали в партийных органах, а на собраниях проводилось только голосование за него. Если же возникали альтернативные кандидаты, то это считалось происками врагов народа. Так, в речи-Смирнова секретаря РК КП (б) содержатся призывы «неустанно повышать политическую грамотность, не забывать, что остатки вражеских элементов шектыбаевых, сагындыковых еще остались, что они ушли в подполье и стараются вредить из-подтишка... В коллективе автобазы заготзерно некоторые люди стремились выставить непроверенного человека в противовес кандидата блока коммунистов с беспартийными. Задача состоит в том, чтобы всемерно повышать политическую бдительность».¹¹

В механизме выдвижения кандидатов в депутаты проглядывается определенная схематика, где бы такое собрание не происходило. Так, на собрании рабочих и служащих механического завода, спиртзавода, конезавода Кокчетава выдвигались кандидатуры по типичному сценарию. Вот выписка из протокола от 14 мая 1938 года выступление Мукушева: «выдвинули вождя народов И.В. Сталина (аплодисменты), а также выдвинули ближайших соратников тов. Сталина, тов. Ежова (аплодисменты) тов. Калинина (аплод.), лучшего большевика Казахстана тов. Мирзоян и председатель Кокшетауского РИК тов. Сарсенбаев».¹² А вот аналогичный протокол, но уже по Энбекшильдерскому избирательному округу №193 Северо-Казахстанской области от 13 мая 1938 года собрание рабочих, служащих и технико-инженерного состава. На собрании присутствовало 436 человек Первомайского, Ирмовского рудника и райэлектростанций. «Самусенко: Товарищи я выдвигаю первым кандидатом в депутаты Верховного Совета Каз. ССР вождя народов творца самой демократической в мире конституции нашего любимого вождя товарища Сталина, да здравствует Сталинская конституция.

Т.Мелокумов. Тов. Я выдвигаю кандидатом в депутаты ... верного соратника тов. Сталина незаменимого старосту Советского Союза Михаила Ивановича Калинина. Т. Герасимов. Тов. Я выдвигаю кандидатом в депутаты Каз ССР верного соратника тов. Сталина стойкого большевика тов. Ежова. Т. Ткаченко. Тов. Я выдвигаю кандидатов... бывшего батрака у баев Акшуаковых, Жумановых затем работавшего кочегаром у капиталиста Штрембок затем работавшего шахтером, который сейчас работает директором механического завода «Степняк» член партии 1931 года Есимова Акана. Да здравствует коммунистическая партия и ее вождь тов. Сталин. Т. Сатпаев... Да здравствует наш великий нарком хранитель дела народа от посягательств врагов на нашу самую счастливую жизнь тов. Ежов!».¹³

Такие же «графаретные» собрания прошли во всех колхозах и предприятиях нашего региона.

Надо отметить то, что в бюллетени заносился один кандидат, представитель данного избирательного округа. Но сложившаяся «традиция» восхваления руководства приводила к такому «волеизъявлению» народа.

По Кокчетавскому сельскому избирательному округу выдвинули кандидатом в депутаты Верховный Совет Каз ССР Зеисембаеву Шарипу - «лучшую стахановку Кокшетауского спиртоводочного

⁸ Там же, л. 5

⁹ Там же, л.7

¹⁰ КГА. ф.478.оп.2.д.15.л.9

¹¹ Там же, л. 26

¹² Там же, л. 24

¹³ Там же, л.48

завода - значкистку «15 лет Казахстана» ... бригадир цеха спиртзавода, рождения 1903 года члена КП (б) К проживающую в г. Кокшетау - общежитие спиртзавода».¹⁴

«С десяти лет Шарипа стала работать по найму у бая, переноса все тяготы эксплуатации. С установлением Советской власти она поступает на Кокчетавский спиртовой завод. Здесь в школе ликбеза Шарипа овладевает грамотой. Как лучшую производственницу ее рекомендуют кандидатом в ВКП (б)». Такие биографические данные имели многие кандидаты в депутаты.¹⁵

В период подготовки к выборам во всех избирательных участках округов была развернута агитационно-массовая работа в форме собрания, митингов, демонстрации, занятий в кружках, бесед на дому с избирателями. Изучались работы, речи Сталина, биографии кандидатов, заслушивали доклады о достижениях социализма, изучали технику голосования.¹⁶

Основной установкой в агитационной работе было «охватить 100% избирателей и поставить ее на должную высоту политических задач. Добиться перед избирателями, чтобы они отдали свои голоса за кандидатов блока коммунистов с беспартийными».¹⁷ На проведении выборов в Кокшетауском сельском округе выделено 2500 рублей на райисполкоме.

Процедура голосования выглядела следующим образом, избиратель, предъявив документ, удостоверяющий личность, получал бюллетень и конверт. Его отмечали в списке избирателей слово «да», он проходил в кабину, где запечатывал в конверт бюллетень и, выйдя из кабины, опускал конверт в ящик. На лиц явившихся в помещение для выборов с «Удостоверением на право голосования» участковая избирательная комиссия вела особый список, который прилагался к списку избирателей (очевидно выселенные). Избирательная комиссия вела протокол и два счетных листа, в которых посредством зачеркивания цифр подсчитывали количество поданных голосов за кандидата в депутаты. Подсчет велся в присутствии представителей общественности, печати.¹⁸

Для того, чтобы информацию о результатах голосования в оперативном порядке представить в центральную избирательную комиссию, были составлены вопросники для дачи сокращенных выборов телеграмм из 9 вопросов.

Итоги голосования по городскому избирательному округу №196: всего избирателей 10170, участвовало в голосовании 10144, за Сарсенбаева Сейта 10031 (98,6 %), количество недействительных бюллетеней 12, количество бюллетеней, где вычеркнуты фамилии всех кандидатов - 101.¹⁹

Итоги голосования Кокшетауского сельского избирательного округа №197: всего избирателей 10103, участвовало 10057 (99,4%) избрана Бейсембаева Шарипа.²⁰

По Энебекшильдерскому избирательному округу №193: всего избирателей 10125, участвовало 10116, подано за Есимова Акана 10093 (99,9%), недействительных бюллетеней 4, вычеркнуты все фамилии - 19.²¹

Цифры наглядно свидетельствуют об очень высокой активности избирателей (не ниже 99,4 %). Число поданных голосов за кандидатов также впечатляет от 98,6% до 99,9%. Удивительное «единодушие», но тут проглядывается одна закономерность, чем больше анонимность избирательного процесса, тем больше голосов поданных против кандидатов.

В сельских избирательных участках показатели еще более высокие. В Яблоневском избирательном участке №20 Энебекшильдерского избирательного округа избирателей прибывших с удостоверением на право голосования 37. Всего избирателей 208, приняло участие 208, поданные за кандидата Есимова Акана 207.²² А в итоговой ведомости по выборам по этому избирательному участку количество поданных «за» 208, то есть 100%.²³

По республике в выборах участвовало 99,2 % избирателей республики: за кандидатов блока коммунистов и беспартийных голосовало 99,5 % общего числа граждан, пользовавшихся правом голоса.²⁴ В Верховный Совет Казахской ССР было избрано 300 депутатов «из них казахи -152, среди

¹⁴ Там же, л. 92

¹⁵ В.А. Терещук. Рассказы о Кокчетаве, стр. 365

¹⁶ КГА. Ф. 478. оп.2.д.33.л.105

¹⁷ КГА. Ф. 478. оп.2.д.15.л.15

¹⁸ Там же, л.66

¹⁹ Ф.478.оп.2д.18.л.3

²⁰ Там же. д. 15.л.70

²¹ КГА. Ф.478.оп.2.д.32.л.56

²² КГА. Ф. 478.оп.2.д.36.л.81

²³ Там же. д. 32. л.1

²⁴ Рысбеков Т.З. Советы Казахстана, стр. 12

депутатов было 94 русских, 54 представителя других национальностей... Было избрано 60 женщин. В том числе 27 казашек; 241 депутат были коммунистами».²⁵

Таким образом, выборы продемонстрировали соответствие сталинской концепции: с единым кандидатом в бюллетене и примерно 99% голосов «за». Приведенные выше данные наглядно свидетельствуют, что в трех избирательных округах нашего региона данные близки к общеказахстанским высоким показателям. Но это не значит, что политическое сознание народа было высоким. Скорее здесь сквозил страх ведь именно эти годы пришлись самые массовые политические репрессии, а поиск «врагов народа» сопровождал предвыборный и выборный период. Вот, например, телеграмма Северо-Казахстанского обкома, отправленная в апреле 1938 года секретарю Энбекшильдерского РК КП (б) К Кушумбаеву: Представить докладную записку и осветив следующие вопросы: 3. Конкретные факты, свидетельствующие о наличии большевистской бдительности о непримиримости ко всем и всяким врагам народа, о беспощадном вырывании остатков троцкистско-бухаринской гнили.²⁶

В идеологической работе этого периода довлел административно-командный метод. Именно в эти годы складывалась монополия на теорию. В одной из телеграмм «великого вождя» первому секретарю Казкрайкома ВКП (б) Л.И. Мирзояну прямо указывается: «Очередная задача казахстанских большевиков состоит в том, чтобы, борясь с великодержавным шовинизмом, сосредоточить огонь против местного национализма и уклонов к нему. Иначе невозможно отстоять ленинский интернационализм в Казахстане... борьба с местным национализмом должна быть всемерно усилена, чтобы создать условия для насаждения ленинского интернационализма среди трудящихся масс... Казахстана». Как видим, идейно-воспитательная работа в 20-30 годы проводилась не только путем убеждения, агитации, но и путем «насаждения».

Поиск врагов народа, так или иначе, отражался на атмосфере всего общества, налагая свой отпечаток на выборы. Сама система выборов была нова для советского общества, и поэтому здесь были свои недочеты, ошибки, но эти ошибки не были, «происками врагов народа», как было принято считать в те времена.

В условиях укрепляющейся тоталитарной системы вызывает восхищение смелость коллектива автобазы заготзерно города Кокчетав, попытавшихся демократизировать избирательный процесс, выдвинув альтернативную кандидатуру в депутаты в противовес кандидатуры от блока коммунистов и беспартийных. Это было расценено районным руководством как «вредительство и происки вражеских элементов».

А ведь Бухарин и ряд других членов комиссии по разработке Конституции ставили вопрос о включении в избирательные бюллетени при голосовании не одного, а нескольких кандидатов. Но это не вписывалось в жесткую однопартийную систему с идеологическим диктатом и поэтому не могла быть принятой.

Итак, в результате проведенных выборов по новой избирательной системе был сформулирован новый законодательный орган - Верховный Совет. В сравнении с прежними формами образования Советов такая система была шагом вперед.

Надо отметить то, что Советская власть дала возможность представителям бывших социальных низов из Северного Казахстана, также как и во всей республике подняться до высот высшего государственного органа. Советская пропаганда неустанно говорила, что в СССР власть принадлежит народу. В действительности же реальная власть находилась у партийно-номенклатурной системы во главе со Сталиным.

1 Хранить вечно. Книга памяти жертв политических репрессии по Акмолинской области. Кокшетау 2001.

2 Дж. Боффа. История Советского Союза. Стр. 466-467, т.1, М, 1990.

3 Рысбеков Т.З. Советы Казахстана (1938-1986 гг.).

4 Кокшетауский гос.архив. Ф. 478. оп.2. д.33. л. 105.

5 Кокшетауский гос.архив. Ф. 478. оп.2. д.15. л. 15.

6 Кокшетауский гос.архив. Ф. 478. оп.2. д.36. л. 81.

7 Кокшетауский гос.архив. Ф. 478. оп.2. д.18. л. 3.

8 УДК 94(574): 003.345

²⁵ История Казахской ССР. Том 5, стр. 40

²⁶ Кокчетавский партархив. Ф. РК КП (б) К. оп. 7.д.53.л.72

Түйіндеме

Көкшетау аймағында 1938 ж. өткен сайлаудың ерекшеліктері

А.А. Сейткасымов – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Мақалада республикадағы алғашқы сайлаулардың өтуі, мемлекеттік билік және басқару органдарының өзгеруі, олардың құзырларының шектелуі сөз болады. Сонымен қатар автор аймақтардағы сайлаулардың, оның ішінде Солтүстік өңірдегі Көкшетау ауданындағы сайлаудың өту барысын жан-жақты талқылайды. Әсіресе, мына мәселелерге нақты назар аударылады: сайлау учаскелері мен комиссияларының құрылуы, үгіт-насихат жұмыстарының жүргізілуі, Кеңес үкіметіне жат элементтерді әшкерелеу әрекеттері, «саяси қырағылықты» күшейту жолдары. Аталған зерттеуде төмендегідей түйін қорытындыланады: сталиндік билік жүйесі мен тоталитарлық тәртіптің қалыптасу жағдайында шын мәніндегі демократиялық бостандықтар мен құқықтардың партиялық-номенклатуралық биліктің аясында болуы мүмкін емес еді.

Түйін сөздер: Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің сайлауы, сталиндік тұжырымдама, демократиялық құқықтар, саяси қырағылық, партиялық-номенклатуралық сайлау жүйесі.

Summary

Features of the elections in the area kokchetav 1938.

Seyitkasymov A.A.

The article focuses on the characteristics and contradictions of the first elections, the reformation of government agencies and public authorities and demarcation of their powers. As a result of analysis, the author shows how the elections were held in the regions, particularly in Kokchetav area (North-Kazakhstan oblast at that time). Special attention is drawn to the formation of polling stations and election commissions, performance of mass agitational organizations, identification of anti-Soviet elements and the increase of "political vigilance." The paper concludes that the conditions of the held elections and formation of the totalitarian system and approval of the Stalinist conception excluded any democratic freedoms and rights, when the real power was in the hands of the nomenclatural party system.

Key words: Elections to the Supreme Council of the Kazakh SSR, the Stalinist conception, democratic rights, political vigilance, "cookie cutter" meeting, party-nomenclature system.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

UDC 327: 338.49 (571)

HISTORICAL - GEOGRAPHICAL IDEAS IN DOCTRINES OF THE ARAB MEDIEVAL WORLD

Nessipbaeva K.R – doctor of historical science, professor
(World Department of Abay KazNPU)

On abundance of historical and geographical data, a variety of genres and the number of works of the Arab history and geography literature has no analogy in medieval geography. The Arab geographers and travelers left the description not only the Muslim East, but also other countries. Their works are the major, and sometimes the only certificate on many people of the Middle Ages. The fact that in the theoretical constructions it proceeded is characteristic of the Arab historical and geographical science contrary to the real data on history and geography of the people which are saved up by her. Blossoming of the Arab geographical literature falls for 10 century. The works of representatives of classical school of the Arab geography devoted to the description of trade ways and areas of the Muslim world and containing the richest geographical and historical and cultural material were especially considerable. The subsequent development of geography went mainly through creation of extensive compilations, especially cosmographical and historical and topographical descriptions of the certain cities and the countries.

Keywords: science, research, society, history, geography, theory, historiography

Arabian Peninsula which is in southwest part of the Eurasian continent and intermediate between Europe, the Central and the Southern Asia and Northeast Africa was a cradle of the Arab ethnos. Peninsula Arabia surface area — 3 million sq.km (more than a quarter of the area of Europe). It is the center of the world; there are a political capital and the religious center of all devout.

Area of the peace treaty — the countries which have obeyed to Muslims by the contract. The non-Muslim population of these countries is under the auspices of Islam and pays for it a special subear tax (dzhizy). Speaking to language of modern geopolitics, it is a peculiar Muslim semi-periphery of the world.

Area of war — the non-Muslim countries which don't have the peace treaty with the Caliphate and, therefore, being with him at war. It is the world periphery which has to be turned into the Muslim semi-periphery.

To lead the whole world to Islam, Muslims need to conduct continuous fight for belief — jihad which can be three types, jihad of heart — fight against own shortcomings; jihad of language — a ban blamed and permission approved by Islam; газават (attack) or Fatah (gain, victory). In sacred war it is forbidden to kill women, children, old men and priests even of non-Muslim religion, but the population and its property of the won country become spoils of war [1].

Thus, geopolitics of Islam was implemented through a certain state form — the Caliphate, saw in the center of the world the Arab nation rallied by Moslem doctrine which sanctuaries are in Mecca — the religious center of Muslims and all future world. The manned world for the present didn't become completely Muslim, but the purpose of Islam is to make him that by means of continuous expansion of the Caliphate, to efforts of all Muslims which are obliged to conduct sacred war jihad for realization of this purpose.

Historical and geographical ideas and concepts were stated in the compositions by many Arab scientists from whom it is necessary to distinguish great thinkers Al-Farabi (870-950) and Ibn-Halduna (1332-1406).

Abu Nasr ibn Muhammad of Al-Farabi is a great Arab philosopher, the scientist-Encyclopaedist, the political thinker — was born in the extreme East of the Caliphate in Otrare located on the bank of the Syr Darya in the area Transoxiana, boundary with Turkic peoples. The father Farabi was Turkoman, but served in troops of the Caliphate. Farabi has got the education shining for those times at the Baghdad university. He studied natural, social, political sciences and philosophy. Teaching was conducted in the spirit of the Platon's (idealism, search of perfect forms of life and political board, dialogue form of presentation) and Aristotelean (an encyclopedias, systematization of all types of knowledge, Gnosticism, the natural reasons of the socio-political phenomena) traditions and Islamic dogmas. Upon termination of Al-Farabi's university he was

engaged in scientific work. Vital circumstances have forced it to leave for several years Baghdad (941-950). He has spent these years in Syria (Damascus, Aleppo — modern Aleppo), without stopping creative activity.

Al-Farabi left rich and various scientific heritage. The most known of his works are "Comments on Aristotle's compositions", "The treatise about classification of sciences", "Knowledge gems". As the political and social thinker Al-Farabi has become famous for the works which have become widely known in the Arab world and beyond his limits "Civil policy", "About achievement of happiness", "The statesman's aphorisms". During the Syrian period of the activity it systematized the socio-political views, having united them in the general work under the name "The Treatise about Views of Residents of the Virtuous City". The works Al-Farabi has deserved in the Arab world the nickname "Second Teacher" (i.e. the second Aristotle). Muslims consider him also as the father of the Arab political thought.

Political ideas of Al-Farabi had obviously expressed geopolitical implication. He, as well as Aristotle, explained the political phenomena and processes with the natural, natural reasons, constantly connecting policy and geography. For example, human society in his representation — "connection of many people in one place of residence", i.e. result of cumulative influence of geographical and social factors. At the same time human society as all civilization in general, he subdivided into the separate people which differ one from another "in three natural things: natural temper, natural lines (character) and the third, based on character (people) which also has some concern to natural things. It is language, i.e. the speech which is means of expression (thought)". Thus, Al-Farabi was the natural (natural) reasons the basis for ethnogenesis: temper, character and language of the people which, in his opinion, are built up by geographical factors. Besides, he subdivided all societies (states) on great, average and small. "Great society is a set of many people which unite and help each other. The average is the one people. Small is (society), presented by one city". In his great, average and small societies we without effort learn empires, the one-national countries and policies. At the same time and great, and average, and small societies, from the point of view of the thinker, can be quite autonomous, politically independent, giving at the same time the maximum opportunities for improvement of people in affairs and thoughts ("perfect societies"), and greatest "perfection", according to Al-Farabi, the city community possessed. But also he subdivided city communities ("the city and society") by criterion of the main goal set by their inhabitants. At the same time "the city and society of need" aims "at mutual aid in acquisition (all that) that is necessary for existence and protection of a body..." "The city and society of an exchange are such which (inhabitants) help each other with achievement of prosperity and wealth". "The city and society of meanness are such which inhabitants help each other with receiving sensual pleasures..." "The city and society of ambition are such which inhabitants help each other with that they were esteemed in word and deed", and the city and society of love of power are presented "by people who help each other with achievement of a victory..." (As well as at Aristotle) Al-Farabi considered as the best "the collective city", i.e. such in which each inhabitant is completely free to do what will wish. Its inhabitants elect to themselves governors who govern them according to will of inhabitants.

The considered gradation of societies by the principle of virtue and preference of sheet society imperial visually reflect moods of an era in which there lived the author of this concept. It was the era of disintegration of the Caliphate, political instability when each person deprived of the state support and protection looked for the help and support in a family, at neighbors, in a city community.

Ibn-Haldun Abd Abu Abu Zeyd is the famous Arab politician, the philosopher and the historian. I was born and lived when the Arab civilization tried to overcome consequences of disintegration of the Caliphate, the strongest blow struck to it with Turks-seldzhuki who in 1055 have taken Baghdad and the Mongolian gain (Mongols have taken Baghdad in 1258). He has devoted the most part of the life to the state activity and education of successors of emirs. I took up positions of the adviser, head of the government, ambassador, judge in a number of the Emirates of Maghrib (North Africa).

His most famous historical and political composition the big history, or the Book of effective examples and a sofa of messages on days of the Arabs, Persians and berbers and their contemporaries who have seized the power of the great sizes" (1367), and also "Prolegomena" is considered ", i.e. "Introduction" (Arab. "Mukkadim"), to him. "Prolegomena" — the encyclopedic work having a noticeable geopolitical basis. It contains data on Earth, her climatic zones, on the people inhabiting the planet, their history and culture, on communication of the person and the nature (cattle breeding, agriculture, crafts, trade). The first prolegomena — "About development by the person of the world" — comes to the end with a conclusion that "the sense of development by the person of the world" consists in cooperation of people which gives them "food for livelihood and the weapon for protection...". At the same time cooperation, i.e. association and mutual aid of people in the course of development of the world by them, is continuously improved. It is also

a way of development of humanity from primitiveness to a civilization, it is also necessary. Association of people in societies and the states, in opinion Ibn-Halduna, happens on the basis of an asabiya — a special type of the social relations following from initial relationship, sympathy for relatives, aspiration to save them from injustice and trouble.

Later, with development of a civilization and, obviously, complication of social communications, асабийя it is transferred to all members of society. On the basis of the asabiya understood already as "protection, defense and a gain and any business for which unite" are formed also the states, on her also the power in them keeps. On the basis of an asabiya the political groups (parties, fractions) fighting for the power are formed in the state. But "the state, having become stronger, can do without asabiya" — Ibn-Haldun claimed, meaning that in case of a victory and considerable prevalence of one of the cliques fighting for the power, she can individually carry out the power, relying on the help of strangers. Muatasima and his successor has acted this way, having broken асабийю Arabs and having relied on the help of Persians, a tyurok, seldzhuk, etc. Obviously, creation of the empire (caliphate), i.e. association of many ethnoses in uniform, but diverse state education, leads to destruction of an asabiya — ethnnonational unity, and forces the governor who has won race for power to lean on an alien ethnnonational element that, in turn, is fraught with crash of all empire.

Thus, still scientists of the Ancient world have noticed natural communication of political activity (as which they first of all understood acts of governors) and Earth space where this activity was developed. Really, implementation of political actions demands knowledge of extent, area, a relief, vegetation, climate, the rivers — as water barriers and means of communication. Thinkers of the Middle Ages paid attention to the main characteristics of a spatial factor and the concrete district on which the resisting armies will battle. They specified not need of possession of information on economic power of the country and military force of army. Especially it is impossible to expect to retain the occupied territory, without having ideas of her population — what its quantity, density, other demographic characteristics, of properties of national character.

Thus, the Arab culture, the medieval culture which has developed in the Arab caliphate in VII-X centuries in the course of cultural interaction of Arabs and the people of the Middle East, North Africa and Southwest Europe won by them. In scientific literature the term "Arab Culture" is used both for designation of culture of actually Arab people, and in application to medieval Arabic-language culture of some other the people which were a part of the Caliphate. In the last value the concept "Arab Culture" is identified sometimes with the concept "Muslim culture" (i.e. culture of the Muslim people) and his use is conditional.

On abundance of geographical data, a variety of genres and the number of works of the Arab geography literature has no analogy in medieval geography. The Arab geographers and travelers left the description of all Muslim East, and also a number of the countries, including Europe, Sowing and Central Africa, coasts Easten Africa and Asia up to Korea, islands of the Malay Archipelago. Their works are the major, and sometimes the only certificate on many people of the Middle Ages. The fact that in the theoretical constructions it proceeded is characteristic of the Arab geographical science contrary to the real data on Earth geography which are saved up by her, from a Ptolemaist's picture of the world and its geographical theory. The cartographic materials usually reproduced Ptolemaist's cards or schematic cards which were going back to ancient Iranian prototypes. Geographical representations of pre-Islamic Arabs are reflected in ancient poetry and the Koran. Emergence at a boundary of VIII-IX centuries. the translations and processing of astronomic-geographical works of antique authors, especially Ptolemaeus, has laid the foundation of the Arab scientific geography applying settlement rules and tables of spherical astronomy. The highest achievement of this branch of the Arab geography along with Battani and Horezmi's works are astronomic-geographical and geodetic compositions of Biruni. In IX century there were also first samples of descriptive geography [Ibn Hordadbekh's compositions (about 820 - about 912/913), Kudama ibn Jafar (the 1st half of X century), al-Yakubi (897 or 905 has died)], and also the stories about travel containing fantastic and real data on the countries and the people for Caliphate predlam (Abu Zayd's collection as-Sirafi, the beginning of X century; composition of Buzurga ibn Shakhriyara, etc.). The genre of the description of travel developed also in the subsequent (Ibn Fadlan's notes, 10 century, Abu Dulafa, 10 century; diaries of travel of Abu Hamid al-Garnati, (died 1170), Ibn Dzhubayra, (died 1217), and Ibn Battuta, 1304-1377, the description of travel to Russia of the patriarch Makari Antiokhiysky, etc.).

Blossoming of the Arab geographical literature falls for X century. The works of representatives of classical school of the Arab geography devoted to the description of trade ways and areas of the Muslim world and containing the richest geographical and historical and cultural material were especially

considerable (works al-Istakhri, Ibn Haukalya, X century, al-Mukaddasi, 946/947 - about 1000). in XI-XIV centuries there were genres of geographical dictionaries and general descriptions of the Universe - cosmography, summarizing the saved-up earlier geographical material (dictionaries of the Yakut, 1179-1229, al-Bakri, has died 1094, cosmography al-Kazvini, I have died 1283, ad-Dimashki, Abu-Fidy has died 1327). In Europe the greatest popularity I have received al-Idris (1100-1165 or 1161). His compositions reckoned as the best geographical treatise in the Middle Ages with 70 cards. Besides the description of the Muslim East, it contains various data on the countries and the people Zap. and Eastern Europe. The subsequent development of geography went mainly through creation of extensive compilations, especially cosmographical and historical and topographical descriptions of the certain cities and the countries (for example, al-Makrizi's compositions). Geographical sections in compositions an-Nuvayri, al-Umari, al-Kalkashandi, etc. are of great value. A large contribution to the Arab geographical science were works of the pilot Vasco da Gama - Ibn Majeed (15 century) and al-Mekhri (XVI century) which have generalized the theory and centuries-old practice of the Arab navigation.

The Arab (Arabic-language) historiography as independent discipline was allocated at a boundary of VIII-IX centuries. The first records of historical contents belong to the end of VII century. As material for early monuments of historical literature in the Arab language historical and genealogical legends of the Arab tribes, semi-legendary messages on the pre-Islamic states have served in the Southern Arabia and about the Arab principalities in Syria (Gassanida) and in Iraq (Lakhmida), and also religious and historical legends about emergence and distribution of Islam, especially about activity of Muhammad and his associates. The scheme of a world history accepted in the Arab historiography has developed under the influence of Koran's idea of the past, as about a consecutive number of prophetic missions, and creation of Muslim genealogists and exegetes of 7-8 centuries which have connected a family tree of Arabs with the bible "table of the people". The significant role in creation of a historiography was played by development of astronomical knowledge (establishment of chronology of a world history) and use of materials of the Iranian historical and epic legend (the translations of "The book of tsars" sasanidsky of Iran), and also the apocryphal Judeo-Christian legends. The medieval Arab historiography proceeds from theological interpretation of the course of a world history as implementation of a divine plan concerning the human race. At the same time she recognizes responsibility of the person for the acts and sees a task of the historian in lecture by historical experience. The idea about the didactic value of history accepted by most of Muslim historians was especially accurately formulated by Ibn Miskavaykh (died 1030). The Arab historians haven't gone further narrative history, and only Ibn Haldun has made attempt to pass to a statement of historical events in their causal relationship, having developed the original doctrine about the general laws of development of human society. Experts and collectors of genealogies and oral breeding legends were predecessors of professional Arab historians.

These materials have been systematized by Muhammad al-Kalbi (763 has died), added and written down by his son Hesham (he have died about 819). Except the monumental arch of genealogiya of Arabs of Hesham al-Kalbi, the similar arches have made Muarrizhas-Sadusi (811 has died), Sukhaym ibn Hafs (806 has died), Musab of an az-Zubayra (851 has died), Zubayr ibn Bakkar (870 has died), Ibn Hazm (he have died 1030), Al-Kalkashandi (1355-1418), etc. Muhammad of an az-Zukhra (has died 741/42) combining collecting of genealogies and breeding legends with interest in political history of the Caliphate was the largest figure of an initial stage of the Arab historiography. He possesses one of the first records of legends about military campaigns of Muhammad (so-called magaz). The first big historical composition in the Arab language (history of ancient prophets and Muhammad's biography) of Ibn Iskhan (about 704-768 or 767) has served as a sample for the subsequent compositions on this subject. Works Al-Vakidi (747-823), Ibn Sada (845 has died), late compilations Ibn Sayd of An NASA, Nuraddina al-Halabi, etc. are most considerable. They are adjoined by hagiographical literature, popular in the Middle Ages, mostly fantastic stories about prophets and Muslim Saints. Prevalence of the historical works devoted to separate events mainly from history of the Arab gains and civil wars in the Caliphate VII - the beginning of 8 centuries is characteristic of the 2nd half 8 - the middle of IX centuries [Abu Mikhnaf (774 has died), Abu Ubayda (I have died about 824) and especially al-Madaini (I have died about the middle of 9 century)]. Iraq became the center of the Arab historiography for a long time. From the 2nd half of IX century there are compositions uniting the saved-up material in the coherent historical narration. Works al-Belazuri (about 820 - about 892) were the most considerable; Abu Hanify ad-Dinaveri (died about 895) and al-Yakubi on the general history which has become the leading genre of a historiography of the period of her blossoming (IX - the 1st half of XI centuries). Made more often in the form of the annals, they contained the review of a world history from

creation of the world, initial history of a Muslim community, the description of the Arab gains and political history of the Caliphate (board of dynasties Omeyyadov and Abbasidov). The largest composition of this genre - multivolume "History of prophets and tsars" of an at-Tabara (838 or 839-923). Fame was gained also general history al-Masudi (956 or 957 has died), Hamza al-Isfakhani (he has died in the 2nd half of X century) Ibn Miskavaykh, and later Ibn al-Asira (1160-1233 or 1234), Ibn Halduna, etc. Historians of IX- X centuries are distinguished by the breadth of vision reflecting encyclopedic nature of their interests and knowledge (especially Yakubi and Masudi who has collected material on history and culture of the people outside the Muslim countries).

Due to the formation of local political consciousness in the states which have developed in the territory of the Abbasidsky caliphate in a historiography from the 2nd half of X century dynastiyny and local chronicles which authors are mainly court historiographers prevail (usually officials secretaries, viewfinders, etc.) but not historians scientists. The biographic chronicles devoted to history of secretaries, viewfinders have gained development (for example, al-Azhakhshiyari, has died 943; Hilal as-Sabi. 969-1056), judges (Waca al Qadi, has died 918; al-Kindi, has died 961; al-Hushani, has died 971). The local historiography is presented by works on history of the certain cities, areas and provinces, for example to history of Mecca - al-Azraki (died about 858), Baghdad - Ibn Abu Takhira of Tayfur (819/20 - 893), Egypt - Ibn Abd al-Hakama (about 798-871), Muslim Spain - Abd al-Malika ibn Habiba (about 796-853). The special attention is deserved by the historical encyclopedia of the Yemen historian al-Hamdani (died in the 2nd half of 10 century) in which data on genealogy, history, archeology, geography and literature of Yuzh are collected. In later time in compositions such main attention is allocated for biographies of local political and religious figures and cultural figures, and connection of the annals with the political biography is characteristic of many of these biographic compositions.

These are history of Baghdad - al-Hatiba of al-Baghdadi (1002-71), Damascus - al-Kalanisi (died 1160) and Ibn Asakir (1105-1176), Aleppo (Aleppo) - Ibn Al-Adima (1192-1262), Granada - Ibn al-Hatiba (1313-1374). One of the main places in the Arab historiography is occupied by actually biographic literature: the general biographic dictionaries of the Yakut, Ibn Hallikana (1211-1282) and as-Safadi (1296/97 - 1363), the sets of biographies of figures in the field of philosophy, medicine and natural sciences Ibn Al-Kifti (1172-1248) and Ibn Abu Usaybi (1203-1270), etc. Historical compositions in the Arab language wrote not only in Arab, but also in other countries of the Muslim East, including in India, Iran, Turkey and to Africa. An era of the Turkish domination (XVI - the beginning of XX centuries) it is presented mainly by epigonsky compilations on the general and local history, biographic and historical and bibliographic the arches. There are of the greatest value history of Andalusia al-Makkari (1591/92 - 1632) and the biographic composition of the Egyptian historian al-Hafadzhi (died 1659).

1 Апресян Р.Г., Ботвинник Б.А. и др. *Культурология: учебник для вузов; под ред. Б.А. Эренграсс. - М.: Издательство Оникс, 2007. - 480 с. - ISBN - 978-5-488-01034-5*

2 Гриненко Г.В. *Хрестоматия по истории мировой культуры. М.: - Питер, 2004. - 245 с. - ISBN - 978-5-456-01855-0*

3 Васильев Л.С. *История религий Востока. Учебное пособие для вузов. - М., 1999.*

Түйіндеме

Ортағасырдағы араб әлемі іліміндегі тарихи географиялық түсінік

К.Р. Несипбаева

Тарихи георграфиялық мәліметтерге сүйене отырып жинақталған араб тіліндегі тарихи және жағрафиялық әдебиеттерде толықтай жеке тарихи ортағасырлық география бір жүйеге келтіріліп зерттелмеген. Араб саяхатшылары тек қана мұсылмандар Шығысы жөнінде мәліметтерді топтастырға тырысқан. Арабтардың тарихи географиялық әдебиеттерінің бастау алуы Х ғасырды қамтиды. Ерекше мән беріп қарастыратын мәселе араб географиясын классикалық тұрғыда оқытатын мектептер зерттеулеріне мән берген дұрыс. Ондағы зерттеулердің басты нысаны тарихи география ғылымына арналған.

Түйін сөздер: ғылым, зерттеу, қоғам, география, теория, тарихнама

Резюме

Историко-географические представления в учениях арабского мира времен Средневековья

Несипбаева К.Р.

По обилию историко-географических сведений, разнообразию жанров и количеству произведений арабской истории и географии литература не имеет аналогии в средневековой географии. Арабские географы и путешественники оставили описание не только мусульманского Востока, но и других стран. Их труды являются

важнейшим, а иногда единственным свидетельством о многих народах средневековья. Характерным для арабской историко-географической науки является то, что в своих теоретических построениях она исходила, вопреки накопленным ею реальным сведениям об истории и географии народов. Расцвет арабской географической литературы падает на X в. Особенно значительными были труды представителей классической школы арабской географии, посвященные описанию торговых путей и областей мусульманского мира и содержащие богатейший географический и историко-культурный материал. Последующее развитие географии шло преимущественно по линии создания обширных компиляций, особенно космографий и историко-топографических описаний отдельных городов и стран.

Ключевые слова: наука, исследование, общество, история, география, теория, историография

УДК 355/359(=512.1)

КАК КУРЫКАНЫ СТАЛИ САХА

Пилипчук Я.В. – младший научный сотрудник Отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины, кандидат исторических наук, Украина, г. Киев, ул. Грушевского 4, bachman@meta.ua

Данная статья посвящена изучению преемственности от курыкан к саха. Курыканы были лишь одними из предков якутского народа. Они дали якутам только тюркскую доминанту и были наиболее поздними мигрантами на Среднюю Лену. Они были вынуждены мигрировать в этот регион под давлением племен устремившихся в Приангарье в эпоху монгольских завоеваний. Значительным было влияние на сложение якутского этноса было влияние и монголоязычных племен, которое прослеживается с киданьского времени. Несмотря на контакты якутов с тунгусскими и юкагирскими племенами их влияние на сложение якутского этноса.

Ключевые слова: курыканы, якуты, саха, монголоязычные племена, тунгусы, юкагиры.

Одним из интереснейших аспектов истории якутов является история формирования их как этноса. Этногенетические процессы в Сибири сложно реконструировать из-за фрагментарности письменных источников. Этнографический материал же нужно использовать очень осторожно. Касательно этногенеза якутов то есть серьезное исследование русского сибиреведа А.Окладникова, якутских историков В. Ушницкого и А. Гоголева, бурятского историка Б. Дашибалова [Окладников 1968а; Окладников 1968б; Гоголев а; Гоголев б; Ушницкий; Ушницкий 2011а; Ушницкий 2011б; Ушницкий 2012а; Ушницкий 2012б; Ушницкий 2013; Ушницкий 2014а; Ушницкий 2014; Дашибалов 1990].

Одним из предков якутов было племя курыкан. В древнетюркских надписях они упомянуты как уч-курыкан, то есть три племени курыкан. Среди причитающих во время поминок по Бумыну в надписи в честь Бильге-кагана упомянуты послы курыканов. Отмечалось, что они ранее были врагами Кюль-Тегину вместе с токуз-огузами, отуз-татарами, киданями и татабами. В кыргызском памятнике на реке Уйбат найдена надпись в честь Тириг-беку. Неизвестный панегерист сравнивал этого аристократа с вепрем во время похода на уч-курыкан. В якутской исторической памяти в сказании Кыыс Дэбилйе их страна упомянута как Ютюген (Отюкен). В "Тан-шу" упоминалось, что гулигань входит в состав племенных союзов теле и хойху (токуз-огузов). В китайском источнике "Цзю Тан-шу" они упомянуты как народ гулигань среди племен теле. Указывалось, что они живут у Ханхая (Северного моря) и могут выставить 5 тыс. войска. Их правитель называется сыцзинь (тегин). Упомянулось, что гулигань управляются двумя сыцзинями (тегинами), которые живут вместе. Ханхаем должно быть озеро Байкал. Цинские же историки размещали Ханхай у Ятэку (Якутска) и Северного Ледовитого океана. Гулиганы считались самыми отдаленными из племен теле. В танской хронике отмечено, что те поставляют прекрасных лошадей, которых подарил великий старейшина курыкан китайскому императору Тайцзуну. Титул великого старейшин возможно звучал как эльтебер. Отмечалось, что гулигань живут на север от хойху (токуз-огузов). Курыканы были противниками кок-тюрок во время Эльтерес-кагана, входили в дипломатические контакты с китайцами, чтобы не остаться один на один с Вторым Тюркским каганатом. В "Юань-ши" приангарские кюливо были отождествлены с гулигань. Важными для реконструкции истории курыкан являются наскальные пиктограммы – Шишкинские писаницы. На них изображены конные всадники с штандартами похожими на те, которые были у древних тюрок. Также у них были и тамги. Отмечались разные виды жилища курыкан – шалаши, войлочные юрты, деревянные дома [Надпись в честь Бильге-кагана;

Памятник в честь Кюль-Тегина; Ушницкий; Бичурин 1950; Кюнер 1961; Худяков 1991, 20-22; Окладников 1968а, 295-301].

Таким образом, мы должны локализовать курыкан в Прибайкалье. Там зафиксированы памятники курумчинской культуры, которую с курыканами отождествлял А. Окладников. Б. Дашибалов считает, курумчинцев курыканами, однако отождествляет последних и с хоринцами. В целом можно не сомневаться, что территорией их первоначального расселения было Прибайкалье. Предположение, что хоринцы и есть курыканы спорно. В якутском фольклоре указано, что саха не понимали языка якутов-хоринцев. Также говорилось о противостоянии Тыгына с хоринцами. Нужно сказать, что многие современные исследователи отличают курыкан от хори. Более правомочна гипотеза о курыканах как о союзе племен разного происхождения – тюрк-курыкан, монголоязычных хоритуматов и тунгусов. Преемственность саха с курыканами подтверждается и археологическими материалами. Памятники якутов XIV – XVII вв. имеют аналогии в курумчинской культуре курыканов. Также есть преемственность памятников с усть-талкинцами, которых связывают с хори-туматами. Туматов однако В. Ушницкий считал тюрками. В якутских сказаниях говорилось, что один из прародителей якутов Эллей ранее жил в татарском городе, но был вынужден бежать из-за притеснений со стороны сумасшедшего хана или бежал от монголов. Это прекрасно коррелирует с данными "Сокровенного Сказания монголов" и "Алтан Тобчи", что племя хори-туматов потерпело поражение от монголов. Следовательно, причиной переселения туматов было давление оказываемое на них монголами. Предки якутов в одних преданиях выступают как буряты, а у иных как кыргызы и татары. Омогон (Омогой) например назывался якутами бурятом. Нужно отметить, что среди бурятов существует этническая группа хоринцев. Омогой воевал с народом уранхай. В сказаниях якутов говорилось, что одни из их предков монголы, а другие уранхай. Среди прародителей якутов был и Улуу Хоро, который был персонализацией участия в этногенезе якутов тунгусов-холорцев. Что характерно потомки курыкан отличали их от себя и призывали их говорить на языке, а не холорском. Нужно отметить, что складывание якутского этноса на Лене можно датировать XIII в. Ориентировочно в это время курумчинцы были атакованы монголами и вынуждены были переселиться на восток и северо-восток. Монгольские отряды в середине XIII в. проникали и на Ангару. В "Юань-ши" зафиксирован этноним ус, который можно сопоставить с самоназванием уу-саха. Рашид ад-Дин сообщал о бегстве буир-нурских татар от монголов в XIII в. Таким образом, цепь миграций на север была запущена монголами. Территория Приангарья и Прибайкалья были в середине XIII в. была еще не покорена монголами. Усть-Талкинская культура прекратила свое существование в XIV в., но вполне возможно, что миграции начались уже в XIII в. В. Ушницкий рассматривал район Приангарья и Верхней Лены как своего рода Запорожскую Сечь куда бежали свободолюбивые представители монголоязычных племен. Миграция монголоязычных племен должна была вынудить курыкан мигрировать далее на север. Нужно отметить, что курумчинская культура прекратила свое существование еще в X веке. Вероятно, курыканов затронула волна переселений порожденных экспансией киданей. В X веке монголоязычные племена широко расселились по Халхе потеснив прежнее тюркоязычное население. Отдельные группы кыргызов были отрезаны друг от друга. Такие группы как туматы подверглись монголизации, которая продолжалась несколько столетий. Монгольский компонент в этногенезе якутов оставил значительный след. Вместе с тем нужно отметить, что якуты генетически близки к саяно-алтайским тюркским народам. В их этногенезе принимали участия популяции из Великой Степи и Саяно-Алтайского региона [Ушницкий; Ушницкий 2014б; Ушницкий 2014а; Ушницкий 2011а; Ушницкий 2011б; Stepanov 2008].

Нужно отметить, что курыканы постепенно отдалялись от енисейских кыргызов. В арабских и персидских источниках курыканы известны как народ фури, которые являются соседями кыргызов. В "Худуд ал-Алам" упомянуто, что фури народ из хырхызов. Они охарактеризованы как дикий народ и каннибалы. Указывалось, что их языка иные кыргызы не понимают. Живут они недалеко от города Кемиджмкет (город на Енисее). К числу кыргызов анонимным персидским географом были отнесены и Кесим (кыштымы). Реально перс не знал реальной этнической принадлежности племени курыкан, которое в этническом отношении должно было существенно отличаться от енисейских кыргызов. Кыргызы охарактеризованы ним как примитивный народ живущий в шатрах, кроме места где живет каган. Анонимный персидский хронист знал о широком расселении кыргызов, в том числе в Восточном Туркестане, где они были кочевниками. Касательно же археологических памятников в Минусинской котловине, то енисейские кыргызы были далеко не примитивными и там зафиксированы следы крепостей и стационарных поселений [Hudud al-alam 1937, Глава 14]. Гардизи

сообщает же, что народ фури живет через три месяца пути от владений кыргызов. Фури народ дикий и никто из соседей их язык не знает, как и они не знают язык соседей. Говорилось, что они живут среди болот и торгуют мехами. Отмечается, что они не касаются одежды и имущества других людей. Когда воюют, то выходят со всем своим имуществом и семьями. Если они побеждают, то берут только оружие и железо, все остальное сжигают. Калымом является дичь или земля. Своих мертвых они не придают земле, а вешают на деревьях [Гардизи 1973].

Курумчинская культура занимала территории в низовьях Селенги и верховьях Лены, в долинах рек Ангара и Баргузин. Местное население жило в городищах, где жили земледельцы и скотоводы. Курыканы были грамотными и владели руническими письменами. Курыканы были соседями монголоязычных и тунгусоязычных племен и поэтому заимствовали часть их лексики. В посткурумчинскую эпоху курыканы заимствовали много монгольской лексики. А. Гоголев вводит в науку эпоху особо активного взаимодействия с монголоязычными племенами XII – XIII вв., которые были на Средней Лене первыми оседлыми скотоводами. Курыканы, которые мигрировали на север, подчинили местное монголоязычное население. Доминирующие группы якутского населения были тюрками. Основные заимствования в якутском от восточных монголов. Многочисленны бурято-якутские параллели. До переселения на Среднюю Лену у курыкан были погребения в форме кремаций. А монголоязычные племена погребали своих умерших в берестяных гробах в форме лодок и завернуты в берестяные полотна. Это было особо характерно для хоринцев. На Ангаре покойников помещали в берестяные мешки. То есть уже Гардизи зафиксировал процесс миксации курыкан с монголоязычным населением Прибайкалем. В XIII в. курыканы были соседями лесных монголоязычных народов среди которых монгольский аноним упоминал бурйад. Нужно отметить, что в этногенезе бурятых наряду с монголоязычными народами, активную роль сыграли тюрки. Якутские и бурятские коновязи сэргэ похожи между собой. С монголоязычным компонентом связано акание. В этногенезе якутов также приняли участие и тунгусы. В частности с ними связано и название уранхаай. Но несмотря на длительное соседство фонд тунгусских заимствований составляет 4 % лексики. Тунгусское влияние проявилось в большей степени в материальной культуре, а также в оканье в якутском языке. Тунгусы были более ранним, чем тюрки, населением Якутии. Они и юкагиры были более древним населением чем даже монголоязычные племена. Сведения о том, что фури одни из кыргызов обусловлено контактами енисейских кыргызов с населением Забайкалья и Приангарья. Во время кыргызского великодержавия 840-924 гг. С енисейскими кыргызами население Забайкалья и Южной Сибири были в погребальном обряде и вооружении. Курыканы были вооружены палашами, слабоизогнутыми саблями, пальмами, копьями, кинжалами, сложносоставными луками тюркского типа. Стрелы были как для поражения как противника с кольчугами и панцирями, так и без защитного вооружения. Сами курыканы были всадниками как без защитного снаряжения, так с кольчугами и чешуйчатыми панцирями [Дашибалов 1990; Гоголев а; Худяков 1985; Худяков 1991, с. 9-25]

Многое для исследования истории якутов позволяет открыть археология. В их культуре есть много параллелей с культурами других тюркских народов. Западная ориентация погребенных позволяет утверждать о близости курыкан с предками кыпчаков и огузов. Характерны общетюркские и общекочевнические евразийские мотивы, как почитание Солнца, поклонение деревянному изваянию, существование деревянной коновязи. Мнение В. Ушницкого про участие кимаков, канглов и кыпчаков в этногенезе якутов нужно воспринимать критично, поскольку территории расселения этих народов находились на некотором расстоянии от земель курыкан и хори. Общие черты в обычаях этих народов с якутами следует относить к общему наследию древних тюрков. Слова индоиранского происхождения следует отнести к общему прошлому тюркских народов, как и этноним ханалас, который скорее всего не связан с канглами. Облик культуры якутов сложилась именно в древнетюркский период. Степные пережитки заметны в эпосе, военном деле и хозяйству. Курыканы не были чистыми кочевниками. До переселения на север они проживали в лесостепной местности, у них были обозначения для тальниковых деревьев, берез и ив, полынной травы. Для них было характерно скотоводческое хозяйство. Они занимались верблюдоводством, овцеводством и возможно земледелием, а также знали ткачество. Термины религии были близки к аналогичным у тюркских народов Саяно-Алтая. Язык якутов-саха близок к хакасскому и диалектам северных алтайцев. Язык предков якутов отделился от родственных древнетюркских языков сравнительно рано в V-VII вв. А. Гоголев считает, что часть якутов были потомками телесских племен токуз-огузов и байырку. Это вполне возможно в отличии от теорий о связях с кыпчаками, канглами, печенегам. [Ушницкий 2012а; Ушницкий 2012б; Гоголев а; Гоголев б].

Нужно сказать, что по русским документам якутов было 35 племен. Всех якутов было 25-30 тыс. чел. Большие племена составляли от 2 до 5 тыс. чел. Частыми были междуродовые войны. Состав их племен и родов постепенно пополнялся. Последние мигранты с юга пришли в XVI в. Видимо сложение маньчжурского племенного союза вызвало переселение на север части тунгусских племен. Якуты сохранили память о том, что их предки умели писать. Так в олонхо сказано, что Сээркээн Сээн и Усун Дьурантайы Суруксут писали по каменным скрижалям. У якутов были термины письмо и буквы. Основным богатством якутов был скот, но также яболовство и охота. Жили якуты в юртах. У них сохранились термины бай, хан, дархан, тыгын, которые вероятно сохранились у них с курыканского времени. Во главе рода и племени стояли тойоны [Окладников 1968б, 387-395]

Курыканы были лишь одними из предков якутского народа. Они дали якутам только тюркскую доминанту и были поздними мигрантами на Среднюю Лену. Они были вынуждены мигрировать в этот регион под давлением племен устремившихся в Приангарье в эпоху монгольских завоеваний. Значительным было влияние на сложение якутского этноса было влияние и монголоязычных племен, которое прослеживается с киданьского времени. Несмотря на контакты якутов с тунгусскими и юкагирскими племенами их влияние на сложение якутского этноса было незначительным.

1 Бичурин Н. Я. [Иакинф]. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена* / Т. 1. *Центральная Азия и Южная Сибирь*. М.-Л.: Академия Наук СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая, 1950. LXXXVI, [2], 380, [4] с.; 2 л. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/Bicurin/Sobr_sved_o_narodach/Tom_1/frameset73.htm

2 Гардизи 1973 – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893—1894 гг.” // Академик В. В. Бартольд. *Сочинения*. Т. VIII. *Работы по источниковедению*. М.: Наука, 1973. http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frameset_1.htm

3 Гололев А.И. *Историческая этнография якутов (Вопросы происхождения якутов)*.

4 Гоголев А.И. *История Якутии*. <http://history.ya1.ru/?p=178>

5 Дашибалов Б.Б. *Курыканы (Курумчинская культура Прибайкалья и юга Средней Сибири)*. Автореферат диссертации на соискание ученого звания на соискание степени кандидата исторических наук. 07.00.06. Археология. М., Институт археологии АН СССР, 1990. 20 с.

6 Кюннер И.В. *Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока*. М.: Издательство восточной литературы, 1961. 392 с. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/china.htm>

7 Надпись в честь Бильге-кагана. http://www.eurasica.ru/articles/writing/nadpis_y_chest_bilge-kagana/

8 Окладников А.П. *Курыканы // История Сибири*. Т. 1. Ленинград, Наука ЛО, 1968. С. 291 – 295

9 Окладников А.П. *Якуты // История Сибири*. Т. 1. Ленинград, Наука ЛО, 1968. С. 387 – 395

10 Памятник в честь Кюль-Тегина. <http://greylib.align.ru/540/bolshaya-nadpis-v-chest-kyul-tegina.html>

11 Ушницкий В.В. *Историография курыканской проблемы*. https://www.academia.edu/115Historiography_Kurykansкая_problems

12 Ушницкий В.В. Мифы и сведения о племени туматов: Хакасия, Тува, Прибайкалье, Ленский край. *Новые исследования Тувы*. № 2-3. 2011. С. 248 – 259. http://www.tuva.asia/journal/issue_2-3/3792-ushnickiy.html

13 Ушницкий В.В. Этнокультурные параллели и связи кыпчаков с Восточной Сибирью // *Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева*. № 4. Красноярск, 2011. С. 276 – 279

14 Ушницкий В.В. Средневековые кимаки и народ саха // *Кадырбаевские чтения – 2012. Материалы III Международной научной конференции*. Актюбе, 2012. С. 351 – 355.

15 Ушницкий В.В. Восточные корни кыпчаков: этнокультурные параллели с народами Сибири // *Степи Европы в эпоху Средневековья*. Т. 10. Половецкое время. Донецк, ДонНУ, 2012. С. 53 – 65

16 Ушницкий В.В. *Население Байкальского региона в эпоху Средневековья (к проблеме этногенеза Саха)*. Якутск, Изд-во ИГиИПМНС СО РАН, 2013. 170 с.

17 Ушницкий В.В. Легенды о прародителях якутского этноса как исторический источник // *Монголоведение*. Элиста, Изд-во Калмыцкого института гуманитарных исследований, 2014. С. 81 – 88

18 Ушницкий В.В. *Теория татарского происхождения народа ураанхай-саха // Золотоордынское обозрение*. № 1 (3). Казань, 2014. С. 43 – 63.

19 Худяков Ю.С. *К вопросу о культурных связях Забайкалья и Южной Сибири в средневековье // Древнее Забайкалье и его культурные связи*. Новосибирск, Наука СО РАН, 1985. С. 59–69. <http://kronk.spb.ru/library/hudyakov-yus-1985a.htm>

20 Худяков Ю.С. *Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья*. Новосибирск, Наука СО, 1991. 190 с.

21 Hudud al-Alam. *The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. /Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold*. London: Luzac & co., 1937. [VII]-XX p., 1 L., 524 p. <http://odnap1yazyk.narod.ru/kirgiz.htm>

22 Stepanov V.A. *Origin of Sakha: analysis of Y-chromosome haplotypes // Molekular Biology Vol. 42 № 2. 2008. pp. 226 – 237.*

Summary
As Kurykan become Saha
Pylypchuk Ya.V.

This paper is devoted to the study of the succession Kurykan to Saha. Kurykans were just some of the ancestors of the Yakut people. Kurykans were dominant and the recent migrants to the Middle Lena. Kurykans gave to Yakut's only Turkic language. They were forced to migrate to the region under pressure in the tribal ustremivshisya Angara in the era of the Mongol invasions. A significant impact was on the addition of the Yakut ethnic group was the influence and Mongolian tribes, which began with Khitan time. Tungus people did not have a significant impact on the ethnogenesis of the Yakuts as Yukagirs.

Key-words: Kurykans, Yakuts, Sakha, Mongol-speaking peoples, Tungus people, Yukagirs.

ӘОЖ 94(=512.1+=16)

**XI-XIII ҒҒ. ҚЫПШАҚТАРДЫҢ ОРЫС КНЯЗДІКТЕРІМЕН САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ЖӘНЕ МӘДЕНИ БАЙЛАНЫСТАРЫ**

А.Н. Сагинаева – PhD докторант, Абай атындағы ҚазҰПУ «Әлем тарихы» кафедрасының аға оқытушысы, aikos-1978@mail.ru

Э.А. Бабаханова – магистр, Абай атындағы ҚазҰПУ «Әлем тарихы» кафедрасының аға оқытушысы, elmira.b1980@mail.ru

Г.Б. Хабижанова – т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, gulnara02011966@mail.ru

Мақалада XI-XIII ғасырладағы қыпшақтардың орыс княздіктерімен қарым-қатынасы мәселелері қарастырылады. Екі этностың ортағасырлардағы қарым-қатынасы сауда, экономика және мәдениет салаларындағы байланыстары негізінде зерттеледі. Автор мақалада қыпшақтардың орыс княздіктерімен қақтығысқа түсу себептерін де ашуға тырысады. Сонымен қатар, қыпшақтарда мемлекеттіліктің қалыптасуы кезеңіндегі, екі этностың тығыз байланыс жасағаны, бір-бірінің мәдениетіне ықпал еткені және байытқаны мысалдар келтіріле отырып, салыстырмалы түрде қарастырылады.

Түйін сөздер: қыпшақтар, түркілер, славяндар, мәдениет, сауда, экономика, саясат.

Түркі халықтарының тарихи мұраларынан бастау алатын қазіргі мәдени игіліктеріміздің қалыптасуы мен даму тарихын білуде түркілердің көрші халықтармен қарым-қатынасын зерттеу өте маңызды. Өйткені, түркі тілдес халықтар көрші халықтармен, әсіресе славян халықтарымен кейде қарсылас, кейде одақтас мемлекет ретінде тығыз байланыс жасап, екі халық мәдениеттерін жаңа өзгерістермен толықтырып отырған.

Орта ғасырлардағы қыпшақтардың орыс княздіктерімен байланысы бойынша жазба деректер мардымсыз, тек жекеленген халықтар, мемлекеттер, этностар, қағандар мен қағанаттар және т.б. тарихына қатысты фрагментарлық мәліметтер ғана бар. Сол аздаған мәліметтерді осы екі халықтың қоныстанған аумағынан сол дәуірге жататын археологиялық қазба жәдігерлері негізінде салыстыра отырып қарастыру арқылы түркі-славян байланысының тарихын толықтыра аламыз. Ол байланыстардың сипаты негізінен көшпелі түркі халықтарының Шығыс Еуропаның жергілікті славян халықтарымен мәдени, рухани, шаруашылық, кейде сауда-саттық негіздерде жүзеге асырылды және олардың мәдени құндылықтарында ерекшелігімен қатар ұқсас, ортақ жақтары көп болды.

XI ғ. қыпшақтардың солтүстігіндегі көршілері феодалдық бытыраңқылық кезеңін бастан өткеріп жатқан орыстардың ата-бабалары болатын. Русьтіктердің дамуының басты сыртқы саяси факторы қыпшақтарға байланысты болды. Екі ғасыр тарихтың төзімен көрші болған қыпшақтар мен орыстар бірде жауласып, бірде одақтасып бір-біріне үлкен ықпал етті, бұл олардың экономикасында, саяси құрылысында, мәдениетінде өзіндік із қалдырды. Екі этностың даму үдерісі тығыз болғандығы сондай бүгінгі таңда бір халықтың тарихына қатысты аспектіні жеке қарастыра алмайсың, міндетті түрде орыстармен, славян халықтарымен тығыз байланыста қарастырамыз. Славяндар Ұлы қоныс аударуды бастарынан өткеріп, кейде басқа халықтармен бірікті, кейде жаңа этникалық топтарды қалыптастырып бөлінді, олар өзіндік этникалық элементтерін жоғалтпай басқа тайпалардың мәдениеттерін қабылдаған кезеңі де болды [1, 20 б.].

Орыс-қыпшақ байланысын қарастыруда маңызды тақырыптардың біріне қыпшақ-орыс қақтығыстары жатады. Өйткені, осы күнге дейінгі тарихнамада көшпелілер өркениеті, соның ішінде

қыпшақтардың мәдениетіне де көзқарас біржақты жоққа шығарылып келді, олар тек жабайы, соғыс құмар, жаулаушы, отырықшылар мәдениетін жоюшы.

Қыпшақтар, жалпы көшпелілер өмірінде жаулаушылық жорықтары әрине маңызды орын алды, өйткені ол көшпелілер экономикасында табыс көзінің бірі болды. Десек те, көшпелілердің өздері де бұл жаугершіліктен ауыр жапа шекті. Қыпшақ-орыс қақтығыстарын қарастырғанда олардың зерттеушілер көрсететін XI ғасырдың орта шенінде оңтүстік орыс даласына күшті шабуыл жасайтындай тылда мықты базасы болмады және бұл жерде әлі де болса қыпшақтарға дейін қоныстанған пешенегтер мен оғыздардың қалған бөлігі соғыссыз қыпшақтарға біріншілікті бергісі келмеді [2, 8-9 бб.]. Міне осындай жағдайда қыпшақ-орыс қарым-қатынастары өрби бастады. Қыпшақтардың Русьпен қарым-қатынасы көп қырлы болды, тіпті орыс княздіктері көшпелілер империясының құрылымын қолданды. XI ғасырдың аяқ шеніндегі қыпшақтар мен орыстардың қарым-қатынасы туралы баяндайтын деректер әр түрлі, негізінен орыс жылнамалары бойынша екі елдің бір-біріне шабуылы, көрші тайпалармен соғыс жағдайында одақтасқан жорықтары, некелік одақтары туралы, қыпшақ қоғамының әлеуметтік құрылымы жөнінде, сондай-ақ қоғамдық институттары мен шаруашылығындағы бөліністің, рулық түсініктің сақталғаны сипатталды [3, 9-10 бб.].

Русьтің көшпелілермен тығыз қарым-қатынас орнатуға талпынуының бірнеше себептері болды. Біріншісі көшпелілер мықты әскери және экономикалық күшке ие болып, әлемдік саяси аренада көшбасшы ел қатарынан танылды. Орыс жеріне дамыған мемлекеттер институтының келуіне себепші болған солар. Көшпелілер империясы мен Русь дамудың бір сатысында тұрды. Қыпшақтар мемлекетінің ішкі құрылымы орыс княздіктері үшін жақын әрі түсінікті болды. Бұл өз кезегінде екі мемлекеттің сыртқы саяси құрылымының, титулдарының ұқсас болуынан, мәдени жақын ынтымақтастықта болуынан, ертедегі орыс жерлерінде мемлекеттің қалыптасуындағы көшпелілердің, қыпшақтардың орнын анықтауға байланысты болды [3, 3 б.].

Қыпшақтардың жеке мемлекеттік бірлестік ретінде танылған кезеңі XI-XIII ғасырлар аралығын қамтиды. XI ғасырдың 70-ші жылдарында қыпшақ командар оңтүстік орыс жерлерін басып алды да, бастапқыда Ертіс пен Еділ аралығындағы далаға қолданылатын атау «Дешті Қыпшақ», енді Еділден Дунайға дейінгі аймаққа да қолданылатын болды. Ортағасырларда қыпшақтардың беделді болғанын Византия сияқты «Әлемдік империялардың» мойындағанын білеміз.

XI-XV ғғ. Еуразияның хақ ортасында қалыптасқан мемлекеттердің тарихында, этногенезі мен мәдениетінде маңызды орын алып, қазіргі түркі тілдес қазақ, башқұрт, татар, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, оңтүстік алтайлықтар және т.б. халықтардың қалыптасуына айтарлықтай үлес қосқан қыпшақтар құрған мемлекеттің орталық аумағы қазақ даласы болды. XI-XIII ғасырлардың бас кезіне дейін Ертістен бастап, Дон мен Дунайға дейінгі аймақ «Қыпшақ Даласы» аталып, бұл өңірде ғасырлар бойы қалыптасқан қыпшақ мәдениеті үстем болған.

Мәдениеттердің ұқсастығына бола қыпшақтардікі немесе славяндардыкі деп бөлмей, екі халықтың мәдени жетістіктерін ғасырлар бойы сабақтастығын жоғалтпаған, бірін-бірі толықтырған тұтас бір ұқсас мәдениет деп қабылдауымыз керек. Олардың мәдениеттерінің ұқсас болуына территориялық орналасуы да әсер еткен.

Сонымен қатар, қыпшақтардың славян халықтарымен байланысы туралы жазба деректер де қызықты деректер беріледі. Мысалы мына дерек аса қызықты болып отыр, қыпшақтар мен рустардың арасында қандық туыстық орнату дәстүрі болған. Яғни, қыпшақ өкілі қолын инемен тесіп, өзіне жолдас болатын русьті таңдап, русь жарақаттан шыққан қанды аузына алып, қаны мен жаны бір туысқа айналатын болған. Кейде туыстасуда басқа дәстүр де қолданылды. Мыс ыдысқа сусын құйып, екі достасушы жақ бір-біріне адал болу сертімен ыдыстан сусын ішеді, сол арқылы мәңгілік туыстастықты бекітеді [4, 160 б.].

Бұл дәстүр тарих сахнасынан қыпшақтар кеткеннен кейін де өзінің жалғасын тапқан, мәселен, моңғолдардың арасында кең қолданылғанын Темужиннің Жамұқамен анда болып, бір-біріне адал бауыр болу үшін қанмен серттескенін тарихтан білеміз.

Қазіргі таңда Еуразиялану идеясы аясында ерте ортағасырлық Қазақстан тарихында маңызды орын алатын түркілер, соның ішінде қыпшақтар қалдырған мәдениет жетістіктері күллі Еуразия аумағына таралып, көрші халықтарға оң ықпалы болғаны зерттелуде. Әрине, Батыс пен Шығысты өзара жақындастырып, халықтар арасында мәдениеттер алмасуына мәңгілік көпір, мықты дәнекер болып, өркениеттер қорын молайтуға өлшеусіз еңбек сіңірген түркілер, қыпшақтар әлем өркениетінен тыс қалмайтыны түсінікті.

Қыпшақтардың ортағасырлық халықаралық аренадағы мәдени жағдайы бірнеше факторларға: ортағасырлық халықаралық қатынастағы негізгі күштер-еуразия аумағындағы көшпелілер, осы көшпелілердің көрші жатқан елдермен қарым-қатынасына, олардың мемлекеттерінің ішкі құрылымына, әскери әлеуетіне, климаттық жағдайына және т.б. байланысты болды. Мәселен, қыпшақтардың көрші жатқан елдермен көбіне-көп соғыс жағдайында болуынан «көшпелілер империясы» деңгейінен асып, ұзақ уақытқа түркі тілдес тайпалардан құралған Ұлы көшпелілер мемлекетін құруға мүмкіндігі болмады, оның үстіне бұл үдерісті моңғол шапқыншылығы да тежеді. Нәтижесінде, қыпшақтар тек этникалық атауын сақтай отырып, ортағасырларда түркі тілдес халықтардан құралған мемлекеттердің қалыптасуында маңызды орын алды.

Қыпшақтар көші-қон үдерісін басынан өткеріп, қиын қыстау жағдайда болған кезеңде де түркі мәдени қауымдастығының бір өкілі ретінде Еуразияның қай аумағында болмасын өзіндік дәстүрін, тұрмысын сақтады және оны жаулап алған аумақтарға таратты. Мәселен, қыпшақтар оңтүстік орыс жерлеріне аяқ басқан XI ғасырларда орыс әдебиетіне түркі мифологиясы енді, славяндардың қару-жарақтары көшпелілер қару-жарақтарының үлгісінде жасалды. «Бүгінгі күнгі халық ауыз әдебиетінің сақталған тамаша жазбаша және ауызша нұсқаларынан жырлардың тамыры сонау тереңде жатқанына куә боламыз. Жорықтан шаршап келген кезде қыпшақтар хисса-дастандарды тындап, қанаттанады. Русьтар қыпшақтармен қатар жақын орналасқаннан кейін қыпшақтардың жырлары орыстарға да өтті» [5, 159].

Шынында славяндар өздерінің жазбаша әдебиетінің тамаша туындысы деп санайтын «Слово о полку Игореве» дастаны көшпенділердің ерлік дастандары үлгісінде жазылғаны ешкімге дауды тудырмай анық.

Сонымен қатар, ортағасырларда әскери өнер мен ат үстінде шебер қимылдауға машықтанған көшпенділер тәжірибесі үлкен сұранысқа ие болды. Еуразия даласымен шектесіп жатқан барлық көрші елдер көшпенділермен қарым-қатынасқа түсуге талпынып отырды, оның ішінде әскери одақтар, некелік байланыстағы одақтар, жалдамалы әскерлер және т.б. болды. Мәселен, орыс княздары да қыпшақтармен одақтасудың негізін әулеттік некеде деп есептегенге ұқсайды. Қыпшақтарға қыздарын ұзатып қана қоймай, қыпшақтардың ханшайымдарын әйелдікке алғаны тарихта белгілі жайт. Мәселен, 1094 жылы киевтік Святополк қыпшақ ханы Тугорқанның қызына үйленген. Келесі бір қыпшақ ханы Асеннің немересіне Владимир Мономах ұлы Юрийді үйлендіреді, сондай-ақ ұлы Андрейге Түрік ханның қызын қалыңдыққа алып береді. 1187 жылы Игорьдың ұлы Владимир Кончактың қызына, ал 1205 жылы Всеволод Суздальскийдің ұлы Ярослав қыпшақ ханы Кончактың қызына үйленеді [5, 151].

Қыпшақтардың көрші отырықшы елдермен қарым-қатынасының бейбіт жолмен шешілген кезеңдері де деректерде тіркелген. Әрине ол ұзақ уақытқа созылмаған. Тұрақты бейбіт қарым-қатынастың ұзаққа бармауының себебі билік өкілдерінің тұрақты болмауында еді. Яғни, соғыс жағдайында немесе т.б. себептерге байланысты көшпелілерде хандардың жиі ауысуы, келісім жасалған әскери қолбасшылар тарих сахнасынан кетіп, орнына басқа билеушінің сайлануы сияқты факторлар әсер етіп отырды [6, 149 б.].

Сондай-ақ, қыпшақтардың ортағасырлық мемлекеттермен этно-мәдени байланысқа түсуіне аймақаралық сауда жолының бойында орналасуы, тікелей қатысуы да ықпал етті. Өйткені, Ұлы Жібек жолы басты ортағасырлық сауда магистралі болып қана қойған жоқ, ол экономикалық, этно-мәдени даму мен мәдени өркендеудің негізгі тетігі болды. «Шығыс Еуропада қыпшақ факторының пайда болуы мен қалыптасуы нәтижесінде қыпшақ тілінің сөздігі «Кодекс Куманикус» (XIII ғ.) жазылды. Бұл қыпшақтардың құрлықтағы және судағы сауда жолын бақылауда ұстағанынан, халықаралық қатынас құралы ретінде қыпшақ тілін білу қажеттігінен туындады» [7, 18 б.]. Осы жолдар қыпшақтардың, қыпшақ тілінің ортағасырларда Еуразия аумағында ықпалды күшке ие болғанын тағы да дәлелдей түсетіндей.

Сонымен, қыпшақ-орыс байланыстарының алғашында қақтығыстық сипатта басталуы тарихи заңдылық, бірақ жазба деректердің көрсетуі бойынша көрші халықтар, славяндар мен қыпшақтардың соғыс жағдайларында одақ құрған кезеңдері де болған және екі халықтың мәдениеті бейбіт тіршілік ету нәтижесінде бірін-бірі толықтырып, жаңа деңгейге шығып отырған және жоғарыда айтылған ойдың тобықтай түйінін келтірсек, онда қыпшақтар түркілер мәдениетін жалғастырушы ғана емес, оны ғасырдан ғасырға мұра етіп, жетілдіріп, көрші халықтардың мәдениетіне ықпал ете отырып, әр кезеңдегі қағанаттар мен халықтар мәдениетінің жақсы элементтерін бойына сіңіріп, ұлттық құндылықтарымызды сақтаушылар.

1 Рыбаков Б.А. Древние славяне и античный мир // *Держава. М., 1997. №1. с.19-25.*

2 Инков А.А. Древняя Русь и кочевники. Монография. М.: Изд-во МГУ, 2007. – 142 с.

3 Любчанская Т.В. Средневековые кочевники Восточной Европы и Древняя Русь (Кочевые элементы в генезисе древнерусской государственности). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Ижевск, 2004. – 27 с.

4 Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. К.: Университ. тип. И. И. Завадского, 1884. – 257 с.

5 Печенеги. История. География. Этнография. Отв. ред. В.Кукушкин. М.: Изд. Ломоносовъ, 2013. – 192 с.

6 Гагин И.А. Волжская Булгария: очерки средневековой дипломатии (X-первая треть XIII вв.). Рязань, СПб гос.унив-т, 2004. – 234 с.

7 Кумекоев Б.Е. Кипчаковедение-концептуальное научное направление Евразийского масштаба. // Сб. мат. международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники». 29-30.05.2013. Астана, 2013. – 430 с.

Резюме

Торгово-экономические и культурные взаимоотношения кыпчаков с русскими княжествами в XI-XIII вв.

Сагинаева А.Н. – PhD докторант, ст.преподаватель кафедры Всемирной истории КазНПУ имени Абая, aikos-1978@mail.ru

Бабаханова Э.А. - магистр, ст.преподаватель кафедры Всемирной истории КазНПУ имени Абая, elmira.b1980@mail.ru

Хабижанова Г.Б. – д.и.н., профессор кафедры Истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби, gulnara02011966@mail.ru

В данной статье рассматриваются вопросы взаимоотношений кыпчаков с русскими княжествами в XI-XIII веках. А также, исследуются проблемы торговых, экономических и культурных отношений двух народов в средние века. Автор, ссылаясь на источники, приводит примеры взаимодействия и обогащения культур двух этносов, в начальном этапе становления государственности у кыпчаков. Анализируя литературы по теме, раскрывает причины военных столкновений кыпчаков с русскими княжествами.

Ключевые слова: кыпчаки, тюрки, славяне, культура, торговля, экономика, политика.

Summary

Trade-economic and cultural relations of Kipchaks with the Russian principalities in the XI-XIII centuries

Saginayeva A.N. – PhD doctoral student, senior lecturer of World History Chair, Abai Kazakh National Pedagogical University, aikos-1978@mail.ru

Babakhanova E.A. - magister, senior lecturer of World History Chair, Abai Kazakh National Pedagogical University, elmira.b1980@mail.ru

Khabizhanova G.B. – d.h.s., Professor, Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, gulnara02011966@mail.ru

This article discusses the Kipchak relations with Russian principalities in the XI-XIII centuries. And also, investigate the problem of trade, economic and cultural relations between the two nations in the Middle Ages. The author, citing sources, gives examples of the interaction and enrichment of cultures of the two ethnic groups in the initial stage of formation of statehood in Kipchak. Analyzing the literature on the topic, reveals the causes of armed clashes of Kipchak with Russian principalities.

Keywords: Kipchaks, Turks, Slavs, culture, trade, economy, politics.

КАЗАХСТАНСКО-ВЬЕТНАМСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Тохметов А.Т. – к.и.н., профессор кафедры восточных языков,
Казахский Национальный педагогический университет, г.Алматы

В статье рассматриваются некоторые вопросы развития казахстанско-вьетнамских отношений в области культуры и образования. Особое внимание обращается на роль университетов как ведущих центров международного сотрудничества двух стран в области образования. Анализируются основные достижения в этой области и перспективы дальнейшего сотрудничества. Подчеркивается особая роль национально-культурных центров в активизации этого процесса.

Ключевые слова: образование, международное сотрудничество, университет, культурные связи.

Тесные дружественные отношения между Республикой Казахстан и Социалистической Республикой Вьетнам имеют глубокие исторические корни. Ещё в рамках бывшего Советского Союза, наши народы в течение многих десятилетий налаживали и развивали взаимовыгодное сотрудничество в самых различных областях экономики, политики, культуры, науки и искусства. И в настоящее время во имя укрепления нашего сотрудничества и дружбы активно работают руководители наших государств. В рамках Соглашения по взаимодействию и мерам доверия в Азии выстраивается согласованная внешняя политика в этом сложном регионе, так и в мире в целом.

За короткий промежуток времени Азия расцвела и превратилась в территорию с устойчивой экономикой. Сегодня половина населения мира проживает в развитых или развивающихся странах азиатского континента, которые играют всё большую роль на мировой политической арене и превратились в реальную силу. Среди этих государств особую роль и особое место занимает Республика Вьетнам. Этому есть своё объяснение и свои причины.

Сегодняшний Вьетнам - мирная страна со стабильным политическим и социальным положением, динамично развивающейся экономикой, страна, которая успешно поддерживает высокий темп развития экономики на протяжении многих лет. Наряду с экономическим развитием Вьетнам достиг важных успехов в культурной и социальной сфере. Качество жизни населения, как материальное, так и духовное, непрестанно улучшается. ВВП на душу населения в 2010 году составил 1.168 долларов США, четырехкратно превышая тот же самый показатель 1995 года.

В настоящее время Вьетнам имеет дипломатические отношения с 179 государствами, развивает торгово-экономические отношения с 224 странами и регионами мира. Вьетнам является активным членом важнейших международных и региональных организаций - таких, как: ВТО, АСЕАН, АСЕМ, АТЭС, Движения неприсоединенных, Международная организация сотрудничества франкоязычных стран мира (Франкофония) и др.

В целях преобразования Вьетнама в современную индустриальную страну активно реализуется Стратегия экономического и социального развития на период 2010-2020 гг., с акцентом на три прорывные направления: совершенствование институтов рыночной экономики, ускоренное развитие человеческих ресурсов, создание современной и единой системы инфраструктуры. Вьетнам продолжает быстро и устойчиво развиваться, стремясь к заданным целям: благополучное население, сильное государство, демократическое, справедливое и цивилизованное общество.

Вьетнам признал независимость Казахстана 27 декабря 1991 г. Дипломатические отношения были установлены 29 июня 1992 г.[1] Чрезвычайный и Полномочный Посол Республики Казахстан в Социалистической Республике Вьетнам Б.Жумаханов вручил верительные грамоты Президенту СРВ Чьонг Танг Шангу 6 марта 2014 года. Чрезвычайный и Полномочный Посол Вьетнама в РК Нгуен Ван Хоа вручил Верительные грамоты Президенту РК Н.А.Назарбаеву 14 марта 2012 г.

Следует отметить политическое сотрудничество, в частности, встречи на высшем уровне Президента РК Н.Назарбаева с Премьер-министром СРВ Нгуеном Тан Зунгом в рамках Боаского Азиатского форума (о. Хайнань, КНР) 10-11 сентября 2012 г., 14-15 сентября 2009 г.- официальный визит Премьер-министра СРВ Во Ван Киет в РК.

С 2011 г. между Торгово-промышленными палатами РК и СРВ действует Деловой совет. Проведено 6 заседаний Казахстанско-вьетнамской межправительственной комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству (создана в 1997 г.). 11-12 ноября 2013 г. состоялось 6-е заседание Казахстанско-вьетнамской межправительственной комиссии по торгово-экономичес-

кому и научно-техническому сотрудничеству. Казахстанскую делегацию возглавил заместитель Министра Иностранных дел Республики Казахстан К.Ш. Сарыбай, вьетнамскую – заместитель министра промышленности и торговли Ле Зыонг Куанг. С октября 2012 г. между странами выполняются авиарейсы по маршруту Алматы-Хошимин.

На вьетнамский язык переведена книга Президента РК Н.Назарбаева «Критическое десятилетие». На казахский язык переведена книга Генерального секретаря КПВ Нгуен Фу Чонга «Вьетнам в мире обновления». 10-16 сентября 2012 г. в РК прошли Дни культуры Вьетнама. 11-14 июня 2013 г. в Ханое прошли Дни культуры РК во Вьетнаме.

В Стратегии развития страны на период 2010-2020 гг. и Стратегии развития до 2030 г. Президент Н. Назарбаев четко определил путь развития Казахстана, который отвечает желаниям и интересам большинства населения: построить на основе национального согласия независимую, стабильную, развитую и процветающую Республику Казахстан, занимающую достойную позицию в регионе и в мире.

В июле 2013 г. состоялся визит Президента Республики Казахстан в СРВ, который дал новый импульс казахстанско-вьетнамским отношениям. В ходе визита в присутствии президентов были подписаны соглашения об избежании двойного налогообложения, сотрудничестве в области гражданской авиации, туризма и образования, о взаимной правовой помощи по гражданским и коммерческим делам, а также Меморандум о взаимопонимании между крупнейшими экономическими и финансовыми центрами двух государств – Алматы и Хошимин. Нурсултан Назарбаев в ходе переговоров с Президентом СРВ Чыонгом Тан Шангом подчеркнул, что впечатлен успехами, которые достигнуты за последние годы этим государством и отметил большой потенциал казахстанско-вьетнамского партнерства.[2]

В рамках визита состоялся также бизнес-форум. Казахстанскую делегацию на нем возглавил заместитель Премьер-Министра – министр индустрии и новых технологий А.Исекешев. Одним из важнейших результатов работы диалоговой площадки стало создание Делового совета. Соответствующее соглашение подписано между торгово-промышленными палатами двух стран. Данный механизм, в купе с соглашениями межправительственного характера, позволит создать основу для активизации сотрудничества бизнесменов РК и СРВ.

19 марта 2015 г. в Ханое Посол Республики Казахстан в Социалистической Республике Вьетнам Бекетжан Жумаханов встретился с Председателем Ассоциации обществ дружбы Вьетнама Ву Суан Хонгом. Во встрече приняли участие Заведующая отделом по делам Европы Ассоциации обществ дружбы Вьетнама Фам Тхи Тхай, Генеральный секретарь вьетнамской Ассоциации выпускников российских/советских вузов Нгуен Тхи Минь Хиен и другие официальные лица.

В ходе встречи Посол довел до собеседников информацию о достижениях Казахстана за годы его независимости, а также об актуальных вопросах текущей внутренней политики и международного сотрудничества, включая подготовку к празднованию 20-летия Конституции РК и Ассамблеи народа Казахстана, а также 550-летия Казахского ханства и проведение в Астане международной выставки «ЭКСПО - 2017».

Особое внимание Б. Жумаханов уделил празднованию 20-летия Ассамблеи народа Казахстана. Посол проинформировал, что Казахстан является многонациональной страной, где проживают в мире и согласии свыше 130 национальностей и этносов. В данном контексте казахстанский дипломат отметил, что за два десятилетия Казахстан сумел создать уникальную модель политической стабильности и межнационального согласия, опирающуюся на динамичный рост экономики. Немаловажную роль в этом сыграла Ассамблея народа Казахстана, ставшая фундаментальным институтом развития межэтнических отношений в Казахстане.

Кроме того, на встрече Б. Жумаханов вручил присутствующим брошюры с текстом Послания Президента РК Н. А. Назарбаева «Нұрлы Жол», переведенные на вьетнамский язык и сообщил о предпринимаемых Казахстаном мерах в рамках реализации Новой экономической политики, касающихся комплексной индустриализации Казахстана.

В свою очередь Ву Суан Хонг, который также является членом Комитета по международным связям Национального Собрания СРВ и членом Президиума Отечественного Фронта Вьетнама, отметил теплый, дружественный характер отношений между нашими странами, высоко оценил динамичный рост Казахстана, а также успехи в политической и экономической сферах под руководством Президента РК Н. Назарбаева.

Председатель отметил важность развития народной дипломатии и выразил готовность к оказанию всесторонней поддержки по созданию Общества казахстанско-вьетнамской дружбы. По его словам, общество дружбы станет важным инструментом для продвижения взаимного партнерства между двумя странами. Кроме того, Ву Суан Хонг выразил заинтересованность в установлении сотрудничества между Ассоциацией обществ дружбы Вьетнама и Ассамблеей народа Казахстана.

9 февраля 2015 года Посол РК в Социалистической Республике Вьетнам Бекетжан Жумаханов встретился с Ректором Ханойского университета Нгуен Динь Луаном для обсуждения вопросов развития сотрудничества в области образования и науки между Казахстаном и Вьетнамом. Ректор Ханойского университета высоко оценил проводимую Президентом Казахстана политику, а также динамичный рост Казахстана, успехи в политической и экономической сферах. В ходе беседы были подняты вопросы обмена студентами в рамках гуманитарного взаимодействия. Посол РК предложил организовать подготовку казахстанских студентов в Ханойском университете по специальностям – вьетнамоведение и вьетнамский язык. В этой связи, ректор университета, беря в основу высокий уровень сотрудничества и традиционно дружественные взаимоотношения между Казахстаном и Вьетнамом, предложил широко развивать связи в области образования и установить прямое сотрудничество с казахстанскими ВУЗами. Он сообщил, что Ханойский университет готов принять казахстанских студентов и подписать соответствующие соглашения с Министерством образования РК и другими университетами республики.

Казахский национальный педагогический университет имени Абая – старейший вуз нашей страны, в стенах которого в разные годы получили высшее образование многие представители казахстанской интеллигенции. С обретением независимости Республика Казахстан активно интегрируется в мировое сообщество, является страной, в которой с уважением относятся к различным языкам, традициям и культурам, а толерантность рассматривается как приоритетное направление в государственной политике. Принятие Болонской конвенции Казахстаном также способствует интеграции страны в мировое сообщество. Данный процесс происходит не только в экономическом направлении, но и через развитие научных, культурных и образовательных связей республики с другими странами. В Послании главы государства Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 17.01.2014 г. «Казахстанский путь – 2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее» отмечено, что «за 22 года суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев и составляют фундамент будущего нашей страны».[3] Одной из указанных ценностей является национальное единство, мир и согласие в нашем обществе, которых мы достигли благодаря сохранению и популяризации самобытной культуры многонационального народа Казахстана. Университет, реализуя поставленные главой государства задачи, стремится построить эффективные научные и образовательные отношения с внешним миром. Следуя политике Президента Республики Казахстан, Казахский национальный педагогический университет имени Абая открыл и организовал работу международных культурно-образовательных и научных центров: «Центр Абая» в Илийском педагогическом университете (г. Инин, КНР) и, соответственно, «Казахско-китайский научно-культурный центр инновационного развития и обучения» в КазНПУ имени Абая; «Центр культуры и науки имени Абая» в Ханойском национальном педагогическом университете, «Казахско-вьетнамский культурно-образовательный центр» в Хошиминском педагогическом университете (Социалистическая Республика Вьетнам), «Культурный, языковой и художественный центр имени Абая» в Эрзинджанском университете (Турция), «Культурный центр и турецкое образование» Эрзинджанского университета в КазНПУ имени Абая.[4:418]

Целями и задачами данных центров являются: повышение международного имиджа университета; сотрудничество в области подготовки специалистов; координация академической мобильности преподавателей, студентов, магистрантов и докторантов; сотрудничество в области науки через организацию совместных научных проектов и проведение научно-методических семинаров, издание научных трудов профессорско-преподавательского состава; осуществление научного консультирования, чтение лекций и проведение он-лайн занятий для студентов; ознакомление с культурой и традициями Казахстана, Вьетнама, Турции, Китая; популяризация культурного наследия великого казахского мыслителя Абая Кунанбаева; обмен научно-методической и учебной литературой, развитие сотрудничества между библиотеками университетов. Открытию данных центров предшествовала серьезная организационно-методическая работа.

В контексте культурного взаимодействия нашим университетом в январе 2013 г. был открыт Центр культуры и науки имени Абая в Ханойском национальном педагогическом университете. В

приветственной речи ректор ХНПУ Нгуен Ван Минь отметил, что открытие Центра – свидетельство укрепления отношений между нашими государствами и огромного интереса вьетнамского народа к культуре казахского народа. Лейтмотивом данной церемонии были слова Абая «Человек, изучивший язык и культуру другого народа, становится с ним равноправным». Между сторонами была достигнута договорённость о проведении мероприятий, направленных на знакомство с самобытной культурой и традициями Казахстана.

Преподавателями КазНПУ имени Абая совместно с вьетнамскими коллегами был организован Круглый стол «Инновационные технологии в обучении иностранным языкам», на котором были обсуждены актуальные вопросы применения современных технологий в практике преподавания казахского и русского языков в иноязычной аудитории. Для студентов Ханойского национального педагогического университета были проведены занятия, на которых они познакомились с историей и культурой Казахстана. Важным событием в работе Центра культуры и науки имени Абая является публикация статей преподавателей КазНПУ в «Научном сборнике Ханойского национального педагогического университета».

Народная вьетнамская поговорка гласит: «Узнать можно лишь тогда, когда учишься, дойти лишь тогда, когда идешь». Представители обоих вузов выразили уверенность, что созданный Центр культуры и науки имени Абая станет важной вехой в истории казахстанско-вьетнамских отношений.

В октябре 2013 г. в Хошиминском педагогическом университете был открыт Казахстанско-вьетнамский культурно-образовательный центр. На торжественном заседании, посвященном открытию центра, проректор по международным связям Хошиминского педагогического университета Нгуен Тхи Минь Хонг подчеркнула важность организации и проведения совместных он-лайн конференций.

Ректорат Хошиминского педагогического университета выразил благодарность руководству КазНПУ им. Абая за работу, проведенную делегацией КазНПУ им. Абая, и надежду на дальнейшее тесное сотрудничество между вузами. В данное время проводятся занятия по русскому языку для студентов и магистрантов данного университета, проведена он-лайн конференция между КазНПУ имени Абая и ХПУ по интерактивным методам обучения языкам.

Новый этап развития науки и высшего образования в Республике Казахстан связан с переходом на международные стандарты, повышение качества образования и вхождения казахстанских вузов в мировые рейтинги. В Казахском национальном педагогическом университете имени Абая проводится планомерная и активная работа в области международного сотрудничества. Открытие образовательно-культурных центров в странах дальнего зарубежья способствует осуществлению совместных научных и образовательных проектов, разработке программ обучения студентов и магистрантов в рамках академической мобильности.

1 *Ашимбаева А.Т. Вьетнам в мировой экономике: динамичные преобразования, структурные сдвиги, нарастающий потенциал. Алматы: Print-S, 2012. - 360 с.*

2 *Казахстанская правда, 2013. 13 июля.*

3 *Казахстанская правда, 2014. 18 января.*

4 *Тохметов А.Т., Беласарова А. Культурные взаимосвязи Казахстана со странами зарубежного Востока // Материалы Международной научно-практической конференции «Политическая наука: особенности и проблемы», посвящённой 75-летию юбилею д.фил.н., проф. Абсаттарова Р.Б. – Алматы.: Ұлағат. 2015 г. – 472 с.*

Түйіндеме

Мақалада Қазақстан-Вьетнам елдерінің мәдениеті мен білім беру саласындағы қарым-қатынастарын дамыту мәселелері қаралған. Екі ел арасындағы университеттердің халықаралық ынтымақтастық мәселелері білім саласында көрініс табады. Осы саладағы негізгі жетістіктері мен болашағы ары қарай қарым-қатынас жасау барысында толығымен зерттелген. Осы процесстің аясында ұлттық-мәдени орталықтардың рөлдері ерекше көрсетілген.

Түйін сөздер: білім беру, халықаралық қарым-қатынас, университет, мәдени байланыстар.

Summary

Kazakhstan-Vietnamese cooperation: Experience and Prospects

Tohmetov A.T.

Abstract. This article discusses some of the issues of development of Kazakh-Vietnamese relations in the field of culture and education. Particular attention is drawn to the role of the university as a leading center of International cooperation between the two countries in the field of education. Moreover, the main achievements in this area and prospects of further cooperation are analyzed. The special role of national cultural centers in the revitalization of the process is emphasized.

Key words: education, international cooperation, university and cultural ties.

ТҮРІК ӘЛЕМІ БАТЫСПЕН ШЫҒЫСТЫҢ АРАСЫНДАҒЫ АЛТЫН КӨПІР

Д.А. Талеев – т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазНУ

VI-VII ғасырларда Ұлы Жібек жолының негізгі тармағы арқылы өткен халқаралық сауда керуендерін өз бақылауында ұстаған Түрік қағанатының ел мен елдің арасындағы рухани, мәдени және сауда-экономикалық, дипломатиялық байланыстардың қарқынды дамуына мұрындық болды. Түрік қағанатының демократиялық саясаты арқасында қазақстан қалаларын еркін қоныстанған соғдылық саудагерлер, шеберлер, дихандар түріктерге жалданып қала салып, егін егумен қатар қолөнері және зергерлік кәсіптермен де алаңсыз айналысқан. Сонымен қатар мақалада Батыс пен Шығыс елдері арасында ежелден қалыптасқан сауда байланысының тарихының кейбір кезеңдерінде баяулағанымен мүлдем тоқтап қалмағандығы айтылады. Осы күнгі батыс пен шығыстың арасын жалғастыратын тас жол салудың қарқынды дамуы Жібек жолының қайта жаңғырғандығының белгісі.

Түйін сөздер: түріктер, Түркістан, Турлар, Тұран, қағанат, Батыс, Ұлы Жібек жолы, Орта Азия, Орталық Азия, қалалар, мәдениет, деректер.

Жазба және археологиялық деректер мен тарихи әдебиеттердің мәліметтері бойынша IV–V ғасырларда Орталық Азия жерін мекен еткен түрік тектес тайпалардың бірігу процесі жүрген. Түркілер VI ғасырдың ортасында ел, ұлт ретінде қалыптасып, үлкен мемлекеттік бірлестікке айналды. Дәл осы уақыт аралығында Орта Азия жерін ежелгі *тұр* тайпалық бірлестігі мекен етіп жатқан. Сол *тұрлар* осы аймақты мекендеген ежелгі көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың жиынтық атауы ретінде алғаш иранның діни шығармасы Авестада аталады. Шығармада турлар б.з.д. I мыңжылдықтың басында Иранның егіншілік оазистерімен жауласқан ірі әскери-саяси бірлестік ретінде көрсетілген[1,11]. Алғаш авестада аталатын осы этникалық термин кейіннен *тұран* (тұрстан) топонимінің қалыптасуына негіз болды. Тұран туралы мәліметтер ежелгіиранның мифологиялық дастаны «Шах-намеді», ортағасырлық діни және тарихи шығармалармен парсы, араб және жергілікті ортаазиялық тарихи-географиялық еңбектерде айтылады. Орта Азияның ежелгі түрік топонимдерін зерттеген өзбек тарихшысы Ш.С. Камолиддиннің мәлімдеуінше III – IV ғасырларға жататын сасаниттік басылымдарда Тұран және Тұрстан атауларының қосалқы мағанасы (эквивалент) ретінде Түргістан атауы келтіріледі. Кейіннен эфтолиттер (Vғ.) мен түріктер (VI – VIII ғғ.) дәуірінде Тұрстан Түркістан, яғни «Түріктер елі» деп ауысады. Сондай-ақ тұран топонимі Хорезімнің ертеқушан және ертеортағасырлық уақыттарының теңгелерінде де кездеседі[2, 8-10].

Тұр мен түркі (түрік) этнонимін және Тұран мен Түркістан топонимдерін теңдестіру (бір ұғымда айту) мұсылмандыққа дейінгі және мұсылмандық ирантілдес тарихи-географиялық дәстүрдегі, сосын араб, ортаазиялық еңбектерде орын алған. Мәселен, ортаазиялық мұсылмандыққа дейінгі иран тілінде жазылған «Аятқар Зареран» атты ескерткіште тұран елін Хиюн деп атайды, яғни хунну (ғұндар) шығыстан келіп ирандықтармен қатынасқа түскен алғашқы түріктер болуы мүмкін. Тұран мен тұрандықтарға дәл осындай теңеуді Фирдаусидан да кездестіреміз[3, 89-92].

Топонимикалық сөздіктерде географиялық межелеу бойынша Қазақстан, Өзбекстан, Түркіменстан жерлерін қамтитын Тұран ойпаты сол жоғарыда айтылатын ежелгі тұрыстанмен сәйкес келеді[4,424]. Осы келтірілген деректердің мәліметтердің барлығыда VI – VII ғасырлар кезінде бүкіл Орта Азияны, оңтүстікте Тохарстан мен Бактрия және Үндістанның бір бөлігінде Түрік қағанаты билік орнатқаны жайлы ұғымда айтылады. В.В. Бартольд сасаниттік иран Түркістан, яғни «түріктер елі» деп Амударияның қарсы бетіндегі түріктердің үстемдік құрған жерлерін атаған[5,181] дейді.

Егер VI – VII ғасырларда нақты орныққан Тұранның географиялық аумағы Түрік қағанатының шекарасымен сәйкес келіп, Амударияның оңтүстігіндегі жерлерді де қоса қамтыған болса, онда ежелгі тұр тайпалары мен олардың мекені тұран жері түрік тектес халықтардың қалыптасқан екінші бір ошағы (отаны) деуге болады.

Осы айтылған Түркістан өлкесін б.з.д. I мыңжылдықтан бері мекен етіп келе жатқан сак, үйсін, қанлы, қарлұқ, оғыз, қыпшақ секілді түрік тектес тайпалық одақтар мен мемлекеттік құрылымдар отырықшы өркениеттің үлкен орталығына айналған, қалалар салып, олардың көркейіп, дамуына ұйтқы болған. Ежелгі грек деректері Арал маңын мекендеген Массagetтерде қалалық орталықтардың болғаны, ал қытай деректері Қаңлылардың Битянь, Сусе, Юени, Фуму, Юогань, Ги, Түріктердің Суяб, Баласағұн, Барсхан, Тараз секілді көптеген қалаларының болғаны туралы хабарлайды. Сондай-ақ

Жетісуды мекендеген Үйсіндердің астанасы Шығу қаласы жайлы да қытай деректерінде мәлімет бар[6,170-180]. Осы күндері археологиялық тұрғыдан қазылып, зерттеліп жатқан Шіріқрабад, Бәбіш-молла, Боланды, Отырар, Көкмардан, Алтынтөбе, Ақтөбе секілді көптеген қалашықтар сол көне қалалардың орындары.

VI-VII ғасырларда Еуразия жерінде ұлы империяға айналған Түрік қағанатының қоластына кірген жерлер шығыста Монғолстаннан батыста Памирге дейінгі аймақты қамтыды[7,29]. Қағанат билік орнатқан осынау кең-байтақ аймақтың кіндігін осы күнгі Қазақстанның жері құрады. Ал қағанатың негізгі ұлттық құрамы қазақ жерін мекендеген ежелгі тайпалардан тұрды. VI ғасырдың 60 – жылдары ірі, қуатты да құдретті мемлекетке айналған қағанаттың Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық ықпалы күшті болды. Осындай жағдайда Ұлы Жібек жолының негізгі тармағы түрік жері арқылы өтуі заңды құбылыс деп есептеу керек. Ол туралы белгілі ғалам К.М. Байпақов былай деп жазады: «VI-VII ғасырларда Қытайдан Батысқа баратын Жібек жолының бұрынғы бағыты (Ферғана арқылы) жақын да ыңғайлы болғанына қарамастан Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін тармақ жедел жандана бастады. Сауда жолының бағыт ауыстыруының басты себебі Орта Азиядағы бүкіл сауда қатынастарын бақылап отырған түрік қағандарының ордасы Жетісуда болуымен байланысты еді. Оның үстіне Ферғана арқылы өтетін жол VII ғасырда өзара қырқыс соғыстарының салдарынан қауіпті болды»[8,36]. Осы тұста қытайдан батыс елдеріне баратын керуен жолын бақылауға ынталы Қытай, Парсы, Үндістан және Византия секілді алпауыт мемлекеттер өзара күреске түсті. Осыған байланысты Персиямен керуен жолдары үшін соғысқан Византия өзіне сенімді одақтас іздеп Батыс Түрік қағанатына арнайы елші жіберген. Византия императоры Юстинианның жіберген елшісі З. Киликийский түріктің сол кездегі қағаны Дизабулмен (Естеми) Тараз қаласында (568 ж) кездескені жайлы деректерден белгілі[9, 10-11]. Екі жақты елшілік байланыстың орын алуы сол кездегі Еуразия құрлығында қалыптасқан саяси-экономикалық жағдаймен тікелей байланысты еді десек қателеспейміз.

Жібек жолының қағанаттың жері арқылы өтетін бағытының сол тұста жандануы заңды құбылыс деп түсіну керек. Біздің пайымдауымызша дәулетіне сәулеті сай түрік елі арқылы жүру халқаралық сауда керуендері үшін бір неше тұрғыдан тиімді болды. Біріншіден – түрік қағандары сауда жолымен керуендердің қауіпсіз, еркін қозғалысына жағдай жасады. Керуендер жол бойында қарақшы топтарға таланамыз деп қауіптенбеді. Екіншіден – тұрмысы өте дәулетті түріктердің керуен тауарларын сатыпалу мүмкіндігі жоғары болды. Мәселен, 629 жылы Жетісу арқылы Үндістанға өткен қытай діндары Сюань Цзянь түріктердің тұрмысы мен дәулеті жайлы сипаттама мәліметтер қалтырған. Ол Суяб қаласындағы түрік қағанының ордасында бірнеше күн қонақта болған. Діни ұстаздың сол кездегі алған әсері жайлы оның хатшысы «...Қаған көздің нұрын алардай алтын түспен безендірілген киіз үйде тұрады. Қағанның өзі жасыл түсті жібектен тігілген шапан киген, басына бір чжаннан астам (1 чжан-3,2 м) жібек сәлде ораған. Оны қоршай отырған тархандары түрлі-түсті жібек шапан киген». - деп қабарлайды [10,262-264]. Үшіншіден – түрік қалаларынан да түрлі тауарлар сатуға шығарылған. Қалаларда жасалған сауда барысында босаған орындарды саудагерлер жергілікті тауарлар есебінен толықтырған. Сюань Цзянь түріктердің бас қалалары Суяб, Мерке (Мыңбұлақ), Тараз (Талас), Испиджаб (Ақ өзендегі қала) туралы айта келіп, онда сауда мен егіншіліктің жақсы дамығандығы жайлы сүйсіне жазады. Қалаларда өзге елдерден келген саудагерлердің көп тұратындығы, басқа дін өкілдері ешқандай қысымсыз еркін тіршілік кешетіндігі жайлы да жағымды пікір қалдырған[11,266-270]. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың түрік дәуіріне жататын қалаларында жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған заттай деректер де осыны растайды. Суяб, Тараз, Жамуқат, Қойлық қаласының орнынан будда, мұсылман, христиан, зороастризм діндеріне қатысты ғимараттардың орындары мен заттай деректер көптеп табылған.

Осы келтірілген деректер мен дәйектер бұл күнде әлемге тараған түрік тектес халықтардың арғы тегі болған алғашқы түрік қағанаты батыс пен шығыстың арасындағы сауда-экономикалық, мәдени, рухани байланыстың алтын көпірі болғандығын көрсетеді. Қағанат өркендеп тұрған кезде мемлекеттің ішкі саясатында қалыптасқан демократиялық ұстанымдар көп ұлтар мен түрлі дін өкілдерінің бейбіт қатар өмір сүруіне жағдай жасады. Отырықшы егіншілік пен көшпелі малшылық кәсіпті қатар игерген түркілер өте дәулетті ғұмыр кешті. Сол дәулеттің арқасында Жібек жолы бойындағы Қазақстан қалаларында сырт елдерден келген саудагерлер мен құрылыс және қол өнері шеберлерін, зергерлер мен дихандардың еңбегін жергілікті билеушілер жалдап пайдаланды. Сол себепті де қазақстанның ежелгі және ортағасырлық қалаларында жүргізілген қазбалар кезінде Орта Азиялық шеберлердің туындылары (соғдылық ыдыстар мен бұйымдар) мен құрылыс өнері нақыштары жиі

кездеседі. Жетісу жеріндегі Суяб, Баласағұн, Тараз, Құлан, Меркі секілді ірі сауда орталықтарында соғдылықтар саудамен айналысса, қаланың басты ғимараттарын салуға соғдылық құрылысшылар жалданып жұмыс жасаған. Оларға қалаларда жеке үй салып, тұрақты қоныс тебуге, базарларда арнайы дүкендер ашуға толық ерік берілген. Ал негізгі байлық қоры малмен есептелетін түрік тектес жергілікті тұрғындар қара жұмыс істеп бас ауыртпай үй тұрғызуға ақы беріп, адам жалдағанды дұрыс санаған. Бабалардан берілген осындай мінез халқымыздың бойында (қазақтарда) бүгінге дейін сақталған. Түрік қағанаты кезінде қалыптасқан рухани мәдениетпен саяси-экономикалық бейбіт саясат араға көп ғасырлар салып қайталанып отыр.

Ежелден қалыптасқан Түркістан, «Түрік елінің» тікелей мұрагері Қазақстанның қазіргі ішкі-сыртқы саясаты, рухани және мәдени дамудағы ұстанымы сонау түрік қағанаты дәуіріндегі жағдайды талай ғасырларды артқа тастап қайталап отыр. Осыған ұқсас саяси-экономикалық ахуал Еуропа мен Шығыс елдері арасында да байқалуда. Кеңестік биліктің ыдырауымен байланысты жойылған темір шымылдық саясаты Шығыс пен Батыстың арасындағы сауда-экономикалық қатынастарының қайта қалыптасуына, яғни Ұлы Жібек жолының қайта жандануына жол ашты. XX ғасырдың 90-жылдарында қалыптасқан Қытай мен Қазақстан арасындағы сауда қатынасы бұл күнде Орта Азия мен Ресей арқылы Еуропа, Алдыңғы және Кіші Азия елдерімен жалғасты. Осы сауда жолы арқылы ел мен елдің арасыдағы саяси-экономикалық, рухани және материалдық мәдениеттер байланысы жаңа қарқынға ауысуда. Ежелден қалыптасқан Ұлы Жібек жолының қос құрлық халқы үшін өте тиымды екендігін бұл күнде өмірдің өзі дәлелдеді. Бұл күнде Орта Азиялық саудагерлер мен құрылысшылар, колонері шеберлері, т.б. кәсіп иелері қайта жаңғырған жібек жолы арқылы алыс-жақын көрші елдерге барып, жалданып жұмыс істеу арқылы нәпахасын тауып жүр. Қазіргі лексиконда кең қолданылып жүрген гостарбайтерлер деген теңеу сөз жаңа заман жаңғырығы.

Құдретті Түрік қағанатының саликалы саясаты арқасында ел мен елді арасында мәдениет, өнер, ғылым мен білімнің таралуына мұрындық болған Ұлы жібек жолы осы күнге дейін тоқтаған емес, тоқтамайды да. Әлемдік державолардың қаржыландыруымен соңғы жылдары қолға алынған Батыс Қытай-Батыс Еуропа тас жол қатынасын салу халқаралық жобасы осы айтқандарымыздың басты дәлелі десек болады.

1 *Авеста «Закон против ДЭВОВ» (Видевдат) СПб.: Изд-во Политех.ун-та, 2008. – 301 с.; Ширинов Т. Древнебактрийское царство. «Большой Хорезм» (VII—VI вв. до н.э.) //Очерки по истории государственности Узбекистана. Ташкент, 2001. 207 с.*

2 *Камолетдин Ш.С. Древнетюркская топонимия Средней Азии/Отв.ред. М. Исхаков. – Ташкент: «Шарк», 2006. – 192 с.*

3 *Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджан. – М., 1983.346 с.*

4 *Поспелов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь. -М.: «Русские словари»,1998.-372 с.*

5 *Бартольд В.В. Имтория культурной жизни Туркестана//Сочинения в 9 томах.Т.2.Часть 1.- М.,1963.С.181.*

6 *Бичурин Н.Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.; Л., 1950.Т. 11. С-147-168 Зуев Ю.А. Ранние Тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с. + вкл. 12 с; Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.Қ. Археология Казахстана. – Алматы, 2006. 356 с.*

7 *Археология СССР. Сети Евразии в эпоху средневековья. – М.: «наука», 1981. 309 с.*

8 *Байпаков К.М. Великий Шелковый путь (на территории Казахстана). – Алматы: «Адамдар», 2007, 496 с.*

9 *Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 228 с.*

10 *Зуев Ю.А. Ранние Тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 338 с. + вкл. 12 с.*

Резюме

Тюркский мир золотой мост между востоком и западом

Талеев Д.А.

В статье рассматривается роль тюркского мира в распространении торговых и культурных связей между Востоком и Западом в рамках Великого Шёлкового пути. В частности, создание благоприятных условий для развития отношений, торгово-дипломатических караванов проходивших с Востока на Запад и наоборот, в частности через Тюркских каганатов. Демократическая политика Тюрского Эля позволила приезжавшим согдийцам свободно обосновываться в казахстанских городах и заниматься сельским хозяйством, торговлей и ремеслом. Кроме того, занимались в строительстве городов и поселений. В заключение статьи приводится пример про современную историю развития торговых связей между Востоком и Западом, пролежавшим через территорию Казахстана.

Ключевые слова: Тюрки, Туркестан, Туры, Туран, каганат, Восток, Запад, Велики Шёлковый путь, Средняя Азия, Центральная Азия, города, торговля, культура, источники.

Summary

The Turkic world golden bridge between East and West

Taleev D.A.

The article discusses the role of the Turkic world in the spread of trade and cultural relations between East and West as part of the Silk Road. In particular, the creation of favorable conditions for the development of relations, trade and diplomatic caravan took place from East to West and vice versa, in particular through the Turkish possession. Democratic politics Turkic Khaganate who came sogdians allowed to freely settle in the cities of Kazakhstan and engaged in agriculture, trade and crafts. In addition, it hired in the construction of urban construction. Finally article gives examples about the modern history of the development of trade relations between East and West passing through the territory of Kazakhstan.

Key words: Turks, Turkestan, Tours, Turan, Khanate, Vastok, the West, the Great Silk Road, Central Asia, Central Asia, town, trade, culture, source.

ӘӨЖ 379.65а

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНЫҢ РУНИКАЛЫҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ

М.К. Тулекова – Тарих ғылымдарының докторы, ҚазҰПУ Әлем тарихы кафедрасының профессоры

Мақалада негізінен ежелгі түрк тайпаларының өмірі мен тұрмысы, ішкі және сыртқы саясаты мен алып жатқан территориясы туралы нақты деректер ретінде қолданылатын руникалық жазбалар туралы, оның ішінде Орхон-Енисей жазбалары, Күлтегін, Тоңкөк жазбаларының түрк халықтарының өмірі мен саяси аренадағы сол кездегі орны туралы құнды дерек екендігі сөзсіздігі баяндала отырып талдау жасалынды. Түбірі бір түркі тілдес халықтарға ортақ мұра болып табылатын ертедегі руникалық жазбалар тарихы зерделене отырып жекелеген жазбаша деректерге талдау жасалынып сол арқылы түрк тайпаларының рухани байлығы, материалдық байлығына баға берілді. Өткенімізді біле отырып ғана келешекке ұмтыла алатындығымызды ескерсек онда өткен ғасырларды көз алдымызға алып келе алатын ежелгі руникалық жазба ескерткіштер тарихымен таныса отырып оны келешек ұрпаққа жеткізу біздің негізгі басты мақсатымыз болары сөзсіз. Түбірі бір түрк халықтарының ортақ мұрасы болып табылатын руникалық жазба ескерткіштердің мәдени, рухани тарихымызда алар орны ерекше екендігі сөзсіз.

Тірек сөздер: орхон-енисей, евроцентризм, түркизм, гуманизм, руникалық

Қазақстан Республикасы өзінің егемендігін алған кезде алғашқы 15 минут ішінде тәуелсіздігімізді құттықтай отырып әлемде бірінші болып мойындаған Түркия Республикасы болды. Осы түбірі бір түрк халықтарының өткен тарихынан сыр шертетін деректер қатарына жататын ол түрк тайпалары туралы алғашқы жазба деректер, оның ішінде құнды деректер руникалық жазбалар болып табылады. Жалпы Туран елі, Туран жері бұрын қазақ, түрік, түркмен т.б. бөлінген емес, олар өздерінің түркерміз, түрк халқымыз деп атады. Сондықтан да осы түрк халықтары туралы деректердің барлығы біздің ортақ мұрамыз, ортақ тарихи дерек.

Жалпы адамзат баласының мәдениетінің өзі екіге бөлінеді: материалдық және рухани. Осының ішінде рухани мәдениет ежелгі түркі халықтарында өте жоғары сатыда дамыған. Оған дәлел ежелгі көне жазба деректердің көптеп жазылуы, жазу–сызу, халық ауыз әдебиеті, шеберлік өнері мен қол-өнерінің жоғары дамығандығы және ол өнер туындыларында сол кездегі өздерінің тұрмыс–тіршілігі мен қоғамдық өмірін сипаттай білуі. Көне түріктердің рухани әлемі - аса күрделі мәселелердің бірі. Бұл жөнінде зерттеушілер арасында бір-біріне қарама-қарсы пікірлер, түрлі көзқарастар, болжамдар аз емес. Евроцентристік көзқарасты жақтаушылар көне түріктер ерекше діндар болмады, саудаға да бейім емес еді, сондықтан төл жазуының әліпбиін шығаруға құлықсыз болдықатаң даланың жыл мезгілдерінің ығына жығылып, көшіп-қонып жүріп, табиғатқа тәуелділікке түскен көшпелілердің қоғамы - тарихы жоқ қоғам дейді[1]. Алайда Оңтүстік Сібір мен Орталық Азияда ұзақ жылдар бойы жүргізілген археологиялық және палеографиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелері көшпенділер «адамзаттың арамтамағы» деген үстірт түсінікті теріске шығарып, ғылыми дәйексіздігін көрсетіп берді.

Төрткүл дүниенің түкпір-түкпіріне тарап кеткен бүгінгі 160 миллиондай түркі тілдес халықтардың түп атасы - көне түріктердің рухани өмірі қанша күрделі болғанымен ол бабаларымыздың табиғат пен туған жерге деген сүйіспеншілігін, сауаттылық пен білікке ұмтылған құлшынысын, ел тұтастығын сақтауға деген талпынысын паш ететін ертедегі тарихымыздың жарқын беттері болып табылады. Сондықтан да көне түріктердің дүниетанымын, рухани қазынасын тұтас, әрі жан-жақты.

Еуразияның осынау ұлан-ғайыр кеңістігін «аспанда Көк тәңірі, төменде Жер мен Су жаратылғаннан бері» мекендеп келе жатқан түркі халқының рухани мәдениеті - әлемдік өркениеттің күре тамырлары құрамдас бөлігінің бірі болып келеді. Тарихи және ерекше геосаяси байланысты қос құрлықта өмір сүрген байырғы түркілер Шығыс пен Батыстың мәдениетіне тең үлес қоса отырып өздері де дамыды.

Жері кеңнің өрісі де, өресі де кең. Күні бүгінге дейін қаймағы бұзылмаған «Ұлың - Ұрымда, қызың - Қырымда», «Барар жерің Балқан тау, ол да біздің барған тау» деген мақал-мәтелдер сонау ежелгі түркі қағанаты тұсында туды, сондай-ақ, бұл олардың ұғымдық өлшемінің кеңдігін танытып келеді. Бұл пікіріміздің «мәңгілік тасқа басылып» қалған қасиетті куәсі -«Күлтегін» мен «Тоныкөк», «Білге қаған» мен «Тариат», «Талас» пен «Есік» сияқты көптеген ескерткіштер және қағаз бетіне түскен Баласағұнның «Құтты білік», Қашқаридің «Түрк сөздігі», Яссауидің «Диуани Хикмет» жазбалары. Осы ғылыми деректерге сүйене отырып, түркілердің жазба әдебиетінің негізі VII—VIII ғасырларда қаланған деген тұжырым жасауға әбден болады. Өйткені қасиетті бұл мұралар тек түркі жұртының ғана рухани қазынасы емес, бүкіл адамзатқа ортақ мәдени ескерткіш және иісі түркі тектес халықтардың әлемдік өркениетке қосқан үлесі болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, ер түркі тайпалары Еуразияның ең даласының төл перзенті санатында көк бәрілі байрақ астында емін-еркін өсіп-енгенді. Сақтар, ғұндар, қаңлы, үйсін, дулат, арғын, алшын, жалайыр, қимақ, оғыз, қыпшақ, қырғыз, қарлық сияқты түркі тектес басқа да тайпалар болашақ қазақ халқының негізін сол бір кезде осылай қалады. Біздің дәуіріміздің бірінші мың жылдығында парсылар, арабтар қазақ сахарасының оңтүстігінде Азияның терең қойнауынан тұңғыс тектес жужандар-аварлар т.б. келгені мәлім. Түркі тектес тайпалардың қалың тобыры оларды бойына сіңіріп, өзболмысын сақтап қалды.

Осы сәтте Мағжанның:

**Түркістан –екі дүние есігі ғой,
Түркістан-ер түріктің бесігі ғой...**

Не болмаса Жүсіпбек Аймауытовтың:

**Арғы атам-ер түркі,
Біз –қазақ еліміз,-**

деген шумақтары жадына оралады[2].

Қазақстан мен Түркияны сан ғасырлардан желі тартқан түбі бір туысқандық байланыстырып жатыр. Бүгінгідей күні тарихымыз, мәдениетіміз бен тіліміз, дініміз ортақтығы өзінен өзі ойға орала береді. Ежелгі Орхон-Енисей жас жазбалары мен Күнтегін, Тоныкөк жырлары, есімдері күллі әлемге әйгілі ұлы бабаларымыз Қорқыт ата, озық ойшыл, тендессіз ғұламалар Әбу Наср Әл-Фараби, Махмұд Қашғари, Қадырғали Жалаири, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иассауи, оның ізбасар шәкірті Маулиен, әйгілі мемлекет қайраткері Әмір-Темір, ата жұрттың басқа да даңқыты перзенттері біздің өткеніміз бен бүгінімізді сабақтастырып жатқан алтын көпір.

Атадан балаға өсиет болып келе жатқан осы тарихи түбі бір достық, туыстық, туыстық қатынас қайта түлеп, жандануда.кейінгі жылдары екі елдің өзара бауыластың байланысының арнасы кеңіп, терендеп барады.

Біздің елдеріміздің жан-жақты қарым-қатынас ынтымақтастығы Түркия мен Қазақстан халықтарының достық, туысқандық жарастығын нығайту ісіне қосылған сүбелі үлесі. Діні, тілі бір елдермен жан-жақты қарым-қатынас жасай отырып келешекте түбірі бір түркі әлемі өзінің саяси, экономикалық және мәдени дамуында бірлескені абзал. Бірлесіп көтерген жүк жеңіл деп текке айтылмаған.

Біздің арамыздың I мыңжылдығына Еуразия далаларында түркі халықтарының тікелей арғы тегі болып есептелетін саяси-этникалық бірлестіктер пайда болды, түркі тайпалары қасиетті көк тәңірге сыйына отырып, сол дәуірдің буддизм, манихейлік, христиандық, ислам сияқты әлемдік діндерімен танысты, өркениетті қоғамның барлық жетістіктерін игерді. Көшпелі және жартылай көшпелі өндіріс жағдайына өзіндік ерекше сипатағы биік мәдениет қалыптасты. Қола дәуірінің алғашқы кезеңінде қалыптаса бастаған Еуразия тайпаларының тұтастығы мен сабақтастығы күдік тудырмайды. Бұл тайпалар алғашқы көшпелілер дәуіріне дейін өркендеді және көне түркілік кезеңдегі этникалық топтардың қалыптасуына ұйтқы болды.

Көне түркі дәуірін зерттеушілердің бірі-белгілі өнертанушы М.В.Горелик киімдерді, әскери туларды сол кезеңнің технологиясына сай қалпына келтіру ісіне үлес қосты. Ол көне түркі туының бейнесін кескіндеген еді. Бұл жұмысқа негіз болғаны-Шығыс Түркістанның Мың үңгіріндегі түрлі-түсті қабырға суреттері және YII ғасырда соғды үлгісімен жасалған Мемлекеттік эрмитражда сантаулы қасқырдың күміс басы. Ақ тудың еніндегі күн шұғылалы қызыл сары өрнектер түркі халықтарының

кілем сияқты қолөнер туындыларында кеңінен кездеседі. Бірінші қасиет тұту көптеген әлем халықтарының аңыз-эпсаналарында, мифологиясында сақталған Түркілер үшін де көк бөрі бейнесі ерекше мәңгі ие болған. 1968 жылы Монғолияның Бугут деген жерінен бірінші түркі қағанатының соңғы тілінде жазылған ескерткіші табылды. Ескерткіштің ұшында аяқ-қолы шабылған адамды бауырына алған бөрі бейнесі берілген. Қаған құлпытасындағы бұл ерекше бейненің мәні неде?

ҮІ ғасырда Қытай тарихшылары жазып алған түркі аңызы бойынша үлкен саздың жиегінде өмір сүрген түркілердің бабаларын көрші тайпалар жойып жіберген. Бұл қырғының тек қол-аяғы шабылған тоғыз жасар бала ғана тірі қалады. Оны бір ұрғашы қасқыр асырап алады, кейінен сол баланың әйелі болады. Жаулардан ықпал көкжал қасқыр турфаның солтүстігіндегі Ерен қабырға үңгірлерін паналап, сол баладан он ұл табады. Көкжал ұлдары кейінен үйленеді. Оның Ашина атты немересі бір тайпаға көсем болады. Кейіннен Ашина тайпасының ұрпақтарын Алтай өңіріне әкелген соң, жергілікті тайпаларды басқарып түркі атана бастайды.

Қорыта айтқанда, ашина түркілердің ел басы болған кезде, ордасына бөрілі байрақ тігеді. Қытай жылнамаларының мәлімдеуінше, бөрілі бейне әрқашан көне түркі туларында бейнеленген. Осы сияқты тулар бастапқыда найза ұшындағы бөрі басты рәміз арқылы берілген. Кейіннен бұл бейне жалау бетіне түсірілген, бұны этнографиялық және фольклорлық деректер де айғақтайды. Көк бөріні кастерлеу іздері біздің халқымызда да сақталған. Қазақ бақсы –балгерлері емдеу кезінде көкжал ананы, сырттан қасқырды, көксерек арланды кезек-кезек көмекке шақырып отырады. Қорытынды Ел басы Н.Ә.Назарбаевтың сөзімен аяқтайық: **«Қазақ даласы – Ұлы Түркі елінің қара шаңырағы»**[3].

1. Савинов Д.Г. *Государство и культурогенез на территории Южной Сибири в эпоху раннего средневековья.* -Кемерово, 1994.- С.4; Қуанышбекқызы Ж., Мәмет С. *Күлтегінмен келген кие.* // *Егемен Қазақстан*, 2001, 19 мамыр (№100).

2. Салғараұлы Қ. *Түрік әлемі: тарихты қайта пайымдау.* -Астана, 2000. 5 б.

3. Назарбаев Н.: *«Мәдени мұра»-мемлекеттің соңғы стратегиялық ұстанымы.* // *Егемен Қазақстан*.14 ақпан-2007.-№38(24615).-Б.1-3.

Резюме

Рунические памятники письменности в истории тюркских народов

Тулєкова М.К.

В данной статье содержатся сведения о древне-тюркских племенах, их жизни и быте, внутренней и внешней политике, занимаемой ими территории и все эти данные содержались в рунических письменных памятниках, среди которых Орхон-Енисейские письменные памятники, Култегин, Тонькок, содержащие сведения о жизни, месте на политической арене того времени, безусловно и безоговорочно являются ценным фактом. Изучая ранние рунические письменные памятники, являвшиеся общим культурным наследием всех тюркоязычных народов, изучено духовное и материальное богатство тюркских племен. Учитывая тот факт, что без прошлого нет будущего, основной и безоговорочной целью является сохранение исторических сведений о рунических письменных памятниках для будущих поколений. Рунические письменные памятники, которые являются общим наследием тюркских народов, безоговорочно занимают в нашей культурной, духовной истории особенное место.

Ключевые слова: орхон-енисей, евроцентризм, тюркизм, гуманизм, рунический.

Summary

The Rune monuments of the written language are in history of turkic people

Tulekova M.K

In this article there is information about anciently-turkic tribes, their life and way of life, domestic and external policy, territory occupied by them and all these data were contained in the Rune writing monuments, among that Orkhon-Yenisey writing monuments, Kultegin, Tonykok, containing information about life, place on the political arena of that time, undoubtedly and unreservedly are a valuable fact. Studying the early Rune writing monuments, being general cultural heritage of all turkic language people, the spiritual and material wealth of turkic tribes is studied. Taking into account circumstance that without the past there is not future, a primary and unreserved purpose is maintenance of historical information about the Rune writing monuments for future generations. The Rune writing monuments that are general heritage of turkic people unreservedly occupy the special place in our cultural, spiritual history.

Keywords: Orkhon-Yenisey, eurocentrism, turkism, humanism, Rune.

УДК: 94 (369.2): 005. 91

АВАР ҚОҒАМЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ӘКІМШІЛІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

А.К. Шокатова – әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, PhD докторант, тарих, археология және этнология факультеті. Email: aisek85@mail.ru

Т.Н. Мухажанова – әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, т.ғ.к., доцент, тарих, археология және этнология факультеті. Email: Tolkyn_3010@mail.ru

Авар қоғамының әлеуметтік-әкімшілік басқару жүйесі ерте ортағасырларда феодалдық мемлекеттің негізі болған. Қағандық әкімшілік басқару жүйесі мемлекеттіліктің нышаны. Батыс пен Шығыс халықтарының мәдени синтез барысында әлеуметтік-әкімшілік басқару жүйесі дамудың жаңа үдерістерін басынан кешірді. Осы үрдіс орта ғасырларда өз жалғасын тапты. Халықтардың Ұлы қоныс аударуы барысында мәдени синтездің қарқынды дамуы жаңа келбеттегі мемлекеттік бірлестіктердің қалыптасуына алып келді. Яғни, YI ғ. Қалыптасқан Алтай өңірінен Шығыс Еуропа даласына қоныс аударған – аварлар, түркілік дәстүрді Батыс жерінде дәріптеушілер болды.

Жалпы тарихта ерте орта ғасырлар кезеңіндегі басты тарихи үдеріс, халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңі. Халықтардың Ұлы қоныс аудару кезеңіне қуатты серпін берген түркі тайпа ұйымдары – ғұндар және одан кейінгі авар, хазар тайпалары. Түркі халықтары Еуразия құрлығындағы мәдени үрдістердің алмасуына дәнекер болып, жаңа этникалық топтар мен тайпалардың құрылуына алып келді. Мәдени синтездің тиімді және тиімсіз жақтары да болды. Әрине біржағынан синтездің барысында түркі халықтарының Еуропа әлемінде ассимиляцияға түсіп, жоғалып кетуіне алып келді.

Түйін сөздер: синтез, мәдениет, мәдени жаһандану, мәдени біркелкілік.

Ерте орта ғасырларда Шығыс Еуропа даласына қоныс аударған авар тайпалық бірлестігі шығу тегі жағынан түркі тайпалардың бірі болып табылады. Авар мәселесі отандық тарих саласында зерттелмеген тың тақырып. Сондықтан авар қағанатының тарихы қазіргі таңда өзекті болып отыр. Жалпы Еуропаға қоныс аударған түркі тайпаларының әлеуметтік-әкімшілік басқару жүйесіне өз заманында жылнамашылар аса назар аудармаған. Сондықтан деректер аз болғандықтан археологиялық мәліметтерге арқа сүйейміз.

Археологиялық мәлімет бойынша, аварлардың Еуропада болуын үш кезеңге бөлуге болады: 1) Ерте авар кезеңі - өте қысқа мерзімде болғандықтан, бұл дәуірге байланысты зерттеу жұмыстары, археологтарға көптеген қиыншылықтар туғызады, 2) Орта авар кезеңі, сосын 3) VIII ғ. басынан IX ғ. басына дейінгі аралық, кейінгі авар кезеңі деп аталып, бұл дәуірде иран-монғолдыққа тән – биік қорғандар, атты жеке жерлеу сияқты дәстүрлер жоғалған.

Венгрия территориясынан және көршілес мемлекеттердің жерінен, авар кезеңіне жататын, жиырма мыңнан аса қабірлер табылған. Археологтардың міндеті, қазба жұмысы барысында табылған заттарды жүйелеу, классификациялау, уақытын анықтау болды. Уақыт шеңберін анықтау археологтар үшін тіпті қиындықтар туғызған, себебі авар зираттарынан тиын ақшалар өте аз табылғандықтан, дәл мерзімін айту мүмкін болмаған. Сондықтан аварларға қатысты жалпылама хронологиялық шеңберін жазба деректерге көбірек сүйенеміз.

Зираттардан табылған қымбат бағалы заттардың кездесуіне байланысты, авар қоғамында, иерархияның болғандығын байқауға болады. Билік басында қаған тұрды. Осы мәселе жайында VI ғ. тарихшысы Григорий Турский жазбаларында “қаған” сөзіне анықтама беріп хан атағымен баламалайды [1]. Византия тарихшыларының мәліметі бойынша, аварлардың қағанының билік түріне қатысты мәліметтер беріп, шексіз билік жайында хабарлайды. Сол кездегі түсінік бойынша “игумен” термині үйдің қожайыны деген мағынаны білдірген, ал “деспот” термині – үйір малдың қожайыны деген мағынаны білдірген.

Авар қағанының билік түрі жайында деректер, монархиялық билік тек лонгобардтарда және түркілерде, сонымен бірге аварларда болды дейді. Яғни бұл жерде біз, Авар қағанатында монархиялық биліктің, әкеден балаға мұра ретінде берілетінін байқаймыз.

Біздің негізгі қарастыратынымыз Авар қағанатының тарихы болғандықтан, алдымен осы “қаған” “қағанат” деген атауға тоқталуды жөн көрдік. Гаган (“gaganus”) түркі сөзі “қаған” хан деген мағынаны білдіреді. Қаған – бұл атак, барлық түркі халықтар арасында кең тараған. Қағанат атауы түркілер дәуірінен басталады, яғни түркі қағанаты батыс түрік қағанаты деген сияқты, Авар қағанаты болды. Қаған, хан, патша сөздерінің мағыналары бір.

565-578 жж. Византия императоры Юстин II былай деген екен: “Қағанмен бейбіт қатынасты сақтау үшін, ең алдымен оның балаларын кепілдікке алу керек” деген, ал Юстиннің әскер қолбасшысы Тиверийдің ойынша, қағанға тәуелді архонттардың балаларын кепілдікке алғанның өзі жеткілікті дейді. Яғни, бұл жерден Авар қағанатында архонттардың болғандығының дәлелі бола алады.

Мәліметтерге қарағанда авар тайпалық одағында ерекше басқарушы рөлді “Вархонит” (Uarchonitae) тайпасы атқарған. Яғни вархониттер руынан негізінен ақсүйектер шыққан. Оларға бағынатын бірнеше тайпалар, соның ішінде гепидтерді (герман тайпасы, кезінде ғұндарға бағынышты болған), өздерінің құлдары ретінде есептеп, жиі-жиі алым жинап отырған. Алым ретінде көбінесе азық-түліктер, жер шаруашылығынан шығатын өнімдердің жартысын жинаған. Мысалы, Франк қолбасшысы Сигибертті тұтқыннан босатып алу үшін аварларға ұн, жемістер, қой және өгізді төлем ретінде төлеген. Менандр осы мәселені жобалап былай дейді; аварлар гепид тайпасынан барлық төрт түлік малдың оннан бір бөлігін талап еткен, олар лангобардтармен одақтасып гепидтерді жеңгеннен кейін, түскен олжаның жартысын және бүкіл гепид жерін талап еткен. Сонымен авар қағанатының құрамына қандай көп мөлшерде келімсектер келіп кірсе де, олар жергілікті тайпалық одақтың дәстүрін, жалғастыра отырып варварлық жартылай мемлекеттің жаңа кезеңін қалыптастырды [2].

Құнды деректердің бірі болып Григорий Турскийдің шығармасы болады. Автор аварларды кейбір жылнамашылар сияқты ғұндар дей отырып мынадай жазады: «Король Хлотарь қайтыс болғаннан кейін ғұндар Галлияға басып кіреді. Оларға қарсы Сигиберт шығып, соғысып оларды қудалаушылыққа ұшыратады. Бірақ та олардың карольдері елші жіберіп Сигибертпен достық қатынасты орнатты» [1,87-89].

Аварлардың қоғамдық қатынастарын зерттей отырып, рулық-тайпалық дәстүрлерін көрсетуге тырысайық. Жазба деректер, соның ішінде Псевдо Маврикийдің Стратегиконына тоқталсақ төмендегідей құнды мәліметтерді келтіруге болады. Аварлардың үлкен тайпа ұйымы көптеген рулардан тұрған. Жылнамашы әсіресе аварлардың әскери ұйымына баға берген. Олардың саяси қатынастарына келе, автор қағанның билігін ерекше атайды. Ғұндардағыдай, аварлар соғыс өнерінде, әсіресе садақпен жебені қастерлеген. Аварларда түркілерге тән атты әскер басым болған да, олар атүстінде шауып, қарсыластарын садақ оғымен баудай түсіретін. Қарулары қылыштан, садақ пен жебеден, найзадан тұрған. Сондықтан аварларға төтеп беру үшін, оларға қарсы атты әскермен шығу керек. Аварларға жайылымды жер бермеудің жолын іздестірген дұрыс деген, себебі олар аттарынан басқа, өздерімен бірге басқада көптеген мал түрлерін айдап жүреді.

Византиялық хронистер аварлар және олардың қағанаты туралы жазған мәліметтері аз емес. Осыған орай біз, бұл кезеңде Византия империясына, аса үлкен қауіпті Шығыстан келген осы түркі тайпа одағының төндіргенін біле аламыз.

Аварларда қағанның бірінші әйелі қатын (катун) деп атаған, соған қарағанда оларда, басқа шығыстың халықтары сияқты көп әйел алушылық болған сияқты. Қағаннан кейін – тудын тұрды, олар елдің бір бөлігін және югурдің билеушілері болса керек. Қағанның тапсыруы бойынша қағанатта салық жинаушыларды тархандар деп атап – олар ақсүйектер болуы мүмкін. Иерархиялық баспалдақ бойынша тарханнан төмен қарай – тайпа мен ру көсемдері тұрды. Тайпа мен ру көсемдеріне қатысты (Сентэндрде, Бочеде, Кунсентмиклош–Бабонда т.б.) жерлерден, археологиялық қазба кезінде қабірлерден табылған құрал-саймандар әртүрлі заттар дәлел бола алады.

Кей жерлерде екі адамның сүйегі бір қабірде жерленген, олар кішкентай баласымен анасы болса, немесе әйелмен еркектің бірге жерленуі, яғни күйеуі өлгеннен кейін, жесірін де өлтірген болса керек. Бірақ, екеуінің бір мезгілде өлуі де мүмкін деген тұжырымдар да бар.

Аварлар, басқада көптеген этникалық топтар және де көшпелі халықтар сияқты, дамыған құлдықты білмеген. Олар құлды әскерде, үй шаруасында пайдаланған. Көбінесе басқа тайпа мүшелері немесе соғыс тұтқындары және дағдарысқа ұшыраған тайпа мүшелері – аварлардың құлы болған.

Бас бостандығы жоқ адамдар жайында, төмендегі мәліметті келтіруге болады: “Аварлар Панонияда өз биліктерін орнатқаннан кейін, шамасы славян тайпаларының бір бөлігі, әсіресе авар территориясының орталығында (Кереш пен Муреш атты өзендердің аралығын) мекендегендер еріксіз, бас бостандығынан айрылған. Яғни құл славяндар болған [3]. VI ғ. “Панония” жері заңды түрде империяның шекара күзеткерлері ретінде аварларға беріледі, сондықтан аварлар бұл жерді және оны мекендеген халқын заңды түрде жеке меншігіміз деп қарастырған, яғни осы жерде славян тайпаларының бір тармақтары қоныстанған болатын. Бірақ қағанаттың шеткі аймағындағы славян этно-әлеуметтік ұйымдар (тайпалар және оның одақтары) сақталды, қағанға тиімді қызметтерді де

атқарған. Аварлардың өмір сүру дәстүрі соғыс немесе тонаушылық болды, яғни жаулап алған тайпаларды алым-салыққа батырып, немесе азық түліктің тең жартысын жинап алып отырды. Жанама жазба деректердің мәліметтері бойынша олар құлдықты білген, тіпті қолданбалы қанаушылықтың түрімен де таныс болған, бірақ таптық қатынастарды бұл кездері дамып жетіліп тұрды деп айтуға болмайды, әйтседе таптық жіктеліс, яғни қарапайым тілмен айтқанда бай, кедей, құл деп бөлінушілік болған. Сонымен таптық қатынас жаңадан қалыптасып тәй-тәй басып келе жатқан. Аварлар өздерінің билігін славян және т.б. тайпаларды қорқыныш пен үрейлендіріп және қатыгездігімен қорқытып басқарған. Мысалы 593 жылы славян шеберлері авар әскерін Сав өзенінің келесі бетіне өткізу үшін, қайықты “таксиархтардан қорыққандарынан жасаған” яғни бұл жердегі таксиарх деп отырғанымыз авар әскер қолбасшылары қызметін атқарғандар [4].

Славян тайпаларының құқысыздығы жайында, қағанның ең алдымен тұтқындалған аварларды босатуға тырысқанынан көруге болады. Бұл тайпалар ағаш шебері болғандықтан қағанаттың әскерін, суда жүзу құралдармен (төрт адам көтеретін жеңіл, “моноксил” немесе “однодеревки” деп аталатындар) және де (шамамен 20-40 жауынгер көтеретін) ауыр соғыс кемелерімен қамтамасыз етіп отырған [5]. Славян тайпалары жайында әңгімемізді жалғастыратын болсақ, қаған Византия қалаларын басып алуда кеңінен пайдаланған. Славяндар қағанаттың шамамен жарты мөлшерін құраған.

Сонымен VI-VII ғғ. аралығында қағанның славяндарға үстемдігі мықты болғанын, бірнеше тарихи факторлар дәлелдейді. Мысалы 626 ж. аварлардың Константинопольге жорығы барысында, славяндар теңіз шайқасында жеңіліске ұшырағандарды қаған түгел қыруын талап еткен. Дәл осы кезден бастап, славяндар аварларға қарсы шыға бастайды. Нәтижесінде VI ғ. 30 жылдарында славяндардың қағанатқа қарсы “Само” бастаған мемлекет құрылған. Қағанат ішінде сонымен қатар, славяндардан басқа, протоболғарлар т.б. тәуелді тайпалар көтеріліске шыға бастайды.

VII ғ. ортасынан бастап Авар қағанатының ықпалы, халықаралық қатынаста да, әлсірей бастайды. Қағанаттың құдіреттілігінің әлсіреуінің бірден-бір себебі, ішкі қарама-қайшылықтардың белес алуы. Яғни авар басшылықтарының арасындағы күресі және тайпалар арасындағы қақтығыстар болды. Осы кезден бастап Балқан түбегінің саяси өмірінде, империя мен славян арасында текетірес күшейе түседі.

Қазіргі таңда VII-IX ғғ. қатысты авар қоныстарының орындары, қалдықтары табылған. Ең ірі қазба жұмыстары Венгрияда, Дунайда Варош қаласының маңында отыз жеті қоныстың қалдықтары табылған. Бұл қазба жұмыстарына қарап, аварлардың ауылдар сияқты топтасып, жартылай жерсіз үйде тұрған, оның қабырғасы ағаштан құрастырылып, ішінде пеші болған. Көптеген тұрғын үйлерден астық сақтайтын, шұқырлар табылған, құрылыстарда балшықтан жасалған ошақтары болған. VII ғ. әр ауылдарда тұрғын үйлер, шеңбер бойымен дөңгеленіп орналасқан. Дәл осындай тұрғын үйлердің орналасуы Эльба және Молдавияда байқалады. Бұл тұрғын үйлерге, жартылай көшпелі аварлар, қыс кезінде малдарымен, жазғы жайылымдардан кейін келіп қыстап шығатын болған. Қазіргі тілмен айтқанда, қыстақ болған. Көктемнен күзге дейін, киіз үй іспеттес тез жиналатын, құрылыстарда тұрған [6]. Үйлердің құрылысы жайында деректерде аварлардың негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болған. Айталық 562 ж. қаған Юстинианға елші жіберіп, жер сұраған. Яғни шамамен осы кезден бастап бақташы түріндегі мал шаруашылығы мен жер игерушілікпе айналыспақшы болады. Дунай бойындағы тұрақ, олардың негізгі орны болды. Осы жерде авар одағының құрамындағы тайпалар әсіресе славяндар жер игеріп, егін егіп, отырықшы мәдениеттің негізін қалаған. Демек Шығыс Еуропа даласы түрлі мәдениеттердің араласуының үлкен қазанына айналды. Жоғарыда айтып өткендей, аварлар жаулап алған тайпаларды құлға айналдырды, және де оларда патриархалды құлдық болды дедік. Яғни осы отырықшы егін шаруашылығымен айналысқан тайпалар, Авар қағанатын және оның әскерін азық түлікпен, бидаймен, тамақпен, етпен қамтамасыз етіп отырған. Сондықтан кейбір орыс тарихшылары, аварларды жартылай отырықшы тайпалық одақ дейді. Негізінен, таза авар тайпасы VII ғасырға дейін өздерінің дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығымен айналысып, дамытқан. Сонымен Авар қағанатының негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы. Мысалы, Константин Богрянородныйдың хабарлауынша: “Жылсайын Далматидің басқа да қалаларынан атты жауынгерлерді жинап, олардың шамамен мыңға жуығы Дунай өзенін, аварлардан қорғауға күзетке тұратын. Ал аварлар болса өзеннің келесі бетінде көшпелі өмір сүретін. Далматидан келушілер, жиі жайылып жүрген малдарды көретін болған. Бір кездері олар өзеннің арғы бетіне өтіп, ол жақта кімдер тұратынын білгілері келеді. Өзеннен өткеннен кейін, олар аварлардың тек әйелдері мен балаларын ғана көреді, ал ер азаматтары мен жасөспірім ұлдары жорықта болған дейді [7]. Яғни бұл жерден аварлармен ғұндардың жалпы экономикалық негізі мал шаруашылығы екендігін айқындайды.

Аварлар көшпелі малшылар, өздерінің экономикалық қорын, тонау мен жаугершілік арқылы кеңейтіп отырған. Осы жаугершілік соғыстар барысында, аварлар отырықшы халықтармен араласып, ассимиляцияға ұшырайды. Біртіндеп жартылай көшпелі өмірден, отырықшылыққа ауысты. Сондықтан тұрғындардың жартысынан көпшілігі (ең алдымен римдіктердің ұрпақтары, сарматтар және славяндар) жер шаруашылығымен айналысты.

Аварлардың тұрмыстық өмірінде негізі рөлде ат, яғни жылқы малы атқарды. Жылқы сүйектерінің қалдықтарын зерттеу барысында, бұл аттар шығыстық тұқымнан шыққан – жылдам жүргіш, төзімді, дала жазықтары мен құмды алқаптарда көшіп қонуға бейімделгені анықталған [8]. Дәл осы жылқыларды ертеортағасырлар дәуірінің шеберлері, сүйектен немесе күмістен ойып жасаған.

Аварлар жылқы өсірумен қатар, ірі қара өсірумен де айналысқан, қой, ешкі, тауықтар – қабірлерден жұмыртқаның қалдықтарының табылуы себепкер болады. Шошқа малының сүйектеріне зерттеу жүргізу барысында, кейбір молалардан шошқа малының сүйектері табылған, бұл дегеніміз, авар қоғамында славян тайпаларының көптігін және олардың ықпалын көрсетеді.

Олардың өсімдік өсіруі жайында мәліметтер өте аз. Астық мәдениетінде тары, бидай т.б. (аварлар және славяндар да) өсірген. VI-VII ғғ. жерді ағаш соқамен қопсытқан, көптеген құрал жабдықтарын темірден жасаған.

Көпшілік қабірлерде қыштан жасалған құмыралар жақсы сақталған, олардың көпшілігі кейінгі авар кезеңінде қыштан күйдіріліп жасалынған. Кейбір ыдыстар шеткі аймақтардан әкелінген, яғни шекаралас көршілерден, себебі қыш ыдыстар, алыс сапарларды көтере алмайтын болған.

Қазіргі Венгрия территориясынан, сол заманның темір балқытатын домна-пештерінің қалдықтары табылған. Темірден қару жарақтар өндірісте, ауыл шаруашылығында пайдаланатын құралдар жасаған.

Тауар қатынасына байланысты айтар болсақ, тауар өндірісі тек өздерінің қажеттілігін қамтамасыз ету жағдайында ғана емес, сонымен қатар айырбаста болған. Оны бірден бір дәлелдейтін, авар қабірлерінен көптеген шеттен келген заттардың көптеп кездесуі дәлел болады. Мысалы, солардың ішінде, алтын, күміс және қола сырғалар, блезік, жүзік, бас киімдер, әртүсті әйнек моншақтарды атап айтуға болады. Жазба деректерден Византия императорының Авар қағанына сыйлық ретінде, жібек маталар т.б. әртүрлі қымбат заттарды бергенін білеміз. Ал археологиялық қазбада жібек маталардың қалдықтары, киімдер де сақталмаған. Осы заттардың бәрін сатып алған немесе мал, жылқы, былғары жүнге айырбастаған.

Латын жазба деректері бойынша сауда және базар орындары болған. Осы жерлерге аварлар өздерінің тауарларымен келген және де кезіп жүрген көпестер мен қолөнершілер жиналатын болған. Қолөнершілер белгілі бір жерге жиналатын болған. Оны дәлелдейтін Кунсентмартон ауылының маңында табылған қабірді айтуға болады. Заттардың ішінен пластинкалық кеудеше табылған: елдегі жол тораптары, жолаушылар үшін әрқашан қауіпті болмаған.

Авар қағанатына көпестер алыстан, тіпті сонау Шығыстан келетін болған. Кейбір мәліметтер бойынша, Карпат арқылы Батысқа маңызды сауда жолдары өтетін болған. Барлық көшпелі халықтардың дәстүрлері сияқты, аварлар да сауда керуендерінен баж салығын жинап отырған. Осының арқасында жекелеген аймақ басшылығының, тіпті қағанның даңқы біршама өскен. Аварлардың көпестері де көрші аймақтарға сауда сапарымен қатынас жасап отырған, оны Византия авторларының деректері дәлелдейді.

Ал енді, аварларда ақша болды ма? деген сұрақ туады. Мәліметтерге қарағанда аварлар өздерінің ақшаларын шығармаған. Кейбір зерттеушілердің тұжырымдауы бойынша, аварлар Византияның алтын тиындарының жасанды көшірмесін жасаумен айналысқан дейді. Бірақ барлық қағанаттың территориясынан империяның көшірме тиын ақша қоры табылған, яғни осы мәселеге кесіп тұжырымдар жасауға болмайды, сонымен бірге бұндай көшірме ақшалар көршілес елдерден де табылған.

Менандр т.б. деректерге сүйенетін болсақ, VI ғ. византиялықтар қағанатқа салықты алтынмен төлеп отырған. Мәліметтер бойынша жалпы бір жылдық салықтың мөлшері 80 мың алтын солид болған, ал 600 жылдан бастап 100 мыңға дейін көтерілген. Кейінірек бұл соммада жеткіліксіз болған. VII ғ. басында Византия императорлары аварларға “бейбіт өмір сүру үшін”, жылсайын 120 мың солид төлеп отырған. Кейбір есептеушілердің қорытындылауы бойынша византияның алтын қорының 1/75 бөлігі аварларға салық ретінде төленіп отырған (империяның қазынасының жыл сайынғы түсімі, шамамен орташа алғанда 37 мың кг. алтын, яғни 8 млн солидті құраған). 626 жылға дейін Авар қағанатына шамамен 6 млн. солид төлеген, яғни бұл дегеніміз 25 мың кг. Алтын [5,с.17]. Бұл сансыз көп тиын айналымға түспеген. Шамасы аварлар бұл алтындарды әшекей-бұйымдар мен ыдыстар

жасауға жұмсаса керек; бұл ақшаның біраз бөлігі көсемдер арасында бөліске түскен, дәл осы ақшалар археологиялық қазба кезіндегі қоймалардан табылған.

Жоғарыда көрсеткендей, Баян қағанның бұдан бұрын ғұндарға бағынышты болған, бірсыпыра көшпелі халықтар тәуелді еді. Қағанатта жаңа феодалдық дәстүрлер дами берген, бұл процес аварларда Еуропа территориясына келмей тұрып-ақ басталған. Кезінде ғұндар IV ғасырдың екінші жартысында Ұлы қоныс аудару қозғалысын бастап, жаңа қоғамдық қатынастардың және өркениеттің пайда болуына жол ашқан. Авар тайпа одағының да Еуропаға өзінің әсері тиген деуге болады. Аварлар шығыстан мынадай жаңалықтарды әкелді: жетілген ат әбзелдері, айырықша темір үзеңгіні атауға болады және қару жарақтар, соның ішінде бір жүзді қылыштар және қанжарлар. Жоғарыда айтып өткендей аварлардың басты қарулары садақ пен жебе болды. Авар дәуіріне жататын жебелер анағұрлым үлкен және ұзын болған. Қазба жұмыстары кезінде, қабірлерден сүйектен және темірден жасалған үш қырлы садақтың ұштары сақталған. Найзалары бұрынғыларға қарағанда ауырлау болып келеді. Қарулануға байланысты жаңалықтардың енуі, әскери тактикада өзгерістер болды, әсіресе атты әскер бұрынғыдан да жандана түскен. Деректерге сүйенетін болсақ, аварлар сол заманның қамал бұзатын қандай техникалар болса, солардың бәрімен қаруланған.

Енді, осы аварлар оқып жаза алдыма екен? деген сұрақ туындайды. Археологиялық мәліметтер бойынша, аварлар руникалық жазуды білген: мысалы, олар жамандықтан сақтану үшін, әртүрлі жалбарынуларды шимактап ойып жазған, және әртүрлі заттардағы жекеленген белгілер (тамға) таңбалар сақталған. Бірақ осы жазу хат жазыста немесе әдеби жылнамалар жазуда пайдаланды деген мәліметтер жоқ. Шамасы батырлар жыры, дастандар, аңыз әңгіме және ертегілер, барлық халықтардағыдай ауызша әкеден балаға берілсе керек.

Аварлардың тілі, жоғарыда айтып өткендей түркі тілі. Біз ол жайында көбінесе жеке адамдардың аттарынан, атақ даңқтарынан байқаймыз. Мысалы: елші аттары (Менандрда сақталған) Кондих, Салак, Кок, шаманның біреуін Боколабр деп атаған. Шамасы осы аттар шығу тегі жағынан түркілік болса керек. Қаған, тудун, югур, тархан, таксиарх сияқты атақ даңқтары, олардың түркі тілдес екенін айқындайды. Сонымен аварлар түркі тілдес тайпалар болған, ал славяндар шамасы угрофиндік топқа жатса керек. Мысалы авар қағанының аты “Баян” – манғол сөзі – бай деген мағынаны білдіреді. Тайпа аты “вархониттер” дегенде жұрнақ “т” манғолша көпше түрді білдіреді. Шамасы авар одағына манғол элементтерін жуан-жуандар әкелсе керек. Қазіргі таңда ғылымда авар одағында негізгі тілі түркі тілі болғанмен, манғолдық, ирандық мәдениеттің таралғаны айқындалып отыр. Византиялық және Батыс Еуропалық авторлар (мысалы Менандр, Павел Диакон) аварларды ғұндармен байланыстырады, Менандр бойынша, аварлардың ғұндармен, ұқсастықтары тілімен дәстүрінде десе [2], Павел Диакон [9] олардың арасында генеалогиялық байланыстар бар дейді. Әсіресе Византия жылнамашыларын таңқалдырғаны, шығыстық салт бойынша, аварлардың шаштарының өрілгендігі.

Аварлардың және Авар қағанатындағы халықтардың наным-сенімдері жайында мәліметтер өте аз. Бір деректе тек негізгі шаман жайында мәлімет келтірсе, ал енді біреулері, аварлар идеологияны жақтаушылар болған деседі.

Аварлар дүниені екіге бөлген; жер бетіндегі дүниемен, жер асты дүниесі деп. Оны дәлелдейтін қабірлерден табылған, өлген адамның жанына тамақтың, ат, қару жарақтардың бірге көмілуі, о дүниеде де жауынгер күресін жалғастырады деп түсінген. Шамандық түсінік бойынша келесі дүние бірнеше деңгейден, бірінен кейін бірі болады деп түсінген. Яғни өлгендер жоғарыға ұмтылу кезінде жебелер көмектеседі деп, адаммен бірге садақ пен қорамсақты жерлеген.

Жерлеу рәсімдерінің алдында немесе жерлеу кезінде, адам жататын жер жаман рухтардан “тазар-тылатын”. Оны отпен немесе ыстық шоқпен аластайтын болған.

Әртүрлі халықтар өздерінің салт дәстүрлері бойынша, өлген адамның басын батысқа немесе шығысқа қаратып жатқызатын болған. Аварлар да белгілі бір ортақ бағдар болмаған себебі, әртүрлі өте көп тайпалардың жиынтығынан құралғандықтан. Көптеген жағдайда өлген адамға магиялық яғни сиқырлау сияқты рәсімдер жасаған. Себебі, өлген адам о дүниеден қайтып оралуы мүмкін деп түсінген.

Сонымен аварларда жоғарыда айтып кеткендей, шамандық наным сенімдер болған және де о дүниеге сиынған, қазба кезінде табылған әшекей бұйымдардағы аң стиліндегі орнаменттер, фитимизмнің нышаны болса керек, бұл аң суреттерін салу, олардың Азиядан шыққандығының бірден-бір дәлелі.

Аварлар мықты шебер, өнерлі халық болған. Олар сүйекті өте шебер пайдаланған, әсіресе мүйізден көп бұйымдар жасаған. Жылнама, жазба деректердің мәліметі бойынша; олар әдемі кілемдер мен

маталар тоқыған, күміс пен ағашты өңдеп, бейнелеу суреттер салумен айналысқан. Өкінішке орай бұл заттар біздің күнімізге дейін сақталмаған. Оның есесіне темірден жасалған, әшекей бұйымдары сақталған, айталық – Византия үлгісіндегі сырғалар, білезік, жүзік, сақина, түрлі-түсті әйнектен жасалған моншақтар. Шамасы бұлардың бәрі Шығыста жасалса керек. VI-VIII ғғ. Авар қағанатының ерікті жауынгерлері, белбеулерінің ұшын темірден жасап әшекейлеп, өрнектеп таққан. Дәл осындай қаңылтырмен аттың әбзелдері қапталған. Кейінгі авар дәуіріндегі белбеу ұштары, өрнектеліп құю әдісімен жасалған. Сондықтан олардың ішінен екі бірдей ұқсастарын табу қиын. Белбеулерінің темірден жасалған ұшын өте үлкен етіп құйып, оған әртүрлі орнаменттерді, адамдардың немесе алпарысып жатқан жануарлардың суреттерін бейнелеген [10]. Көсемдердің қылыштарымен қорамсақтары алтынмен қапталған, ал қарапайым жауынгерлердікі – күміспен жалатқан. Тіпті темірден жасалған үзеңгі көмкеріліп өрнектелген, ал кейбіреулері күміспен безендірілген.

Қабірлерден қыштан жасалған құмыралар да табылған. (Сексара қаласының маңынан қыш пештерінің қалдықтары табылған). Яғни авар қағанататында қолөнер жақсы дамыған. Бір өкініштісі авар дәуіріне жататын қыш құмыралар аз өрнектелген.

Сонымен авар қоғамындағы әлеуметтік-әкімшілік басқару жүйе атты мақаламызды қорытындылайтын болсақ, авар тайпаларының Батысқа келуінің себеп-салдары қарастырылды. Малжансыз, азық – түліксіз, еш қорсыз келген аварларды, жергілікті ғұн тайпалары аварлар деп атап, қолдап сол ортаға бейімделуіне мүмкіндіктер жасаған. Жат жерге тез үйренісіп, тіпті олар аландармен одақтасу арқылы, Шығыс Рим империясымен қатынас жасап, одақ құрады. Византиялық авторлардың мәліметтеріне сүйенетін болсақ, аварлардың күшінің мықтылығы мен санының көптігі, олардың жаугершілік соғыс барысында бірнеше тайпаларды өзіне бағындырып алса, ал кейбіреуімен одақтасуында еді.

Қорыта келгенде, аварлар Еуропаға келмей тұрып, бұл тайпалық бірлестікте рулық дәстүрлер ыдырап, феодалдық қатынас дамыған. Жартылай феодалдық мемлекеттің негізі қаланғанымен бұл процесс даму шегіне жетпеген. Аварлар тек көшпелі мал шаруашылығымен айналысушылар деген орыс тарихшыларының идеяларын сынға алып, олардың сонымен қатар отырықшылықпен де, шұғылданғанын дәлелдеуге тырыстық. Аварлардың Еуропа даласына әкелген үкен жаңалығы жетілген ат әбзелдері болды. Авар қағанатының негізін салушыларда басқада Шығыс халықтары сияқты, негізгі қарулары садақ пен жебе болды. Аварлар сөзсіз түркі тілдес тайпа. Оларда басқа түркі тілдес тайпалар сияқты, пұтқа табынушылық басым болған.

1 Турский. Г. История франков. Академия Наук СССР. Литературные памятники / Пер. В.Д. Савуковой. – М.: Наука, 1987.- 459 с.

2 Менадр Протектор. История// Византийские историки/Пер. С.Дестуниса. СПб.,1860, С. 313-470.

3 Артамонов М.И. История Хазар. – Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. – 515 с.

4 Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. - М.: Наука, 1982. - С. 13 - 61.

5 Раннефеодальные государства на Балканах VI-XII вв./Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М.: Наука, 1985. – 354 с.

6 Толстов С.П. Города гузов // Советская этнография. -1947. –Вып.3. –С.81, 276.

7 Константин Богрянародный. Офемах и о народах/ Пер.Г. Ласкина.1899. -188 с.

8 Баришич Ф. Чуда Дмитрия Сулинского как исторически извори. –Белград, 1956. -С.50-64.

9 Павел Диякон. История лангобардов //Хрестоматия по истории средних веков. –М., 1961. Т.1. С.531-532.

10 Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л.: Наука, 1951, – 255 с.

Резюме

«Социально-административная система управления Аварского общества»

А.К. Шокатова – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет истории, археологии и этнологии, PhD докторант. Республика Казахстан, г. Алматы

Т.Н. Мухажанова – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, факультет истории, археологии и этнологии, к.и.н., доцент. Республика Казахстан, г. Алматы

Культурный синтез между народами Запада и Востока берет свое начало с эпохи саков, гуннов и раннего средневековья. Этот процесс продолжился и в средневековий. Культурный синтез интенсивно развивался во времена Великого переселения народов. Авары переселившиеся с Алтайского края на Восточную Европу, пропагандировали там тюркские традиции.

Во всемирной истории главной исторической тенденцией раннего средневековья является Великое переселение народов. В этот период мощный рывок для Великого переселения народов дали тюркские племена –гунны, авары и хазары. В Евразийском континенте тюркские племена повлияли на смену культурных процессов и к появлению новых этнических групп и племен. Можно выделить положительные и отрицательные стороны культурного синтеза. С одной стороны, из за культурного синтеза народов, многие тюркские племена ассимилировались с Европейским миром и это привело к их исчезновению.

Ключевые слова: синтез, культура, культурная глобализация, культурная идентичность.

Summary

Socio-administrative management system of the Arab Society

A.K. Shokatova - Al-Farabi Kazakh National University, PhD doktorant.

T.N Mukazhanova - Al -Farabi Kazakh National University, candidate of historical sciences, docent, Department of History, archeology and ethnology

Cultural synthesis between the peoples of the West and the East has its origins with the Saks and Huns in early and medieval ages. This trend was continued in the Middle Ages. During the Great Migration cultural synthesis intensively developed. That is, the Avars who moved from the edges of the Altai in Eastern Europe in VI century - popularized the Turkic tradition in the West.

In general in the history of the Middle Ages was an important historical process of the Great Migration. During this period, a real leap forward for the Great Migration of Peoples gave Turkic tribes as huns and the Avars, Khazars tribes. Turkic tribes in Eurasian continent affected to the change of cultural processes and the emergence of new ethnic groups and tribes. There are positive and negative aspects of cultural synthesis. On the one hand in the synthesis of the European world Turkic peoples assimilated the cultural sphere, and this has led to the disappearance.

Key words: synthesis , culture, cultural globalization, cultural identity.

УДК 327 (574)

ҚАЗАҚ-АУҒАН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ– БҮГІНГІ КҮННІҢ МІНДЕТІ

Г.А. Тастемирова – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Мақалада қазіргі Орталық Азия елдері арасындағы, әсіресе Ауғанстан мәселесіне байланысты қалыптасқан жағдаятты оңдастыру мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар экономикалық және мәдени байланыстарды кеңейту жөніндегі ұсыныстары мен нақты қадамдары жайлы сөз болады. Сонымен қатар Қазақстан тарапынан жасалып жатқан басқа да көмектерге тоқталған.

Кілт сөздер: Ауғанстан, қарым-қатынас, көмек көрсету, келісімдер, ынтымақтастық.

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасып, бүкіләлемдік халықаралық қарым – қатынаста және саяси үрдістен өзіндік келбетімен айқын орын алуы отандық ескі халық-аралық ұстанымдардан арылып, жаңа бағытта дамуына мүмкіндік туғызды. 2009 жылы ЕҚЫҰ-да Қазақстанның төрағалығы туралы мәлімдемені ілгерілету, сондай-ақ Қазақстанның саяси және экономикалық даму жолын дүниежүзі қауымдастығына таныту жөнінде келіссөздер мен кездесулер өткізу жоспарланып отырғандығын мәлімдеуі қазіргі кезеңдегі еліміздің алыс жақын мемлекеттермен қарым -қатынасының сипатын айқын көрсетері сөзсіз. Елбасы 2008 жылғы жолдауында: «Халқымыз осы заманғы және бәсекеге қабілетті зайырлы мемлекетті белсене орнатып жатыр. Міне, нақ сондықтан да мен қазірдің өзінде мұндай тәжірибе жинақтаған Қазақстанның халықаралық деңгейдегі мәдениетаралық және конфессияаралық үнқатысу орталықтарының бірі ретінде қызмет атқаруға әзір екенін тағы да қуаттағым келеді...»[1] - деп еліміздің халықаралық қарым қатынастардағы қазіргі келбетін сипаттап өткен.

Кеңес Одағының күйреуі және қос кіндікті дүниенің құлауына байланысты халықаралық қатынастардың жаңа жүйесі пайда болды. 1991 жылғы 16 желтоқсанда Қазақстан тәуелсіздік туралы декларация жариялады, дүниежүзілік қоғамдастыққа және экономикаға дербес енуге мүмкіндік алды. 1992 жылы қаңтарда тоғыз шет мемлекетпен дипломатиялық қатынас орнатты. Республикамыздың сыртқы саясат ведомствосы ұлттық мүдде мен 53 жалпы адамзаттық мүдделерді үйлестіріп жүргізетін дипломатиялық саясатқа кірісті. 1992 жылы қаңтардың 23-інде Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесі өзінің мәжілісінде Бас Ассамблеяға Қазақстан Республикасын Біріккен Ұлттар Ұйымына мүшелікке қабылдауға ұсынатын қарарды мақұлдады [2]. Өзінің геосаяси орны жағынан екі алып держава – Ресей мен Қытайдың арасына орналасқандықтан Қазақстан осы елдермен қатынастың жаңа бағыттарын айқындау, шекаралардың бұзылмайтындығын мойындап, оны құжаттар арқылы бекітуді басты назарда ұстады.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған алғашқы жылдары-ақ өзінің сыртқы саясатын тездетіп қалыптастыруы қажет болды, әйтпесе, біздің мүдделерімізге орасан нұқсан келуі мүмкін еді. Қазақстанның сыртқы саясатының тұжырымдамасын Президент Нұрсұлтан Назарбаев өзінің 1992 жылғы

мамыр айында шыққан «Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» атты еңбегінде атап көрсетті. Еліміз өзінің геосаяси жағдайын, этнодемографиялық және басқа факторларды ескере отырып, көп бағытты дипломатияны жүзеге асыруға кірісті. Мұның мәні – әлемдік деңгейдегі істерде елеулі орын алатын және еліміздің нақты мүдделері байланысатын мемлекеттердің бәрімен достық және өзара сенімділік сипатындағы қарым-қатынастарды дамыту деген сөз. Шетелдік ықпалдастарымыз бен қарым-қатынасымыздың құқықтық негізін жасақтау қажет болды. Қазақстанға инвестиция тарту үшін, ең алдымен, екі жақты дипломатиялық қатынас орнату шарты алға қойылды. Сыртқы 54 саясатымыздың қалыптасу кезеңі мынадай өрелі міндеттерді жүзеге асырудан басталды. Біріншіден, біздің мемлекетіміздің шын сипатын танытуымыз, екіншіден, Қазақстанды халықаралық дәрежеде мойындатып, оның қауіпсіздігі мен аумақтық тұтастығын қамтамасыз етуіміз қажет болды. Үшіншіден, әлемдік шаруашылық жүргізу мен экономикалық байланыстарға белсене араласуымыз қажет болды.

Сонымен қатар отарлық және кеңестік кезеңдерде бұрмалауға ұшыраған халықтың тарихи санасын қалпына келтіру, өз мемлекеттігін сәйкестендіру аясында өгіп жатқан рухани және мәдени әрлеу барысында Қазақстан Республикасы көршілес елдермен, тарихи тамыры бір туысқан халықтармен ежелгі қарым-қатынастары мен байланыстарын жаңғыртуға да ерекше назар аударып келеді. Алыс және жақын көрші мемлекеттермен жасалатын ресми халықаралық қарым-қатынастармен қатар елдерді жақындастыратын мәдени байланыстардың да маңызы зор. Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев Астанаға алғашқы ресми сапармен келген Ауғанстан Президентімен кездесу барысында «Ұлы Дала елі мен Ауғанстанның тарихи тұрғыдан қалыптасқан тәстүрлі достық қарым-қатынастары, бері мәдени-рухани байланыстары бар екенін айтты. Екі ел арасындағы қарым-қатынас бірнеше ғасыр бұрынғы Қазақ хандығы мен Ахмад-шах Дуранидің кезінен бастау алады» -деп тоқталып өтті.

Қазақстан Республикасы мен Ауғанстан Ислам Республикасы арасындағы дипломатиялық қатынастар 1992 жылғы 12 ақпанда орнатылды. 2002 жылы Кабулда ашылған ҚР Дипломатиялық миссиясы 2003 жылдан бастап Елшілік мәртебесінде жұмыс істеуде. Екі ел арасындағы мәдени байланыстар саяси және экономикалық ынтымақтастық қатынастардың құрамдас бөлік ретінде он жылдан астам уақыт ішінде әр салада нақты нәтижелерге ие болды.

Бүгінде Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы байланыстардың қатарында жалпы мәдениет пен өнер, білім мен ғылым, ақпарат құралдары мен баспасөз, діни-рухани байланыстардың өкшелеп, жалпы екі ел арасындағы ресми мемлекетаралық қатынастардың құрамдас бөлігі ретінде әрқайсысы өз саласында жеке бір ағымды құрайтынын айту қажет. Алғашқы кезде бұрын үзіліп немесе тоқырап қалған дәстүрлі туысқандық байланыстарды қалпына келтіру мақсатымен жалпы мәдени байланыстар көлемінде орнатылған осы қатынастар бүгінгі ғылыми-техникалық мүмкіндіктер, нарықтық қатынастар ықпалымен әр салада нақты нәтижелерімен толығымен түсуде. Оған Ауғанстан мен Қазақстан арасындағы экономикалық байланыстардың нәтижелерін мысал ретінде келтіруге болады. Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың тапсырмасымен Ауғанстанға көмек көрсетілуде. Атап айтқанда, Қазақстанның қаржыландыруымен: мектеп, аурухана, жолдар, бірнеше көпір салынуда. Бірақ, мемлекеттің дамуы үшін ең маңыздысы жастардың білім алуы. Қазіргі таңда Ауғанстан тұрғындарының саны 31 056 997 адам. 14 жасқа дейін 44,6% болса, қалғанның 53%, ал 65 және одан жоғары жастағылардың саны тек 2,4% құрайды. Өмір сүру деңгейі орташа 43 жас. Ұлты пуштун, тәжік, өзбек, хазар, түркімен және т.б. Халқының сауаттылығы 36% оның 51% ер азаматтар, 21% әйелдер құрайды. Ал таулы аймақтарда 98% халқы сауатсыз. Өкінішке орай, бүгінгі таңға дейін елдегі халықтың 2% ғана жеке құжатын (таскера) алған. Қалғандарында ешқандай құжаты жоқ. Талибан кезінде 22% ер балалар, 8% қыз бала мектепке барған болса, 2004 жылдан талибандар биліктен кеткеннен кейін 54,4% мектеп жасындағы балалар мектепке барды. Орта мектептегі оқушылар саны 4 млн. жетті. Елдің сауаттылығы осы күнге дейін айтарлықтай көтерілген жоқ. Соның салдарынан елдің экономикалық, әлеуметтік жағдайы көтерілмей келеді. Сауаттылықпен күрес – қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып қала бермек. Бәсекеге қабілетті, дамыған мемлекет болу үшін ең алдымен жастарының дені сау, жоғары білімді болуы тиіс. Қазіргі заманның талабына сай жаңа технологиялармен жұмыс істей алатын, қабілетті ұрпақ тәрбиелеу әр мемлекеттің басты міндеті болып отыр. Ауғанстанда 57% некенің 16 жасқа толмаған жас қыздар болса, 80% қыздарды мәжбүрлеп немесе зорлап жасалған неке боп саналады. Ал ауыл-аймақтарда қыз баланы 8-10 жасында тұрмысқа береді.

Ауғанстан басқа мемлекеттер тарапынан жастарды оқытуға көптеген гранттар бөлінеді. Жастар да әртүрлі мемлекеттерге барып білім алуда. Бірақ қазіргі таңда бастауыш мектепте әріп танып, білім алуы ең үлкен проблемаға айналып отыр. Оның түрлі себептері де бар. Ауғанстанның оңтүстік

аймақтарында талибандар жиі орналасқан Қанадағар, Гельманд, Гхор, Ғазни қалаларына жақын орналасқан ауыл-аймақтарда мектепте мұғалімдер жетіспеушіліктен балалардың білім алуы қиын.

Дүние жүзінде экономикасы мен әлеуметтік жағдайы төмен мемлекеттің бірі – Ауғанстан. Ал сауаттылығы жағынан да артта келе жатыр. Ауғанстанның шеткі аймақтарында миллион халық тұратын жердің өзінде 4-5 мектеп бары мәлім. Алғашқы сауатын ашу үшін мектептің жетіспеушілігінен молдадан құран үйреніп оқуға тырысады. Ауғанстан үкіметі бұдан екі жыл бұрын білім беру саласына жеке инвестиция енгізуге рұқсат берілгелі бері қазір 300-ден аса жекеменшік мектептер ашылаған. Олардың оқушыларының 40 пайызын қыздар құрап отыр. Ауғанстанның сол түстігіндегі Парван аймағында алғашқы жекеменшік мектеп ашылды. Оған ұл-қызы аралас 300 оқушы тіркелген. Оқу ақысы ай сайын 15 долларды құрап отыр. Баласын оқытып отырған ата-ананың барлығына бірдей бұл қаржыны төлеу оңай емес. Бірақ, ондай мектептер бәріне қолжетімді емес. Барлық отбасы төлей алмайды. Себебі отбасында бір адам жұмыс істесе, тапқан табысы жетпейді. Дегенмен, жекеменшік мектептердің оқу сапасы жоғары. Отбасына ақша төлеу қиын болғанымен, олар оқу сапасына риза. Жекеменшік мектептерде балаларын оқытқысы келетін отбасылардың көбеюі өте маңызды және бұл алға ұмтылушылық деуге болады. Бұдан 10 бұрын Ауғанстанда бірде-бір зайырлы да, көпшілікке арналған да мектеп жоқ еді. Тек азғантай ұл балалар діни мектептерге баратын еді. Ал қыздар талибан билігі кезінде оқудан қол үзіп қалған болатын. Себебі рұқсат етілмеді.

Биылғы оқу жылында 7 миллионнан аса оқушы Ауғанстандағы 9000-дай мектеп табалдырығын аттады деген білім министрлігінің мәліметі бар. Олардың 35-40 % қыздар құрады деп мәлімдейді оқу министрлігінің департамент қызметкері. Бірақ мұндай табыстар оңайлықпен келген жоқ. Елдің оңтүстігі мен шығыс аймақтарында талиптер мектептерді өртеп, оқушылар мен мұғалімдерге жиі шабуыл жасайды. Бір ғана өткен жылдың өзінде 60-тан аса мектеп отқа оранып, қауіпсіздіктің жеткіліксіздігінен 650-дей мектеп жабылып қалды. Ал Қандағардағы бір мектептің оқушы-қыздарының бетіне қос қарулы химиялық қосынды сұйықты шашып, олардың беттері мен қолдары күйіп қалған.

Ауғанстандағы білім беру деңгейінің нашарлығынан талай бала үйінде отыр. Мектеп жасындағы олардың барлығын да қамту үшін бірнеше мыңдаған жаңа мектептер қажет. Ауғанстанның 34 аймағына кәсіби мұғалімдер ауадай қажет. Ауған Білім министрінің айтуынша, кейбір мектептерде, мұғалімнің жетіспеуі себепті, жоғарғы сынып оқушыларын мұғалімдік қызметке алу жағдайлары кездесуде. Мысалы ағылшын курстарын бітірген мектеп оқушыларын, ағылшын тілінен сабақ беруге алуға тура келеді. Мұғалімдердің кәсіби шеберлігін көтеру істері мен оқулықтар шығару, жаңа мектептер салу істері халықаралық қауымдастық көмегінің жүзеге асырылуы мүмкін емес.

Қазірге дейін көптеген оқушылар жерде отырып, дәріс алуда. Қауіпсіздіктің жеткіліксіздігі мен қасаң дәстүрлердің сақталуы көптеген ата-ананы қыздарын үйлерінде ұстап, мектептерге жібермеулеріне итермелеп отыр. Осыған орай білім беру саласының ресмилері ауыл ақсақалдарынан бастап, діни тұлғалардың әлгіндей ата-аналарға ақыл айтып, қыздарын мектептерге жіберуілеріне көндіруге шақырып отыр. Қалалар мен ауылдарда мектептерді қолдау кеңестері құрылған. Осы шаралардың нәтижесінде оқушы қыздардың саны өсе түсуде. Тіпті шашылған қышқылдардан беттері күйіп қалған қыздардың өзі, ем-домдарын қабылдағаннан кейін мектеп қабырғасына қайта оралды.

Өкіншке орай, қазіргі күнге дейін Ауғанстанның көпшілік облыстарында қыз балалардың мектепке баруға мүмкіндігі жоқ болуы. Сауатсыздықпен күресу шараларын жасап Дайкунде облысы орталығында білім беру департаментінің қолдауымен әйелдерге арналған 125 сауат ашу орталығында 9 айлық курс жұмыс істейді. Қазір орталықта 3,5 мың әйел азаматтары оқып жатыр. Курста әр түрлі жастағы әйел адамдар оқиды. Бұрын әйелдерге оқуға рұқсат берілмесе, қазір орталықта тек сауат ашып қана қоймай тұрмысқа пайдалы кеңестермен бөлісіп, өмір сүруге деген ынтасын артыра түседі. Орталықтан сауат ашып үйренген ана баласын да оқытуға ұмтылады. Оқуға деген құлшыныстары артып, балаларын ақылы мектепке оқытуға да дайын.

Мектеп бітірген қыз баланы басқа мемлекеттерге оқуға жіберу отбасылар үшін үлкен проблема. Бірақ жылдан жылға өзгеріс байқалады. Мен де қазір Қазақстанға оқуға келгеніме қуаныштымын. Қорыта келе айтарымыз, білімді ана, білімді ұрпақ тәрбиелейді. Білімді ұрпақ, болашақта өз отанына қызмет ететініне, мемлекетінің өркендеуіне үлес қосатын азамат боларына сеніміміз мол. Сондықтан Қазақстан тарапынан жасалып жатқан көмектердің ең маңыздысы «ҚР Үкіметінің 2009 жылдың 13 қарашадағы №1829 қаулысымен мақұлданған «Қазақстан Үкіметі мен Ауғанстан Ислам Республикасының Үкіметі арасындағы Білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы келісім. Келісімде «Қазақстан тарапы 2010-2014 жылдар аралығында жыл сайын Ауғанстан Ислам Республикасы

азаматтарының қатарынан 200 адамды: оның ішінде 140 адамды жоғары оқу орындарына және 60 адамды техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарына оқуға қабылдайды. Медициналық мамандықтарға жоғары оқу орындарына қабылдау 2010-2012 жылдар аралығында жүзеге асырылады. Білім алушылардың жалпы саны 1000 адамды құрайды, оның ішінде 700 адам-жоғары оқу орындарында, 300 адам-техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарына. Оқыту 2019 жылға дейін (медициналық мамандықтар-2020 жылға дейін) Қазақстан Республикасының қаражыты есебінен жүзеге асырылатын болады» делінген. Осы келісім негізінде 2010 жылдан бері 835 үміткер қабылданып, қазіргі таңда Қазақстанның 12-жоғары оқу орнында, техникалық және кәсіптік білім беру мамандықтары бойынша 9 колледжде білім алууда.

Қазақ-ауған қарым-қанынастары үдемелі түрде дамып келе жатыр. Мемлекет басшылары халықаралық шаралар аясында тұрақты түрде кездеседі. Сауда-экономикалық қатынастарды дамытуда Сауда-экономикалық қатынастарды дамытуда сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Ауғанстан бірлескен үкіметаралық комиссиясы маңызды рөл атқарады.

Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы екі жақты қарым-қатынастар аса ауқымды және тарихи тамырларға негізделген. Жоғарыда айтылғандардың бәрі де екі елдің арасындағы жемісті де нәтижелі ынтымақтастықтың қомақты көріністері болып табылатындығын, сондай-ақ екі жақты қарым-қатынастарды барынша нығайту шаралары үздіксіз дамытытын, жетілдіріліп, кеңейіп әрі тереңдеп келе жатқандығын атап өткеніміз жөн. Халықтар арасындағы сенім мен өзара түсінушілікті орнықтыруда және халықаралық ахуалды сауықтыруда мәдени байланыстардың маңызды орын алатыны анық. Бұл өзара қарым-қатынастар динамикалық және жоспарлы түрде іске асырылып, сонымен бірге мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық аясының ойдағыдай дамуының маңызды факторы болып саналады. 2015 жылдың қарашасында келген Ауғанстан Президентімен екіжақты кездесу барысында Қазақстан Президенті «Орталық Азия өңірі мен Ауғанстанның ежелден ортақ бай мәдени және тарихи құндылықтары бар. Мен Сіздің елде болып жатқан оқиғаларды жақсы білемін. Біз кезінде бұрынғы Президенті Хамид Карзаймен де көп ынтымақтастықта болдық. Бүгінде Қазақстан Ауғанстандағы жағдайды тұрақтандыру үшін жан-жақты қолдау көрсетуде. Біздің елге өркендеген Ауғанстан керек, біз осындай елмен жақын қарым-қатынас келеді» - деген болатын.

Екі ел арасындағы қарым-қатынастар ғылыми және мәдени байланыстар ынтымақтастықтың жалпы принциптері негізінде өз еркімен, егемендік пен ұлттық мүдделерді құрметтеу, толық тең құқықты, өзара тиімділік пен өзара жауапкершілік жағдайында дамып отыр. Қазіргі жағдайдағы Қазақстан мен Ауғанстан Ислам Республикасы мәдени және ғылыми қарым-қатынастары мәселелері, сондай-ақ, оның алдағы даму мүмкіндіктері мен тенденциялары, оның деңгейі мен сапасын арттыру, мәдени және ғылыми ынтымақтастықты дамыту жөніндегі екі ел үкімет басшылары деңгейінде жаңа келісімдер жасау және қол қою, ортақ ғылыми-мәдени потенциал мен қор құру, бүгінгі күн талабына сай өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл тұжырым біздің егемендігімізді қалыптастыру және шынайы тәуелсіздігімізді нығайту кезеңінде тұрған жас мемлекетіміздің міндеттеріне сай келеді. Екі ел арасындағы байланыстардың көкейкестілігі, сонымен бірге, географиялық және мәдени-тарихи сабақтастықтан да туындайды. Жалпы мемлекетаралық ғылыми-мәдени байланыс жүйесін жасау мен оны жүзеге асыру Үкімет тарапынан және мекемелер арасында жасалған келісімдермен шарттас-тырылған.

Қазақстан мен Ауғанстан арасындағы қарым-қатынас жылдан жылға қарқынды дамып келе жатыр деп айтуға толық негіз бар. Екі ел арасындағы ынтымақтастық тек ізгілік жәрдеммен шектеліп қана қоймай, сонымен бірге, донорлық көмек аясында Ауғанстанда Талұқан – Күндыз – Ширхан-Бандар автожолы қайта қалпына келтіріліп, мектеп салынып, емхананың құрылысы аяқталуға жақын қалды. 1,5 млн. АҚШ доллары көлемінде даму жобаларына арналған еліміздің кезекті қаржылық көмегі дайындалып жатыр. Біздің пікірімізше, Үкіметіміздің мұндай қолғабысы халықаралық қауымдас-тықтың Ауғанстанды қалпына келтіруге бағытталған шараларына айтарлықтай үлес қосады.

Парламент пен үкіметтік емес ұйымдар аясында екі ел әйелдері арасында ықпалдастықтың орнатылуын қуанышпен атап өткім келеді. Биыл ауған әйел істері министрі және ұлттық жиналыстың әйел депутаттары Қазақстанға іссапар жасап, ҚР Парламенті Мәжілісі төрағасының орынбасары Д.Назарбаевамен және Премьер-министрдің орынбасары Г.Әбдіқалықовамен кездесті.

Ал, ҚР Үкіметінің 2015 жылдың 18 қарашада №919 қаулысымен «Қазақстан Үкіметі мен Ауғанстан Ислам Республикасының Үкіметі арасындағы мәдениет саласындағы ынтымақтастық туралы келісім жасалынды [3].

Қазіргі кезде кең өріс алған қазақ-ауған ынтымақтастық байланыстарын одан әрі жетілдіру бүгінгі күннің және келешектің де міндеті. Бұл тәуелсіз еліміздің халықаралық және сонымен бірге Орта Азия қауымдастығындағы орнын, рөлін нығайта түсер еді. Сондықтан бұл қарым-қатынастарды одан әрі дамытып, екі жақты мәдени-рухани байланыстарды нығайту үшін төмендегі іс-шаралар аса қажетті:

- Ауғанстаннан үміткерлерді Қазақстанның жоғары оқу орындарының ақылы бөлімдеріне көбірек шақыру;
- мәдени іс-шараларды бірлесе атқару;
- тәжірибе, ғылыми ізденістер жолында жаңалықтармен алмасу;
- бірлесіп конференциялар, дөңгелек үстелдер ұйымдастыру, ғылыми жобаларды бірлесіп жүзеге асыру жұмыстарын тұрақты ету.

Келісімдерді жүзеге асыру барысын қорытындылай келе, екі ел арасындағы мәдениет, ғылым мен білім саласындағы екі жақты ынтымақтастықты одан әрі тереңдету және кеңейту маңыздылығы. Қазақстан мен Ауғанстан мәдени байланыстарының ауқымы көлемінде екі ел арасындағы қарым-қатынастар әлеуметтік-экономикалық ресми мемлекеттік саясатқа да өзінің оң ықпалын тигізетіні даусыз.

1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында: Қазақстан халқына Президент жолдауы. // Егемен Қазақстан. - 1 наурыз. - 2006. – 1-2 б.

2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 1999.- б. 158, 237. 3. Назарбаев Н.Ә. Сындрлы он жыл. – Алматы, 2003.- 186, 234 б.

3 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 13 қарашадағы №1829 қаулысымен мақұлданған Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ауғанстан Ислам Республикасының Үкіметі арасындағы Білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы келісім.

4 Мүдделер мен мүмкіндіктер екіжақты кездесу. //Егемен Қазақстан. -21 қараша.- 2015. -

Резюме

Развитие казахского-афганского сотрудничества – задача сегодняшнего дня

Г.А.Тастемирова - кандидат филологических наук, ст.преподаватель, КазНУ им.аль-Фараби, gulshar.t@mail.ru

В статье рассматриваются вопросы оптимизации обстоятельств и условий, связанных с современным положением в Центральной Азии, в частности, в Афганистане. Вместе с тем, рассматриваются предложения по расширению экономических и культурных связей, а также конкретные шаги в этом направлении. В статье представлены сведения о распределении граждан ИРА по образовательным учреждениям и о других видах помощи, оказываемой Казахстаном.

Ключевые слова: Афганистан, отношения, оказывать помощь, соглашения, сотрудничество.

Summary

Development of the Kazakh-Afghan cooperation is the task of the day

G. A. Tastemirova - Candidate of Philological Science, Senior Teacher, Al-FarabiKazNU, gulshar.t@mail.ru

Abstract: The article considers problems of optimization of circumstances and conditions connected with the current state of Central Asia, in particular, in Afghanistan. Moreover, offers on expansion of economic and cultural relations, and certain steps in this direction are considered in the article. This article provides information about spread of citizens of IRA over the educational organizations and other types of help from Kazakhstan party.

Key words: Afghanistan, relations, give assistance, agreements, cooperation.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ САЯСИ ТАРИХ СОЦИАЛЬНОПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

УДК 316.4.063.3:37:001:33:378.4(574)(045)

БІЛІМ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БИЗНЕСТІҢ БІРІГУІ НЕГІЗІНДЕГІ АЙМАҚТАРДЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТТЕРДІҢ РӨЛІ (ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА)

Ш.Е. Жаманбалаева - әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың әлеуметтік даму жөніндегі проректоры, Sholpan.Jamanbalayeva@kaznu.kz

М.Маульшариф – әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының доценті miramaul@mail.ru, miramaulsharif@gmail.com

Ш.М. Тленчиева – әлеуметтану мамандығы бойынша әлеуметтік ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тәрбие жұмысы және тіл саясатын ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз ету бөлімінің жетекші маманы, Shyryn.muratkyzy@kaznu.kz; shyryn-9011@mail.ru

Мақала заманауи қазақстандық экономикалық шарттардағы аймақтық бизнес пен ғылыми зерттеулердің орталығы ретінде университеттердің өзара әрекеттесу мәселесін талдауға арналған. Аймақтардың инновациялық дамуындағы әлемнің алдыңғы қатарлы университеттерінің интеграциялануының шетелдік тәжірибесін зерттеу негізінде мәселені шешу тәсілдері мен жолдары қарастырылады.

Ұсынылған мақалада Қазақстан үшін мемлекет, бизнес және университеттің шоғырлану күштерінің бірнеше өзекті бағыттары көрсетіліп, сол бағыттарға жеке-жеке тоқталып, нақты түсіндірілген. Университеттерге аймақтардың дамуының қозғаушы күші болып саналатын экономикалық қарым-қатынастардың шынайы субъектісі болып, экономиканың сұранысына жылдам жауап қайтаруға, тиімді білім беруге арналған және ғылыми-зерттеу қызметтерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін істелу керек шаралар туралы кең көлемде мәліметтер берілген.

Түйін сөздер: университет, аймақ, бірігу, «үш есе шиыршық» үлгісі.

Заманауи университеттің негізгі функцияларының бірі – аймақтың дамуын қамтамасыз ету қазіргі кезде өзекті болып келеді. Аймақтағы күшті білім беруге арналған жүйе әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді, халықтың өмір сүру деңгейін теңестіруге ықпал етеді, әлеуметтік тұрғыдан әлсіз топтың маргинализациялануын тоқтатады [1]. Сонымен қатар, жоғары білім инновацияны енгізудің маңызды стимулдарының бірі ретінде қарастырылады. Мұнсыз экономиканың ілгерілемелі дамуын жүзеге асыру мүмкін емес. Бұл әсіресе, инновациялық тізбек болып келетін бизнес құрылымдарымен біріккен жоғары оқу орындарының мекемелеріне тән нәрсе.

Қазақстанда мемлекеттік инновациялық саясаттың аймақтық аспектісі өндірістік саясатты қалыптастырудың негізі болып табылады және келешекте жоғары технологиялық өнімді өндіруге бағытталған ғылыми-өнеркәсіп комплекстері мен инновациялық өндіріс орындарында өндірістік саясатты құруды қарастырады. Бұл үшін аймақтардағы инновациялық қызметтерді қадағалаудың институционалдық механизмдерінің зерттемесі қажет. Жағдайдың негізгі мәселесі аймақтық бірлестік пен университет арасындағы өзара әрекеттің тәжірибесі университеттің қаржылық, имидждік, әлеуметтік капиталын көбейту ресурсы ретінде қабылданбайды және көптеген қазақстандық жоғары оқу орындарының даму стратегиясының бөлшегіне айналған жоқ.

Шетелдік тәжірибеге сүйенсек, әлемнің алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындары аймақтардың инновациялық дамуында маңызды рөл атқарады. Олар аймақтардың әлеуметтік-экономикалық, технологиялық дамуы үшін жағдай жасай келе фундаменталды ғылыми зерттеулерді жүргізу үшін негізгі база болып табылады. Жаңа зерттеулерді қолдану, сонымен қатар осы салада пікір алмасу үшін форумдарды ұйымдастыру арқылы университеттер қолданыста бар индустрияның диверсификациясына және оның технологиялық әрекеттері спектрінің дамуына белсенді қатысатын болады. Университеттік зерттеулер аймақтың ғылыми-педагогикалық потенциалының жинақталу және ғылыми кадрларды дайындау процессінің маңызды бөлігі болып табылады. Университеттер кеңес беру, зерттеулерге келісімшарт жасау арқылы қолданыста бар технологиялық білімнің жаңаруына ықпал етеді, білім беруге арналған бағдарламалар мен тренингтерді өткізу арқылы ғылымды қажет ететін

салалардан кәсіпорындар өз аймақтарында «тартылыс полюсі» болып кетеді, сонымен қатар дамудан жергілікті деңгейдің қалыптасуы фирма қызметтерінің импортталуына себепші болады [2].

Сонда да, білім аймақтық дамуға стимул беруде негізгі буын болып қала береді. Инновациялық қызметтегі жоғары оқу орындарының маңызды үлесі білім беруге арналған процестің дифференциациялануына себепші болатын корпоративтік білім жүйесінің негізінде даму болып табылады. Осылайша, корпоративтік білім өнеркәсіп пен білім арасындағы кері байланыстың практикалық жүзеге асуының механизмі болады. Университет өзінің түлектеріне фундаменталды академиялық білім беру кезінде нақты практикалық іліммен қамтамасыз ету мүмкіндігіне ие болмағандықтан кәсіпорындар өздерінің болашақ кадрларын дайындау жұмыстарына өздері белсенді қатысуы керек.

Қазақстанда және оның аймақтарында ғылымды қажет ететін экономиканы құру отандық университеттер алдында маңызды міндеттерді қойды: экономиканың бастапқы секторларын білікті кадрлық ресурстармен қамтамасыз ету, жаңа білім мен инновация генерациясының орталығы болу, мемлекет пен аймақтардың инновациялық жүйесінің үш есе шиыршығын құруда өзінің интеллектуалды қуысына ие болу. Университет, мемлекет және бизнестің заманауи өзара әрекеті мен өзара әсері «үш есе шиыршық» теориясы аясында жүзеге асады. Бұл теория инновациялық жүйенің басты элементтері болып табылатын негізгі институттар билік, бизнес және университеттің өзара қарым-қатынасын көрсететін триплекс шиыршығының теңгерілімдегі өзара әрекетінің үлгісін сипаттайды [3].

Үш есе шиыршық моделіндегі инновациялық жүйенің барлық қатысушыларына арнайы талаптар қойылады. Университет кәсіпкерлік университет идеологиясындағы өзінің қызметтерін дамытады, соның ішінде өзінің институционалдық тәуелсіздігін және академиялық еркіндігін арттырады, фундаменталды және қолданбалы зерттеулердің әлемдік деңгейін қамтамасыз етеді және көлемін арттырады, университеттің күнделікті академиялық жұмысына кәсіпкерлік әрекетті интеграциялаумен қамтамасыз етеді.

Өз кезегінде, бизнес ғылыми-техникалық зерттемелер негізінде өзінің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету керек. Инновациялар компанияның даму стратегиясының орталық элементі болуы керек. Бизнес кластерлердің дамуына ықпал етеді. Бизнес корпоративтік мәдениеттің жоғары деңгейін қалыптастырады.

Үш есе шиыршық үлгісінің билікке қоятын талаптары: сот жұмысы, азаматтық қоғам, ақпараттық және интеллектуалдық құқық, эксперттік басқа да бірлестіктер, жеке меншік институттарын күшейту және дамыту; ғылым мен инновацияға ЖІӨ-нен 3,5-5% бөлу арқылы бастапқы бағыттарды дамыту. Үш есе өзара әрекеттесу саласында гибридік ұйымдық форматтың қалыптасуына барлық қатысушылар тарапынан дайындықтың байқалуы маңызды [4].

Қазақстан үшін мемлекет, бизнес және университеттің шоғырлану күштерінің бірнеше өзекті бағыттарын атап көрсетуге болады:

Бірінші бағыт – жоғары білім жүйесіне тәжірибелік-бағытталған оқуды енгізу. Осыған байланысты дәстүрлі университеттердің зерттеу университеттеріне өзгеруі және олардың білімге негізделген экономиканың шынайы субъектілеріне айналуы Қазақстан университеттері үшін маңызды қадам болып табылады. Отандық университеттер ғылыми әрекеттердің нәтижелерін интенсивті енгізудің жаңа механизмдерін жүзеге асыруы керек. Олар мемлекет пен кәсіпорын тапсырысы бойынша басты зерттеулерді өткізудің орталығына және университет қабырғасында оқытушылар мен студенттерді зерттеу жұмыстарына белсенді тарту жолдары арқылы білім мен ғылымның шынайы бірігуінің орталығына айналуы керек.

Бұл бағытта мамандарды мақсатты дайындау бойынша білім беруге арналған бағдарламаларды оқу процесіне енгізу және құру аясында университеттер мен бизнестің бірігуін, қызметкерлердің оқу процесіне, мамандарды аттестациялауға қатысуын, сондай-ақ бірігу аясында бірінші курстан бастап кәсіпорын базасында өндірістік іс-тәжірибеден өтуімен мамандарды тереңдетілген кәсіби дайындығын жүргізу және іс-тәжірибелер базасын жасауды дамыту маңызды. Шетелдік әріптес-жоғары оқу орындарымен бірлесе жасалынып жатқан дуалды, енгізілген оқу және қос диплом бағдарламасына мемлекет тарапынан қаржыландыру және қолдау қажет. Қазақстандық университеттердің бастама-сымен қазіргі таңда жұмыс берушілер Кеңесі, үздіксіз практикалық дайындық Концепциясы енгізілуде. Жыл сайынғы жұмыс берушілер форумы мен бос орындар жәрмеңкесі өткізіледі, жұмыс-бастылықтың муниципалды орталықтары және ҚР Ұлттық кәсіпкерлер палатасымен ынтымақтастық орнатылған. Мұндай бастамалар мемлекет тарапынан қолдауға ие болуы керек, сондай-ақ олардың жүзеге асуына қалалық және аймақтық кәсіпорындардың белсенді қатысуы өте қажет.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, дамыған табысты мемлекеттер жоғары технологиялық өндірістерді алдыңғы қатарлы университеттердің белсенді қатысуымен солардың базасында құрастырады. Ірі жоғары технологиялық кеңістіктер зерттеу университеті типтес ядромен инновациялық жүйенің даму нүктесі болып табылады. Университетте құрылған бизнес-инкубаторлар, ғылыми-технологиялық парктер, зерттеу және тәжірибелі-конструкторлық орталықтар халықаралық айырбас пен экономикалық белсенділіктің қайнаркөзі болып қалыптасады. Университеттердің әлемдік жоғары технологиялық компаниялармен бірлесе лаборатория және орталықтарды құру бойынша шынайы жұмыстары зор маңыздылыққа ие. Қазақстанның алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындары осындай әлемдік тәжірибе бойынша жұмыс істей бастады. Мысалы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде (ҚазҰУ) ғылым мен білімнің бірігуі аясында «Hewlett-Packard», «Cisco», «Konikaminolta», «Microsoft», FUJITSU секілді әлемге танымал компаниялардың лабораториялары мен оқу-ғылыми орталықтары құрылған. Халықаралық деңгейде университетте Германия, Пәкістан, Польша, Иордания сияқты елдермен бірлескен ғылыми-білім беруге арналған орталықтар мен лабораториялар ашылды. Олардың қызметтері алдағы уақытта әлемдік деңгейде ғылым мен білімнің кооперациялануына, оқытудың жаңа технологиясын оқу бағдарламасына енгізуге күшті түрткі болды. Басты білім және зерттеулер үшін ұқсас орталықтарды қазақстандық ірі компаниялармен бірлесе құру керек [5].

Аталған бағытты тиімді жүзеге асыру үшін қазақстандық университеттерге қосымша қажет:

- Жұмыс берушілерді мамандарды дайындау процесіне қатыстыруды көбейту: индустриямен бірлесе мамандарды мақсатты дайындауға тапсырыс;
- Бірінші курстан бастап кәсіпорындарда дайындалатын мамандар үшін тегін және әрқашанғы іс-тәжірибе базасын қалыптастыру;
- Ірі кәсіпорындармен бірлесе мамандарды мақсатты дайындауға бағытталған білім беруге арналған бағдарламаларды жасау;
- Кадрларды аттестациялау және сертификациялау механизмдерін, шетелдің алдыңғы қатарлы әріптес-жоғары оқу орындарымен оқытудың заманауи технологияларын қолданумен кадрларды қайта дайындау және дайындау жүйесін енгізу.

Екінші бағыт – аймақтардың және индустриалды-инновациялық дамудың қажеттілігі үшін мамандарды мақсатты дайындаудың бірлескен механизмдерін қалыптастыру. Қазіргі уақытта Қазақстанда индустриалды-инновациялық даму аясында экономиканың кілттік саласы үшін кәсіби мамандарды дайындау бойынша 10 негізгі жоғары оқу орындары анықталған. Индустриалды-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру бойынша PhD докторантура және магистратурадан кадрларды дайындауға арналған білім беруге арналған тапсырыстар көлемін, сондай-ақ, шетелдің алдыңғы қатарлы әріптес-жоғары оқу орындары және ғылыми орталықтарымен бірлескен білім беруге арналған бағдарламалардың санын көбейту бойынша іс-шаралар атқарылып жатыр. Бұл Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне ену деңгейін және мамандарды дайындау сапасын арттырады. Алдағы уақытта индустриалды-инновациялық даму бағытының келешегі бойынша кәсіби және халықаралық мойындалған агенттіктерде ГПИИР мамандарын сертификациялауды және білім беруге арналған магистратураның бағдарламаларын қоғамдық-кәсіби аккредитациялауды қарастыруы қажет. Бұл бітіретін мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттырады және дипломдардың халықаралық деңгейде мойындалуына тікелей әсер етеді.

Қазіргі таңда экономика қажеттілігі үшін мамандарды дайындау тек университеттерде ғана жүзеге асырылмайды, сонымен қатар аймақтық және қалалық әкімшіліктерде, халықты жұмыспен қамту орталықтарында және т.б. жерлерде мамандарды дайындау және қайта даярлау, біліктілікті арттыру, қосымша кәсіби оқыту бағдарламалары бар. Алайда, аталған оқытулар жергілікті атқарушы органдар (әкімшілік) және халықты жұмыспен қамту орталықтарында барлық заманауи білім беруге арналған және ғылыми инновациялық технологиялар мен ресурстар жинақталған университеттердің қатысуынсыз жүзеге асырылады. Нәтижесінде, аталған оқытудың сапасы мен оның тиімділігі туралы сұрақ туындайды. Қосымша кәсіби оқыту бағдарламасының тиімділігін арттыру үшін, біздің ойымызша, аталған бағдарламамен дайындалатын және қайта даярланатын мамандарды қызықтыру және күштердің бірігуі қажет. Мақсатты тапсырысты аймақтық және қалалық әкімшілік тарапынан ғана емес, аймақтық кәсіпорындар тарапынан да қалыптастыру керек.

Үшінші бағыт – алдыңғы қатарлы университеттермен Start up және Spin off компанияларын құру. Қазіргі таңда қазақстандық университеттерде бірегей интеллектуалды потенциал, күшті ғылыми-лабораториялық және эксперименттік базалар жинақталған. Жоғары оқу орындары кіші инновациялық кәсіпорындардың жоғары технологиялық кеңістігін құрып, инженерлік лабораториялардың

тиімділігін арттыру қажет. Start up және Spin of компанияларын құрып, университет пен бизнестің бірігуінің тиімділігі үшін университеттерге қажет:

- Ұлттық университеттердің дербестік мәртебесін кеңейту, зерттеу университеттеріне өзгеру;
- Басқа заңды тұлғалардың құрылтайшысы бола алатын және өзіндік ерекше құқық мәртебесін жасай алатын жоғары оқу орындарын үлестіру және Заңға өзгерістер енгізу;
- Әлемдік тәжірибеге сүйеніп ғылым мен білімге бағытталған барлық демеушілік қаражаттарды салықтан босату, эндомент-қор туралы Заңды жасау және қабылдау;
- Ғылыми өнімдерді коммерциялау, ғылыми өнімдердің нәтижелерін комерциялау және сервисін дамыту бойынша заң шығарушы база жасау.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мойындалған шетелдік университеттер өз мемлекеттері мен аймақтарының табысты дамуының локомотиві және инновациялық жүйенің дамуының нүктесі болып табылады. Елді еске түсіре отырып, оның алдыңғы қатарлы университеттерін айта аламыз, мысалы: Ұлыбританиядағы Кембридж және Оксфорд, АҚШ-тағы Принстон және Стэнфорд, Кореядағы Сеул университеті, Қытайдағы Пекин университеті және т.б.

Алайда мұндай университеттерді Қазақстанның жоғары оқу орындарымен салыстыру бәсекеге қабілеттіліктің төмендігін және артта қалушылықты көрсетеді. Бұл жерде қазақстандық университеттер топ рейтингке кіру үшін шетелдік жоғары оқу орындарындағыдай мүмкіншіліктерге ие болу керектігін ерекше атап өту керек. Әлемнің топ-100 университеттер қатарына кіру және білімдегі бәсекеге қабілеттілікті көтеру мақсатында университеттерді қолдау үшін әртүрлі елдерде ауқымды қаржы бөлу арқылы мемлекеттік стратегиялар жүзеге асырылады, мысалы Англия, Корея, АҚШ, Жапония және т.б. елдерде. Мысалы, әлемдік рейтингте белгіленген ресейлік жоғары оқу орындарының көп бөлігі мемлекеттік қолдау ұсынған ашық байқаудың жеңімпаздары және жыл сайын өз позицияларын жақсарту үшін 1 млрд. рубль алып тұрады.

Қазақстанда да мемлекеттік қолдау жүйесін жасау қажет, келесі міндеттерді шешуге бағытталатын қаражаттарды қолданудың Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру бағдарламасы:

- Әлемдік деңгейдегі алдыңғы қатарлы 100 университеттің қатарына кіру үшін Қазақстанда университеттерге жағдай жасау және дамыту;
- Қазақстандық білімнің бәсекеге қабілеттілігін және қызығушылығын арттыру;
- Экономиканың инновациялық дамуымен ғылымның синхрондалуын тездету үшін университет базаларындағы зерттеу орталықтарын дамыту.

Жоғарыда аталған шараларды жүзеге асыру университеттерге аймақтардың дамуының қозғаушы күші болып саналатын экономикалық қарым-қатынастардың шынайы субъектісі болып, экономиканың сұранысына жылдам жауап қайтаруға, тиімді білім беруге арналған және ғылыми-зерттеу қызметтерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қоғамдық ұйымдар, мемлекеттік билік органдары, бизнес-құрылымдар, жоғары білім мекемелерінің комплекстік және өзара тиімді әріптестігі арқылы ғана елдің заманауи экономикасы қалыптасып, аймақтардың тұрақты және ілгерілемелі дамуы жүзеге асуы мүмкін.

1 Оленев А.А. Аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына аймақтық ЖОО-ның әсері // «Креативная экономика». - 2013. - № 4 (76). - Б. 48-53.

2 Иванов В.В. Мемлекеттердегі ғылыми-техникалық потенциалды жоғары шоғырландырылған аймақтар, ЕС. М.: Сканрус, 2001. - 179 б.

3 Үш есе шиыршық. Университет-кәсіпорын-мекеме. Әрекеттердегі инновациялар / Генри Ицкович; ағыл.тіл.ауд. ред. А.Ф. Уварова. - Томск: Томск мемл. Унив-нің басқару жүйесі және радиоэлектроника баспасы, 2010. - 238 б.

4 Пахомова И.Ю. «Үш есе шиыршық» моделі аймақтың инновациялық дамуының механизмі ретінде // <http://cyberleninka.ru/article/n/model-troynoy-spirali-kak-mehanizm-innovatsionnogo-razvitiya-regiona>. Мерзімі 23.10.2015

5 Мұтанов Ф. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дағы білім, ғылым және бизнестің бірігуінің келешегі және тәжірибесі // «Білім, ғылым және бизнестің бірігуі мемлекеттің инновациялық дамуының негізі ретінде» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның пленарлық отырысының стенограммасы. Алматы, 201

Резюме

Роль университетов в региональном развитии на основе интеграции образования, науки и бизнеса (на примере Казахстана)

Джаманбалаева Ш.Е., Маульшариф М., Тленчиева Ш.М. – (Кафедра социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы)

Статья посвящена анализу проблем взаимодействия университетов как центров научных исследований и регионального бизнеса в современных казахстанских экономических условиях. На основе изучения зарубежного опыта интеграции ведущих университетов мира в инновационном развитии регионов рассматриваются пути и способы решения проблемы.

В данной статье исследуются несколько актуальных для Казахстана направлений концентрации усилий университетов, государства и бизнеса. Также в статье широко рассматриваются, меры, которые позволят университетам осуществлять эффективную образовательную и научно-исследовательскую деятельность, гибко реагировать на спрос экономики и быть реальным субъектом экономических отношений, движущей силой развития регионов.

Ключевые слова: университет, регион, интеграция, модель «тройной спирали».

Summary

the role of universities in regional development based on the integration of education, science and business (on the example of kazakhstan)

Jamanbalaeva S.E., Maulsharif M., Tlenchiyeva S.M. - (The department of sociology and social work, al-Farabi Kazakh national university, Almaty)

This article analyzes the problems of interaction between universities as centers of research and regional business in modern economic environment of Kazakhstan. The article considers the ways and methods for addressing the problem based on the study of foreign experience on the integration of world's leading universities in the context of innovative development of regions.

This article explores several approaches on concentration of the efforts of universities, state and business relevant to Kazakhstan. The article also widely considers the measures, which allow universities to implement effective educational and research activities, to respond flexibly to the demand of the economy and become key player in economic relations, driving force for the regional development.

Keywords: university, region, integration, «triple helix» model.

УДК 378:81'246.3:316.647.5 (574)

РАЗВИТИЕ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ТОЛЕРАНТНОЙ СРЕДЫ

Даулбаев Т.Ф. – к. полит.н., старший преподаватель Института истории и права Казахского Национального педагогического Университета им. Абая

В статье рассматриваются актуальные проблемы развития полиязычного образования в условиях поликультурной толерантной среды. В своих выступлениях и обращениях Президент Республики Казахстан- Лидер Нации Н.А. Назарбаев особо подчёркивает важность и значимость развития полиязычия для многонационального толерантного казахстанского общества. В Послании Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» предложена реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: государственного языка – казахского, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику.

Ключевые слова: полиязычие, толерантность, образовательная система, полиэтничность, инновационное образование, полиязычная компетенция.

Сегодня в развитии казахстанского общества важным аспектом является модернизация в сфере образования, которая предполагает внедрение полиязычного образования. Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в своих выступлениях неоднократно подчёркивал важность реализации в Казахстане уникального проекта - триединство языков. В Послании Народу Казахстана от 28 февраля

2007 г. «**Новый Казахстан в новом мире**», Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, подчеркнул, что: «**Во-вторых**, предлагаю начать поэтапную реализацию **культурного проекта «Триединство языков»**. Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется **тремя языками**. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику»[1]. Полиязычие сегодня является важным фактором в развитии современного человечества. Текущая реальность такова, что в наши дни уже сложно представить, что на нашей планете существуют страны, население которых владело бы только одним языком. В мире нет цивилизованных государств, где жила бы только одна нация. Для нормального функционирования любого многонационального государства весьма существенно формирование двуязычия и полиязычия. Казахстан – полиэтническая и полиязычная страна, где вопросы развития полиязычного образования решаются на государственном уровне. В сегодняшнем мире, когда национальная и религиозная нетерпимость стали реальной угрозой не только государственной, но и глобальной стабильности, Казахстан еще раз показал, что в стране, где проживает более 130 национальностей, благодаря толерантности в государственной политике можно добиться согласия и гармонии. В Казахстане уделяется очень большое внимание изучению языков народов, населяющих эту страну. В Республике Казахстан казахский язык является государственным, а русский язык – языком межнационального общения. По государственной программе учебники нового поколения издаются в стране на шести языках: казахском, русском, уйгурском, узбекском, турецком и немецком. Иностранные языки изучаются во всех школах. Следует подчеркнуть, что в Казахстане обучение осуществляется на государственном, казахском, и языке межнационального общения, русском языках в школах, колледжах и вузах, а в учебных планах всех учебных заведений предусмотрено изучение, кроме русского, еще, как минимум, одного иностранного языка, то можно с уверенностью говорить, что в Казахстане уже сформировалась двуязычная ситуация и имеются предпосылки к формированию и развитию полиязычного образования. Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. С 2012 года Министерство образования и науки Республики Казахстан реализует Концепцию развития полиязычного образования. По поручению Главы государства, начиная с 2013 года, в школах республики с 1 класса вводится изучение английского языка. Уже через 5 лет эти школьники начнут изучать различные дисциплины на английском языке. В этом, на мой взгляд, заключается инновационная составляющая в развитии современного образования в Республике Казахстан. Целью и задачами инновационности высшего образования Республики Казахстан в рамках развития Болонского процесса является: соблюдение адекватности содержания и уровня высшего образования, продиктованного потребностям экономики, политики, социокультурной сферы общества; соответствие уровня подготовки казахстанских специалистов с уровнем подготовки специалистов высокоразвитых стран и регионов; содействие развитию и узнаваемости высших учебных заведений Казахстана в мировом образовательном пространстве, вхождению казахстанских вузов в мировые образовательные рейтинги; поощрение конкуренции научных школ и образовательных систем в сочетании с академической солидарностью и взаимопомощью; перед казахстанскими вузами сегодня стоит задача по внедрению единого общеевропейского приложения к диплому о высшем образовании, что позволит в дальнейшем дипломам о высшем образовании полученным в Казахстане быть конкурентоспособными на европейском рынке образования, так же было бы целесообразно в дальнейшем проработать вопрос о получении казахстанскими выпускниками приложение к диплому по модели (UNESCO/CEPES). Инновационность высшего образования Казахстана предполагает разработку нового формата ключевых компетенций выпускника вуза, где полиязычие станет одной из важных компетенций. Результатом инновационных подходов в организации управления в высшем образовании Республики Казахстан является создание на базе высших учебных заведений исследовательских университетов, которые станут воплощением нового подхода к качественной модернизации сектора науки и образования, создания новой институциональной формы организации научной и образовательной деятельности. Инновационное образование – это двухполюсная конструкция: ряд авторов рассматривают инновации с точки зрения философско-теоретической, другие – описывают рационализацию учебного процесса за счет использования какого-либо фактора, например, активных методов обучения или технических средств обучения. А между тем смысл образовательных инноваций заключается в их прикладном характере: они призваны формировать инновационную способность мышления выпускника вуза. Российский исследователь А.Я. Савельев под

инновационной динамикой понимает логическую последовательность технологий преобразования новых знаний в техническую или социальную реальность, превращение научных знаний в товар или услугу[2]. Характерные свойства инновационного образования - антропоцентризм, самоуправление, профессионализм. Стремительно меняющиеся условия жизни побуждают общество и образование как его часть, по-новому взглянуть на то, что называют «человеческим капиталом». Именно профессиональная высшая школа призвана разработать механизмы и технологии формирования инновационного мышления. Одним из основных критериев формирования инновационного мышления является полиязычное образование. Полиязычное образование предполагает наличие полиязычной компетенции преподавателей и выпускников Вузов. Полиязычная компетенция представляет собой не просто владение несколькими иностранными языками. Полиязычная компетенция – это владение системой лингвистических знаний, умение выявлять сходное и различное в лингвистической организации различных языков, понимание механизмов функционирования языка и алгоритмов речевых действий, владение метакогнитивными стратегиями и развитой познавательной способностью[3]. Языковая политика в современном Казахстане является главным фактором консолидации общества. Полиэтничность, многообразие культур и языков, их равноправие, свобода выбора языка для общения и образования являются слагаемыми успехов Казахстана в проведении политики толерантности и межнационального согласия, получившей признание всего мирового сообщества. Поликультурное воспитание - это одна из приоритетных педагогических проблем, стоящих перед мировой цивилизацией. Важным фактором развития поликультурного образования является существенное повышение внимания государства к сохранению и развитию культурного наследия различных этносов Казахстана, а также открытость многонациональной казахстанской культуры по отношению к другим странам, народам и культурам. Этнокультурное, в том числе поликультурное образование, обладает большим воспитательным потенциалом. Оно может развивать у подрастающего поколения такие качества как патриотизм, толерантность, интерес к культурам этносов не только Казахстана, но и других стран мира и культуру межнационального общения.

В условиях современной полиэтнической школы значение толерантных отношений, общения, использование педагогических условий формирования межэтнической толерантности и культуры межнационального общения в юношеском возрасте особенно актуальны. Важной проблемой воспитания молодого поколения остается формирование конкретных свойств личности, одно из которых - умение вступать в межэтнические взаимодействия [4]. В этой связи, актуальным является развитие полиязычного образования в условиях толерантной поликультурной среды. Педагогика толерантности в поликультурной образовательной среде должна основываться на изменении отношения к обучающемуся. Педагогу-наставнику необходимо стоять на позиции, что толерантная личность может быть воспитана только толерантной личностью. Принципами педагогики толерантности являются принцип сотрудничества и ненасилия. Толерантность может рассматриваться, с одной стороны, как средство достижения поставленных воспитательных и образовательных задач, с другой, - как одна из целей процесса воспитания. Педагогическая толерантность выступает как интегрирующая форма, несущая в себе черты всех видов и уровней толерантности, определяемой целями, задачами и особенностями педагогической деятельности педагога и всем многообразием встречающихся педагогических ситуаций, является профессионально-личностным качеством педагога. В общей структуре формирования толерантности в поликультурной среде, важная роль принадлежит диалоговому взаимодействию, где преобладают эмоционально-волевые и когнитивные компоненты, которые могут быть охарактеризованы через высокий уровень эмпатии, чувство партнерства, умение принять его таким, каков он есть, отсутствие стереотипности в восприятии других, гибкостью мышления, умением адекватно «принимать» свою личность. Толерантные установки осуществляются посредством сотрудничества, которое подразумевает совместное определение целей взаимодействия, распределение сил и средств на основе возможностей каждого из участников образовательного процесса. В поведении толерантность проявляется следующим образом: контактность, доброжелательность, отсутствие тревожности, мобильность действий, вежливость, терпение, доверительность, социальная активность. Опекунство является видом взаимодействия, также соотносимым с понятием толерантности. Опекунство подразумевает заботу, причем эта забота не унижает достоинства опекаемого, являясь естественной нормой субъекта и объекта. Данный тип взаимодействия возможен только тогда, когда обе стороны принимают друг друга и терпимо друг к другу относятся. Данный уровень толерантных отношений характеризуется следующими признаками: эмоциональной стабильностью, высоким уровнем эмпатии, социальной активностью, умением прийти на помощь. Отсюда можно

предположить, что критериями педагогической толерантности должны выступить мотивация на сотрудничество, диалог, развитость механизма принятия, развитость механизмов терпения, асертивное поведение. Навык толерантности, как характеристики образованного человека, способствует спокойному освоению любых знаний, занятий и корректному, бесконфликтному участию в любой коммуникации. Таким образом, педагогическая толерантность является профессионально важным качеством педагогов. Формирование толерантности в образовательной поликультурной и полиязычной среде в Республике Казахстан должно основываться на таких приемах, как: патриотическое, нравственное и идеологическое воспитание, мы должны показать богатейшую историю толерантности в Казахстане, начиная с древнейших времен и до наших дней, необходимо обобщить теоретические сведения о сущности толерантности, применяя при этом дискуссионные формы работы, конструирования и анализа жизненных и педагогических ситуаций, следует анализировать материалы художественной и научной литературы, следует создавать художественные и документальные фильмы о толерантности, вести агитационную работу по разъяснению политики толерантности в обществе. Воспитание толерантности в полиязычной и поликультурной среде требует осознания целесообразности педагогических воздействий, четкого определения цели и задач по формированию толерантности, поставленных самим педагогом. Формирование данного качества, возможно при наличии активной социальной и гражданской позиций, а так же наличия психологической готовности самой личности. В процессе воспитания толерантности необходимо учитывать культурную и этническую среду воспитания обучающегося. Данный принцип отражается в интерграции воспитания в культуру народа, семьи, мира. Воспитание толерантности непосредственно связано с формированием и умением строить свою жизнь в соответствии с правилами, обычаями и традициями своего народа, мировой культурой в целом, не теряя при этом своей индивидуальности.

1 Н.А. Назарбаев *Послание Народу Казахстана от 28 февраля 2007 г. «Новый Казахстан в новом мире»* см.: <http://www.akorda.kz>.

2 Савельев А.Я. *Инновационное образование и научные школы //Вестник высшей школы. - 2000. - № 3. - С. 118.*

3 Чан Динь Лам *«Полиязычное образование- важнейшая стратегия развития Казахстана»: Успехи современного естествознания №7, 2013 .*

4 Даумова Б.Б. *«Аспекты этнокультурного образования и поликультурного воспитания в условиях Республики Казахстан» Вестник Челябинского Государственного Педагогического Университета Серия Педагогика и Психология Выпуск №3 2011 г. С.52-61.*

Түйіндеме

Қазақстан Республикасында толерантты ортада көп тілді білім беруді дамыту

Т.Ф. Дауылбаев – ҚазҰПУ с.ф. к. daulbayev@inbox.ru

Мақалада көп мәдениетті толерантты ортада көп тілді білім алуды дамытудың өзекті мәселелері қарастырылған. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев өз жолдаулары мен сөздерінде көп ұлтты толерантты Қазақстан қоғамы үшін көп тілділіктің аса маңызды екенін ерекше атап отырады. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтің «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа жолдауында «Тілдердің үшбірлігі» мәдени жобасын жүзеге асыру ұсынылған, жобаға сәйкес үш тілді барынша жетілдіру қажет: мемлекеттік тіл – қазақ тілін, ұлтаралық байланыс тілі ретінде – орыс тілін және жаһандық экономикаға сәтті түрде бірігуге ықпал ететін тіл ретінде – ағылшын тілін.

Түйінді сөздер: көптілді білім, төзімділік, білім беру жүйесі, көп ұлттылық, инновациялық білім беру, көптілді құзыреті.

Summary

Development of multilingual education in the Republic of Kazakhstan in a multicultural tolerant environment

T.F. Daulbayev – candidate of political science: daulbayev@inbox.ru

In the article actual problems of development of multilingual education in a multicultural tolerant environment. In his speeches and appeals, President of the Republic of Kazakhstan-Leader of the Nation NA Nazarbayev particularly emphasizes the importance and significance of development for multinational polylinguism kazakhstan-skogo tolerant society. In the Message of President of Kazakhstan N. Nazarbayev to people of Kazakhstan "New Kazakhstan in the new world" proposed implementation of the cultural project "Trinity of languages", according to which we need to develop three languages: the state language - Kazakh, Russian as a language of interethnic communication, and English as the language of successful integration into the global economy

Key words: poliyazichie, tolerance, the educational system, multi-ethnicity, innovative education, of multilingual competence.

УДК: 47.58

ВОСПИТАНИЕ, ПАТРИОТИЗМ И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАМБУЛА ДЖАБАЕВА

Көккөзова М.Б. – кандидат педагогических наук, доцент

Бегалиева А.К. – КазНУ им. аль-Фараби, ст.преподаватель кафедры довузовской подготовки
E-mail: Aysha.1958@mail.ru

Масимбаева А.А. – КазНУ им. аль-Фараби, преподаватель кафедры довузовской подготовки.
E-mail: masimbaeva72@mail.ru

Казахский поэт закладывает мощный воспитательный заряд в своих произведениях, призывая молодых людей любить Родину, развивать в себе патриотизм, связывать свою судьбу с судьбой своего народа. Он пробуждает в них активное начало, напоминает о необходимости защищать свою страну от врагов.

Джамбул внушает мысль о том, что каждый человек – это часть общества, реализоваться физически и духовно в наибольшей степени, по его словам, можно только работая на благо страны, Родины и народа. Патриотизм Джамбула неотделим от братства народов, дружбы и интернационализма, воспитания именно об этом он поет в своих проникновенных песнях.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание, труд, обязанность, подрастающие поколения.

Творчество Джамбула Джабаева явилось отражением стихийного протеста против тяжелого гнета простого народа. Казахский акын решительно осуждал пороки общественной жизни и мужественно отстаивал интересы народа, стремясь облегчить его тяжелое положение.

Одна из главных задач искусства – воспитание членов нашего общества в духе подлинного патриотизма и интернационализма.

Акын высказал много идей о сущности воспитания. Об умственном развитии школьника и его роли в жизни ребенка. Разум, по мнению акына, необходим для восстановления справедливости и истины, для благополучия и счастья людей. Пути совершенствования интеллекта он видел в постижении истины, в наблюдении за явлениями природы и общественной жизни, в умении анализировать эти явления. Постижения наук необходимо не только для самого человека, но и для того, чтобы он приносил пользу обществу. Джамбул постоянно напоминает молодежи, что, вступив на путь науки и знания, человек должен стремиться к своей цели терпеливо, настойчиво:

**Не бегите от книги –
Она золотые ключи принесет.
Ты учись, малыш, прилежно.
В школе радостной учись!
Ты учись, малыш, без лени.
Чтобы все свои старанья,
Силу, молодость и знания
Светлой родине отдать [1, с.1].**

Джамбул неприязненно относился к людям, любящим посклочничать, т.к.сам всегда предпочитал высказывать свое недовольство в лицо человеку. Он был ровным в отношениях с людьми, доброжелательным, глубоко верящим в добрые начала, которые заложены в каждом человеке.

Высоко ценя в людях воспитанность, Джамбул призывал детей и молодежь брать пример с таких людей, рассказывал об их биографиях, об образе жизни и мысли. Он часто призывал ценить дружбу и друзей, говоря: «Врага найти легко, друга найти тяжело».

Литература народов нашей страны свидетельствуют, что истинная любовь и родине немислимая без интернационализма и патриотизма кроется диалектическая связь.

В последней четверти девятнадцатого века Джамбул Джабаев выходит на общественную арену в качестве народного певца. Это были годы интенсивной перестройки жизни казахского аула. В казахскую степь начинает проникать промышленный капитал, вызвавший сложные процессы классового расслоения народа. Средняя Азия становится сырьевой базой и рынком сбыта для промышленности России. В связи с голодом в Поволжье начинается наплыв в казахские степи русских крестьян-переселенцев. В начале 80-х годов строится Закаспийская железная дорога.

В степи появляются не только русские крестьяне, но и ссыльные революционеры, писатели. Так начинается проникновение в степь передовой культуры. Таким образом, процесс колонизации казахской степи невольно приобщал казахский народ к русской культуре, и революционному движению русского народа, придвинув его в хозяйственном и промышленном развитии.

Этот противоречивый процесс позднее нашел отражение и в поэзии Д.Джабаева. В «Песне о жизни» акын рассказывает о том, как Пушкин в «простом чапане» ехал на «худой арбе» и пел песню народа:

**Песнь его неслась, не смолкая,
Песня запала в душу Абая.
И у предгорья седого Тянь-Шаня
Заговорили Онегин с Татьяной,
На близком народу родном языке,
На золотом языке Казахстана. [2, с. 256].**

В айтысе с Куланбетом Джамбул отмечает сплоченность русского и казахского народов, соединение их судеб:

**Русский с казахом дружен теперь,
Локоть к локтю идет он с ним.
Этот союз нужен теперь,
Этим мы всем теперь объясним,
Всем, кто захочет слушать нас. [2, с.60].**

Так казахский акын выразил общность интересов русского и казахского народов в их совместной освободительной борьбе против угнетателей.

Воспитание интернационализма, по мнению Джамбула, основанное прежде всего на совместном труде и дружбе разных народов:

**Где тропы хранили верблюжьи следы,
Цветут плодоносные наши сады,
Где с ветром катились в Дарью катуны,
Пасутся бесчисленные табуны.
В песках, где голодный скитался казах,
Струится река человеческих благ....
Все ходит союзной республики слава,
И реют одиннадцать гордых знамен. [1, с.2].**

Народ только тогда обретает свободу, когда не делится на отдельные государства, когда каждый ощущает себя частицей великой Советской страны. Это осознание единства всех наций, по его мнению, составляет рациональнее всего интернациональное воспитание:

**Мы дружно, как братья, народам поем
На равных наречьях, но об одном.
В казахском жире, в персидской газели,
Одни у нас мысли и чувства созрели... [3, с.233].**

Как видим, Джамбул выделяет единство цели как основу формирования единого мышления, как основу единства всех народов. Отсюда он ставит проблему общения как существенную часть формирования личности. Акын не раз подчеркивает, что только открытое, дружественное общение наций дает радость жизни:

**В наших жилах струится братская кровь,
И готовы раскрыть мы объятия.
Между нами живет большая любовь,
И беседу ведем мы, как братья,
Пусть придет к нам грузин,
Узбек и таджик –
Будет встреча еще чудесной,
Мы найдем с ними дружеский, братский язык,
И поделимся чаем и песней. [1, с. 3].**

Общение разных народов обогащает каждого из нас, дает новые силы для расцвета творческих, физических, эмоциональных сил. Дружеские, братские взаимоотношения народов Джамбул выдвинул на первый план:

**На разных наречиях в Москве говорят,
По-разному речи и песни звучат,
Дружбу грузин с карелом крепит,
И русский казаху – брат. [1, с.4]**

По мнению Джамбула, такое интернациональное единение, обогащает духовное наследие нации.

Джамбул воспринимая патриотизм как важное нравственное качество человека, впитавшего в себя наилучшие традиции патриотического воспитания в казахской семье. Поэзия Джамбула Джабаева характеризуется своими ярко выраженными демократическими тенденциями. Еще в стихах раннего периода Джамбул воспевает свой край, мощь, силу, доброту, честность народных батыров:

**Славен не золотом мой Кастек,
Слава его – живой человек,
Слава его – батыры – друзья,
Мощные как весенний поток,
Спрячешь ли такую мощь в мешок?
Не загрести лопатами ее,
Не обресть и захватом ее. [2, с. 56].**

Через двадцать лет после цитируемого айтысе Джамбула с Кулманбетом возникло одно из его лучших стихотворений «Завещание», в нем акын определил идеал беззаветного служения народу, воспел бескорыстный подвиг во имя светлого будущего, четко сформулировав свое нравственное, трудовое, патриотическое, эстетическое кредо.

Джамбул Джабаев не раз обращался к теме истории народа, воспевал борцов за народное счастье, призывал сохранять, умножать и передавать последующим поколениям духовную культуру и социальный опыт народа, сохранять, развивать и совершенствовать лучшие демократические традиции прошлого. Джамбул был глубоким психологом и педагогом. Он выступал как передовой акын, стремившийся привить глубокое чувство любви к своему народу, краю, уважение к сильному, гордому казахскому народу.

В понимании Джамбула Джабаева понятия патриотизм и труд неразрывно взаимосвязаны. Трудиться должны все без исключения. Труд дает радость, свободу, ощущение полноты и красоты жизни:

**В нежном бархате поля,
Открывается земля,
Степь засеяли пшеницей,
Молодые сыновья.
Славлю я колхозный труд,
Сыновья мои растут,
Сквозь туманы в самолетах.
Сыновья мои плывут,
В океанах пароходы,
Сыновья мои ведут,
На куланах – вездеходах,
Сыновья подъём берут.
На полях и на заводах
Славу Родины куют. [1, с.5].**

Это сопричастность ко всем делам Родины, умение жить заботами своей страны, ощущать каждый пульс – одно из неотъемлемых качеств патриотизма в поэзии Джамбула. Высокое чувство любви к Родине Джамбула тесно связано с моральным обликом народа.

Довольно четко прослеживается в поэтическом наследии Джамбула Джабаева принцип связи воспитания подрастающего поколения с жизнью, трудом. Дети должны знать настоящих патриотов, людей, самоотверженно трудящихся на благо Родины. Казахский акын считает, что воспевание людей труда является показательным, ярким примером для подражания им, их жизни. Его песни «Мастерам животноводства», «Песня об искусстве», «Песни народу», «Песни о Баку», «Песня победы» и многие другие пропагандируют труд честный, самоотверженный, как проявление любви к Родине. На ярких примерах большевиков акын учит трудиться:

**Вы в труде – пример для всех,
Там, где вы, всегда успех. [2, с.347].**

Патриотизм, по мнению Джамбула Джабаева, должен закладываться уже в ребенке с осознанием красоты своей Родины, с понимания неповторимости своей земли, что пронизывает все его творчество. Акын связывает эти лирические картины с богатствами страны: «медь Карсакая, свинец Кара-Тау, долины цветущего Ала-Тау, сокровища белой алтайской руды и черное золото Караганды, Эмбы горючей густы фонтаны, моря и леса Казахстана, хлопок Чимкента, богатства отар, душистые яблоки Алма-Аты». Молодежь должна гордиться тем, что «лучшие в мире верблюды у нас, лучшие в мире травы и воды». По его мнению, именно с гордости за свою страну начинается, и стремление каждого человека защищать бесчисленные богатства своей земли, ее неповторимой красоты.

Добрые взаимоотношения Джамбула, его длительная дружба, искренняя привязанность к своим друзьям, творческие и чисто человеческие

контакты с ними и по сей день являются примером достойным подражания, средством воспитания подрастающего поколения.

Эстетическое воспитание, являясь частью воспитания, тесно связано с трудовым воспитанием, поскольку именно в труде с наибольшей полнотой раскрываются творческие возможности человека. В песне «Богатство земли» Джамбул прямо связывает чувство радости весне с потребностью труда:

**Весне я рад! Пора труда.
Ушли бесследно холода.
Растаял снег. Дымятся горы.
В тепле земли моей просторы,
В оврагах – полая вода...
Колхоз Джамбула поспешил
Пахать поля – он пашней жил.
Без дела день один не прожит [2, с. 321].**

Джамбул связывает воспитание с нравственным воспитанием, поскольку развитое чувство красоты, выступая одним из подлинно человеческими.

Казахский акын сознавал силу слова, воздействия художника на массы, понимал, что искусство способствует формированию высокого эстетического вкуса. Он высоко оценивал роль и значение настоящего искусства в воспитании. В этом он следовал традициям великого казахского поэта Абая Кунанбаева.

1 Джамбул Джабаев. Избранные произведения. –Алм-Ата: «Жазушы», 1981. -400 с.

2 Джамбул Джабаев. Избранные произведения. –Алматы: «Гылым», 1996. -416 с.

3 Джамбыл Джабаев. Избранные произведения. Перевод с казахского. -Астана: «Аударма», 2010. -464 стр.

4 М.Б.Коккозова. Жамбыл о воспитании. – Алматы, «Санат», 1996.

Түйіндеме

Жамбыл Жабаев шығармашылығындағы тәрбие, патриотизм және интернационализм Көккөзова М.Б., Бегалиева А.К., Масимбаева А.А.

Қазақ ақыны өз шығармаларында Отанды сүйге, патриотизмді дамытуға, халқының тағдырын өз тағдырымен байланыстыра мықты тәрбиелік күш бере жырлайды. Жастардың белсенділігін арттырып, ұйқысынан оятатын, жаулардан елімізді қорғауға қажеттігін еске салады.

Оның жырлауынша халықтың, Отанның, елінің игілігі үшін жұмыс физикалық және рухани еңбек, қоғамның бір бөлігі болып табылатындығы, әрбір адам сол идеяны күшейту керектігін айтады. Жамбыл өз өлеңінде жан-сезімімен патриотизмді, халықтар достығы мен барлық ұлттардың теңдігі, тәртіптілік, бауырластық ажырағысыз болып табылатындығын жырлайды.

Кілт сөздер: патриотизм, тәрбие, еңбек, міндет, өсіп келе жатқан жеткіншек.

Summary

Bringing-up, patriotism and internationalism in the work of Zhambul Zhabayev Kokkozova M.B., Begaliev A.K., Masimbayeva A.A.

Kazakh poet lays a strong bringing-up message in his work, encouraging young people to love the motherland, cultivate patriotism, tie their fate with that of his people. He awakens in them the active principle, recalls the need to defend our country from its enemies.

Zhambul instills the idea that every person is a part of society, physically and spiritually realized the most, he said, can only be working for the good of the country, the country and the people. Zhambul's patriotism is inseparable from the brotherhood of nations, friendship and internationalism education that is about it, he sings in his soulful songs.

Key words: Patriotism. Education. Labour. Duty. The younger generation.

УДК 950.574

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖАҢА СОСЛОВИЕЛІК ҚҰРЫЛЫМ: ҚҰРМЕТТІ АЗАМАТТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ (XIX Ғ.)

А.М. Еспенбетова – Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Қазақстан республикасы, Ақтөбе қаласы. e-mail: aikami@mail.ru

Мақала XIX ғасырдағы қазақ қоғамындағы жаңа әлеуметтік сословиелік құрылымның қалыптасуы мәселесіне арналған.

Ресей империясының әкімшілік-территориялық басқару жүйесінің енгізілуі қазақ көшпелі қоғамының дәстүрлі құрылымын өзгертіп, нәтижесінде жаңа сословиелік құрылым қалыптасты. Қазақ көшпелі қоғамындағы жаңа сословиелердің бірі – құрметті азаматтар болды. Көптеген қазақ билеушілері – сұлтандар, билер, болыс басқарушылары құрметті азамат атағын иеленді. Құрметті азамат сословиесі Ресей империясында патша 1832 ж. 10 манифесімен енгізілді. Бұл атақты иелену Басқарушы Сенат және ерекше жағдайларда императордың қаулысымен берілді. Құрметті азаматтар жеке және ата тегінен бергі деп бөлінді және әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктерге ие болды. Ата тегінен бергі құрметті азамат атағы өмірге келген бойда берілсе, ал жеке құрметті азамат атағын алу үшін белгілі бір дәрежеде қоғамға еңбек сіңіру қажет болды. XIX ғ. бойы құрметті азамат сословиесі көптеген әлеуметтік-құқықтық өзгерістерге ұшырады және Ресей заңдарымен бекітіліп отырды. Деректік мәліметтер көрсеткендей, құрметті азамат сословиесінің саны аз болды. Қазақ қоғамында қалыптасқан құрметті азаматтар сословиесі өкілдері қоғамдық өмірде белгілі бір рөл атқарды және елдің әлеуметтік-мәдени, экономикалық дамуына зор үлес қосты.

Кілтті сөздер: қоғам, әлеуметтік құрылым, сословие, билеуші, саясат, империя, қызметтік лауазым.

Отандық тарихнамада XIX ғ. қазақ қоғамының сословиелік құрылымы мәселесі - жан-жақты зерттеуді талап ететін мәселенің бірі болып табылады. Осы тарихи кезеңдегі Ресейдің империялық саясаты қазақ халқының және басқа да империя құрамында болған халықтардың тарихи даму үрдісінде өз ізін қалдырды. Қазақ қоғамындағы сословиелер, әсіресе әлеуметтік дәрежесі жоғары тұрған сословиелердің қалыптасуы мәселесі отандық және шетелдік тарихнамада да зерттеу нысаны болмады. Қоғамның саяси, әлеуметтік және мәдени дамуында өзіндік рөл атқарған сословие өкілдері зерттеуден тыс қалды. Мұның өзі қазақ халқының тарихының зерттелуін ғана емес, Ресейдің де тарихы туралы толыққанды мағлұмат алуды тежеді. Осы тұрғыдан алғанда аталмыш мәселе өте өзекті саналады.

XIX ғ. қазақ даласында жүргізілген әкімшілік-территориялық шаралар және жаңа саяси-экономикалық жағдай әлеуметтік құрылымның терең өзгерістерге ұшырауына алып келді. Қазақ қоғамында Ресей империясының ішкі губернияларындағыдай қазақтар үшін мүлде жаңа сословиелік топтар қалыптасты. Олардың қатарында дворяндар, құрметті азаматтар, көпестер, мешандар болды.

Қазақ дворяндары мен құрметті азаматтар заңды түрде әлеуметтік артықшылықтарға ие бола отырып, қоғамдағы сословиелер арасындағы қатынастардың бағытын және қоғамның эволюциялық дамуын тұтастай анықтады. Оған негізінен мынадай жағдайлар әсер етті: біріншіден, қазақ дворяндары мен құрметті азамат атағын иеленгендер қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелерін шешудегі бірден-бір ықпалды әлеуметтік топ ретінде әрекет етті; екіншіден, олар XIX ғ. және XX ғ. басындағы қазақ қоғамындағы жер мен байлық көзі - малдың меншік иесі болды; үшіншіден, әскери және азаматтық басқару қызметін атқарып, шендерге ие болып, әкімшілік басқару аппаратын меңгерді; төртіншіден, қазақ дворяндары мен құрметті азамат атағын иеленгендер қоғамның ең білімді, мәдениетті тобын құрады.

Сонымен, қазақ қоғамының XIX ғ. және XX ғ. басындағы өміріндегі маңызды құбылыстары дворяндық және құрметті азамат сословиесі өкілдеріне тікелей байланысты болды. Олар отарлық империяның әкімшілік-саяси билік құрылымындағы жоғарғы дәрежелі шенеуніктер бола отырып, қалыптасқан саяси жағдайға байланысты патшаға қызмет етуге мәжбүр болды, сөйтсе де, олардың арасында өз халқының мүддесін ұмытпай, халықтың мұң-мұқтажын қанағаттандыруға атсалысқан тұлғалар да болды.

XIX ғ. қазақ қоғамының әлеуметтік-сословиелік құрылымында қалыптасқан жаңа әлеуметтік сословие – құрметті азаматтар ресми құжаттарда халық санның белгілі пайыздық көрсеткішке ие болды. Енді осы сословиенің қалыптасу тарихына олу жасайық.

1832 ж. 10 сәуірде Ресей патшасы Бірінші Николай Құрметті азамат деген атаумен жаңа сословиені енгізу туралы манифест шығарды. Бұл манифесті қабылдағанда үкімет мынадай мақсаттарды көздеді: көбейіп келе жатқан жеке дворяндардың санын қысқарту және бірінші гильдиякөпестері, университет түлектері, жеке дворяндардың балалары, ғылыми дәрежесі бар тұлғалар сияқты тұрғындар категорияларына мейлінше аз құқықтар беру (рекруттық міндеткерліктер, жан басы салықтары, дене жазаларынан босату). Осылайша XIX ғ. қала тұрғындары арасында жаңа әлеуметтік сословие - құрметті азамат сословиесі енгізілді.

1892 жылдан бастап құрметті азамат атағы қоғамдық пайдалы қызметі үшін беріле бастады [1,2026.]. Құрметті азаматтарға жекелеген және тәуелсіз артықшылықтар берілді: жан басы салығынан, рекруттік міндеткерліктерден, қылмыс жасалған жағдайда дене жазасынан босатылды. Қалалардағы сайлауға және 1,2 гильдиялық көпестерден төмен емес қалалық қызметтерге сайланды. Барлық заң актілерінде құрметті азамат атымен аталу құқығы берілді.

Құрметті азаматтар жеке және ата тегінен бергі деп бөлінді. Бұл атақты иелену Басқарушы Сенатпен ерекше жағдайларда императордың қаулысымен берілді. Ата тегінен бергі құрметті азаматтың құқықтары заңды балаларына қалдырылып отырды. Әйеліне қатысты бұл құрметті атақ былайша берілді: құрметті азаматтың атағы әйеліне берілді, ал құрметті азамат атағы бар әйел күйеуге шыққанда оның атағы тек өзінде қалды, күйеуі мен балаларына берілмеді. Жеке және ата тегінен бергі құрметті азамат атағынан айыру тек соттың шешімімен және оны Басқарушы Сенаттың бекітуімен ғана жүзеге асырылды. Құрметті азамат атағы бар тұлға колонер цехтарына, гильдиялық сословиелерге жазылса, немесе үй жұмыстарында қызмет етсе, атағынан мәңгілікке айрылды, тек дене жазасы, жан басы салығы мен рекруттік міндеткерліктерді өтеуден босатылды және қалған артықшылықтары жойылды. Егер бұл адам ата тегінен бергі құрметті азамат болса, онда оның балаларының мұрагерлік әлеуметтік артықшылықтары сақталды.

Ата тегінен бергі құрметті азамат атағын жеке және ата тегінен бергі дворяндардың заңды балалары өмірге келген бойда иеленді. Қалған сословие өкілдері бұл атақты иемдену үшін өтініш білдірді. Жеке құрметті азамат атағын Ресейдегі университеттердің кез келгенін үздік бағамен бітіргендігі туралы аттестаты бар азаматтар, Көркем сурет академиясының толық курсы бітіргендігін растайтын аттестаты немесе дипломы бар суретшілер өтініш бере алды. Шетелдік ғалымдар мен суретшілерге, кәсіпкерлерге Басқарушы Сенаттың қаулысымен бекітілген тұлғаларға бұл атақ сыйға берілді.

Ресейде жарық көрген ережелер бойынша құрметті азамат сословиесіне өтудің өзіндік ерекшеліктері болды. 1836 ж. жеке құрметті азамат атағын алуға университетті бітірген, ғылыми атағы бар тұлғалар; 1839 ж. император театрының артистері (1- санаттағы сахнада белгілі бір мерзім болған) ие болды. 1845 ж. ата тегінен бергі құрметті азамат атағына Қасиетті Владимир және Анна ордендерімен марапатталған көпестер ұсыныс бере алды.

1845 ж. манифест жарияланған соң 14-10-шы кластық азаматтық және 9-кластық әскери шендер жеке құрметті азамат атағыниемденуге мүмкіндік берді, бұрын бұл дәреже жеке дворяндыққа қол жеткізетін еді. 1849 ж. дәрігерлер, фармацевтер, мал дәрігерлері құрметті азамат сословиесіне жатты және жеке құрметті азамат құқығы - құрметті азаматтар, көпестер, мещандардың гимназия бітірген балаларына берілді. 1849 ж. жеке құрметті азаматтар әскери қызмет атқаруға құқылы болды.

1865 ж. 1-гильдия көпестері, 1866 ж. Батыс губерниялардан 15 мың сомнан кем тұрмайтын иелік сатып алған 1, 2-ші гильдия көпестері ата тегінен бергі құрметті азамат атағын алуға құқылы саналды. Мещан сословиесіне жататын село тұрғындарының ғылыми атағы бар тұлғалар ата тегінен бергі, университет бітірген дипломы бар тұлғалар жеке құрметті азамат атағын иелене алды.

1898 ж. ереже бойынша құрметті азамат атағына төмендегідей мәртебеге қол жеткізгендер құқылы болды: 1) император атынан алғыс алғандар; 2) шен иеленгендер; 3) орденмен марапатталғандар; 4) аренда тағайындалғандар; 5) император атынан сыйлық иеленгендер; 6) үкімет тарапынан бір жолғы ақшалай сыйақы тағайындалғандар; 7) ата тегінен бергі және жеке құрметті азамат атағы бар адамдар; 8) медаль иеленгендер; 9) сыйлық ретінде шекпен алғандар; 10) шендері болмаса да мемлекеттік қызметке тұру құқығы барлар [2,656.].

Құрметті азамат сословиесі құжаттармен расталды: ата тегінен бері құрметті азаматтар Басқарушы Сенаттан грамота берілсе, жеке құрметті азамат атағы куәлікпен расталды. Мұрағат деректерінде Торғай облысы әскери губернаторы жанындағы ерекше тапсырмалар жөніндегі кіші шенеунік Бекмұхамбет Қарпықовтың қызметі жөніндегі аттестатта оған 1890 ж. 25 наурызда жеке құрметті азамат атағы берілгендігі айтылады [2,11-12.].

1897 жылғы халық санағы бойынша қазақ халқының сословиелік құрамы туралы статистикалық мәліметтен құрметті азаматтар сословиесіне жатататындардың санын көруге болады.

Кесте -1- 1897 жылғы халық санағы бойынша қазақ халқының сословиелік құрамы [3].

сословиелер облыстар	Ата тегінен бергі дворян- дар	Жеке дворян- дар	Құр- метті азамат- тар	Көпес- тер	Мещан- дар	Шаруа лар	Ка зак тар	Бұратана лар
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ақмола	515	29	5	9	116	390	91	426219
Орал	28	3	80	-	51	329	163	459519
Жетісу	116	9	2	35	559	403	120	793499
Сырда Рия	9	25	1	1	130	167	16	951430
Семей	94	3	9	45	573	243	171	603166
Торғай	115	16	80	-	44	306	37	410184
Бөкей Ордасы	106	69	24	2	663	2770	75	211048
Закаспий		8	1	-	9	29	2	73438
Барлығы	983		212	92	2145	4037	695	3928503

Кестеден Торғай және Орал облысында құрметті азаматтардың басымдылығы байқалады.

Жекелеген облыстар бойынша сараласақ, XIX ғ. аяғында Торғай облысында ата тегінен бергі және құрметті азаматтар саны 133 адам болды, оның ішінде Қостанай уезінде -75, ал Ақтөбе және Ырғыз уезінде – 28, Торғай уезінде – 6 адам болды [4,20 б.]. Олай болса, ата тегінен бергі және жеке құрметті азаматтар Торғай облысының қалаларында емес уездерінде тұрды, яғни барлық тұрғындардың 72 пайызын құрады. Торғай облысындағы 133 ата тегінен бергі және жеке құрметті азаматтардың 90-ы қазақтар еді.

Бұдан шығатын қорытынды, XIX ғ. II жартысында патша әкімшілігінің әкімшілік басқару жүйесінде басты тірегі - қоғамның жергілікті бюрократтық тобы өкілдері: сұлтан-билеушілер, болыстар, ауылдық старшындар болды. Олардың арасында көпшілігі құрметті азамат атағын иеленді.

Енді осы екі облыс халқының сословиелік құрамы туралы статистикалық мәліметтен этно-сословиелік құрылым айырмашылығын байқауға болады.

Кесте - 2- Орал және Торғай облыстары бойынша сословиелік құрылымы [5-6].

Ұлттар	Казактар		Татарлар		Башқұрттар		Орыстар	
	Торғай обл	Орал обл	Торғай обл	Орал обл	Торғай обл	Орал обл	Торғай обл	Орал обл
Сословие								
Ата тегінен бергі дворяндар	115	28	8	63	-	-	130	643
Жеке дворяндар	16	3	-	-		-	207	1171
Құрметті азаматтар	90	80	7	3	1	-	35	176
Көпестер	-	-	17	26	-	-	49	262
Мещандар	44	51	1840	1001	84	-	18884	8863
Казактар	37	163	120	9460	3	772	682	106709
Шаруалар	306	329	1280	329	1468	-	14879	106709

Бұл кестедегі берілген мәліметтерді саралай отырып, мынадай қорытынды шығаруа болды: а) қазақтардың басым көпшілігі шаруа сословиесіне жатады; б) облыстағы татар және орыс тұрғындарын барлық әлеуметтік сословиелерден көрінеді; в) қазақтар мен башқұрттарда көпестік-сословие болмады; г) дәстүрлі Ресей қоғамына сай қоғамдық артықшылыққа ие топтар немесе сословиелер башқұрттарда қазақтар мен татарлармен салыстырғанда аз көрінеді. Әлеуметтік артықшылыққа ие сословиелер: дворяндар, құрметті азаматтар, көпестердің үлестік салмағы қазақтарда - 12,8 пайыз, татарларда - 3,6 пайыз, орыстарда - 77,1 пайыз, ал башқұрттарда болмаған. Құрметті азамат сословиесіне жататын қазақтардың сандық көрсетіші орыстармен деңгейлес болғандығын көруге болады.

Бұдан басқа екі облыстың этно-сословиялық құрылымындағы айырмашылықтар өзіне назар аудартады. Торғай облысында қоғамдық дәрежесі жоғары сословиелерде қазақтардың пайыздық көрсеткіші жоғары, яғни 38,6 құрады, ал, Орал облысында қазақтардың үлесі аз көрінді, яғни 4,2- пайызды көрсетті.

Қалаларда басқадай этно-сословиялық көрініс қалыптасты. Торғай облысының қала тұрғындары арасында артықшылыққа ие болған сословиелер қазақтар – 3,7 пайыз, татар 10,4 орыстар 79,6 пайызды құрады. Бұл мына жағдайларға байланысты болды: Біріншіден, қазақтардың қаладағы үлесі 0,2 пайыз және негізінен әкімшілік басқару құрылымына кірді.

Қазақ қоғамында қалыптасқан құрметті азаматтардың саны аз болса да, басқарушы орындарды иелене отырып, қоғам дамуында белгілі бір рөл атқарды. Торғай облысы Николаев уезінің қазағы Байқадам Орынбаев 1865 ж. мамыр айында Орынбор ведомствосына қарасты қазақ балаларын жазу-сызуға үйретуге іс сапарға жіберіледі. 1866 ж. 18 тамызда хорунжий шенін иеленіп, Михайлов қазақ мектебіне мұғалімдік қызметке тағайындалады. 1869 жылы 1 сәуірде Николаев уездік бастығының аудармашысы қызметіне ауыстырылады. 1869 жылдың 1 желтоқсанында Торғай облыстық басқармасы Байқадам Орынбаевты Тройцк қазақ мектебіне мұғалім етіп жібереді. 1872 жылы Станислав лентасындағы күміс медаль иеленеді. Осындай қоғамдағы қызметтері үшін 1877 жылы құрметті азамат атағын алады. 1779 ж. Торғай облысы әскер губернаторы жанындағы штаттан тыс ерекше тапсырмалар жөніндегі кіші шенеунік қызметіне тағайындалады. 1884 ж. 1 қазанда Николаев уездік бастығының кіші көмекшісі қызметіне ауыстырылады. 1894 жылы науқасына байланысты отставкаға кетеді [7,7-9пп.].

Көрнекті болыс басқарушыларның бірі – Сейтбатал Нұрмұхамбетов (1847 ж. дүниеге келген). Жас кезінде Орынбор облысы басқармасы жанындағы мектептен білім алады. Еңбек жолын тілмаштық қызметпен бастаған ол 1866 жылы зауряд-хорунжий шенін иеленеді. С. Нұрмұхамбетов 3-санаттағы кеңсе қызметкерінен Торғай облысы әскери губернаторы жанындағы ерекше тапсырмалар жөніндегі кіші шенеунік қызметіне дейін көтеріледі. 1890-1899 жылдар аралығында 3 рет Бөрти болысының болыс басқарушысы қызметіне сайланады. Қазақтардың басқару істеріне белсене араласады. Оның ой-қорытындылары замандастарынан ылғи оң баға алып отырды. Қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрыптарын жақсы білген оны 1899 жылы Орынбор округының сотында халықаралық судья қызметіне тағайындалуына мүмкіндік берді. Жасаған еңбектері үшін Станислав, Анна, Владимир лентасындағы медальдармен марапатталды және ата тегінен бергі құрметті азамат атағын иеленді.

С. Нұрмұхамбетов білімнің маңызын түсіне отырып, өзінің баласы Пангерейді Орынбордағы ерлер гимназиясына оқуға жібереді. Кейін ұлы Пангерей 1889-1903 жылдары Бөрти болысының болыс басқарушысы қызметін атқарады [8,2-п.].

XIX ғасырда Торғай облысы Ақтөбе уезінен шыққан құрметті азамат атағын иеленген тұлғалардың бірі – Байәділ Кейкин (1875-1877жж.). Оның қызметтік тарихы төмендегідей: 1844-56 жылдары дистанция бастығы, 1858-68 жылдары Орынбор қазақтары облысы орта алқаптың сұлтанбилеушісінің көмекшісі, 1875-1877 жж. Бөрти болысының басқарушысы, 1880 жылы Торғай облысы әскери губернаторы жанындағы ерекше тапсырмалар жөніндегі кіші шенеунік қызметтерін атқарады. Көп жылғы еңбектері ескеріліп, зауряд-жүзбасы шенін алады, мәуіті шекпен, күміс ожау сыйлықтарын иеленіп, Анна, Владимир ленталы күміс медаль, Александр ленталы алтын медальмен марапатталады.

Осы сынды көптеген құрметті азамат атағын иеленген қазақтар ел басқару істеріне белсене араласты. Атқарған қызметтері үшін сый-марапаттарға ие болды, халықтың құрметіне бөленді. Мұрағат деректерінде құрметті қазақтардың қоғамда атқарған қызметі үшін үкімет тарапынан төмендегідей мәртебеге қол жеткізгендігі байқалады: арнайы алғыстар, сыйлықтар, медальдар ордендер, мәуіті немесе барқыт шекпендер, біржолғы ақшалай сыйақы т.б. Құрметті азамат атағын алу куәлік немесе грамотамен расталып, бекітілді.

Құрметті азамат атағын иеленген қазақтар қоғамның элиталы топ ретінде білімнің маңызын түсіне білді. Халыққа білім беру ісіне араласып, өз қаражаттарымен Ресейдің қалаларында білім алып жатқан қазақ балаларына стипендиялық қор құрады. Деректерде көрсетілгендей, Ақтөбе уезінің құрметті қазақтары Орынбор гимназиясының пансионна 2423 сом 66 тиын көлемінде ақшалай қаражат көмек береді [9,1376.]. Кейін бұл қаражат мемлекеттік Кеңестің шешімімен Ақтөбедегі 2 кластық мектептің құрылысына жұмсалды. Құрметті азаматтар бұдан да басқа оқу орындарына стипендиялық қор жинауды белсенді қолдап отырды.

Құрметті қазақтар қоғам өміріне белсене араласа отырып, ағарушылық-қайырымдылық қорларының негігі ұйытқысы болды. 1903 ж. Торғай облысында Торғай ауыл шаруашылық қоғамы құрылады. Қоғамды құруда С.Нұрмұханбетов, А. Қосуақов, Д.Беркімбаев, С.Кейкин, Қ. Бірімжанов т.б көптеген қазақтың атқамінер өкілдері белсене атсалысты. Қоғамның негізгі мақсаты - мал шаруашылығын дамыту, ірі қараның тұқымын жақсарту болды [10,120 б.].

Осылайша, құрметті азамат атағын иелегендердің саны деректерден байқалғандай жалпы халықтың аз пайыздық үлесін құрап отырды. Соған қарамастан құрметті азамат атағын иеленген тұлғалар ұлттық интеллигенция өкілдерін құрай отырып, қоғамның басты дамытушы күші болды. Олар саяси, әлеуметтік, экономикалық өмірде белсенді әрекет етті. Саяси жағынан күрделі кезеңдерді бастарынан өткере отырып, қазақ халқының, руларының бірлігін сақтай алды, қоғамның әлеуметтік және рухани-мәдени дамуына белсенді үлес қосты, ағартушылықтың, ғылымның дамуында белсенділік танытты.

1 Свод законов Российской империи. - СПб, 1892.Т. 39. - С.232.

2 Свод законов Российской империи. Т. IX. - СПб, 1899.- 419 с.

3 ҚРОММ 25-қ. 2-т. 391-іс.11-12-пп.

4 Игибаев С.К. Игибаева А.К. Казахи в составе России в конце XIX века: их численность, размещение, состав, занятия и образовательный уровень// Вестник КазГУ им Аль-Фараби. Алматы,2009.№4.-С-72-84.

5 Адресс календарь Тургайской области за 1917 год. - Оренбург, 1917.-343 с.

6 Первая Всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. Т. 37. Тургайская область, под. ред. Н.Тройницкого. - СПб, 1904.- 88 с.

7 Первая Всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. Т. 38. Уральская область, под. ред. Н.Тройницкого. - СПб,1904.- 92 с.

8 ҚРОММ 25-қ. 2-т. 853-іс. 7-9-п

9 ҚРОММ 25-қ. 5-т. 134-іс. 2-п.

10 Васильев А.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное ее состояние. - Оренбург, 1896.-226 с.

11 Султаналиева Г.С. История Актюбинского уезда (1869-1917).- Ақтобе, 2005.-259 с.

Резюме

Новая сословная структура казахского общества: почетные граждане и их общественное деятельность (XIX в.)

Еспенбетова А.М. – Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова Республики Казахстан. г.Ақтобе.e-mail: aikami@mail.ru

Данная статья посвящена проблеме формирования новой сословной структуры казахского общества.

Внедрение в административно-территориальную систему Российской империи изменило традиционную структуру казахского общества и сформировались новые сословия. Одним из новых сословий казахского кочевого общества стали почетные граждане. Многие казахские правители – султаны - правители, волостные начальники, аульные начальники, старшины приобрели звание почетные граждане. Сословие почетных граждан установлено в Российской империи манифестом от 10 апреля 1832 года. Звание почетный гражданин присваивалось только именным указом императора и Правительствующим Сенатом. Почетное гражданство делилось на потомственное и личное и имело социально- правовые особенности. Потомственное гражданство получали "по праву рождения", а личное надо было заслужить. Звание почетных граждан подтверждалось грамотой и удостоверением. В течение XIX века сословие почетное гражданство претерпело множество изменений в правовых особенностях и это закрепилось законами российской империи. Источники показывают, что численность почетных граждан была малочисленна. Сословие почетные граждане, сформированное в казахском обществе, имело определенную роль в общественной жизни и занимало особое место в социально-культурным и экономическом развитии казахского общества.

Ключевые слова: общества, социальная структура, сословие, правители, политика, империя, должность.

Summary

New social class structure of the kazakh society: honorary citizens and public activity (xix c.)

Yespenbetova Ainagul – Aktobe Regional State University after K.Zhubanova

Republic of Kazakhstan. Aktobe. e-mail: aikami@mail.ru

This article is devoted to the formation of a new social class structure of Kazakh society.

The introduction of the administrative-territorial system of the Russian Empire changed the traditional structure of the Kazakh society and the new class formed. One of the new classes of the Kazakh nomadic societies have become honorary citizens. Many Kazakh rulers - the sultans - governors, county chiefs, aul chiefs, elders have acquired the title of honorary citizens. The estate of honorable citizens of the Russian empire established in the manifesto of April 10, 1832. The title of honorary citizen granted only nominal decree of the Emperor and the Government of the Senate. Honorary citizenship was divided into hereditary and private and had a social and legal features. Hereditary citizenship received a "birthright," and private had to be earned. The title of honorary citizens was confirmed by a diploma and a certificate. During the nineteenth century the estate of honorary citizenship has undergone many changes in the legal features and it was fixed by the laws of the Russian Empire. Sources indicate that the number of honorary citizens was small. Class of honorable citizens, formed in the Kazakh society had a role in public life and occupy a special place in the socio-cultural and economic development of Kazakh society.

Keyword: society, social structure, class, ruler, politics, empire position;

УДК 94 (574)(091)

РОЛЬ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА В МЕЖНАЦИОНАЛЬНОМ СОГЛАСИИ

Карибжанова Е.А. – к.и.н.,

доцент кафедры Истории Казахстана им. академика Т.С. Садыкова КазНПУ им Абая

Данная статья посвящена роли Ассамблеи народа Казахстана в межнациональном согласии. В Казахстане накоплен уникальный опыт совместного проживания и деятельности более 140 этносов. Опыт Республики Казахстан свидетельствует, что народы с различной национальной психологией, культурой, ментальностью, вполне могут уживаться друг с другом и устанавливать конструктивные связи, перерастающие в отношения дружбы и духовной близости. Создание национально-культурных центров послужило основным инструментом консолидации многонационального общества современного Казахстана.

Ассамблея народа Казахстана стала надежным фактором мира и стабильности, уникальной моделью межэтнического согласия и толерантности. Она подтвердила историческую необходимость и на деле доказала свою жизнеспособность. Опыт ее работы становится привлекательным и полезным не только для государств постсоветского пространства, но и для мирового сообщества.

Ключевые слова: межэтническое согласие, этнос, равенство наций, стабильность, толерантность национально-культурные центры, мир.

Мы живём в очень трудное, беспокойное время, когда противостояние, конфликты, терроризм и межнациональные войны захлестнули человечество.

По данным Стокгольмского международного института по исследованиям проблем мира только в 2015 году 48 регионов земного шара были охвачены войнами и конфликтами, носившими межэтнический, межнациональный характер, оказывающими дестабилизирующее влияние на всё мировое сообщество[1].

Сегодня, как никогда, весь цивилизованный мир поставлен перед необходимостью найти наиболее эффективные методы и пути решения данных проблем, которые были бы способны искоренить причины, вызывающие подобные явления. И, Казахстан, несмотря на то, что ещё сам является молодым государством, тем не менее, может поделиться положительным опытом, решения подобных проблем.

На исторической земле казахов накоплен богатый и уникальный опыт мирного сосуществования народов, цивилизаций, культур и различных вероисповеданий. Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев по этому поводу сказал: «Для нас принцип толерантности в межнациональных отношениях является не только нормой, политической культурой, но и ключевым принципом государственности, который мы самым решительным образом поддерживаем и укрепляем» [2].

Процесс обретения казахстанской независимости интересен и актуален, он носит эволюционный характер, поучителен, как для государств СНГ, так и для мирового сообщества. Его феномен заключается в том, что он был осуществлён политическими средствами, без насилия и кровопролития, опираясь на широкую поддержку населения, минуя межнациональные конфликты. Во все

времена самым ценным были и остаются добрые отношения между людьми, отношения, основанные на дружбе, уважении друг к другу, на взаимопонимании. Поэтому мир в государстве возможен только при согласии между людьми самых разных национальностей, при условии сохранения общих ценностей для всех его граждан.

Сегодня Республика Казахстан – независимое суверенное государство, развивающееся по пути демократизации и прогресса. Вопросы национального согласия в казахстанском обществе являются наиболее важным, влияющим на общественно-политическую, экономическую и культурную сферы жизни республики. Казахстан – полиэтничное государство, где проживают представители более ста сорока национальностей, семнадцати конфессий, что, безусловно, отразилось на развитии его истории и культуре, тем не менее, в республике накоплен уникальный опыт совместного проживания и деятельности различных этносов. Опыт Казахстана свидетельствует, что народы с различной национальной психологией, культурой, ментальностью, вполне могут уживаться друг с другом и устанавливать конструктивные связи, перерастающие в отношения дружбы и духовной близости [3, с.5]. Нельзя недооценивать роль межнационального согласия в сохранении мира и стабильности в обществе. Реальный суверенитет невозможен без гражданской позиции, соблюдения конституционных норм, демократических принципов, уважения и соблюдения прав всех наций и народностей, проживающих в государстве.

За годы независимости в стране были созданы основы рыночной экономики и новые демократические государственные институты, где свою лепту внесли все нации и народности многонационального Казахстана.

«Национальные отношения – это наиболее деликатная и тонкая сфера, где необходим взвешенный и осторожный подход, ответственность за который в равной степени несут и государственные органы, и институты гражданского общества», – подчеркнул глава государства Республики Казахстан [4].

В современных условиях важно не растерять накопленный опыт, а развить его и преумножить. Недаром Президент РК с высокой трибуны Форума народов Казахстана сказал: «Нам необходимо постоянно «сверять часы» с общим ходом мирового развития, учитывать особенности нашего многонационального общества при решении практических задач, стоящих перед государством. Обществу нужны постоянная переоценка и осмысление опыта развития межнационального согласия как определяющего фактора нашего движения вперед» [5].

На наш взгляд, основная роль в обеспечении национального согласия и единства в стране принадлежит государственной власти и политике, проводимой Президентом Республики Казахстан. Межэтнические отношения в полиэтничном государстве, каким является Республика Казахстан, представляют собой весомый фактор стабильного и демократического развития страны. Они позитивно выступают необходимым компонентом общественного согласия, объективной предпосылкой территориальной целостности страны, базовой основой внешнеполитической деятельности государства.

Можно с уверенностью сказать, что в Казахстане сформирована собственная позитивная модель межнационального согласия, где одно из главных мест занимает Ассамблея народа Казахстана, идея которой была высказана Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым на I Форуме народов Казахстана в 1992 году. Ассамблея народа Казахстана была создана Указом Президента Республики Казахстан 1 марта 1995г. [6].

Законом об Ассамблеи народа Казахстана № 70-IV- 20 октября 2008 года были определены основные принципы деятельности Ассамблеи:

- приоритет прав и свобод человека и гражданина;
- приоритет интересов народа и государства;
- равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений или по любым иным обстоятельствам;
- равноправие и персональная ответственность членов Ассамблеи за деятельность в ее составе;
- гласность [7].

В деятельности Ассамблеи большое развитие получила такая форма поддержания национальной самобытности как национально-культурные центры, которые оказывают существенное влияние на складывание и утверждение основ межнационального согласия в казахстанском обществе и служат возрождению культуры и традиций всех народов Казахстана.

В 2015 году Ассамблея народа Казахстана отметила свой 20-летний юбилей – юбилей межэтнического согласия и толерантности.

Сегодня по праву можно сказать, что Ассамблея народа Казахстана – это уникальный социально-общественный институт, который призван принципиально по-новому, регулировать межэтнические отношения. Новизна такого подхода заключается в целях осуществления сбалансированной национальной политики за счет гармоничного синтеза политики государства и общественных организаций в деле укрепления межэтнического согласия.

Это своего рода Public Private Partnership (общественно-государственное партнерство), нацеленные на решение разнообразных насущных проблем современности. Такой тип корпоративности государства и гражданского общества, возникший в Казахстане в сфере межэтнических отношений, является уникальным в мировой практике.

Недаром мировое сообщество и руководство ООН высоко оценило деятельность Ассамблеи народа Казахстана. Так, например, выступая на одной из встреч с членами Ассамблеи народов Казахстана, Кофи Аннан сказал: «Благодаря Вашей работе разнообразные этнические, религиозные группы, составляющие великую нацию, могут участвовать в процессе принятия важных решений, влияющих на их жизнь». По выражению этого знаменитого политика «залогом экономической стабильности и развития любой страны является сбалансированная политика в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений».

Именно это помогло Казахстану преодолеть экономические трудности и вызовы нового века. Как убежденный борец с любыми формами расовой дискриминации, Кофи Аннан считает, что пример нашей республики, может научить народы других стран тому, что «национальное многообразие нужно рассматривать не как недостаток, а как благословение свыше» [8].

Казахстан получил признание на самом высоком международном уровне. Модель межэтнического согласия в лице Ассамблеи народа Казахстана рекомендована другим государствам как воплощенная на практике формула гражданского мира в многонациональном обществе.

Социальное поле деятельности Ассамблеи народа Казахстана определено как всемирное содействие укреплению межэтнического согласия, гражданского мира и единства, реализации интересов этнических меньшинств, образующих вместе с казахами народ Казахстана, согласованию их с интересами казахов – этнического большинства населения Казахстана, предупреждение конфликтных ситуаций, препятствование проявлению конфронтационности и экстремизма в межэтнических отношениях.

В этих целях Ассамблея народов Казахстана:

- содействует на основе соответствующих демократических процедур и международных стандартов осуществлению права этнических меньшинств на участие в общественной и государственной жизни, особенно в решении вопросов, касающихся защиты их интересов во всех сферах их жизнедеятельности;
- способствует формированию в общественном сознании понимания общности исторических судеб и долговременных интересов этносов, образующих народ Казахстана;
- обеспечивает организацию и контроль выполнения решений, принятых на сессиях Ассамблеи;
- координирует деятельность государственных органов в рамках совместных межведомственных и межрегиональных планов работы по развитию и укреплению межэтнических отношений, согласия и стабильности;
- участвует в разработке концептуальных основ государственной политики, в сфере межэтнических отношений;
- реализаций концепций и программных документов ассамблеи, программ возрождения и сохранения языков, культуры, исторических традиций и обычаев народов Казахстана;
- взаимодействует с государственными органами, аналогичными международными структурами стран СНГ;
- организует деятельность совещательных органов и структур, созданных при Ассамблее;
- создает различные организации просветительского, культурного, религиозного и правозащитного характера в целях сохранения и развития этнической и, языковой, религиозной самобытности этнических меньшинств;
- изучает состояние дел и вносит в органы местного самоуправления предложения по решению этнических проблем;
- практически осуществляет меры по возрождению языков и культур народов Казахстана [7].

Таким образом, в Казахстане проводится рациональная межнациональная политика, при которой достигается взаимоуважение и взаимопонимание различных национальностей, составляю-

щих единую социально-политическую и гражданскую общность – Народ Казахстана. Республика Казахстан в соответствии с международными стандартами о правах человека и политическими в полной мере обеспечивает права и законные интересы этнических меньшинств.

Ассамблея народа Казахстана тесно взаимодействует с малыми ассамблеями, которые созданы во всех областных центрах, городах Астане и Алматы.

Ассамблея народа Казахстана и Малые Ассамблеи составляют мощную основу для дальнейшего стабильного и эффективного функционирования политической системы, участия в разработке и проведении в жизнь политических программ и стратегии важных решений в сфере международно-национальных отношений. Сегодня в республике действуют более 350 республиканских и местных национально-культурных центров. Они объединяют сотни тысяч людей, заинтересованных в сохранении и развитии языка и культуры и традиций своего этноса. Поддерживая идеи главы государства, она занимается информационно-пропагандистской работой, помогая осуществлять такие долгосрочные цели, как вхождение страны в тридцатку развитых стран мира, реализация новой экономической политики «Нурлы жол», патриотическая идея направленная в будущее – «Мәңгілік Ел». История свидетельствует, что процветание любого народа возможно только в условиях межнационального согласия. Одним из неперемennых условий единства является национальное сознание, воспитывающее в гражданах любого общества чувства солидарности, жертвенности во имя общих гуманных идей. Национальное самосознание – это ступень к обществу Демократии и Справедливости. Какими бы ни были трудными условия жизни на пути построения такого цивилизованного общества, всегда есть объединяющие – народ, тенденции и идеи. Законодательно возможности возрождения государства на основе сотворчества и содружества всех наций и народностей закреплены в Конституции Республики Казахстан. Несомненно, политическая стабильность, мир и согласие в республике влияют на мировое признание, на успешное реформирование общества, развития экономики.

Казахстан превратился в центр глобального межконфессионального диалога.

Сегодня нельзя упустить шанс для сохранения мира и согласия.

– «Межконфессиональное, межнациональное согласие является краеугольным камнем всеобъемлющей безопасности не только Казахстана, но и других стран», – подчеркнул Н.Назарбаев в послании народу: «Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее».

– Мы восстановили историческую справедливость по отношению к казахскому народу, нашей культуре и языку.

Несмотря на этническое, культурное и религиозное многообразие, мы сохранили в стране мир и политическую стабильность.

Казахстан стал родным домом для представителей 140 этносов и 17 конфессий.

Гражданский мир и межнациональное согласие – наша главная ценность. Мир и согласие, диалог культур и религий в нашей многонациональной стране справедливо признаны мировым эталоном.

Ассамблея народа Казахстана стала уникальной евразийской моделью диалога культур [9].

Подводя итог сказанному можно прийти к следующим выводам: благодаря целенаправленной, грамотной, взвешенной национальной политике, проводимой руководством страны и поддержанной народом, Республика Казахстан демонстрирует всему миру эффективную политику в сфере межэтнических отношений, где большая роль отводится Ассамблеи народа Казахстана. За период развития суверенного Казахстана, ориентированного на строительство демократического правового государства с рыночной экономикой, не было ни одного случая межэтнических конфликтов, кровавых столкновений и войн. Все этносы, проживающие в Казахстане на основе действующей Конституции, имеют равные права на равный доступ к сферам образования и труда, на возрождение и развитие родного языка и культуры, традиций, на приобретение жилья и защиту своей собственности. Эти фундаментальные положения по защите прав человека и гражданина, записанные в Конституции Республики Казахстан, будут и дальше развиваться, воплощаться в жизнь, реализуясь в реальных социальных показателях каждого казахстанского этноса.

Ассамблея народа Казахстана стала надежным фактором мира и стабильности, уникальной моделью межэтнического согласия и толерантности. Она подтвердила историческую необходимость и на деле доказала свою жизнеспособность. Опыт ее работы становится привлекательным и полезным не только для государств постсоветского пространства, но и для мирового сообщества.

- 1 *Kazakhstan Today*. 2015. 12 июня.
- 2 Назарбаев Н.А. *Казахстанская модель межнационального согласия*. || *Казахстанская правда* – 2003. 23 декабря.
- 3 Мажитов С.Ф. *Взаимодействие и взаимовлияние национальных культур: теория и проблемы преемственности*. В кн. *Вопросы культуры и искусства Казахстана на пороге XXI века*. – Алматы, 1999.
- 4 *Стратегия Ассамблеи народа Казахстана* || *Казахстанская правда* – 2008. 21 октября.
- 5 Назарбаев Н.А. *Мир и стабильность в общем доме* || *Казахстанская правда* – 2006. 20 декабря.
- 6 *Казахстанская правда* – 1995. 1 марта.
- 7 URL: <http://www.akorda.kz>
- 8 *Стратегия Ассамблеи народов Казахстана* || *Казахстанская правда* – 2002. 26 апреля.
- 9 «*Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее*». || *Казахстанская правда* – 2012. 15 декабря.

Түйіндеме

Қазақстан Халық Ассамблеясының халықаралық келісімдегі рөлі

Е.А. Карибжанова – ҚазҰПУ т.ғ.д., доцент lilar-kz@mail.ru

Бұл мақала Қазақстан халық Ассамблеясының халықаралық келісімдегі рөлі жайында. Қазақстан өз ішінде 140-дан астам этникалық топтардың бірге тұратын тәжірбиесі мен қызметін жинақтаған. Қазақстан Республикасының көп жылдық тәжірбиесі әр ұлттың психологиясы, мәдениеті бар халықтар бір-бірімен сындарлы қарым-қатынас жасап, бір аспан астында тұрып, бір-бірімен достық және рухани қатынаста болатынына куәгер. Ұлттық-мәдени орталықтар- заманауи Қазақстанның әртүрлі этникалық топтардың басты құралына айналды.

Қазақстан халық Ассамблеясы сенімді ұлтаралық келісімнің бірегей модельінің бейбітшілік пен тұрақтылық факторына айналды. Ол тарихи қажеттілігін растады және іс жүзінде өзінің өміршеңдігін дәлелдеді. Оның жұмыс тәжірбиесі посткеңестік мемлекеттер үшін, сондай-ақ халықаралық қоғамдастық, әлемдік қауым үшін де аса тартымды, әрі пайдалы.

Түйінді сөздер: ұлтаралық келісім, этнос, ұлт теңсіздігі, тұрақтылық, құрмет, ұлттық- мәдени орталықтар, әлем.

Summary

Role of the Assembly of People of Kazakhstan in interethnic concord

Karibzhanova E.A. – Associate Professor of the history of Kazakhstan the Kazakhstan's university named by Abay lilar-kz@mail.ru

This article focuses on the role of the Assembly of People of Kazakhstan in creating interethnic concord. Kazakhstan built a unique case of 130 ethnic groups living and working together. This experience demonstrates nations with different national psychology, culture, mentality are able to get along with each other and establish constructive relations, grow into friendship and spiritual affinity. Creation of national cultural centres was the main instrument for the consolidation of multi-ethnic society of modern Kazakhstan.

Assembly of People of Kazakhstan has become a reliable factor of peace and stability, a unique model of inter-ethnic harmony and tolerance. It confirmed the historical necessity and in fact proved its viability. Its experience becomes useful and important not only for the post-Soviet countries but also for the world community.

Keywords: inter-ethnic harmony, ethnicity, equality of nations, stability, tolerance, national and cultural centres, peace.

ҰЛЫБРИТАНИЯНЫҢ ЕУРОПАЛЫҚ ОДАҚТАН ШЫҒУ МӘСЕЛЕСІНЕ

К.Н. Макашева – т.ғ.д.профессор

С.А. Сияқұлова – халықаралық қатынастар магистрі. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, m.klara@mail.ru, saida_93.93@mail.ru

Мақалада Ұлыбританияның Еуропалық Одақтағы орны мен рөлі, мүшелігі және бірлестіктен шығу-шықпау мәселесі қарастырылады. Біріккен Ұлттар Ұйымының тұрақты мүшесі, көп жағдайда әлемдік саяси және экономикалық дамудың сұлбасын белгілейтін Үлкен сегіздіктің мүшесі, демократиялық құндылықтар елі және әлемнің бесінші экономикасы – Ұлыбритания бүгінде Германия және Франциямен қатар Еуропалық Одақтың ең басты бөлшектерінің бірі. Мәңгілік Тұманды Альбион елінің Еуропалық Одақта әрқашан орны ерекше. Біріншіден, Ұлыбритания ЕО-ғы көлемі жағынан екінші үлкен мемлекет, екіншіден, әлемдік саяси үрдістің белсенді мүшесі және де Біріккен Ұлттар Ұйымының вето құқығына ие тұрақты мүшесі.

Еуропалық Экономикалық Қауымдастық 1957 жылы құрылды. Британ Достастығы елдері мен АҚШ-мен сауда қатынасы үлкен экономикалық пайда әкеледі деген себеппен Ұлыбритания Қауымдастыққа кіруден бас тартты. Десек те, 1973 жылы Қауымдастықтың сәтті дамуы көрінісінде Ұлыбритания бірлестікке мүше болып кірді. Ұлыбритания ЕО шеңберінде саяси және экономикалық мәселелерде барынша тәуелсіздікті сақтауға тырысады. Ағылшындар ЕО-тың ең ірі жобалары – еуро аймақ және ортақ шекараларда визалық бақылауды қарастырмайтын Шенген келісіміне қосылмады. Сондай-ақ, Ұлыбритания ЕО елдерінің келісілген салықтық және бюджеттік саясат жүргізуді қарастыратын Бюджеттік пактіге де қол қоймады. Ұлыбританияның ЕО құятын жарнасы ең үлкендерінің бірі, қазірде ол жылына 11 млрд. еуроны құрайды. Ұлыбритания мен оның серіктестері арасында көші-кон дағдарысы, мигранттарды орналастыру мәселелері бойынша бірнеше рет келіспеушіліктер орын алды. Экономикалық дағдарыс жағдайында Ұлыбританияда оның ұйымдағы мүшелігі туралы наразылықтар күшейді.

Түйінді сөздер: Ұлыбритания, еуро аймағы, Шенген келісімі, консерваторлар, референдум, саммит, мигранттар, иммигранттар, сауда, тәуелсіздік, салық саясаты, миграциялық дағдарыс, мүшелік жарна.

Қырғи қабақ соғысының аяқталуымен басталған қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінің маңызды ойыншысы, Кәрі Еуропа құрлығында орналасқан Біріккен Ұлттар Ұйымының тұрақты мүшесі, көп жағдайда әлемдік саяси және экономикалық дамудың сұлбасын белгілейтін Үлкен сегіздіктің мүшесі, демократиялық құндылықтар елі және әлемнің бесінші экономикасы – Ұлыбритания бүгінде Германия және Франциямен қатар Еуропалық Одақтың (ЕО) ең басты бөлшектерінің бірі [1]. Лондонның аймақтық бірлестікке бағытталған құрамына 28 Еуропа елдері кіретін Одаққа мүшелігі 1973 жылдан басталады. 1957 жылы Еуропалық Экономикалық Қауымдастыққа (ЕО-тың негізін қалаушы ізашары) кіруден бас тартқанымен, кейіннен 1973 жылы құрылымның сәтті дамуының көрінісінде қауымдастыққа мүше болды. Десек те, о бастан-ақ ағылшындық тарап экономикалық және саяси мәселелерде барынша тәуелсіздікті сақтауға талпынды. Осылайша, Англия ЕО-тың ең ірі интеграциялық жобалары - еуро аймағы (1999) мен ортақ шекараларда визалық бақылауды жоюды қарастыратын Шенген келісіміне (1995 жылы күшіне енді) қосылмады. Сонымен қатар, Ұлыбритания 2013 жылы күшіне енген ЕО елдерінің бірлескен салықтық және бюджеттік саясатын қарастыратын Бюджеттік пактіге де қол қоймады. Бірлестіктің негізін қалаушылардың қатарынан болмаса да, Англия осы мерзім ішінде ұйымдағы өзіндік саяси және экономикалық мінезі қалыптасқан, аса беделді мүшесіне айналғаны хақ.

Мәңгілік Тұманды Альбион елінің Еуропалық Одақта әрқашан ерекше орны болды. Мұны бірнеше факторлармен сипаттауға болады. Біріншіден, Ұлыбритания ЕО-ғы көлемі жағынан екінші үлкен мемлекет, екіншіден, әлемдік саяси үрдістің белсенді мүшесі және де Біріккен Ұлттар Ұйымының вето құқығына ие тұрақты мүшесі. Сол себепті құрлықтық Еуропа Лондонмен ынтымақтастық қысқарса, айтарлықтай шығынға тап болуы әбден ықтимал.

Соңғы жылдары барлық бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен талқыланып жүрген Ұлыбританияның Еуропалық Одақ құрамынан шығу-шықпау мәселесі ағылшын халқын ғана емес, сонымен қатар бүкіл халықаралық қауымдастықты алаңдатқан сұрақ болды. Бұл мәселенің төркіні 2013 жылы Дэвид Кэмеронның елдегі қалыптасқан «еуроскептикалық» көзқарасқа қатысты берген жауабынан шықты. Премьер-министрдің егер 2015 жылы парламенттік сайлауда консерваторлар, яғни өзінің партиясы жеңіске жетсе, онда елдің ЕО құрамындағы мүшелігі туралы жалпы референдум өткізу туралы уәдесі бар еді. Айтқан сөзінде тұрып, Ұлыбританияның үкімет басшысы Брюссельде елінің

мүшелігі туралы мәселені күн тәртібіне шығарды. 2015 жылдың 17-18 желтоқсанында болған ЕО-тың екі күндік саммитінде Лондонның мәселесі мен Еуропалық Одақты реформалау туралы Дэвид Кэмерон қойған басты төрт талап талқыланды. Өзінің елін жаңа реформаланған, күшейген Еуропалық Одақта көргісі келетінін айтқан премьердің тізіміндегі төрт маңызды шарт басқа мүшелердің, әсіресе Шығыс Еуропалықтардың көңілінен шықпаса керек. Бұл талаптар, біріншіден, ЕО басқа елдерінен келген мигранттарға төрт жылға дейін әлеуметтік игіліктерді пайдалануға және олардың өз елдерінде қалып қойған балаларына бөлінетін төлемақыға да шектеу қою; екіншіден, еуропалық келісімдерде көрсетілгендей әрі қарай интеграциялану формуласы Англияға қатысы болмауы керек; үшіншіден қаржылық жүйені қорғау мақсатында еуро аймаққа кірмейтін елдер еуроны сақтау операцияларына қатыспауы тиіс; төртіншіден, ұлттық парламент шешім қабылдаудағы құқығы жоғары болуы тиіс, яғни ұлттық парламент ЕО-тың заңды жобаларын қабылдамау мүмкіндігіне ие болуы керек деген сұрақтарды қамтиды. Біріккен Корольдіктің бірінші талабынан басқа қалған үшеуімен келісу мүмкін болса, әлеуметтік жәрдемақыларды қысқартумен келісу қиынға соғады. «Еуропалық Одақтың өмір сүруінің негізгі және басты құндылығы болып табылатын «ЕО барлық азаматтарына теңдей құқық» қағидасы өзгертуге келмейді», - дейді Литва президенті Даля Грибайкайте [2]. Шығыс Еуропа елдері бұл талапты қабылдағысы жоқ, себебі мемлекет басшылары өз азаматтарының дискриминацияға ұшырауына жол бергісі келмейді.

Саммит аяқталғаннан кейін 2016 жылдың 20 ақпанында Біріккен Корольдіктің премьер-министрі Дэвид Кэмерон Лондондағы өзінің Даунинг-стрит ресми резиденциясының алдында жасаған ресми мәлімдемесінде Еуропалық Одақ пен Ұлыбританияның болашағын анықтайтын референдум 2016 жылдың 23 маусымында өтетін жария етті. Алайда, саясаткер елінің құрылымнан шыққанын қаламайтынын өзінің: «ЕО-тан шығу біздің экономикалық және ұлттық қауіпсіздігімізге қауіп төндіреді», - деген сөзімен білдірді [3]. Бұл мәселе жөнінде Корольдіктің тұрғындарының пікірлері екіге бөлінді. 19 ақпан күні TNS халықаралық тобы жүргізген сауалнаманың нәтижесін қорытындыласақ, Біріккен Корольдіктің ЕО-тың бөлігі болуды тоқтатысын деген пікірді 36 % қатысушылар қолдап, 34%-ы мемлекетаралық бірлікте қалуды жақтады. Сауалнамаға қатысқандардың 7%-ы референдумға қатыспайтындары туралы айтса, қалған 23% жауап беруге киналды [4].

Қазіргі уақытта Ұлыбритания мен Еуропалық Одақ арасында бірқатар келіспеушіліктер бар. Оның негізгісі – Еуропалық Одақтың иммигранттарға қатысты саясаты. Осы қайшылық премьер-министр Дэвид Кэмеронның референдум өткізу туралы ұсынысын туындатты. Осы уақытқа дейін еуропалық бірлестік жақтастары «еуроскептиктерді» иммигранттар экономикаға пайда келтіріп жатыр деген дәлелемен басып келді. Мәселен, Шығыс Еуропадан келген иммигранттар 2001-2011 жылдар аралығында британ экономикасына өздері алғаннан сомадан 7,9 млрд. доллар артық кіріс әкелген. Десек те, арнайы жүргізілген зерттеулер бойынша иммиграция мәселесі Ұлыбританияда алдыңғы орынға шыққан. Оның негізгі себептері – иммигранттардың жұмыс орнына таласуы, мемлекеттік қызметтер, әлеуметтік қамсыздандыру, білім беру және денсаулық сақтау [5]. Сондай-ақ, Еуропалық Одақтың ішінде айтарлықтай проблемалар да жоқ емес, атап айтқанда, көптеген әлсіз мемлекеттердің дағдарыстық экономикалық жағдайын дамыған елдердің бюджеті есебінен толықтыру.

ЕО елдерінен Англияға жылына 300 мыңдай мигранттар жұмыс мақсатымен келеді. Олардың негізгі бөлігі Шығыс Еуропа, яғни Польша, Балтық елдері, Оңтүстік-Шығыс Еуропаның азаматтары. Олардың көпшілігі жұмысқа орналаспай тұрып британдық әлеуметтік жүйенің жеңілдіктерін пайдаланады. Соңғы жылдары жұмыс мигранттарына Африка және Таяу Шығыстан келетін босқындар қосылды [6]. Бұл жағдай британдық саяси өкілдер мен халықтың алаңдауына қосымша негіз береді.

Британияның Еуропалық Одақ құрамынан шығуы екі тарапқа да кері әсер ететіні сөзсіз. Лондон үшін бұл жағдай Еуропадағы беделінің төмендеуімен аяқталуы мүмкін. Еуропалық Одақ аймағында еркін жүріп-тұру құқығынан айрылған жағдайда басқа Еуропа елдерінде тұратын 1,4 млн. британдықтар мәселесі, одан кейін Англияда тұратын ЕО мүше елдерінің 2,5 млн. азаматтарының мәселесі туындайды. Экономикалық жағдай да қиындай түседі. Ал Еуроодақ үшін Британияның бірлестіктен шығуы бүкіл еуропалық жоба идеясына көлеңке түсіріп, басқа да мүшелердің шығуына, яғни тізбекті реакцияға әкеліп соқтыруы мүмкін.

Еуропалық Одақ Англияның талаптарын қабылдағанымен, иммигранттар үшін шекараны жабу өте қауіпті, себебі бір ашылған қақпаны қайта жабу қиынға соғады. Мультимедениет түсінігін кеңінен қолдап, иммигранттарға жол ашқан Еуропа бүгін келімсектердің шектен тыс ағынын тоқтата алмайтын дәрежеге жетті. Босқындардың келуінің бақыланбаған ағынына дейін бір Францияның өзіне мұсылман елдерінен 9,5 млн. келімсектер келген [7]. Одан кейін тағы да қаншама босқындар Еуропа-

ны келіп паналады. Әр елде тұрақталған иммигранттардың саны біразға жетіп, жер-жерлерде өздерінің анклавтарын құрған. Сол себепті де иммигранттар Еуропадағы азаматтық соғыстың басталуына түрткі болмас үшін оларды елден қуып немесе шекараны жабу өте қауіпті.

Халықаралық қауымдастық бұл мәселеге әртүрлі көзқарас білдіруде, әсіресе, саясаткерлердің ой-пікірлері бір арнаға тоғыспайды. Германияның қаржы министрі Вольфганг Шойбле ағылшындардың бірлестіктен шығуы тұрақсыздыққа алып келіп, сәйкесінше бұл жағдай Ұлыбритания, Еуропалық Одақ және жаһандық экономика үшін у болып табылатынын айтқан еді [8]. Дәл осындай ойды Францияның премьер-министрі Манюэль Вальс [9], Еуропарламенттің төрағасы Мартин Шульц [10], Польша президенті Анджей Дуда [11] да айтқан еді. Дипломаттардың айтуы бойынша егер Ұлыбритания Еуроодақтан шықса, бұл Ұлыбританияға да, Одаққа да кері салдарын тигізіп, Еуропаны әлсіретеді. Бұл мәселеге қатысты Еурокомиссар Пьер Московиси: «Бізде ешқандай да «Б» жоспары жоқ. Бізде тек бір жоспар бар, ол – Біріккен Корольдік бірлескен Еуропа құрамында қалады», - деген болатын [12]. АҚШ-ның мемлекеттік хатшысы Джон Керри Мюнхендегі қауіпсіздік жөніндегі конференцияда тек біріккен жағдайда ғана Еуропа бұрынғысынан да мықты бола түсетінін айтып, Ұлыбританияны ЕО-ғы мүшелігін сақтап қалуға шақырды [13]. Сондай-ақ, Үлкен жиырмалықтың (G20) қаржы министрлері де: «Тұманды Альбион елінің Еуроодақтан шығуы әлемдік экономика үшін шок болады», - деп ескертті [14]. Мұны британдық министр Джордж Осборн да құптап, қолынан келгенше барынша интеграциялық бірлестікте қалудың жағдайын жасауға уәде берді. Халықаралық қауымдастықтың белді өкілдерінің ішінде ағылшындаырдың еуропалық құрылымнан шығуын жақтайтындар да табылады. Нақтырақ айтсақ, бұл ұсынысты Лондонның әкімі Борис Джонсон қолдап отыр. Ол өз елінің Еуроодақ қатарынан шығуын абақтыдан шығумен бірдей деп теңеп отыр. Ал Ұлыбританияның Сауда палатасының атқарушы директоры Джон Лонгуорт: «Ұлыбритания Одақтан шыққаннан кейін бұдан да дәулетті болады», - деп мәлімдеген еді. Алайда, Лондонның ресми өкілі осы сөзінен кейін өзінің жұмыс орнынан кетуге мәжбүр болды [15].

Ұлыбританияның Еуроодақтың жалпы ортақ бюджетіне қосатын жарнасы – 14 млрд. фунт стерлингті құрайды. Д.Кэмеронның пікірінше бұл сома 2 млрд.фунт стерлингке дейін асыра көтерілген. Жылдық жарнаны есептеуде негізгі параметрлер болып елдің ЖІӨ-нің көлемі, жан басына шаққандағы орташа кіріс, жұмыссыздық деңгейі және т.б саналады. Сонымен бірге ең көп мүшелік жарнаны Германия (25 млрд еуро), одан кейін Франция (19 млрд. еуро) мен Ұлыбритания (11 млрд. еуро) төлейді [16]. Сарапшылардың есебі бойынша, ЕО-тан бұл төленген соманың 7 млрд.фунт стерлингті ғана инвестиция түрінде оралады. Егер мемлекет бірлестіктен шықса, бұл қаржыны төлемейді. «Әрине, бұл қаржы ЕО-қа жетіспейтін болады, бірақ соншалықты айтарлықтай зиян келтірмейді», - дейді European Enterprise Network-тің Лондондағы Greater London Enterprise бөлімшесінің аға кеңесшісі Крис Фармакис [15]. Британдық маманның айтуы бойынша Еуропа бірнеше, соның ішінде саяси және экономикалық шокты бастан кешіреді. Басқа мүшелердің тарапынан да қосымша артықшылықтарға ие болу ниеттері пайда болып, өз кезегінде бұл еуропалық интеграцияның мерзімінен бұрын аяқталуына алып келуі мүмкін. Әрине, еуропалық бірліктің символына айналған Еуропалық Одақтың толықтай күйзелісі болмаса да, құрылым бұрынғыдай болмайды деген саяси болжамдар шындыққа жанасатын тәрізді.

Ресей Федерациясының Сыртқы Істер Министрлігінің жанындағы МГИМО ғалымдары Ұлыбританияның ЕО-тан бөлінуінің төмендегідей бес негізгі сценарийін көрсетті:

- Бірінші нұсқа «норвегиялық» деген атауға ие болды. Бұл нұсқа бойынша Англия ЕО құрымынан шығып, экономиканың қаржылық секторын санамағанда бірыңғай еуропалық нарыққа жол ашатын еуропалық экономикалық аймаққа қосылады. Бұл ретте Норвегияның 1960 жылдардан бастап қаржылық нарықты құқықтық реттеуді өздігінше анықтау құқығына ие болуға тырысқанын еске түсірген жөн.

- Екінші нұсқа – «швейцариялық». Бұл сценарийдің мәні - Біріккен Корольдік ЕО құрамына кірмей, Еуропалық экономикалық кеңістікке қосылмай Швейцарияның үлгісі бойынша экономиканың әр секторы бойынша келісімге отырады.

- «Түрік» нұсқасына байланысты Лондон Брюсселмен жалпы еуропалық нарыққа еркін кіру мүмкіндігін беретін, бірақ қаржылық ынтымақтастық саласында шектеулер болатын кедендік одақ туралы бітімге келеді.

- «Классикалық» нұсқа жүзеге асқан жағдайда Лондон мен Брюсселдің өзара әрекеттестігі Дүниежүзілік сауда ұйымының ережелері негізінде жүруі мүмкін.

- Бесінші сценарий «швейцариялық нұсқа +» деген атауға ие болды. Бұл нұсқа қаржылық нарықта өзін-өзі ұстау ережелерін құру және еркін сауда серіктестігі туралы жалпыға ортақ келісім дайындауды қарастырады [6].

Аталған нұсқалардың орындалу-орындалмауы екіталай. Десек те, бұл мәселе төңірегінде екіге бөлінген жақтастар мен қарсыластардың ойлары келісер емес. Біреулері Ұлыбританияның шығуын қолдап, ел экономикасы дамып, жұмыс орындары көбейеді, әсіресе орта және шағын бизнес дамиды десе, екіншілері, керісінше, жұмыс орындары азайады деп алаңдап отыр. Бұл, әсіресе, британ нарығындағы барлығы дерлік шетелдік компанияларға тиесілі автокөлік өндірісіне қатысты. Референдумнан кейін шетелдік компаниялар өндірісін Англияда сақтап қалама, әлде басқа ЕО елдеріне ауыстырама белгісіз. Егер трансұлттық компаниялар өндірістерін басқа орталықтарға ауытырса, онда ағылшындықтар біраз жұмыс орындарынан айрылады. Елдің ЕО қалуын жақтайтындардың айтуынша, ЕО - британдық тауар және қызмет экспортының 52 % [17] үлесі тиесілі Ұлыбританияның негізгі сауда серіктесі. Сол себепті сауда кедергілері туындамас үшін Одақ құрамында қалған жөн санайды.

Дэвид Кэмерон бастаған британдық саяси топтар еуропалық бюрократиямен келіссөздер жүргізіп, екі тарапқа да тиімді тоқтамға келгендей болды. 40 сағатқа созылған келіссөздер қорытындысы бойынша ЕО 28 елінің президенттері мен премьер-министрлері мақұлдаған құжатқа сүйенсек, Біріккен Корольдік қана емес басқа да ЕО мүше елдері 2017-2023 жылдар аралығында, яғни 7 жыл бойы қайтадан келген иммигранттарға жұмысқа орналасқан сәттен бастап алғашқы төрт жыл бойы әлеуметтік төлемақы төлемеу құқығын алды. Онымен қоса иммигранттардың өз туған жерлерінде қалған балаларына да берілетін жәрдемақыны сол елдің өмір сүру деңгейінің индексіне шақтап беріледі деп шешілді. Бұл индекс қайта келген иммигранттарға 2020 жылға дейін, ал 2020 жылдан кейін барлық иммигранттарға қатысты болады. Сонымен қатар, құжатта басқа елдер декларациялаған «әрі қарай тереңдетілген интеграция» («ever-closer union») туралы маңызды бөлімі Ұлыбританияға қатысы жоқ, яғни бұл тарау бойынша ағылшындар ешқандай міндет алмайды делінген. Келесі маңызды құжаттың бөлімі – ЕО елдерінің өзара құрметтеуі туралы бап. Оған сәйкес еуро аймаққа кіргісі келмейтін елдер ешқандай дискриминацияға ұшырамауы тиіс және еуроның тұрақтылығын сақтауға жұмсалатын шығындарға қатыспайды [18].

23 маусым күні Ұлыбритания мен ЕО арасындағы қарым-қатынастың жай-күйі мен ЕО және ағылшын халқының тағдыры шешілетін болады. Екі күндік саммит барысында Дэвид Кэмерон қол жеткізген жетістіктер Ұлыбританияның ЕО ішінде қалуын қамтамасыз ету ықтималдығы зор. Ағылшын халқы дұрыс таңдау жасап, бүкіл ЕО-тың тағдыры оңтайлы шешіледі деген үміттеміз.

1 UK to become 'best-performing economy in Western Europe' // <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/uk-to-become-bestperforming-economy-in-western-europe-a6786316.html>

2 Великобритания гнет свою линию о сохранении членства в ЕС // <http://rus.europe.newsru.ua/article/18928248>.

3 Кэмерон: Референдум о членстве Великобритании в ЕС состоится 23 июня // <http://gordonua.com/news/worldnews/kameron-referendum-o-chlenstve-velikobritanii-v-es-sostoitsya-23-iyunya-120834.html>

4 Европейский союз и Великобритания заключили "справедливое соглашение" // <http://baltnews.lt/vilnius/20160220/1014993182.html>

5 Каргашина К.В.: Проблема выхода Великобритании из ЕС: причины и ключевые противоречия // <http://www.scienceforum.ru/2015/1078/13455>

6 Андрей Торин: Выйдет ли Великобритания из ЕС? // <https://interaffairs.ru/news/show/14846>

7 Газета «Журналистская правда»: Британия покидает ЕС? Мнение эксперта // <http://jpgazeta.ru/britaniya-pokidaet-es-mnenie-eksperta/>

8 Минфин Германии назвал «ядом» выход Великобритании из ЕС // http://www.gazeta.ru/politics/news/2016/03/06/n_8335871.shtml

9 Премьер Франции: выход Великобритании из ЕС станет плохим событием для обеих сторон // <http://www.zakon.kz/4776675-premer-francii-vykhod-velikobritanii-iz.html>

10 Шульц: выход Великобритании из ЕС существенно ослабит Европу // <http://politrussia.com/news/shults-vykhod-velikobritanii-843/>

11 Президент Польши предупреждает о риске краха ЕС в случае выхода Великобритании из союза // <http://politeka.net/148657-prezident-polshi-preduprezhdaet-o-riske-kraha-es-v-sluchae-vyhoda-velikobritanii-iz-soyuza/>

12 Еврокомиссар: Великобритания должна остаться в ЕС // <http://mignews.com.ua/world/11365906.html>

13 Джон Керри призвал Великобританию сохранить членство в ЕС // <http://nv.ua/world/geopolitics/dzhon-kerri-prizval-velikobritaniyu-sohranit-chlenstvo-v-es-97260.html>

14 *Предупреждение G-20: Выход Великобритании из ЕС станет шоком для мировой экономики // <http://glavcom.ua/news/365016.html>*

15 *Александр Скворцов: Покинет ли Великобритания Европейский союз? // http://b-m.info/obshchestvo/pokinet_li_velikobritaniya_evropeyskiy_soyuz/*

16 *История отношений Великобритании и ЕС. Досье // <http://tass.ru/info/2027244>*

17 *Какими последствиями грозит выход Британии из ЕС ? // http://www.bbc.com/russian/uk/2016/02/160217_britain_and_eu_brexit_debate*

18 *Брюссельская победа британского премьера: Великобритания добилась от ЕС особого статуса // <http://news.tut.by/world/485593.html>*

Резюме

К вопросу выхода Великобритании из Европейского Союза

Макашева К.Н. - д.и.н, профессор

Снякулова С.А. - магистр международных отношений. Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан m.klara@mail.ru, saida_93.93@mail.ru

В статье анализируются роль и место, членство и вопрос о выходе Великобритании из Европейского Союза. Великобритания – одно из развитых стран мира, член Организации Объединенных Наций, член Большой восьмерки. В настоящее время Великобритания наравне с Германией и Францией занимает важную роль в Европейском Союзе. В Европейском Союзе Великобритания занимает особую роль. Во-первых, Великобритания является второй по величине страной в ЕС, во-вторых, активный член мировых политических процессов и постоянный член ООН с правом вето.

Европейское экономическое сообщество было создано в 1957 г. Считая, что торговля со странами британского Содружества и США, принесет большую экономическую выгоду Великобритания отказалась от присоединиться к нему. Но в 1973 г. Великобритания все же вступила в него на фоне успешного развития Сообщества. Великобритания стремится сохранить максимальную независимость внутри ЕС в экономических и политических вопросах. Великобритания не присоединилась к крупнейшим интеграционным проектам ЕС - к зоне евро и к Шенгенским соглашениям, предусматривающим отмену визового контроля на общих границах. Великобритания не подписала Бюджетный пакт направленный на проведение странами ЕС согласованной налоговой и бюджетной политики. Британский взнос в бюджет ЕС один из наиболее крупных, в настоящее время он составляет примерно 11 млрд евро в год. Неоднократно возникали разногласия у Великобритании с партнерами по вопросу миграционного кризиса, распределению мигрантов. В условиях экономического кризиса в Великобритании усилилось недовольство пребыванием страны в организации.

Ключевые слова: Великобритания, евро зона, Шенгенское соглашение, консерваторы, референдум, саммит, мигранты, иммигранты, торговля, независимость, налоговая политика, миграционный кризис, членский взнос.

Summary

On the question of the UK disaffiliation with the European Union

Doctor of historical sciences, professor **K.N. Makasheva,**

Master of international relations **S.A. Siyakulova.** Kazakh national University after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan. E-mail: m.klara@mail.ru, saida_93.93@mail.ru

The article analyzes the place and role, membership and withdrawal from an organization of the United Kingdom. The UK is one of the world's developed countries, member of the United Nations and the Group of Eight. Currently the UK on a par with Germany and France takes an important role in the European Union. In the European Union the United Kingdom has a special role. Firstly, the UK is the second largest country in the EU, secondly, an active member of the global political processes and a permanent veto-wielding member of the UN Security Council.

European Economic Community was created in 1957. Considering that trade with the British Commonwealth countries and the United States will be of great economic benefit to the UK, the country refused to join. But in 1973, even so the United Kingdom entered into it on the background of the successful development of the Community. Britain strives to maintain maximum independence within the EU in economic and political matters. Great Britain has not joined the EU the largest integration projects - to the euro zone (established in 1999) and the Schengen agreements, providing for the abolition of visa checks at their common borders (entered into force in 1995). United Kingdom has not signed the budget pact (which entered into force in 2013), aimed at holding the EU coordinated tax and budget policy. The British contribution to the EU budget is one of the largest, now it is about 11 billion euros per year (Germany - 25 billion; France - 19 billion, Italy - 14 billion; Spain - 9 billion; the Netherlands - 6 billion; Denmark - 2 billion, the EU budget in 2015 - about 145 billion euros). Repeatedly there were differences in the UK with partners on the issue of the migration crisis, the distribution of migrants. With the economic crisis in the UK has increased dissatisfaction with the presence of the country in the organization.

Keywords: Great Britain, euro zone, Schengen agreement, the Conservatives, referendum, summit, migrants, immigrants, Trade, independence, fiscal policy, migration crisis, the membership fee.

ВОЕННАЯ ПОЛИТИКА США ПРОТИВ ИРАКА (1991-2003 гг.): ФАКТОРЫ ПРИМЕНЕНИЯ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ

Майхиев Д.К. - PhD доктор, Старший преподаватель кафедры гуманитарных дисциплин,
Военно-инженерный институт радиоэлектроники и связи.
E-mail: m_daur@mail.ru

В статье автор на основе труда генерала в отставке Уэсли К.Кларка, провел анализ военной политики США на Ближнем Востоке (1991-2003 гг.). Из исторического военно-политического опыта США и его военной стратегии по ведению войны, выявил ключевые факторы применения вооруженных сил в интересах решения военно-политических задач.

Ключевые слова: военная политика США на Ближнем Востоке, военная агрессия Ирака в отношении Кувейта, Специальная комиссия ООН, военная политика «двойного сдерживания», военное планирование, театры военных действий, подготовка вооруженных сил к военной операции.

Война Соединенных Штатов (США) и военных сил стран коалиции (страны союзницы США – Д.М.) против Ирака 2003 года стала новым практическим военным опытом применения американскими войсками новой стратегии и тактики против иракских войск.

В этой связи, следует обратить внимание на заявление президента США в 2003 году: «... президент Буш 1 мая 2003 года на палубе авианосца „Аврам Линкольн“, объявляя об окончании военных действий в Ираке, – мы стали свидетелями наступления новой эпохи». «... президент Буш заявил о том, что была открыта новая форма войны, поставившая себе на службу информационные технологии, так чтобы война могла быть быстрой, точной и вестись с низкими потерями» [1, с. 291].

Следовательно, данная работа посвящена изучению труда генерала в отставке Уэсли К.Кларка (командующего Объединенными силами НАТО в Европе с 1997 по 2000 годы). Труд автора позволяет из исторического военно-политического опыта США и его военной стратегии по ведению войны (военной операций) выявить ключевые факторы применения вооруженных сил в современных условиях. Актуальность факторов применения вооруженных сил состоит в их движущей силе применения «новой формы войны».

Отметим, что труд генерала в отставке Уэсли К.Кларка «Как победить в современной войне» [2], изданный на русском языке в 2004 году в Москве, на наш взгляд важен в изучении следующих вопросов [2, с. 7-15]:

- военная политика США на Ближнем Востоке;
- сферы военного планирования;
- применение вооруженных сил: определение их состава и структуры для ведения крупномасштабной военной операций;
- использование информации и прогнозирование ее последствий;
- планирование процесса послевоенного урегулирования;
- возникновение терроризма и борьба с ним.

Учитывая вышеизложенное, рассмотрим военную политику США на Ближнем Востоке (1991-2003 гг.), что позволит раскрыть особенности природы возникновения современного военного конфликта и, следовательно, выявить факторы применения вооруженных сил.

Уэсли К.Кларк обращает внимание на важный аспект военной политики США на Ближнем Востоке: «Администрация Буша часто утверждает, что войну в Ираке следует рассматривать в контексте войны против терроризма, ... однако ... ответы на вопросы о войне следует искать с учетом многолетнего участия США в решении региональных проблем Ближнего Востока, а также продолжающейся реформы американских вооруженных сил. Более того, ответы связаны с более крупными проблемами американской политической системы и ролью Америки в мировом сообществе вообще» [2, с. 10].

Отметим, что в рассматриваемый нами период проблемы Ближнего Востока были связаны с военной агрессией Ирака в отношении соседнего государства – Кувейта. «В конце июля 1990 года ... иракские дивизии начали сосредотачиваться на границе для нападения на Кувейт ...», – пишет Уэсли К.Кларк [2, с. 7].

В августе 1990 года Ирак вторгся на территорию Кувейта. Военная политика США была направлена на [2, с. 18]:

- воспрепятствование дальнейшей агрессии со стороны Ирака;
- заставить Ирак вывести войска и освободить Кувейт;
- была создана коалиция стран и обеспечена поддержка Организации Объединенных Наций (ООН).

Одновременно, в Национальном учебном центре армии США в Форт-Ирвине (штат Калифорния), проходили оперативную подготовку соединения и части вооруженных сил США, там же разрабатывалась тактика прорыва обороны иракцев. Необходимую информацию командованию Национального учебного центра армии США представляла армейская разведка и служба оперативного информирования [2, с. 8].

Не выполнение Ираком требований о выводе войск с территории Кувейта привело к тому, что 17 января 1991 года США начали военные действия против Ирака. Атаки США позиций иракских войск с воздуха, и совместные действия ВВС и Сухопутных сил привели к победе [2, с. 18].

«Наступил не прочный мир, – пишет Уэсли К.Кларк, – ... в ходе войны поставленные задачи были достигнуты быстро, ... война ... принесла большие политические дивиденды ... Америке» [2,с.19-20].

После войны побуждаемые победой США против Ирака и симпатизирующие Ирану шииты на юге страны и курды на севере подняли восстание против существующего режима, очаги восстания были подавлены [2, с. 20].

Однако на севере Ирака действия власти против курдов были блокированы принятыми мерами [2,с.20]:

- созданием закрытых воздушных зон для полетов иракских ВВС;
- оказанием гуманитарной помощи населению;
- угрозами новой интервенции войск США.

Такое «смягчение» напряженности в действиях власти против курдов сопровождалось серьезными проблемами для Ирака [2, с. 20]:

- на Ирак были наложены санкций ООН (действующие до полного уничтожения Ираком оружия массового уничтожения (ОМУ);
- не решались вопросы Ирака о демаркации отдельных участков границы с Кувейтом.

Ирак оставался под пристальным вниманием США, ее военная политика была направлена на осуществление контроля [2, с. 21]:

- выполнение Ираком обязательств по уничтожению ОМУ (США настаивали на проведении инспекций ООН, введении новых санкций);
- за зоной, свободной от полетов иракских ВВС (США совместно с Великобританией с конца 1998 года, практически до начала самих военных действий (2003 г.) наносили бомбовые удары по Ираку).

Следует обратить внимание на тот факт, что США осуществляя контроль над Ираком (в период 1991-1992 годы), сконцентрировали военные силы в Кувейте. В частности в 1992 году США развернули части быстрого реагирования, численностью около тысячи человек с задачей не допустить новой агрессии со стороны Ирака. Особенностью развертывания части быстрого реагирования был учет того, что предстоящая война с Ираком будет [2, с. 8,21]:

- более масштабной;
- более эффективной;
- более скоротечной.

В 1994 году Ирак направил свои войска к границам Кувейта, к тем боевым позициям, которые они занимали в 1990 году. В ответ США привели свой войска в Кувейте в состояние боевой готовности [2, с. 21].

Объединенный комитет начальников штабов Пентагона, сотрудничая с Белым Домом, Министерством обороны и Государственным Департаментом начали выработку «новой» военной политики в отношении Ирака [2, с. 8].

Взаимная демонстрация военной силы и применение «новой» военной политики со стороны США привели к тому, что на Ирак были оказаны существенные давления [2, с. 21-22]:

во-первых, продолжала свою работу Специальная комиссия ООН по проверке выполнения Ираком своих обязательств по закрытию программы создания ОМУ (несмотря на все отрицания Ираком наличия ОМУ);

во-вторых, США применили военную политику «двойного сдерживания». Она состояла в том, что ВВС США расположенные в Саудовской Аравии и Турции регулярно осуществляли полеты в южной и северных зонах, закрытые для иракских ВВС;

в-третьих, США увеличило свое военное присутствие в регионе.

Для многих экономически развитых государств, содержание мощных вооруженных сил всегда затратно для бюджета. Однако, как отмечает, Уэсли К.Кларк к концу 1990-х годов США рассматривало два возможных театра военных действий (ТВД) [2, с. 22]:

- в Персидском заливе – военная угроза «исходящая» со стороны Ирака;
- в Корейском полуострове – военная угроза «исходящая» со стороны Северной Кореи.

Осенью 1998 года Ирак прекратил всякое сотрудничество с инспекторами ООН по вопросу прекращения иракских программ по производству ОМУ. В ответ американский Конгресс принял специальный акт, призывающий к смене политического режима в Ираке [2, с. 23].

В результате, отказ Ирака сотрудничать с инспекторами ООН явился поводом, чтобы 15 декабря 1998 года командование США начало операцию под названием «Лиса в пустыне». В течение 48 часов органы военного управления Ирака, предполагаемые места производства и хранения ОМУ были подвергнуты массированным ударам [2, с. 23].

В дальнейшем, США изменили правила нанесения воздушных ударов внутри воздушных зон, запрещенных для полетов иракских ВВС. Самолеты США и Великобритании, контролирующие южные и северные воздушные зоны открывали огонь по радарам и другим объектам, представляющие угрозу для самолетов коалиции [2, с. 23].

Особо важным поворотным пунктом для формирования «новой военной политики» в отношении Ирака явились атаки террористов 11 сентября 2001 года на Всемирный Торговый Центр и на Пентагон. США стали готовить мощный и эффективный ответ на атаки террористов и начали «искать государства», поддерживающие терроризм [2, с. 23-25].

В этих условиях, Ирак в глазах США по-прежнему символизировал незавершенность начатого «дела» в ходе первой войны в Персидском заливе (1991 г.). Следовательно, появились основания для того, чтобы события 11 сентября 2001 года связать с политическим режимом в Ираке и считать его угрозой безопасности США. Уэсли К.Кларк отмечает, что «... администрации (США – Д.М.) не удалось доказать виновность Саддама в случившемся 11 сентября», однако Ирак «... стал занимать главное место в войне США с терроризмом» [2, с. 25].

Значительная, практически десятилетняя подготовка США к войне с Ираком позволили командованию американских войск в «Персидском заливе» и Центральному командованию США приступить в январе 2002 года к разработке детального плана военной операций *OPLAN 1003* [2, с. 25-26].

Анализ труда генерала в отставке Уэсли К.Кларка показал, что важным в подготовке вооруженных сил США военной операций по плану *OPLAN 1003* были [2, с. 27-35]:

- переход власти и контроля над военными к гражданским лицам;
- включение в военную сферу другие дипломатические и политические сферы (в этом военная сфера была лишь частью дипломатической и политической деятельности);
- план состоял из трех компонентов: воздушные удары ВВС США, военные действия Сухопутных войск, военные действия Специальных войск;
- ведение информационной войны (в том числе, в период работы инспекций ООН в Ираке);
- поддержка военной операции США против Ирака международным сообществом в лице ООН (резолюция Совета Безопасности 1441 была принята единогласно (СБ ООН));
- мобилизация резервистов и переброска войск в район ТВД;
- поддержка общественного интереса к проблемам в Ираке;
- контроль общественного мнения в США;
- учет природно-климатического условия ТВД;
- поэтапное проведение мероприятий по каждой «сфере» стратегического плана. Дипломатическая и политическая деятельность, кроме всего прочего, также включала получение поддержки со стороны союзников США – Турции и Саудовской Аравии.

«... в декабре 2002 года события складывались следующим образом, – пишет Уэсли К.Кларк, – Саддам Хусейн не смог предоставить необходимые данные, которые бы подтвердили его намерение выполнять резолюцию СБ ООН» [2, с. 41].

Очевидно, что такая постановка вопроса ставила Ирак в ситуацию, когда «виновность» Саддама Хусейна устанавливалась при любых условиях [2, с. 41-42]:

во-первых, если Саддам Хусейн занимал жесткую позицию, отрицая наличие любых программ по разработке ОМУ, такие действия «провоцировали» США к решительным военным действиям;

во-вторых, если Саддам Хусейн представлял какие-либо сведения о существовании программ по разработке ОМУ, тогда это было бы доказательством о его «неискренности» в предшествующие периоды, что являлось причиной конфликта.

Одновременно, Уэсли К.Кларк на наш взгляд не случайно упоминает и об американских интересах, которые являлись главной целью – нефтяные месторождения в Румейле [2, с. 47].

В январе 2003 года США и Великобритания вновь обратились в СБ ООН в целях получения второй резолюции «по иракскому вопросу», свидетельствующего о поддержке международного сообщества. Однако, многие государственные деятели, как в Европе, так и в других странах придерживались другого мнения [2, с. 42-43]:

- они выражали сомнение по поводу достаточности доказательств, собранных для оправдания (легитимности) применения военной силы;

- они были уверены в том, что работа инспекторов в Ираке приносит больше результатов, чем прежде. Следовательно, инспекции должны закончить свою работу;

- существовали опасения по поводу растущей исключительной мощи США, которая может позволить себе безнаказанно нарушать международные договоры и обязательства. Так как Белый Дом вышел из Киотского протокола, противодействовала работе Международного уголовного суда, и грозился выйти из договора по противоракетной обороне (ПРО);

- наличие разногласия США с их европейскими союзниками по решению конфликта между Израилем и палестинцами усложняли возможность достижения консенсуса по вопросу Ирака.

«Не было второй резолюции Совета Безопасности, – пишет Уэсли К.Кларк, – равно как и плана ООН по послевоенному урегулированию в Ираке. ... Некоторые члены администрации Буша (президента США – Д.М.) ... считали ООН бесполезной организацией, раздираемой взаимоисключающими интересами и склонной скорее к умиротворению государств, представляющих угрозу миру и безопасности, нежели к решительным действиям против них» [2, с. 42].

США 17 марта 2003 года окончательно приняли решение о проведении военной операции, «... президент Буш дал Саддаму Хусейну 48 часов на то, чтобы тот покинул Ирак», – пишет Уэсли К.Кларк [2, с. 43].

К данному времени основные военные силы США завершили свою подготовку. Войска были готовы начать войну через 48 часов [2, с. 45].

Военная операция «Освобождение Ирака» началась в ночь с 19 на 20 марта. Специальные подразделения США в составе тридцати одной группы, примерно по 300 бойцов в каждом вторглись на территорию Ирака, два самолета *F-117s* вылетели и нанесли удары по цели (целью являлась семья Саддама Хусейна) [2, с. 46].

В книге, автор выделяет достигнутые успехи первых суток военной операции [2, с. 48]:

- успех военной разведки;
- проведение специальных операций силами спецподразделений;
- отсутствие потерь от собственного огня;
- уверенное продвижение вперед сухопутных войск;
- надежное ПРО;
- освещение по телевидению на весь мир, успехи войск США в Ираке.

Как видим, военная политика США на Ближнем Востоке в период противостояния США против Ирака (1991-2003 гг.) была тесно связана военной стратегией, применением вооруженных сил и современных технологий в интересах решения военно-политических задач.

Таким образом, проведенный нами анализ литературы показал, что применение вооруженных сил в интересах мощного в экономическом и военном отношении государства (стран коалиций) против слабого но «агрессивного» государства, связаны со следующими факторами:

- активного вмешательства мощного государства в региональные проблемы «в контексте войны против терроризма»;
- непрерывного развития и совершенствования военного дела мощного государства, реформы вооруженных сил;
- крупными, системными экономическими, этническими, социальными и политическими проблемами конфликтующих сторон, требующими своего решения;
- стремление мощного государства к определяющей военно-политической роли в мировом (региональном) сообществе.

1 Калдор М. *Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху / пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского; ред. Перевода А. Смирнов, В. Софронов. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.*

2 Кларк Уэсли К. *Как победить в современной войне / Пер. с англ. – М: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 240 с.*

Түйіндеме

Иракқа қарсы ақш әскери саясаты (1991-2003 жж.): қарулы күштерді қолдану факторлары

Д.Қ. Майхиев - PhD, Радиоэлектроника және әскери-байланыс инженерлік институты, гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы. E-mail: m_daur@mail.ru

Автор мақалада отсатвқадағы генерал Уэсли К.Кларктың еңбектері негізінде Таяу Шығыстағы АҚШ-тың әскери саясатына (1991-2003 жж.) талдау жүргізген. АҚШ-тың әскери-саяси тәжірибесінен және оның соғыс жүргізудегі әскери стратегиясын қарастыра отырып, әскери-саяси міндеттерді шешу мүддесінде қарулы күштерді қолданудың негізгі себептерін анықтаған.

Түйін сөздер: Таяу Шығыстағы АҚШ әскери саясаты, Кувейтке қатысты Ирактың әскери басқыншылығы, БҰҰ арнайы комиссиясы, «қос тежеу салу» әскери саясаты, әскери жоспарлау, әскери кимылдар театры, әскери операцияға әскери күштерді даярлау.

SUMMARY

Us military politics against Iraq (1991-2003): factors of armed forces usage

Maikhiyev D.K. - PhD, The senior teacher of the Humanities Disciplines Department, The Military Engineering Institute of Radio Electronics and Communication. E-mail: m_daur@mail.ru

In this article the author made an analysis of US military politics in Near East (1991-2003 years) on the basis of retired general Wesley K.Clark's work. US military political experience and military strategy of war conducting allowed the author to reveal key factors of Armed Forces usage in modern conditions in order to decide military political issues.

Keywords: US military politics in Middle East, military aggression of Iraq towards Kuwait, UN special commission, military politics of «double restraining», military planning, battle ground, combat training for military operation.

УДК 159.9 (075.8)

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ КАЗАХОВ И ЕЁ РОЛЬ В СОЗДАНИИ И РАЗВИТИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА (1465– 1718 гг.)

Такижбаева Н.З. - к.и.н., доцент, Алматы Менеджмент Университет
e-mail: takizhbayeva@mail.ru

Рассматривается психологическая психология казахского народа, её роль в создании первого казахского государства. Необходимость модернизации внутренней и внешней политики отразилась на политическом поведении казахов в условиях диктата идеологии «чингизизма», когда они изначально признавали право выбора хана как руководителя страны только из чингизидов. Корни такой т.н. аполитичности, или непротивления, кроются в древней истории народа, когда только началось формирование союза племен, впоследствии естественным путем поднявшимся до уровня самостоятельного единого государства – Казахского ханства. Показано значение общности социально-экономической сферы жизни общества, политической системы, – всего того, что определяло менталитет и психологию народа на всех этапах его развития, в том числе эпохи складывания казахской народности. Уделяется внимание свободе – характерной черте степной демократии, сформировавшей конно-кочевую цивилизацию, в рамках которой возникло и развивалось Казахское ханство.

Ключевые слова: политическая психология, казахи, народность, казахское государство, ханство

Политическая психология казахов явилась одним из факторов создания первого казахского государства. Истоки их политического поведения, отражающегося во внешней и внутренней политике, берут своё начало из истории народа. Протоказахи, пройдя путь сакской эпохи, тюркизации общества, испытав на себе монгольское нашествие, передали свою политическую культуру формирующейся казахской народности. И когда встал вопрос создания этнической государственности, казахи своим политическим поведением продемонстрировали готовность не только принять изменения, возникшие во внутренней и внешней жизни общества, но и активно действовать в этих условиях, несмотря на давление идеологии «чингизизма».

Как известно, политическая культура XIV – XV вв. характеризовалась господством этой идеологии, которая представляла собой всеобщую универсальную модель идеального порядка, созданную Чингиз-ханом и его потомками. «Чингизизм освятил право рода Чингиз-хана на верховную власть, – пишет известный исследователь В.П.Юдин. – Это выразилось в том, что титул “хан” стал исключительной прерогативой чингизидов. Попытка присвоить ханский титул нечингизидом в сознании тюрко-монгольских и других народов отражалась как противоправная и даже аморальна [8, с. 118 – 11]. С позиций сегодняшнего дня удивляет то, что казахи, участвуя в политических конфликтах, источником и основанием которых являлись социально-экономические противоречия, в борьбе за власть сохранили, говоря словами А.Сейдимбека, анахронизм ставить во главе государства и его уделов потомков Чингисхана, словно им свыше было предначертано владеть и править до скончания света! Объясняя, почему казахский народ без сопротивления принял этот привнесенный порядок, ученый выделяет такие причины: «Во-первых, все соответствовало пословице “Над землей небо, а над народом длань правителя”. Это понятие бытовало еще задолго до Чингис-хана, со времен гуннов, саков. При Тюркском каганате даже отдельные роды наделялись привилегией власти. Этот обычай настолько внедрился в психологию людей, что даже выдающийся мудрец Тонулык, человек образованнейший, познавший мировоззрение на семи языках, ответил на предложение принять титул кагана: “О, нет! Я не могу нарушить установления Неба. Я происхожу по материнской линии из рода Ашиде, а по законам предков каганом может быть только представитель отцовского рода Ашынов”. Это значит, что понятие «правитель» по установившейся традиции олицетворялось не с личными качествами и достоинством отдельного человека, а прежде всего с его знатным происхождением. Надо попутно заметить, что слово “төре” сложилось из сочетания “төриесі” — сидящий на почетном месте. Потомки Чингисхана назывались “торе”, потому что в глазах народа они были носителями власти, хотя власть они получили не от Неба, а от предков, добившихся ее копьем и мечом. Человек при власти в глазах народа автоматически становился “торе”, и это представление настолько укоренилось в психологии людей, что позже даже мелкие российские чиновники назывались в народе “торе”. Казахи были уверены, что всякая власть от бога. Это обожествление нашло отражение в пословицах. В частности, казахи говорят, что у хана разум сорока человек (хандақырық кісінің ақылы бар), что ханом нужно родиться – рабы, собравшись, не смогут быть главой, песчинки, собравшись, не станут скалой (күл жиылып бас болмас, құм жиылып тас болмас), что только хан может сместить хана – только хан снимет голову хана, только снег может накрыть снег – ханның басын хан алар, қардың басын қар алар). Степняки считали: «Не бывает хана без народа, не бывает ставки без раздора» («Хан қарасыз болмас, орда аласыз болмас»), «Не имеющий доверия народа хан – сирота, имеющий неразумного хана народ – сирота» («Халқына сенімсіз болса хан жетім, Ханы ақылсыз болса – халқы жетім»). Несмотря, что казахи говорили: «Озеро разбушуется – берега размывает, народ разбушуется – хана свалит», на самом деле больше в ходу был вопрос без ответа: «Народ испортится – хан исправит, хан испортится – кто исправит?» («Халық айныса – хан түзер, хан айныса кім түзер?»).

Также одной из причин т.н. аполитичности, бесконфликтного восприятия казахами владычества чингизидов являлось то, что те тоже были кочевниками. Монгольские и казахские племена издревле общались, нередко были связаны родственными узами или побратимства и крови, имели много общего в быту и хозяйствовании» [9, с.6; 16, с.58; 17, с.93].

Таким образом, власть ханов признавалась легитимной, а правящая политическая элита из выходцев потомков Чингиз-хана – вполне способной управлять государством [Подробнее о чингизидохсм.: 2; 4; 21, с.85 – 102].

Отсюда становится понятным, что, когда на развалинах монгольских улусов возникли самостоятельные государства – Ак-Орда, государство Абулхайра (или, как оно именовалось в средневековых исторических сочинениях – «Узбекское ханство», «Государство кочевых узбеков», «Ханство Абулхайра»), Ногайская Орда, Могулистан, – у них было много общего: улусная система организации населения, ханская власть, принцип формирования вооруженных сил, налоговая система. Кроме того, они возникли на местной основе; каждое из них охватывало большую или меньшую часть этнической общности. При этом само население нередко переходило из одного династийного подданства в другое. Одновременно в этих государствах усиливалось влияние кочевой знати, которая вмешивалась в политическую систему выборов ханов. Неудивительно, что эти ханства, возникшие в XV веке на развалинах Золотой Орды, не считались еще самостоятельными единицами, независимыми друг от друга; каждое из них стремилось захватывать территории соседей. В дальнейшем эта

лихорадочная борьба за власть и присоединения обратилась в бесконечные междоусобные войны [10, с.215 -217; 14, с.152-153, 291, 317; 18, с.129-130; 20, с. 22]. В рамках этих государств происходило также и завершение длительного процесса формирования казахской народности, которое окончательно консолидировалось в единый народ уже в Казахском ханстве.

Главными причинами создания новой государственности послужили социально-экономический и политический кризисы в ханстве Абулхайра, который, придя к власти благодаря поддержке кочевой знати, обязан был проводить отвечающую их интересам захватническую политику. Но, надо заметить, что уже в этот период ханская власть не всегда была безоговорочной, проявляя свое бессилие перед феодальной знатью. Хан мог удержать их в повиновении лишь до тех пор, пока они видели в нем какую-нибудь выгоду для себя. Если же он в своем правлении проявлял самостоятельность или не вел активную завоевательную внешнюю политику и войны, которые в случае победы обогащали бы кочевую знать, то он терял реальную власть над ними, и они, недавние вассалы, уходили от него, а значит, и из своих родных кочевий [10, с.239; 20, с.22].

Разумеется, такое правление, не способствуя авторитету хана, приводила к междоусобной борьбе, что вызывало протест со стороны народа. Формой протеста, как обычно, являлась откочевка, уход из-под власти своего правителя.

Так было и на заре создания Казахского ханства. В данном случае, поводом откочевки послужило обвинение в адрес султанов Керей и Жанибека со стороны Абулхайр хана, которых он посчитал виновниками жестокого поражения от ойратского хана Уз-Тимура-таджи в 1457 г. [*Ойраты – самоназвание одной из монгольских народностей; тюрки их называли калмаками*]. Вот что пишет в «Тарих-и-Рашиди» Мырза Мухаммед Хайдар Дуглат: «Когда Абу-л-Хайр хан полностью овладел Дашт-и-Кипчаком, то некоторые султаны из рода Джуче, которые учуяли носом пронизательности запахи бед от него, решили его убрать. Некоторые султаны, как Кирай хан, Джанибек султан и другие, с малым количеством людей бежали от Абу-л-Хайр хана и прибыли в Моголистан. В то время очередь править Моголистаном подошла к Исаи Буга хану. Исаи Буга хан оказал им большие почести и выделил им уголок Моголистана. Они обрели здесь безопасность, // и дни их протекали в спокойствии» [5, с.236].

Откочевка под руководством Керей и Жанибека – это еще не дата создания Казахского ханства. Само ханство оформилось лишь 10 лет спустя после начала откочевки. «Эпохой, с которой началась собственно власть султанов казахских, – судя по свидетельству М.Х.Дулати, – надобно считать год 870 (1465-6); впрочем, бог лучше знает» [15, с.116].

Относительно дальнейшей миграции, а также этнонима народа, говорится следующее: «По смерти Абу-Хаир-хана в улусе узбекском начались междоусобия; всякий, кто только мог, уходил ища безопасности, к Гирей-хану и Джанибек-хану. Вследствие этого они значительно усилились. Так как сперва они сами, а потом и большая часть собравшихся около них людей были беглецы, ушедшие от своих и одно время скитавшиеся без приюта, то их и прозвали казаками, имя это за ними осталось» [15, с.118.]. В 50-е – 70-е гг. XV в. около 200 тыс. человек, отколовшись от Абулхайра и приняв подданство Керей и Жанибека, усилили мощь и авторитет Казахского ханства, которое впервые было образовано на территории Западного Жетысу (Чуйская и Талаская долины), и именно к ней относится первое упоминание в известных исторических источниках название единого государства «Казахстан» (Зайн ад-дин-Васифи). Вот как об этом свидетельствуют источники: «Когда Абу-л-Хайр-хан разорвал нить, [связывающую] всех султанов джучидского происхождения в областях Дашт-и-Кипчака и рассеял это племя во [все] стороны стран, эта разъединенность и разобщенность явилась причиной [их] объединения и сплочения. В короткий срок, [воспользовавшись] удобным моментом, они [вышли] из уголков неизвестности [и], поставив палатку в степи обнаружения, подняли знамя господства в большей части восточных и северных стран» [13].

Надо заметить, что авторы средневековых исторических сочинений использовали различные термины для обозначения первого государства казахов. Некоторые из этих терминов служили обозначениями и прежних политических образований на этой территории: Дашт-и-Кыпчак или просто Дашт/Дешт (Кыпчакская степь); Дийар-и-Узбек (Узбекская страна, или Узбекистан). Однако дальнейшей эволюции этнополитонима узбеки в этноним в Восточном Дешт-и-Кыпчаке препятствовали политические процессы; и др. Например, Ибн Рузбихан владения казахских ханов именуется в одном месте улус-и казак и в другом – дийар-и казак.

И всё же, упрочение власти казахских ханов, выход на международную арену и, как следствие всего этого, расширение ареала использования термина «казак» должно было привести к установле-

нию однозначно определенного названия. И оно пришло. Современные историки именуют его ханством, поскольку во главе стоял хан, или ордой – по аналогии с прежними государствами кочевников. А так как основную массу населения составляли казахи, оно получило название Казахское ханство, или Казахская орда [19].

Ни для кого не секрет, что номады, издревле населявшие казахскую степь, не терпели тирании и произвола власти. Их свободный кочевой дух всегда находил себе место в широкой степи, что было и накануне создания Казахского ханства. Однако следует иметь в виду, что не все этнические казахи откочевали к Керей и Жанибеку. Большая часть казахов продолжала сохранять за собой традиционные ареалы обитания, тем самым поддерживая влияние нового государства со стороны приграничных регионов. Пользуясь поддержкой масс рядовых кочевников (как пришедших с ними, так и местных), а также упадком ханства Абулхайра и Могулистана, Джанибек и Керей в самом конце 60-х годов XV в. вступили в успешную борьбу за объединение всей территории, населенной казахами [6, с.259, 262; 14, с.333, 335; 16, с. 58;20, с.22].

Относительно казахского общества ханского периода надо отметить его социальную неоднородность. Оно состояло из двух социально-статусных групп – ақ-сүйек («белая кость») и қара-сүйек («черная кость»), которые значительно отличались друг от друга не столько в экономической, сколько в политической и правовой сферах. К ақ-сүйек относились только торе (огланы), т.е. потомки Чингиз-хана по мужской линии (султаны/чингизиды) и кожа (ходжи), которые считались потомками сподвижников пророка Мухаммада. К қара-сүйек относился остальной народ, сохранивший деление на отдельные роды, племена, степень знатности которых влияла на общественное положение представителя этой социальной группы.

При этом формирование и развитие Казахского ханства протекало под эгидой чингизидов, так как казахи сохранили традиции степной государственности и демократии, свидетельством чего являются выборы своих правителей – ханов. В выборе хана принимало участие все взрослое население, однако последнее слово оставалось за представителями родоплеменной верхушки. Каждый участник курултая мог высказать свое мнение о претенденте на ханский титул: в этом проявлялась специфика степной демократии. Социально-политическая ценность таких выборов состояла в том, что они по своему внутреннему смыслу являлись одним из существенных моментов нравственного и политического самоутверждения казахов как граждан своего государства и осознания себя в качестве таковых. Их политическое сознание, взгляды, оценки, эмоции свидетельствовало о формировании казахской народности как свершившемся факте, также как и признании созданного Казахского ханства.

Сами обычаи и традиции выбора ханов оставались неизменными на протяжении всего существования Казахского ханства, начиная от первого казахского хана Керей и заканчивая последним – Тауке, после которого окончилась история Казахского ханства и началась история Казахских ханств. Каждый хан имел свои права и обязанности перед народом. И если он их не выполнял и угнетал своих подданных, то, согласно обычаям, решением маслихата его низлагали. У хана отбирали всё имущество. Он не имел права сопротивляться; если хан или султан сопротивлялся и при этом пострадали люди, он обязан был выплатить выкуп. А если пострадали толентугы хана, выкуп не платили. Этот обычай назывался — «грабёж хана» (*хан Талау*). Хан талау применялся и к баям. Первый и единственный хан, к которому он применялся — Тахир-хан [12].

В целом же, в истории Казахского ханства были достойные правители, оправдавшие доверие народа. Это идет еще с самых первых ханов-соправителей, которые мирно правили молодым государством: «Если на престоле Казахского ханства восседал Керей хан, то главным мозговым центром был Жанибек. Не случайно Жанибек хана называют в истории казахов не просто Жанибек ханом, а Аз-Жанибек ханом. Этот титул ставит его намного выше хана, сидящего на престоле. Жанибек и Керей правили совместно, и это способствовало еще большему упрочению государства. Дружная совместная работа этих двух великих людей показывает, что для них интересы народа были превыше всего. В истории средневекового Востока это редкий пример доверительной совместной государственной деятельности» [16, с.62.]. Действия первых ханов по созданию и упрочению единого государства были поддержаны верхушкой казахской аристократии, т.к. они отражали интересы господствующей прослойки казахского общества [7, с.146-147].

Кстати, надо заметить, что в научной литературе есть разные подходы к определению, кто же был первым ханом казахов. В источниках, как отмечают историки, нет точного разъяснения, кто из них был главным, их имена пишутся рядом не в строго порядке. Оба они имели право на власть, один как

прямой потомок хана Барака (Жанибек), другой – как старший по возрасту (Керей). Но так как в государствах средневекового Казахстана наряду с постепенно утверждавшимся принципом прямого наследования ханской власти (от отца к сыну) сохранялся и старый тюрко-монгольский принцип преимущественного права на ханскую власть старшего в роде, то Керей, как и Джанибек, тоже мог претендовать на титул хана. Ч. Валиханов, в частности, пишет: «После пресечения потомков Алачакхана предание киргиз считает своим ханом Джанибека, сына [Барака]. Во всяком случае, по преданию, Джанибек был первым ханом казаков из фамилии Джучи-хана. Абульгази сыновей Джучи называет ханами казаков. Время управления Джанибека, когда две родные орды ногаев и казаков жили вместе, воспевается в киргизских поэмах как золотой век» [3, с. 265].

Как свидетельствуют источники, у казахов вплоть до начала 80-х гг. XVIII в. существовал политический институт т.н. «старшего хана», главной функцией которого была интеграция всех социальных групп общества. Личные качества «старшего хана» всегда должны были отвечать постоянно меняющейся политической обстановке, ставя во главу угла только интересы народа. Безусловно, лидера создает заработанный им лично авторитет. Ханы, которые олицетворяли Казахское ханство, это, в первую очередь, такие государственные деятели, как Касым хан, Хакк-Назар хан, Таукехан.

Касым хан (1515-1523 гг.) – сын мудрого Аз-Жанибека, основателя Казахского ханства, оказался на редкость одаренным человеком. Стратег, оратор, он понимал общую ситуацию и придерживался политики мирного сосуществования с соседями, владел высшим искусством побеждать, не пролив ни капли крови. Ведущим принципом его внешней и внутренней политики было сплочение народа, достижение его единства. Существующие ныне границы Казахстана были установлены именно во времена Касымхана. При нем были заложены основные принципы государственности казахов, определявшие их жизнь до колониального захвата в XIX веке. Именно Касым хан выработал и сделал жизнеспособными морально-этические и социально-правовые нормы общества, способствовавшие укреплению единства на более высоком уровне, чем родоплеменные узы. Он поставил перед собой и во многом осуществил цель создания такого государства кочевой цивилизации, которое отличалось бы четко регламентированным порядком укладом жизни, строго определенными внешними границами и маршрутами кочеваний, обязательными налогами в государственную казну и судебной властью, отлаженным механизмом мобилизации населения в случае войн, стихийных бедствий и т.д. Иначе говоря, в условиях номадизма им была сделана попытка обустройства самодостаточной системы на основе скотоводческо-земледельческой и, отчасти, торгово-ремесленной модели экономики. Слава о независимом, устойчивом правовом государстве, каким стало Казахское ханство, обошла весь тогдашний цивилизованный мир. Знали Касым хана не только на Востоке, но и в Европе. Касым хан, трудившийся во благо народа, заслуженно пользовался огромным уважением широких народных масс. Поэтому его авторитет через века лишь повышался. Свод законов, разработанный Касым ханом, народ назвал метко и точно «Қасым салған қасқа жол» («Столбовая дорога, проложенная Касым ханом»). Также употребляется выражение «Қасым ханның қасқа жолы» (Ясная дорогая хана Касыма). Он умер, оплакиваемый всем народом.

После смерти Касым хана прошло 15 лет, не лучших в истории Казахского ханства. На престол восходили серые личности, главной заслугой которых, по мнению А.Сейдимбека, было то, что эти безынициативные наследники власти не развалили государство окончательно. Видимо, и на это, как заметил ученый, у них не хватило таланта. Но вот в конце туннеля забрезжил свет надежды. К власти пришел сын Касым хана – Хакк-Назар хан (1538-1580), правивший Казахским ханством долгих 42 года. Это был очень прозорливый, дальновидный политик. Он понимал, что сила Казахского ханства – в единстве кочевников-казахов. Более того, в единстве всех тюркоязычных народов, в их дружестве, взаимоуважении, взаимопонимании. Такая добрососедская, миролюбивая политика привела к тому, что кочевые племена стали свободно кочевать по Евразийской Великой Степи. Возрождались былая слава Казахского ханства, укреплялось государство в экономической и политической сферах. Между братскими тюркскими народами, в центре которых расположилось Казахское ханство, установились мир, согласие, уверенность в завтрашнем дне. Но такое сближение пришлось не по душе Баба султану, правителю Ташкента, и он с помощью своих единомышленников отравил Хакк-Назар хана [16, с. 63,69-70].

Затем будет правление ханов: Шигая; Тауекеля; **Есима, разработавшего новый кодекс законов «Есімханның қасқа жолы» («Древняя дорога хана Есима»); Жангира, сына Есима; Тауке, сына Жангира.**

Тауке, взойдя на престол, стал решительно проводить в жизнь политику, направленную на сохранение единства и мощи Казахского ханства. И во внешней, и во внутренней политике он руководствовался интересами народа. Он искал пути союза и мирных отношений с соседними государствами, при нем были окончательно установлены границы Казахского ханства, заново выстроены равные уважительные отношения с соседними государствами; введены гражданские правовые и уголовно-процессуальные нормы, что свидетельствовало о модернизации государства, как того требовало время.

Правлением хана Тауке закончился классический период казахского государства, длившегося три века. Определяя ту эпоху как классическую, Х. Абжанов, в частности, выделяет следующее:

во-первых, в этот период Казахское ханство ни на миг не утратило своей независимости. Более того, письменный источник XVI века «Бадаи ал-Вакаи» доказывает укрепление государства, говоря, что Казахское государство уже тогда называлось «Казахстаном». Немало было сложных моментов в нашей истории. На казахские земли покушались джунгары и китайцы, киргизы и узбеки, башкиры и русские. Однако они, как записано в надписях Культегина, «не смогли вытеснить достойных, мудрых и смелых людей. Если бы ошибся один человек, не осталось бы и потомства народа». Конечно, следует учитывать и тот факт, что укреплению Казахского ханства способствовали и междоусобицы соседних государств. К примеру, казахские правители обратили в свою пользу борьбу за власть правящей элиты шейбанидов, аштарханидов, Ногайской орды;

во-вторых, благодаря независимости Казахского ханства в классический период завершился процесс формирования казахского народа. Вошедшие в критические времена в состав казахов тюркоязычные и нетюркоязычные племена со временем слились в одну казахскую нацию. Так образовались уникальные язык и дух, традиции и обычаи, родоплеменной состав, этно-педагогика и философия, искусство и бытие казахского народа [1].

Тауке хан, по казахским преданиям, является и творцом законодательного памятника – «Жеті Жаргы» («Семь установлений»). «Жеті Жаргы» разработан с учетом и в соответствии с этническим менталитетом, типом хозяйственно-культурного уклада жизни населения, особенностями географического местонахождения страны. Это документ, в котором степная демократия нашла наиболее яркое и полное отражение и творческое развитие.

До его появления на протяжении трёх тысяч лет своей истории кочевники отождествляли хана, кагана, верховного правителя с Тенгри. Они считали, что все хорошее и плохое в жизни зависит от личных качеств хана, кагана, что народ – всего лишь послушное орудие в руках доброго или плохого хана. «Жеті Жаргы» хана Тауке убедительно продемонстрировали, что судьба, будущее народа находится в его собственных руках. Люди поняли, что они тоже несут ответственность за судьбу своей страны. Такого понимания ситуации Тауке хан добился посредством учреждения и усиления роли «Билеркенесі» («Совета биев»). Совет биев был законодательным органом в государстве. Хан обязан был неукоснительно проводить в жизнь принятые Советом законы и решения. Власть хана, следовательно, была властью исполнительной. В этом своде законов был подведен и суммирован многовековой положительный опыт поколений, отразились лучшие традиции, наиболее ценное из всего, что было накоплено в морально-этических и правовых нормах кочевого общества. Весь уникальнейший материал был четко классифицирован и приспособлен к реалиям и требованиям нового времени. В этом проявилась удивительная мудрость хана Тауке, которого народ называл «Аз Тауке» — «Мудрый Тауке» [16, с.75, 76], а А.И.Левшин – «Геродот казахского народа» сказал о Тауке хане, что «это Ликург, это дракон орд казачьих» [11, с.163].

Вот каким оставил своим потомкам хан Тауке Казахское ханство, образованное казахским народом во главе с ханами Кереем и Жанибеком в 1465 году. И не его вина, что единство и целостность государства народ не сумел сохранить в силу и внешних причин, но в первую очередь, внутренних, вытекавших из сепаратизма чингизидов, думающих не столько о народе, сколько о своей единоличной власти над народом.

Таким образом, Казахское ханство пополнило евразийскую конно-кочевую цивилизацию, которая насчитывает более двух с половиной тысячелетий, столько же – сколько государственность кочевников казахской степи, имея в своём историческом багаже около 20 государств [1]. В отличие от предшествующих государственных образований на территории Казахстана, созданное и принятое народом и соседями Казахское ханство, будучи единым государством, консолидировало казахскую народность, сформировало и укрепило целостность этнической территории, в которой имела степная демократия, с надэтнически господствующей политической идеологией «чингизизма». Всё это нашло отражение в политической психологии и духовной культуре молодого казахского народа.

- 1 Абжанов Х. Носители богатого наследия. //Казахстанская правда. – 2015. – 15 июля.
- 2 Абуль-Гази-Багадур-хан. Родословное древо тюрков. Иоакимф. История первых четырех ханов дома Чингисова. Лэн-Пуль Стэнли. Мусульманские династии. – М., Ташкент, Бишкек, 1996. – 544 с. [Издана под эгидой «Ассамблеи культур народов Центральной Азии» (Узбекистан, г.Ташкент)].
- 3 Валиханов Ч. Киргизское родословие // Валиханов Ч.Избранные произведения. – М.: Наука. Гл.редакция восточной литературы, 1986. – С.251 – 265.
- 4 Вельяминов-Зернов В.В.Исследование о касимовских царях и царевичах. В 4 ч. – СПб.: Тип. Имп. Академии наук, 1863, 1864, 1866,-1867. Часть первая. (С четырьмя таблицами). — 1863. — XIII, 558 с.; Часть вторая. (С двумя таблицами). — 1864. — XVI, 498 с.; Часть третья. (С четырьмя таблицами). — 1866. — V, 502 с.; Часть четвёртая. Выпуск первый. — 1887. — 178 с.
- 5 Дулати М.Х.Тарихи-и-Рашиди //Келимбетов Н. Жоевий период истории казахской литературы. – Алматы, 1998.
- 6 История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том II. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1979.
- 7 История Казахстана с древнейших времен до наших дней: Очерк. – Алматы: Дәуір, 1993.
- 8 История Казахстана: народы и культуры/Масанов Н.Э. и др. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
- 9 Казахские пословицы и поговорки /Сост. и пер. с каз. М.К.Аккозин. 2-е изд., исп. и доп. – Алма-Ата: Казахстан, 1985.
- 10 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992.
- 11 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей ред. Акад. М..К.Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996.
- 12 Магауин М. Азбука казахской истории. – Алматы: Казахстан, 1995.– С. 185-197// Казахские ханы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
- 13 Махмуд бен Вали. Море тайн, относительно доблестей благородных. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар. Текст воспроизведен по изданию: Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата. Наука. 1969 http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Machmud_ben_Vali/frameset.htm [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tarikh.kz/kazahskoe-hanstvo-feodalnaya-razdrobленnost/obrazovanie-kazahskogo-hanstva/istochniki>.
- 14 Пищулина К.А. Казахское ханство в XV в. // История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том.2 – Алматы: Атамұра, 1997. – С.312 – 361.
- 15 Прошлое Казахстана в источниках и материалах /под ред. Проф.Асфендирова С.Д. и пров. Кунте П.А. – 2-етд. – Алматы: Қазақстан, 1997. – Сб.1: (V в. до н.э. – XVIIв.н.э.).
- 16 Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление/ А.Сейдимбек. Авторский перевод с казахского. – Астана: Фолиант, 2012.
- 17 Тасибеков К. Ситуативный казахский (об изучении языка). – Алматы: Ценные бумаги, 2012.
- 18 Тынышпаев М. История казахского народа/ сост. И авторы предисловия проф. А.С.Такенов и Бюбайғалиев. – Алматы: Қазақ университеті, 1993.
- 19 Ускенбай К. О названии средневекового государства казахов (на материалах «Михман-наме-йибухара» Ибн РузбиханаИсфакхани) //Байтерек. Казахстанский общественно-политический журнал. – 2013. – №09 (80) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.baiterek.kz/node/645>.
- 20 Ускенбай К.З. Становление Казахского ханства и политической организации казахов (серединаXV – начало XVII вв.)/Историко-культурный атлас казахского народа /Отв.ред. И.В.Ерофеева. – Алматы: Print-S, 2011. – С.22 - 39.
- 21 ШакаримКудайберды-ұлы. Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов: Пер. Б.Каирбекова. – Алма-Ата: СП Дастан, 1990.

Түйіндеме

Қазақтардың саяси психологиясы және оның қазақ хандығын құрудағы және дамытудағы рөлі (1465-1718 жж.)

Такижбасва Н.З. - т.ғ.к., доцент, Алматы Менеджмент университеті.

Электрондық пошта: takizhbayeva@mail.ru

Мақалада қазақ халқының саяси психологиясы және оның алғашқы қазақ мемлекетін құрудағы рөлі талданады. «Шыңғыстық» идеология диктаты тұсындағы хан сайлану құқығы тек Шыңғыс ұрпағына ғана тиесілі болған тарихи кезеңдегі қазақтардың саяси әрекетінде ішкі және сыртқы саясатты модернизациялаудың қажеттілігі көрініс тапты. Қазақтардың саяси енжарлығының немесе «қарсыласпау» ұстанымының түп-тамыры көне замандардағы тарихта, тайпалық одақтардың бірігуінің негізінде, табиғи түрде, біртұтас дербес мемлекеттің - Қазақ Хандығының қалыптасуының бастауында жатыр. Қоғамдық өмірдің әлеуметтік-экономикалық сфераларының, саяси жүйесінің – халықтың ділі мен психологиясын анықтайтын белгілердің - халық дамуының барлық кезеңдеріндегі, әсіресе халыққа, ұлтқа айналу кезеңіндегі жалпылығының, ортақтығының мәні ашып көрсетілді. Аясында Қазақ Хандығы туып, қалыптасқан атты-көшпелі өркениетке тән далалық демократиялық сипат – бостандық ұғымының мәні қарастырылды.

Түйінді сөздер: саяси психология, қазақтар, халық, қазақ мемлекеті, хандық.

SUMMARY

The political psychology of kazakhs and its role in creation and development of kazakh khanate (1465-1718)

Takizhbaeva N.Z. - Ph.D., Associate Professor, Almaty Management University.

e-mail: takizhbaeva@mail.ru

There is a psychological feature of Kazakh people, its role in creating the 1st Kazakh state. The necessity of modification of external and internal politics has been influenced on a political behaviour of Kazakhs in a dominating condition of "chingisism" ideology, when they entirely had recognized the right of Khan as a leader of the state, but only from chingisid's tribe. The origin of this specific non-politics or non-resistancy is laid in an ancient history of a nation, when the formation of tribes' unity had been hardly formed; thereafter it had been grown by a level of an independent, united state called as a Kazakh Khanate. The unity is shown in a social and economical life of the community, its political system, and in all that had determined a mentality and psychology of these people at different stages of development, including the epoch of a kazakhnation' s formation. The freedom is devoted as a special feature of a nomad democracy, which founded a horsed-nomadic civilization in conditions of a Kazakh khanate's formation and progression.

Key words: a political psychology, kazakhs, a nation, a kazakh state, a khanate.

УДК 323.28 (5-191.2)

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕРРОРИЗМ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ:
РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ**

Тулеев М.С. - кандидат политических наук, кафедра международных отношений Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

E-mail: muratkeru@mail.ru

В статье рассмотрены региональные аспекты, внутренние причины и внешние факторы влияния на развитие современного терроризма в странах Центральной Азии. Одним из главных детерминантов терроризма в регионе остаются социально-политические причины и социальная несправедливость для большинства населения. Указанные трудности способствуют широкому восприятию в обществе экспортируемых извне радикальных идей. Эти причины оказались одними из главных факторов появления на политическом поле (главным образом, на территории Таджикистана, Кыргызстана и Узбекистана) таких наиболее известных исламистских движений и объединений, как «Хизбут-Тахрир аль-Ислами», Партия исламского возрождения Таджикистана (ПИВТ) и Исламское движение Узбекистана (ИДУ). По мнению экспертов, формально подпадая под определение террористической, деятельность радикальной исламской оппозиции в Центральной Азии во многом носит протестный характер и вызывается к жизни значительным конфликтогенным потенциалом, накопившимся в регионе за последние десятилетия. Неспособность адаптироваться к новым условиям привела часть населения в объятия наиболее радикальных исламских группировок и международных террористических структур подпольно функционирующих на территории стран Центральной Азии.

Ключевые слова: международный терроризм, экстремизм, исламский фундаментализм, радикальные идеи, Центральная Азия, «Хизбут-Тахрир аль-Ислами», Партия исламского возрождения Таджикистана, Исламское движение Узбекистана.

В системе основных внешних угроз региональной безопасности стран Центральной Азии международный терроризм занимает одно из ведущих мест. Различные его проявления, в том числе в виде террористических актов, стали неотъемлемым фактором общественно-политической жизни ряда государств центрально-азиатского региона.

Следует отметить, что террористическая угроза, исходившая с афганской территории, в настоящее время минимизирована. Вместе с тем в среднесрочной перспективе потенциальные угрозы со стороны международных террористических организаций для стран Центральной Азии сохраняются. На сегодняшний день радикальные исламистские организации не отказались от перспективы ведения активной, в том числе вооруженной, деятельности в рамках региона.

Эксперты отмечают, что практически невозможно предсказать, где и когда произойдут теракты, опираясь только на анализ статистических данных. Обозначенная в исследованиях линия стабильности и безопасности между разными странами региона носит условный характер. Риск распространения угрозы экстремизма, осуществления терактов достаточно высок во всём регионе, а для ряда государств Центральной Азии объективно существует вероятность оказаться вовлеченными в орбиту международного терроризма. К тому же совершенно очевидно, что перспективы развития в регионе

идеологии терроризма во многом зависят от ряда факторов как внешнего, так и внутреннего характера.

Дискуссионным аспектом в анализе распространения проявлений международного терроризма в Центральной Азии является вопрос приоритетности и взаимосвязи причин данного явления. При изучении феномена самого терроризма исследователи основываются на анализе внутренних и внешних причин (факторов), способствующих его возникновению и развитию.

Внутренние причины возникновения терроризма и экстремизма связаны со сложной социально-политической и экономической ситуацией, в которой оказался ряд стран Центральной Азии, маргинализацией определенной части населения, недовольство которого нередко переходит в оппозиционные движения.

Внешние факторы возникновения в Центральной Азии международного терроризма – это, в основном, соседство с существующими и потенциальными «горячими точками», образующими так называемую «исламскую дугу» нестабильности: Кавказ, СУАР Китая, Кашмир и, конечно же, Афганистан.

Как показывает мировая практика, невозможно однозначно определить какую-либо единую причину или же группу причин внешнего или внутреннего характера в качестве наиболее влиятельного компонента. Кроме того, несмотря на схожие условия проявления терроризма в мире, сами причины имеют существенные различия. А для каждого государства в силу тех или иных факторов возможен различный ход развития и распространения терроризма на том или ином этапе исторического развития общества.

На основе проделанного анализа мы попытались выделить ряд основных факторов, в решающей мере обуславливающих проявления международного терроризма в странах Центральной Азии.

Важнейшим фактором внутреннего характера, способствующим распространению идей радикального ислама, который является идеологической базой международных террористических организаций, проявивших себя на территории государств Центральной Азии, стала сложная социально-политическая ситуация. Безработица, низкий уровень жизни подавляющего большинства населения, социальная и правовая незащищенность привели к росту недоверия по отношению к государственной власти, не способной обеспечить конституционные права и свободы своих граждан.

Появление экстремистских идей в Центральной Азии многими исследователями рассматривается как ответная реакция малоимущих слоев общества на социально-экономические условия, приведшие к их массовому обнищанию. При этом важно понимать, что «религиозный экстремизм» не является эндогенным качеством ислама, какого-либо его направления или идейного течения.

Густонаселенный регион Центральной Азии – Ферганская долина издавна испытывает серьезные трудности в обеспечении населения землей, водой и рабочими местами. Всё это создавало благоприятные условия для проникновения идей радикального ислама. Вместе с тем, замечает американский исследователь Д. Шоберлейн, Ферганская долина отличается этническим разнообразием, что в определенных условиях может стать дополнительным источником для беспокойства [1].

Исследователями отмечается, что «главными детерминантами терроризма были и остаются социально-экономические причины, выраженные в представлениях значительных масс населения о величайшей социальной несправедливости собственного положения» [2]. Эти трудности способствуют достаточно широкому восприятию в обществе экспортируемых извне радикальных идей.

Обозначенные причины оказались одними из главных факторов появления на политическом поле (главным образом, на территории Таджикистана, Кыргызстана и Узбекистана) таких наиболее известных исламистских движений и объединений, как «Хизбут-Тахрир аль-Ислами», Партия исламского возрождения Таджикистана и Исламское движение Узбекистана (ИДУ).

Как справедливо отмечают эксперты, формально подпадая под определение террористической, деятельность радикальной исламской оппозиции в Центральной Азии во многом носит протестный характер и вызывается к жизни значительным конфликтогенным потенциалом, накопившимся в регионе за последние десятилетия [3]. Подавляющее большинство специалистов считают, что процессы радикализации исламского фактора в виде неконформистского политического ислама происходили в центрально-азиатских государствах в постсоветский период. Это нашло отражение в ходе межтаджикского конфликта. Неспособность в короткие сроки адаптироваться к новым условиям привела часть населения в объятия наиболее радикальных исламских группировок. Неслучаен в этом смысле и выбор «сцен» действия: Ферганская долина в Центральной Азии, Северный Кавказ в России, СУАР в КНР.

С точки зрения российских ученых А. и А. Нуруллаевых, основными факторами, порождающими религиозно-политический экстремизм и терроризм, являются социально-экономический кризис, массовая безработица, резкое падение жизненного уровня основной массы населения, ослабление государственной власти и дискредитация ее институтов, не способных решать назревшие вопросы общественного развития, распад прежней системы ценностей, правовой нигилизм, политические амбиции религиозных лидеров и стремление политиков использовать религию в борьбе за власть и привилегии[4].

Исследуя генезис терроризма в Казахстане, политолог М. Шибутов обращает внимание на ряд причин террористической активности: религиозные причины (он указывает на то, что общая пропаганда ислама ведет к расцвету ваххабитов); социальные (слабая система образования, коррумпированность органов власти, мощное давление архаичных институтов); экономические (низкий уровень доходов населения при возрастающих ценах, малые зарплаты, слабое развитие сельского хозяйства), политические (отсутствие политической активности на местах и выражения мнения населения; недовольные люди легко поддаются под влияние салафитов, которые предлагают простые и понятные рецепты наведения социальной справедливости) [5].

Опыт новых независимых государств Центральной Азии показывает, что несогласие с социальными неурядицами, экономическим кризисом не ограничивается лишь духовной оппозицией происходящему. Следующим шагом становится инициируемое извне формирование политических организаций фундаменталистского толка, практически не подконтрольных официальным властям. В конечном итоге, как отмечает А. Сухопаров, «складываются предпосылки для возникновения своеобразного государства в государстве со своей идеологией, организационными структурами, бюджетом, средствами массовой информации и, может быть, даже вооруженными силами» [6].

В качестве примера можно привести организацию ИДУ, распространившую (в отличие от Партии исламского возрождения Таджикистана) свою деятельность на регион в целом. Вышеприведенный тезис также подтверждает присутствие миссионеров радикальных исламских группировок на юге Кыргызстана.

Трудности переходного периода, переживаемые государствами Центральной Азии, способствовали легкому восприятию населением экспортируемых извне радикальных идей. Перманентно нарастающий протестный потенциал народа находит непосредственное выражение в активном сопротивлении новому (с которым для многих ассоциируется всё самое плохое) в традиционных обществах.

Протестный характер радикальной исламской оппозиции в Центральной Азии, обусловленный конфликтогенным потенциалом, накопившимся в регионе в постсоветский период, в значительной степени определяет контрмодернизирующее содержание современного терроризма, подкрепляемое цитатами из священной книги мусульман – Корана, что создает основу для возникновения таких не совсем адекватных реальности форм, как исламский экстремизм.

Таким образом, можно констатировать, что сегодня сохраняются многочисленные очаги социально-политической, экономической и этнической напряженности в регионе, наблюдается дефицит доверия к государственной власти, отсутствуют устоявшиеся механизмы упреждения и разрешения конфликтных ситуаций, что, в свою очередь, обуславливает возникновение террористических проявлений на территории стран Центральной Азии.

Совершенно очевидно, что с учетом роста проявлений международного терроризма в Центральной Азии нужно, на наш взгляд, рассматривать его как проблему социокультурную и идеологическую. Это обуславливает активный поиск учеными и экспертами конкретных теоретических обоснований с целью устранения угроз, исходящих от международного терроризма в регионе.

Как считают казахстанские политологи, в основе терроризма лежит социокультурная деформация, обесценивание нравственных ценностей и моральных норм. Поэтому в качестве довольно распространенных причин, способствующих нарастанию угрозы терроризма внутри самого общества стран Центральной Азии, имеется целый комплекс факторов и сложно переплетающихся мотивов. В частности: социальная депрессия, отсутствие каналов социальной мобильности, расслоение населения, невозможность самореализации и достижения социального успеха в связи с неустроенностью и отсутствием жизненных перспектив, особенно среди молодежи. Все эти проблемы, к тому же, усугубляются таким довольно распространенным явлением, как коррупция. Следует отметить, что при достижении критического порога в расслоении общества на богатых и бедных в среде последних возникают социальные протесты, одной из форм которых вполне могут стать теракты, что, кстати, уже имело место в последние годы в странах Центральной Азии, в частности в Казахстане[7].

С большой долей вероятности можно утверждать, что действия радикальных исламистов на территории региона на протяжении последних десятилетий были направлены на свержение светских политических элит и насаждение здесь ислама в его наиболее радикальной и неприемлемой для большинства мусульман разновидности. При этом кыргызстанский эксперт Н.Омаров отмечал, что светские режимы стран Центральной Азии «явно недостаточно используют огромные духовные возможности ислама, способного открыть новые грани миротворческого и конструктивно-созидательного характера этой религии, гуманистического потенциала в сотрудничестве со светской властью» [8].

Вместе с тем необходимо заметить, что в современном мире религия и политика не просто взаимосвязаны, они напрямую взаимовлияют друг на друга. Однако не везде их отношения гармоничны, часто они являются соперниками за власть над общественным сознанием. Это приводит к политизации религии и создает угрозу национальной безопасности того или иного государства.

В связи с этим особую актуальность приобретает вопрос о том, каким образом можно более эффективно использовать позитивный социокультурный потенциал традиционных религий (в частности, ислама) в процессе формирования национальных идеологий стран региона. Не вызывает сомнений, что любая нация, не имея стабилизирующего духовно-нравственного начала, обречена на неуспех и поражение.

Поэтому одной из главных задач любого просвещенного государства должна стать забота о нравственном здоровье народа. Обращение к позитивным началам ислама (равно как и других традиционных религий), религиозное просвещение населения позволит успешнорешить задачу по интеграции народных умонастроений в официальную идеологию государства. Это также позволит реабилитировать ислам, избавить его от многих необоснованных нападков, порождаемых как ответ на действия последователей его радикального толка.

Если рассматривать Центральную Азию в качестве субъекта мировой геополитики, то уместно задаться вопросом: существуют ли достаточные политические, экономические и иные гарантии того, что центрально-азиатский регион будет регионом стабильности, безопасности и устойчивого развития на обозримую перспективу.

Регион находится в близком соседстве с Афганистаном, где уже несколько десятилетий ведутся масштабные боевые операции. Соответственно, от того, как будет складываться ситуация в этой стране, зависит очень многое и за ее пределами, в том числе в центрально-азиатском регионе.

Вместе с тем Центральная Азия представляет сегодня особый интерес для многих игроков на международной политической арене и выступает и как объект, и как субъект глобальной политики во всех ее основных проявлениях. Еще в начале 90-х гг. XX в. регион стал местом пересечения интересов мировых держав, которые стремились усилить свое присутствие в Центральной Азии. Особый интерес ведущих стран мира, транснациональных корпораций, различных финансово-экономических институтов к региону объясняется его «геополитическим положением, коммуникационными возможностями, наличием значительных запасов природных ресурсов» [9].

С точки зрения безопасности возрождение в регионе так называемой «Большой игры» – ожесточенной конкурентной борьбы великих держав за региональное влияние – один из худших возможных вариантов развития событий в Центральной Азии. В этом отношении президент Российского совета по международным делам И. Иванов заявил, что «на этом пути регион ждут новые конфликты, обострение проблем развития, хроническая нестабильность.<...>все понимают бесперспективность такого подхода к Центральной Азии в мире XXI века. <...> все мы хотим видеть Центральную Азию политически стабильной и экономически успешной, противостоящей религиозному фундаментализму и политическому экстремизму, свободной от территориальных споров и этноконфессиональных конфликтов»[10]. Вместе с тем следует с ним согласиться, что альтернативные варианты выстраивания региональной системы безопасности пока проработаны недостаточно, не говоря уже о конкретных шагах по претворению этих вариантов в жизнь.

Известно, что геополитическое положение Центральной Азии имеет как позитивные, так и негативные стороны. С одной стороны, центрально-азиатские государства расположены на пересечении глобальных торговых путей, что очень выгодно с экономической точки зрения, но с другой стороны, территория этих государств находится между сильными державами – Россией и Китаем, от которых во многом зависит ситуация в регионе, а также в соседстве с такими проблемными исламскими странами, как Афганистан, Иран и Пакистан. С обретением центрально-азиатскими государствами независимости более отчетливо проявилась ранее не столь заметная геостратегическая проблема –

географическая замкнутость Центральной Азии. Регион находится в стороне от мировых политических и экономических потоков, не имеет прямого выхода к международным водам.

Вместе с тем геополитической особенностью и преимуществом региона являются сырьевые запасы, что, в свою очередь, стало одной из главных причин заинтересованности мировых держав. Учитывая, что в настоящее время основными потребителями нефти и природного газа из Центральной Азии являются ЕС и КНР, с этими рынками государства региона связывают планы по наращиванию поставок и, соответственно, привлечению инвестиций в разведку и разработку новых месторождений, строительство дополнительных трубопроводных мощностей. Кроме того, представляется вполне возможным, что если нестабильность в арабском мире и дальше будет сохраняться, то это может способствовать росту привлекательности более стабильного энергетического сектора Центральной Азии для международных инвесторов[11]. И это при условии, что странами региона будут предприниматься меры по сдерживанию распространения в регионе терроризма и экстремизма и предотвращению террористических актов.

Одним из факторов проявления международного терроризма в странах Центральной Азии является наркотрафик из Афганистана. В последнее время во всех постсоветских республиках заметно наблюдается рост потребления наркотиков афганского происхождения. В связи с этим замечен факт оживления Исламского движения Узбекистана, тесно связанного не только с официально зарегистрированными Объединенной таджикской оппозицией и Исламской партией Возрождения, но и с запрещенными во многих государствах «Талибаном», «Аль-Каидой», «Хизбут-Тахриром» и Исламским движением Восточного Туркестана. Контрабанда наркотиков, переход боевиков через границу, активизация террористических и экстремистских движений и организаций, нестабильность в северных районах Афганистана – всё это при определенных условиях угрожает не только государствам центрально-азиатского региона, но и России и Китаю.

Следует отметить, что если западные эксперты связывают терроризм исключительно с радикальной, фундаменталистской, воинствующей ветвью ислама, которая ставит своей целью свержение светских и умеренно исламских правительств в мусульманских странах, а также цивилизационных образований, которые, по ее мнению, мешают воссоздать исламский халифат, то российские ученые к оценке экстремизма и терроризма как явлений подходят более широко, стремясь понять его экономические, социально-политические и этно-религиозные корни, а также определить, кто стоит за политическими силами, использующими экстремизм и терроризм в качестве методов достижения собственных целей, явных или тайных.

В эпоху глобализации терроризм вышел далеко за рамки национальных образований и представляет собой транснациональные силы, порой диктующие свою волю даже таким государствам, как США, которые фактически становятся исполнителями и проводниками их устремлений. Причем официальные власти западных стран не только не дистанцируются, но и поощряют эту деятельность.

Кыргызстанский исследователь Б. Асамудинов обращает внимание на то, что по сравнению с XX в. сменились главные субъекты мировой политики: вместо коммунистического интернационала во главе с СССР образован «капиталистический интернационал», возглавляемый США, оформился и «исламистский интернационал», одним из ведущих центров которого стала созданная при содействии американских спецслужб «Аль-Каида». Парадоксальность сложившейся ситуации состоит в том, что, находясь после сентября 2001 г. в состоянии непримиримой вражды с «исламистским интернационалом», США и поддерживающие их страны в определенных ситуациях готовы воспользоваться плодами его побед, в том числе для смены неугодных режимов[12].

В связи с этим сегодня мало исследовать политику отдельных стран и коалиций государств, нужно раскрывать замыслы неправительственных организаций, деятельность которых можно характеризовать как террористическую, и спонсирующих их транснациональных компаний. Необходимо выявлять подлинную суть угроз, скрывающихся за понятием «международный терроризм», а также иметь четкое представление, кто им руководит и направляет, иначе борьба против данных угроз и вся деятельность по их нейтрализации будет недостаточно предметной и эффективной.

Не способствует искоренению террористической угрозы и то, что под прикрытием борьбы с терроризмом ряд сильных игроков на международной арене по-прежнему преследуют большей частью собственные геополитические интересы. Это вполне очевидно продемонстрировали США, когда их военные силы якобы с целью предотвращения ядерной угрозы вторглись в Ирак, а также действия антитеррористической коалиции в Афганистане.

Вместе с тем, рост вызовов и угроз международного терроризма в Центральной Азии есть проявление мировой тенденции столкновения глобализма и антиглобализма, а также ответ на политику, проводимую США в регионе.

К основным геополитическим факторам, способствующим усилению угроз от международного терроризма в центрально-азиатском регионе, можно отнести связь местных экстремистских организаций с такими крупными международными террористическими организациями, как «Исламское государство», «Аль-Каида», «Братья мусульмане», «Хамас», которые осуществляют финансовую подпитку их деятельности и оказывают помощь в вербовке и подготовке боевиков.

Факторами распространения терроризма можно также считать сохраняющуюся нестабильность в Афганистане и Пакистане, где располагаются основные опорные базы и лагеря подготовки международных террористов, процветание в Центральной Азии и прилегающих регионах наркобизнеса, наличие этнотерриториальных трений в межгосударственных отношениях. Вполне вероятно, что затягивание принятия решений или игнорирование этих проблем в перспективе может оказаться одним из инструментов для осуществления Западом и США своих геополитических интересов в Центральной Азии.

Деятельность террористических и иных экстремистских организаций в центрально-азиатском регионе носит трансграничный характер, охватывая территории практически всех входящих в него государств. Особую активность проявляют международные террористические организации, основной целью которых является дестабилизация общей ситуации в регионе для создания условий захвата власти в его государствах и введения в них шариатских форм правления с последующим возможным слиянием их в единый исламский халифат.

С точки зрения большой геополитики можно также сделать несколько обобщений. Во-первых, очевидно, что США и их союзники по НАТО в определенных ситуациях будут способствовать «нужным» им террористам и использовать результаты их деятельности в целях укрепления своего геополитического господства в Центральной Азии и через свое военное и иное присутствие стремиться препятствовать продвижению в регион КНР и России.

Во-вторых, наблюдается тенденция к расширению крупными террористическими группировками масштабов своих операций как по количеству используемых сил, так и по пространственно-временным параметрам их проведения. Особую опасность представляет высокая вероятность эскалации насилия при поддержке извне. В связи с этим необходимо проведение крупномасштабных антитеррористических операций с привлечением как национальных, так и транснациональных регулярных войск, владеющих навыками и способами борьбы с терроризмом.

С учетом всего этого международные организации, созданные для обеспечения безопасности региона, например ШОС, должны быть способны противостоять угрозам международного терроризма как силами правопорядка, так и силами заблаговременно подготовленных воинских формирований. А это проблема не только политическая и военно-организационная, но и юридическая, что требует немалых усилий и времени для ее решения.

Подводя итоги, следует отметить, что вышеперечисленные факторы неравнозначны по их влиянию на процессы проявления международного терроризма в Центральной Азии. При этом экспертное сообщество, в основном, придерживается мнения, что первичными являются причины внутреннего характера, а внешние факторы во многом носят дополняющий характер воздействия.

1 Шоберлейн Д. Укрепление стабильности в Центральной Азии // *Содействие стабильности в Центральной Азии: Труды Междунар. конф.* – Ташкент. 2000.

2 Лунеев В. В. и др. *Терроризм и организованная преступность в условиях глобализации...* – С. 81.

3 Исакова Г. *Центрально-азиатский регион в стратегии России, США и Китая* // *PolitBook.* – 2012. – № 3. – С. 145.

4 Нуруллаев А., Нуруллаев А. *Религиозно-политический экстремизм: понятие, сущность, пути преодоления* // URL: <http://www.rlinfo.ru/projects/seminar-10let/nurull.html>

5 Карин Е. *Терроризм в Казахстане: от виртуального к реальному (14.07.2011)* // URL: <http://www.kursiv.kz/freshkursiv/details/tendencii-weekly/terrorizm-v-kazaxstane-ot-virtualnogo-k-realnomu/>

6 Петрищев В. *Заметки о терроризме...* – С. 11.

7 Омаров Н. М. *Исламский радикализм как глобальный вызов безопасности современной Центральной Азии...*

8 Исакова Г. К. *Центрально-азиатский регион в стратегии России, США и Китая...* – С. 153.

9 Иванов И. С. *Вступительное слово на конференции «Вызовы безопасности в Центральной Азии»...* – С. 20.

10 Искакова Г. К. *Центрально-азиатский регион в стратегии России, США и Китая...* – С. 138.

11 Асамудинов Б. А. *Терроризм и его влияние на безопасность Центральной Азии...*

12 Там же.

Түйіндеме

Орталық Азия елдеріндегі халықаралық терроризм: аймақтық ерекшеліктері

М.С. Төлеев - саясаттану ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, халықаралық қатынастар кафедрасы,
e-mail: muratkeru@mail.ru

Мақалада Орталық Азия елдеріндегі қазіргі заман терроризмі дамуының аймақтық аспектілері, ішкі себеп салдары мен сыртқы факторлары қарастырылады. Терроризмнің басты детерминанттары ретінде халықтың көп бөлігі үшін оның әлеуметтік-саяси салдары мен әлеуметтік теңсіздіктің орын алуы болып қала берері де анық. Бұл қиындықтардың өзі сырттан әкелінген радикалды идеяларды қоғамның кең түрде қабылдауына әкеліп соқтырады. Көрсетілген осы себеп-салдарлардың саяси кеңістікте (әсіресе, Тәжікстан, Қырғызстан, және Өзбекстан аумағында) «Хизб ут-Тахрир аль-Ислами», Тәжікстанның Исламдық Өрлеуі партиясы (ТИӨП) және Өзбекстанның Ислам Қозғалысы (ӨҚИ) сияқты аса танымал исламдық қозғалыстары мен бірлестіктерінің пайда болуының басты факторлары болды. Сарапшылардың пікірлеріне қарасак, Орталық Азиядағы радикалды ислам оппозициясына формалды түрде терроризм сай бола тұрса да, ол, негізінен нарзылық сипат алып, осы аймақта соңғы он жылдар бойы жинақталған айтарлықтай маңызға ие қайшылықтар шиеленісінің әлеуетін құрайды. Қалыптасып келе жатқан жаңа жағдайға бейімделе алмауынан халықтың бір бөлігі аса радикалданған исламдық топтардың және Орталық Азия елдерінде жасырын түрде әрекет ететін террористік құрылымдардың құрамына кіруге мәжбүр болды.

Кілт сөздер: халықаралық терроризм, экстремизм, ислам фундаментализмі, радикалды идеялар, Орталық Азия, «Хизб ут-Тахрир аль-Ислами», «Хизб ут-Тахрир аль-Ислами», Тәжікстанның Исламдық Өрлеуі партиясы, Өзбекстанның Ислам Қозғалысы.

Summary

international terrorism is in countries of Central Asia: regional features

Tuleyev Murat S. – candidate of political sciences, department of international relations of the Kazakh university of international relations and world languages of the name Abylai khan, Republic of Kazakhstan,
E - mail: muratkeru@mail.ru

In the article regional aspects, internal reasons and external factors of influence, are considered on development of modern terrorism in the countries of Central Asia. One of main determinants of terrorism in a region is remained by socio-political reasons and social injustice for majority of population. The indicated difficulties assist wide perception in society of the radical ideas exported from outside. These reasons appeared one of main factors of appearance on the political field (mainly, on territory of Tadjikistan, Kyrgyzstan and Uzbekistan) of such most well-known Islamist motions and associations, as "HizbutTachrir al Islami", Party of islamic revival of Tadjikistan and Islamic motion of Uzbekistan. In opinion of experts, formally falling under determination terrorist, activity of radical islamic opposition in Central Asia in a great deal carries protest character and caused to life by considerable conflict potential accumulating in a region for the last decades. Inability to adapt oneself to the new terms part of population led in the cuddles of the most radical islamic groupments and international terrorist structures of underground functioning on territory countries of Central Asia.

Kew words: international terrorism, extremism, islamic fundamentalism, radical ideas, CentralАзия, ""HizbutTachrir al Islami", Party of islamic revival of Tadjikistan, Islamic motion of Uzbekistan.

UDC 297.1(574)

YOUTH NATURE OF THE FORMATION OF CULTURAL VALUES

U.D. Sandykbayeva – KazNU named by Al-Farabi, the candidate of philosophical sciences,
the senior teacher

K.D. Arystanbekova – KazNU named by Al-Farabi, senior teacher of faculty of Pre-university education

N. Mazhikyza – KazNU named by Al-Farabi, senior teacher of faculty of Pre-university education

Youth activity and socio-cultural background of the formation of the article Speaking about the turning point in youth policy and its cultural activity of young people in modern social and cultural values do the basics concept. One of the most controversial issues of the modern age has created a new generation of young people in the country for the purpose of forming the consciousness of policy, the issue of social activity, in the process of strengthening the independence of the state with an emphasis on the role and place of youth. We must instill in them patriotism so that they did not follow the flows of the various political forces. Therefore, the consciousness of young people "value" concept is one of the factors determining the future of the country.

Speaking about welfare prerequisites of youth policy and views about culture, formation of activity of youth in present time we can draw conclusions from welfare activity of youth.

In present time one of the main objectives of our Republic is formations of consciousness of the younger generation, to a question of social activity during strengthening of national independence of the republic, the special attention is allocated for a role of youth. It is necessary to cultivate in them love for the country that they didn't contact suspicious political groups.

Therefore the formation of the concept "value" of consciousness of youth enters ranks of the factors designating the future of the country.

Keywords: resources, innovation fund, nature, activism, globalization, patriotism, morality, skills, values and ideas of the movement.

The society have an opportunity to develop and be maintained as a biological entity, not only through the youth and social reproduction of the whole system. We consider youth as the strategic landscape, an innovative resource, and also as the resource keeping and developing our society. Influence of culture on the person can be noticed from theoretical discussion of philosophers, culturologists, sociologists and political scientists, research of nature of youth development of the personality objectively and subjectively. The question of youth and their welfare nature, the main character of society, structure of advance and to change on a context, and also the shape of a differential layer is considered as special social group capable to the mutually agreement, flexible. The raised interest of present science in a question of activity of youth is explained by that today's society correctly serves in smooth advance in necessary space, is also the main powerful power source providing renewal of society which proceeds from generation to generation as the carrier of social "code".

"Youth" is a social and demographic group of society; the system of descriptions of "youth" is inherent in it. We to designate the term "youth" among social and youth groups as according to the scientist sociologist Abdrayymova G.S., we use it as great concept which in present historical process makes the valuable contribution to development of values, founds new social society, renews the old, developing society [1].

Speaking about welfare prerequisites of youth policy and views about culture, formation of activity of youth in present time we can draw conclusions from welfare activity of youth. The direction of values of present youth becomes one of important welfare subjects of the Republic of Kazakhstan. The head of state Nursultan Nazarbayev in the work "Five years of independence" reporting on a state in a soviet era, speaks about crisis in present time of spiritual values of the people [2]. The role of formation of concept of social values of youth of Kazakhstan is very important for public relations and national cultural the direction. In this regard, our purpose is to make the contribution to this tendency, an executions civil duties, fulfillment of duties before society.

In present time one of the main objectives of our Republic is formations of consciousness of the younger generation, to a question of social activity during strengthening of national independence of the republic, the special attention is allocated for a role of youth. It is necessary to cultivate in them love for the country that they didn't contact suspicious political groups.

The main goal of a state policy is a transformation of creative, innovative force of youth into power which forms society. As the famous public figure Alikhan Bokeykhanov "The happy child spoke, grows in a free cradle" [3], also added that a main goal of the independent country, is paying of special attention in

education of quick-witted generation. On a present tendency of globalization to the Kazakh society preservation of religion, the essence, customs, and traditions is important. The role of socially cultural values is important for formation of spirituality of youth. In what sphere wouldn't be if future generation bases traditions and values of that country, it will form a basis of continued work and to be honest to the people. And therefore supervision of the state behind youth is the lawful phenomenon. The youth policy based on the rule of "The political concept of youth of the Republic of Kazakhstan", speaks on the bases so "spiritual and physical health of youth is an important factor in development in present time and the strategic capital of the state" [4]. It is necessary to consider also the law of 2004 "about the state youth policy of the Republic of Kazakhstan". It has to form in youth and at teenagers the legal and cultural wealth and such feelings as pride of the homeland, strengthening of peace and harmony in society, introduction of spiritual culture of the people, and also to channelize in development to spiritual culture. Young Kazakhstan citizens have to seize such individual qualities as patriotism, moral, skill, responsibility.

Therefore the formation of the concept "value" of consciousness of youth enters ranks of the factors designating the future of the country.

State youth policy is the foundation of social and cultural development of the country. In turn, youth policies is a top priority for any country. Therefore, to educate young people in patriotism, morality, education is one of our most important values of civilization in the country. Formation of the company and an increase in the civilized people of the state, especially the younger generation, pays special attention to maturing spiritually. If so, this activity of young people is one of the key issues indisputable developments of our country's future.

"Young people - the society", if we take this system, we see the ontological unity between them. On the one hand, young people and the development of its socio-cultural society, the process of formation and development of personal image, on the other hand, as the subject of youth development is a process of maturing society. Formation of a particular social environment, youth, social, cultural penetration of the principles and norms of the system and its development process. Socio-cultural movement of the environment is a way of life for young people. Young people in society through education and training, not only of socialization, as well as new ideas and approaches to young people who are forced to adapt to the ministry, in turn, will help to change the social system and development [5]. Thus, the youth movement is a human society, and the social system as a component. Movement in the context of the cultural and historical development of the social environment of young people in the public approval of the establishment of the subject and the process is moving. Therefore formed a unique quality in the face of youth. Creating a positive social and personal nature of young people is the result of effective development of the society. A rational function is defined as the size and activities of the society. In this case, "for each of the company's progress in implementing reforms is determined by the degree of involvement of young people" [6] will support the approach. In this connection, various social institutions to increase the importance of forming personal character of young people and their functional life and the role of the field of youth culture is the problem of philosophy. Kazakhstan young must possess the desire to possess such personal qualities as patriotism, moral, professionalism, responsibility. Thus, the share of youth policy, culture and scientific knowledge, generation number and quality of tests to determine the level of his life, and secondly, to prevent the development and coordination of the national security of our country and an important issue for the government to limit the negative consequences of each of them.

Thus, socio-cultural, political and economic development of the country's young people has a special place. Therefore youth interests of flexibility and efficiency for the country to ensure the correct orientation, education and patriotic education of youth is one of the main objectives of the society. Young people need to be trained and prepared and formed in their spiritual, national, and carried out in accordance with the degree of good properties. Thus, the socio-cultural realities of young people, we value system and spiritual principles of space, took a step to determine the position of social behavior and lifestyle. Youth and their socio-cultural mosaic will be able to spend a lot of research it is still on to determine the local properties are not able to develop the necessary cultural bases. The subject of youth has been discovered, social and cultural relations as one of the world's spiritual and cultural traditions and absorption values and its social and cultural context plays an important role in the revival.

1 *Abdrayimova G.S. Sociology of Youth. Almaty: Zhibek Zholy, 2008. - 278 p.*

2 *N. Nazarbayev Five years of independence. Almaty: Kazakhstan, 144-145 (1996) on the BB.*

3 *A.Bokeykhanov . Works, Almaty, 1994. 190 p.*

4 *A.S. Mwrqabaeva Features of the culture of the Kazakh national games and procedural grounds. Almaty, 2006. - 18 p.*

5 *V.A. Rodionov State youth policy: history and prospects // Youth 97: Hopes and disappointment. - M., 1997. - S. 254.*

6 *Zaynieva L.J. The state youth policy: the world in terms of experience. Almaty: Dyke Press, 2009. - 284 p.*

Түйіндеме

Жастардың қалыптасуының мәдени құндылықтағы болмысы

Сандықбаева Ө.Д. – Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің филос. ғ. к., аға оқытушысы, sandykbaeva@mail.ru

Арыстанбекова Қ.Д. – Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, dankura@mail.ru

Мажикызы Н. – Жоғары оқу орнына дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, nurlihan80@mail.ru

Мемлекеттік жастар саясаты елдің әлеуметтік-мәдени дамуының негізі болып табылады. Жастар саясаты өз кезегінде кез-келген елдің басты басымдығы. Сондықтан еліміздің жастарын ұлтжандылыққа, адамгершілікке, білімділікке, өркениеттілікке тәрбиелеу біздің ең басты құндылықтарымыздың бірі болмақ. Қоғамның қалыптасуы мен мемлекеттің өркениеттілігін арттыру үшін ондағы адамдардың, әсіресе өскелең ұрпақтың рухани тұрғыдан жетілген болуына баса назар аударылады.

Түйін сөздер: ресурстар, инновациялық қоры, болмысы, белсенділігі, жаһандану, патриотизм, адамгершілік, шеберлік, құндылық, қозғалыс, идеялар.

Резюме

Сущность формирования культурной ценности молодежи

Сандықбаева У.Д. - кандидат философских наук, старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, sandykbaeva@mail.ru

Арыстанбекова Қ.Д. - старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, dankura@mail.ru

Мажикызы Н. - старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, nurlihan80@mail.ru

Государственная молодежная политика является основой социального и культурного развития страны. В свою очередь, молодежная политика является главным приоритетом для любой страны. Для формирования общества и государства, чтобы увеличить цивилизованных людей, особенно молодого поколения, особое внимание уделяется созреванию в духовном смысле.

Ключевые слова: ресурсы, инновационный фонд, природа, деятельность, глобализация, патриотизм, нравственность, навыки, ценности и идеи движения.

УДК 321.74 (574): (575.2)

**РАСПАД СОВЕТСКОГО СОЮЗА В КОНТЕКСТЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ
ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ
(НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА И КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ)**

Султанов С.А. - д.полит.н. КР, и.о. профессора кафедры «Международные отношения и Политология» ЮКГУ им.М.Ауезова, Республики Казахстан, г. Шымкент. e-mail: Sultanovser999@mail.ru

Кашкинбаева А.Т. - Магистрант кафедры социально-гуманитарных дисциплин КИПУДН, Республика Казакстан, г.Шымкент. e-mail: Asem1986@mail.ru

В данной статье рассматриваются вопросы демократизации советских представительных органов. Также исследуются причины распада СССР и появление новых независимых государств. На основе сравнительного анализа рассматривается процесс демократизации политической системы и парламента в Казахстане и Кыргызской республике. После изменений в Конституции в 1988 году высшим органом государственной власти в СССР, стал «Съезд народных депутатов СССР». Верховный Совет оставался в составе Съезда и в новых условиях работал на постоянной основе. Получилась массовая и сложная система представительной власти.

К началу 1990 года политическая ситуация в Советском союзе, резко изменилась особенно. Реальная власть перешла в руки законодательной власти после отмены 6-ой статьи Конституции СССР. Ликвидация монополии КПСС не могла не вызывать конфликтов в ходе формирования в постсоветских республиках профессиональных парламентов. Все эти процессы ускорили падение и развал огромной державы.

Ключевые слова: демократизация, представительные органы, советский союз, съезд, депутаты, независимые республики, власть.

После изменений в Конституции в 1988 году высшим органом государственной власти в СССР, стал «Съезд народных депутатов СССР». Новый орган создавался не вместо старого, а над ним. Верховный Совет оставался в составе Съезда и в новых условиях работал на постоянной основе. Получилась массовая и в тоже время сложная система представительной власти. К тому же демократическая оппозиция добилась больших успехов, особенно в крупных городах, прежде всего в Москве и Ленинграде. Оппозиция сумела добиться победы даже в некоторых общественных организациях, таких как Академия наук и творческие союзы, т. е. преимущественно интеллигентских

В конце 80-х годов Центр столкнулся с великим многообразием столкновений национальных интересов. Это были протесты государств Прибалтики требовавшие независимости. «В республиках Средней Азии и Закавказья центробежные тенденции накладывались на межэтнические конфликты. Для России представилась актуальной задача выравнивания прав автономных и союзных республик и т.д.» [1].

Весь драматизм и непредсказуемость межнациональных проблем обнажился на 1-ом Съезде народных депутатов СССР. Партийные и советские способы «решения национального вопроса», оказались не приемлемыми. А если и применялись, то оборачивались дестабилизацией ситуации и потрясениями. К примеру, события в Алма-Ате были фактически спровоцированными Политбюро ЦК КПСС, когда Горбачёв, выдвинул на пост первого секретаря ЦК компартии Казахстана малоизвестного К.Колбина. Высокомерное и недоверчивое отношение Центра к республикам закладывалась со времён Сталина и имело место всегда, проявляясь по разному в зависимости от личности первого руководителя страны. Одним из практических воплощений этого недоверия был институт вторых секретарей ЦК союзных республик, которые отбирались и назначались Политбюро ЦК КПСС.

В то время, Съезд народных депутатов собрался в обстановке беспрецедентного общественного интереса. Вся страна «не отрывалась от телевизора», шутили даже, что съезд спровоцировал первую общенациональную политическую забастовку. Например, при обсуждении вопроса о прямой трансляции заседаний второго съезда, М.С. Горбачёв сказал что, «наблюдая за работой первого Съезда, мы потеряли примерно 20 процентов производительности труда» [2]. Первый Съезд советских парламентариев совсем не походил на обычную парламентскую сессию, а больше напоминал политический митинг всесоюзного масштаба. «После десятилетий вынужденного молчания открывшиеся возможности представились фантастическими, и депутаты рванулись к микрофонам и трибуне – каждый со

своей программной речью, со своим диагнозом национальных болезней, собственными рецептами и предписаниями. Зрелище было по истине драматичным» [3].

«На первом Съезде народных депутатов СССР, - пишет Ертысбаев Е - казахстанская депутатская делегация ничем не запомнилась, разве что, одна женщина – депутат потребовала «прекратить дебаты и ехать домой, поскольку дома дети, начинаются каникулы» [4]. Это и неудивительно, ведь Казахстан в то время был «политической окраиной», где демократические процессы были под жёстким контролем партийных органов. И вообще на периферии от Москвы, царил относительный порядок. Иная ситуация происходила в Москве. Например, депутат В.А. Шаповаленко объявил «О создании Межрегиональной группы депутатов для подготовки альтернативных документов по решению актуальных вопросов» [5]. Как мы знаем в эту группу вошли известные в то время демократы – Ельцин, Сахаров, Попов, Собчак, Ю.Афанасьев и др., вставшие в последствии сильной оппозицией Горбачёву и его команде.

По Конституции СССР, с учётом изменений в 1988 году, вся полнота власти находилась в руках Съезда народных депутатов и избираемого им Верховного Совета, который являлся «постоянно действующим законодательным, распорядительным и контрольным органом государственной власти СССР» [6]. «Высшим исполнительным и распорядительным органом СССР являлся Совет Министров СССР, который образовывался (ст. 129) Верховным Советом. Статья 13 гласила что: «Совет Министров СССР ответственен перед съездом народных депутатов СССР и Верховным Советом и подотчётен» [6, С.30].

Таким образом, исполнительная власть находилась формально в зависимости от законодательной, вплоть до отмены 6 статьи Конституции СССР, а также изменении её редакции. Предложение вообще исключить из Конституции упоминания о Коммунистической партии, не набрало двух третей голосов, и было отклонено.

Как выразился в своём докладе на внеочередном третьем съезде А.И. Лукьянов о том, чтобы «по новому определить в Конституции место КПСС» [7]. Съезд принял эту поправку в рамках закона, которым одновременно утверждался и пост Президента СССР. Отныне Компартия не считалась «руководящей и направляющей силой советского, ядром его политической системы, государственных и общественных организаций».

КПСС уже не определяла «генеральную перспективу развития общества», не «руководила великой созидательной деятельностью советского народа», а всего лишь, должна была: «участвовать в выработке политики Советского государства, в управлении государственными и общественными делами... Через своих представителей, избранных в Советы народных депутатов и в других формах» [7, С.237]. Также из Конституции изымались все ссылки на марксизм – ленинизм. С Конституционной точки зрения, реформа 1990 года была более радикальной, чем реформа 1988 г., ведь отмена привилегированного статуса КПСС затрагивала глубинные основы всего советского общества и его политического строя.

Если говорить о Казахстане и Кыргызстане, то к началу 1990 года политическая ситуация в этих республиках, резко изменилась, особенно в Кыргызской республике где всё было выражено в жёстких и бескомпромиссных формах. Что касается проведения выборов, то в то время по избирательному закону право выдвижения кандидатов в депутаты было предоставлено трудовым коллективам, собранием гражданам по месту жительства, а также отдельным гражданам, политизированным группам, неформальным объединениям.

Данные выборы, явились первыми демократическими выборами за всю историю обеих братских республик. Всё это говорит о том, что реальная власть перешла в руки законодательной власти, тем более это было явно выражено после отмены 6-ой статьи Конституции СССР. Вместо монополии КПСС появилась монополия Советов. Ликвидация монополии КПСС не могла не вызывать конфликтов в процессе формирования в постсоветских странах профессиональных парламентов и связанного с этим - разделением властей на законодательную, исполнительную и судебную.

К этому времени исполнительная власть на всех уровнях, была в значительной мере зависима от «Советов» и парализована. «С целью ликвидации монополии Советов, стабилизации и укрепления исполнительной власти в СССР, в союзных и автономных республиках стали вводить институт президентства» [8].

И в марте на третьем чрезвычайном съезде народных депутатов СССР М. С. Горбачёв был избран президентом СССР получив 1329 голосов против 495. Но решения всех принципиальных государственных вопросов включая кадровые, оставались в руках законодательной власти. Такая

система власти не способствовала её укреплению, к тому же президент должен был, все проводимые реорганизации прежних органов и создание новых, включая и назначение руководителей согласовывать с законодателями.

Отсюда нарастали противоречия между демократическими силами, которые были широко представлены после выборов 1990 года в высших органах власти Казахской ССР и Киргизской ССР, с одной стороны, и «Центром» - союзным президентом, государственными органами власти СССР и сохранявшими свои связи с аппаратом КПСС, с другой стороны. Данное противостояние сопровождалось выборами своих президентов в республиках и «парадом суверенитетов», которые одна за другой объявляли о приоритете своего законодательства по отношению к Союзным законам.

Республиканские элиты, сформировавшие ещё во времена застоя и теперь оказавшиеся под мощным давлением со стороны демократических и национальных движений, начали «перехватывать» националистические лозунги и проводить политику «суверенизации», с тем, чтобы удержаться у власти за счёт консервативной и инертной политической культуры населения республик.

Противостояние – «демократы» и «консерваторы» сохранялось, и «союзному центру» возглавляемому Горбачёвым, было всё труднее играть роль арбитра в конфликте между ними. К концу 1990 года демократам противостояли в основном уже не консерваторы из руководства КПСС, влияние которых было подорвано отменой шестой статьи Конституции СССР, а «новые консерваторы» сформировавшие депутатскую группу «Союз» на четвёртом Съезде и требовавшие прежде всего усиления исполнительной власти и роли союзных органов. В этих условиях, М.С. Горбачёв проводил политику непрерывных манёвров и компромиссов, которая была одновременно и примиренческая и в то же время нерешительная. Данные события ослабляли «Центр», и ухудшали и без того кризисную ситуацию в стране.

Например, в выступлении Н.А. Назарбаева в дискуссии по докладу М.Горбачёва о положении в стране на Четвёртом съезде народных депутатов СССР, проходившем в декабре 1990-ого года, резко критиковались деятельность центральных ведомств: «Разве ослабла жёсткая диктаторская хватка центрального аппарата, разве поколебал декларированный суверенитет республик, монопольные позиции ведомств?. Скажу прямо, чихать они хотели на наш суверенитет» [9]. Резкой критике подвергалась и экономическая политика М.С. Горбачёва и Совета Министров СССР во главе с Рыжковым: «А разве не потерпели мы поражение, не приняв вообще никакой программы перехода к рынку, подменив чёткий план ни к чему не обязывающий Основными направлениями? Последние действия Совета Министров СССР вообще можно сравнить лишь с открытой диверсией, направленной на развал единого экономического пространства страны» [9, С.104].

Также критиковал Н.Назарбаев, и политику «баланса сил», проводившуюся М.С. Горбачёвым: «Мы ценим дипломатический дар нашего Президента, но похоже, интенсивная эксплуатация этого дара в ущерб решительным действиям начинает приносить горькие плоды... Политическая эквилибристика превращает наше движение к рыночной экономике в чистейший блеф» [9, С.104]. А съезд он сравнивает с «вместилищем, но слишком тихоходным и неповоротливым кораблём» в штормовом море, который уже покидает часть команды» [9, С.104], тем более на Съезде уже не было депутатов от Литвы и Армении.

Но, несмотря на призыв к интеграции и созданию Союза суверенных государств, выступление Н.Назарбаева показало все слабости политики Центра, которые и привели к развалу СССР. Само руководство Казахстана в отличие от Кыргызской республики (где решительно требовали самостоятельности и независимости), выступало за демократизацию командно-административной системы, но в рамках единого Союза Суверенных Государств (СНГ) и до последнего момента стремилось сохранить реформированный Союз. Опираясь на итоги референдума по сохранению СССР, как равноправных суверенных республик (В Казахстане ответили «да» - 94,1%) прошедший 17 марта 1991 года, Верховный Совет Казахстана принял Обращение ко всем Верховным Советам союзных республик, с призывом предотвратить развала союзного государства.

После долгого противостояния между Горбачёвым, Ельциным и республиканскими руководителями – с одной стороны и кабинетом Министров В.С. Павлова и группы «Союз» - с другой, в июле 1991 года в Ново – Огарёва бал согласован текст Союзного Договора, содержащий далеко идущие уступки республикам, и была назначена дата его подписания – 20 августа 1991 года. Но события 19-21 августа 1991 года произошедшие в Москве, сорвали процесс подписания Союзного Договора.

После путча состоялась чрезвычайная сессия Верховного Совета СССР, где было решено собрать уже пятый Внеочередной Съезд народных депутатов СССР, который открылся 2 сентября 1991

года. «Ход сессии и характер заседаний свидетельствовал о полном фиаско Союзного Верховного Совета. Депутаты были озабочены главным образом тем, чтобы оправдать собственную пассивность в дни путча» [3, С.169]. Когда открылся пятый Съезд, депутатский корпус был полностью деморализован, а депутатов направлявшихся на заседание, разгневанная толпа провожала криками: - «Позор». К тому же, эти тягостные сцены транслировало телевидение на всю страну. На данном Съезде, вместо обсуждения повестки дня подготовленной Верховным Советом по поручению М.С.Горбачёва, выступил президент Казахстана Н.А. Назарбаев, который озвучил «Заявление Президента СССР и высших руководителей союзных республик» [10].

Этим «Заявлением» был фактически положен конец существованию СССР, не только как унитарного государства каким он был вплоть до начала «парада суверенитетов», но и как федерации, которую отстаивал М.С. Горбачёв. Руководители союзных республик теперь требовали от Съезда легитимации её результатов. Тем самым был принят Закон СССР: «Об органах государственной власти и управления Союза СССР в переходный период» [11]. Идею Верховного Совета СССР депутатам отстоять всё же удалось, но формировать Совет должен был теперь не Съезд а органы государственной власти союзных республик.

После путча кредит доверия союзной власти был полностью исчерпан. Поэтому продолжение переговорного процесса о заключении Союзного Договора во всех вариантах которого сохранялся пост Президента СССР, было обречено. Последний пятый, компромиссный вариант проекта Договора о ССГ опубликованный 27 ноября 1991года (см. «Правда» 1991г. 27 ноября) так и не был подписан.

8 декабря 1991 года руководители России, Украины, Белоруссии на встрече в Беловежской Пуще объявили: о прекращении существования Союза ССР как субъекта международного права и создании нового государственного образования – Содружества Независимых Государств (СНГ). А уже 21 декабря 1991года – 11 глав бывших союзных республик подписали в Алма-Атинскую декларацию, где также отмечалось, что с образованием содружества независимых государств, СССР прекращает своё существование.

По этому поводу, в своём послании участникам Алма-атинской встречи, М.С. Горбачёв писал: «Государственная жизнь многочисленных народов великой страны начинает свою новую историю. На её территории образуются несколько независимых государств. На смену длительному и трудному историческому процессу формирования единой страны, приходит процесс её разрушения, расчленения. И он также не будет лёгким. Тут не должно быть ни каких иллюзий. Очевидно, что общество ещё не осознало, что это – поворот колоссального масштаба, затрагивающий основы жизни народов и граждан» [12].

С политической точки зрения, история союзных Съездов может быть представлена, как столкновение институционального опыта, в основе своей взятого из политической составляющей западных демократий, с одной стороны и советской политической системы, с другой. Попытки власти навязать парламенту и стране решения, казавшиеся ей «объективно правильными» оказались – в условиях обострения экономических и социальных противоречий – разрушительными для обоих. Да и сами реформаторы действовали зачастую в авторитарном стиле.

Своими попытками перенести политические технологии, апробированные во внутривластной жизни в публичный избирательный процесс, они добились лишь отчуждения масс избирателей, а использование партийной дисциплины для давления на депутатский корпус – только добились отчуждения демократического меньшинства Съезда. Консервативное же большинство было робким и непоследовательным в своих действиях. В итоге появился новый орган представительной власти, созданный якобы в подражание западным образцам, на деле же действующий чисто по советским традициям.

Нельзя не отметить и национальную политику, проводимую в СССР, которая привела к распаду великой страны. Например, как мы отмечали выше, М.Горбачёв выдвинул на пост первого секретаря ЦК компартии Казахстана Г.Колбина, малоизвестного в стране и партии человека. Он заменил Д.Кунаева, который более четверти века возглавлял республику. В определённой мере он олицетворял национальное самосознание и достоинство казахстанского народа и имел огромный и непререкаемый авторитет в Казахстане. И неудивительно, что большинство населения страны (особенно в столице) восприняло это, как оскорбление национальных чувств казахов. В следствии этого, начались известные декабрьские выступления молодёжи в Алма-Ате, которые были жестоко подавлены.

В Кыргызстане, на юге республики разразилась ошская трагедия, в результате которой погибло более трёхсот человек. Конечно, каждый конфликт на межнациональной почве имеет свои корни и свой генезис. «У ошского конфликта – пишет Чотонов Усеналы – нет исторических корней. Он стал результатом головокружения отдельных групп людей от свободы и демократии, от нерешённости социально-бытовых проблем. По Ошской области многие показатели значительно ниже не только средне-союзных, но и средних по республике. Более 50 тысяч безработных по области, в основном молодёжи перебивались случайными и сезонными заработкам. Одной из главных причин конфликта явилась нехватка пахотной земли. По республике на одного жителя пахотной земли приходилось 0,35 га, а в Ошской области – 0,16 га, в том числе орошаемых – соответственно 0,22 и 0,11 га» [13].

Известно, что земля, особенно орошаемая пашня в Киргизии (да и вообще, в Средней Азии), имеет ценность сродни вопросу жизни и смерти. Как реагировала на ошские события советская власть, пишет один из её участников. «Наш арсенал воздействия на конфликтующие стороны буксовал, часто давал обратный результат. Мы действовали, обобщённо говоря, устаревшими авторитарными методами тоталитарного строя, начиная от насильственных, и кончая пустыми пропагандистскими заклинаниями. Преобладали в указанных действиях сугубо ситуативный подход, стремление влиять на события с точки зрения «целесообразности», задаваемой определённой политической позицией и оценкой, зачастую не опирающейся на предварительную конфликтологическую экспертизу, и вытекающие из неё рекомендации. В оперативной политике и идеологии не было и духа налаживания партнёрских взаимоотношений титульного этноса с этническими меньшинствами в республике» [14].

К сожалению, вышеописанная оценка действий власти была характерна и для декабрьских событий в Казахстане, в Карабахе, и в Андижане и везде – на всём постсоветском пространстве. Всё это явилось средством серьёзных политических просчётов и упущений со стороны партийных, советских и правоохранительных органов, которые своевременно не принимали меры по решению назревших социально-экономических, межнациональных, кадровых и иных проблем. Если в Кыргызстане, ошские события стали детонатором стремительной радикализации массового сознания и катастрофического падения авторитета киргизской компартии, а с нею и власти, то в Казахстане декабрьские события послужили толчком к политической активности масс в деле отстаивания независимости от «союзного центра».

Трудно однозначно подойти к процессам, которые происходили в различных регионах, но анализ развития национальных процессов в период политических реформ и вплоть до распада СССР, позволяет выделить две группы республик, которые выработали свою стратегию и тактику исходя из общих изменений, проводимых реформаторами во главе с М.С.Гобачёвым. первую группу составляли республики Прибалтики, Грузии, Армении и Молдавии; во вторую группу входили остальные девять республик, где Россия, Украина, Белоруссия и Казахстан занимали более обособленные позиции.

В первой группе республик, проходившие политические реформы были весьма своеобразны. Так в Прибалтике считали, что Москва может позволить себе в Средней Азии, на Кавказе она никогда не допустит в Прибалтике (напр. применение силы). Такое мнение основывалось на факте цивилизационной близости данных республик к Западу и не легитимности их нахождения в составе СССР, особенно после аннулирования советско-германского (сепаратного) договора 1939 года II-ым Съездом Советов СССР. Одновременно переоценивалась степень паралича власти в Центре, степень развала и неспособности обеспечить поддержку своих действий по сохранению Советского Союза. И всё делалось для того, чтобы по скорее отделится (обструкция прибалтийских депутатов на выступления М.Гобачёва, вильнуские события и др.), и стать независимым государством.

Вторая группа республик, и среди них особо следует выделить среднеазиатские страны во главе с Казахстаном, избрали качественно иную стратегию по вопросам взаимоотношений с Москвой. В принципе, не отступая ни на шаг от идеи полного суверенитета, они, тем не менее принимали риторику Центра, пытаясь наполнить её своим содержанием и стремясь превратить Союз в будущую конфедерацию. Не вовлекая массы в политический процесс, не раскалывая республики и не поляризуя общество по национальным и социальным линиям, национальные элиты в этих республиках выбрали стратегию, с помощью которой они хотели добиться максимальной автономии. На словах поддерживая политику М.Горбачёва, внешне как бы дистанцируясь от первой группы, они на самом деле старались не терять времени на разрушительные и дестабилизирующие действия. Хотя общий жизненный уровень был ниже чем в Прибалтике, они стремились использовать открывшиеся возможности, для укрепления республиканских структур внутри существующего Союза, создать

необходимую инфраструктуру, а затем подготовиться к реальной самостоятельности. Такая стратегия поведения позволяет им на данном этапе сохранить выгодные экономические связи. Таким образом, они получили двойную выгоду: - сохранили связи, как внутри республик, так и с Центром; избежали конфронтации и одновременно достигли той степени независимости, которой добивались вступившие в противостояние с Центром республики первой группы. Выбор такой стратегии объясняется ещё и тем, что рассматриваемые республики (второй группы), в большей степени были заинтересованы в централизованных капитальных вложениях, и резкое обострение конфликтов по линии Центр-республики и внутри республик на том этапе, могло оказаться разрушительным [1, С.204].

Таким образом, можно констатировать, что проводимая в СССР реформа политической системы, с одной стороны, дискредитировала старые политические институты – партию и квази-государственные и квази-общественные структуры, а с другой стороны – привела к институциональному кризису зарождающихся институтов государственной власти, создававшихся на противоположной теоретической основе. Результатом стало - паралич новой политической системы.

К тому же добавим что реформе подлежала административно – командная система с почти 100% государственной собственностью и абсолютной нерасчлененностью экономической и политической сфер, где все экономические и любые другие решения принимались в сфере политической. Результатом избранной стратегии модернизации, стали – развал экономики, разрушение хозяйственных связей, резкое ухудшение социально-экономического положения народа, рост неуправляемости и хаоса в общественно-политической жизни огромного государства.

В свете вышеизложенного можно выделить основные черты проводимой политики группой реформаторов в руководстве СССР и КПСС в конце 80-х годов XX в. Это: 1) противопоставление «корпоративных» элит (академическая, писательская, индустриальная и т.п.), центральному партийно-бюрократическому аппарату и предоставление этим элитам разнообразных льгот и полномочий; 2) аналогичное противопоставление центральному аппарату национальных политических элит; 3) недопущение к реальной власти и попытка поставить под контроль «новые элиты», возникающие в процессе демократического развития (гласность); 4) недопущение политического плюрализма и формирования независимых от руководства страны политических партий; 5) сложная конституционная система, направленная на то, чтобы держать под контролем как процесс демократизации, так и деятельность корпоративных элит; 6) сохранение в «резерве» старой репрессивной системы.

Но почему же она потерпела крах? Возможно идея заключалась в том, чтобы осуществить плавный переход от административно-командной системы к современным западным демократиям, но при этом оставив власть в руках старой номенклатурной и хозяйственной элиты. Известно, что в конце 80-х годов после брежневских лет «застоя», старая элита не только утратила реальный контроль над обществом и протекающими в нём процессами, но и лишилась легитимности. А там где она ещё сохраняла реальную власть - была клановая власть существующая благодаря коррупции, личной преданности и круговой поруки.

К тому же корпоративные элиты (директора колхозов, совхозов и промышленных предприятий) занялись расширением своих привилегий, приписками и «дикой» приватизацией вместо увеличения общественного производства, которые сопровождались разрушением структуры хозяйственных связей и падением производства. Национальные политические элиты продвигали идеи «регионального хозрасчёта», реально означавшего не экономическую реформу, а неконтролируемое увеличение экономической власти данных элит. Затем, укрепившись, они потребовали и политическую независимость.

В идеологическом плане единство советского общества обеспечивалось не столько военной силой и экономическими связями как таковыми, сколько верой в «светлое коммунистическое будущее». Именно эта вера и мощная идеология придавала смысл и ценность данной политической системы. Когда стало ясно, что коммунистическое будущее не настанет вообще, наступил этап переоценки ценностей. Этот болезненный для общества процесс определял духовную атмосферу того периода, который в последствии получил название – «застоя». Тогда базовые институты советского общества стремительно теряли авторитет, советский образ жизни утратил привлекательность, коммунизм из программной цели превратился в персонаж анекдотов и насмешек.

Суть же кризиса заключалась, не в отказе от ценностей советской политической системы, а в разрушении устоявшихся идеологических ценностей. При этом обструкции подверглись, в первую очередь те элементы, которые прямо соотносились с политическим курсом страны: - авторитет

правлящей партии и утверждаемые ею приоритеты внутренней и внешней политики. Характеризуя причины кризиса, важно выделить две группы факторов, обусловивших в конечном итоге падение советской политической системы. Это прежде всего, имманентные истоки кризиса – структурные недостатки системы, порождающие периодические сбои и требующие постоянных усилий для поддержания ее в рабочем состоянии. Во-вторых, это такие черты и обстоятельства, которые связаны не с исходной моделью, а с эволюцией советского общества, которые возникли под влиянием различных факторов внутреннего и внешнего характера.

1 Мигранян А. *Россия в поисках идентичности*. - М.: Международные отношения, 1997. – 410с. С.204

2 *Второй Съезд народных депутатов СССР. 12-14 дек. 1989. Стенографический отчет*. - М.: Верх. Совета СССР. Известие, 1990. – Т.1. -С.184-186.

3 Бирюков Н. И., Сергеев В. М. *Становление институтов представительной власти в современной России*. - М.: Издательский Сервис, 2004. (- 544с.) С.104

4 Ертысбаев Е. *Казахстан и Назарбаев: логика перемен*. – Астана: Елорда, 2001. (- 576с.) С.333

5 *Первый Съезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет*. – М.: Верховного Совета СССР. Известие, 1989. Т.3. - С. 323 -324

6 Конституция СССР. - М.: Известия,, 1988. (- 63с.) С.30

7 *Внеочередной третий съезд народных депутатов СССР (12 марта 1990г.). Стенографический отчет*. – М.: Изд. Верхов. Совета СССР, 1990. - Т-1. (- 400с.) С.14

8 Назарбаева Д. Н. *Демократизация политических систем СНГ*. – Алматы.: Билим, 1997. С.114

9 *Четвёртый Съезд Народных депутатов СССР, 17-27 декабря 1990г.* – М.: Верхов. Совета СССР. Известия, 1991. - Т. 1. С.103

10 *Заявление президента СССР и высших руководителей союзных республик // Известия*. – 1991. - № 209. – С. 1.

11 *Закон СССР: Об органах государственной власти и управления Союза СССР в переходный период. // Известия*. - 1991. №212 – С.1.

12 Горбачёв М. С. *Союз можно было сохранить*. - М.: Апрель – 85, 1995. - С. 320.

13 Чотонов У. *Кыргызстан на пути суверенитета. Историко-политологический анализ*. Б.: 2007. С.77-78

14 Сааданбеков Ж. *Авторитаризм и демократия на Востоке*. – Астана. Фолиант, 2003. (- 392с.) С.156

Түйіндеме

Кенес одағының ыдырауы барысындағы өкілдік институттардың демократияландыру тұрғысында (қазақстан және кыргыз республикаларының үлгілері)

С.А. Султанов - М.Ауезов атындағы ОҚМУ-нің Халықаралық қатынастар және саясаттану кафедрасының профессор м.а., с.ғ.д. Sultanovser999@mail.ru

А.Т. Кашкинбаева - Қазақстан инженерлі-педагогикалық халықтар достығы университеті, Әлеуметтік-құқықтық кафедрасының магистранты. E-mail: Asem1986@mail.ru

Бұл мақалада кенестік органдардың демократизациялау мәселелері қарастырылады. Сондай ақ, ҚСРО ыдырауы және жаңа тәуелсіз мемлекеттердің пайда болу себептері зерттеледі. Қазақстан және Қырғыз Республикаларының салыстырмалы талдау негізінде парламент және саяси жүйелерінің демократизациялау, процесс мәселелері қарастырылады. Конституцияның 1988 ж. Өзгерістеріне сәйкес мемлекеттің жоғары билік өкілі «ҚСРО халық депутаттар съезді» болды. Жоғары Кеңес съезд құрамында қолын, жаңа жағдайларда тұрақты жұмыс жасады. Соның негізінде жаппай және күрделі жүйе қалыптасты.

1990 ж. Басында Кеңесодағында саяси жағдай күрт өзгеруі. Конституцияның 6-статьясының жойылуына байланысты, нақты билік заң шығарушы өкілетігіне өтті. КОПК таратылу монополиясы кәсіби парламенттердің, пост-кеңес республикалардың қалыптасу барысындағы шиеленіске әкелді. Барлық бұл процесстер алпауыт мемлекеттің ыдырауына себеп болды.

Түйінді сөздер: демократизацияландыру, өкілдік органдар, кеңес одағы, съезд, депутаттар, тәуелсіз республикалар, билік.

Summary

Collapse of the soviet union in the context of the democratization of representative institutions (on the example of kazakhstan and the kyrgyz republic sultanov serik

С.А. Султанов – M.Auezov South Kazakhstan State University. Dr. of Politology, acting Professor of the "International Relations and Political Science" chair. e-mail: Sultanovser999@mail.ru

Kashkinbayeva Asem - Kazakhstan Engineering and Pedagogical University of Friendship of Nations. Master Political Science. e-mail: Asem1986@mail.ru

The democratization of the Soviet representative bodies are considered in the article. The causes of the collapse of the USSR and the emergence of new independent states are also investigated. The process of democratization of the political system and the Parliaments of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic examines on the basis of comparative analysis. After changes to the Constitution in 1988, the highest organ of state power in the Soviet Union became the "USSR Congress of People's Deputies". The Supreme Council remained as a part of the Congress and it's worked on a permanent basis in the new environment. As the result the representative government became a massive and complex system. By the beginning of 1990's the political situation in the Soviet Union has changed especially dramatically. The legislature has got the real power after the abolition of the Article 6 of the Soviet Constitution. The elimination of the USSR Communist Party monopoly caused the conflicts in the course of formation of professional parliaments in the post-Soviet republics. All these processes have accelerated the fall and the collapse of a huge empire.

Keywords: democratization, representative bodies, the Soviet Union, the Congress, the deputies, the independent republic, power.

UDC 327: 338.45 (574)

THE USA-RUSSIA ENERGY DIPLOMACY FROM AMERICAN PERSPECTIVE

Mukan Saken – PhD in International Relations. Associate Professor of the Chair of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

Raev Dauletbek – Doctor of Philosophical Sciences. Dean of the Faculty of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

Tokmurzayeva Akbota – MA in International Relations. Vice-Dean of Academic Affairs of the Faculty of International Relations at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

The American high ranking politicians have accused a number of oil and gas rich countries in excessively aggressive, in their opinion – behavior in the market of energy carriers. At the same time, among the main argument in support of this thesis – it was brought as it is strange and indisputable facts that all oil and gas exporter countries “get advantages from high prices of oil”.

The author of the “Energy Diplomacy and Security Act of 2007” a former Congress Senator D. Lugar claimed that “Oil and natural gas are the currency by means that the countries are rich with energy resources advance the interests concerning the countries, dependent on import, such as ours”.

The changes of situation in world market of hydrocarbon raw materials, connected with advance of “shale revolution” have lifted a chauvinism wave in the Congress, American mass media and academia in the USA. The American experts have started talking about revival of “New Era of American Energy Diplomacy” on changes in alignment of forces in world energy and expansion of energy resources export adds additional the USA influence in the world.

Key words: foreign policy, shale gas, shale oil, energy security, energy stability, Congress, the USA Doctrine on energy security.

The former Secretary of State Hillary Clinton and current President candidate from Democratic party has agreed to the fact that problems of energy security are directly connected not only with national security issues and global stability, but also connected with issues of democracy and human rights [1].

The adviser to the President for national security T. Donilon believes that the USA as a new leader in energy market has to work “from a position of bigger force”. For this purpose, it is necessary for the USA:

- (1) to be leader in world energy and climate politics;
- (2) to control the potential sources of conflicts connected with energy;
- (3) to support other countries in increase the offer of energy resources, accumulation of capacities and strengthening of international cooperation institutions;
- (4) to work with other partners for emission of greenhouse gas reduction, to prepare for consequences of climate changes and promote the introduction of alternative sources energy [2].

In Congress, active energy diplomacy is supported by representatives of both political parties. Senator L. Murkowski declared American “Energy Renaissance” as a strategic asset that provides to Washington “New found tool for global application” [3]. The committee on energy and trade of the House of Representatives has come to conclusion that “important foreign policy tasks” could move ahead more effectively through expansion of trade in energy carriers than through “traditional diplomacy” or programs of “external help” [4]. The House of Representatives speaker J. Bonaire claimed that an opportunity “to turn tables” in gas market “lies under legs in the form of huge stocks of natural energy carriers” [5].

American experts draw on prospect of two possible concepts, reforming of USA energy strategy for achievement and deduction of world leadership in hydrocarbon energy:

- The Doctrine of “Energy Stability” assumes that the USA will strengthen energy security through distribution of achievements in the sphere of hydrocarbon energy among the partners. As the key elements, for this purpose are considered: (1) encouragement of nonconventional hydrocarbon production in the world; (2) stimulation of free trade in energy resources; (3) counteraction of global climate changes.

- The Doctrine of “Energy Leverage” is aimed at the maximum increase in production of nonconventional hydrocarbons in the USA. Within this concept, the export of energy resources is considered as the instrument of obtaining benefits from high prices. At the same time, the export deliveries are supposed to be limited exclusively around strategic partners of the USA, such as European Union and Japan.

The choice one of these approaches will be a signal - whether the United States intends to use an arsenal means of “Geopolitical Defense” or will resort to pressure for achievement geopolitical or economic purposes [6]. “The new energy realities created by the United States could push foreign policy of the USA in various directions. One way – in the direction of bigger isolation, discharging from the current global responsibility and focusing inside – on the American revival. But the increase in national power of the USA could also lead them to interventional approach in international affairs” [7]. The policy elements of “energy stability” are traced generally in the form of ideological support and technical assistance to chosen countries, developing own production of shale gas and tight oil: “The role of the United States changes, its interests abroad. It is the interests of multinational oil corporations that demonstrate activity in global market by field development in partnership with national oil companies” [8].

For realization of geopolitical strategy in energy security for the first time in the USA history, *Bureau for Energy Resources* under Department of State has been founded. The Department of State has approved *Unconventional Gas Technical Engagement Program* and *Global Shale Gas Initiative*. The USA takes part in the program *Sustainable Energy for All - SE4ALL* and some other UN initiatives.

By the initiative of B. Obama’s administration, *U.S. - Asia Pacific Comprehensive Energy Partnership for a Sustainable Energy Future* has been founded. The USA has undertaken to provide 6 bln. USD loan of *Export-Import Bank* and *Corporation of foreign investments insurance’s* service on support of capital investments into development of energy in Asian region. The special value for export expansion of the equipment from USA has activity of the Export-Import Bank. Since 2001 till nowadays, the Eximbank has allocated 14,8 bln. USD for implementation of 78 projects in oil and gas sector in developing states [9].

The ExxonMobil, ConocoPhillips and Chevron have signed partner agreements with the Polish government and have begun negotiations on receiving concessions on investigation of shale gas. However, the results of geological exploration have disappointed. As a result out of eleven companies in the last four years invested in development of shale branch of Poland – seven including ExxonMobil have refused the plans though they have invested in total more than 750 mln. USD. The ConocoPhillips continues to conduct prospecting drilling to estimate prospects of work in the country. Also, the contracts on partnership and renewal have been signed with a number of the countries “strategic energy dialogues” on biofuel, wind energy, to electric cars and intellectual energy networks [10]. The analysis of White House’s rhetoric leads however, to a conclusion that the USA is ready for use of “energy bludgeon” in relations with certain countries. The elements of offensive strategy are traced, in particular, in continuous attempts to use WTO tools for the benefit to fight against competitors. In 2010, seven American companies have made the complaint to Chinese exporters of crystal silicon cells and modules. The Ministry of Trade of the People’s Republic of China called the anti-dumping duties entered by the USA unfair, claiming that they reflect a tendency to protectionism that develops in this country.

Concerning to this matter, WTO has risen on the point of view of China and has passed the decision in July, 2014 that the USA has to respect rules of this organization. However, Americans keep claims to China concerning the subsidizing of the equipment production that was allegedly taking place for wind energy [11]. During B. Obama’s administration in power, the USA became more resolute in respect of application

political and economic sanctions against the energy sector of some countries. In July 2010, B. Obama has signed “*The Comprehensive Iran Sanctions, Accountability, and Divestment Act*”. Along with other restrictive measures, a ban on import from Iran of oil and oil products, investment into the gas, oil and petrochemical industry, and also concerning rendering of services for oil and gas branch and delivery of technologies has been imposed.

The sanctions have led to sharp reduction of Iranian oil export, but have put Americans in an awkward position in eyes of its allies as the USA has not removed the moratorium on American export oil for replacement of the Iranian deliveries. Estimating its productivity, D. Ergin has expressed the belief that if not effect of “shale boom”, sanctions against Iran would come to full grief [12]. Sanctions have been partially weakened only in 2013-2014 when it was authorized to Iran to continue supply of oil and oil products in current volumes to its main buyers – to China, India, Japan, South Korea and Turkey [13]. Relying on sanctions experience against Iran, B. Obama’s administration was engaged in development and approbation of various counteraction options on “Russian ability to apply energy resources as the weapon against the European buyers”. Russia, along with Iran or Venezuela, has been carried to number of countries that “do not divide our values and do not hesitate to use export of energy carriers to put pressure” upon other states [14].

At first, the energy projects of bilateral interaction declared in 2010 in such directions as intellectual energy supply systems, energy efficiency, extraction of methane from coal layers, innovative technologies of pure energy, questions of ensuring global energy security have been frozen, the activity of working group on energy of Russian-American Presidential commission is suspended. The events in Ukraine have strengthened “geopolitical and foreign policy measurements” of USA energy diplomacy. The crisis in Ukraine “has literally developed the direction of policy”, - according to D. Ergin. “Now, all have understood, - the expert admits, - that an opportunity to export oil will become one of the most components of American influence in the world” [15].

The sales of oil have been a full surprise for the market from a strategic reserve in March 2014, owing to their modest sizes - only 5 million barrels have been regarded by experts as rather weak, but nevertheless the “signal” of the White House sent to Russia. Before resources of a reserve were used only three times in its stories, and in each case it was caused by an emergency situation with country’s energy supply (event in Middle East, destructive tropical hurricanes). A number of bills that have an official purpose - rendering impact on Russia by application of sanctions to persons and energy companies have been introduced by Congress. The main hopes were laid at the same time on economic losses from reduction of Russian export of hydrocarbon raw materials as envisioned by authors, have to “weaken economy of Russia, its ability to finance military expansion and opportunity economically unreasonably to use energy resources to blackmail neighbors” [16].

As senator B. Johnson was figuratively expressed that time “has come to strike Russia the sorest point - its purse”. Senator J. McCain declared in turn that the USA has means to relieve its allies of “Russian stranglehold” in European market of natural gas. “Energy is the weapon in hands of aggressors and if to use it thus America always has to have the biggest arsenal. However, it will not serve for intimidation of other people, but it is rather help to release people”, - Texas governor Ric Perry has noted.

In April 2014, the bill on “*Domestic Prosperity and Global Freedom Act*” aimed at removal of barriers to export of LNG from USA to Europe that was supported by Trade Chamber [17] has been introduced in the House of Representatives. In the same month, the law on “*Support for the Sovereignty, Integrity, Democracy, and Economic Stability of Ukraine Act*” providing assistance to Ukraine in diversifications of its energy supply has been adopted.

In May 2014, the bill on “*Russian Aggression Prevention Act*” considered by special-purpose committee of Senate has been introduced. The special attention is deserved by section #204 of this document that orders “to limit strictly” transfer or export of USA oil and gas technologies to any citizen or the company in Russia. The section #306 provides the measures for the line of Agency of International Development, World Bank and EBRD directed to encouragement of resources in oil and gas development, use of alternative energy sources and energy saving in Ukraine, Georgia and Moldova.

In June 2014, senator Merki initiated the bill on “*Ukrainian Independence from Russian Energy Act*”. In September 2014, senators R. Menendes and B. Korker initiated the bill on “*Ukraine Freedom Support Act*” providing measures for decrease in dependence of Ukraine on import of the Russian natural gas, imposition of sanctions against “Gazprom” and restriction for bank operations with the banks serving energy industry of Russia. In December 2014, the bill has been approved by both chambers and submitted to the White House.

The special attention is deserved by resolution of the Congress's House of Representatives #758 on *"Strongly condemning the actions of the Russian Federation, under President Vladimir Putin, which has carried out a policy of aggression against neighboring countries aimed at political and economic..."* of December 5, 2014. The resolution urges Ukraine, EU and other European countries to support the initiatives of energy diversification, including promoting growth of import of natural gas and other energy carriers from USA and other countries, "to limit possibilities of the Russian Federation on use of energy supply as means of political and economic pressure upon other countries". Authors have demanded from the President to accelerate approval by the Ministry of Energy of applications for export of LNG to Ukraine and other European countries.

Since July 2014, the USA has imposed sanctions against a number of legal entities and some persons connected with state companies of Russian energy industry. Among Russian companies - fall under sectorial sanctions: "Gazprom", "GazpromNeft", "Rosneft", "Novatek", "Lukoil", "Surgutneftegas", "Transneft", "Feodosiysky Oil Company", "Gazprombank" and "VEB". It was forbidden to provide to companies and banks in the list – new financing more than 90 days. At the same time, concerning the "Gazprom", "GazpromNeft", "Lukoil", "Surgutneftegas" and "Rosneft" more rigid mode of export control works. The Ministry of Trade can refuse delivery to these companies of any oil and gas equipment if it is used in projects on extraction of tight oil - on the shelf of the Arctic, in deep-water sea areas and shale formations.

In November 2014, the Ministry of Finance and Trade has explained that restrictions extend to projects on production of hydrocarbon raw materials directly from shale with the use of HEP (hydro-explosive plat). At the same time, the works carried out through shale formations for penetration into collectors located under shale foundation are out of restrictions. The black list of equipment, technologies and services falling under sanctions rather extensive are included: devices for seismic investigation, drilling platforms, equipment for horizontal drilling and HEP including accessories, technologies of deep-water drilling (over 152,4 m), sea equipment for work in Arctic, remotely-controlled submersibles, pumps of a high pressure, compressors, boring pipes, equipment for industrial cleaning of natural gas, program providing for HEP, boring, geophysical, geological, logistic and administrative services, etc.

The sanctions extend practically all programs realized by ExxonMobil with Rosneft. In this sense, Russian company represents the greatest opportunities for investigation outside the USA. In 2011 ExxonMobil has concluded the contract with "Rosneft" for 3,2 bln. USD. In December 2012, "Rosneft" and American corporation have signed the Declaration on environmental protection and preservation of biological diversity at investigation and development of oil and gas resources in the Arctic continental shelf of the Russian Federation (The Arctic declaration). At the beginning of September 2014, the parties have started seismic-prospecting works on the shelf of the Laptev Sea. In total Rosneft and ExxonMobil planned to drill up to 40 prospecting wells on Russian shelf until the end of 2018.

After imposition of sanctions, American company has warned the Ministry of Energy that it will not be able to suspend work on an oil well "University-1" in Kara Sea, having referred to a possibility of environmental disaster in case of fast closing of a well. The delay for safe turning of works has been granted that has allowed partners in agreement to report on discovery of field "Victory" by a preliminary estimate, may contain up to 338 billion cubic meters of gas and more than 100 million ton of oil.

The sanctions have not mentioned "Sakhalin-I" project that Exxon owns 30% and acts as an operator. Not clear is a destiny of the joint-venture from ExxonMobil created for drilling of horizontal wells on fields of Bazhenov shale, joint projects in Texas on Alaska and in the Gulf of Mexico, transactions about purchase by Rosneft petro trading division of Morgan Stanley, and also the LNG project in the Far East.

The agreement on technological cooperation with General Electric providing creation of research center for technologies development of safe Arctic drilling, underwater and sub glacial production, for oil refining, transfer and distribution of the electric power is under sanctions too. GE planned to invest 1 bln. USD to Russian oil and gas industry by 2020. At the same time, Gazprom has declared a suspension of relations to the Halliburton, Schlumberger and Baker Hughes companies.

The Eximbank has refused to insure the credits for delivery of technologies and equipment on production from coal of synthetic liquid fuel and gas. In November 2014, the USA Ministry of Energy has made a decision to stop works on several joint projects with Rosatom in the field of peaceful use of atomic energy.

The countries of "Big Seven" including USA have agreed to vote against financing of new projects by the World Bank in Russia including against earlier declared project on increase of energy efficiency [18].

B. Obama has characterized sanctions against Russia as "considerable and purposeful" urged to make "maximum impact" on Russia. It is not new Cold War, - the President has emphasized, is "very concrete

measure concerning unwillingness of Russia to recognize the right to choose own way” [19] beyond Ukraine. The Secretary of State J. Kerry claimed that thanks to American leadership in energy, it becomes more difficult to other countries to use energy resources as geopolitical weapon [20] as well. The White House and Congress’s opinion were expressed that sanctions are also extremely timely, in particular for the reason that a row large invest programs [21] was outlined in Russia. At the same time, “clever” sanctions according to Americans, will allow business to return quickly after the reason of its introduction [22]. The purpose of sanctions is “to create economic difficulties” for Russia and “to undermine its influence in Europe”.

In Russia 25% of oil are extracted by the HEP method by equipment made in the USA. The country is net - the export of pipes, but the share of import equipment regarding production of hydrocarbon raw materials makes 24%, and at construction of shelf platforms can reach 70-80% so the damage from sanctions in this plan can really be considerable.

Analysts of Deloitte have counted that supply of the American LNG to Europe could replace about 22% of Russian export in EU [23]. Other researchers have in this respect own point of view.

Analyzing possible economic consequences of use of LNG as an instrument of American energy diplomacy, the Center of Global Energy Policy of Columbia University has come to conclusion that even for lack of American export to Europe, the share of Russia in this market most likely would be reduced - from 65,3% to 53%. At the export volume from the USA of 9 billion cubic feet a day, the share of Russia will go down to 47,7%, rather difficult achievable volume in 18 billion cubic feet a day - to 44,7%.

Among other main conclusions of authors attract attention, in particular following:

- Increase in production of the American shale gas has supported the European buyers of gas and has caused economic damage of Russia due to extension of offer in the market of natural gas and switching to Europe to part of the volumes of LNG that were originally planned to delivery to the USA. The similar result is expected after establishing export of LNG.

- In long-term plan of delivery from the USA, Australia and some other countries will promote creation of more capacious and diversified global gas market.

- In view of the fact that the American LNG will appear in the market in essential volumes not earlier than 2020, it “will not exempt Europe from Russian gas. Russia will remain the supplier of gas to Europe in the near future, as owing to an opportunity to remain competitive at the price in this region, and for the reason that the American LNG will replace others - more expensive supply of natural gas”.

The most important, export of the American LNG “will hardly force the Kremlin to change its external policy”:

□ Europe is attached to Russian gas because it “rather cheap and will possibly remain competitive in European market in foreseeable future”;

□ Economic loss for state “will hardly be so considerable to cause changes in foreign policy of Moscow, especially within the next years” [24].

The Center of Strategic and International Researches has also considered necessary to warn the Administration of White House: “Export of LNG from the USA is not “a silver bullet” for Europe”. The greatest possible volume of deliveries from seven approved LNG export projects makes less than a half of current Russian export of natural gas. Besides, considerable volumes of American LNG can be reoriented with “only if Europe wishes to pay Asia to EU suitable high prices for LNG” [25].

On fair supervision of Deloitte company, the private American companies will not sell LNG at a loss for “support is more whole than foreign policy of USA” [26]. The companies of USA export not “by kindness sincere”, and consumers do not buy without thinking about price: “The liberalized market moves on price reference points, but not on political introduction and/or political wishes. Ambassadors and politicians do not buy also do not sell natural gas in what form it would not arrive”.

Besides, the agreements on gas deliveries reached between Russia and China at the end of 2014, are capable to strike “mortal blow” to American export of LNG, the expert in energy K. Kobb in article for Christian Science Monitor warns. As a result, in high productivity of “energy diplomacy” for advance geopolitical and strategic interests of USA even the authoritative Commission on energy and geopolitics that has prepared for White House and Congress – the report “Oil safety of 2025” has doubted. The role of America as “Global Predominant Force” will be reduced, authors of report predict, and the United States, most likely, will be not sole leaders in the energy markets, and only “the first among equal” [27].

Russia, undoubtedly will continue to remain the main energy supplier to Europe, - the vice-president J. Biden at the meeting of Atlantic Council that has taken place in Istanbul in November 2014, on “Energy and

Economy” has confirmed, - however the countries of region have to urgently begin to work to diversify deliveries and thus to reduce this dependence on Moscow [28]. The ex-candidate for President R. Paul just called the decision of USA a gross blunder that finally can cause damage to American economy.

1 *State of the American Energy Report. American Petroleum Institute. Washington, DC. February 2013, p. 3.*

2 *Remarks by Tom Donilon at the Launch of Columbia University’s Center on Global Energy Policy. Washington, DC, April 24, 2013.*

3 *Murkowski L. Opening Keynote for CERA Week 2014. Houston, TX, March 3, 2014; Murkowski L. Global Energy Security and the Benefits of the American Energy Revolution. Washington, DC, March 11, 2014.*

4 *Prosperity at Home and Strengthened Allies Abroad – A Global Perspective on Natural Gas Exports. Washington DC, February 4, 2014, p. 8.*

5 *Bordoff J., Houser T. The Impact of U.S. LNG Exports on European Security and Russian Foreign Policy. SIPA. NY, September 2014, p. 47.*

6 *Ladislav S., Leed M. and Walton M. New Energy, New Geopolitics. Balancing Stability and Leverage. CSIS. Washington, DC, April 2014, p. 33.*

7 *Manning R. The Shale Revolution and the New Geopolitics of Energy. Atlantic Council, Washington, DC, 2014.*

8 *Energy Forum Report. Part 1: The Changing Geopolitics of Energy. Doha, Qatar, April 2-3, 2014, p. 12.*

9 *Export-Import Bank of the United States. Annual Report 2013.*

9 *Blueprint for a Secure Energy Future. Washington, DC, March 30, 2011, p. 17.*

10 *Meyer T. Energy Subsidies and the World Trade Organization. American Society of International Law. Washington, DC, September 11, 2013.*

11 *Yergin D. Testimony Submitted for the Hearings on “America’s Energy Security and Innovation”. Washington, DC, February 5, 2013.*

12 *Guidance Relating to the Provision of Certain Temporary Sanctions Relief. U.S. Department of Treasury, Washington, DC, November 24, 2014.*

13 *Opening Statement of the Honorable Upton F. Hearing on “U.S. Energy Abundance: Regulatory, Market, and Legal Barriers to Export”. Washington, DC, May 7, 2013, p. 1; Opening Statement of the Honorable Whitfield E. Hearing on “U.S. Energy Abundance: Regulatory, Market, and Legal Barriers to Export”. Washington, DC, May 7, 2013, p. 1.*

14 *Законодатели разошлись во мнениях по поводу выступления президента в Военной академии в Вест-Пойнт. ИНОСМИ. 28 мая 2014 г.*

15 *Statement of Sieminski A. Committee on Energy and Natural Resources. Washington, DC, March 25, 2014.*

16 *Montgomery D. Testimony. HR6: The Domestic Prosperity and Global Freedom Act. Washington, DC, March 25, 2014.*

17 *Announcement of Treasury Sanctions on Entities Within the Financial Services and Energy Sectors of Russia, Against Arms or Related Materiel Entities, and those Undermining Ukraine’s Sovereignty. U.S. Treasury, Washington, DC, July 16, 2014.*

18 *Statement by the President on Ukraine. Washington, DC, July 29, 2014; Background Conference Call on Ukraine Sanctions. Washington, DC, April 28, 2014; Conference Call by Senior Administration Officials on Ukraine. Washington, DC, July 16, 2014.*

19 *Kochis D. Unplugged: Administration’s Energy Policies Don’t Match Its Own Rhetoric. Washington, DC, SAFE, April 4, 2014.*

20 *Russian Oil Sanctions and Additions of Person to the Entity List. Washington, DC, August 1, 2014.*

21 *Russia Sanctions Designed for Easy Lifting Says Former U.S. Official. The Wall Street Journal, September 30, 2014.*

22 *Exporting the American Renaissance. Deloitte. 2013, p. 15.*

23 *Bordoff J., Houser T. The Impact of U.S. LNG Exports on European Security and Russian Foreign Policy. SIPA. NY, September 2014.*

24 *Chow E. Importing Energy, Exporting Jobs. Can It Be Reversed? Washington, DC, March 25, 2014.*

25 *Global Energy - North American Revolution. Deloitte. 2014, p. 4.*

26 *Oil Security 2025. U.S. National Security Policy in an Era of Domestic Oil Abundance. Securing America’s Future Energy. Washington, DC, 2014, pp. 81, 102.*

27 *Biden, Davutoğlu: Energy Key to Resolving Security Challenges. The Atlantic Council. November 22, 2014.*

Түйіндеме

АҚШ-Ресей энергетикалық дипломатиясындағы американдық көзқарасы

Мұқан Сәкен, Раев Д., Токмурзаева А.

Көптеген жылдар бойы Американдық саясаткерлер мұнай-газ ресурстарына бай елдерді кінәләп келді. Олардың ойынша, энергетикалық ресурстарды пайдалан отырып халықаралық нарықтағы бағаны реттей келе қымбат бағасынан пайдасын көруде.

2007 жылғы *Энергетикалық дипломатия және қауіпсіздік* заң жобасының авторы бұрынғы сенатор Д.Лугар осыған байланысты: «мұнай және табиғи газ әлемдік валюта болып табылады, оның көмегімен энергетикалық ресурстарға бай мемлекеттер өздерінің мүдделерін импортқа тәуелді мемлекеттердің арқасында қорғайды».

Көмірсутегі шикізат әлемдік нарығындағы өзгерістер, оның ішінде «шикі мұнай революциясы» Конгресте, американдық БАҚ және академиялық қауымдастықта қызу пікірге айналғаны мәлім. Американдық сарапшылар «жаңа американдық энергетикалық дипломатиясының кезеңі» туралы талқылай бастады. Яғни, әлемдік энергетика нарығындағы күштердің ауысуы, оның ішінде энергетикалық ресурстардың қолдану аясын кеңейте келе АҚШ әлемде өзінің ықпалын орнатуда.

Түйіндеме сөздер: сыртқы саясат, шикі газ, шикі мұнай, энергетикалық қауіпсіздік, энергетикалық тұрақтылық, Конгресс, АҚШ энергетикалық қауіпсіздік доктринасы.

Резюме

Американский взгляд на энергетическую дипломатию США и России

Мұқан Сәкен, Раев Д., Токмурзаева А.

Американские политики в течение ряда лет обвиняли ряд стран - экспортеров нефти и ПГ в чрезмерно агрессивном, по их мнению, поведении на рынках энергоносителей. При этом в числе основного аргумента в поддержку этого тезиса приводился, как это ни странно, тот неоспоримый факт, что все страны-экспортеры «получают преимущества от высоких цен на нефть».

Автор законопроекта «*Об энергетической дипломатии и безопасности*» 2007 г. бывший сенатор Д. Лугар утверждал в этой связи: «Нефть и природный газ являются валютой, посредством которой богатые энергоресурсами страны продвигают свои интересы в отношении зависимых от импорта стран, таких как наша».

Изменения ситуации на мировых рынках углеводородного сырья, связанные, в том числе, с продвижением «сланцевой революции», подняли волну шовинизма в Конгрессе, американских СМИ и в академических кругах США. Американские аналитики согласованно заговорили о возрождении «новой эры американской энергетической дипломатии», об изменении в расстановке сил в мировой энергетике и о том, что расширение экспорта энергоресурсов добавляет дополнительное влияние США в мире.

Ключевые слова: внешняя политика, сланцевый газ, сланцевая нефть, энергетическая безопасность, энергетическая стабильность, Конгресс, энергетическая доктрина США.

УДК 94(38)

РАННЕГРЕЧЕСКАЯ ТИРАНИЯ В ИОНИИ (ЭРИФРЫ)

Вдовин В.Н. – профессор Алматинского филиала Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, кандидат политических наук, доцент истории
E-mail: vdovin.valery@mail.ru

Статья посвящена тирании в Эрифрах, представлявшей собою ранний тип архаической тирании в Ионии. Характеризовалась откровенно насильственными методами господства тиранов, не имела широкой социальной поддержки, сложилась в условиях относительно слабого социального противостояния в обществе. В отличие от других тиранов Ионии тираны Эрифр отличались своей бескомпромиссностью в отношении демоса и выглядели обычными заговорщиками, не пользующимися доверием в массах. Никаких мероприятий в пользу демоса ими проведено не было. Правление тиранов Эрифр было обречено на поражение с самого начала прихода их к власти. И тем не менее, тирания в Эрифрах не могла не способствовать зарождению в демократических слоях общества полисного менталитета.

Ключевые слова: полис, архаическая тирания, Иония, Эрифры, Кнопа, Ортиг, Ир, Эсхар

Раннегреческая тирания существовала не только в Балканской Греции, но и на территории Ионии, области, населенной ионянами, к числу которых относились Эрифры.

О предыстории образования Эрифр, опираясь на устную традицию, сообщает нам Павсаний. «Говорят, что эрифрейцы, первоначально пришли из Крита вместе с Эрифром, сыном Радаманта, и

что основателем их города был Эрифр; спустя некоторое время Кноп, сын Кодра, собрал из всех ионийских городов столько людей, сколько он мог, привел их сюда и поселил вместе с жителями Эрифр» (Павсаний. Описание Эллады, УП 3,4 пер. С.П. Кондратьева). Хиосцы и эрифрейцы, согласно сообщению Геродота, говорили на одном языковом наречии (Геродот. История, I, 142).

О благоприятных климатических условиях Ионии сообщает Геродот. «Эти-то ионяне ...основали свои города, насколько я знаю, – в стране под чудесным небом и с самым благодатным климатом на свете. Ни области внутри материка, ни на побережье (на востоке или на западе) не могут сравниться с Ионией» (Геродот. История, I, 142, пер. Г.А. Стратановского). Благодатный климат непременно способствовал развитию флоры и фауны во всем ионийском регионе, что наверняка было характерно и для Эрифр. Благоприятный климат не мог не содействовать развитию здесь земледельческих культур, скотоводческого хозяйства. Географическое положение ионийского региона способствовало рано возникшему здесь мореплаванию. О наличии близ Эрифр гавани, сообщает Страбон (Страбон, География, XIV, 32). Эрифры являлись не только местом с богатыми природно-климатическими и экономическими ресурсами, но и прекрасным местом для отдыха эрифрян. Как пишет Павсаний, «в Эрифрах есть область Халкида, от которой получила свое название третья из его фил; в этой Халкиде есть мыс, выдающийся в море, и на нем морские купальни, из всех купален в Ионии наиболее полезные для людей (Павсаний. Описание Эллады V, 5,5 пер. с древнегреческого С.П. Кондратьева).

Природно-климатические, географические, внешнеполитические факторы способствовали ускоренному, по сравнению с Балканской Грецией, развитию ионийских городов, в том числе и Эрифр.

Эрифры так же, как и Милет не избежали в своем развитии тирании.

«Тирания была в архаической Греции широко распространенным явлением, особенно характерным для развитых в экономическом отношении районов, где острота внутренних социальных противоречий достигала особой силы» [1]. На примере Ионии можно наблюдать как раз тот случай, когда тирания возникала в условиях, с одной стороны, экономически благоприятного региона, а с другой, – слабого проявления социальных противоречий в обществе. В Ионии острота социальных конфликтов отслеживается не так заметно по сравнению с полисами Балканской Греции. Хотя это не означает, что данный регион в своем развитии миновал характерный для эпохи архаики VIII-VI вв. до н.э. период борьбы демоса со знатью за права в общине. Привилегированное экономическое положение ионийской аристократии, политические преимущества и исключительное идеологическое влияние в ионийском обществе, – все это являлось источником различного рода социальных конфликтов. На протяжении всего архаического периода ионийская знать держала в своих руках ключевые политические позиции, формируя в общинах социально однородные правительства и магистратуры. «Захвату власти предшествуют, судя по источникам, не социальные противоречия, а чисто политические распри, борьба за власть в общине между различными группировками знати» [2]. И эта борьба была намного актуальнее той, которую к тому времени вследствие недостаточной сплоченности и политической слабости в борьбе с аристократией за свои права в общине, еще не мог вести демос. Примером более активного противостояния демоса аристократии может служить ионийский Милет. Однако и здесь конфронтация между демосом и аристократией более отчетливо проявляется лишь в VI в. до н.э. (См. об этом: Her. V,28-29; Plut. Ait.Gr.,32,p.298c; Athen.XII,26,p.523e-524c). Конечно, истоки этой борьбы как в Милете, так и в других полисах ионийской Греции, в том числе Эрифрах, следует искать в далекой древности, еще в гомеровское время. Социальная борьба демократических слоев населения во всем ионийском пространстве стала проявляться значительно позже полисов Балканской Греции и степень активности борьбы демоса со знатью здесь зависела от внутренних обстоятельств и не могла быть искусственно привнесена извне.

Фрагментарность и недостаточность источниковой базы, имеющейся в распоряжении исследователей, не позволяет детально подвергнуть изучению сущность эрифрской тирании. Из большинства дошедших до нас источников, сведения по истории архаической тирании в Эрифрахимеются в передаче поздней античной традиции с присущей ей полуполюгендарным описанием облика тиранов и их правления. Однако некоторые реальные стороны эрифрской тирании данные из источников все же позволяют увидеть.

Одним из важных свидетельств по тирании в Эрифрах является рассказ Гиппия, уроженца Эрифр, жившего в эпоху эллинизма [3]. Фрагмент из первой книги истории ЭрифрГиппия сохранился в переложении Афиней (VI, 74—75, p. 258 f—259f).

Согласно рассказу Гиппия, против басылея Эрифр, Кнопа, трое его приближенных, Ортиг, Ир и Эсхар, организовали и возглавили заговор. Во время поездки Кнопа в Дельфы, находясь на корабле в его свите, заговорщики расправились с басылеем, бросив его в море. У хиосских тиранов Амфикла и Политекна они взяли отряд и тайно вернулись в Эрифры. Во время всенародного празднества в честь Артемиды Строфеи крепость Эрифр была захвачена Ортигом и его сторонниками. Многие из друзей Кнопа заплатились своей жизнью и были убиты, а жена басылея, Клеоника, бежала в Колофон. В Эрифрах заговорщиками была установлена нелегитимная тирания триумвиров. С помощью хиосского отряда была уничтожена оппозиция, отменены действующие до тиранов законы. Заговорщики полностью взяли на себя управление полисом, в том числе и судопроизводство. В Эрифрах установился произвол новых правителей. «Как правило, тираны не касались общинных порядков и функций. Если в Эрифрах действительно было иначе, то, скорее всего потому, что узурпаторы монархической власти еще не ощущали противостояния более или менее крепкого организма полиса и в своем безмерном честолюбии не только полностью захватили полномочия прежнего царствования, но и произвольно превысили их». Тираны запретили гражданам доступ в верхний город, а за стенами города, перед воротами, построили дикастерий и стали вершить суд, проявляли склонность к пышным появлениям на публике, свойственной в архаическое время большинству ионийской знати. Их одежда отличалась роскошностью. Эта склонность к помпезности в подобном образе жизни, «могла особенно развиться у эрифрейских правителей по примеру азиатских владык, которым они стремились подражать и своим деспотическим поведением».

Тираны заставляли эрифрян носить их носилки, сопровождать повсюду, идти впереди, расчищая путь, приводить к ним своих жен и дочерей, принуждали к сожительству юношей. Неповинующихся наказывали смертью. В случае, если кто-нибудь из приближенных тиранов умирал, эрифрян заставляли их оплакивать.

Подобный беспредел продолжался до тех пор, пока в Эрифры не вернулся с отрядом брат убитого басылея Кнопа, Гиппот. Поддержанный эрифрянами, он истребил тиранов и их приверженцев, после чего восстановил старые порядки. «После свержения тирании царствование в старой форме, скорее всего, не было восстановлено, а было учреждено правление всех членов царского рода Басилидов, названное Аристотелем олигархией, подобно правлению Бакхиадов в Коринфе. Эта власть, о продолжительности которой нам ничего не известно, как свидетельствует Аристотель, была свергнута демосом, причем имеется в виду не только простой народ, а все землевладельцы» [4].

О тирании в Эрифрах больше ничего не сообщается. В период скифского похода Дария, в отличие от других ионийских городов, она не упоминается непосредственно.

В распоряжении историков имеется сохранившийся декрет об Эрифрах, относящийся к V в. до н.э., который упоминает о каре тому, кто предаст полис тиранам: $\epsilon\alpha\nu\delta\epsilon\tau\iota\varsigma$ [α] $\lambda\omicron$ [ιτροδιδ]οστοιστυρανοισ (Ditt., Sull./3, №41) [5]. На основании сложившейся всеобщей ситуации в Ионии, а также указанной выше надписи, Г. Берве делает предположение о том что «Эрифры, участвовавшие в ионийском восстании, подобно большинству других городов до этого находились под властью тирана — ставленника или фаворита персов» [6].

Для любого формирующегося античного полиса являлось характерным наличие двух тенденций управления — монархической (возникшей еще в гомеровский период), которой в VIII—VI вв. до н. э. противостояла аристократическая. Тиранов, захвативших власть в этих условиях, трудно представить «вождями демоса». Не случайно в литературе архаического периода или восходящей к ней традиции тираны долгое время обозначались термином *basileus*, *monarhos* [7].

Обращает на себя внимание тот факт, что Гиппий излагает эрифрскую тиранию в довольно мрачных тонах. Бросается в глаза недемократичность социальной опоры тиранов и их политики, проникнутой грубым произволом и насилием, страхом перед согражданами, стремлением во что бы то ни стало удержать свою власть. Тираны изолируют себя от граждан и не пытаются опереться на их поддержку, особенно при захвате власти, как это было свойственно другим тиранам, особенно Балканской Греции. Ортиг и его сторонники захватывают власть, обманув граждан, помимо их воли. Свержение же тирании Гиппотом, братом убитого басылея Кнопа, происходит при поддержке эрифрян (Athen., VI, 75, p. 259 e).

Остается открытой проблема хронологии эрифрской тирании. Если Кноп, которого свергают заговорщики, является сыном афинского басылея Кодра, ойкиста Эрифр, — тогда возникновение эрифрской тирании следует отнести ко времени ионийской миграции, т.е. к середине XI в. до н.э. [8].

Г.Хаксли, относит эрифрскую тиранию к концу VIII в. до н. э., связывая эти события с упоминанием Аристотеля об уничтожении монархии Басилидов в Эрифрах (Arist. Pol. V, 5, 4, p. 1305 b) [9]. Описываемые Гиппиемэрифрские события действительно вряд ли соответствуют социально-политической ситуации XI в. до н. э., как справедливо замечает по этому поводу М.Ю. Лаптева[10]. Для XI столетия до н.э. была характерна массовая миграция, сопровождающаяся не борьбой аристократических групп за власть в общине, а усилением власти басилеев и ойкистов ионийских поселений, направленной на консолидацию общин ионийцев-переселенцев на новых землях [11].

Датировка, связанная с сообщением Аристотеля по поводу тирании в Эрифрах, также подвергается сомнению на том основании, что «у Аристотеля речь идет об окончательном упразднении монархии, в эрифрской же истории Гиппот восстанавливает существовавшие до тиранов порядки, т. е. монархию. Правда, Гиппий упоминает имена хиосских тиранов Амфикла и Политекна, которые предоставляют заговорщикам военный отряд, но время их правления тоже неизвестно»[12].

На наш взгляд, историю эрифрской тирании, представлявшей собой ранний тип раннегреческой тирании в архаической Ионии с ее откровенно насильственными методами господства тиранов следует отнести к началу архаического периода, т.е. всё же ближе к VIII столетию до н.э. Именно для этого времени и были характерны усиление позиций в общине аристократических кланов и бесправие народной толпы. Описание пурпурных царских одежд тиранов, их длинных причесок, уложенных локонами, вычурной обуви и украшений – все это ассоциируется с раннеархаическим бытом колофонской аристократии, описанной Ксенофаном (fr. 3 Diehl).

Эрифрская тирания по сравнению с другими ионийскими тираниями (Пифагора в Эфесе, Фрасибула в Милете, Поликрата на Самосе) отличается от них по характеру проводимых мер в общине. Пифагор в Эфесе конца VII в. до н. э. уже считается с требованиями демоса. Он демагогически заигрывает с народом, «обнадеживая его обещаниями и подкармливая частью награбленной добычи» (BatonSinop.,FgrHist 268 F 3). Поликрат Самосский активно проводит строительные работы по украшению и благоустройству города, привлекает к своему двору знаменитых архитекторов, скульпторов, поэтов, ученых.

Таким образом, тирания в Эрифрах представляла собой ранний тип архаической тирании в Ионии, характеризовалась откровенно насильственными методами господства тиранов, не имела широкой социальной поддержки, сложилась в условиях относительно слабого социального противостояния в обществе. В отличие от других тиранов Ионии тираны Эрифр отличались своей бескомпромиссностью в отношении демоса и выглядели обычными заговорщиками, не пользующимися доверием в массах. Никаких мероприятий в пользу демоса ими проведено не было. Правление тиранов Эрифр было обречено на поражение с самого начала прихода их к власти. И тем не менее, тирания в Эрифрах не могла не способствовать зарождению в демократических слоях общества полисного менталитета. Как справедливо отмечает Э.Д. Фролов, касаясь общей оценки раннегреческой тирании, «посредством принудительной политической нивелировки она подготавливала общество к восприятию в будущем господства закона. И в ту же сторону вело осознание самим этим обществом, на опыте тирании, всей опасности личной спеси, т.е. крайнего индивидуализма, сколь бы ни было естественным и закономерным развитие этого последнего в условиях кризиса патриархальных порядков и становления личности» [13].

1 Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. – Л.: Изд. ЛГУ, 1988.–С. 160.

2 Лаптева М.Ю. Раннегреческая тирания как форма правления в полисах архаической Ионии // Политическая и правовая системы за рубежом: история и современность. Межвузовский сборник научных трудов. – Свердловск, 1987. – С.15.

3 JacobyF. HippiasvonErythrai // RE. – Bd. VIII. – 1913. – Sp. 1711.

4 Берве Г. Тираны Греции / Пер. с нем. О.Е. Рывкиной. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 124.

5 Высокий М.Ф. Тирания: к вопросу о терминологии // Власть, человек, общество в античном мире. Доклады конференций 1996 и 1997 гг.– М., 1997. – С. 190-191.

6 Берве Г. Тираны Греции / Пер. с нем. О.Е. Рывкиной. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 125.

7 Лаптева М.Ю. Раннегреческая тирания как форма правления в полисах архаической Ионии – С. 15.

8 Philippson. Erythrai // RE. – Bd.VI. – Hbbd.11. – 1907. – Sp. 584.

9 Huxley G. The Early Ionians. – London, 1966. – P. 48.

10 Лаптева М.Ю. Тирания в архаических Эрифрах // Античный полис. Проблема социально-политической организации и идеологии античного общества. – СПб, Изд.СПбУ, 1995 – С. 55-56.

11 Андреев Ю.В. Раннегреческий полис. – Л., 1976.– С. 66.

12 Лаптева М.Ю. Тирания в архаических Эрифрах. – С.56.

13 Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса.– С.162.

Түйіндеме

Иониядағы (Эрифры) ертегректік Тирания

Вдовин В.Н. - профессор Санкт-Петербург гуманитарлықкәсіподақтаруниверситетінің Алматы филиалының саяси ғылымдардың кандидаты, доцент тарих
E-mail: vdovin.valery@mail.ru

Осы сөз болған жоқ, көне түрі ашық үстемдік етіп көрсететін жаңа ионияларға сипатталды, күш қолдану әрекеттері, танысқан Эрифрах етіп көрсететін арналған бап та ерте әдістер мен қатысты жағдайларда қоғамдағы әлеуметтік қолдау кең әлеуметтік тайталас азайған кезде қалыптасты. Елде nereкионияларға Эрифр бескомпромиссностью демоса қатысты өз сенімін білдірді және кәдімгі қастандық жасаушылармен жаңа массаларға пайдаланушы емес деседі Тирана ерекшеленді. Олар ешқандай іс-шаралар өткізілді демоса пайдасына болған жоқ. Олардың билікке келген Эрифр әуел бастан-ақ жеңілі сарналған сөз басқармасы душар болушы еді. Дегенмен де, керісінше жаңа Эрифрах демократиялық қоғамның менталитетінің полисного қабаттарында туу ықпал ететін жаңа тұра алмады.

Түйін сөздер: полис, архаикалық тирания, Иония, Эрифры, Кнопа, Ортиг, Ар, Эсхар

Summary

EARLY GREEK TYRANTS OF IONIA (ERYTHRAE)

Vdovin V.N. –

is professor of the Almaty branch of the St. Petersburg Humanities university of labor unions, the candidate of political sciences, the associate professor of history
E-mail: vdovin.valery@mail.ru

Article is devoted to tyranny in Erifrah representing itself early type of archaic tyranny in Ionia was characterized by frankly violent methods of domination of tyrants, had no broad social support, it has developed in the conditions of rather weak social opposition in society. Unlike other tyrants of Ionia tyrants Erifr differed in the uncompromising stand concerning people and looked the ordinary conspirators who aren't enjoying confidence in masses. No events in favor of people have been held by them. The government of tyrants Erifr has been doomed to defeat from the very beginning of their arrival to the power. And nevertheless, the tyranny in Erifrah couldn't but promote origin in democratic sectors of society of sheet mentality.

Keywords: policy, archaic tyranny, Ionia, Erifra, Knop, Ortig, Ir, Eskhar

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

ӘОЖ 37(091)

М.ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ПЕДАГОГИКА» ЕҢБЕГІ – ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ ҚҰРАЛЫ

Қ. Арыстанбекова – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, dankura@mail.ru

Ж. Әділханова – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, adilhanova2011@mail.ru

Мақала ұлттық тәрбиеге негізі болған М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегінің маңыздылығына арналған. Атап айтқанда, ұлттық тәрбиенің негіздері, түрлері, олардың ерекшеліктері туралы ғалымның ой-пікірлерін негізге ала отырып, бүгінгі жас ұрпаққа берер тәрбиенің бағыттары айтылады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың ұлт патриоттарын тәрбиелеуде халықтың өз құндылықтарын дұрыс пайдалана білу туралы айтқан пікірі дәйекке алынды. Мақалада М.Жұмабаевтың аталмыш еңбегінде тәрбиенің төрт түрі және оны игеру туралы пікірлеріне сүйеніп, бүгінгі күн талабымен ұштастыру көзделді. Бүгінгі күні еліміздегі білім ошақтарында Мағжан ілімін өз бағдарламаларына енгізгені айтылады. Мақалада ұрпақ тәрбиесіне қатысты басқа да зерттеулер қарастырылды.

Түйін сөздер: ұлттық тәрбие, халықтық мұралар, ел болашағы.

XXI ғасыр – білімділер ғасыры. Елімізде жастардың жан-жақты білімді болып тәрбиеленіп өсуі өзекті мәселеге айналып отыр. Жаңа ғасыр, жаңа мыңжылдық басында бүгінгі қоғам талабы – ұлттық рухы биік, білімді, намысты қазақтың санын көбейту, сапасын арттыру. Еліміз бүкіләлемдік білім кеңістігіне енуді мақсат етуіне орай, мектептегі білім беру саласының түбегейлі өзгеріске түсуі оқушылардың тәрбиелік, мәдени деңгейін әлемдік жетістіктер деңгейіне көтеруді қажет етеді. Осыған орай қазіргі заман оқушыларын тәрбиелеу мақсаты ізгілікті, білікті, мәдениетті, қарым-қатынас мәдениеті жетілген, өз өмірін құруға, кез келген жағдайда дұрыс шешім қабылдауға бейім жас ұрпақты тәрбиелеу болып табылады. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Біздің жастарымыз оқуға, жаңа ғылым-білімді игеруге, жаңа машықтар алуға, білім мен технологияны күнделікті өмірде шебер де тиімді пайдалануға тиіс. Біз бұл үшін барлық мүмкіндіктерді жасап, ең қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етуіміз керек», – деген өзінің 2012 жылғы халыққа арналған Жолдауында. Білім мен тәрбиені алған жастарымыз өзінің күнделікті өмірінде оны өзінің қажеттілігіне тұтына білуі керек. Соңғы кездерде оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері жан-жақты зерттелуде. Түрлі әдіс-тәсілдер де, оқу-әдістемелік құралдар да, техникалық жабдықтар да бүгінде жетілген. Қазақ халқының білім көкжиегін кеңейтуде батыстық, еуропалық әр түрлі білім беру мен тәрбие құралы ретінде түрлі технологиялар мен оқу құралдарын, ғылыми-әдістемелік еңбектер ұсынылады, насихатталады және олардың түрі де көп, деңгейі де әр түрлі. Ақпараттардың көптігі сонша – ұрпақ тәрбиесіне ең тиімдісі не екенінен жаңылатын уақытқа келгендейміз. Солардың ішінде кешегі өткен Алаш қайраткерлерінің оқу құралдарындағы ұлттық тәрбиеге негізделген әдістемелері – бүгінгі күнге дейін құнын жоғалтпаған асыл мұраларымыз. А.Байтұрсынұлының «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш», Ж.Аймауытовтың «Жан жүйесі», М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбектері мәдени мұрамыздың құнды жәдігерлері. «Адамға ең бірінші керегі – білім емес, тәрбие. Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне апат әкеледі» деп ұлы ғұлама Әл-Фараби айтқандай, егеменді еліміздің ертеңі сол ел ұрпағының білімі мен тәрбиесінің тереңдігімен өлшенеді. Жоғарыда атап өткен ұлт көсемдерінің еңбектерін, өмірін, олардың өз дәуірінде ұрпақ үшін атқарып кеткен істерін үнемі тәрбие көзіне айналдырып, ұрпақ санасына сіңіріп отыру парызымыз деп есептейміз. Тәрбие негізі ұлттық болмысымызбен сабақтас, үндес болуы ләзім.

М.Жұмабаев: «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті», – дейді» [1, 97 б.]. Ғұлама ұлт тәрбиесін бір жақты қарамайды, «оның озығы мен тозығын» айырып

алуды, басқа елдің оқымыстыларының ұтымды ой-пікірлерін игеруді көрсетеді. М.Жұмабаевтың «Педагогикасы» – қазақ баласының дұрыс өсіп, жетілуіне, жақсы азамат болуына ыңғайланып жазылған құнды ғылыми еңбектің бірі. Ол адам баласы туылғаннан кейін төрт түрлі тәрбиені бойына сіңіру керек деп есептейді. Ол алдымен – дене тәрбиесі, туа салған баланың бір жапырақ қызыл шақа күйінен азамат тұлға болып жетілуі үшін, қимыл-қозғалыстың, шымыр да қайратты болып өсуі үшін дене тәрбиесінің орны ерекше деп атап өтеді. Ал, екінші ақыл тәрбиесі. Ол – білім. Үшінші – сұлулық тәрбиесі, ол – өнер, төртінші – құлық тәрбиесі дейді, ол – әдет, сана тәрбиесі. Автор балаға осы төрт тәрбие түгел берілсе, дұрыс тәрбие алып, шын адам болатынын айтады. Бүгінгі күні ауызымыздан түспейтін «Қандай адам екен?» деген сұрақтың мәніне зер салсақ, осыдан келіп шығады. Немесе, «Дұрыс адам ба екен?» деген сөзді де жиі айтамыз. Сондағы «дұрыс адам» деп кімді айтамыз? Ғұлама былай дейді: «...аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын қиындықтарды елемейтін мықты, берік, денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден ләззат алып, жаны толғанарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса, міне осындай болғанда ол дұрыс адам болады. Бала аурулы болса, ол баладан емес, тәрбиешіден, тар ойлы, ақымақ болса бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі. Бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мақау болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы», – деген. Иран халқының «Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбиеші көтерсін» деген мәтелін дәйекке келтіреді.

Жалпы адамзаттың тәрбиесі – оқу-білімге негізделеді. Педагогика грекшеден аударғанда, «пед» – бала, «агоги» – жетектеу деген екі сөзден құралған. Грецияда балаларды бағып, мектепке алып келіп жүретін адамдарды педагог деп атаған. Жас баланың тәрбиесімен айналысатын мамандар «педагогтар» деп аталуы осыдан. Біздің халық көшпелі тұрмыс кешкендіктен оқу-білімге баланы жастайынан баулуға кешеуілдеп келген халықпыз. Дегенмен, арнайы мектеп болмаса да, бала тәрбиесін назардан тыс қалдырған ел емеспіз. Оған куә – халықтық асыл мұраларымыз. Әжелеріміздің айтқан ертегілерінен бастау алатын жұмбақтар, мақал-мәтелдер, жыр-толғауларды естіп өскен баланың санасы мен ойлау қабілеті дамыса, асық, көкпар, ат жарыс, аударыспақ секілді ойындарынан дене тұрқының шымыр, мықты болып өсуіне оң ықпалдарын тигізген. Бұрынғы қазақ жігіттерінің ат құлағында ойнауынан тұлғалы, ұзын бойлы, шымыр да алғыз боп өскендігін байқаймыз. Сондықтан, тәрбиеге негіз болатын басты нәрсе – ұлт тәрбиесі. Ғұлама өз еңбегінде тәрбиешінің өзінің жүріп өткен өмірден алған, түйген, жақсы мен жаманды айыру мәселесін балаға өмір тәжірибесі ретінде ұқтыра отырып, халық санасындағы дәстүрдің қажеттісін дұрыс пайдалана білу керектігін айтады. Халықтық тәрбиенің өзіне талдау жасай отырып, кейбір мәселелеріне түзету енгізу керектігін атап көрсетеді. Мәселен, баланы бесікке бөлеудің қағидаларын нақты көрсетіп береді. Күні бойына бесікке таңып тастап, оған мән бермей, тербете берудің баланың дұрыс өсуіне кері әсері болатынын, сондықтан анасы әлдиімен ырғақты тербегіп, жайлы, жылы бөлегенде ғана бала тыныш ұйқыға кететінін айтады. Тыныш ұйықтаған баланың санасы толық дамиды. М.Жұмабаев: «Қазақ бесігі – аса ұқыптылықпен жасалған нәрсе. Жөргегі, тартпалары, астындағы тесігі, шүмегі, түбегімен баланың таза, жинақ жатуының көп себепшісі. Бірақ әңгіме осы бесікке баланы қалай бөлеу керек? Қазақ қатыны баланы жөргекке орап, бесікке екі жерден таңып тастайды, бұл балаға зиянды. Менің ойымша тартпаны екеу қылмай, біреу қылсақ, баланың мойнынан аяғына дейін жететіндей жабу жасап, жабудың шетінен 6-7 баумен байласақ. Міне, осындай жабумен таңылса, қысу бар денеге тегіс түскендіктен, аса зиянды болмас еді. Мен үшін емес, ата-ана баласын дұрыс тәрбие қылу үшін осы ойды бір тәжірибе қылып көрсе, игі болар еді» [1, 104 б.], – дейді ғалым. Халықтың «тәрбие – тал бесіктен» деген сөзі рас.

М.Жұмабаевтың бұл еңбегі он төрт тараудан тұрады. Соның он тарауы ұлттық психологияны сөз етеді. Жан көріністерін білу, яки, ақыл, сезім, я көңіл, һәм қайрат деп бөліп қарастырады. Ол сыртқы сезімдерді: көру, есту, иіскеу, тату, сипау деп қарастырып, олардың атқаратын қызметіне, ерекшелігіне сипаттама береді. Оларды дұрыс жетілдірудің жолдарын көрсетеді. Бұларды жетілдіруде ұлттық дәстүрге сүйене отырып жүргізілуді ұсынады. Ол бала тәрбиесіне Қорқыттың күйлерін тыңдатып, бала қиялына қиял-ғажайып ертегілерді айтудың маңызды екенін атап көрсетеді. Ой-қиялдың өрістеуіндегі тілдің роліне тоқтала келіп, «Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі көрініп тұрады», – деген. Жастайынан ана әлдиін, әже ертегісін естіп өскен балада өз ұлтының бар болмысын бойына құйып өседі деген. Қай заманда болмасын, адам үшін маңызды, мәнді дүниелер, қымбат асқақ сезімдер болады. Олар – бабалардан мирас болып қалған сан ғасырлық тарихы бар қасиетті жері, құлағымызға ана әлдиімен енген ана тіліміз, халқымыздың замана көшіне қалмай, бүгінге сабақтастыра білген – тағлымды тарихы. Бұл құндылықтар халқымыздың салт-дәстүр, әдет-ғұрыпын құрметтеп, халқымыздың ұрпақ тәрбиесінде сара жол көрсеткен тұлғаларымыздың қалдыр-

ған еңбектерін біліп, бойымызға сіңіріп, елдігіміздің рухани мұрасын жалғастыру, ұрпақтар сабақтастығын сақтау, болашаққа аманаттау. Бүгінгі жастар – ертеңгі болашақтың тұтқасы «Руынды сақтаймын десең – ұлыңды тәрбиеле» деген екен даналар. Халқымыздың маңызды, халық кие тұтқан қасиетті жәдігерлер, мәдени мұралар туралы еркін айтып, оның ұрпақ үшін маңызды екенін баса айтқымыз келеді. Ерте жастана санасына осындай құндылықты сіңіріп өскен жас жеткіншектер, өсе келе өз ақылы толыса бастағанда қажеттіні өзі таңдай алады. Бірақ, сол таңдаған бағыты қандай болса да, тамыры ұлттық дәстүрден үзілмесі анық. Қазақтың халық педагогикасын ғылыми тұрғыда қарастырып, ұлттың болашағы үшін алаңдаған дана ұстаздар А.Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, М.Дулатовтар тәрбиенің негізі – ұлттық құндылықтарымызды дұрыс игеруде екеніне аса үлкен мән берген. Осы құндылықтарды ұстаздар алдарында отырған шәкірттеріне мейлінше дұрыс ұғындырса, әр сабақта ұлттық дәстүр, рухани құндылықтар, бабаларымыздың есімдері мен қалдырған мұралары қамтылса, насихатталса, дәріптелсе берген білім де сапалы болады.

Ұрпақ тәрбиесі – келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол етіп тәрбиелеу – біздің қоғам алдындағы борышымыз. Қазақ халқын қилы-қилы кезеңдерде дәстүрінен, тілінен, дінінен айыруға көп әрекет жасалғаны тарих беттерінен белгілі. Әсіресе, кешегі Кеңестік замандағы бір жақты идеологияның ұлттық санамызға кесірі мол еді. Егемен ел болған соң, Елбасымыз: «Бойында қаны бар, намысы бар әрбір азамат енді тәуелсіздікті қалай кемелдендіреміз, елдің көсегесін қайтсек көгертеміз деп ой-санасын қамшылауы керек. Ежелден рух еркіндігін ерекше қастер тұтқан халқымыздың асыл дәстүрлерін жаңа заманға жарасымды жалғастыруымыз керек» [2], – деген сөзінен де кешегі жоғалтқан асылдарымыздың орнын толтыру, ұлттық құндылықтарымызды жинақтап, тәжірибеге енгізуді мегзейді. Тәрбиеге тірек болар ел мұраларын енгізу міндеттеліп тұр. Бұл жүзеге асуда. М.Жұмабаевтың жоғарыда атап өткен еңбегінің ұлттық тәрбиедегі маңыздылығы сол – бүгінгі таңда мектептің тәрбие ісі жөніндегі бағдарламаларға еніп, елімізде көптеген тәрбие ошақтары өз тәжірибелеріне енгізген. Мәселен, Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы, Н.Әбдіров атындағы №10 мектеп ұстазы Ысқақова Тұрсынай тәрбие жоспарын Мағжан педагогикасының ізімен төрт бағытта, әр бағытқа тақырып, оның мақсаты, әдісі, мерзімі бойынша жоспарлаған. Ақыл тәрбиесі бағытында адамгершілік, оқу-білім, сана-сезім, имандылық, құқық, білім насихаты, саяси-әлеуметтік тәрбие қамтылса, құлық тәрбиесіне мектеп, отбасы, туған жер, тарих тағлымы барысындағы шаралар қамтылған. Ал, сұлулық тәрбиесі әсемдік пен өнер, мәдениет, әдеби шаралар еңсе, дене тәрбиесіне денсаулық, еңбек, кәсіптік бағдар тәрбиелері қамтылған. Бұл бағыттардың Мағжан айтқандай, анықтамаларына ұлттық тәрбиенің негізінде түсініктер берілген, ұрпақ бойына сіңіру қажет ұлттық ойындар мен ұлттық құндылықтар да жоспарда көрсетілген [3, 26, 27 бб.]. Осы төрт тәрбиені бойына сіңірген жастардан елдің елдігін сақтап, көсегесін көгертетін, ұлтжанды, жігерлі, білімді ұрпақ шығатыны сөзсіз. Біріншіден, адал өмір сүруге, еңбек етуге, бейім, білім нәрімен терең сусындаған азамат тәрбиелеу; екіншіден, халқымыздың өткенін қадірлейтін, болашағына үлкен сеніммен қарайтын саналы ұрпақ тәрбиелеу; үшіншіден, шәкірттің мінез-құлқын жан-жақты бақылау үшін, жан дүниесіне үңілу қажет. Міне, Мағжан Жұмабаевтың еңбегінен алатын ғибрат осыны қамтиды.

Білім адамзат жинақтаған мәдени құндылықтар жүйесі болғандықтан, сапалы білім беру арқылы тәрбие жүйесін ізгілендіруге қол жеткіземіз. Сондықтан бүгінгі күні мемлекеттік бағдарламаны игертуде қай сала болмасын, ұлттық құндылықтарымызды бала бойына сіңіріп, тәрбиелей отырып оқытсақ, ертеңгі ел тұтқасы, ел қорғаны болар азаматтар өсіп шығары сөзсіз. Алаш қайраткерлерінің қалдырған мұралары осы бағыттағы бағалы еңбектер. Әсіресе, М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі – ұлт тәрбиесіндегі басты назарға ұстайтын асыл дүние. Бұл оқытушының ізденісі мен шеберлігін талап ететін жайт. Бұл – үлкен жауапкершілікпен келетін ерен еңбектің нәтижесі. Әл-Фарабидің мына сөзі есте әрдайым болуы керек: «Тәрбиесіз берілген білім – қауіпті». Ал ұлт тәрбиесінің тамыры тіпті тереңде. Оны бізге дейін жеткізген арыстарымыздың аманатын келер ұрпаққа үзбей ардақтап апаратын жастарды тәрбиелеу – бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Президент Н.Назарбаев өзінің «Қазақстан 2030» жолдауында: «...Оқушыларды қазақстандық патриотизм мен шығармашылық жағынан дамыған жеке тұлға ретінде тәрбиелеу аса қажетті, бүгіннен бастап ұлттық мінез-құлық, биік талғампаздық, тәкәппарлық, тектілік, білімділік, биік талғам, ұлттық намыс қасиеттерін сіңіріп қалыптастыруымыз керек» – деген болатын [4, 15 б.]. Президентіміздің бұл сөзі мұғалімдер үшін негізгі бағыт, бағдарлама болуға тиісті.

1 Жұмабаев М. 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы. «Жазушы» баспасы. 3-том.

2 «Егемен Қазақстан» жалпыұлттық газеті. ҚР. Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы, 11.11.2014ж.

3 «Тәрбие құралы» журналы, 2003ж, №3.

4 Н.Ә.Назарбаев. Туған елім – тірегім. Құрастырған: М.Қасымбеков, Қ.Әлімқұлов. Алматы. Рауан. 2001ж.

РЕЗЮМЕ

Труд М. Жумабаева «Педагогика» как основа национального воспитания

Арыстанбекова К.Д. – старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, dankura@mail.ru

Адилханова Ж.С. – старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, adilhanova2011@mail.ru

Статья посвящена анализу труда М.Жумабаева «Педагогика», который стал основой народной педагогики. В статье рассматриваются точки зрения ученого об основах, видах и особенностях национального воспитания. Приводятся слова Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева о необходимости национальных ценностей народа в воспитании патриотизма у современной молодежи. В статье автор опираясь на мнения Магжана Жумабаева о воспитании, пытается установить преемственность в методах воспитания. На сегодняшний день учения М. Жумабаева включены в программы учебных заведений. Также в статье был рассмотрен ряд трудов о воспитании подрастающего поколения.

Ключевые слова: национальное воспитание, народное наследие, будущее страны.

Summary

M.Zhumabayev's "Pedagogy" as the basis of national education

Arystanbekova K.D. - senior teacher of faculty of Pre-university education of al-Farabi KazNU, dankura@mail.ru

Adilhanova Zh.S. - senior teacher of faculty of Pre-university education of al-Farabi KazNU, adilhanova2011@mail.ru

The article is devoted to the analysis of labor M.Zhumabayev "Pedagogy", which became the basis of folk pedagogy. The article deals with the point of view of a scientist about the basics, types and characteristics of national education. It quoted the President of the Republic of Kazakhstan NA Nazarbayev on the need of national values in the education of the people patriotism among today's youth. The author based on the views of education Magzhan Zhumabaev, trying to establish continuity in educational methods. To date, the teachings of M. Zhumabaev included in the program of educational institutions. The article also discussed a number of works on educating the younger generation.

Keywords: national education, folk heritage, the country's future.

**ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ РКП (б) - ВКП (б) КАК ИСТОЧНИК
ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ПЕРИОДА НЭПА**

Бегалиева А.К. - Ст.преподаватель кафедры довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы.

E-mail: Aysha.1958@mail.ru

Амирханов М.Б. - Ст.преподаватель кафедры довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы.

Ахметжанов Д.Г. - преподаватель кафедры довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы.

В данной статье на основе документов и материалов РКП(б) – ВКП(б) рассматривается история периода НЭПа. Авторы опираясь на источники доказывают, что в исследуемый период коммунистическая партия обладала монополией на власть, следовательно, ее документы имели характер директив, обязательных для исполнения и не только коммунистами. К анализу документов авторы подходили с позиций проблемно-хронологического метода.

Наряду с расширением задач по просвещению и воспитанию масс пропаганда и печать использовали различные методы дискредитации политических противников. Достигалось пропагандистское обеспечение репрессивной политики. Противоречивость и колебания партийных органов периода НЭПа характерны для их решений по всем вопросам, в том числе и вопросам организации внутренней жизни, методам работы (между традиционными, жесткими методами предыдущего периода и потребностями реалий НЭПа). Документы партии дают богатый материал о внутрипартийной борьбе, в которой теоретические и политические разногласия тесно переплетались с борьбой за лидерство в партии.

Ключевые слова: новая экономическая политика, ВКП(б), съезд, резолюция, директивы, диктатура, репрессия.

В связи с радикальной реформой экономики значительно повысился интерес к опыту и идеям новой экономической политики. НЭП - это цельный неразрывный комплекс мер экономического, политического, социального, идеологического, психологического характера.

Важнейшим историческим источником для изучения истории советской системы периода новой экономической политики являются документы РКП (б) - ВКП (б). При анализе документов РКП (б) - ВКП (б) как источника мы руководствовались следующими принципиальными положениями. Прежде всего мы исходили из современных оценок места коммунистической партии в механизме советской власти, ее роли в становлении тоталитаризма в СССР. Далее мы учитывали, что документы и материалы съездов, конференций, Пленумов ЦК РКП (б) - ВКП (б) - это во многом результат коллективного разума партии. Они содержат поиски путей строительства социализма и определенные концептуальные теоретические положения, развивающие учение К. Маркса, В. Ленина по вопросам диктатуры пролетариата, руководящей роли коммунистической партии, проблемам строительства социализма.

Политические директивы руководящих партийных органов являлись обоснованием содержания, направлений и методов функционирования для государственных органов. Влияние решений и постановлений РКП (б) - ВКП (б) на содержание и методы деятельности правоохранительных органов было сложным, многоуровневым: некоторые документы носили характер прямого действия, другие - через соответствующие наркоматы или через коммунистов, работавших в них. Характер воздействия, его глубина возрастали на протяжении 1920-х гг. и изменялись в зависимости от перемен в правящей партийной элите.

Использование этого источника требует критического отношения, соотнесения политических деклараций, провозглашаемых в официальных партийных документах с практическими делами. По этому поводу еще К.Маркс писал: «В исторических битвах следует проводить различие между фразой и иллюзиями партий и их действительной природой, их действительными интересами, между их представлениями о себе и их реальной сущностью» [1, с.145].

Политические директивы партии имели различную форму: призывы, решения партийных съездов и Пленумов ЦК, постановление центральных органов и иные указания секретарей ЦК и др. В годы гражданской войны установки РКП (б) в области борьбы с противниками советской власти часто

выражались в лозунгах, призывах и обращениях к массам (например, обращение «Берегитесь шпионов» от 31 мая 1919 г.). Интересно, что во второй половине 1920-х, особенно на рубеже 1920-30-х гг. партия также часто прибегала к прямому обращению к партийным и трудящимся массам, к организации различных партийно-государственных кампаний, которые, начиная с 1926 года, следовали одна за другой. Этим достигалось формирование в мирной обстановке атмосферы чрезвычайного положения и повышенной мобилизационной готовности населения. Например, обращения ЦК и ЦКК ВКП (б) «О борьбе за режим экономии (1926 г.)», «О развертывании самокритики (1928 г.)», «О поднятии трудовой дисциплины (1929 г.)» и др. [2, с.322-327].

В материалах XII съезда РКП (б) (17-25 апреля 1923 г.) подчеркивается роль коммунистической партии в механизме власти: «Диктатура рабочего класса не может быть обеспечена иначе как в форме диктатуры его передового авангарда, т.е. компартии». Теоретическое обоснование отрицания большевиками многопартийности и фракционности как проявления буржуазного парламентаризма содержат материалы Объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП (б) (14-23 июля 1926 г.). «Наличие политических партий (а также оформленных фракций единой партии) не совместимо с победоносной диктатурой пролетариата и по существу было бы ни чем иным, как тем или другим видом возрождения буржуазной демократии» [2, с.335]. Поэтому в условиях пролетарской диктатуры «мы не признаем самой почвы буржуазного парламентаризма, обычной буржуазной партийности» [3, с.385].

Среди псевдотеоретических выводов, имевших непосредственное влияние на характер деятельности правоохранительных органов, выделяется положение «об обострении классовой борьбы по мере продвижения к социализму» [2, с.382]. Наиболее развернуто это положение формулирует Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП (б) (16-26 апреля 1929 г.): «Рост социалистических форм хозяйства, вытеснение капиталистических элементов и связанный с этим рост сопротивления враждебных нам классовых сил неизбежно вызывают обострение классовой борьбы на этом переломном этапе социалистического строительства». «Пролетарская диктатура на данном этапе означает продолжение и усиление (а не затухание) классовой борьбы» [4, с.182-183]. Этим выводом была подведена теоретическая база под развертывание и оправдание массовых репрессий.

Материалы партийных съездов содержат также статистические данные о безработице в СССР, о динамике количественных изменений рабочего класса, количественном и качественном составе партии, результатах чисток, итогах перевыборов советов, как показатель роста политической активности рабочего класса и др. [2, с.333, 395].

Хотя решения X съезда РКП (б) имели сквозное значение для всего периода 1920-х гг., но во второй половине 1920-х гг. постепенно снижается приверженность курсу НЭПа и революционной законности, что стало следствием вывода XIV партийной конференции РКП (б) (27-29 апреля 1925 г.) о возможности построения социализма в одной стране [2, с.213]. Это положение получило дальнейшее развитие в резолюции XIV съезда ВКП(б) (18-31 декабря 1925 г.) «По отчету ЦК», где было отмечено: «В области экономического строительства съезд исходит из того, что наша страна, страна диктатуры пролетариата, имеет «все необходимое для построения полного социалистического общества», «съезд считает, что борьба за победу социалистического строительства в СССР является основной задачей нашей партии»¹⁷. Этот вывод предопределил курс на индустриализацию, который был конкретизирован в материалах апрельского (1926 г.) пленума ЦК ВКП (б) [2, с.242].

Начиная с XII съезда РКП (б) (23-31 мая 1924 г.) в повестках съездов и конференций регулярным становится вопрос «О работе в деревне» [19]. При этом особое внимание обращалось на улучшение советского аппарата в деревне. XII съезд РКП (б) в качестве первоочередной задачи подчеркнул: «Необходимо неуклонно добиваться четкой и аккуратной работы низовых советских органов: неаккуратная, несвоевременная присылка распоряжений о налоге, волокита при производстве землеустроительной работы или при разборе земельной тяжбы, ... пьянство ведущих «борьбу» с самогоноварением, грубость, взятка и произвол в советском аппарате является оружием в руках наших классовых врагов. Обнаружение элементов, вносящих в наш советский аппарат навыки царского крепостнического режима и мешающих укреплению союза рабочего класса и крестьянства, изгнания их из советского аппарата, публичный суд над ними являются важнейшими задачами партии и советской власти, наряду с неустанной помощью партии лучшим элементам Советской власти в низовых аппаратах» [5, с.476]. Это решение подтвердил и XIII съезд РКП (б) [2, с.85].

Резолюция «О работе в деревне» Объединенного пленума ЦК и ЦКК ВКП (б) от 21-23 октября 1927 г. являлась прямым указанием правоохранительным органам: «Всемерно укреплять основы национализации земли и карать как тяжкое уголовное преступление какие бы то ни было попытки

подрыва национализации земли (купля-продажа, дарение и т.д.), решительно карать как уголовное преступление виновных в нарушении закона о всех и всяких видах субаренды» [2, с.538]. Это было связано с наступлением на кулачество и расширением социалистического строительства в деревне. При этом если в резолюции XV съезда ВКП (б) «О работе в деревне» в качестве важнейшей задачи ставилось «дальше развивать наступление на кулачество и развитие всех форм кооперации» [4, с.58], то XVI конференция ВКП (б) (23-29 апреля 1929 г.) говорила о необходимости не только ограничения роста капиталистических элементов в деревне, но и их вытеснения крупным общественным хозяйством (государственным и коллективным) [4, с.209].

В становлении государственной идеологии ведущую роль играли не только общие политические директивы партии, но и специальные постановления, посвященные «задаче воспитания масс в коммунистическом духе». Среди них - резолюция X съезда РКП (б) (1921 г.) «О Главполитпросвете и агитационно-пропагандистских задачах партии» [5, с.242-245]. Письмо ЦК РКП (б) «Всем комитетам партии Об усилении политпросветительной работы» от 16 ноября 1921 г. [5, с.286-289], Резолюции XI съезда «О печати и пропаганде», XII съезда «По вопросам пропаганды печати и агитации», XIII съезда «О культурной работе в деревне» и «Об агитпропаганде» [5, с.366], Постановление Оргбюро ЦК ВКП (б) «О массовой работе на предприятиях» [2, с.447-453] и др.

Мобилизационный характер имело обращение XVI конференции ВКП (б) 1929 г. «Ко всем рабочим и трудящимся крестьянам Советского Союза»: «Мы должны в относительно короткий исторический срок догнать и перегнать в технико-экономическом отношении передовые капиталистические страны, осуществляя социалистическую реконструкцию всего народного хозяйства». «Мы должны обеспечить быстрый рост индустрии и вместе с тем подъем сельского хозяйства, все больше развивая крупное обобщественное хозяйство в деревне (совхозы, колхозы) на основе высокого машинной техники» [4, с.248].

Регулярными в повестках руководящих партийных органов были вопросы, связанные с совершенствованием государственного аппарата. В своих решениях они руководствовались указаниями В. Ленина: «Мы должны свести наш госаппарат до максимальной экономии. Мы должны изгнать из него все следы излишеств, которых в нем осталось так много от царской России, от ее бюрократическо-капиталистического аппарата» [5, с.256-257]. Партийные решения о госаппарате имели прямое отношение к правоохрательным органам (к содержанию, методам и направлениям деятельности либо к кадрам). XIII съезд РКП (б) считал необходимым уделить серьезное внимание «работе над сокращением и упрощением госаппарата». При этом меры по улучшению личного состава партийных ячеек достаточно откровенно увязывались с госаппаратом. Так, XIII съезд РКП (б) отмечал, что «предпринятая проверка некоторых ячеек является одной из сторон проверки советского аппарата» [2, с.42]. При этом партийные органы придавали огромное значение «правильному распределению партийных сил, усилению партийного руководства в деле подбора руководителей советских, в частности, хозяйственных и других органов, что должно осуществляться при помощи правильной и всесторонне поставленной системы учета и подбора руководителей и ответственных работников советских, хозяйственных, кооперативных и профессиональных организаций». С этой целью ЦК поручает «принять все меры к расширению и укреплению учетно-распределительных органов партии в центре и на местах» [2, с.42].

Усиление работы учетно-распределительных органов сыграло ведущую роль в формировании номенклатуры, в том числе и в правоохрательной системе. Среди мер по совершенствованию госаппарата партия придавала большое значение «выдвиженчеству», рассматривая его как важнейшее средство борьбы с бюрократизмом, волокитой. Эти вопросы нашли отражение в материалах XV конференции ВКП (б) (26 октября - 3 ноября 1926 г.), XV съезда ВКП (б) [5]. Данное направление широко представлено в работе с кадрами всех структур правоохрательной системы. Здесь партийные органы руководствовались указаниями В. Ленина: «Если мы хотим бороться с бюрократизмом, то мы должны привлечь к этому низы» [6, с.37]. «Каким же иным способом можно прекратить бюрократизм как не привлечением рабочих и крестьян» [6, с.37].

В совершенствовании работы госаппарата определенный вклад внесла рабоче-крестьянская инспекция, отчеты которой были регулярными на партийных съездах. Объединенный Пленум ЦК и ЦКК ВКП (б) (29 июля-9 августа 1927 г.) отметил: «Работа Раборина над десятками учреждений центральных, местных, промышленных, торговых, транспортных, давшая сокращение их на 20-30-40%, при одновременном сокращении изменений отчетности на 50-70%, показывает, что задача сбережения 300-

400 млн. руб. путем сокращения непроизводственных расходов может быть решена в течение года целиком» [4, с.489]. Среди большого количества госучреждений, обследованных РКИ, были и судебные органы Уральской области. Примечательно, что Уральская прокуратура широко использовала в своей работе материалы подразделений наркомата рабоче-крестьянской инспекции в регионе.

Значимыми для направлений и форм деятельности правоохранительных органов были партийные директивы об укреплении революционной законности. Так, XIV партийная конференция РКП (б) (27-29 апреля 1925 г.) в специальной резолюции «О революционной законности» отметила: «Признавая, что интересы укрепления пролетарского государства и дальнейшего роста доверия к нему со стороны широких масс крестьянства в связи с проводимой ныне политикой партии требуют максимального упрочения революционной законности, в особенности в низовых органах власти...» [4, с.206]. Подмена Объединенным пленумом ЦК и ЦКК ВКП (б) (6-11 апреля 1928 г.) лозунга революционной законности «коммунистической бдительностью и революционным чутьем в отношении классовых врагов» свидетельствовала о смене приоритетов в правящей партии. Пленум предлагал «беспощадно карать злостных саботажников и вредителей». Конкретизация карательных мер как руководство к действию милиции, ОГПУ, суда, прокуратуры содержится в материалах этого пленума: жесткая дисциплина в сроках взыскания платежей, закон о самообложении, применение ст. 107 УК «для удара по кулакам», обыски в целях выявления излишков и конфискация хлебных излишков, проверка и чистка госаппаратов при хлебозаготовительных работах от явно не желающих «ссориться» с кулаками т.п. [4, с.75-83].

XVI конференция ВКП (б) (23-29 апреля 1929 г.) отметила: «Проведение ускоренного темпа индустриализации и приступ к делу социалистической перестройки сельского хозяйства предъявляют новые требования к качеству работы всего государственного аппарата». Среди мер по его улучшению предлагались жесткие меры в основном репрессивного характера, а именно: привлечение к ответственности виновных в бесхозяйственности бюрократизме и волоките РКИ и рабочими заседателями при бюро жалоб и судом. Для улучшения состава госаппарата конференция предложила организовать его чистку «от элементов разложившихся, извращающих советские законы, срачивающихся с кулаком и нэпманом, мешающих бороться с волокитой..., от растратчиков, взяточников, саботажников, вредителей, лентяев». Причем вычищенные делились на три категории. В отношении вычищаемых без права работы в советском аппарате (на срок или особо злостных - навсегда) должен быть категорически воспрещен их прием на другую должность и в другое учреждение, и списки их должны опубликовываться ко всеобщему сведению в печати» [4, с.222], т.е. фактически они обречались если не на физическую, то политическую смерть однозначно.

1 Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – М., 1957. – Т. 8.

2 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970. - Т. 3.

3 Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т. 43. - С. 385.

4 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970. - Т. 4.

5 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1970. - Т.2.

6 Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т. 42.

Түйіндеме

РКП (б) - БКП (б) құжаттары мен материалдары жэс кезеңіндегі тарихты зерттеудің дерегі ретінде

А.К. Бегалиева – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы E-mail: Aysha.1958@mail.ru

М.Б. Амирханов – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы

Д.Г. Ахметжанов – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының оқытушысы

Бұл мақалада РКП(б)-БКП(б) құжаттары мен материалдары негізінде ЖЭС кезеңінің тарихы қарастырылады. Авторлар осы деректер бойынша коммунистік партия билікке монополия жүргізгені дәлелденіп, құжаттар директива сипатында болғаны, сондықтан оны тек қана коммунистер емес, бәрі орындауға міндетті екені анықталды. Құжаттарды авторлар проблемалық-хронологиялық әдіс тұрғысынан талдады.

Халыққа білім беру және тәрбиелеу ісін жүргізуде үгіт пен баспасөз саяси қарсыластарға қатысты түрлі әдістерді қолданды. Репрессиялық саясатты жүргізуде насихат жұмыстарына қол жеткізілді. ЖЭС кезеңіндегі партия ұйымдарының қарама-қайшылығы мен толқулары барлық мәселелерді шешуге, соның ішінде ішкі өмірді ұйымдастыру, жұмыс әдістерімен (бұрынғы кездегі дәстүрлі, қатаң әдістер мен ЖЭС шынайылығының сұраныстарының арасындағы) сипатталады. Партия құжаттары теориялық және саяси алауыздықтар партиядағы көшбасшылық күреспен тығыз байланысқан ішкі партиялық күрес туралы бай материал береді.

Тірек сөздер: жаңа экономикалық саясат, БКП(б), съезд, резолюция, директивалар, диктатура, репрессия.

Summary

Documents and materials of the RCP (b) - GKP (b) as a source for studying the history of the NEP period

Begalieva A.K.- Senior teacher of Al-Farabi Kazakh National University. Republic Kazakhstan.

Almaty. E-mail: Aysha.1958@mail.ru

Amirkhanov M.B.- Senior teacher of Al-Farabi Kazakh National University. Republic Kazakhstan. Almaty

Akhmetzhanov D.G. - A teacher of Al-Farabi Kazakh National University. Republic Kazakhstan. Almaty

In this article, based on documents and materials of the RCP (b) - VKP (b) deals with the history of the NEP period. The authors based on the sources show that in the analyzed period the Communist Party had a monopoly on power, hence its documents had the character of guidelines, binding and not just the communists. By the analysis of the authors of the documents came from the position of problem-chronological method.

Along with the expansion of the tasks of education and upbringing of the masses propaganda and print using a variety of methods to discredit political opponents. This was achieved propaganda support repressive policies. The inconsistency and vacillation of party organs are characteristic of the NEP period of their decisions on all issues, including the organization of the inner life, the methods of work (between traditional, rigid methods of the previous period and the needs of the realities of the NEP). Party documents provide a wealth of material about the inner-party struggle, in which the theoretical and political differences are closely intertwined with the struggle for leadership of the party.

Keywords: new economic policy, the CPSU (b), Congress, resolution, directive, dictatorship, repression.

УДК 930. 1584 5

**ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЗОР ГЕНЕЗИСА РЯДА КУЛЬТУР ЭПОХИ БРОНЗЫ
ПАМЯТНИКОВ КАЗАХСТАНА**

Дубягина Е. – PhD, КазНУ им. аль-Фараби

История изучения памятников эпохи бронзы играют важную роль в процессе выявления этнокультурной истории населения. Длительное время в казахстанских степях исследователи выделяли одну культуру – андроновскую. По мере накопления научных материалов, андроновская культура претерпевала ряд изменений, вносимых исследователями. Что соответственно привело к разногласию версий по отношению к андроновской культуре. В настоящее время большинством исследователей, в культурном плане, признают самостоятельность бегазы-дандыбаевских и саргаринско-алексеевских комплексов. Так как данные комплексы имеют существенное значение в выявлении сложения этнокультурной истории изучения археологических памятников на этапе поздней бронзы.

Ключевые слова: бронзовый век, андроновская культура, памятники бегазы-дандыбаевского периода, саргаринско-алексеевское поселение, нуринский и атасуйский этапы.

В настоящее время в истории изучения памятников территории Центрального Казахстана в ходе проведения историографического анализа показано, что применительно к каждому выделенному в исследовании периоду развития истории изучения древних памятников играют важную роль в археологии Казахстана и степной Евразии.

Первые крупные археологические раскопки в Центральном Казахстане были проведены в 1933 г. экспедицией Академии истории материальной культуры, которую возглавил П.С. Рыков и М.П. Грязнов. Один из самых значительных результатов был достигнут при исследовании кургана 11 в комплексе Дандыбай. Сложные погребальные сооружения, своеобразный керамический материал и бронзовый инвентарь послужили в дальнейшем основой для выделения особого этапа бронзы Центрального Казахстана.

В послевоенное время начинается подлинное археологическое открытие древней культуры Центрального Казахстана. Важную роль в изучении древних памятников Сары-Арки и особенно древнего горного дела и медеплавильного производства сыграл К.И. Сатпаев. С учреждением в 1946 г. Академии наук в Казахстане большинство археологических работ в республике стал проводить Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Первой, созданной отделом археологической экспедицией, стала Центрально-Казахстанская (ЦКАЭ), возглавленная А.Х. Маргуланом. До настоящего времени ЦКАЭ ведет систематическое изучение древностей Сары-Арки, которые всегда отличали не только территориальные масштабы, но и широкий хронологический диапазон исследуемых памятников. Экспедиция обнаружила, обследовала и раскопала стоянки эпохи неолита и энеолита, поселения и могильники андроновской и дандыбай-бегазинской культур, погребальные

сооружения VII – I вв. до н. э., курганы тюркского времени, средневековые городища и поселения. А.Х. Маргулану удалось доказать, что в средние века Центральный Казахстан был не только страной кочевников, но и одним из центров оседлой и городской культуры. Здесь, в долинах Нуры и Сарысу, в предгорьях Улутау были обнаружены остатки средневековых поселений и городищ, которые являлись Центрами ремесла, торговли и земледелия. Многие из городов и селений являлись и центрами производства металлов – меди, олова, серебра, бронзы, золота. В 1966 г. выходит фундаментальное исследование, посвященное археологии Центрального Казахстана, подготовленное А.Х. Маргуланом, К.А. Акишевым, М.К. Кадырбаевым и А.М. Оразбаевым. Позднее, в 1979 г. А.Х. Маргулан используя материалы, накопленные в 50-60-е гг. выпускает монографию, посвященную бегазы-дандыбаевской культуре, яркому феномену древней Сары-Арки [1].

Центрально-Казахстанская экспедиция была действительно школой подготовки квалифицированных казахстанских археологов и этнографов. В составе экспедиции в разные годы работали К.А.Акишев, А.М. Оразбаев, Л.Р. Кызласов, Г.И. Пацевич, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова, М.К.Кадырбаев, С.М. Ахинжанов, С.Ж. Жолдасбаев, А.С. Загородний, Т.И. Кулик, Ж. Курманкулов, З.С. Самашев, А.С. Ермолаева и многие другие археологи. Учениками и последователями А.Х.Маргулана были известные этнографы Х.А. Аргынбаев, Е.А. Масанов, М.С. Муканов, С.Акатаев, антрополог О.И. Исмагулов [2].

Длительное время в казахстанских степях исследователи выделяли одну культуру – андроновскую. На основе присущих признаков данной культуре, большинство исследователей разрабатывали систему периодизаций для выявления этнокультурной истории населения. В настоящее время вместо одной культуры выделяют несколько, объединяя их в андроновскую культурно-историческую общность. В классическом понимании такой истории проводится разделение на определенные виды культур. Выделяется раннеалакульский горизонт – постсинташтинская, петровская и раннеалакульская керамика. Типы посуды связаны генетически с синташтинской культурой. И второй алакульско-федоровский горизонт – алакульская. Соответственно, предложенные учеными периодизации продолжали исследоваться, уточняя и конкретизируя их положения и выводы.

В начале 50-х гг. К.А. Акишев разработал периодизацию памятников Центрального Казахстана, выделив федоровский и алакульские этапы андроновской культуры, а яркие, специфические погребальные комплексы эпохи поздней бронзы – в дандыбаевскую культуру. [3].

В 1952 г. М.П. Грязнов, на материалах могильников Дандыбай, Бегазы и Алеп-аул, выделил из андроновских материалов Центрального Казахстана памятники карасукской эпохи. По мнению М.П. Грязнова центрально-казахстанские племена карасукского времени сложились на местной, андроновской основе, при тесном взаимодействии с соседними группами. Культуру племен, оставивших памятники типа Дандыбай и Бегазы, М.П. Грязнов рассматривал как локальный вариант карасукской культуры «другим вариантом, которой является собственно карасукская культура Минусинских степей» [4, 1952, с.159-161].

Полученный в ходе экспедиций 1957 г. археологический материал позволил А.М. Оразбаеву разделить эпоху бронзы Центрального Казахстана на два периода – алакульский этап андроновской культуры (XIII – XI вв. до н.э.) и эпоха поздней бронзы (X – VIII вв. до н.э.) [5, с. 73-74].

А.Х. Маргулан, К.А. Акишев и А.М. Оразбаев разработали периодизацию памятников эпохи бронзы Центрального Казахстана. Были выделены 2 этапа андроновской культуры: нуринский XVI – XV вв. до н.э., бегазы-дандыбаевская культура эпохи поздней бронзы X – VIII вв. до н.э. и памятники переходного периода XII – XI вв. до н.э. [6].

В конце 70-х гг. А.Х. Маргулан, не меняя последовательности генетической преемственности в развитии племен Центрального Казахстана, предложил новые хронологические рамки этапов, удлинив нуринский этап (синхронный федоровскому) от конца III до начала II тыс. до н.э., почти на 5 столетий; атасуйский (синхронный алакульскому) до XVIII в. до н.э., то есть на 4 столетия, и переходный период к поздней бронзе до XIII в. до н.э., то есть на одно столетие, оставив прежней датировку бегазы-дандыбаевской культуры X – VIII вв. до н. э. Нуринский и атасуйский этапы (название дано по рекам Нуре и Атасу, где сосредоточены наиболее характерные памятники этих периодов) андроновской культуры Центрального Казахстана в общих чертах синхронны и близки по культуре федоровскому и алакульским этапам Зауралья, а бегазы-дандыбаевская культура – карасукской культуре Минусинской котловине. Фактически в рамках одной культуры А.Х. Маргуланом были объединены две разнокультурные группы памятников – собственно бегазы-дандыбаевские (представленные в основном материалами могильников) и саргаринско-алексеевские (поселенческие), причем

сосуды с налепленными валиками (т.е. саргаринско-алексеевские) он считал кухонной посудой, а богато орнаментированные (т.е. бегазы-дандыбаевские) как нарядно-ритуальные, столовые) [1 с.81, с.85, с.110, с.168].

Таким образом, за значительный период проведенных исследований увеличилось количество источников. Наиболее актуальной среди них является проблема культурного и хронологического соотношения бегазинских и саргаринско-алексеевских комплексов. Расширение источниковедческой базы не привело к выработке единой концепции, а сопровождалось резкой поляризацией точек зрения по вопросам соотношения и происхождения двух групп памятников.

Выделение алексеевско-саргаринской культуры произошло в процессе хронологической и культурной дифференциации позднебронзовых древностей лесной и степной зон, занятых в предшествующий период памятниками андроновской общности. Сегодня в ареал алексеевско-саргаринской культуры включаются степные и лесостепные районы Притоболья, Северного и Центрального Казахстана.

В 70-е годы Р.Л. Кызласов и Е.Е. Кузьмина выдвинули предположение о сосуществовании в Центральной Казахстане на поздней стадии бронзового века двух культурных традиций. Считая культуру дандыбай-бегазинских памятников пришлой в Казахстане и соседствующей с замараевской [7] или андроновской [8], они связывали ее с Центральной Азией и Южной Сибирью. Аналогичной позиции придерживается Г.Б. Зданович [9].

В 1979 г. С.Я. Зданович, на основе анализа керамического материала разделила саргаринско-алексеевские памятники на более ранние – типа пос. Петровка 2 и более поздние Явленка 1, Ильинка 1. Она так же попыталась проследить истоки саргаринско-алексеевской культуры. По ее мнению «взаимодействие потомков населения алакульской и федоровской культур и носителей черкаскульских традиций привело к сложению саргаринской культуры» [10, с.16]. В дальнейшем С.Я. Зданович пишет, что федоровско-бишкульские племена явились базой для формирования саргаринско-алексеевской культуры, а влияние черкаскуля прослеживается лишь на ранних этапах [11, с.7, с.74].

В 80-е гг. раскопки памятников эпохи поздней бронзы Сары-Арки проводились В.В. Варфоломеевым. Он выделяет 3 последовательно сменяющихся этапа дандыбай-саргаринской культуры XIII – IX вв. до н.э. Первый, ранний, этап (XIII вв. до н.э.) связан с формированием валиковых комплексов; второй кентский этап (XII – X вв. до н.э.) связан с существованием комплексов алексеевско-саргаринской керамикой; третий, донгальский, этап (IX вв. до н.э.) финальный период эпохи бронзы региона. [12].

В 1987 г. В.Г. Ломан, выделил донгальский тип керамики (VIII в. до н.э.), который имеет явную связь с саргаринско-алексеевской культурой. Поздняя дата донгальских материалов подтверждалась и тем, что на поселении Кент были вскрыты два жилища, давшие чистые донгальские комплексы и прорезавшие саргаринско-алексеевский слой [13].

Систематизация материалов по Северной Бетпакале позволила М.К. Кадырбаеву, Ж. Курманкулову выделить периодизацию четырех групп: алакульско-атасусскую (XV – XIV вв. до н.э.), федоровско-нуринскую (XIV – XIII вв. до н.э.), алексеевско-саргаринскую и бегазы-дандыбаевскую (XII – IX вв. до н.э.) [14, с. 231-232].

Таким образом, интерес к памятникам эпохи поздней бронзы продолжал возрастать. В частности, выделенные и охарактеризованные материалы целого ряда культур эпохи поздней бронзы: саргаринско-алексеевской, бегазы-дандыбаевской, ирменской, черкаскульской и др., в историографическом анализе позволяет сделать вывод о том, что основной проблемой, вызвавшей интерес к бегазы-дандыбаевским древностям, явилось определение культурной принадлежности некоторых памятников (поселений и погребений) в степных и лесостепных районах Западной Сибири. Материалы этих археологических памятников не «вписывались» в сложившуюся периодизацию культур эпохи бронзы регионов. Одним из решений этой проблемы было то, что исследователи видели в них сходство с посудой из некрополей бегазы-дандыбаевской культуры [15, с. 10].

В работах С.М. Ситникова указаны обобщения всех известных на сегодняшний день саргаринско-алексеевских материалов лесостепного и степного Алтая и выделение ранней (XII (XI) – IX вв. до н.э.) и поздней (IX – VIII вв. до н.э.) групп памятников данной культуры. На исследуемой территории бегазы-дандыбаевская керамика встречена на ряде памятников: Новоильинка, Курейка-3, Рублево-6, Жарково-1. Примечательно, что на всех этих памятниках бегазы-дандыбаевская керамика в небольшом количестве сопровождается посудой, изготовленной на гончарном круге. Среди исследованных памятников Алтая весьма любопытными являются материалы поселения Гусиная Ляга-1, основу

комплекса которого составляет позднеирменская керамика, здесь же в небольшом количестве встречена бегазы-дандыбаевская, станковая и саргаринско-алексеевская посуда. На территории Северной Кулунды В.С. Удодовым были исследованы поселения «бурлинского типа» Бурла-3, Кайгородка-3, Гридино, характеризующиеся сосуществованием и взаимодействием бегазы-дандыбаевского и среднеазиатского населения. В материалах могильника Старый Сад, расположенного на территории Венгеровского района Новосибирской области, иногда даже в одном погребении, в орнаментации сосудов наблюдается синкретизм бегазинских, ирменских, андроновских, черкаскульских, сузгунских черт. Отдельные находки, сопоставимые с бегазинскими, зафиксированы еще на ряде памятников данного региона. Часть керамического материала могильника Еловка несет в себе бегазинские черты. На территории Восточного Казахстана в могильнике Измайловка зафиксированы бегазы-дандыбаевские и саргаринско-алексеевские сосуды. На поселении Саргары также зафиксировано совместное залегание бегазинской и саргаринской керамики. Аналогичная ситуация прослеживается в погребальных и поселенческих комплексах Центрального Казахстана. Исследователь признал культурную самостоятельность саргаринско-алексеевских и бегазы-дандыбаевских древностей и наличие «постоянных устойчивых контактов» между данными племенами [16, с. 13-15].

Из всего разнообразия мнений по данной проблематике в настоящее время в историографии господствует две точки зрения. Сторонники первой (Н.А. Аванесова, В.В. Варфоломеев, Ю.И. Михайлов) считают, что бегазы-дандыбаевские и саргаринско-алексеевские комплексы в культурном плане не самостоятельны, поскольку принципиальные различия между ними отсутствуют, а нарядная посуда погребений является столовой, ритуальной. Сторонники второй признают самостоятельность бегазы-дандыбаевских и саргаринско-алексеевских комплексов (М.А. Демин, В.В. Евдокимов, Г.Б.Зданович, С.Я. Зданович, Г.Е. Иванов, М.К. Кадырбаев, Ю.Ф. Кирюшин, Е.Е. Кузьмина, В.Г.Ломан, А.В. Матвеев, В.А. Могильников, Д.В. Папин, Т.М. Потемкина, С.М. Ситников, А.А.Ткачев, В.С. Удодов, А.П. Уманский, А.Б. Шамшин) и считают, что данные археологические культуры имели различные генетические корни и своеобразный инвентарь, что находит яркое отражение в наиболее массовом материале – керамике [17, с. 10].

Не менее дискуссионной является и отдельная проблема взаимодействия саргаринского и бегазы-дандыбаевского населения в степной Кулунде. Полученные материалы В.С. Удодовым были разделены, в культурном плане, на три сосуществующие группы саргаринско-алексеевскую, бегазы-дандыбаевскую и станковую. Появление гончарной керамики на территории Кулунды автором связывалось с влиянием южных земледельческих племен [18, с.107-109]. В дальнейшем им был выделен бурлинский тип памятников, который характеризуется сосуществованием бегазы-дандыбаевской и станковой линиями развития и датируется XIII – XI (X) вв. до н.э. Материалы памятников бурлинского типа и данные могильника Кара-Оба свидетельствуют о проживании в северной Кулунде своеобразной группы населения, в культуре которой сочеталось две традиции: бегазы-дандыбаевская и станковая. Время бытования станковой традиции на Алтае считается незначительным с последующей ее ассимиляцией: «вероятно пришельцы были быстро ассимилированы, так как развитие традиция изготовления посуды на круге не получила» [19, с.11-13].

А.Б. Шамшин выделяет на территории Кулунды и Верхнего Приобья крупные хозяйственно-культурные центры, служившие в числе прочего и пунктами транзитной караванной торговли, связывающими Среднюю Азию и Казахстан с югом Западной Сибири [20, с. 152].

Две культурные традиции населения степей Центрального Казахстана видит А.А. Ткачев. Он считает, что наряду с автохтонной алексеевско-саргаринской культурой существовала пришлая, оставленная дандыбаевскими коллективами. Эта пришлая культура сформировалась в пределах Барабы и Кулунды в процессе смешения «двух подвижных групп населения: позднеканайского (кызылтасского), мигрировавшего из Казахстанского Прииртышья, и карасукского, проникающего из Енисейских степей. В результате взаимодействия двух культурных групп на территории Западной Сибири формируется новое этнокультурное образование, ведущее подвижный образ жизни и являющееся одним из первых кочевых объединений в степной зоне Евразии» [21, с. 42].

В.В. Варфоломеевым в предложенном варианте гипотезы появления бегазинской керамики связано с импортным взаимообменом в процессе существование транскультурных связей дандыбаевской группы с носителями других культур. [22, с. 15-16].

Казахстанские исследователи также выделяют в материалах памятников эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана отдельные сосуды, близкие к еловским, ирменским и карасукским [23, с. 57-58]. Что возможно, свидетельствует об имевшихся в эпоху поздней бронзы активных контактах

населения Казахстана, юга Западной Сибири и Среднеенисейского региона. Территория юга Западной Сибири, вероятно, выполняла роль контактной зоны между этими культурными образованиями.

Но за длительный период изучения бегазы-дандыбаевской культуры в степях Казахстана не открыто ни одного поселения с такой или с таким количеством керамики ритуального облика, тогда как на поселениях степного Алтая Бурла-3 и Кайгородка-3 она составляет около 40 и 50% соответственно. В ареале андронидных культур Западной Сибири ее соотношение с кухонной посудой на поселениях менее 30%, а на андроновских поселениях – в пределах 5% [15, с. 11].

В настоящее время большинством исследователей, в культурном плане, признаются самостоятельность бегазы-дандыбаевских и саргаринско-алексеевских комплексов. Однако по вопросу генезиса ряда культур эпохи поздней бронзы памятников Казахстана и Западной Сибири имеются существенные различия во взглядах исследователей. Фактически все учёные признают влияние андроновской культуры, но каким образом происходило формирование культур – непосредственно или в трансформированном виде, через другие культурные образования предстоит еще выяснить.

1 Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана – Алма-Ата, 1979. – 363 с.

2 Бейсенов А.З. Проблемы изучения древних культур центрального Казахстана // *Вестник Каргу. Серия историческая.* – Караганда, – 2009. №1 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://articlekz.com/node/120>, свободный.

3 Акишев К. Памятники старины Северного Казахстана // *Труды института истории, археологии и этнографии Академии Наук Казахской ССР – Алма-Ата, 1957. Т-7, – С.3-31.*

4 Грязнов М.П. Памятники карасукской эпохи в Центральном Казахстане ИСК – 1952. – Вып. XVI – С. 129-162.

5 Оразбаев А.М. Памятники эпохи бронзы Центрального Казахстана // *Труды института истории, археологии и этнографии Академии Наук Казахской ССР. – Алма-Ата, 1959. – Т.7 – С 59-74.*

6 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1966. – 453 с.

7 Кызласов Л.Р., Маргулан АХ. Плиточные могилы могильника Бегазы // *КСИИМК. 1950. – Вып. XXXII. – С.126-136.*

8 Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? Материальная культура племен андроновской общности и происхождение индоиранцев. М.: Рос. ин-т культурологии РАН и МК РФ, 1994. – 464 с.

9 Зданович Г.Б. Новое поселение эпохи бронзы в Северном Казахстане // *По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1970. – С. 147-153.*

10 Зданович С.Я. Саргаринская культура заключительный этап бронзового века в Северном Казахстане: Автореф. дис. канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1979. – 20 с.

11 Зданович С.Я. Происхождение саргаринской культуры (к постановке вопроса) // *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского Междуречья. Челябинск: Башк. ун-т, 1983. – С. 69-80.*

12 Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // *Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. – Караганда, 1987 – С. 56-66.*

13 Ломан В.Г. Донгальский тип керамики // *Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана – Караганда, 1987. – С 56-68.*

14 Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. – Алма-Ата, 1992.

15 Бобров В.В. бегазы-дандыбаевские памятники и андронидные культуры западной сибирей // *Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура: Сб. науч. трудов. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – 229 с.*

16 Ситников. С.М. Саргаринско-алексеевская культура лесостепного и степного Алтая: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Барнаул, 2002.

17 Федорук. А.С. Этнокультурное взаимодействие древнего населения степного Обь-Иртышья в эпоху поздней бронзы: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Барнаул, 2006.

18 Удодов В.С. Эпоха поздней бронзы Кулунды (к постановке вопроса) // *Хронология и культурная принадлежность памятников каменного и бронзового веков Южной Сибири. – Барнаул, 1988 – С. 107-110.*

19 Удодов В.С. Эпоха развитой и поздней бронзы Кулунды. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Барнаул, 1994.

20 Шамишин А.Б. Некоторые проблемы изучения памятников эпохи поздней бронзы в лесостепном и степном Обь-Иртышском междуречье // *Западная и Южная Сибирь в древности. Сборник научных трудов, посвященный 60-летию со дня рождения Юрия Фёдоровича Кириюшина.// Барнаул: 2005. – 252 с.*

21 Ткачев А.А. Дандыбаевская культура: проблемы происхождения и датировки // *Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. Барнаул: Алтай. ун-т, 2003. Кн. 1. – С. 371-378.*

22 Варфоломеев В.В. Сары-Арка в конце бронзовой эпохи: Автореф. дис. канд. ист. наук. Алма-Ата: ИИАЭ АН КазССР, 1991а. – 21 с.

23 Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. – Караганда, 2002.

Түйіндеме

Қазақстан қола дәуірі ескерткіштерінің тұрғындардың қалыптасуына тарихнамалық шолу

Дубягина Е. - PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

Қола дәуірінің тарихи ескерткіштерін зерттеу арқылы жергілікті тұрғындардың этномәдениетінің даму процесін анықтауға болады. Қазақстан аймағында ұзақ уақыт бойы ғалымдар бір ғана қола дәуірінің мәдениетін зерттеумен айналысты. Ғылыми материалдардың жинақталуына байланысты қола дәуірінің мәдениетіне зерттеушілер көптеген жаңалықтар енгізді. Ғалымдар арасында қола дәуірінің мәдениеті туралы бірнеше пікірлер бар. Қазіргі кезде зерттеушілер беғазы-дәндібаймен сарғара-алексеев кешендерінің ерекшеліктері туралы ғылыми тұжырымдар жазып жүр. Қола дәуірінің соңғы кезеңдері туралы кейбір этномәдениеттік тарихтың қалыптасуында осы кешендердің археологиялық заттары айғақ болып жүр.

Түйінді сөздер: қола дәуірі, андрон мәдениеті, беғазы-дәндібай кезеңі, сарғара-алексеев қоныстары, қоныс, нұра және атасу кезеңдері.

Summary

historiographical review genesis of some cultures bronze age monuments in Kazakhstan

Dubyagina E. - PhD, Kazakh National University. Al-Farabi

History of the study of the Bronze Age monuments plays an important role in the process of identifying ethnic and cultural history of the population. For a long time researchers have allocated a single culture in the steppes of Kazakhstan - Andronov. With the accumulation of scientific materials, Andronov culture has undergone a number of changes introduced by the researchers. What is accordingly has led to disagreement versions relative to Andronov culture. Currently, the majority of researchers, in cultural terms, recognize the independence Begazy- Dandybay and Sargarinsko-Alexeyev complexes. Since these systems are essential in identifying the addition of ethno-cultural history of the study of archaeological sites on the stage of the Late Bronze Age.

Word key: Bronze Age, Andronov culture, monuments Begazy-Dandybay, period Sargarinsko-Alexeyev, settlement Nura and Atasu stages.

УДК 930.221:94 (574).084.5/6

БАЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ТӘРКІЛЕУ ЖӨНІНДЕГІ ХАЛЫҚТЫҢ АРЫЗ-ШАҒЫМДАРЫ – ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20 – 30 ЖЫЛДАРЫ)

Қ.С. Құрманбаева – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының
тарих мамандығының 2 курс PhD докторанты. E-mail: kura_ks@mail.ru

Аңдатпа. XX ғасырдың 20-30-жылдарында Қазақстанда байларды тәркілеу және шаруаларды күштеп ұжымдастыру саясаты кеңінен орын алды. Осы кезеңде Кеңес өкіметінің партия, кеңес органдарына түсіп жатқан арыз-шағымдарда, халықтың күнкөріс көзі болып отырған малынан айырудың сан-алуан тәсілдері, оның барысында орын алған зорлық-зомбылықтар баяндалады. Бұл қолдан жасалған саясат – ірі қазақ байларының көзін күшпен жою жолы болып табылды. Түптен келгенде бұл шара да өз тарапында Қазақстанда кеңес өкіметіне қарсы қозғалысының өріс алуына негіз қалады.

Мақалада XX ғасырдағы 20 – 30-жылдардағы халықтың мал-мүлкін тәркілеу туралы партия, кеңес органдарына, құқық қорғау мекемелеріне жазған арыз-шағымдары тарихи дереккөз ретінде талданады.

Тірек сөздер: тәркілеу, арыз-шағым, декрет, бай, феодал, науқан, ұжымдастыру, кулак, әміршіл-әкімшіл жүйе.

Қазақ байларының мал-мүлкін тәркілеу Қазан төңкерісінен кейін орын алған қасіретті оқиғалардың бірі болды.

1928 жылы маусымның 21-інде ҚазОАК-інің «Қазақстанның барлық еңбекшілеріне» үндеуі жарияланып, ірі байлардың дүниелерін тәркілеу және оларды жер аудару туралы мәселелер аталып көрсетілді [1, 94 б]. Қазақ байларын тәркілеу туралы декреттің өзі 1928 жылы 27 тамызда қабылданды [2, 46 б]. Заң бойынша тәркілеуге: көшпелі аудандарда ірі қараға шаққанда 400-ден астам малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы барлар және бұрынғы сұлтандар мен хандардың ұрпақтары жатқызылды.

Ауқатты шаруашылықтарды тәркілеу науқанының барысы мен салдарлары, оның бүкіл қазақ экономикасы мен әлеуметтік жағдайына тигізген әсері отандық тарихнамада біршама зерттелді [3]. Дегенмен осы науқан барысында орын алған бұрмалаушылықтар, зорлық-зомбылық әдістері,

казактар арасындағы көре алмаушылық, кек алушылық, азын-шоғын билікке қолы жеткен кеңестік шолақ белсенділердің әрекеттері, руаралық қайшылықтардың көрініс беруі секілді тарихи шындықты айқындай түсетін жайттар жалпы «зандылықтардың» көлеңкесінде, назардан тыс қалып келеді. Себебі осы мәселелерді көтеретін кейбір дереккөздері, оның ішінде халықтың түрлі партия, кеңес органдарына жазған арыз-шағымдары арнайы қарастырылмады.

Бұл бағыттағы ісденістердің бірі – З. Ижановтың «Кәмпеске» атты мақаласы. Автор ҚР ОММ-ның 135-қорында сақталған араб графикасындағы хаттарды тұңғыш рет қазақ жазуына аударып жария етті.

Олар, әрине, отандық деректанудың дербес бір бағытын құрайтын эпистолалық дереккөз жөнінде толық мағлұмат бере алмайды. Алайда осы мақалада көрсетілген және мұрағат қорларындағы басқа да құжаттар кәмпескелеу науқаны барысындағы кең көлемде орын алған адам құқын аяққа таптаушылық, антидемократиялық, антигуманистік әрекеттер Қазан төңкерісінің, азаттық ұрандарын жамылған Кеңес өкіметінің қазақ даласында полицейлік – тоталитарлық жүйе ретінде орнағанына қосымша дәлел бола алады.

Осы науқан барысындағы көне-көрнеу бұрмалаушылықтардың бірі – «Байлардың жартылай феодалдардың мал-мүлкін тәркілеу және өздерін жер аудару» жөніндегі заңда көрсетілген кәмпескелеуге негіз боларлық мал басы санын асыра көрсетушілік еді. Қазақстанның Орталық Атқару комитетіне, заң орындарына, партия ұйымдарына жазылған арыз-шағымдардың 70-80 пайызының өзегі осы тақырып төңірегінде өрбітіледі. Дәлел ретінде бірнеше мысал келтірейік.

Тәркілеуге жатқызу үшін қырға шыққан комиссияның жүгінетін әдістерінің бірі кәмпескелеу тізіміне алынған адамның малына жеке шаруашылық жүргізіп отырған, еншісі бөлек балаларының, не туыстарының малдарын қоса есептеу болды. 1928 жылдың 15 желтоқсанында жер аударылған Жетісу округі Қастек ауданының 14-ауыл азаматы Абайылда Кенгенбайұлы Қазақстан Орталық Атқару Комитетіне жазған арызында осы жағдай жөнінде: «Малым кәмпескелеу жөніндегі заңда көрсетілген мөлшерге толмайды. Мені кәмпескелеуге келген комиссия заңды белден басты. 1919 жылдан еншісі бөлек балам Жәбілдің, сондай-ақ, сол жақта қалған төрт баламның да қолдарындағы малдарын маған қосып жазып, кәмпеске нормасына толтырды (астын сызған автор. – Қ.Қ.). Сөйтіп, мені заңсыз Орал округіне жер аударды. Біздің ата-бабаларымыз ешқашан бай болмаған. Біздер еңбек адамымыз. Өз еңбектерімізбен мал бағып, күн көреміз. Бізді жер аудару жөніндегі жергілікті өкіметтің заңсыз әрекеттерін айтқандарды, бізді қорғағандарды қорқытты. Үндерін шығармауға зорлықпен көндірді. Біздің еңбекпен тапқан, жинаған малымыз үшін әйелдеріміз бен балаларымыз, туыстарымыз не үшін күйеді? Олардың не кінәсі бар? Балаларымыздың кеңес үкіметіне тигізген зияны жоқ. Олар кеңес мектебінде оқып, тәрбиеленді, бірқатары комсомолға кірді. Біз үшін олар неге азап-ақырет көруге тиісті?» [4, 6-7 бб.].

Оның үстіне 80 жастағы А. Кегенбайұлын 60-да деп көрсеткен. Осыған қарағанда кәмпескелеу науқанында заңды басшылыққа алу көп жағдайда болмағанға ұқсайды.

А. Кегенбайұлының баласы Жәбіл Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне шағымданады: «Жетісу ократком қаулысымен 1928 жылы Орал округіне жер аударылдым. Жасым 33-те. Отбасымда өзімнен басқа 6 адам бар. Әкемнен 1919 жылдан бастап енші алғанмын. Қолымдағы малмен кәмпескелеуге жатпаймын. Бұл тек Абайылда мен оның балаларын түгелімен жер аудару мақсатымен істелген жұмыс. Өз бетімше өмір сүріп, өз еңбегіммен мал жидым. Ешкімнің еңбегін қанағаным жоқ» [4, 16-17 бб.], – дейді ол.

Осы мазмұндас арыздардың бірі Қазақ ССР Прокурорына Еңбекші қазақ ауданынан жер аударылған Жүнісбай Сырғабайұлынан түседі. Оның айтуы бойынша, отбасындағы алты жанмен Орал округіне жер аударылған, орталық жүйенің ауыр тауқыметін тартқан, халықтың мүддесін қорғағаны үшін патша үкіметінің қуғындауына түскен, бір інісін казак-орыстар атып өлтірген, екінші інісі солардың ұрып-соғуынан мүгедек болып қалған, өзі жарақат алған. Тәркіленуінің заңсыздығын былай деп түсіндіреді: «Мал есебім де кәмпескелеуге толмайды. Малымның есебін кәмпескеге толтыру үшін осыдан 12 жыл бұрын менен енші алған балам Әлидің және үш туысқанымының малдарын қосып менің атыма жазды. Сонда бар болғаны 42 бас ірі қара мен 150 қой» [5, 19 б.].

Ж.Сырғабайұлы Округтік Атқару Комитетіне (4.10.1928, 27.10.1928), Қазақстан Орталық Атқару комитетіне (13.01.1929), Қазақстан Халық Комиссарлары Кеңесіне, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне (23.01.1929) арызданады. Бірақ мал саны жетпесе де, Декретте көрсетілген 1-топқа жатқызылып, РСФСР Қылмыстық кодексінің 17,166 баптарымен жауапқа тартылады.

Қазақ қоғамында кәмпескелеу жөніндегі декретте көрсетілген жалпы мал басын тәркілеу қиынға соғады. Сондықтан да ауқатты шаруалардың малдарын қосып есептеу, осы арқылы үкімет жоспарын орындауға бағытталған зорлық-зомбылықтар жалғаса түседі. Кеңес өкіметінің қатыгездігін, талай жандарды қасіретті жағдайға ұшыратып отырғандығын атап көрсеткен құжаттардың бірі – Жәнібеков Әзиманың КСРО Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Калининге жазған шағымы.

Осы құжаттың мазмұнын толығырақ бергенді жөн көрдік: «Ағымдағы жылдың 11 қыркүйегінде, ауданнан Арнайы атқару уәкілеттілігі келіп, менің малымды есепке алды және мені 15 қыркүйектен бастап «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған Қазақстан үкіметінің қаулысына жататынымды айтты. Шындығында мен үкіметке бағынамын, әйтседе мен әйелмін және, осы құжатта көрсетілгендей, бірінші топтағы жартылай феодалдар қатарына жатқызатындай ешқандай мүлкім жоқ.

Менің жолдасым 1924 жылы қайтыс болған. Мен 38 жасымда бір ұлыммен және екі қызыммен жесір болып қалдым. Ұлым ол кезде 15 жаста, қыздарым – 3 және 4 жаста. 1925 жылы ұлымды үйлендірдім, үйленгеннің артынша қайтыс болды. Ол кезде 16 да болатын. Енем бір қызымен жесір қалған, қызы 2 жаста. Қазіргі уақытта менің жанұямда – 5 адам, оның ішінде шаруашылықпен жалғыз өзім ғана айналысатын.

Жолдасым Жәнібек бұрынғы уақытта, балалары болмаған кезде, туған ағасы Мақаштың баласы Мұсаны асырап алды. Мұсаны үйлендіріп, 1921 жылы «енші» бердік. Сол уақыттан бері ауылдағы жанұялық тізімнен бөлек тұрады, құжаттар негізінде барлық салықтарды өз бетінше төлейді. 1928 жылы тізім құрастыру барысында, 1921 жылдан бөлек тұратын Мұсаны және оның жанұясын, мал-мүлкін менің шаруашылығымға қосып қойыпты, соның арқасында жалақы тізіміне екі шаруашылықты менің атыма тіркепті. Жалақы тізімі сақтандыру бойынша бұрынғыша менің және Мұсаның атына екі бөлек келіп тұрады. Шаруашылығымыздың бөлектігі 1921 жылдан тізім бойынша аудандық органдарда көрсетіліп тұр, бірақ оны көріп жатқан ешкім жоқ. Ұлым Жақыш қайтыс болғаннан кейін, мен Мұсаны 1921 жылы сыртқы қажеттіліктер үшін шаруашылығымға пайдаландым, базарға барып келу, тағы басқа жұмыстар, ол тек сыртқы шаруалармен айналысты. Ол ешқашан өз шаруашылығын менікімен араластырмаған. Бөлек тұрады, жанұясында 5 адам бар. Менің шаруа қожалығымға оның шаруашылығын қосқандарыңызға, наразылығыма назар аударуларыңызды сұраймын (астын сызған автор. – Қ.Қ.).

Менің жолдасым Жәнібек билікте болған емес, марапат алған емес. Және де ол ешқашан ешкімді ренжітпеген, пайдаланбаған. Барлығына өзінің қарапайым маңдай терімен жеткен, тасымалдаумен айналысқан және т.б. Ол өмір бойы мал шаруашылығымен айналысқан. Ешқашан кедейлерге көмектесуден тартынбаған...

Маған қатысты барлық шараларды қолданыңыз, бірақ тек мені өзімнің тұрғылықты орнымға қалдырып, жат жерде өмір сүру мүмкіндігімнің, күш-қуатымның жоқтығын, қазақ әйелдері үшін ғана емес, ер адамдар үшін де қандайда бір жұмыс немесе мамандық табу оңайға соқпайтынын, оған еш мүмкіндігімнің жоқтығын ескеруіңізді өтінемін» [6, 25-25 қарсы беті].

Қазақ байларының мал-мүлкін тәркілеуге байланысты кеңес және партия органдарына, құқық қорғау мекемелеріне жазылған арыз-шағымдардың келесі тобы 1928 жылы 27 тамызда қабылданған декретте көрсетілген түрлі шаруашылықтар типі (көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы аудандарда) бойынша тәркілеуге жататын нормаларды бұзушылыққа байланысты. Көшпелі өңірдегі тәркілеуге ілінген тұлға мал басы жетпеген жағдайда жартылай көшпелі өңірге, соңғы аудандағы тұлға отырықшы ауданға ауыстырылып отырылды. Ақмола округінен Гурьев округіне жер аударылған Кеңесбаев Исламның 1929 жылы 25 ақпанда Қазақ Орталық Атқару Комитетінің Президиумына жолдаған арызында жартылай көшпелі Ақмола округі Азат ауданында тұрғаны, мал басы санының 122-ден де аспайтындығы, жартылай көшпелі шаруа иесінің тәркілеуге жатуы үшін мал басы санының 300-ден асуы керек екендігі нақтылы көрсетіледі. Сол кездегі жасы 23-те екендігін, сол себепті патша үкіметіне қызмет істейтіндей жаста болмағандығын, әкесінің де, атасының да болыс та, басқа да лауазымды қызметте болмағандығын жазады.

Бірақ осыған қарамастан Кеңесбаев Ислам Ақмола облысынан тәркіленіп, жер аударылған 46 қазақ байының тізіміне қосымша енгізіледі, онымен қоймай жергілікті атқамінерлер оны «қауіпті антисоветтік элемент» деп таниды [6, 109-109 қ.б.].

Тәркіленіп, жер аударылған Сәрсембаев Ергалидың тағдыры да осы жағдайды қайталайды. Ол 1929 жылдың 29 қарашасында Кеңес Одағы Орталық Атқару Комитетінің төрағасына жасаған шағымында жартылай көшпелі Аманқарағай ауылында тұрғанын, малының саны бойынша тәркілеуге жатпағандығын, бірақ ауданнан келген Қарабеков деген уәкілдің өзін отырықшы ауданға ауыстырып

жібергенін хабарлайды. Бірнеше жыл бұрын сатып жіберген малын, ағайын-тума, ауылдастарына берген жабдықтарды қоса есептегенде де, Е. Сәрсенбаевтың малы 200-ге де жетпейді. «Ал, оны ірі қараға шаққанда қанша болатынын білмеймін» [6, 51-51а б.] дейді.

Мұның бәрі бассыздықтың көрінісі, азын-шоғын билікке қолы жеткен ұрда-жық белсенділердің іс-әрекеті екендігін көрсетеді.

Мұндай мысалдарды тізбелей беруге болады, олардың жеке тұлғаларға ғана тән емес, республика көлемінде кең орын алған, жалпылық сипаттағы оқиғалар екендігін ресми құжаттар дәлелдейді.

Қазақ Республикасы Әділет Халық Комиссары Ж. Сәдуақасовтың 1929 жылы 3 қазандағы ақпарттық құжатында тәркілеу жөніндегі декрет қағидаларының қалай болса солай қолданылғаны, адамдарды ұрып-соғудың, қорқытып-үркітудің, жазықсыз жер аударылғандардың орын алғандығы мойындалып, бірнеше мысалдар келтіріледі [7, 98-101 бб.]. (Құжатты қосымша беріп отырмыз). Мұның өзі жоғарыдағы арыз-шағымдарда көрсетілген оқиғалардың өмір шындығынан алынғандығын, олардың объективтік сипаттағы құнды құжаттар қатарына жататындығын білдіреді.

Қазақ байларын тәркілеудің аса жабайы түрде, адам құқын мүлдем ескерілмей, бала-шағалардың да қатыгездікпен жер аударылғанын ерекше атауымыз керек. Бұл жағдай да халықтың арыз-шағымдарында айна-қатесіз көрініс тапқан. Солардың бірі – Халима Сырғабай келінінің арызы. Тыңдап көрелік: «Мен Жетісу округі Еңбекші қазақ ауданы № 1 ауыл тұрғыны едім. Менің ерім Жүнісбай Сырғабайұлын декрет бойынша кәмпескеледі.

Менің күйеуім Жүнісбай осы күні Алматы қаласында тұтқындалып, қамау үйінде отыр. Ал мені 5 жастағы Сұлтанқұл және 8 айлық Қадырбек деген екі баламмен Орал қаласына жер аударды. Сонан қазір Қызылорда қаласына әзер жетіп отырмын. Мұнан әрі жүруге ешқандай мүмкіндігім жоқ. Жанқалтамда бар қалғаны 80 тиын ғана ақша. Өзім еңбекке жарамаймын. Мен дүние мүлкімнің кәмпескеленуіне қайғырғалы отырған жоқпын. Ол аз да болса Қазақстан Республикасының нығаю қорына түседі. Бірақ менің және екі баламның осыншалықты қатыгездікке ұшырап, Кеңес өкіметіне қандай зиянкестік жасап, алыс жерге жер аударылып отырғанымға түсінбеймін. Туған жерімде өмір сүру құқымды маған неге бермейді? 5 жастағы ұлым мен 8 айлық омыраудағы балам кәмпескеге ұшыраған әкесі үшін неге кінәлі болады? Кеңес өкіметі әлемге бала мен ананы қорғаушымыз деп жар салады. Сонда бұл мәселе балаларым мен маған қатысты болмағаны ма? Сондықтан сізден ерімді абақтыдан тездетіп босатуды және балаларыммен осы Қызылордада тұруға рұқсат етуді сұраймын. Мұнан басқаның керегі жоқ. Егер де ерімді қамаудан босатпайтындай жағдай болса, онда осы Қызылорда қаласында балаларым мен өзімді қалдыруды өтінемін» [6, 25 б.].

Халықтың Кеңес өкіметі ұрандарының жалғандығын түсіне бастағаны Халиманың «Кеңес өкіметі әлемге бала мен ананы қорғаушымыз» деп жар салады. Сонда бұл мәселе балаларым мен маған қатысты болмағаны ма?, – деген сөзімен айқын көрінеді.

Қаражатсыз қалған Халима Сырғабай келіні мен оның жас балаларының берген арызы Алматы ократкомде 29 қазан 1928 жылы қаралған. Ократком «Сырғабай келінін, балаларын жер аударылған кез-келген бір байдың есебіне тіркеп жіберіп, оларды жер аудару Еңбекші қазақ аудандық өкіліне тапсырылсын» деген шешім қабылдайды [5, 17 б.].

Кеңес өкіметінің бұрынғы отарлық жүйенің саясатын жалғастырып отырғандығын да ашып жазады. Кенесбаев Ислам: «Если при моем характере, не проявлявшем никогда каких-либо опарачивающих черт найдено было местными властями нужными выселить меня, то это доказывает, сколь глубоко заселена несправедливость в жизни, унаследованная от проклятого царизма и столь живуча после Октябрьской революции (подчеркнуто мной. – К.К.)» [6, 109 б.], – дейді.

Халықтың арыз-шағымдарында шаруашылыққа қатысты ғана емес, келелі саяси мәселердің көтерілуі бұл құжаттардың танымдық мүмкіндіктерінің молдығына, ресми тарихнамаға өзгерістер енгізуге жағдай туғызатынына көзімізді жеткізеді.

Қазіргі таңда отандық тарих ғылымы қол жеткізіп отырған ірі байлардың шаруашылығын тәркілеуден Қазақстанның бүкіл тұрғындары зардап шеккені туралы, қалыптасқан өмір салты мен шаруашылық жүйесінің бұзылғандығы, бұл науқанның 30-жылдардағы қасіреттің бастауында тұрғандығы қорытындыны негіздей де, нақтылай да түседі.

ҚОСЫМША

Информация наркома юстиции КАССР Ж.Садуақасова в КазЦИК «о конфискации имущества и выселении баев».

3 октября 1929 г.

Говоря о влиянии кампании по конфискации баев-полуфеодалов на состояние революционной законности в Казахстане, прежде всего необходимо осветить ход самой кампании.

Та социальная обстановка в ауле, которая сложилась в процессе проведения кампании характеризуется главным образом наличием широкого и активного участия бедноты и батрачества аула в осуществлении задач кампании – определила в известной мере и тактику баев в деле защиты своих экономических интересов.

При наличии этой обстановки, противопоставления ходом событий аульной советской общественности, байская прослойка аула прежде всего, всячески искала пути и средства к тому, чтобы ослабить укрепляющиеся организации бедняков и батраков (Союз «Кошчи» комиссии содействия и т.д.), склонить на свою сторону хотя бы отдельных представителей последних и через них добиться защиты своих домогательств. Если не взирая на ту волну жалоб, которая последовала со стороны подлежащего к конфискации байства, по адресу различных высших органов власти как Казахстана, так и РСФСР, где выдвигались главным образом моменты родовой вражды, необоснованное обвинение местной власти, варианты дробления своего хозяйства, – где оно, в общем, цеплялось за все то, что могло вызвать переписку волокиту, дергание и т.п., то в качестве своего основного способа и метода по осуществлению отмеченного курса, байство избрало способ подкупа и подговора отдельных личностей из батраков и бедноты.

Практиковавшиеся в этом отношении виды подкупов весьма различны. По материалам судебных органов, наиболее характерные из них представлены в следующих случаях:

Бай из Алма-Атинского округа, собрав своих одноаульцев-бедняков угощал их, обещал не трогать находящийся в их пользовании скот, а затем предложил им предъявить к нему иск о зарплате, якобы за работу у него в прошлые годы, этим самым уменьшить количество скота и освободить его от конфискации.

Бедняки и батраки, зачастую находившиеся в материальной от бая зависимости, а иногда и в родственной с ним связи, выполняли роль ходатая бая. Так, например, батрак конфискованного бая Мухтарова Нагима (Актюбинского округа), Султан Манетаев не раз ездил на районные и окружной центры и ходатайствовал об освобождении от конфискации бая Мухтарова, как полезного для бедноты человека.

Бедняк Сланов, находившиеся под влиянием бая Игликова (Гурьевский округ), доказывал перед районной комиссией, что Игликов бедный человек, что он больше полезен для общества, чем кто бы то ни было. Эти свои доводы подкрепил приговором общества. При проверке оказалось, что приговор составлен не выявленным по делу одним лицом, что общество никакого ходатайства не возбуждало.

Наряду с этим, есть случаи укрытия бедняками скота и имущества баев. Однако большинство бедняков уже до окончания кампании осознало свои ошибки и на суде откровенно о них заявило.

Далее значительную категорию дел представляют дела, связанные с различного и др. против власти – против проводимых в данном случае его мероприятий, квалифицируемые как контрреволюционные преступления. Категория этих преступлений дала значительный рост, что, разумеется, является неизбежным результатом обострившейся классовой борьбы в ауле.

Имело место в процессе проведения кампании преступные действия со стороны отдельных, – классово-невыдержанных элементов Советского аппарата, выразившиеся в оказании в той или иной форме выдержки подлежащих к конфискации баям и наряду с этим отмечен случай совершенно обратного характера, когда уполномоченные по проведению кампании по конфискации в одном из районов Алма-Атинского округа допустили грубое издевательство по отношению к конфискуемому баю и к др. гражданам.

Подробность этого случая, не лишнего интереса, сводится к следующему. Районную комиссию по выявлению байского имущества составляли: старший уполномоченный окрисполкома Рамазанов М., второй уполномоченный Ерджигитов, ответственный секретарь районного партбюро Токсанов, зав. избой-читальней Джакупов и предаулсовета Токтарбаев. Комиссия эта, прибыв к баю Джерден-тапканову, вызвала его в отдельную от посторонних юрту и приступила к допросу по выявлению скрытого имущества. Получив ответ, что ничего не скрыто, Рамазанов приказал баю раздеваться,

угрожая расстрелом, а Ерджигитов несколько раз ударил плетью бая. То же было проделано и по отношению племянника бая Иринбека. После чего обоих арестовали.

В юрту гр-на Бекбаева, где комиссия отдыхала за чаем, пришел гр-н Аденов – зять бая Токжанова и заявил, что в число байских табунов попал лично принадлежавший ему скот и просил освободить от плен. В тот же день комиссия вызвала Аденова в степь и над ним была, учинена инсценировка расстрела. Аденов был раздет догола и связан, на него наставлялось оружие, в половой орган Аденова пытались вставлять тонкие прутья. Неожиданно вблизи от места истязания Аденова появилась группа женщин, вследствие чего комиссия решила отпустить Аденова и приказала ему бежать, т.к. видела, что Аденов от холода уже стал окоченевать.

Кроме этих случаев, по инициативе Рамазанова были допущены истязания бедняков Кузембая Кадерниязова, Бекбаева и др.

Дело это было своевременно вскрыто и было заслушано показательным процессом, коим вышеперечисленные лица осуждены на разные сроки лишения свободы.

В отношении характеристики противодействия байства и содействию ему сочувствующих, мы ограничились вышеперечисленными моментами, хотя последнее далеко не исчерпывают в полной мере всех видов проявлений классово-борьбы в ауле, в период проведения кампании, а затем более не претендуют исчерпывающие охарактеризовать весь объект работы органов революционной законности в проведении кампании. Мы, к сожалению, в этом отношении не располагаем полными данными с мест, хотя, в свое время директивы по этому вопросу Наркомюстом по округам давались, в частности было временно в обязанность окрпрокуроров и председателей окрсудов, – представление периодических сводок движения дел, связанных с кампанией, было предложено им представить письменные отчеты о возбужденных и разрешенных судебных делах и жалобах, связанных с конфискацией и выселением. Материалы эти поступили не от всех округов, а поступившие не отличаются должной полнотой.

На основе изучения имеющихся в наличии материалов следует также отметить случаи допущение судами при разрешении дел, связанных с конфискацией не вполне обдуманного, поверхностного подхода в разрешении дел, вынесение, в частности, обвинительных приговоров без надлежащего учета личности обвиняемого, характера их действия и конкретного обвинительного материала или тенденции к искусственному применению норм закона, или совершенно не подпадающего под эту норму, или в котором совершенно отсутствует состав преступления, как это было, например, в следующих случаях:

Некий гр-н (Кустанайский округ) из боязни, что его хозяйство в силу декрета может быть конфисковано, решил хлопотать о том, что-бы он был исключен из списка подлежащих конфискации, для чего он обратился к некоторым батракам аула, персонально с просьбой о том, что бы они, принимая во внимание то, что он не был в прошлом баем, ни аткаминером, и следовательно не попадает под действие декрета – дали об этом подписи. В результате им было собрано 16 подписей. Хозяйство же его не подвергнуто конфискации, как не подпадающее под действие декрета.

Деяние это, слушавшим дело окружным судом было квалифицировано как совершение террористического акта против представителей Советской общественности и обвиняемый был приговорен к 5 годам лишения свободы со строгой изоляцией, с конфискацией части имущества и высылкой в Центральную Россию на 3 года. А лицо (бедного состояния), представившее собранные подписи комиссии, приговорено по тому же основанию к 3 годам лишения свободы, тоже с высылкой.

Второй случай: У гр-на Малдыбаева Абдуллы (бедняк) обнаружили одного барана, когда у него таковой в поселенном списке не числился, причем приметы этого барана говорили о том, что он из стада бая. Произведенным следствием установлено, что он, Малдыбаев, зарезал еще двух баранов. Пришли к выводу, что поскольку живой баран по своим приметам является байским, то зарезанные два барана должны принадлежать баю. Приговором суда он был признан виновным в совершении мошеннических действий и был приговорен к 6 месяцам лишения свободы с конфискацией 3-х баранов.

Если бы не своевременное исправление этих ошибок, как это имело место со стороны руководящих органов юстиции – неизбежным результатом отмеченных тенденций судов являлось бы извращение принципов революционной законности – дискредитирование советских законов.

Соответствующие пункты директивы НКЮ по этому поводу гласили: «как общее правило к лицам сознательным и чуждым должны применять более суровые меры репрессии – наоборот – особая осторожность к лицам, вовлеченным по неосознанности и зависимых» секрет. циркуляр от 1

октября); «Бедняки, принимавшие участие в скрывании байского скота и имущества по своей неосознанности или в силу зависимого от баев положения к ответственности привлекаться не должны».

Если приведенные случаи ошибки судов могут быть охарактеризованы как нездоровые тенденции в деятельности судов, то в основном работа органов юстиции в деле проведения кампании заслуживает вполне положительной оценки, как в смысле выдержанности политической, так и в отношении практически проделанных работ.

Ниже приводимые данные по одному округу дают картину достойной выдержанности судебной политики: дел по преступлениям, связанным с конфискацией и выселением, поступило в органы суда по Сыр-Дарьинскому округу всего – 13, общее количество осужденных по этим делам – 28 человек.

Сроки лишения свободы в отношении баев выражаются в среднем от 1 г. 3 месяцев до 3 лет, середнякам от 1 г. до 1 г. 6 мес., беднякам от 4-х мес. до 6 мес. и служащим от 6 мес. до 2 лет.

В заключении мы считаем необходимым отметить, что если кампания по выселению баев-полуфеодалов с конфискацией их имущества внесла значительные изменения в социально-экономическую структуру аула, то соответствующее отражение этих изменений сказалось и на состоянии революционной законности на местах. Кампания эта, прошедшая при широком участии бедноты, батрачества и активной части середняков аула, намного подняла активность этих слоев с одной стороны, усилила противодействие антисоветских элементов аула – с другой.

Огромный рост в судебных органах батрацких дел – 4900 дел за время с 1 октября (1928 г.) по 1-е марта 1929 г., что составляет примерно 220%, по отношению к соответствующему периоду прошлого года, является прямым доказательством осознания аульным батрачеством и беднотой своих прав и интересов, пользующихся защитой Рабоче-крестьянской власти. С другой стороны, не менее характерно, наличие роста судебных дел по контрреволюционным преступлениям – если этого характера дел за весь 27/28 год через органы суда прошло всего 215, то за одно лишь первое полугодие 28/29 г. судами рассмотрено 229 дел, что лишним раз подтверждает выше приведенное положение и отношении усиления классовой борьбы в ауле и деревне, на основе проведенных и проводимых кампаний.

Наркомюст (Садвакасов).

ЦГА РК, ф. 1380, Оп. 1, Д. 3, Л. 98-101.

1 Омарбеков Т. 20 – 30- жылдардағы Қазақстан қасіреті. А., 1997. – 320 бет.

2 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты. 5 қ.,

3 21 т., 15 іс., 46 б.; Зияда Ижанов. Кәмпеске // Ана тілі. № 12-13. 18-і наурыз. 2004 жыл.

4 Жакишева С. Баи-полуфеодалы в Казахстане на рубеже 20 – 30-х гг.: исторический анализ проблемы. Дис. ... канд.истор.наук. Алматы, 2001. 128 с.; Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. Алматы.: Университет «Туран», 1997 – 360 с.; Омарбеков Т. 20 – 30- жылдардағы Қазақстан қасіреті. А., 1997; Қозыбақова Ф. Қазақ байларын тәркілеу тарихынан. А., 1998; Мұхатова О.Х. Қазақстандағы XX ғасырдың 20 – 90 жылдарындағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. Алматы, 1999; Кадысова Р.Ж. Советская модернизация Казахстана (1917 – 1940 гг.): историография проблемы. А., 2004.; Зияда Ижанов. Кәмпеске // Ана тілі. 2004 жыл. Қыркүйектің 30-ы. № 40. – 11 б.

5 ҚРОММ 135 қ., 1 т., 456 іс.

6 ҚРОММ 135 қ., 1 т., 738 іс.

7 ҚРОММ 135 қ., 1 т., 11 іс.

8 ҚРОММ 1380 қ., 1 т., 3 іс.

Резюме

Жалобы и заявления народа по вопросам конфискации байского хозяйства как исторический источник (20 – 30-е годы XX века)

Курманбаева К.С. – Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы E-mail: kura_ks@mail.ru

В 20 – 30-х годах XX века в Казахстане одним из трагических событий явились конфискация имущества крупных баев и насильственная коллективизация шаруа. В это время во многочисленных жалобах и заявлениях народа в партийные и советские органы доводилось до их сведения разнообразные нарушения по лишению населения единственного источника существования – их скота. Целью этой политики было насильственное уничтожение казахских баев. Все это привело к движению в Казахстане.

В данной статье анализируются жалобы и заявления населения по вопросам конфискации имущества 20 – 30-х годов XX века, адресованные вышестоящим органам, в качестве исторических источников.

Ключевые слова: конфискация, жалобы-заявления, декрет, бай, феодал, кампания, коллективизация, кулак, административно-командная система.

Summary

Complaints and public statements of the people on the issue of the confiscation of the economy as a historical source (20 - 30 years of the XX century)

Kurmanbayeva K.S. – R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty E-mail: kura_ks@mail.ru

In the 20 - 30s of the XX century in Kazakhstan one of the most tragic events was the property confiscation of the powerful baibys and forced collectivization of the poor. At this time, in numerous applications and complaints of the people in the party and government bodies were brought to their attention a variety of violations of depriving the population of a single source of existence - their cattle. The purpose of this policy was violent destruction of Kazakh baibys. All this has led to movement in Kazakhstan.

This article analyzes the complaints and public statements on the issue of the property confiscation of 20 - 30 years of the XX century, addressed to higher authorities, as historical sources.

Key words: confiscation, complaints, public statements, decree, baibys, feudal, campaign, collectivization, kulak, administrative-command system.

УДК:930.25(075.8)

THE PARTICULARITY OF AUDIOVISUAL DOCUMENT USAGE IN TEACHING HISTORICAL DISCIPLINES

Seksenbaeva G.A. – doktor of historical sciences, associate professor, KazNU the name al-Farabi, s.gulzira@mail.ru

Alpysbaeva N.K. – candidate of historical sciences, associate professor, KazNU the name al-Farabi, nurzipakz@mail.ru

Nurpeisova B. – candidate of historical sciences, associate professor, KazNU the name al-Farabi, bakytti@mail.ru

In the article the significance of audiovisual sources is analyzed. They possess high integrative potential that allows studying diachronic movement of information in the history - the movement of information from generation to generation, providing succession of historical development and inheritance of traditions. This fixed information is considered as a source not only about last condition of a society, but also it is also important for its programming of subsequent activity. Much attention is paid to using of these documents in educational process. Today audiovisual documents play crucial role in a modern society and it is impossible to live without sound recording, film and television as mass communicative means. Its political, social, cultural and historical value is undisputed. The peculiarities of film photo phonon documents using in teaching historical disciplines are reviewed.

Keywords: audiovisual documents, film photo phonon documents, education, sources, audiovisual documents means, student.

In XIX century written forms of documentation were supplemented with nonconventional document forms, as a photo and film documents. The emergence of these document forms are connected with limitation of written types of documentation and requirement of mankind to imprint, keep and transfer to future generation valuable information. Audiovisual sources have social-cultural significance and belong to the artifact documents with special historical, art and cultural value. The benefit of audiovisual documents in comparison with traditional (paper) is the indisputable fact. They do not only provide adequate fixation and replication of figurative and sound information, but also provide an emotional basis, effect of presence in case of perception of information. Thus, audiovisual documents possess its own language, the special system of transfer of social information, unique opportunities in figurative reflection of reality.

Today it is difficult to reevaluate the role of audiovisual documents in spiritual life of society, its ideological and moral and esthetic impact on the mass audience. In modern, information society where a great number of audiovisual documents appear, they are responsible for linking information propaganda, educational, social and esthetic nature. The value of audiovisual documents considerably enrich a palette of knowledge of the past, including fixing of thought inherent only to their language – language of light, color, a pose, gesture, plasticity, a sound, a moment, dynamics, extent, amount, etc. The development of modern information society, mass computerization, wide circulation of mass telecasting and emergence of cassette, cable, satellite television, media products – all this phenomenon not only of technical nature, but also in a sense of educational and cultural scale. Polifunctionality of audiovisual documents, its capability to carry

out a set of public and specific tasks according to various needs of society for information, knowledge, shows the relevance of studying of a problem about roles and places of audiovisual documents in teaching of historical disciplines.

The research purpose is to reveal the most important pedagogical and practical aspects of audiovisual documents usage in teaching historical disciplines.

The fundamentals of methodology of research constitutes usage of audiovisual technologies, that is audiovisual sources in teaching historical disciplines, which allow to develop students' informative skills, ability of critical thinking and analytical skills and participate in decision making process.

At the first stage of the research the question of the importance and originality of audiovisual sources was reviewed. At the following stages the methods of application of audiovisual documents in teaching history were studied.

Nowadays one of the new types of sources, which draw attention with information potential are film photo phonon documents (the common name – audiovisual documents). The history of society as traditional data carriers (written sources) is fixed and they become available to political, social, economic, cultural and other historical researches. Informative properties of the graphic and sound sources containing retrospective information are obvious. They act as unique means of comprehension of reality and allow to receive evident and figurative (film documentary photographs) and sound (phonon documents) idea of reality events. One of specific sources of studying of national history are the film photophonodocuments, which are formed in activities of the specialized and other agencies, which are actively creating this document type. They have audiovisual information on socio-political, economic, cultural life of society.

The main storage of these documents, which have special historical, art, culturological value is the Central Public Records Office of film documentary photographs and sound recordings of the Republic of Kazakhstan, which was organized in 1943. There are stored: film documents – 31078 storage units, documentary photographs – 250000 storage units, phonon documents – 15000 storage units formed in the course of activities of organizations and individuals, which have special value for society and uniqueness of content in audiovisual archive [1, p.108]. And the substantial (information) value of the document, its historical, art and culturological value were the determining feature which refers it to the category of archival sources, providing their safe and long-term storage. Today the national fund of audiovisual documents constitutes a basis of cultural and material values of our society and ensures safety and availability of sources to various purposes.

The issues of audiovisual and information technology in education are researched in AA Andreev's work [2], GM Kodzhaspirovoy [3], TI Koval [4], ES Polat [5], VM Gordievskih [6] and others . It is the use of modern audio-visual and information technology in education is one of the most important trends in the development of educational space .

The usage of audiovisual documents in teaching historical disciplines became common phenomenon and surely these means can be used during lectures as well as in practical classes.

The use of audiovisual sources (cinema, video, movies, documentary photographs, sound recordings) in the learning process is characterized by several features: the information richness, a strong emotional impact on the audience, the rate of submission of information on the screen, control the process of perception, integrity and completeness.

The richness of factual and bright publicist film documents occupy a prominent place among the audiovisual sources. Film documents represent visual or audio-visual documents fixed by the cinematic art objects, facts, events, phenomena in the form of successive images as well as sound information on the same subjects, events, phenomena in the form of speech, music, noise. Film documents divided into videos, films and filmstrips. Information saturation of the film lies in the fact that by showing a short period of time can pass such a volume of information that is impossible to imagine in the verbal presentation by other means of training.

The experience shows that there are a number of methodological conditions for the use of video and film materials in teaching in higher education institutions:

1) The video movie can be applied during occupation of the teacher with students as auxiliary (evident) material no more than 15-20 minutes during one class;

2) The video record can be as supplementary material to the lecture to help to study more deeply some subjects of the disciplines;

3) It is possible to use fragmentary video lectures, and also the video lessons developed on one specific topic of a subject;

4) It is also useful the generalizing video lectures on all program rates covering some topics of a course.

It is possible to raise students' interest in an educational problem with the help of the video movie. Didactic opportunities of video represent a successful combination of didactic opportunities of television and educational cinema. As well as the television, video possesses great analytical -synthetic opportunities, which do managed process of perception: time-lapse creation of the message, opportunity to change not only object, but also a perception background, a statement thesis, a logical and figurative partition of a training material. Also specific feature of a television form of the message of knowledge - impact on the emotional sphere trained is inherent in video. Video allows showing all phases of the studied phenomenon in dynamics, in the course of continuous development. There is a possibility of broader and various uses of screen and sound benefits in the methodical plan by creation of video inserts for classes. It is possible to insert into video not only a fragment of screen benefit, but also the comment to it. By preparation for lecture it is possible to make the installation including personnel of educational movies, presentations, educational tables and records on a board with teacher's comments. The sequence of display, its logician can change depending on the objects set by the teacher and taking into account individual methodical system of each lecturer.

The analysis of scientific literature allows allocating classification of educational movies – on subject, pedagogical tasks, on nature of scientific information and according to the genre issue. The genre of the educational movie is determined by an originality of methods of reflection of reality: comic, drama, tragic, epic, lyrical, publicist or analytical.

The last is characteristic for the lecture (educational) films. Specific and genre signs of the movie are usually closely bound and interdependent. The scriptwriter and the director choose a type and a genre, based on what it is better to solve the set tasks for the film. The logic-conceptual system of thinking, the scientific analysis of reality and the proof of this or that scientific provision are the cornerstone of movies of a lecture (analytical) genre. These films are called lecture because in such films as in lecture a theoretical subject issue the same as in lecture fully reveals, for the explanation of a subject can be used various materials and various examples.

It is possible to call the lecture film good, if it meets the following general requirements:

1. All data in the educational film shall be correct in the scientific relation, proceed from modern views of science. This requirement belongs to all types of the educational films.

2. The educational movie shall correspond to the training program, that are in those questions, which are provided by the program, and in that object, which in it is specified shall be considered.

3. The movie shall be devoted to one, rather small on amount to a subject. Within educational interests of audience, which the movie is expected, this subject shall be opened rather fully. And it is necessary to specify depth of an inventory of knowledge of students on a subject.

4. Disclosure of a subject of lecture shall be performed consistently, step by step (sub-themes – episodes). If these sub-themes are difficult, require detailed discussion with students and there is a need to check the understanding of everyone, it is reasonable to divide movies into parts and to give to each part the name. Having finished one part, the teacher shall stop the film and check digestion of the passable material.

5. That scientific conclusions were better acquired, they shouldn't be given in finished form. It is necessary to bring students to them gradually, as a result of the developed material studying. Such educational method forces students to think and critically and participate in decision making process.

6. The quality of educational movies decreases sometimes decreased, because of an overload material: too many questions are tried to be considered in one movie. It was noted above that the educational movie shall be devoted to one subject. The requirement for all its components: for a video episode, a shot, the computer file. They will not be overloaded with material. Pace of voice shall be slow, providing complete assimilation of lecture during one class.

7. The main aim of all means of expressiveness of the movie, a choice of plans, installation, special effects, animation, shot composition, the color choice and a sound number of the movie should be directed to help students to understand a subject.

The following types of educational movies of special and humanitarian cycles depend on esthetic and informative opportunities are allocated: [7, p.8].

1. Analytical films, in detail studying a subject (in volume of the educational program provided according to the plan). These are the so-called movies lectures intended for demonstration in classes on a certain subject. It takes a considerable share of time, analytical movies rather in detail shed light on this or that subject matter.

2. Introductory movies, intended for acquaintance to the main problems of a subject, its purposes and tasks.

3. Final movies (on all discipline or its last section), necessary for repeating passed and concerning mainly the most difficult questions for assimilation.

4. Problem movies. This category of movies appeared relatively recently. Theorists of cinema call such type of the movie (and here also many game, documentary, popular scientific tapes belong) still the movie reflection, the movie research inviting the audience to participation in this or that scientific, social, moral discussion.

5. Information movies about achievements of science, technology, culture and art.

Those educational movies which reflect reality in development and movement are most effective; allow carrying out the analysis and synthesis of the phenomenon and preparing students for perception not only evident, specific, but also abstract, abstract. In this plan the so-called problem movies sets a problem situation during classes and they are of special interest for the teacher to involve students in scientific discussion. Use of movies promotes the development of analytical skills and critical thinking, ability to reason for the point of view. The movies included in process of an explanation of material serve as illustration, focus attention on the most problematic issues of a subject, fill with specific content abstract concepts. Researches show that the educational material presented in the form of the movie is acquired much better, than the same material retold by the teacher. It is mainly due to the presentation and a grind of a material based on value of the esthetic party of the educational movie amplifies: dramatic art, color and composite creation of a shot, all elements of cinema, which help to awaken in the viewer the imagination and harmonious perception.

The major learning tool in educational process is considered also use of the photo. It found the broadest development and application in the most various areas of human activities. The documentary photograph fixes only one moment of dischargeable object, quite often revealing the smallest details of the occurring event and therefore can be some extent equated to one shot. The distinctive feature of the documentary photograph - its capability to imprint a moment of reality in the static, spatially coded form. Proceeding from this starting point, characterizing especially technical feature of documentary photographs as one of means of imprinting of reality by means of photo equipment, the researcher V. M. Magidov allocates the following specific lines of the documentary photograph:

- Ability instantly to imprint some facts of reality on film or other data carrier (that is very important, considering passing nature of the phenomena). The separate photo shot in this case acts as a technical reproduction of reality;

- To catch a right "moment" in a certain measure limits possibilities of knowledge of that remained outside a photo shot;

- Availability of quite certain borders of a photo shot, which main components are in limits represented in the documentary photograph. This feature is considered in the analysis of contents of the documentary photograph;

- Photogenic, characteristic for documentary photographs, allows imprinting one moment of an event, the phenomenon or the fact with a rhythm, movement inherent in them that makes impression grabbed on the fly;

- Opportunity by means of information concluded in the documentary photograph not only figuratively to provide an event, but also to comprehend it taking into account an originality of transfer of movement to photos, its composite, existential integrity, use of various acceptances of shooting;

- Availability of a variety of information in the documentary photograph creates possibility of the integrated idea of reality, and this process is performed in the most active form for perception;

- The wide availability of the producing and use of photographic documents for various purposes ;

- The ability to use a variety of technical means to facilitate distortion of the content and images bringing to wrong result like a falsification of facts and events recorded in the documentary photographs (retouching, photomontage , staging , etc .) ;

- The relationship of aesthetic and documentary photographs and informational values [8, p.107].

Thus, the type of photographs belong to pictorial sources that can accurately record the time actually occurring process or event. Photo document usually catches the minor details of the event or fact , fixes the important details of the past event while sending visual side of historical fact.

On the developed classification of visual production allocate the following kinds of documentary photographs: documentary photographs of political nature; the documentary photographs characterizing

various spheres of economy, culture and science; photo sketches; series of pictures on one subject including various quantity of pictures; portraits (official, reporting); kinds of the art photo (landscapes, photo etudes).

The analysis of the determining factors of an origin, content and its composite and expressive party is of great importance for the correct and deep source study assessment of documentary photographs, as well as for other types of sources. The nature of activities of organization (edition) according to which requests photo production is created plays an important role for an assessment of documentary photographs. The appeal to written documentation of the editorial office will allow estimating more authentically value of documentary photographs as the provisional estimate to them is given by edition customer which proceeds from:

- Relevance of the picture provided by the author;
- Ideological and political content of photo document as information source;
- The facts of surrounding reality are how objectively reflected in documentary photographs of an event;
- Estimates of art advantages, i.e. author's handwriting, his creative "vision" of an event, and also outlook of the press photographer taking into account that pictures of the most talented authors can be exhibited at various photo exhibitions;
- Quality evaluations of execution of a picture, its photographic advantages based on how successfully the idea of a picture is expressed in a graphic form and as far as it is available to emotional perception [9] (Popondopulo G. 1982, p.196).

Along with determination of value and importance of the event fixed in the documentary photograph or the fact, the attention is paid to identification of degree of novelty of the events reflected in photographing, their originality. Due to the above, in the source study analysis the special importance is given to an author's aspect.

Thus, documentary photographs, first, figuratively reflect a reality of time and a place; secondly, are artifacts of this era, therefore, its direct documents; thirdly, information coded in them requires semantic (sign) reading and understanding. Phonon documents n - musical and sound, audio documents. They contain the sound information fixed by any system of a sound recording about events, the phenomena and the reality facts in obtaining as a result of mechanical, photographic, magnetic or optical sound recordings.

There are documentary, art, publicist and scientific recording depend on the system of a sound recording.

In Universities the following types of audio recordings are used. Documentary sound recordings which includes records of voices of writers, historical phonodocuments, speeches of politicians, scientists, stories of eyewitnesses or participants of events.

Thematic sound benefits - special phonorecords on subjects of training programs.

Records of natural soundings when the real sound helps to better understand and feel essence of the studied phenomenon.

Sound recordings for language devices. Application of special programs (sound recordings) for language devices and offices gives students the opportunities to practice in perception of the speech without visual support.

During the history classes we use both documentary records, and the art fragments reproducing historical events on a documentary basis. They help students to get into historical reality more deeply, concretize it and promote creation of bright images. The eyewitnesses' voices of events or record from event place, which are not only have great informative value sound, but also cause a deep emotional response in students. Informative audio recordings are not only increase interest during classes and consolidate students' positive motivation but also awaken interest in learning something additional independently. The analysis of the sound recordings devoted to figures of literature and art allows differentiating documents according to their functional and specific purpose on three large, most characteristic groups: sound recordings of event nature; interview, conversations, lectures, etc.; memoirs. Thematic framework of the first group of phonodocuments is rather limited and provided generally by congresses which sound recordings which remained completely or fragmentary have quite certain historical and cultural and informative value. The most saturated in the information plan and considerable in a quantitative sense is the group of phonon documents presented in the form of separate interviews, performances, conversations, etc. They are important sources on studying of creative laboratory of writers, musicians, theatrical directors about the creativity, or records, lighting separate, most often epoch-making, events in literary, musical, cinema and theater life. The phonon documents which imprinted voices of outstanding writers, musicians, actors are really unique.

Use of audiovisual sources in teaching historical disciplines allows establishing an optimum ratio between the theory and practice and promotes adaptation of students to future professional activity.

Using the audio-visual sources as a means of learning have the strongest impact of teaching, as they provide imaginative perception of the studied material and its visual specification in the form of the most accessible for perception and memory; It is a synthesis of reliable scientific presentation of facts, events and phenomena with elements of art, since the mapping of life phenomena is accomplished by means of art (cinema - and photography, music, and others.).

It is important to note that the use of these sources is a very important technique to improve the quality of students' knowledge and encourages them to apply their knowledge in practice. The use of different channels of information (auditory and visual channels, motor perception) has a positive effect on the strength of capturing the studied material. In this and in another case the quality of teaching increases, students are interested in the subject, the formation of analytical skills, developing attention, thinking, memory and raising the level of general and professional culture. It proves that the use of audiovisual sources in the teaching process can significantly increase its effectiveness and corresponds to solving of present educational tasks, which are before the higher education.

1 Seksenbaeva G.A. *Central State Archive of Film, Photo Documents and Sound Recordings: Past and Present: Manual-Altay: Kazakh University, 2014 / -190 p.*

2 Andreev A.A. *Means of new information technologies in education: systematization and development trends. - M.: BY, 1995*

3 Kodzhaspirova G.M., Petrov K.V., *Technical training and methods of their use: Manual for high school students - M., 2001.*

4 Koval T.V. *The methodology of work with visual sources // Teaching of history and social science at school - 2006, № 10.*

5 Polat E.S. *New pedagogical and information technologies in the education system - M.: Academy, 2003. -269 p.*

6 Gordievskih V.M. *Technical means of education: Manual. / D.V. Petukhov - Shadrinsk: SHGPI, 2006. - 152 p.*

7 Kirillov N.B. *Screen arts in the system of humanitarian education: Manual. Yekaterinburg: Publishing House SIPI, 1992. 92 p.*

8 Magidov V.M. *Film as a historical source // National History. - 1992. - № 5. - P. 104-116.*

9 Pondopulo G. *Photography and Modernity: Problems of Theory. - M., 1982. - 226 p. 2. - № 5. - P. 104-116.*

Түйіндемe

Тарихи пәндерді оқытуда аудиовизуалды деректерді пайдаланудың ерекшеліктері

Сексенбаева Г.А. - т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, s.gulzira@mail.ru

Алпысбаева Н.К. – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, nurzipakz@mail.ru

Нурпеисова Б.Е. – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, bakytti@mail.ru

Мақалада үлкен интегративті әлеуетікке ие аудиовизуалды деректердің маңызы талданады, тарихи даму және мұрагерлік дәстүрлердің сабақтастығын анықтайтын ұрпақтан ұрпаққа таратылатын ақпараттардың, яғни, тарихтағы ақпараттың диахронды қозғалысын зерттеуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, деректерде бекітілген ақпарат қоғамның өткен тарихын бейнелейтін дерегі ғана емес, болашақты бағдарламалау үшін маңызды. Аудиовизуалды құжаттарды білім беру үдерісінде қолдануына баса назар аударылған. Қазіргі таңда аудиовизуалды құжаттар маңызды рөл атқарады, себебі қазіргі қоғамды бұқаралық байланыс құрал ретінде дыбысжазбалары, кинематограф және теледидарсыз елестету мүмкін емес, олардың саяси, әлеуметтік, мәдени және тарихи құндылықтары шексіз. Мақалада тарихи пәндерді оқытуда кинофото және дыбыс жазбаларының қолдану ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: аудиовизуалды деректер, кинофотофоноқұжаттар, білім беру, дерек, аудиовизуалды құралдар, студент.

Резюме

Специфика использования аудиовизуальных источников в преподавании исторических дисциплин

Сексенбаева Г.А. - д.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби, s.gulzira@mail.ru

Алпысбаева Н.К. – к.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби, nurzipakz@mail.ru

Нурпеисова Б.Е. – к.и.н., доцент КазНУ имени аль-Фараби, bakytti@mail.ru

В статье анализируются значение аудиовизуальных источников, которые обладает большим интегративным потенциалом и позволяет изучать диахронное движение информации в истории - движение информации от поколения к поколению, по существу обеспечивающее преемственность исторического развития и наследование традиций. При этом закреплённая в них информация рассматривается как источник не только о прошлом состоянии общества, но и значимой для программирования его последующей жизнедеятельности. Большое внимание при этом уделено применению данных видов документов в образовательном процессе. На сегодняшний день аудиовизуальные документы играют огромную роль и современное общество не мыслит своего существования без звукозаписи, кинематографа и телевидения, как массовых коммуникативных средств общения, политическая, социальная, культурная и историческая ценность которых неоспорима. В статье

рассматривается специфика использования кинофотофонодокументов в преподавании исторических дисциплин.

Ключевые слова: аудиовизуальные документы, кинофотофонодокументы, образование, источник, аудиовизуальные средства, студент.

ӘӨЖ 374.19

ТҮРКІЛІК ЖАЗБА ЖӘДІГЕРЛЕР ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МҰРА

Д. Мукатова - тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан Республикасы, e-mail: dana.nazar-06@mail.ru

Автор мақалада көне түркі жазба ескерткіштерінің тарихи құндылық маңызына баға беріп отырып, деректік негізде сипаттама жасаған. Сонымен қатар дала мәдениеті тарихындағы түркі жазба ескерткіштерінің рөліне автор баса назар аударған. Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеу түркі тілдес халықтардың ортақ тарихы, тілі мен діні, рухани және материалдық мәдениетінің болғандығын сипаттау үшін өте қажет. Көне түркі жазба ескерткіштерінің мәтіндеріндегі азаттық пен мемлекеттілік идеяларының маңызы зор. Түркі жазба ескерткіштердегі сыртқы саяси қарым-қатынастарға байланысты тарихи деректік материалдар Түркі қағанатының сол кезеңде Қытай, Византия, Иран, эфталиттер мемлекеті сияқты қуатты империялармен терезесі тең ел болып, Еуразия континентіндегі геосаяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды роль атқарғанын көрсете алғандығын дәйектейді. Автор әлемдік өркениеттегі түркі жазба ескерткіштерінің тарихи мәнін ашуды негізге алады. Сонымен қатар автор түркілік жазба мұралардың түркі халықтары мәдениеті мен өркениетіндегі орны мен рөлі, оны зерттеу-зерделеудің маңызы, зерттеудің негізгі бағыттары мен нысаны, олардың өзектілігі туралы мәселелерді сөз етіп, нақты деректермен сипаттаған.

Тірек сөздер: деректер, көне ескерткіштер, түркі жазуы, жазба ескерткіштер, Күлтегін

Бүгінгі таңда түркі тілдес халықтардың шығу тегінің, тарихы мен рухани мұра-ларының ортақтығы – оларға мына жаһандану заманында бір-бірілеріне жақындасып, рухани жаңаруларын, бірлесе отырып өз тарихының өткеніне терең үңіліп, өзін-өзі танып-білуін ғана қажет етіп отырған жоқ, оларға әлемдік өркениеттен өзінің орнын анықтауда да, біртұтас түркілік мәдениетті қалыптастырып, орнықтыруда да үлкен мүмкіншілік беріп отыр.

Әлемді танып-түсіну және ол туралы ұғым бүкіл халықтарға ортақ болып келетіні және ұлттық немесе жалпыадамзаттық құндылықтарға айналған сол рухани мұралар гуманистік қағидалардың сабақтастығы негізінде жасалатыны, сөйтіп, оның озық үлгілері әлемдік өркениеттен берік орын алатыны ақиқат. Ондай мұралардың көпшілігі әлемдік өркениеттің жетістіктерінің қатарына жатқанымен, жалпы түркілік өркениет пен түркілік ерекшелікті нақтылай отырып, бір негізден шыққан бірнеше түркілік ұлттардың (қазақ, қырғыз, өзбек, татар, башқұрт, саха, түрік т.б.) қалыптасуына да, олардың болашақ даму жолына да, өзіндік өркениетінің өрілуіне де негіз болды. Сонымен қатар түркі тілдес елдерге әлемдік өркениеттен елеулі орын иеленуде маңызды рөл атқарып, түркі әлемінің қалыптасуына ой-саналық (идеологиялық) әсерін тигізді. Қазіргі кезеңге дейінгі тарихшылардың, саясаткерлердің, философтардың, әдебиетшілердің басқа да зерттеушілердің зерттеу нысанына айналып отырған түркі жазба ескерткіштері түркі халықтарының мәдениеті мен тарихының ортақ мұрасы екендігі дау туғызбайды. Тіпті тек түркі халықтары мәдениетінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл дүние жүзі мәдениетінің тарихында елеулі орын алатын ондай ескерткіштердің рөлі өте құнды. Мұндай құнды рухани мұралардың қазақ елінің тарихына да қатыстылығы біз үшін үлкен мақтаныш [1; б. 89]. Б.з.б. 1 мың жылдықтың басында Орта Азия мен Қазақстан далаларын сақтар мекендеген. Сол сақтардың Солтүстік тобы түркі тілдес, ал оңтүстік тобы иран тілдес тайпалар болды. Түркі қағанаты тұсында түркі тілінің өрісі кеңейіп, негізгі тілге айналды. Бұрын иран тілі тобына енетін тілдерде сөйлейтін халықтармен аралас-құралас болып, енді түркі тілінде сөйледі. Түркі тілінің әр түрлі диалектінде сөйлейтін тайпалық ұлыстар бір-бірімен үздіксіз экономикалық, мәдени-байланыс жасап, қатысып тұрды. Түркі ескерткіштерінің ең көшелерінің бірі – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.). Алтай, Сібір, Орта және Орталық Азия жерінде V-IX ғасырларда түркілер қоныстанған кезеңдегі жазу, діни сенімдердің, әдебиет өнері, жалпы тарихын саралауда Орхон жылнамасы мен Талас аңғарынан табылған ескерткіштердің маңызы зор. Орхон-Енисей ескерткіші өзіндік қолданылу аясына қарай Орхон-Енисей және Талас жазуы деп екі топқа бөлінеді. Жалпы Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің уақыты түркілер тарихындағы «Көне түрік» дәуірінде тұспа - тұс келеді. Шығыс Түркі

құрамында өмір сүрген тайпалар осы Орхон – Енисей жазуын қолданып, осы жазу тілінде сөйлеген. Орхон-Енисей жазу ескерткіштерінің негізінен табылған жері – Орхон, Енисей, Селенгі және Талас бойы. Орхон ескерткіштеріне YІ ғ. аяғы мен YІІІ ғ. басындағы Орхон, Селенгі, Тола өзендері мен Минусинск ойпатынан табылған Құтлығ қаған (Онгин), Білге қаған, Күлтегін, Тоныкөк, Мойын Чор, Күллі Чор, Суджы ескерткіштері жатады. Енисей жазба мұраларының бұлайша аталуы тас бетіндегі сына жазуларының Енисей бойынан табылумен байланысты. Бұған қосымша кейіннен Тува мен Хакасия Краснояр өлкелерінен де осындай жазбалар табылған. Енисей жазбаларының жалпы саны – 85 шамалы. Олардың ішінде кіші – кіші жазбалармен қатар ірі текстер кездеседі. Енисей ескерткіштері көлемі жағынан негізінен шағын болып келеді. Ең үлкен 10-15 жолдан, ең кішісі 1-2 жолдан ғана тұрады. Қолданылуы жағынан Енисей ескерткіштері – ескі түрік жазуының алғашқы шығып қалыптасқан, тараған нұсқасы [2; б.165]. Бұл жазу біртіндеп Орхон өзені, одан Талас өзені өңіріне тарады. Бұл тұжырымның шындыққа жанасымдылығы жеке таңбалардың жазылу тәсілі мен жетілдірілуінен де байқалады. Енисей жазба ескерткіштерінің ең көне түрлері Минусинск ойпатынан табылған. Бұл жазбалар түркі халқы белгілі мөлшерде отырықшы болып, металл өңдеушімен айналысқанын, мәдениетті ел болғанын көрсетеді. Орхон жазуы көне түркі мұраларының ішінде қазіргі түркі тектес халықтардың бәріне ортақ көне түркі әдеби тілінде жазылған. Ол кезде сонау Сібірден бастап Орта Азия мен Қазақстан аймағы тұтастай Түркі қағандығының қол астына қараған болатын. VI ғасырдың ортасында қазіргі Солтүстік Монғолия жерінде бас құраған түркі қағандығы сол ғасырдың аяқ шенінде батысы Каспий теңізіне, шығысы Корей бұғазына дейінгі аралықты алып жатқан ұлы империяға айналды. Кейін келе Батыс Түркі және Шығыс Түркі қағандығы деп аталатын екі үлкен қағандыққа бөлініп кеткені белгілі. Солай бола тұра, V-VIII ғасырларда жартастардың беттері мен тас мүсіндерге сондай-ақ кейбір ыдыстардың желгі, түбі және қабырғаларына ойылып жазылған көне түркі жазбаларының ішіндегі ең маңыздысы – Орхон жазба мұралары. Орхон өзенінің бойынан табылған бұл ескерткіштердің ішінде тасқа қашалып жазылған 3 тарихи мұра ерекше аталады. Оның біріншісі - 731 жылы өлген хан інісі Күлтегінге, екіншісі – 735 жылы өлген Білге қағанға, ал үшіншісі – Тоныкөкке арналған ескерткіштер. Тоныкөк туралы Копенгагиндік профессор В. Томсен мен Клеменц ханымның еңбектерінен мынадай мағлұмат ала аламыз: Орхон жазбаларында көрсетілгеніндей, Тоныкөк деп табылған ескерткіште ол – үш ханның ақылшысы және Білге қағанның құдасы болған адам. Қытай жазбаларында Тоныкөк жайлы 716 жылы айтылған. Елтерістің патшалық құруында оның қосқан үдесі туралы Қытай және Тоныкөк жазбаларында толық көрсетілген. Көне түркі жазбаларын кейде «руна» жазулары деп атайды. Оның себебі: Сібірде айдауда жүрген швед офицері Страленберг пен неміс ғалымы Д.Г. Мессершмидт кездестірген құлпытастардағы өзі түсінбейтін жат жазуды өз елінің тілінде «руна» жазуы деп атаған еді. Бұл сөз термин ретінде бертін келе кеңінен таралып кетті. Орхон ескерткіштері оқиғалар мерзімі, жазу стилі жағынан ескі түркі жазуының соңғы – жаңа дәуірін танытады. Оның бер жағында Орхон жазуы, сірә, халық арасына кеңінен тараған болу керек. Күлтегін ескерткіштерінде мынадай сөйлемдер кездеседі: «Түркі салқын тиып, ел еткендерінді де мұнда бастым, жаңылып кеткендерінді де мұнда бастым. Барлық сөзімді айтар мәңгілік тасқа бастым, бұдан қарап біліңдері түркінің қазіргі халқының бектері» - дейді [3; б. 11]. Талас жазу ескерткіштеріне Талас өзені бойынан табылған 12 ескерткіш жатады. Талас өзені бойындағы Айыртау-Ой деген жерден (қазіргі Жамбыл облысы) 1896 ж. Әулие Ата уезінің бастығы Каллаур ғылымға үлкен жаңалық боп енген жазуы бар тас тапқан. Зерттеушілердің пікірінше Талас ескерткіштері YІІІ ғ. қамтиды. XYІІІ ғ. 20-жылдарында Орхон-Енисей аңғарынан табылған көне түрік жазуын көпке дейін ешкім оқи алмаған. Бұл жазудың сырын В.Томсен ашпастан бұрын Орхон-Енисей ескерткіштерінің зерттелу тарихы XYІІІ ғ. ІІ жартысында басталды. Ең алғаш 1662 ж. Орхон-Енисей жазуы жөнінде хабар еткен ғалым Витзен болатын. 1697 жылы Тобыл қаласында Ремезовтың «Сібір қалаларының шөл далалары мен таулы жерлерінің чертежі» еңбегі жарық көрген. Сол еңбекте Талас бойындағы «Орхон тасы» деген жер аталған. Орхон-Енисей ескерткіштері үлгілерінің алғашқы жарық көруі Сібірде 13 жыл айдауда болған Табберт-Страленбергтің атымен тығыз байланысты. Оның 1730 Стокгольмде неміс тілінде басылып шыққан «Европа мен Азияның солтүстік және шығыс бөлімдері» еңбегі көне ескерткіштер туралы мағлұмат береді [4; б.32]. Сондай-ақ 1721-1722 ж. Сібір өлкесін аралаған Миссершмидтің күнделігінде көне түркі жазуларының үлгілері туралы деректер келтіріледі. 1793 жылы Паллас көне түркі жазба нұсқаларының кейбір үлгілерін жариялады. Осы кезден бастап, оларды жинау, бастыру қолға алынды. «Сібір хабарлары» деген журналда Спаскийдің «Сібір естеліктерінің жазбалары» еңбегі жарияланды. Бұл еңбек латын тіліне аударылып, шетел ғалымдарына белгілі бола бастады. Осы еңбекті белгілі ғалымдар Гумбольдт пен Ремюза

жоғары бағалап, көлемді мақалалар жариялаған. Олардың орысша аудармалары 1825 ж. «Азия хабарлары» журналында бастырылған. 1887-88 ж. фин елінің ғалымы Аспелин арнаулы экспедициямен Енисей өзені бойындағы жазуларды зерттеп, қорытынды экспедиция материалдары 1889 ж. Гельсенфорте «Енисей жазбалары» деген атпен жарық көрген. Бұнда 32 жазу таңбасы, 8 фотосуреттер қамтылған. 1889 ж. Ядринцев бастаған орыс экспедициясы Монғолиядағы Орхон өзені бойынан екі үлкен ескерткіш тауып, тюркология ғылымына үлес қосқан. Олар Күлтегін мен Білге қағанға арналған ескерткіштер. 1890 ж. Гейкель және 1891 ж. Радлов басқарған экспедициялар Монғолияға барып, Орхон-Енисей бойындағы ескерткіштерді зерттеген. Осы жазулардың сырын ашып, оқып, қай халықтікі екенін анықтау ғалымдарға міндет жүктеді. Белгісіз жазуларды оқып, талдау даниялық ғалым В.Томсеннің үлесіне тиді. Ол алдымен ескерткіштегі кейбір таңбалардың басқа екінші бір таңбалармен қатар келетін және келмейтін ерекшеліктеріне назар аударды. Бұдан ол көне түркі жазуындағы дауысты дыбыстардың қолданылуына байланысты жуан және жіңішке айтылатын екі жүйе бар екендігін анықтады. 1893 ж. 15 желтоқсан күні Дания королінің ғылыми қоғамы мәжілісінде жасаған өзінің 15 беттік баяндамасында сол күнге дейін белгісіз болып келген жазулардың кілтін тауып, оның түркі халықтарының төл жазуы екендігін дүние жүзіне дәлелдеген. Томсеннің бұл еңбегін В.Розен 1894 ж. орыс тіліне аударып, бастырып шығарды.

Томсеннің екінші еңбегі 1896 ж. Гольсингфорте жарық көрген. Ол өз еңбегінде Орхон-Енисей алфавитінің пайда болуы, дауысты және дауыссыз дыбыстар туралы, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді бір-бірінен ажырататын қос нүкте жөнінде деректер берген, және YI-YIII ғ. түркі тайпалары және олардың әдет-ғұрыптары жөнінде мәлімет береді. Орыс ғалымы Радлов алғаш «Күлтегін» мен «Білге қаған» ескерткіштерінің тілі біркелкі емес, оның құрамында говорлар бар. 1912 ж. «Түркі ескерткіштерінің тілі» еңбегінде ескерткіштер тілінде 3 диалектілік ерекшеліктер бар деген. Олар: Сонымен қатар Мелиоранский да тюркология саласында 40-тан астам еңбек жазған. Соның бірі Күлтегін ескерткішін зерттегені. Ол 140 беттен тұрады. Мұнда ғалым ескерткіштердің зерттелуіне, түркі тайпаларының тарихына, дауысты, дауыссыз дыбыстардың қолданылуына, лексикалық ерекшеліктеріне, Күлтегіннің орысша аудармаларына, транскрипциясына көңіл бөлген.

Ежелгі түркілердің діни сенімдері туралы айтатын болсақ, олар Көкке және Жерге табынған. Түркі қағандары тек көк тәңірінің бұйрығымен қағандық етеді деп түсіндірілген. Мыс: Білге қаған: «түркі халқы жойылмасын, ел болсын. Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбіге қатынды тәңірі төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен, мені қаған етіп отырғызған екен»- депті өзінің таққа отыруы туралы тасқа қашалған жазуда. Түркілер тәңір бұйрығымен жеңіске жетеді не жеңіліске ұшырайды. Келесі құдай отбасы мен балалардың жебеушісі - әйел құдай Ұмай болды. XIX ғ. аяғында әйел құдай Ұмайға табыну Алтайдағы кейбір түркі тілді халықтар арасында сақталған. «Тоныкөк» жырында «Көк тәңірі», Ұмай, қасиетті Жер-су, міне осылар бізге жеңіс сыйлаған делінген[5; б.48]. Орта ғасырда барлық түркі тілді тайпалардың сенімдеріне Алтайда сақталған қасиетті тауларға табыну маңызға ие болды. Ежелгі түркілер қаған тегінің жебеушісі, рухы саналған қасиеті Өтіккен сұлбасын яғни Хангай тауларын ерекше пір тұтқан. Ондағы ата-баба үңгірінде түркі аңызы бойынша бәрі сол үңгірде түркілердің ата-бабаларын дүниеге әкелген, бұған қаған жылына 1 рет құрбандық шалған. Түркілердің наным бойынша жерді, суды, орман-тауларды рухтар жайлаған. Олардың сенімі бойынша өлгеннен кейін адам жаны көшеді делінген. Ежелгі түріктер өлген адамды шаман рәсімі бойынша жерлеген. Яғни биік жерге киіз үй тігіп, өлікті сол үйге қойған. Сол маңайға құрбандыққа әкелген малды байлаған. Өлген адамның туыстары жылап, бетін тілгілеп, шашын жұлып өлік жатқан үйді 7 рет айналатын болған. Сонан соң өліктің киім – кешегін, барлық заттарын денесімен бірге өртеген. Кейін күлін жинап, жерге көметін болған. Түріктер отты киелі құбылыс есептеп, оны пір тұтқан. Зұлымдық әкелетін рухтарды отпен тазалап, аластайтын діни ғұрып болған [6; б.235]. «Білге қаған» (683-734) ескерткіші 1889 ж. Монғолиядағы Орхон өзені бойындағы Эрдени Цэу монастырының жанынан Ядринцев тапқан. Білге қаған Қапаған қаған қайтыс болған соң таққа отырған Құтлығ қағанның үлкен ұлы. Ескерткіштегі жазуды жазған қағанның туысы Иоллығ Тегін делінеді.

«Тоныкөк» ескерткішін 1897ж. Селенгі өзені бойынан Д.Клеменц тапқан. Тоныкөк - үш қағанның, 692 жылы қайтыс болған Құтлығтың, 716 жылы қайтыс болған Қапағанның және 734 жылы қайтыс болған Білгенің әскери кеңесшісі болған. Ол табғаш елінде оқып, тәлім-тәрбие, әскери білім алған. Зерттеушілердің пікірінше Тоныкөк 716 жылдан кейін қайтыс болды деп жорамалданады. Ескерткіштегі жазуды жазған Тоныкөк. Әйтсе де жыр жазылу стилі, композициялық құрылымы, идеялық мазмұны жағынан «Күлтегінге» ұқсас. «Күлтегін» жырында негізгі нәрсе – Күлтегіннің ерлігі болса, «Тоныкөк» жырында автор сол шайқаста жеңіске Тоныкөктің ақыл-айласы арқасында ғана жеткен-

дігін көрсетеді. Жырдың басты қаһарманы түркілердің дана қарты Тоныкөк[7; б.57]. Қазақ халқының құрылуына негіз болған ру-тайпалар ол замандарда қазіргі Қазақстанды, Орта Азияны, Оңтүстік–шығыс Сібірді, Орталық Азияны, Еділ бойын, Каспий жағалауларын мекен еткен. Олар өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының төл құрамына енген ру-тайпалармен аралас өмір кешкен. Сөйтіп, экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірі бір-бірімен өзара тығыз байланысты болған түркі тілдес халықтардың әдебиеті де ортақ болды[8; б.119]. «Күлтегін» (684-731) ескерткіші «Білге қаған» ескерткішімен қатар бір жерде табылған. Орта Азияның түркі тайпалары руна жазбаларды қолданған, ал араб алфавитіне кейінірек, ислам дінінің енуіне байланысты көшкен. Біздің ендігі әңгімеміз ежелгі мәдениет ескерткіштерінің бір кереметі, бүкіл әлемге әйгілі болған ақын тас, жыршы тас – Орхон ескерткіштері (VIII ғ.) жайында болмақ. Бұл ескерткіштер Орхон, Енисей өзендерінің (Сібірдегі) бойынан (мұндай жазбалар Қазақстан жерінен де көптеп табылған, солардың ең көлемдісі Талас ескерткіші) табылған. Оларды алғаш тапқандар: швед офицері Иоганн және орыс ғалымы Н.М.Ядринцев (XVIII–XIX ғғ.). Көздің жасымен, жүректің қанымен құлпытастарға қашалып тұрып жазылып, қаймағы бұзылмай бізге жеткен осы бір ғажайып руналық тасқа ойылып жазылған жазуларды ғылымда руналық жазулар деп атайды. Ол жазуларда VII ғасырдың іргелі мемлекеті – Түркі қағанатының құрамындағы толып жатқан рулардың өзара есепсіз жауласуы, жорықтары мен соғыстары суреттеледі. Бұл ескерткіштердің басты кейіпкерлері – хандар, бектер, тектілер туралы баяндауынан сол кездегі тұрмыс жайлы түсінік те аламыз. Ескерткіштердің авторлары сол жазуларда есімдері аталатын Йоллығ-тегін мен Тоныкөк деген болжам бар. Оларды елдің тарихын, тағдырын толғап айтушы ежелгі ақын-жыраулар өкілдері деуге болады.

Күлтегіннің ерлігінің арқасында түркі халқының: "Кедейі бай болды", "азы көп болды", – деген сияқты жолдардан жырдың түпкі мұраты ел бірлігі мен оның бақытты өмірін аңсау екенін аңғару қиын емес.

Бұдан шығатын қорытынды – қазақ халқындағы бай жыр дәстүрінің негізі сол Орхон ескерткіштерінде қаланған. Орхон ескерткіштері – алғашқы ерлік жырларының бірі. Бұған тағы бір дәлел – жырда Білге Қаған, Күлтегін батыр, Тоныкөк жырау сияқты кейіпкерлер образдық дәрежеге жеткізіле жан-жақты суреттелген. Білгенің жырда қайда, қандай жорықтарға барғаны, қандай, қаншалықты ерлік көрсеткені толық суреттеледі, ол халықты жинап ұйымдастырушы ретінде бейнеленеді. Білгенің іс-әрекеттері ғана емес, көңіл-күйі де баяндалады. Ол дұшпандар салған іріткіге еріп, қырылып-жойылып бара жатқан халқына қатты назаланады[9; б.112]. Жырда Күлтегін бейнесі үнемі өсу үстінде болады. Күлтегін – түркі халқының ерлік сипаттарын бойына дарытқан жиынтық образ. Оның тұлғасында бір кездерде жалпақ даланы еркін билеген түркі тайпаларының өршіл, қайтпас мінезі бар. Оның тұлғасында халықтың сондай батырым болса деген арманы бар. Жырда батыр мерт болғанда, қазасына досы ғана емес, дұшпандарының да қосыла жылауының кең суреттелуі халықтық бұлжымас ерлік дәстүрлерді қасиеттейтінін дәйектей түседі. Жырдағы Тоныкөк көптеген қағандарға кеменгер ақылгөй болумен бірге небір жорықтардың куәгері, ізінше сол жорықтар жайында жырлар тудырып, тасқа қашатып жазғызған автор екені де байқалады. Сөйтіп, Тоныкөк әрі батыр, әрі ақылгөй, әрі жырау бейнесінде сомдалады.

Қорыта айтқанда, Күлтегін, Білге Қаған және Тоныкөк ескерткіштері (Орхон-Енисей) – мазмұны мен түрі жағынан ежелгі түркі халықтарына ортақ көркем туындылардың үлгісі болумен бірге, ол қазақ халқының асыл қазынасына енетін тарихи мұра.

1 Бартольд В.В. Соч., 5.-М., 1968.-С.45

2 Бейсенбайұлы Ж. Бітігтастағы Білге танушы «Егемен Қазақстан» 2002, 28 сәуір.-б.3

3 Ертедегі қазақ әдебиеті, Хрестоматия, Күлтегін. (кіші жазу) Алматы, 1967, б.29

4 Есенқұлов Е. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. Алматы, 1976. 10б.

5 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Алматы, Ана тілі 1991.- б.225

6 Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы, Жазушы 1990.-б.210

Ибраев Ш., Бахадырова С., Рахымов Б. Түркі халықтарының фольклоры. – Астана, 2009. – 432 б.

7 Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. 5 томдық. – Алматы, 1961. – 1. т. – 201 б.

8 Әуезов М. Шығармалар жинағы (мақалалар, зерттеулер). – Алматы: Жазушы, 1979-1980. – 234 б.

9 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ат-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Хант, 1998.-б.238

Резюме

Древние тюркские памятники и национальное наследия

Д.Мукатова – доктор исторических наук, КазНПУ им. Абая **e-mail:** dana.nazar-06@mail.ru

В статье характеризуется древнетюркские памятники как исторические источники. Древние тексты надписей важность идей свободы и государственности. В статье рассматривается историческое значение древнетюркских письменных памятников. Автор далее уделяет внимание воспитательное значение этих источников. Роль как исторических ценные идеи в памятниках государственного значения. Внешние политические отношения исторических материалов, связанных с турецкой империи в тот же период в Китае, Византии, Ирана, а также состояние эфтолит равна крепкими империями и страна играет важную роль в поддержании геополитической стабильности на евразийском континенте получения.

В этом контексте, автор мировой цивилизации основано на открытии исторического значения письменных источников.

Ключевые слова: древнетюркские памятники, древние тексты, памятники, источники.

Summary

Ancient tyurkskie monuments and a National naslediya

D.Mukatova – Doctor of History, Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University

e-mail: dana.nazar-06@mail.ru

In this article, the author describes the historical traditions of the Turkic-speaking scripts. In written inscriptions proved a stable geo-political relations with developing countries such as China, Byzantium, etc. The author also founds the historical value of the Turkic-speaking world civilization written inscriptions. The paper considers the role of Turkic written monuments in stanovlenii culture, their importance in the civilizations of the Turkic peoples. Identify key trends and challenges of the study. Eurasian continent had played an important role in ensuring stability in the geopolitical context. Author of the global civilization based on the opening of the historic significance of written records. As well as the author of the Turkic peoples of the written heritage of Turkic culture and civilization and explore the importance of the study of the role and place of the main areas of research and form their questions about the relevance of the word to describe specific data.

Key words: Ancient monuments, ancient texts, monuments, sources.

УДК: 94(574) «1921/56»:002.2

**ҚР ОММ-НЫҢ 1740-ҚОР ҚҰЖАТТАРЫ КЕҢЕСТІК ЦЕНЗУРА ТАРИХЫНЫҢ
ДЕРЕККӨЗІ РЕТІНДЕ**

К.М. Рүстем – Абай атындағы ҚазҰПУ аға оқытушысы, PhD доктор, kamshat_rustem@mail.ru

Кеңестік цензураның қоғамда атқарған рөлін, жүйесін, қызметін, патшалық цензурадан ерекшелігін айқындайтын тағы басқа белгілерін зерттеуде негізгі деректердің тобын мұрағаттық құжаттар құрайтыны белгілі. Ал осындай құжаттардың топтамасы, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағатында сақталған 1740-қор арнайы мекеменің қоры болып табылады. Бұл мақалада осы қордың деректік маңызы мен онда сақталған құжаттарға деректанулық талдау жасалынады. Сондай-ақ, қорда сақталған істерге деректанулық сыныптау жасалынып, оның кеңестік цензура тарихын зерттеуде берер мағұлматы мол екені айқындалды.

Түйін сөздер: мұрағат, қор, дерек, құжат, Главлит, цензура.

Қазақтың өткен тарихын зерделеуде ғалымдар археологиялық, этнографиялық тарихи мұралармен қатар, мұрағат мекемелерінде сақталған жазба, аудиовизуалды және т.б. құжаттар топтамасында қолдана отырып, тарихи оқиғаларға объективті баға беруге мүмкіндік алады. Мұрағат, яғни архив дегеніміз көптің мүлкі, халықтың рухани қазынасы, ұлттық байлығымыздың, шежіре – тарихымыздың бұлақ көзі болып табылады. Ол үкімет бақылауындағы мемлекеттік мұра [1].

Зерттеуші ғалымдар атап өткендей «Қазақстанның мұрағаттық мекемелері – біздің тарихымыздан көрініс беретін құжаттық мұраларды сақтайды. Мұрағаттардың қызметі тарихи, мәдени ескерткіштерімізді сақтап қана қоймай, қоғамның және мемлекет азаматтарының талаптарына сай өткен тарихи оқиғалар мен фактілерді тануға, оларды түсінуге мүмкіндік беру болып табылады. Мысалы С.В. Рождественскийдің пікірінше «тарих ғылымының дамыту үшін – бұрын қолданылмаған дерек көздерінің жаңа түрлерін қолдану керек»[2]– деген тұжырымға қосыла отырып, Кеңестік дәуірдегі цензура мәселесіне қатысты ҚР ОММ қорындағы құжаттардың деректік маңызын айқындауға тырыстық[3].

Мұрағаттық эвристиканы жүргізуде мұрағатқа құжаттардың топтастырылу (өткізілу) заңдылықтары ескерілді. Мемлекеттік мекемелердің іс-қағаздарын қалыптастыру және сақтауда олардың ведомстваға жататыны маңызды рөл атқарады. Яғни №1740 қор арнайы мекеменің қорын құрайды.

Бұл қорда ҚазГлавлиттің 1936-1959 жж., 1944-1961 жж., 1952-1975 жылдар аралығында қоғамда атқарған қызметі туралы мағұлмат беретін үш тізімдеме тіркелген. Главлиторталықта 1922 жылдың алтыншы маусымында [4, с. 82], ал Қазақстанда осы жылдың 1-ші желтоқсанында [5, 243-244 б.] құрылған. Алайда, ҚазГлавлиттің арнайы қорында 1922-1936 жылдар аралығындағы Қазақстан территориясында КирГлавлит, ҚазГлавлит атты цензуралық мекеменің құрылу тарихы мен атқарған қызметі жөніндегі мәліметтер кездеспейді. Сондықтан да, 1922-1936 жылдардағы тарихи оқиғаларды қайта қалпына келтіруге қажетті мағұлматтарды, мұрағатта сақталған басқа қорларда жүргізген ізденістер нәтижесінде қол жеткізуге болады. Жалпы мұндай көріністің Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар Ресей мұрағаттарында да орын алғаны белгілі [6]. Біздің ойымызша, мұндай мәселенің туындауында – ҚазГлавлит атты цензура мекемесі қызметінің Қазақстан аумағында жүйеленіп жолға қойылуы мен Қазақстандағы мұрағат ісінің жолға қойылуымен ерекшеленеді [2, с. 168].

Алғашқыда Халық ағарту комиссариатының бір басқармасы ретінде құрылған, ал кейіннен ҚазКСР Халық комиссарлар кеңесі жанындағы жеке бөлім болған Главлит [7]– «Әдебиет пен баспа істері жөніндегі Жоғарғы Басқарма» [8] болса, ал 1932 ж. 5 маусым мен 1953 ж. 14 наурызы аралығында «ҚазКСР Министрлер Кеңесі жанындағы Әдебиет пен баспа істері жөніндегі Жоғарғы Басқарма», 1953 ж. 15 наурызы мен 1953 ж. 7 қазаны аралығында «ҚазКСР Ішкі істер Министрлігінің ІІ-ші Жоғарғы Басқармасы», 1953 ж. 8 қазаны мен 1963 ж. 3 қараша айы аралығында «ҚазКСР Министрлер Кеңесі жанындағы баспа ісінде әскери және мемлекеттік құпияны сақтайтын Жоғарғы Басқарма», 1963 ж. 4 қараша мен күні бүгінге дейін (ескерту: қор құжаттарының тізімдемесі 1975 ж. аяқталады – авт.) ҚазКСР Министрлер Кеңесінің баспа ісі бойынша Мемлекеттік комитетінің баспа ісінде әскери және мемлекеттік құпияны сақтайтын Жоғарғы Басқармасы» [9]– деп атаулары өзгеріп отырғанымен, ол КСРО ыдырағанға дейін өмір сүрген цензура мекемесі болды деп нақ айта аламыз.

XX ғасырдың соңында орын алған саяси өзгерістерге орай, Главлит біраз уақыт баспа ісі мен басқа да ақпарат құралдарында мемлекеттік құпияны сақтайтын Жоғарғы Басқарма (ГУОТ) деп атауын өзгертіп, 1991 ж. КСРО ақпарат және баспа ісі министрлігі жанындағы БАҚ та мемлекеттік құпияны қорғау Агенттігі болып атауын өзгерткен. Негізінен цензура тарихын зерттеген зерттеушілер Главлит КСРО ыдырағаннан кейін өз қызметін тоқтатты деп тұжырымдар айтады.

Жалпы аталған қорда төмендегідей істер сақталған:

- «ҚазГлавлиттің бұйрықтары мен циркулярлары, ақпараттық хаттары;
- мәжіліс хаттамалары;
- тоқсандық және жылдық есептері;
- жылдық қаржы істері бойынша есептер;
- алдын ала және кейіннен жүзеге асырылатын цензуралық қадағалаудың есептік мәліметтері;
- Қазақстанда атқарылған цензуралық жұмыстар жөніндегі баяндау жазбасы;
- істерді алғаны және өткізгені жөніндегі актілер;
- құнды құжаттық материалдарды жойғаны жөніндегі актілер;
- бірқатар Қазақстандық авторлардың өлеңдері мен шығармаларының қолжазбалары;
- ҚазГлавлиттің КСРО Главлиті арасында Қазақстанда цензура жұмысын ұйымдастыруға байланысты жүргізген хат алысулары;
- ҚазГлавлиттің құрамы жөніндегі штаттық кестесі;
- қызметкерлердің құрамы мен жалақылары жөніндегі есебі (1954-1958 жж.);
- ҚазГлавлиттің цензураға қатысты партиялық және т.б. кеңестік мекемелермен жүргізген хат алысулары.

Осылардың ішінде ең маңыздысы еңбектерді қолданыстан алып тастау, яғни алдын-ала және кейіннен жүзеге асырылатын цензура нәтижесінде, жарияланбай қалған немесе жарық көргеннен кейін көпшілік қолданысынан алынып тасталған әдебиеттер жөніндегі мәліметтердің біршама болса да сақталуы [10].

Қорда сақталған құжаттармен танысу барысында ҚазГлавлиттің жұмысының «жемісті» кезі XX ғасырдың бірінші жартысы екені анық байқалады. Себебі, XX ғасырдың екінші жартысында бірінші жарты жылдықта қабылданған кейбір бұйрықтардың күшін жойғаны жөніндегі ҚазКСР жанындағы Баспасөздегі әскери және мемлекеттік құпия Бас басқармасының бастығы А. Шалабаевтың [11] қол қойған бұйрықтарынан көруге болады. Алайда мұнымен қадағалау ісі тоқтап қалды деген пікір

жасаудан аулақпыз. Жалпы тарихтан белгілі жайт, бұл – сталинизм кезеңінде қоғамдық сананы қалыптастыратын және қоғамға өзгеріс жасайтын оқыған зиялы қауым өкілдерінің саяси қуғын-сүргінге ұшырауының бірнеше толқынға ұласуы еді. Мұны зерттеуші ғалым К. Нұрпейісов алты кезеңге бөліп қарастырған [12].

Құжаттармен жұмыс жасаудағы негізгі проблемалардың бірі оларды сыныптау. Деректану ғылымында сыныптау – деректердің типтері мен түрлерін, олардың тарихи шындықты бейнелеу ерекшеліктерін зерттейтін маңызды таным міндетін атқарады. Сыныптау дегеніміз – көптеген объектілерді айқын логикалық топтарға бөлу, деректі белгілі тәртіпке келтіру, олардың өзіндік белгілері мен қасиеттерін, ерекшеліктерін айқындау және сол ерекшелік белгілеріне қарай топтастыру. Бүгінгі таңда деректану ғылымында сыныптау мәселесі бірқатар ғылыми еңбектерде арнайы қарастырылған. Құжаттарды сыныптау мәселесіне ауқымды тоқталған авторлар Н.Н. Маслов пен В.В. Степанов [13] есімдерін атауға болады. Деректерді түрлерге, типтерге бөлу, олармен жұмыс істеу сатылары В.П. Данилов [14], В.В. Фарсобин [15], В.И. Буганов [16], Л.Н. Пушкарев [17] сияқты авторлардың еңбектерінде де біршама ашылған. Мысалы, В.В. Фарсобин өз еңбегінде сыныптау мәселесін «тарихи дерек» түсінігімен бірлікте қарастырған.

Қазақстандық ғалымдар арасынан деректерді сыныптау мәселесіне арнайы Қ.М. Атабаев тоқталды [18], автордың деректерді сыныптау, оған деректанулық талдау жасаудың әдіс-тәсілдері туралы зерттеулері мұрағат құжаттарын деректанулық тұрғыдан талдауда негіз бола алады.

Сондай-ақ, деректерді мазмұнына қарай сыныптауда да бірқатар қиындықтар туындайды. Мысалы, мұрағат құжаттарына қатысты алсақ, біріншіден, мұрағат құжаттары өз қызметі барысында мазмұны, мақсаты, сипаты жағынан әртүрлі мәселелерді бірден қарастырады. Саяси өмір, идеологиялық жұмыс, халық шаруашылығы, мәдениет, ішкі не, сыртқы саясат, партиялық, кеңестік құрылыс мәселелері – бір ғана құжат мазмұнында орын алуы немесе керісінше бір отырыс барысында жарық көрген бірнеше құжатта жариялануы мүмкін. Сондықтан, мазмұнына қарай топтастырғанда бойына әртүрлі бағыттағы бірнеше мәлімет жинақтаған бір дерек әр мәселеге сай қайталанып отыруы мүмкін. Сонымен қатар, мазмұны жағынан бір-біріне жақын деректер зерттеудің әртүрлі әдіс-тәсілдерін талап етуі мүмкін. Бұл да өз кезегінде деректанулық талдауды күрделендіреді. Сондықтан да мазмұнына қарай топтастыру маңызды шарттардың бірі бола тұра, деректі ғылыми пайдалануда қиындық тудыратындықтан сыныптаудың негізгі түрі бола алмайды.

Деректерді түріне қарай сыныптаған Л.Н. Пушкарев, ең алдымен деректердің негізгі және басты типтерін – құжаттық және баяндаушы (повествовательный) деп екіге бөле отырып, жазба деректерді сыныптаудың кескіндік циклдік және сызықтық жүйелерін жасап шығарған. Соған қарамастан, автордың құжаттық және баяндаушы деректер арасындағы айырмашылықты: «егер дерек өзі пайда болғанға дейінгі өткенді көбірек баяндаса, ол – баяндаушы дерек, ал егер деректе өткен оқиға тек қана тіркеліп, ол туралы ашық баяндалмаса, ол-құжаттық дерек» деп көрсетеді. Мұрағат құжаттары бір мекеменің қызметі барысында қалыптасқан құжаттар болғандықтан, олар түрлік жағынан іс жүргізу құжаттарына жатады.

Кейбір мұрағат құжаттарымен айналысқан зерттеушілер оларды іс-қағаздарға жатқызып, сегіз түрін көрсетеді. Біріншісіне – ұйымдастырушылық бағыттағы құжаттар жатқызылған. Олардың бастылары – ережелер, жарғылар, келісімдер. Ұйымдастырушылық құжаттар қандайда болмасын бір істің атқарылу ретін, құрылымын, артықшылығын, түрлері мен жүзеге асыру ретін анықтауға көмектеседі. Нұсқаулық құжаттама деп аталған екінші топқа шешімдер, үкімдер, циркулярлар сияқты құжат түрлері жатқызылған. Бұл бағыттағы құжаттар, ұйымдастырушылық құжаттардың жалғасы ретінде басқарушылық жұмыстардың жүзеге асуын көрсетеді. Ал, хаттамалар мен стенограммалар ұйымдастырушылық-нұсқаулық құжаттардың ерекше түрі ретінде үшінші топқа топтастырылған. Төртіншісі – мекемелердің ағымдағы хат алмасулары, яғни хаттар, жеделхаттар және тағы сол сияқтылар. Жоспарлық құжаттар – бесінші, тіркеулік сипаттағы құжаттар алтыншы, бақылау құжаттары – жетінші, есептер – сегізінші топтарға топтастырылған. Құжаттарды былайша топтастырғаны, әр құжат жеке-жеке талданады. Ал, А.А. Құлшанова мұрағат құжаттар кешенін: «нормативті, ұйымдастырушылық-нұсқаулық, есептік-мәліметтік және жеке сипаттағы құжаттар» – деп төрт топқа бөліп қарастырады [19]. Автор, нормативті құжаттарға декреттерді, қаулыларды, ережелер мен съездер материалдарын жатқызса, хаттамалар, үкімдер, циркулярлар, нұсқауларды нұсқаулық мәліметтерді қамтығандығынан шыға отырып, ұйымдастырушылық-нұсқаулық топ құжаттарына жатқызған. Ал, үшінші топқа есептік-мәліметтік деп өз аты айтып тұрғандай, есептер, баяндамалар, шолулар, құжаттарға негіз болған материалдар, анықтамалар, түсініктеме хаттар, өзара хат алмасулар сияқты

есептік сипаттағы құжаттарды жатқызған. Олар, белгілі бір уақыт аралығына қатысты қорытынды материалдарды қамтиды. Жеке сипаттағы құжаттарға хаттарды, басшы ұйымдарға жазылған өтініштерді жатқыза отырып, «жеке сипаттағы құжаттар, арнайы құжаттарда тіркелмеген көптеген тың мәліметтер береді. Оларда автордың жеке қасиеттері, оның азаматтық ұстанымы, саяси көзқарасы бейнеленеді» – деген қорытындыға келген. Ғылыми негізге құрылған аталмыш сынып-таулардың барлығы мұрағат құжаттарымен жұмыс істеуде үлкен маңызға ие.

Қордың материалдарымен таныса отырып, құжаттардың атқарған функцияларына қарай ішкі сыныптау жүргізілді, яғни белгілі құрылымдыққа жататындығын ескере отырып қордағы құжаттарды төмендегі топтарға бөлдік:

Бірінші топ – нормативтік құжаттар:

- нұсқаулық мәліметтер;
- ҚазГлавлиттің баяндамалары бойынша қарарлар;
- ҚазГлавлиттің циркулярлары, бұйрықтары.

Екінші топ – статистикалық құжаттар:

- әскери цензура бөлімі мәліметтерінің көшірмесі;
- алдын-ала жүргізілген цензура бойынша жасалған түзетулер және кейіннен жүзеге асырылған қадағалау барысында шығармаларды қолданыстан алу және уақытша жарияламау жөніндегі мәліметтері;

– ҚазГлавлит органдарының кітапханалар мен кітап сататын дүкендерді тексеру барысында саяси ескірген, троцистік-зиновьевтік, контрреволюциялық т.б. әдебиеттерді айналымнан алу мен уақытша қолданыстан алу жөніндегі актілері.

Үшінші топ – есептік құжаттар:

– жүргізіліп жатқан цензура жұмысының жағдайы жөнінде БКП (б) аймақтық комитетке жазған баяндама хаттары;

– ҚазГлавлиттің кітаптарды айналымнан алу жөніндегі анықтамалары;

– баспа ісінде әскери құпияны сақтау жөніндегі КСРО ХКК атқарушысына жіберілетін облиттер мен ҚазГлавлиттің тоқсандық есептері;

– алдын-ала цензура барысында жасалынған аса қажетті сызбалар мен кейіннен жүзеге асатын цензураның «А» және «Б» литерлер тізімі бойынша анықталған әдебиеттерге байланысты атқарған істері жөніндегі мәліметтері.

Төртінші топ – қадағалау ісін (цензураны) жүргізгені жөніндегі құжаттар:

- Қазақстандағы цензура жұмысының жағдай жөніндегі есептер;
- ҚазГлавлиттің орталықа берген баяндамалары;
- мерзімді баспасөзді қаржылай қамтамасыз ету және жою жөнінде жазысқан хаттар;
- мерзімді баспасөздер жөніндегі есептер мен пікірлер;
- Қазақстанда дінге қарсы жүргізілген насихаттар жөніндегі ақпараттар т.б.

Қорыта айтқанда, мұрағат қорындағы құжаттардың репрезентативтілігін анықтай отырып, мұрағат материалдары басқарушылық шешімдерді, яғни оларды қабылдау немесе іске асыру сияқты мәселелерді көрсететін құжаттар тобын құрайды. Және құжаттардың мазмұнына қарай кеңестік цензура мәселесін зерттеуде біршама проблемалардың тарихи мәнін ашып көрсетеді деген ой түйге болады.

1 Сариева Р. Мұрағат шежірелері – ұлттық мұра // Жалын. – 1998. – № 5-6. – 3-9-б.

2 Хасанаева Л.М. Деятельность центрального архива Казахстана в 20-30 –годы XX в. //Материалы международной научно-практической конференций «История социально-экономических и политических катаклизмов: теоретико-методологические осмысление» в рамках традиционных «Бекмахановских чтении». Алматы, 6-7 апреля 2012. – С. – 165-170

3 ҚР ОММ. 1740-қор.

4 Блюм А. За кулисами «Министерства правды»: тайная история советской цензуры 1917-1929. – С-Пб.: Гуманитарное агентство «Академический проект», 1994. – 320 с.

5 Ахметов Қ.Ә. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстан мәдениеті («Мәдени революцияның» концепциясы, идеологиясы, жүзеге асырылуы): тарих ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2002. – 313 б.

6 Блюм А.В. Советская цензура эпохи большеготеррора. По материалам секретных бюллетеней Главлита СССР//<http://www.opentextnn.ru> – 20. 06. 2012

7 ҚР ОММ. 1740-қор, 3-тізбе, 4-іс.

8 ҚР ОММ. 81-қор, 1-тізбе, 557-іс.

9 ҚР ОММ. 1740-қор, 3-тізбе.

10 ҚР ОММ. 1740-қор, 1, 2, 3-тізбелер.

11 ҚР ОММ 1740-қор, 1-тізбе, 26-іс.

12 Нұрпейіс К. 30-шы жылдардың басындағы саяси қуғындаушылық және Нәзір Төреқұлов // Кеңес Нұрпейіс. Тарихи тұлғалар / жауапты ред. Б. Аяған. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2007. – 34-36-б.

13 Маслов Н.Н., Степанов З.В. очерки источниковедения и историографии истории КПСС. – М.: Издательство Ленинградского университета, 1974. – 304 с.

14 Данилов В. П. История крестьянства России В XX веке. Избранные труды: В 2-х ч. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – Ч. 1.–863 с.

15 Фарсобин В.В. Источниковедение и метод. –М.: Наука, 1983. – 232 с.

16 Буганов В.И., Туркан Г.А. Актуальные проблемы источниковедения истории СССР // Вопросы истории. 1977. – №3. – С. 3-16.

17 Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: МГУ, 1995. – 195 с.

18 Атабаев Қ. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2002.- 172 б.

19 Кульшанова А.А. Документы Центрального государственного архива и Архива Президента Республики Казахстан по политике коренизации вКазахстане (1920-1936 гг.) как исторический источник: дис...канд. ист. наук. –Алматы, 1999. – 144 с.

Резюме

Документы фонда 1740 центрального государственного архива республики Казахстан как источники истории советской цензуры

К.М. Рустем – старший преподаватель КазНПУ им. Абая, доктор PhD, kamshat_rustem@mail.ru

Без сомнения архивные документы являются основными данными в комплексном исследовании советской цензуры, а именно её роли в обществе, системы, функций, отличии от царской цензуры, и т.д. Коллекцией таких документов является 1740-фонд - специальный фонд при Центральном Государственном Музее Республики Казахстан. В данной статье рассматривается важность фонда с точки зрения источниковедения, и даётся источниковедческий анализ хранящихся документов. Также, в результате классификации дел хранящихся в фонде, удалось выявить огромный запас информации для исследования истории советской цензуры.

Ключевые слова: архив, фонд, источник, документ, Главлит, цензура.

Summary

documents of fund 1740 of central state archive of the republic of Kazakhstan as sources of soviet censorship's history

Rustem K.M. – PhD, Senior Lecturer at Abay Kazakh National Pedagogical University, kamshat_rustem@mail.ru

Needless to say, the archive documents are the basic data in a comprehensive study of Soviet censorship, namely its role in society, the system, functions, distinctions from tsarist censorship, etc. Collection of such documents is the 1740 Fund – a special fund at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. This article discusses the importance of the fund in terms of source studies and source analysis are given to stored documents. In addition, because of the classification of cases stored in the fund, it was investigated large amount of information for studying the history of Soviet censorship.

Keywords: archive, fund, source, documents, Glavlit, censorship.

«ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ» ЖЫРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ СЮЖЕТТІК ДЕРЕКТЕРІ

Толеубаева К.М. – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы (kmt_1952@mail.ru)

Мақалада автор «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры қазақтың ғашықтық жырлары ішіндегі ертеректен келе жатқан және қазақ арасына өте көп жайылған түрі болғандықтан тарихи дерек көзі ретіндегі маңызы зор екендіне тоқталады. Автор ғашықтық жырлардың сюжеттік дерек ретіндегі орны мен рөлін ашып қарастыруға бағыттаған. Әр ғасырда, әр түрлі ортада адам қауымының алған тәрбие, сана-сезім, салт-дәстүр, білім, дүниетаным дәрежесіне қарай махаббат әр алуан болып жырланған. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры жанр жағынан алғанда лиро-эпикалық жырларының ішінде оқиғасы, эпикалық дәстүрлері, этнографиялық болмысы жағынан ерекше орын алатын жыр. Автор «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының эпикалық дәстүрлері, этнографиялық болмысы, қырлары, атаулары жырдың жанр ерекшелігімен тығыз байланысты екендігін атап өткен. Жырдың ерекшеліктерін құрайтын құбылыстар алуан түрлі, күрделі әрі мол. Жырдың айналасындағы фольклорлық және этнографиялық іс-әрекеттердің, қарым-қатынастардың әрқайсысына байланысты толып жатқан тарихи деректер, эпикалық дәстүрлер мен этнографиялық болмыстар анық көрінеді.

Түйін сөздер: жанр, лиро-эпос, салт-дәстүр, этнография, жыр, аңыз, фольклор, батырлық жыр, ғашықтық жыр.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының эпикалық дәстүрлері, этнографиялық болмысы, қырлары, атаулары жырдың жанр ерекшелігімен тығыз байланысты. Жырдың ерекшеліктерін құрайтын құбылыстар алуан түрлі, күрделі әрі мол. Жырдың айналасындағы фольклорлық және этнографиялық іс-әрекеттердің, қарым-қатынастардың әрқайсысына байланысты толып жатқан тарихи деректер, эпикалық дәстүрлер мен этнографиялық болмыстар анық көрінеді.

Жырдың қазақ арасында көп айтылатын ғашықтық жырларынан ерекшеленетін жерлері көп. Бірінші ерекшелігі, «Қозы Көрпеш» жырында суреттелетін еңбек процесімен, Қозы мен Қодар сияқты малшылардың бейнесімен ерекшеленеді. Ал «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» жырларында бұлар жоқ. Жібек пен Айман феодалдық қоғам тәртібімен қаншама жанжалдасса да, өздерінің «еркіндік» арманын сол қоғамның өз шеңберінде шешеді. Ал Қозы мен Баян феодалдық салтпен келіспей, өздерінің азатшылдық күресі жолында мерт болады.

Екінші ерекшелігі – ол «Қыз Жібек» сияқты тек қазақтың өзіндік қана сюжеті Қазақстаннан басқа ұйғыр, якут, тілеуіт, башқұр, барабы татарлары арасында бар. Бұл жыр да халықаралық сюжетке айналған. Мұндай белгілер «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» сияқты жырларда жоқ. Жоғарыда аталған белгілер «Қозы Көрпеш» жырының терең халықтығының, ұлы эпос болып табылатындығының белгісі.

Үшінші ерекшелігі – оның сюжетіне, қай жерде, қай заманда пайда болған, жыр мазмұнындағы аңыз бен тарихи өмір шындығының қарым-қатынасы қандай болуында. Осы тарихи жағдайларды ескере отырып, ойымызды түйіндейтін болсақ, «Қозы Көрпеш» жырының, сөзсіз, қазақ жерінде, қазақ арасында пайда болғандығын айта аламыз. Жырдың тарихы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, іс-әрекеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, дүниетанымы сияқты этнографиялық көріністермен және қазақ жерінің бай табиғатымен ұштасып жатқандығы жырдың тарихилығы мен өмір шындығы.

Төртінші ерекшелігі – оның этнографиямен тығыз байланыстығы. Жырда этнографиялық қырлар мен болмыс айқын суреттеледі. Мұны еңалдымен жырда суреттелетін қазаққа тән бақташылық, көшпелі өмір суреті, адам, орта, ел-ру, мекен, жер-су аттары мен атаулары дәлелдейді. Сонымен бірге жырды туғызған географиялық орта қазақтың кең қонысы – Сарыарқа мен Жетісу аймағы екендігі айрықша көзге түседі.

Бесінші ерекшелігі – ол жырдың ұлттық – қазақ сюжеті болғандығы. Атап айтқанда, туған жер, атамекен-қоныс, қыстау, көш, тау сияқты этнонимдер мен оронимдер атаулары географиялық ортаны аңғартады. Осыған орай біз Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің этнографиялық атаулар мен көріністерге толы, табиғат құбылыстарын суреттейтін еңбегінен этнографиялық материалдарды талдауды дұрыс деп таптық. Автор өзінің еңбегінде: «Баян сұлудың туған жері Баянаулы тауын суреттейді. Қыздың Қарқарасы түсіп қалған жері – Қарқаралы, Қазылық аталған. Домбырасы мен моншағы түсіп қалған жер – Домбыралы, Моншақты аталған. Алтын сандығы түсіп қалған жер – Алтын сандық, Ақшатау

аталған. Өлең айтып, той қылған жері - Өлеңті аталған. Аттарының шідері түсіп қалған жер – Шідерті аталған. Аттарының арқасы жауыр болған жер – Жауырбұрты аталған. Сол сияқты Қараоба мен Сарыоба Қарабай мен Сарыбайдың қонысы” [1], - дейді.

Алтыншы ерекшелігі – “Қозы Көрпеш” өмір шындығынан туған жыр. Оның сюжетінде ертедегі Қазақстан тайпаларының тарихымен байланысты аңыздың – ертегілік арқауларда баршылық. Себебі аңыздық арналардың көпшілігі жырдағы кісі аттарына (антропонимдерге), жырдың сюжеттік төркініне байланысты. Жетінші ерекшелігі – батырлық жырлары мен ғашықтық жырларының жанр ерекшеліктерімен анықталады. Мәселен, батырлық жырлары мен ғашықтық жырларының жанр ерекшеліктерімен анықталады. Мәселен, батырлық жырларының тақырыбы ерлік, ел қорғау болса, ғашықтық жырларының тақырыбы – сүйіспеншілік; батырлық жырларының әсірелеу (гиперболизм) басым болса, ғашықтық жырларында реализм басым; батырлық жырларында сыртқы тартыс суреттелсе, ғашықтық жырларында қазақ қоғамының өз ішіндегі әдет-ғұрып, халық өмірінің шынайы этнографиялық суреттері көрсетіледі. Дәлірек айтқанда, бұл жырлардың тақырыбы, бейнелеу тәсілі, этнографиялық болмысы реалистік рухынан қарастырылады. Осындай жанрлық ерекшеліктері бола тұрса да лиро-эпикалық (ғашықтық) жырлары да эпос дәстүрі бойынша жасалады. Сонымен, «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының ерекшеліктері эпикалық дәстүрлермен, әдет-ғұрыппен, этнографиялық көріністермен тығыз байланыста ұштасып жатқандығын жырдың тарихилығы мен өмір шындығын анықтап, нақтылай түседі.

Жыр ерекшеліктерінің айқындылығы және этнографиялық көріністердің тартымдылығымен бірге, жырда эпикалық дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, ырымдар мен наным-сенімдер де көрініс тапқан. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының тарихи-этнографиялық мазмұнына сай, оның қайшылықтары да көзге ерекше түседі. Осы қайшылықтарға байланысты жырдың мазмұны мен этнографиялық болмыстың кейбіріне назар аударайық. Ноғайлы жұртында (Балталы, Бағаналы елдерінің ішінде) Қарабай мен Сарыбай дейтін екі бай болады. Екеуі де перзентсіз. Екі бай елсіз тауда аңда жүріп дос болады, мұндарын айтысады. «Үйдегі кісіміз жүкті» деп екеуі де буаз маралды атпайды. Әйелдері жүкті екенін біліскен соң бала тумастан бұрын іштегі балаға ежеқабыл ретімен белқұда болысады. Ұзамай сүйіншіге екі адам келіп, Сарыбайдың әйелі Мамабикеден ұл туғанын, Қарабайдың әйелі Қаракөзден қыз туғанын хабарлайды. Екі әке серттесіп, ұл мен қызды қоспақ болады. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырында Қарабай мен Сарыбайдың серттесу анты былай деп суреттеледі:

Дос болды жапан түзде бек сөйлесіп,
Қайғы мұңын екеуі көп сөйлесіп.
Ақыреттік достыққа серт айтысып,
Жылапты құшақтасып құдай десіп.

Алланың әміріне көніселік,
Мөлшер ғып бала берсе көріселік.
Ұл туып қыз туғандай заман болса,
Қалыңмалсыз уәдемен беріселік.

Жырдың этнографиялық көріністерінің бірі – Қарабайдың Сарыбайға кеше кеште ыза қылған бір маралды атып беруін сұрайды. Алдындағы түбекте жатқан буаз маралды көрген Сарыбай Қарабайға жолың үлкен маралды сен ат десе, Қарабай не көрсем, мен көрейін, атып берші жазасы ақыретте болсын маған, – дейді.

Жырда этнографиялық көріністерді суреттейтін мынандай жолдар бар:

Мынау аңым емес менің жолар,
Атармыз аң кез болар, көңіл толар.
Маралың буаз екен, бата алмадым,
Келінің екі қабат кесел болар [2].

Ақырында берілген уәденің үстінде Қарабай Сарыбайға тілек айтып, маралды атқызады. Сарыбай мылтығына оғын салып маралды атқанда ессіз-түссіз құлап түседі. Буаз маралдың киесі атып, Сарыбай үйіне жетпей аттан құлап өледі. Қарабай анты бұзып, «қызымды жетім ұлға бермеймін» деп, Өлеңтінің аяғын өрлей Аягөзге көшеді. Екі жастың трагедиясы Қарабайдың «жетім ұлға қыз бермеймін», «мені жұтатын жалмауыз туыпты», «тумай жатып әкесін жалмады» деп айнуынан басталады. Осының бәрін сұмдық белгілердей танып құдалықтың, батаның, анттың бұзылуы жыр ішінде құрылатын ең алғашқы үлкен тартыс, түйін болады.

Этнографиялық деректерге қарайтын болсақ күрделі қайшылықтардың бірі – Қарабай мен Сарыбай арасындағы «құдалық» шартына байланысты тартыс. Тартыстың басталу себептері іштегі балаға ежекабыл ретімен екі байдың (Қарабай мен Сарыбай) атастыруы. Сарыбайдың өліміне байланысты бұрынғы батаның бұзылуы. Бұл фольклорлық мәтіннен шын мәнінде этнографиялық болмыстың белгілері туындайды, этнографиялық болмыс шындығынан дерек береді. Дәлірек айтқанда, Қарабайдың құдалықты бұзуынан феодалдық қоғамда жастардың тағдыры аталар қолында болғандығын және олардың қатал болғандығын танытады. Қарабайдың басындағы қайшылықтар феодалдық қоғамның ішкі қайшылықтарына байланысты. Негізгі қайшылықтардың бірі – феодалдық қоғамдағы әйелге деген көзқарастан туындайды. Себебі, феодалдық қоғамның үйлену құқы қалыңмал мен әменгерлік жүйесіне негізделген. Құда түсу және құдалықтың жөн-жоралғылары, кәде алымдары әлеуметтік адамдар арасындағы келісім шартқа байланысты. Екіншіден, құдалық заңды болу үшін феодалдық қоғамда екі жақтың бірдей дәулеті және әлеуметтік халі тең болуға тиіс. Ал Қарабай мен Сарыбай құда түскенде бір-біріне “бауыздау құда” аталып, дәулеті де, әлеуметтік халі де тең бай-сығай болатын. Үшіншіден, Сарыбай өлген соң, жетім қалған Қозы кедейленіп, дәулет теңдігі жойылады. Қарабайдың байлығы барған сайын асып-тасып, қазақтың көне салт дәстүрі мен әдет-ғұрыптың қаймағын бұзбай кедейге қыз бермеу тәртібін қолданады. Басқаша айтқанда, Қарабайдың кедейге қыз беруі мүмкін емес. Қарабайдың ақ батаны бұзуына жол беретін жағдайлардың бірі – осы дәулет теңсіздігі болып табылады. Мұның таңбасы “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының сюжетінде анық көрінеді. Оны төмендегі жырдың үзіндісінен көреміз.

Табысы Қарабайдың желдей есті,
Сұқ сұрдай сұлу Баян болып өсті
Қызымды жетім ұлға бермеймін деп,
Қарабай жұртыменен тұра көшті [3].

Жырдағы сөздің мағынасы осы дәулет теңсіздігін құдалықтың бұзылуының бір шарты болса керек. Әлеуметтік-тарихи тұрғыдан қарағанда жырдың шын тартысы – осы қайшылықтар.

Этнографиялық болмыс жағынан алып қарағанда құдалық шарттың бұзылуы – бір жағынан алғанда Сарыбайдың мезгілсіз қазасы болса, екінші жағынан дәулет теңсіздігі. Аңшылыққа қатысты осы оқиға Қарабай мен Сарыбай арасындағы осы әрекеттер негізінде этнографиялық болмыспен ұштасып жатқан өмір материалы жатыр. Қарабай характерінің даму логикасы бәсеке есепті кулық айланы жоққа шығармайды. Керісінше, осындай қалтарыс, бұраландармен күрделене түседі. Ал аңшылар Қарабай мен Сарыбай арасындағы іс-әрекеттерге негіз болып отырған оқиғалардың шындыққа қатысатынына көңіл аударар болсақ, онда жырдың бұл жерде де тарихи-этнографиялық фактіге сүйенетіндігіне көз жеткізер едік.

Жырдағы келесі қайшылық – ол Қарабайдың Аягөзге көшуі. Бұл салада этнографиялық атаулар (ономастикалық, антропонимдік, топонимдік атаулар жырдың этнографиялық негізін көрсетуге септігін тигізуге көмектесіп отырады. «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы мына бір жолдардың этнографиялық ғұрыптық мәні бар:

«Дамыл жоқ та, тыным жоқ, көше берді,
Көше-көше тауысты талай жерді.
Алатаудың ар жағымен Іле барып,
Іледен тау жағалап Шыршық барды.
Одан көшіп барады Сыр бойына,
Ол жерде көп уақыт тұра алмады,
Сарыарқаны сағынып, қайта көшті,
Бетбақтың даласынан өту қайда,
Қайта көшіп, шуға әрең жетті» [4].

Шаруашылық, көшіп-қону салтанатынан жер-су аттарын, қоныс-мекенін, осыған орай Қарабайдың түбегейлі қонысы Аягөз, Алакөл, Тарбағатай, Ертіс бойы, Іле өзені, Ташкент төңірегі, Шыршық, Сыр бойы, шу өзені болғанын көреміз.

Жырдағы көрсетілген эпизодтар, эпикалық дәстүрлер мен ғұрыптар мен олардың жүйесіндегі әрбір детальдің өзі тарихи-этнографиялық шындыққа негізделгенін көрсетеді.

“Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жыры көп заманнан бері келе жатқан ескі сюжет бола тұрса да, мұнда XIX ғасырдың орта кезінде қазақ даласында туған саяси-экономикалық өзгерістердің таңбасы жоқ емес. Дәлірек айтқанда, XIX ғасырдың 50-70 жылдары қазақ даласына капиталистік қарым-қатынастың элементі еніп, бұрынғы патриархалдық-феодалдық тұрмыстың ұйтқысы шайқалып, натуралдық

шаруаның іргесі ыдырай бастаған уақыт болды. Осының нәтижесінде, қазақ қоғамында жәрменке, қала, ақша, сауда, өсімқорлық, жалдамалы еңбек, жер иелену, қоныстану салты туады. Осындай өзгерістердің салдарынан әлеуметтік қарым-қатынастар да жаңғыра бастайды. Байдың жаңа типі пайда болады. Бұл саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістер қазақтың әдет-ғұрпына да әсерін тигізбей қойған жоқ. Мәселен, жаңа байлар бұрынғы ежеғабыл, бесікқұда, белқұда сияқты әдетті бұзып, құдалықтың жаңа түрін жасауға тырысты. Жесір дауы, барымта күшейе түсті.

Жырда халық тілегімен байланысты символдық жағы да кездеседі. Символмен байланысты жырда ұшырайтын ырымдар да бар. Жыр сюжетінде ислам әсері аз да, шаманизм ұғымы молдау. Миф элементі табиғатты, жан-жануарларды символдау түрінде ғана кездеседі.

Бұған мысал, ауызша айтылатын аңыздың бірінде Қозы мен Баян екеуінің бейітінің үстінен екі гүл шығады да, біріне қарай бірі созылып ұмтыла өседі. Бірақ екі ғашықтың арасына қойылған Қодардың бейітінен көк тікен өсіп, жаңағы екі гүлді қоспай айырып тұрады екен дейді. Бұлай болатын себебі Қожарды Баян қырық құлаш құдыққа түсіріп жіберіп, өзі кесекпен атып өлтірерде Қодар айтқан сөз бар: «Тірлікте екеуінді қоспап ем, өлсем де екі араңа көк тікен боп шығармын» [5] депті.

Жырда аруаққа сиыну көбірек. Өткен кезде көшпенді қазақтар ата-бабасының аруағына сиынғанда - өлі аруаққа және тірі аруаққа сиынған. Өлі аруаққа (кәміл пір, Бабай түкті), тірі аруаққа (кие, кесір, көзету, алғыс, қарғыс, ақ бата, ақ сүт, теріс бата, үлкенді қасиеттеу, әйелдің ер жолына құрбан болуы) сияқтыларды жатқызған. Жырдан аруаққа сиынудың осы екі түрін кездестіреміз. Олар Қарабайдың 90 саба қымызды төгуі және Қозының анасының теріс батасына душар болуы. Мысал келтірейік. Қарабай өлі аруаққа сиынып, бақи болып құдасы Сарыбайға бата етпекші болып, 90 саба толтырып, қасына тұрғын ертіп, Сарыбайдың ауылына жақын келеді. Қасындағыларына тұра тұрындар деп өзі ауылға жалғыз жүріп кетеді. Белдеуге Бақа айғырын іліп, ақ ордаға кіреді. Жөргектегі баланың бетін ашып (Қозының), ай жүзін көріп, қатты сасады. Мені жұтар жалмауыз туыпты деп, Бақа айғырға міне қашады. Жолдастарына келіп, бармаймын, бәрің де ауылға қайтыңдар деп, тоқсан сабаны бір сайға жарып төгеді. Ақты төгеді, ақ ниеттен таяды. Ақты төгу, ант бұзу қазақ ұғымында үлкен кесепаттық.

Символдың келесі түрі – төрт түлік малды, анды символдау. Дәлдеп айтқанда, Қозы мен Баянды табыстыратыны малдан қоңыр тоқты, құстан бозторғай. Қозы мен Баянды шөлде өліп жатқан жерінен тірілтіп алып, еліне апаратын Бақа айғыр. Бұлар ұнамды символдар. Жырда төрт түлік мал “жақсылық” бейнесінде көрсетілсе, ал мыстан, қасқыр, сауысқан, қара торғай, түлкі символы “жамандық” тұрғысында аңыздалады.

Бұл құбылыстардың мән-мазмұнын талдай отырып, жырдың қайшылығын және оның көркемдік қуатын аңғарамыз. Бұлай дейтініміз жыр феодалдық қоғамның үйлену салтындағы зор қайшылықты Баян мен Қозының трагедиясы арқылы дұрыс жинақтай білген және қазақ қоғамының өткендегі өмірін, тұрмыс-тіршілігін, оның әлеуметтік қайшылығын реалистік негізде дұрыс көрсете білген. Өзінің осы реализмі, идеясының халықтығы жағынан ол шын мәніндегі фольклорлық, географиялық, этнографиялық элементтері көрініс тапқан энциклопедиялық эпос және күрделі жанр.

Жырдың негізгі идеясы әйел басындағы теңсіздікпен байланысты болғандықтан бірінші орынға Баян образын қойдық. Неліктен Баян жырдың ең басты геройы болып табылады? Оның азатшылдығы неде? Баянның өзінің адамдық сезіміне берік болуы, әкесі Қарабайдан да, жәһіл Қодардан да безуі, Қозы жағына шығуы, ұлы махаббат батыры болуы – міне осы адамгершілік қасиеттер Баянның азаматшылдығын көрсетеді. Осы қасиеттер Баянды жырдың ең басты қаһарманы ретінде бейнелейді. Отбасы жағынан қарағанда Баян атақты бай Қарабайдың қызы. Дей тұрғанмен де Баянның бейнесі халық арманының символына айналған тұлға. Баян ақылды, өр мінезді қыз. Өзінің сүйіспеншілік сезімін ажалдан да жоғары бағалайды, оған кір жұққызбайды. Оның махаббат жолындағы қасиетті ерлігі жер жүзі дастандарында, ең көркем үлгілерде ғана ұшырайтын зор қасиет болып суреттеледі.

Жырда эпикалық дәстүрлер феодалдық феодалдық қоғам салтымен ұштасып, оқиғалардың этнографиялық болмысы мен қырлары айқын көрініс тауып жатады. Бұлар әсіресе Қозының шыққан ортасы, әлеуметтік жағдайы тұрмыс-тіршілігі, іс-әрекеттері, Баянға деген махаббаты, өзінің тұлғасына сай қайрат-жігері, адамдық санасы жырдағы этнографиялық деректерден көрініс табады.

Жырда этнографиялық материал бата беру, оң сапар айту салтын көрсеткен этнографиялық сюжетке айналады. Жырдағы көрсетілген бата элементтері түгелдей тарихи этнографиялық ақиқаттар беретін мәліметтерге сай келетіні сөзсіз. Бұларға этнографиялық тұрғыдан қарасақ ертеде қазақта алыс сапарға аттанарда, тіпті жай уақытта да «жылқысын – Қамбар атаға, түйесін – Бейіс бабаға, қойын – Шопан атаға тапсыру ғұрпы» бар. Мал-дәулеттің бәрін тәрк етеді. Осы сюжетті этнографиялық жолмен талдайтын болсақ көне қазақ дүниетанымы бойынша адамның ісінің оңға басуы,

арманының орындалуы үшін үлкендердің рұқсаты, рухани қолдауы қажет. Ал бұл қолдау бата арқылы іске асырылады. Бата қазақ халқының ғұрпында адал ниет, ақ тілек білдірудің бір түрі.

Сонымен, «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының ерекшеліктеріндегі, дәстүрлеріндегі, этнографиялық көріністеріндегі қазақтың көне әдет-ғұрпына, салт-санасына, дүниетанымына, заттық және рухани мәдениетіне байланысты этнографиялық деректердің кейбірін қарастырдық. Қазақ этнографиясын зерттеуде фольклор өте құнды дерек көзі болып табылады. Бұл жөнінде фольклортанушы-ғалым Р. Бердібаев «тарихтың хатқа түспеген кезеңдеріне келгенде кейде фольклор мұрасы бірден бір құжатты тіректің орнында жүретіні оның мәнін есесін арттырады, онда «замандар шындығының» өзге ешбір деректерден таптырмайтын елесі жатады» [6] – деп айтқан пікірімен әбден қосылуға болады.

1 Көпеев Мәшһүр Жүсіп. Сарыарқаның кіндігі екендігін. Қазан. 1907. - 3 б.

2 Қозы Көрпеш-Баян сұлу. – Алматы: Жазушы, 1988. 14-б.

3 Қозы Көрпеш-Баян сұлу. – Алматы, 1959. - 241 б.

4 Қозы Көрпеш-Баян сұлу. – Алматы: Жазушы, 1988. 6-б.

5 Әуезов М. Әр жылдар ойлары.–Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1959. -301 б.

6 Бердібаев Р. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1993. 5-б.

Резюме

Сюжетно – этнографические источники произведения “Қозы Көрпеш Баян Сулу”

Толубаева Г.М. – доктор исторических наук, профессор КазНПУ имени Абая

Автор в этой статье отмечает что “Қозы Көрпеш Баян Сулу” является лирическим произведением казахского народа, которое появилось раньше остальных и имеет важную роль в качестве исторического источника. Автор направлен на то, чтобы определить роль и место лирического произведения в качестве сюжетного источника. В каждом веке в разной среде любовь воспевалась под влиянием внешних факторов, таких как воспитание общества, сознание человека, обычаи и традиции, знание и мировоззрение. Из лиро-эпических произведений “Қозы Көрпеш Баян Сулу” играет особую роль по этнографическому бытию и эпической традиции. Автор упомянул, что в произведении “Қозы Көрпеш Баян Сулу” тесно связаны эпические традиции, этнографические события, названия. Явления составляющие особенности произведения являются разными, сложными и огромными. Вокруг произведения четко видны фольклорные и этнографические действия, эпические традиции и этнографические события.

Ключевые слова: жанр, лиро-эпос, обычаи и традиции, этнография, легенда, фольклор, героическое произведение, лирическое произведение

Summary

The plot - ethnographic sources composition "Kozy Korpesh Bayan Sulu"

Toleubaeva G.M.- Professor, Doctor of Historical Sciences Kazakh National University named after Abai

The author in this article points out that "Kozy Korpesh Bayan Sulu" is a lyrical composition of the Kazakh people, which appeared before the others, and it occupies an important role as a historical source. The author aims to define the role and place of lyrical compositions as a source of the plot. In every century in a different environment, love sung under the influence of external factors, such as the education of society, human consciousness, customs and traditions, knowledge and outlook. From liro- epics "Kozy Korpesh Bayan Sulu" occupies a special role in ethnographic being and epic tradition. The author mentioned that are closely related to the tradition of epic composition "Kozy Korpesh Bayan Sulu", ethnographic event name. The phenomena constitute the product features are different, complex and huge. Around the works can be seen clearly folkloric and ethnographic action epic traditions and ethnographic events.

Keywords: genre, lyric-epos, customs and traditions, ethnography, legends, folklore, heroic composition, lyrical composition

**АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

УДК 903/904 (574)

**ИССЛЕДОВАНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ В ДОЛИНЕ Р. ОЙЫЛ
В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ**

Ахатов Г.А. – докторант PhD

В результате разведочных работ долины р. Ойыл в Западном Казахстане выявлены и обследованы новые памятники эпохи средневековья. Памятники представлены погребальными сооружениями, возведенными из жженных и сырцовых кирпичей. По архитектурному типу один из исследованных памятников относится к типу мавзолеев, квадратных в плане, с основным помещением - квадратной гурханой, в котором располагается склеп с захоронением. Результаты археологических исследований показали, что бассейн р. Ойыл, является одним из перспективных районов для поиска и исследования памятников оседлой и городской культуры эпохи средневековья.

Ключевые слова: некрополь, эпоха средневековья, погребальные сооружения, культура, мавзолей, архитектура.

В научной литературе встречаются отрывочные сведения о наличии в долине р. Ойыл стационарного поселения или города, представленного остатками построек, сложенных из кирпичей, а также оросительными каналами [1, с.127].

Одним из задач исследований проведенных в последние годы разведочных работ явилось уточнение местонахождения отмеченного в научной литературе т.н. «Маулибердинского городища» в долине р. Ойыл.

В результате работ выявлены и обследованы ряд средневековых археологических памятников, в основном представленных погребальными сооружениями [2].

Погребальные сооружения, фиксируемые в виде курганнообразных холмов, высотой до 2 м, диаметром до 50 м. расположены, как правило, на вершинах сопок и естественных возвышенностей. На насыпях холмов среди обломков жженных кирпичей, встречаются фрагменты плиток с голубой поливой, фрагменты керамики. Среди них мавзолеев Шоптыколь, некрополи Шоптыколь II, III, Сангырык I, II.

Археологические исследования проведены на некрополе Шоптыколь II и Сангырык I²⁷. Некрополь Шоптыколь II расположен на правом берегу р.Ойыл, на вершине естественной возвышенности, в 3,5 км на юго-запад от п. Карасу Уилского района Актюбинской области. После половодья большинство здесь рек пересыхает. Поверхностные воды стекают в микропонижения или замкнутые впадины с солеными озерами, зарастающее ковылем и тростником. Отсюда местность, где располагаются памятники носит название «Шоптыколь» что означает «озеро, заросшее травой».

Географические координаты некрополя Шоптыколь II: N: 48°48'39,8 E: 054°24'56,4

Некрополь состоит из 11 курганнообразных холмов, округлых и прямоугольных в плане форм, скрывающих под собой остатки архитектурных сооружений, возведенных из жженных и сырцовых кирпичей. На поверхности и у основания насыпей зафиксировано значительное количество обломков красного жженого кирпича, кирпичей с бирюзовой поливой.

Для исследования был выбран центральный холм некрополя, выделявшийся своей наибольшей сохранностью и размерами. Он расположен в цепочке курганнообразных холмов, ориентированных по линии С-СЗ-Ю-ЮВ. Высота холма составляла около 2 м., диаметр 42 м. Насыпь опоясывает небольшой ров, ширина которого составляет около 5-6 метров.

В процессе снятия верхнего дернового слоя на глубине 0,2 м были зафиксированы обломки жженных кирпичей, мелкие фрагменты глазурованных кирпичей и остатки алебастрового раствора.

²⁷ В археологических исследованиях принимали участие научные сотрудники Ошанов О.Ж., Книсарин Б., Туртулов А.Н., Алдабаев С.

Далее в южной части холма фиксировался развал из жженого кирпича, под которым, залегали обломки сырцовых кирпичей.

Проведенные наблюдения позволяют предположить, что эти развалы образовались вследствие разрушения фасадной части сооружения. Видимо, как и другие сооружения из обожженного кирпича, остатки мавзолея подверглись разрушению с целью получения строительных материалов. Именно в это время, скорее всего, была вскрыта погребение и разрушена внутримогильная конструкция. Дальнейшее разрушение памятника относится к новому времени, когда кирпичи с мавзолея были использованы для строительства более поздних погребально-культовых сооружений. Некоторые аналогичные по форме жженные кирпичи были обнаружены при проведении разведочных работ на близлежащих некрополях датируемых XV-XVI вв. [3; 4] При расчистке обнаружены различные фрагменты жженных фигурных кирпичей, фрагменты плиток с растительными и геометрическими орнаментами, украшавшие, когда – то интерьер фасадной части постройки. Некоторые фрагменты представляют собой обломки изразцов, шести или восьмигранной формы, лицевая часть которых покрыта толстым стекловидным слоем голубой глазури. На лицевой части одной плитки имеется рельефный покрытый бирюзовой поливой растительный орнамент, представленный в виде трехлистника, окаймленного бордюриком по контурам изразца.

Дальнейшие раскопочные работы показали, что верхняя часть стен, и конструкция надмогильного сооружения подверглись разрушению.

Мавзолеем прямоугольный в плане формы, однокамерный. Его размеры составляют: северная стена - 8,70 м, западная и восточная стены - 9,80 м. Сооружение возведено без фундамента. Кладки жженных кирпичей положены на выровненную площадку материка.

Длинная ось постройки ориентирована ЮЗ-СВ. Юго-западная стена была оформлена в виде портала, о чем свидетельствует сохранившаяся кладка жженных кирпичей в южной части мавзолея. Она видимо была толще, чем остальные стены постройки толщиной 1,80 м.

Три стены мавзолея за исключением южной стены хорошей сохранности, особенно нижние ряды кладки, достигающие в высоту до 14 рядов жженных кирпичей. Стены сложены из жженных кирпичей в чередовании с сырцовыми кирпичами серого цвета, хорошего качества, скрепленных глиняным раствором коричневого цвета. Внешняя часть стен состоит из аккуратно уложенных в перевязку квадратных кирпичей формата: 24 см х 24 см х 5 см в два ряда. В нижней части стен в связке встречаются кирпичи формата 23 х 11 х 5 см. Серединная часть стен была выложена из кирпича, формата 21 х 21 х 5 см, в четыре ряда. Во внутренней части стены мавзолея использованы кирпичи стандарта 24 х 24 х 5 см в два ряда. В завале вокруг стен мавзолея встречаются фрагменты жженных кирпичей различных форм. В целом, при возведении мавзолея использованы жженные кирпичи следующих размеров и форм: квадратные – 33 – 29,5-28 х 5,5 – 6 см; 30,5 – 32,5 х 6 - 6,5 см; 24,5 х 24,5 х 5 см; 30 х 25 х 5 см; прямоугольные - 22 х 12 х 6 -7 см; 22 х 12,5 х 6-7 см; 23 х 11х 5 см; трапециевидные (встречены фрагменты) - 31,5 х 25,5 х 6 см; фигурные (со скошенными гранями, встречены фрагменты).

Поскольку фасадная часть постройки, подверглась наиболее тщательному разрушению, не удалось проследить ширину и глубину входной ниши в портале. На прилегающей с южной части к мавзолею территорий, видимо, была расположена прямоугольная в плане ограда, площадью, примерно, 15х20-25 м стены которого, сложены из квадратных жженных кирпичей. Аналогичные дворы, располагаемые перед главным фасадом в свое время расчищены перед мавзолеем Жошыхана на Улытау в Центральном Казахстане (XIV в.) [5, с.18-20]; «Большим мавзолеем» (сер.XIV в.) некрополя городища Жайык в Западно – Казахстанской области [6, с.172]

Юго-западный и юго-восточные внешние углы сооружения разрушены, видимо вследствие разрушения порталной части. Это хорошо прослеживается в разрезе заложенном с внешней стороны западной стены, ближе к юго-западному углу сооружения, где фиксируется постепенный развал и четкая кладка из кирпичей в южную сторону.

Вход ориентирован на юго-запад. Ширина входа в центре порталной ниши составляла примерно 0,7 м. Основное помещение являвшееся «гурханой» в плане квадратной формы, площадь его составляет: 5,10 м х 5,10 м. Внутренняя часть стен гурханы была обмазана алебастровым раствором, толщиной до 1 см. Остатки алебастрового раствора хорошо сохранились в юго – восточном и юго-западном углах помещения. Оформление штукатуркой внутренних стен встречается часто в средневековых мавзолеях [7, с.205].

Пол был вымощен в один ряд квадратными жженными кирпичами, следующих размеров: 20,5 x 21 x 5 см; 21 x 21 x 5 см; 20 x 20 x 5 см. Кирпичи пола были почти полностью выбраны. Сохранились отдельные небольшие участки выстилки квадратным кирпичом в юго-западной, юго – восточных углах и центральной части помещения. Вдоль южной, западной и восточной стен был уложен один ряд прямоугольных кирпичей.

До полной расчистки у северной стены помещения на глубине 30 – 40 см был отмечен завал из обломков сырцовых кирпичей, фрагментов битого кирпича и известкового раствора, занимающий чуть меньше половины площади помещения. Он был образован обрушившейся вовнутрь верхней частью северной стены. В слое завала при расчистке были обнаружены отдельные фрагменты костей погребенного – фрагмент черепа, фаланги пальцев. Ближе к северо-восточному углу помещения найден крупный фрагмент нижней челюсти животного. Отдельные фрагменты костей животных были разбросаны по площади пола помещения. В юго – восточном углу помещения был обнаружен фрагмент ручки керамического сосуда. Погребение совершено в центральной части гурханы, ближе к северной стене. Погребение было потревожено. Конструкция надмогильного сооружения была разрушена, над могильной ямой не было зафиксировано кирпичной вымостки пола. Видимо, она была разрушена до того, как данную часть помещения завалило разрушившейся частью (северной) стены.

Могильная яма глубиной 1 м., длиной 2,2 м., шириной 1,3 м. ориентирована длинной осью В-З. В заполнении могильной ямы встречены обломки жженных и сырцовых кирпичей, мелкие фрагменты глазурованных плиток, мелкие фрагменты костей погребенного и животных.

В могильной яме отсутствует большая часть костей скелета погребенного. На глубине 85 см от дневной поверхности обнаружены, лишь берцовая кость и часть нижней челюсти.

Внутримогильная конструкция выглядела следующим образом, западные и восточные стенки могильной ямы (короткие), были обложены жженными кирпичами, сохранившиеся фрагменты кирпичей кладки в высоту составляют 4 ряда. В северной (длинной) стене имеется т.н. «запличик», шириной 35 – 40 см, устроенный на высоте 25 см от уровня дна ямы.

Над погребением было воздвигнуто надмогильное сооружение, в виде суфообразной вымостки, в высоту кладки примерно 3-4 ряда, которая примыкала к северной стене, о чем свидетельствует сохранившаяся кладка кирпичей в два ряда. К сожалению, не удалось проследить была ли устроена суфообразное надгробие от стены до стены, т.е вдоль северной стены от западной до восточной стены.

Видимо, надмогильная конструкция, была богато украшена. Среди находок встречаются фрагменты декоративных плиток, с бирюзовой поливой на поверхности.

По архитектурному типу этот погребальный памятник относится к типу мавзолеев, квадратных в плане, с основным помещением - квадратной гурханой, в котором располагается склеп с захоронением, над которым было надгробное сооружение, в виде суфообразной вымостки.

Судя по значительной толщине стен мемориальной постройки, обнаруженным жженым кирпичам различных форм (треугольных и трапециевидных форм), кирпичам со скошенными краями можно предположить наличие купола, покрытого голубыми глазурованными плитками.

Отдельные элементы декора фасадной части сооружения восстанавливаются по обнаруженным фрагментам облицовочных глазурованных плиток с растительными и геометрическими мотивами, украшавшие, видимо, П-образный пояс портала и входную нишу.

На основании полученных материалов памятник датируется второй половиной XIV вв.

Среди исследованных золотоордынских мавзолеев однокамерные являлись преобладающими. Исследователями отмечается, что однокамерные мавзолеи в свою очередь подразделяются на под типы в зависимости от особенности устройства портала (с узким арочным порталом, с широким и глубоким (шире или равно ширине фасада) порталом-пештаком и т.д.) [8, с.110-119]. Наиболее распространены они были в Поволжье [9, с. 74-89], известны с территории Северного Кавказа [10, с. 262-265.].

Некрополь Сангырык I (название условное) расположен на правом берегу р.Ойыл, в 6 км южнее п. Коптогай. Памятник состоит из четырех курганнообразных холмов, расположенных по линии СВ-ЮЗ. На поверхности насыпи по целыми и обломками жженных кирпичей. Раскопками исследован курганнообразный холм (№3), округлой в плане, размерами диаметром 16 м, высотой 0,40 м от дневной поверхности. Мавзолей квадратный в плане, размерами 6 м x 6,20 м. Стены толщиной 1 м, сложены из жженных кирпичей вперемежку с сырцовыми кирпичами. Пол мавзолея выложен сырцовыми кирпичами вперемешку со жжеными. Внутренняя площадь мавзолея составляет 4,40 м x 4 м.

Вход оформлен в юго – западной части. При полной расчистке внутренней части мавзолея на уровне пола обнаружено пять погребений (из них одно детское) выделявшиеся надмогильными конструкциями. Конструкции представляли собой сооружения типа саркофага из положенных друг на друга от трех до пяти рядов кирпичей, скрепленным желтовато-зеленым раствором. Одно сооружение выложено из сырцового кирпича, с положенными сверху жжеными кирпичами обмазанных алебастром, и присыпанных мелом. В мавзолее раскопано и исследовано два погребения, совершенные в грунтовой могильной яме в погребальной камере. Основное погребение расположено у северной стенки мавзолея, второе погребение располагается в ЮЗ углу мавзолея. Погребенные ориентированы головой на запад.

Инвентарь в погребениях отсутствует. При расчистке погребальных камер обнаружены фигурные кирпичи изготовленные, видимо для купола мавзолея. Найдены кирпичи с рисунками и с сохранившейся поливой на поверхности.

При возведении мавзолея использованы жженные кирпичи следующих форматов: 21 x 21 x 5,5 см; 23 x 23 - 20 см x 5 см; 23 x 11 см; 20 x 10 см x 5 см; под трапециевидной формы, размерами: 21- 24, 5 см x 24 x 6,5 см, фрагменты глазурованных кирпичей. Предварительно мавзолей датируется в пределах XV – XVI вв.

Результаты археологических исследований показали, что бассейн р.Ойыл, является одним из перспективных районов для поиска и исследования памятников средневековой оседлой и городской культуры. Отмеченного в литературе «Маулибердинского городища» пока не обнаружено. Однако обнаруженные в последнее время в долине р. Ойыл средневековые некрополи, позволяют предположить о наличии стационарного поселения или города.

1 Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды., Москва, 1985. - С.127

2 Ошанов О.Ж., Книсарин Б.А. Новые материалы своду памятников истории и культуры Актюбинской области: Уйлский район // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» Алматы, 2007. – С.214-216

3 Есеп Ескерткіштер Тізімі бойынша Ақтөбе археологиялық тобының 2006 жылы Ойыл ауданында атқарған жұмыстары, Алматы 2006 ж., Архив ИА МОН РК.

4 Отчет по теме: «Поиск и исследование средневековых памятников Актюбинской области», Алматы 2007, рукопись Архив ИА МОН РК.

5 Отчет по теме: Археологические исследования некрополей Алаша-хана и Жошы-хана для последующей реставрации и музеефикации. Алматы-Караганда, 1998. Рукопись. Архив ИА.- С.18-20

6 Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища // Вопросы истории и археологии, Уральск, 2002. - С.168-184

7 Матов. А. О развалинах Балгасын. Тургайская газета. 1897г. №124 и 125. Труды Оренбургской ученой архивной комиссии выпуск XXX том XXX, 1914. - С 201-210.

8 Д.В. Васильев. Мавзолей Золотой Орды: Географический обзор и опыт типологизации // Ученые записки Астраханского государственного университета, Астрахань, изд-во АГУ, 2003. - С.110-119.

9 Егоров В.Л. Мавзолей Водянского городища // Советская археология, 1980, №1. – С.74-89

10 Ртвеладзе Э.В. Два мавзолея золотоордынского времени в районе Пятигорья // Советская археология 1969, №4. - С.262-265.

Түйіндеме

Батыс Қазақстан облысы Ойыл өзенінің маңындағы ортағасырлық ескерткіштерге зерттеулер Ахатов Ғ.А.

Батыс Қазақстан аймағындағы Ойыл жазығындағы ортағасырлық ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулер
Мақалада Батыс Қазақстан Ойыл жазығындағы барлау жұмыстарының нәтижесінде табылған ортағасырлық ескерткіштерге жүргізілген жұмыстар жайлы. Ескерткіштердің қатарына күйдірілген және саздан жасалған кірпіштен тұрғызылған қорымдар кіреді. Сәулеті төртбұрышты болып келген көрхананың ішінде жерленген мәйіт бар. Археологиялық зерттеулердің нәтижесі бойынша Ойыл өзені жазығы отырықшы және қалалық мәдениеті бар ортағасырлық ескерткіштерді іздеу және зерттеу үшін болашағы бар аймаққа жатады.

Түйінді сөздер: оба, орта ғасыр кезеңі, жерлеу құрылысы, мәдениет, кесене, сәулет.

Summary

Researches of medieval sites in the valley oiyl river in western Kazakhstan Akhatov G.A.

The remains of few new discovered architectural complexes which relates to the Middle Ages were revealed and documented as result of prospecting works in the Valley of the Oiyl River in Western Kazakhstan. These sites represents by the funeral constructions built from burned and adobe bricks. By its architectural type one of the studied monuments belongs to the type of mausoleums, which are square in the plan, with the main room – the square

Gurkhana in which the crypt with burial settles down. Results of archaeological researches have shown that the Basin of the Oiyl River, is one of perspective areas for the surveying and research of architectural monuments of the Middle Ages of settled and city cultures.

Keywords: necropolis, Middle Ages, funeral constructions, culture, mausoleum, architecture

ӘОЖ 398;801.8

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ҚАМШЫНЫҢ РӨЛІ

Ж. Әділханова – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы adilhanova2011@mail.ru

Қ. Арыстанбекова – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, dankura@mail.ru

Мақалада қазақ этномәдениетіндегі қамшының атқаратын маңызы туралы айтылады. Ата-бабалардан мирас болып бізге жеткен, ұлттық мұрамыз болған қамшы жаугершілік заманда қару болумен бірге, қаншама қызметке жүргені туралы айта келе, авторлар оның халықтық мәдениеттегі ролі, түрлері, қолданысы жайында жан-жақты тоқталады. «Қамшы» сөзінің қолданыстағы жан-жақты мәні туралы қанатты сөздер мен мақал-мәтелдердің мазмұнына түсінік беріледі. Тура мағынадағы, астарлы мәнді сөздерге тоқталып, оларды сөз тіркестерімен байланыстырғанда мағыналық өзгерістеріне мысалдар келтіріледі. Тұрмыстағы қолданылатын қамшының түрлері сараланып, олардың ерекшеліктері талданады. Ұлттық құндылық болып танылатын барлық қасиетіне тоқтала отырып, авторлар бүгінгі күнгі жастарымыздың осы бағыттағы танымын кеңейтуге ықпал жасайды. Бүгінгі күнгі ұмытылып бара жатқан жәдігерімізді қастерлеп, құрметтеуі керектігі айтылады.

Түйін сөздер: Этномәдениет, қамшы, ата-баба мұрасы, ұлттық жәдігер.

Көне заманнан біздерге ескінің көзіндей болып жеткен, «елім-жерім» деп атқа қонған батыр бабамыздың қолына ұстаған, жауына айбаты, ер жігіттің қайраты болған құнды жәдігерлердің бірі – қамшы. Қарапайым қамшының сырын ашу, оны зерттеу ұлтымыздың тұрмыс-тіршілігіндегі әрі қызықты, әрі терең мәні бар қажетті мәселе екені анық. Қамшыға қарапайым қолданыс құралы ретінде қарауға әсте болмайды. Ол – «дала данышпаны» атанған дана бабамызбен бірге жасап, айнымас бөлігіне айналып, салт-дәстүрінен орын алып, қадір-қасиетін жете бағалаған, тұрмысында төрден орын берген қасиетті бұйым. Өткен замандардағы түсінік бойынша – «қамшының ұшар басында, алақанында пәле-жаладан, ауру сырқаудан қағатын құдірет ұялайды» – деп түсінген. Сонымен қатар ел мен жер үшін болған жаугершілік заманда жауға шапқан батыр бойына бес қаруын асынып, жауға шабар сәтінде ауызына қамшысын тістеп шапқан деседі. Ел түсінігі бойынша – «қамшы ер жігіттің бойына күш-қуат беріп, қарсыласынан айбатын асырып, жаудың мысын басады» деген түсінік болған. Бұл, әрине, қиял емес, сөзсіз шындық. «Қамшы – ұстаған адамның қайрат-қуатын арттырып, жамандықтан, тіл-көзден сақтап жүретін қазақ мәдениетінің киелі сыйы» – деп таныған. Сал-серінің серілігін танытатын, отағасының отбасының қорғаны екенін танытатын, қазақ шаңырағының төрінде ілулі тұратын қамшыны көргенде: таспадай тіліп өтетін тілі бар, қазақтың қанына біткен қайсарлығы бар азаматтың шаңырағы екендігін түсіндіреді. Міне, нағыз байлық, нағыз ұлттық құндылық. Тілге тиек етіп баяндап кеткен ол өткен ғасырларымыздың өшпес естеліктері. Ал, бүгін ше? Жаңа заман адамы сол – қадірлі де қасиетті қамшыны қолына да алмайды, не отауының төрінен орын бермей, отқа жақты десе де болады. Жаңа түсінік бойынша, қазір дамыған заман, қамшыны алыс ауылдарда, атқа мінгендер ұстамаса, бүгінгі қалалық жерде бізге керек емес деген пікір айтады. Бір ауыз сөзбен айтқанда, өткенге оралудың не қажеті бар? Сонда бабаларымыздың түсінігі қате, ол жаңсақ пікір, олардан гөрі біз жақсы білеміз деп ойлайтындай көрінеді. Алға жылжу үшін, осы заманғы қарыштап дамып жатқан елдерге еліктеп, солардың соңынан еруіміз керек екен. Сонда ғана біз заман көшіне ілесеміз. Ескіліктің бәрін тастап, жаңа өмір бастауымыз керек. Ал, жарайды бұл да бір ақылға қонымды пікір болар. Ой жүгіртіп көрейік. Мысалға, қазір бар ғаламшарды өз тілінде сөйлетіп отырған, әлемді алға сүйреуші елдердің бірі атанып, өздерін «Европалықтар» деп атауға қор санайтын, одан гөрі «Британдықтар» деген сөзді биік санайтын ағылшындарды алайық. Ірілі-ұсақты аралдардан құралған бұл мемлекет бүгінде, тарихы мен бүгінгі күнін қатар ала отыра алға жылжуда. Қалаларының барлығын дерлік аспан астындағы мұражай десе де болады. Кешегі тарихы бүгінге жәдігер болып жеткен. Барлығы асыл қазына, баға жетпес мұра ретінде сақталған. Астанасы – Лондон. Белгілі жазушы Қ.Жұмаділов өзінің ғұмырнамалық «Қылкөпір» шығармасында былай дейді: «Лондон

қаласында қала аралық таксидің салоны басқа машиналардан жарты кез биік. Неге олай дейсіз ғой? Ағылшын ақсүйегі әлі күнге дейін жиынға не тойға барғанда бастарына қоқырайған «цилиндр» киеді. Бас киімдері таксидің төбесіне тиіп қалмауы керек. Егер экономикалық жағын ойлағанда, машинаның салонын биіктеткеннен гөрі, шляпаның төбесін аласартқан әлдеқайда тиімді болар еді. Бірақ экономика ғылымын өздері ойлап тапқан ағылшындар ондай қараулыққа бармайды. Өйткені олар үшін Британия дәстүрінен, ұлттық ерекшеліктерінен жоғары тұратын еш нәрсе жоқ» [1,69-б.]. Бұл бір ғана мысал. Бұл дамушы елдердің алдыңғы қатарындағы, шоқтығы биік елдердің бірі. Міне, дамудың құпиясы, өрлеудің жолы осы. Ал бізде сол кішкене ғана қамшының өзін ұят-ар санап, ұлттық оюлы шапанымызды менсінбейтін халдеміз. Атам қазақтың жүріп өткен жолында, тереңінде елбасымыз айтқандай ұялатын жайттар болған емес. Дала данышпандары ақылдылық пен көрегендіктің озық жолымен жүріп, тарих сахнасында өзіндік жолы бар ел болып еді. Ал біз не себептен ата-баба мұрасын қадірсіз дүниеге балап, ар көретін дәрежеге жеттік? Сол ұлттық құндылығымыз болмаса, біздің қазақтығымыз, қазақ екенімізді қайдан біледі? Қазірде барлығымыз туристік сапармен шет елге барып, ел көріп, жер көріп қыдыруға құштармыз. Ұмытпайық, бір замандарда, бәрі керісінше болған. Өзге елдің саяхатшылары біздің қонысымызды көруге асыққан, күнделікті тұрмыс, салт-санамызды көріп, таңдай қаға, жарыса жазды емес пе? Кешегі Герадот, Помпей Торг одан берісі Рубрук пен Рузбихандар. Ол кезде өзгеге еліктегіш, рухсыз ел емес, өзінің даңғыл жолы бар дана ел едік.

Доспамбет жырау жырлаған: «Бүлдіргісі – бұлан терісі, өрімі – құнан білдің қайысы, шырмауығы алтын сабы – жез» қамшыны бүгіндері қалай қолданамыз»[2,93-б.]. Бұрындары, сөз сұрағанда немесе көп сөйлеп, өзгеге сөз кезегін бермегенде, болмаса орынсыз билік атқан әумесерлікке қамшыны пайдаланған. Алқалаған қауымның алдында қамшы тастау осындай жағдайда қолданылды. Осы күндері сөз сайыс, дебат деп те айтып жатамыз, өткізіліп жатады. Нағыз қызу шайқас, пікірлер таласы. Бірақ, мұндай мазмұн біздің бұрынғы қоғамда болмаған, өзгеден үйреніп, қабылдағанымыз. Сол пікірталас сайысына қамшымызды пайдалансақ. Сырт көзбен қарағанда бірден ерекше, тартымды көрініс. Қамшы тастай отыра сөз кезегін алу. Қазақтықтың иісі аңқиды. Өте қарапайым, ұлттық нақыштағы көрініс болар еді. Қамшы тастау дегеніміз, анығында, тастаушының – «мен қамшы сермеймін, міне тастадым, сөзбен түсінсейік, жауласпайық», – деген мағынаны береді. Қамшы тасталғаннан кейін ешқандай қарсылықсыз, сөз кезегі берілетін болған.

Қамшының құрылысы үш бөліктен тұрады: сабы, алақаны, өрімі. Алдымен, сабына тоқталып өтейік. Қамшыға сапты ел арасында көп қолданылатыны – тобылғы, еліктің аяғы және мүйіз пайдаланылады. Көбінесе қолданыста – тобылғы сапты қамшы. Тобылғы қазақ жерінің нулы-сулы, тоғайлы жерлерінде, ашық далаларда да көптеп кездеседі. Осы топталып өсетін ағаш келе-келе қатайып, темірдей берік болады және ыстық, суыққа төзімді, жарылмайтын беріктігі жоғары болады. Тобылғының қамшыға сап дайындайтын мерзімі желтоқсан айы. Осы кезде өсімдіктердің жерден нәр алуы тоқтатылады, міне осы кезде оны, кесіп, керегінше дайындайды. Ел арасындағы аңыз бойынша қамшы сабының ұзындығы бес тұтам болады дейді. Ертеде қамшы сапқа бара жатқан жігітке жолда алдынан бір кісі жолығып, сонда былай деп сөйлескен екен:

Ассалаумағалейкум!

Уағалейкумассалам!

Қайда барасың?

Қамшы сапқа

Мағанда.

Осы бес ауыз сөйлем арқылы қамшы сабының ұзындығының белгілеу кеңінен таралған. Бірақ, түр-тұлғасына байланысты өзгеріп те отырады. Қамшы сабының тобылғыдан жасалуы тек оның шыдамдылығы мен беріктігіне байланысты емес. Халқымыздың сөздік қорына үңілетін болсақ, бата тілек айтқан кездерде: «Тобылғыдай топ болып өс! Тобылғыдай табысың мол болсын! Балаларың тобылғыдай тобырлы болсын!» – деген сөздер кездеседі [3,31-б.]. Тобылғы сапты қамшының көп қолданылу себебі, елік сапты мен мүйізден жасалған қамшыны тек үлкен, бала-шағасы өсіп-өнген кісілер ұстаған. Тобылғы қамшыны жастарға: өсіп-өн, көркей – деген тілекпен сыйға берген. Елік сапты, тұяғы бар қамшыны жас адамдардың ұстауы жаман ырымға баланған.

Екінші бөлігі – алақан. Бұл сабы мен өрімін жалғап тұратын бөлігі болып табылады. Былғарының ең қалың, берік түрі таңдалады. Алақанына көбінесе, тастар орнатып, әшекей жапсырып, ою-өрнек салып, көркемдеп қояды. Қамшының ұшар басы мен осы алақанында пәле-жаладан сақтайтын құдірет ұялайды деген сенім қалыптасқан.

Үшінші бөлігі – өрімі. Өрімге шикізат көзі ретінде өгіз бен жылқының терісі пайдаланылады. Жақсылап өңделген теріден әркім өзі қалаған қалыңдықта таспа тіліп алады. Ең қызық жұмыс – сол таспаны өру. Қамшы өрімінің көптеген түрлері бар. Олар: 4 өрім, 6 өрім, 8 өрім, 12 өрім, 24 өрім, 32 өрім. Таспа өріп жатқан адамды сырттай көрсеңіз, керемет көрініс. Жылдам қолдар кере тартып, бірінің үстін бірі басып жатқан таспалар. Бұл дегеніміз қым-қуыт жүріп жатқан өмір іспетті, бір-бірімен араласып, тоғысып жатқан адам тағдыры ойға оралады. Өрім өріліп ақталып, ұшына жеткенде берік қып түйіп бекітіледі. Ондай сәтте көп қолданылатыны – бүлдірген түйіс. Ол өрімнің шешіліп, сетінеп кетпесі үшін қолданылатын әдіс. Қамшының ұзындығы сабынан, өрімі бір, бір жарым тұтам ұзын болуы керек. Тобылғы сапты қамшының түрлері [4, 86-б.]:

Сүндет қамшы – сабы мен ұшын қоса есептегенде 8-9 тұтам болатын, атадан-балаға мұра болып, кішкене бала сүндетке отырғызғанда берілетін қамшы түрі.

Бәйге қамшы – 11 тұтам болатын, қысқа, артық әсемдік өрнектер салынбайтын қамшы. Ат айдардың алдында сөреде тұрған баланың айтатын серті: - Шаба алмасам маған серт, шаба алмаса атқа серт, шаптыра алмаса қолымдағы қамшыға серт!

Көкпар қамшы – 10-11 тұтам түріндегі қысқа қамшылардың бірі, додаға түсерде айтылатын серті: - Атыма - айбат, тақымыма – қуат, қолыма – жігер бер!

Дойыр қамшы – 15-20 тұтамдық, барымтаға және дүре соғарда қолданған. Айтылатын серті: - Дойыр қамшым доңыздай болсын, ауырлығы қорғасындай, мықтылығы емендей болсын. Білек күшіме қуат қосып, жауым әрдайым құлап жатсын, халқым жеңіске жете берсін!

Неке қамшы – екі жас үйленгенде сыйға берілетін қамшы. Қызға өзінің ата-анасы, қызының кішкене күнінен бастап дайындайтын болған. Елдегі ең мықты шеберлерге тапсырыс беріп, түрлі ою-өрнектермен безендіріп, асыл тастардан көз орнатып, барынша көркем қылып дайындауға тырысқан. Қыздың барған жері сыйланған қамшыға қарап, құдаларына баға беретін болған. Ал, жігіт жағы, той болардың алдында достары жігітке жасырын түрде тандауға өз қамшыларын тастаған, кімдікін тандаса сол, тойда жігіт жолдас болатын болған.

Үйір қамшы - жылқышылар ұстайтын қамшы. 20 тұтамнан асатын ұзын, құрық ретінде де қолданылған.

Асау қамшы – асауды тез жуасыту үшін, төрт басты ғып өрген. Әр басы төрт таспадан өрілген.

Аңшы қамшы – сабы 5 тұтам, ұшы 12 тұтам, саят құрып шыққанда ұстайтын болған. Қамшымен аңды соғып аларда айтатын серті: - Түзу тигізу маған міндет, ұшындағы қорғасын саған серт! Ел арасында Дырау қамшы депте атайды.

Бұл сөздің лексикологиялық мәніне тоқталар болсақ, халқымыздың ауызекі сөйлеу қорында «қамшы» сөзінің қолданысы өте кең. Бұл туралы тіл білімінің зерттеушілері «Түсіндірмелі сөздікте» жақсы келтірген» [5,93-б.]. Мәселен:

Қамшы бойы – қамшының сабы мен өрімінің ұзындығындай қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.

Қамшы болды – себеп болды, уәж болды. Бір нәрсеге түрткі болды.

Қамшы болып тиді – жанына қатты батты.

Қамшы жеді – соққы тиді, таяққа жығылды.

Қамшының сабындай – қысқа, өте қысқа.

Қамшысынан қан сорғалаған – қатыгез, қатаң, қаһары күшті.

Қамшы ойнатты – қорқытты, сабамақ болды.

Қамшы салдырмады – тез істеу, тез жүру, мүлтіксіз шаруа.

Қамшы тастады – рұқсат сұрады, кезек алды.

Қамшы ұшын жалғады – хабарласып тұрды, ат ізін суытпады.

Қамшысының ұшын бермеді – болыспады, жәрдем етпеді, қарайласпады.

Қамшысы тиді – бала әлсін-әлсін ояна берді деген мағынада. Атасы не әкесі ұзақ жолға кеткенде бала әлсін-әлсін ояна бергенде, «әкесінің не атасының қамшысы тиді» - деп ырымға жориды.

Қамшы тимеген – асау ат туралы.

Қара сөзді қамшы қылды – тапқыр сөйледі. Тілдік қорымызда мұндай тұрақты тіркестерден басқа мақал-мәтелдерді де көптеп кездестіруге болады. Мәселен: «Қамшы-қанат, құйысқан-қуат», «қамшыны бос ұстасаң, қолыңды қажар», «Қамшы дағы етте, тілдің дағы жүректе», «Қамшы ұзын болса, иттің сенде несі бар. Киімің бүтін болса, биттің сенде несі бар», – сынды халық даналығы да қамшы сөзінің қасиеттерін байқатса керек [6,294-б.].

Бүгінде қадірі жоғалып бара жатқан қара қамшының қасиетін қалай орнына келтіреміз? Елімізде соңғы жылдары – ұлттық спорт, ұлттық мәдениетке айрықша көңіл бөліп, атағын алысқа жеткізіп жатқандығы біздер үшін қуаныш. Халқымыздың рухани байлығын күшейтіп, қазақтың қазақы қалпын сақтап қалуда маңызды шаралар атқарылып жатыр. Сол шаралар аясынан – қамшымыз да тыс қалмағаны жөн болар еді. Қымызымыз – неміске, көкпарымыз – қырғызға кетіп жатқан заманда, мәдени мұрамыздан айырылып қалу оңайға айналды. Өткен күннің аманатын сақтай алмау, жас ұрпаққа абырой бермесі анық. Сондықтан, заман ағымына сай қамшымызды – қазақтың төл мұрасы ретінде тіркеп, ғылым тілімен айтқанда патент алып, заман талабына сай болғанымыз жөн. Елімізде қамшы бірлестігі құрылып, жылына бір рет болса да, қамшы өрушілер арасында бәйге жариялап, шеберлердің өнерін шыңдап, қамшыны қазақтың ұлттық брэндіне айналдырып жатсақ, бабалар алдындағы бір парызымыздың өтелгені болар еді.

1 Қ.Жұмаділов. Қылкөпір. Алматы. 2003 ж.

2 Бес ғасыр жырлайды. 1 том. Алматы. «Жазушы». 1989 ж.

3 С.Кенжеахметов. Жеті қазына. Алматы. «Ана тілі». 2001 ж.

4 М.Мағауин. Ғасырлар бедер. Алматы. «Жазушы» 1991 ж.

5 Түсіндірме сөздік. 10 томдық. Алматы. 6-том, 263-б.

6 Бабалар сөзі. Қазақ мақал-мәтелдері. 100 томдық ж., 67-т., Астана. «Фолиант», 2011 ж.

Резюме

Роль камчи в культуре казахов

Адилханова Ж.С. – старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, adilhanova2011@mail.ru

Арыстанбекова К.Д. – старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, dankura@mail.ru

В статье речь идет о роли камчи (плеть, кнут) в этнокультуре казахов. Камча - культурное наследие казахов, своеобразное наследство наших предков, передававшееся из поколения в поколение. Авторы акцентируют внимание на роль, виды и различные функции камчи в культуре и истории народа, в частности, на использовании ее в роли оружия в руках воина-кочевника во времена набегов врага. Дается подробное толкование слова «камча», а также смысла пословиц и поговорок, крылатых слов со словом «камча». Выделяются прямое и переносное значение слова «камча», смысловая связь в словосочетании, приводятся их примеры. Классифицируются виды камчи, особенности их использования в быту. В данной статье авторы попытались раскрыть все особенности и свойства камчи, возродить у молодежи интерес к культурному наследию казахского народа.

Ключевые слова: этнокультура, камча, наследие предков, национальный памятник.

Summary

The role of the whip in the culture of the kazakh

Adilhanova Zh.S. - senior teacher of faculty of Pre-university education of al-Farabi
KazNU adilhanova2011@mail.ru

Arystanbekova K.D. - senior teacher of faculty of Pre-university education of al-Farabi KazNU dankura@mail.ru

The article focuses on the role of whip in the ethnic culture of the Kazakhs. Whip - the cultural heritage of the Kazakhs, a kind of inheritance of our forefathers, passed from generation to generation. The authors emphasize the role, types of whip and its different functions in the culture and history of the people, in particular, to use it as a weapon in the hands of nomad warrior in times of enemy raids. The detailed interpretation of the word "whip" as well as the meaning of proverbs and sayings, winged words with the word "whip". Provided direct and figurative meaning of the word "whip", semantic link in the phrase, are examples thereof. Classifies whip, especially their use in everyday life. In this article, the authors attempted to reveal all the characteristics and properties of the whip, to revive the interest of young people to the cultural heritage of the Kazakh people.

Keywords: ethnic culture, whip, the heritage of ancestors, a national monument.

ТАЛДЫСАЙ ҚОНЫСЫ КЕНШІЛЕРІНІҢ ЕҢБЕК ҚҰРАЛДАРЫНА ЖҮРГІЗІЛГЕН ТРАСОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

А.Е. Ержанова – Ә.Х.Марғұлан атындағы археология институты, қ. Алматы

Мақала Орталық Қазақстан аймағында орналасқан қола дәуіріне жататын ірі кен орындарының бірі Талдысай микроауданына жүргізілген қазба жұмыстарының барысында табылған тас құралдары мен бұйымдарын трасологиялық сараптаудан өткізіп, геологиялық зерттеулердің нәтижесінде қандай тау жыныстарының қолданылғанын айқындап, сонымен бірге шаруашылықтың қандай түрінде қызмет атқарғанын анықап, өңдеу техникасының ерекшеліктерін айқындау тұрғысында қарастырылған.

Түйінді сөздер: қоныс, кен, металлургия, тас құралдар, тау жыныстары, трасология, классификация.

Талдысай қонысы Қарағанды облысы Жезқазған қаласынан 82 шақырым жердегі Ұлытау жазығындағы Талдысай (Бала-Жезді) және Жезді өзендерінің құяр сағасында өзі аттас ауыл маңында орналасқан. Талдысай қонысы қола дәуірінде Жезқазған мысын қорытатын орындардың бірі болған. 1992 жылдан бастап Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы зерттеуде. Мыс рудасын өндіру мен өндірістік дайын бұйымдар туралы жаңа материалдар жинақталып, ғылыми айналымға енді.

Қоныс үш қазба орнымен зерттелуде. Көлемі жағынан үлкен әрі танымдысы I қазба орны. Тұрғын-үй өндірістік кешені шамамен екі – шығыс және батыс учаскелеріне бөлінген. Батыс тұрғын-үй өндірістік кешенінде (БТҮӨК) жартылай жерасты түріндегі үйдің шығыс, батыс және солтүстік бөліктерінің қабырғалары тазартылды. Солтүстік қазаншұңқырының қабырғасы сатылы болып келген. Батыс ТҮӨК негізінен құдықпен байланысқан және арықтар мен шұңқырлар, сонымен қатар жерүсті шұңқыры мен ошақтар жүйесі орналасқан өндірістік алаңға жалғасқан шахталық түрдегі металлургиялық №2 шұңқыр-пештен тұрады. Шығыс учаскеге қоса металлургиялық өндіріспен байланысы бар шығыс тұрғын-үй өндірістік кешені (ШТҮӨК) зерттелуде. Тұрғын-шеберхананың батыс және солтүстік-батыс қабырғалары мен екі жылу қаны ашылды. Тұрғын-шеберханадан 4 металлургиялық-шұңқыр табылды, оның үшеуі зерттелініп, жер үсті жылу жүйесі бар шахталық түрдегі пеш екені анықталды. Шеберхананың өмір сүруі аяқталған кезде малды, кейде адамды да құрбандыққа шалатын болған. II қазба орны қоныстың батыс бөлігінде, ал III қазба орны қарсы жағындағы өзен жағасының шайып кеткен жеріне салынды. Осы кезеңге дейін 2400 шаршы метр аймақ ашылды [1, 36-58 бб.].

Былтырғы жылы Талдысай қонысынан табылған археологиялық жәдігерлердің ішіндегі тас құралдары шамамен 500 дана, оның 204 бүтін қызметін анықтауға келетін еңбек құралдары болса, қалғандары бетінде тозғын белгісі жоқ бөліктер мен дайындамалар болып келеді. Еңбек құралдарын кешенді зерттеуде петрофонд (құралдарға пайдаланылған тауы жыныстарына геологиялық зерттеу жүргізген г.ғ.к. Д.Бекмағамбетов) пен типологиялық классификациясы жүргізілді [2, 23-27 бб.].

Талдысай қонысының тас бұйымдары 15 түрлі тау жыныстарынан тұратын 26 типте зерттелді. Петрографиялық талдауға 204 тас бұйымы алынды. Негізгі көрсеткішіне: минералды құрамы, құрылымы, салмағы, борпылдақтығы, тығыздылығы, бөлшектігі кіреді. Олардың осы қасиеттері қолданылуын анықтайды.

Шөгінді жыныстардың шоғырланған құм тұнбасы ұсынылды. Тау жоталары желдетілу кезінде құрамына кіретін минералдар ыдырап алынады, кей жағдайда химиялық жолменде алынады.

Құмдақтар – түйіршікті жыныс, ол біркелкі немесе қабаттанып келген сұр, жасылдау-сұр түсті болып келеді. Жынысты түзетін минералдар мен жыныс үгінділері саз немесе кварцтың құрамымен нығайуымен пайда болады. Соның нәтижесінде жыныс квацитті-құмдақ деп аталады. Қабаттарының тығыздығы бірнеше миллиметрден әртүрлі сантиметрге дейін барады. Құмдаққа алевролиттер өте ұқсас, түйіршіктерін ажырату қиындық тудырады. Аргиллиттер – олар майда түйіршікті және қабатты құрылымды болып келетін жұмсақтау қатып қалған топырақ.

Силицит пен яшма – сұр, жасыл және қызыл түсті қатты кремний жынысы. Кремназемның пайда болуына жерасты минералданған қайнар көздер әсер етеді. Олар әртүрлі көлемдегі және жұқа қабатты болып бөлінеді.

Пегматит магматиті және метаморфты жыныстардың құрамында, арасында, тамырларында болатын әртүрлі түйіршікті жыныс.

Конгломерат – қиыршықты тастың біріккен түрі. Қиыршық тастың көлемі 1 см 10 см дейін болуы мүмкін. Құрамы әртүрлі. Құм пен топырақтың бірігуінен түзілуі де мүмкін. Конгломерат шөгінді

жыныстар болып табылады. Эктас ашық сұр, кейде жасылдау немесе қызғылтау түсті болып келеді. Негізі кальцит пен топырақты минералдардың, жыныстардың бөлшектерінен және жыныс тәрізді минералдардың араласуынан құрылады. Кейде құрамынан бақалшақ, коралл және басқа да ағзаларды көруге болады.

Вулканды жыныстарға базальт, андезит және риолит жатады. Жыныстық түзілуі судың астында болуына байланысты жасылғыш және сұр түсті болып келеді. Түсі амфибол, пироксен, кварц, плагиоклаз, хлорит секілді минералдар құрамымен араласуымен анықталады.

Базальт пен андезит – қара-жасыл майда түйіршікті құрылымды, біркелкі тығыз жыныстардың тұтқырынан құрылған. кей жағдайда оның құрамынан белгілі бір мөлшерде амфибол, пироксен мен плагиоклаз кездеседі. Кальцит, эпидот және хлоритпен толтырылған дөңгелекті түйіршектер кездеседі.

Дацит пен риолиттер біркелкі және теңбілденіп келген сұр және ашық-сұр жыныс. Олар жоғарыда айтылған топқа қарағанда құрамында майда кристалдардың болуынан мықтырақ болып келеді. Теңбілдігі лава тасқыны тұғырына байланысты болып келеді.

Интрузивті жыныстар жер қабығының тереңінде қатаюынан пайда болған жыныстар. Вулканды жыныстарға қарағанда құрлымы ірі кристалды болып келеді.

Диабаз және габбро-диабаз сыртқы бейнесі базальтқа ұқсас. Бірақ базальтқа қарағанда біркелкі әрі мықты.

Метасоматикалық жыныстар жердің қыртыстарында өзге әртүрлі жыныстардың араласуымен жоғарғы температураның салдарынан пайда болған жыныстар.

Кварциттер – ақшыл сұр және ақ жыныстар, олар шөгінді мен валканды жыныстардан пайда болатын жыныстар. Аты айтып тұрғандай құрамында кварц бар. Құрамындағы минералдардың көлемі әртүрлі: нүкте секілді аз мөлшерден 3 мм ге дейінгі аралықта. Біріккен кварц қоспасы ауыр болып келеді.

Талдысай қонысынан табылған қола дәуірі ескерткіштеріне тән дәстүрлі тас бұйымдары көптеп кездеседі. Бірақ біз тас құралдардың классификациясын бұрындары жария болған кесте бойынша қарастырамыз [3, 108-123; 4, 60-80 бб.]. Құралдардың қызметтік көрсеткішін анықтау үшін түріне, тозғын белгісі бар микроіздеріне, ұқсас ескерткіштердің құралдарымен салыстырмалы талдаулар жасай отырып, трасологиялық әдіспен зерттейміз. Тас құралдарын зерттей үш топпен қарастырылды (кесте 1):

I – тау-кен өндірісі мен мыс балқыту өндірісінде қолданылған құралдар;

II – үй шаруашылығында және тұрмыста қолданылатын құралдар;

III – қарулар және әлеуметтік атрибуттарға арналған құралдар.

I сыныптағы тау-кен өндірісі мен мыс балқыту өндірісінде қолданылған құралдар саны көптеп кездеседі, II сыныптағы үй шаруашылығында және тұрмыста қолданылатын құралдар саны орташа, III сыныптағы қарулар және әлеуметтік атрибуттарға арналған құралдар аз кездеседі.

Тау-кен өндірісі құралдары. Кен өндірісінде қолданылған құралдар бірнеше типке бөлінеді: кайла, балталар, куранттар, үккіштер және руданы ұсақтауға арналған балғалар, үгітуге арналған тақтатастар.

Кайла (2 дана). Үшбұрышты және трапеция түріндегі үшкір басы бар ірі құралдар.

Технологиялық жағынан көзге түсетіні екі құрал. Ұзындығы 14,3 және 15,7 см. Құралды базальттан және қиыршықты құмнан, габбро-диабаздан жасаған. кайланың үшкір бөлігі дөрекі жасалған. Құралды ағаштан жасалған қолсапқа бекітетін болған. Оған дәлел құралдың біреуінің қырында ойықшалардың болуы. Бұл құрал жыныстарды бөлуге және шұңқыр түбінен алуға қолданылған.

Шотбалталар (10 дана). Тікбұрышты созылықты болып келген ірі құралдардың бірі. Құралдың ұзындығы 10-15 см., көлденеңі 5-6 x 8-10 см. Габбро-диабаз, трахит, фтанит және эпидозит жыныстары құралды жасау барысында қолданылғаны геологиялық зерттеу барысында анықталды. Толыққанды еңбек құралына келтіру үшін пикетаж техникасы мен тегістеу жұмыстары жүргізілген. Құралдың қырында бір немесе екі ойықшалардың кездесуі қолсапқа байланылғанын көрсетеді. Кей жағдайда құралдың екі басы пайдаланылған, бұл дегенің руданы майдалу кезінде қолданылған құрал екенін айғақтайды.

Кесте 1. Еңбек құралдарының классификациясы

Класс	Топ	Тип	Саны	Примечания
Тау-кен өндірісі мен мыс балқыту өндірісінде қолданылған құралдар	Тау-кен ісі	Кайла	2	Бүтін
		Балталар	10	
		Үгітуге арналған балғалар	7	
		Үккіштер мен куранттар	6	
		Үгіткіш	5	
		Бұранда	1	Бүтін, 3 сынық
	Ұрғыш құралдар	7		
	Қалыптар	1		
	Мыс балқытуға арналған	Төс	2	
		Өнімді өңдейтін балға	1	
		үтіктер	1	
		Абразивтар	5	
Үй шаруашылығында және тұрмыста қолданылатын құралдар	-	Тегістегіш құрал	4	
		Ұршық	1	
		Жылтыратқыштар	3	
Қарулар және әлеуметтік атрибуттарға арналған құралдар	-	Садақ ұштары	1	Сынықтар
		Балта	1	

Балғалар (7 дана). Қырлы болып келген сопақша және ұзынша құралдар. Балғаларды жасауда эпидозит, сонымен қатар силицит пен андезит жыныстары пайдаланылған. Құралдың сыртқы пішіні толық өңделмеген, өткір қырларын жону мақсатында пекитаж техникасы қолданылған. Балғаның басы тіктөртбұрышқа ұқсас кейде сопақша болып келген. Сырылған, кей жерлері ұшып кеткен. Кей құралдардың қырларында қолсапқа бекітуге арналған ойықшалары бар.

Үккіштер мен куранттар (6 дана). Құралдардың бесеуі үккіштер ал біреуі курант. Бір ғана жұмыс бөлігі бар, формалары әртүрлі. Үгуге арналған жұмыс бөлігі дөңес, ұзақ пайдаланудың салдарынан майда сызықтар, кертілген, ұшып кеткен белгілері бар. Фтанит және кварцит жыныстарынан жасалған.

Курант шеңберленіп келген, бірақ жартысынан көп бөлігі сынған. Мөлшері 13x16 см. Дациттан жасалған. Курантты руданы құралдың бетіне қойып, үккішпен үгітетін болған. Құралдың беті бүжір, кертіктер кездеседі. Бұл құрал екі қолмен жұмыс жасауға арналған.

Тегістегіш құралдар (5 дана) сынықтары табылды, сол себепті формаларын толыққанды айтуға келмейді. Тақтатастың қалыңдығы 2,5-3,7 см., ені 14-19 см., ұзындықтары 25 см дейін. Көбінде граниттен, кей жағдайда микрогранит пен кристаллды сланецтен жасаған.

Бұрғы (1 дана). Конус тәрізді келген тас құрал. Бұрғының көмегімен сүйек, тас және қыш ыдыстарға тесіктер жасалатын болған. Пекитаж техникасымен өңделіп, ұшы үшкір болады. Оның мөлшерлері тесіктің көлеміне байланысты болады. Негізі құралдардың барлығы құмдақты жыныстан жасалған.

Металлды өңдеуге арналған құралдар қатарына қалыптар, төс, құмаға арналған балғалар, жылтыратқыштар мен егеулер.

Төс (2 дана). Бұйымның формасы мен қызметіне қарай жыныстар таңдалатын болған. Мысалы тіктөртбұрышты, сопақша немесе шеңбер тәрізді жыныстар. Таңдалған тақтатастардың қалыңдығы 5,5 см ден 10,5 см дейін кездеседі. Көбінде силицит жынысын пайдаланған. Талдысай қонысынан табылған төстердің барлығы бір жағы ғана жұмыс істеуге пайдаланылған. Бетінде сырылған, кертілген, сызықты іздер кездеседі.

Балғалар (1 дана). Олар орташа деңгейдегі жұмысқа арналған. Ұзындығы 9 см., төменгі бөлігінің мөлшері 5 см. Метасомикалық кварциттен жасалған. Сыртқы пішіні цилиндр тәрізді. Басы дөңес болып келген. Пекитаж техникасымен өңделіп, беті тегістелген.

Үтіктер (1 дана). Серпаентиннен жасалған. Қызметіне дөнес жерлерді тегістеп, жылтырату. Сол себепті құралдың жайпақ беті мен қырлары трасологиялық зерттеу кезінде майда сызықтар мен жылтырлықты көруге болады.

Абразив (5 экз.). қызметі жағынан екіге: активті және пассивті болып бөлінеді.

Талдысай қонысынан пассивті құралдар көп. Қалыңдығы 0,5-тен 5 см дейінгі аралықта болып келеді және өңделмеген тақтатастар қолданылады. Көбінде тақтатастың 2 немесе 3 қыры егеу ретінде пайдаланылады. Бізге кездескен абразивтердің қатарында кварцты құмдақтар көп қолданылған. Активті абразивтер қатарына қайрақтар жатады. Қайрақтар сопақша немесе тіктөртбұрышты болып келіп, жоғарғы жағында белге байлап жүруге ыңғайлы болу үшін өне бойына жіпті ұстап тұруға арналған ойықты шеңбер жасалынатын болған. Мұндай қайрақтар граниттен жасалады.

Үй шаруашылығында қолданылатын құралдар қатарына ұршықтар (1 дана), тегістегіштер (3 дана) жатады.

Жұмыс барысында сынған құралдардан немесе өзен бойындағы құмдақты тастарды өңдеу арқылы тегістегіштер немесе жылтыратқыштар жасаған. Олардың негізгі қызметі терінің бетіндегі шелқабатын тазалау үшін қолданылған. Терінің бетіндегі майдың салдарынан құрал майланып, жылтырап тұрады, бетінде майда ұсақ сызықтарды микроскоптың көмегімен көруге болады.

Қарулар мен әлеуметтік атрибуттарда қолданылатын құралдар. Кварцтан жасалған бір садақ ұшы табылды. Екі бетіде өңделген, жапырақ тәрізді садақ ұшы.

Балта (1 дана). Трапедия тәрізді, төменгі кең бөлігінде балтаның жүзі жасалған. Сынған бөліктері бар, жоғарғы кішірек бөлігінде қолсапқа байлауға арналған деңберлі ойықша бар.

Талдысай қонысынан табылған тас құралдарды жасауда пайдаланылған жыныстарды анықтау барысында қоныс тұрғындары құралдарға қажетті шикізатты алыстан емес, Жезқазған-Ұлытау аймағынан алынғаны геолог Д.Бекмағамбетовтың тұжырымында. Құралдардың минералдарын зерттеу бізге қоныс орналасқан аймақтың көптеген жыныстарға бай екенін, сонымен қатар металлургия саласын жандандыруға жақсы мүмкіндік болғанын көреміз. Құралдарды типологиялық және трасологиялық зерттеу арқылы қоныс кеншілерінің мыс балқытумен қатар үй шаруашылығына қажетті заттарды өз еңбектерімен жасағанын айғақтаймыз. Қоладан құйылған құралдармен қатар тас құралдарының да ұзақ уақыт қызмет еткенін көреміз. Қорыта келгенде Жезқазған-Ұлытау аймағында орналасқан Талдысай кеншілердің қонысы металлургия мен қатар тері өңдеу, ыдыс жасау және тұрмысқа қажетті құралдарды жасаумен айналысқанын толыққанды айта аламыз.

Әртүрлі тау жыныстарынан жасалған құралдарды зерттей келе адамзат өміріне қажетті малшаруашылығы мен егіншіліктің осы аймақта жасы дамығанын айтуға болады. Сонымен қатар өркениеттің жоғарғы дәрежесіне көтерілуге септігін тигізген металлургияның да б.з.д. II мыңжылдықтың орта шенінде шарықтау шегіне жеткенін айғақтаймыз.

1 Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Ержанова А.Е. Обзор археологических раскопок на поселении Талдысай (1994-1996, 1998, 2001 гг) // Известия АН РК, Алматы 2005, 36-58 бб.

2 Семенов С.А., Первобытная техника (Опыт изучения древних орудий и изделий по следам работы) // М., 1957. МИА. №54. -240 с.

3 Килейников В.В., Каменные горно-металлургические и металлообрабатывающие орудия Мосоловского поселения // Эпоха бронзы восточноевропейской лесостепи. Воронеж. 1984. – С. 108-123.

4 Зданович С.Я., Коробкова Г.Ф., Новые данные о хозяйственной деятельности населения эпохи бронзы (по данным трасологического изучения орудий труда пос. Петровка II) // Проблемы археологии урало-казахстанских степей. Челябинск. 1988.-60-80.

Резюме

Трасологический анализ каменных орудий с поселения металлургов Талдысай Ержанова А.Е.

В статье рассматривается изучение поселения металлургов. Их орудий труда (песты, молоты, наковальни, скребки, лоцила и др.), происходящих из материалов целого ряда поселений Сарыарки эпохи бронзы. В результате исследований поверхностей анализируемых предметов можно заключить о том, что в основном орудийный комплекс имел одинаковую функциональную нагрузку за исключением некоторых незначительных деталей. В большинстве своем каменные орудия использовались в металлургическом процессе, начиная с подготовки сырья и заканчивая производством готовых изделий. Анализируя состав горных пород, употреблявшихся для изготовления различных орудий и предметов, можно сделать два вывода. Во-первых, все они имеют местные источники добычи, поскольку широко распространены в районе. Во-вторых, выделяются породы строго (или преимущественно) функционального назначения и повсеместного употребления, а именно: наконечники стрел и сверла изготовлены из кремнистых пород с острыми режущими гранями.

Summary

**Trasological analysis of stone tools from the settlement of metallurgists Taldysay
Erzhanova A.E.**

The article deals with the study of the settlement of metallurgists. It is tools (pestles, hammers, anvils, scrapers, polishers, etc.) originating from a variety of materials Saryarka Bronze Age settlements. The studies on the surfaces of the analyzed objects may make the assumption that the main tools had the same set of functional load except for some details. Most of the stone tools were mainly used in metallurgical process from preparation of raw materials to the manufacture of finished products. In addition, being analyzed artifacts were also used in leatherworking, fishing and hunting. By analyzing the composition of the rocks, which were used for the production of various tools and objects, two conclusions can be drawn. First, they all have a local source output as a widespread area. Second, strictly distinguished breed (or mostly) functional purpose and widespread use, namely, drills and arrowheads made of siliceous rocks with sharp cutting edges.

ӘӨЖ 903.02 (574)

**МҰСЫЛМАН АРХИТЕКТУРАСЫ СТИЛІНДЕ САЛЫНҒАН МҰНАРА ІРГЕТАСЫ
(ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫ)**

М. Елеуов – т.ғ.д., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің профессоры

Е.Ш. Ақымбек – PhD доктор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері

Қазақстан аумағында сақталған ортағасырлық мұнаралар жоқтың қасы. Мұнара туралы жазылған деректер XVI ғ. жататын «Тарих-и Рашидиде» кездеседі. Осы еңбегінде Мұхаммед Хайдар Дулати «Йанги» деп аталатын аймақта бірнеше қалалардың іздері, мұнаралардың күмбезінің қалдықтары, ханака және медреселердің орны сақталып қалғандығын жазған. Осы мақсатта 2009 жылы Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Жамбыл облысы Шу ауданындағы Ақсу өзенінің бойында орналасқан ортағасырлық Ақтөбе қаласының цитаделінен 50 м. батыстағы қыш кірпіш сынықтары шашылып жатқан орынға қазба жұмыстары жүргізіледі. Нәтижесінде екі бөліктен: қазаншұңқырға орналастырылған стилобаттан және цоколь бөлігінен тұратын, Қазақстан мен Орта Азияға тән мұсылмандық стилде салынған XI ғ. жататын мұнара құрылысының қалдықтары ашылды. Құрылыстың сақталған биіктігі 3,6 м құрайды. Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған төртбұрышты мұнара стилобатының көлемі 8,65x8,5м, биіктігі 2,6 м. Сегіз қырлы үстіңгі цоколь бөлігінің диаметрі 7,85 м, сақталған биіктігі 1 м. Тығыз әрі өте берік қаланған кірпіштерінің өлшемі: 22-24x11-12x4,5-5; 22-24,5x22-24,5x4,5-5,5; 31-32x13,5-14x5см. Қорыта айтқанда мұнараны жазба деректе айтылып өткен архитектуралық ескерткіштердің алғашқы табылған нысандарының біріне жатқызуға болады. Оның үстіне исламды мемлекеттік дін мәртебесіне көтерген қарахандықтар дәуіріне жататын бұл мұнара әзірге біреу ғана болғандықтан, Қазақстанның тарихи-архитектуралық ескерткіштері ішінде үлкен маңызға ие.

Тірек сөздер: Шу өңірі, Ақтөбе, шахристан, мұнара, стилобат, цоколь, мұсылман, архитектура, құрылыс, қыш кірпіш.

Тәуелсіздік алған жылдардан бері барымыз бағамдалып, жоғымыз түгенделіп, тарихымыздың ақтандақ беттері толықтырылып келеді. Санаулы жылдардың өзінде ел тарихына деген қызығушылық артып, оған ел тарапынан да, жеке тұлғалар тарапынан да мән беріліп, жұмыстар атқарылып жатыр. Тарихи-мәдени ескерткіштерімізге ұлттық тұрғыдан қарап, оны зерттеуге мән беріліп, мемлекет тапынан бірнеше бағдарламалар жасалынып, орындалды және орындалып келеді. Солардың қатарына «Мәдени мұра» және «Гранттық қаржыландыру» бағдарламаларын жатқызуға болады. Осы бағдарламалар аясында Қазақстан аумағында бірнеше ондаған тарихи-мәдени ескерткіштерге зерттеулер жүргізіліп, тарихымызқа қатысты қомақты мәліметтер алынды. Осы бағдарламалар негізінде археологиялық зерттеулер жүргізілген қалалардың бірі – ортағасырлық Ақтөбе қаласы.

Ортағасырлық Ақтөбе қаласы Жамбыл облысы Шу ауданы Ақсу ауылының оңтүстігінде орналасқан. Қалаға 2003 жылы жарияланған Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының 2007-2009 жылдардағы сатысы бойынша «Ақтөбе қаласы» тақырыбында және 2012 жылдан бері жүргізіліп келе жатқан «Гранттық қаржыландыру» бағдарламасының 2012-2014 жылдардағы сатысындағы «Жетісудың кенттенуі ежелгі түрік мемлекеттерінің: Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ қағанаттары, Қарахан және Шағатай хандықтарының қалыптасуының бірден бір қозғаушы күші (археологиялық материалдар бойынша)» тақырыбында, сонымен қатар, осы бағдарламаның 2015-2017 жылдарға арналған сатысындағы «Шу-Талас өңірлерінің ортағасырлық ұзын қорғанды қалалары» тақырыбының 2015 жылғы-

сында археологиялық зерттеулер жүргізіліп, бірқатар нысандар ашылды. Ашылған нысандардың ішінде ерекше көзге түсетін құрылыс орны, мұсылман архитектурасы стилінде қыш кірпіштен салынған ортағасырлық мұнара.

Ортағасырлық қала қирандысы орнында қыш кірпіштердің сынықтары көп екендігі 1893 жылы Орта Азияға іссапармен келген В.В. Бартольдтың «Путь от Таласа к Чу и Чуйская долина» атты еңбегінде айтылады. Онда былай деп жазылған: «...Соқұлықтың Ақсуға құяр сағасынан біршама оңтүстікте Ақтөбе төбесі орналасқан, шамасы толығымен қыш кірпіштен тұрғызылған, себебі көп мөлшердегі сынықтары барлық жерден көрінеді. Бұл жерде жабайы қазба жұмыстары жүргізілгендіктен (жергілікті халықтың сөзі бойынша Қашғардан шыққандар), аса құнды заттар табылмаған, тек бір ғана күміс сақина болған [1, с.41-42]».

1941 жылы қала қирандысының орнында болған Г.И. Пацевич жергілікті тұрғындардың аузынан цитадель мен шахристандағы мұнара орындарынан тұрмыстық қажеттілікке бүтін қыш кірпіштерді маңайдағы колхоздар қазып алып жатқандығын естіген [2, с. 29].

Жергілікті тұрғындардың мешіт орны деп атап жүрген цитадельден 50 м батысқа 1976 жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Ұлттық университетінің Университет археологиялық экспедициясы көлемі 15x15м, тереңдігі 0,6-0,8м қазба жүргізеді. Бірақ оның тек солтүстік бөлігінен қыш кірпіштен қаланған қабырғаның қалдықтарын ғана анықтайды [3, с. 43-45]. Нәтижесінде қыш кірпіштен салынған ерекше ғимараттың орны екендігін байқаған.

2007 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ақтөбе археологиялық экспедициясы далалық маусымда қыш кірпіш сынықтары шашылып жатқан осы жерге зерттеу жұмыстарын бастап, көлемі 14,5x13,5 м қазба салып, нәтижесінде құрылыс қалдықтарының бетін ашады. Қазбаның солтүстік жағынан 20 см тереңдіктен 15-25 см биіктікте сақталған, 42x21x8-9 см өлшемдегі қам кірпіштен өрілген қабырғалар анықталады. Ал оңтүстігіндегі қыш кірпіш көптеп шығып жатқан жері 6x6,5 м көлемде тереңдетіліп, 0,7 м қалыңдықтағы ретсіз шашылып жатқан сынған қыш кірпіштердің астынан қабырғаның бірнеше қатар қаландылары шығады [4, б. 23-25].

2009 жылы Ақтөбе археологиялық экспедициясы беті ашылған, жүйесіз қаланған қыш кірпіш қаландысы сәулеттік ғимараттың орны болуы мүмкін деген мақсатпен қазбаның солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс жағына екі бақылау қазбасы салынады. Бақылау қазбалары 3,5-4,2 м тереңдетіліп, құрылыстың табанына дейін жеткізіледі. Құрылыстың солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс қабырғаларының кішкене бөлігінің түп жағы анықталады [5, б. 43-44].

Құрылыстың бұрыштары мен қалған қабырғаларын анықтау үшін қазба 10,4x10,3 м кеңейтіледі. Нәтижесінде екі бөліктен: іргетасынан (стилобат) және жоғарғы бөліктен (цоколь) тұратын мұнара құрылысының қалдықтары ашылады. Қазба барысында құрылыстың тек беткі қабаты толығымен ашылып, өлшемдері алынады.

Құрылыстың сақталған биіктігі 3,6 м құрайды. Құрылысты 1-1,5м қалыңдықтағы құланды қыш кірпіштер басып қалған. Бүтін кірпіштерін тасып алынғандығы анық байқалады.

Төртбұрышты мұнара іргетасының жоғарғы жағының көлемі 8,65x8,5 м, биіктігі 2,6 м. Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған. Оның іші, ортасы толығымен қыш кірпіштен қаланған. Тығыз әрі өте берік етіліп ашық жерсіз өрілген. Қабырға біркелкі бүтін кірпіштерден қаланса, құрылыстың ортасына сынған және әртүрлі өлшемдегі кірпіштер пайдаланылған. Кірпіштердің өлшемдері біркелкі емес: 22x11x4,5; 22-22,5x22-22,5x4,5; 23x23x4,5-5; 24-24,5x24-24,5x4,5-5,5; 24x12x5; 25x25x4,5-5; 31-32x13,5-14x5 см.

Құрылыстың жоғарғы бөлігінен батыс қабырғасының кішкене қаландысы және шығысында екі кірпіші ғана сақталған. Тұрғызылуы мен сәулеттік ерекшеліктеріне қарағанда мұнараның осы бөлігі (цоколь) сегіз қырлы болғанға ұқсайды. Сақталған орта тұсының биіктігі 1 м. Сегіз қырлы бөлігінің батыс бұрышында сақталған қабырғасының ұзындығы 1,8 м, биіктігі 0,33 м. Қабырға іргетас бұрышына қарама-қарсы үшбұрыш жасап тұр. Осыған қарама-қарсы іргетастың шығыс бұрыш жағындағы жоғарғы бөліктің екі кірпіші сегіз қырлы құрылыстың бір бұрышын құрап қаланған. Бір кірпіші іргетастың шығыс бұрышына үшбұрыш жасап қойылса, екінші кірпіші (диагоналынан кесілген жарты кірпіш) іргетастың оңтүстік-шығыс қабырғасына параллель 0,35 м ішкері қаланған. Олай болса, мұнараның жоғарғы бөлігінің төрт қабырғасы іргетас қабырғасынан 0,35 м ішке кіріп тұрған. Қалған төрт қабырғасы төрт бұрышына қарама-қарсы тұрғызылған. Батысындағы қабырға мен шығысындағы кірпіштің арасы 7,85 м. Соған қарағанда мұнараның сегіз қырлы түбінің (цоколь) диаметрі 7,85 м болған болуы керек.

Қыш кірпіштерді бір-біріне қиюластырып қалауда арасына саз балшықты қолданған. Кірпіш арасындағы ашық кара түсті саз балшықтың қалыңдығы 0,5-2 см. Сақталған ортасындағы биіктеу қаландыға қарағанда құрылыс айналдыра өрілуде тұрғызылғандығын аңғаруға болады. Іргесінің үш бұрышы (оңтүстік, шығыс және батыс) біршама жақсы сақталғанымен солтүстік бұрышы қатты бұзылып кеткен. Кірпіштерін түбіне дейін қазып алған.

Мұнара іргесінің солтүстік-батыс қабырғасын бойлай қарама-қарсы шыққан қабырға қам кірпіштен (40-42x20-21x8-9 см) қаланған. 0,8 м болатын екеуінің арасынан өлшемі 56x7x7,5 см сынған жарты қыш (тақта) табылады.

Құрылыстың солтүстік-шығыс қабырғасы сыртына салынған көлемі 2,6x1 м бақылау қазбасынан жер бетіне жақын биіктігі 0,5 м, құрылысқа қарама-қарсы 2,4 м қашық қам кірпіштен (40-42x20-21x8-9 см) қаланған қабырға, ал оның астынан ғимараттың қазаншұңқырының шеті белгілі болады. Дегенмен мұнара іргетасының қабырғалары түбіне дейін толық ашылмады. Мұны ашу тек 2015 жылы ғана мүмкін болды.

2015 жылы далалық маусымда қазба жұмыстары мұнара іргетасының қазаншұңқырын, архитектуралық шешімін, құрылыс ісі мен материалын, жалпы көлемін анықтау мақсатында көлемі 8,65x8,5 м болатын мұнара іргетасы қабырғасының сыртын айнала 0,7-1 м қазба жұмыстары жүргізіледі.

Қазба жұмыстарының нәтижесінде бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған құрылыстың іргетасы бірнеше мәдени қабатты кесіп өткен қазаншұңқырға, ал түбі қатты тапталып, үстіне көкшіл кара түсті саз нығыздалып, соның бетіне тұрғызылғандығы белгілі болды. Көкшіл кара түсті саз балшық қыш кірпіш арасындағы лайға өте ұқсас. Түп жағынан есептегенде іргетасы қабырғаларының ұзындықтары әртүрлі екендігі анықталды. Солтүстік-шығыс қабырғасының ұзындығы 8,55 м, солтүстік-батысы – 8,75 м, оңтүстік-шығысы – 8,7 м, оңтүстік-батысы – 8,65 м (суреттар 2-3). Яғни, мұнара іргетасы жоғары қарай біркелкі тартылып өрілген. 2,6 м биіктікте 10 см-дейін ішке тартылып қаланғандығын, онда да кірпіштер негізінен төңкеріліп қойылғандығын көруге болады. Себебі кірпіштердің беткі бетінде сақталған адам саусақтарының бастырылып сызылған іздері қалау барысында жымдастыруға өте ыңғайлы болғандықтан, төңкеріп өргенге ұқсайды.

Мұнара іргесінің шығыс бұрышы табанынан құдықтың орны анықталды. Құдық аузының диаметрі 0,4 м, төмен қарай кеңіген, орта тұсының диаметрі 0,8 м, ашылған тереңдігі 3,2 м. Құдық аузының шеті құрылыс астына 8 см кіріп тұрғанына қарағанда астыңғы мәдени қабаттарға тән екендігін білуге болады. Оның ішінен бірнеше бүтін ыдыстар табылды.

Қазаншұңқырына жүргізілген қазба барысында мұнара іргетасын көтеру кезінде оны қоқыс араласқан топырақпен толтырып отырғандығы белгілі болды. Тапталған топырақ арасынан кірпіш сынықтары әртүрлі деңгейден бір сызық бойынан қабаттанып шықты. Соған қарағанда іргетасты көтеру кезінде тасылған қыш кірпіштердің сынықтары айналасында қазаншұңқырға тапталып қалған. Қазаншұңқырды топырақпен толтыру барлық бөліктерінде бірдей жүргізілген. Ол бойынша күл және бірлі-жарым қоқыс (майда керамика мен сүйек қалдықтары) араласқан топырақ мұнара іргесін көтеру барысында белгілі бір деңгейде тасталып, тапталып отырған. Мұнара табынынан есептегенде 0,1-0,2; 0,4-0,5; 0,8-0,9 м биіктіктерден бір сызықта қыш кірпіш сынықтарының қабатты өтеді. Соған қарағанда, мұнараны тұрғызу барысында белгілі бір деңгейге құрылыс жеткенде топырақ тапталып, құрылыс қабырғасын қайта көтеру кезінде тасылған қыш кірпіштердің қажет емес сынықтары іргетас сыртында қалып отырған. Кейіннен қабырға қайта көтеріліп, осылай қайталанып отырғандықтан, мұнара іргетасы сыртында немесе қазаншұңқырда үш қабатты қыш кірпіштердің сынықтары тапталған. Қазбаның оңтүстік-шығыс шетінде, қазбаның жиегінде қатты тапталған саз үйілген.

Қазбаның жоғарғы жағындағы құланды арасынан арнайы өңделген кірпіштер кездеседі. Олар: бір қыры жонылған төртбұрышты кірпіштер мен бір шеті доғалданған кірпіштер. Сонымен қоса, оймышты кірпіш пен қаптауыш тақта сынығы табылды.

Ақтөбе қаласында қыш кірпішті кеңінен пайдаланып салынған нысандардың болғандығын алдыңғы жылдардағы қазбалар дәлелдеп береді. Сондай құрылыстардың бірегейі монша, сонымен қатар қыш кірпіш төселген алаң, шарап шеберханаларының жүзіп сығатын бөлмелерінің едені мен қабырғасына және т.б. қолданғандығын көруге болады.

Шу-Талас өңірлеріндегі мұнаралар туралы жазба деректер XVI ғ. жататын «Тарих-и Рашидиде» кездеседі. Осы еңбегінде Мұхаммед Хайдар Дулати «Йанги» деп аталатын далада бірнеше қалалардың іздері, мұнаралардың күмбезінің қалдықтары, ханака және медреселердің орны сақталып қалғандығын жазған [б. б. 402]. «Йанги» деп моғолдар Таразды атаған, яғни Моғолстан жерінде орналасқан. Моғолстан территориясына Шу өңірі кіретіні анық. Бүгінде аталған аумақта мекендер мен

қалалардың қиранды орындары көп болғанымен, сақталып қалған немесе құланды сәулеттік құрылыстар сирек. Олардың біразы жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде ашылған болатын. Ал, мұнара құрылысы Қырғызстан территориясындағы Бурана ескерткішінде ғана біршама жақсы сақталған болса, Қазақстанға қарасты осы өңірде сақталған ортағасырлық мұнара не қиранды орындары жоқ. Мүмкін Ақтөбе қаласынан ашылған осы мұнара солардың біреуі шығар.

Тік төртбұрышты, барлық қабырғалары бірдей құрылыстың сақталған іргетасына қарағанда XI–XII ғғ. жататын Бурана мен Үзген мұнараларына ұқсас екендігі анықталды [7, с. 131-134]. Негізінен мұнараның төртбұрышты іргесі мен сегіз қырлы бөлігінің жобасы Бурана [8, с. 49-50], XI ғ. жататын Термез [9, с. 30-31] мұнараларына өте ұқсас. Бурана мұнарасы сөз етіп отырған мұнарадан біршама үлкен болғанымен, екеуі де қазаншұңқырға тұрғызылған және іргетасы мен сегіз қырлы бөлігі бірдей.

Мұнара негізінің сақталған биіктігі 3,6 м. Оның алғашқы биіктігі қандай болғаны белгісіз. Б.Н. Засыпкиннің ойынша Бурана мұнарасының алғашқы биіктігі 40 м кем болмаған [8, с. 42]. Д.Ф. Винниктің есептеуі бойынша сақталған діңінің (ствол) биіктігі 22 м [10, с. 60]. Олай болса, Бурана мұнарасының тастан қаланған іргетасынан 3,65 м кіші Ақтөбе мұнарасы да биік болғанға ұқсайды.

Архитектуралық-археологиялық ескерткіш болып табылатын Ақтөбе мұнарасы іргетасы материалдық мәдениетті көрсетумен қатар, қаланың сол уақыттағы тарихынан, әлеуметтік-экономикалық және саяси дәрежесінен маңызды деректер береді. Мұнараның XI ғ. басына жататындығын орналасқан жерінің мәдени қабаты, салыну ерекшеліктері мен сәулеттік шешімі, қазба кезінде табылған материалдар дәлелдеп береді. Олай болса, мұнараның ұзақ уақыт өмір сүргендігін, жанынан, яғни оңтүстік-шығыс қабырғасы түбінен өтетін көшенің 0,5 м жуық тапталған мәден қабатынан көруге болады. Мұнара қала өмірінің тоқтаған кезіне дейін өмір сүргенге ұқсайды.

Қорыта айтқанда мұнараны жазба деректе айтылып өткен архитектуралық ескерткіштердің алғашқы табылған нысандарының біріне жатқызуға болады. Оның үстіне исламды мемлекеттік дін мәртебесіне көтерген қарахандықтар дәуіріне жататын бұл мұнара әзірге біреу ғана болғандықтан, Қазақстанның тарихи-архитектуралық ескерткіштері ішінде үлкен маңызға ие.

1 Бартольд В.В. *Путь от Таласа к Чу и Чуйская долина / Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии / Сочинения.* – М.: Наука, 1966. – 496 с.

2 Пацевич Г.И. *Археологические памятники района среднего течения реки Чу // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК.* – 1946. – Офис 2, дело №64а. – 56 с.

3 Оразбаев А.М. *Раскоп 2 в западной части шахристана: научный отчет раскопки средневекового городища Актобе 1976 году // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК.* – Алма-Ата, 1976. – Офис 2, дело 1529. – 84 с.

4 Байпақов К.М., Шәлекенов У.Х. *Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласында 2007 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулердің есебі // ҚР БҒМ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты.* – Алматы, 2008. – 61 б.

5 Шәлекенов У.Х., Ақымбек Е.Ш., Байбугунов Б.А. *Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласында 2009 жылы жүргізілген зерттеулердің қысқаша қорытындысы // Мемлекетті «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2009 жылғы Археологиялық зерттеулер жайлы есеп.* – Алматы, 2009. – Б. 43-44.

6 Мұхаммед Хайдар Дулати. *Тарих-и Рашиди.* – Алматы: Тұран, 2003. – 616 б.

7 Хмельницкий С. *Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI-начала XIII вв.* – Берлин-Рига, 1996. – Ч. 1. – 334 с.

8 Массон М.Е., Горячева В.Д. *Бурана.* – Фрунзе: Илим, 1985. – 97 с.

9 Засыпкин Б. *Памятники монументального искусства Советского Востока // Художественная культура Советского Востока.* – М.: Ленинград, 1931. – С. 21-49.

10 Винник Д.Ф. *Башня Бурана // Памятники Киргизстана.* – Фрунзе, 1975. – Вып. 2. – С. 55-60.

Резюме

Основание башни построены по исламскому архитектурному стилю (средневековое городище Актобе)

Елеуов М., Ақымбек Е.

Число средневековых минаретов, сохранившихся на территории Казахстана, очень мало. Сведения о минаретах встречаются в памятнике XVI века «Тарих-и Рашиди». В этом труде автор Мухаммад Хайдар Дулати писал, что в степи, названной словом «Йанги», сохранены следы нескольких городов, остатки куполов минаретов, местонахождения ханак и медресе. С этой целью, в 2009 году по государственной программе «Культурное наследие» были проведены раскопки в 50 м от запада цитадели средневекового городища Актобе, расположенного в низовьях реки Аксу в Шуйском районе Жамбылской области, где были разбросаны кирпичи из жженой глины. В результате этих раскопок были найдены остатки сооружений минаретов, относящихся к XI в., построенных по исламскому стилю, присущему Казахстану и Средней Азии, состоящих из двух частей: стилобата и цоколя, расположенных в котловане. Сохранившаяся высота сооружения составляет 3,6 м. Объем

стилобата четырехгранного минарета, углы которого направлены на четыре стороны мира составляет 8,65x8,5 м, а высота - 2,6 м. Диаметр восьмигранного верхнего цоколя составляет 7,85 м, а сохранившаяся высота - 1 м. Размеры плотно и крепко построенных кирпичей: 22-24x11-12x4,5-5; 22-24,5x22-24,5x4,5-5,5; 31-32x13,5-14x5 см. В заключение можно сказать, что минарет можно отнести к первым найденным объектам архитектурных памятников, упомянутых в письменных источниках. Этот минарет имеет особое значение среди историко-архитектурных памятников Казахстана, так как является пока единственным минаретом, относящимся к караханидской эпохе, в которой ислам получил статус государственной религии.

Ключевые слова: Шуйская долина, Актобе, шахристан, минарет, стилобат, цоколь, мусульман, архитектура, строительство, жженный кирпич.

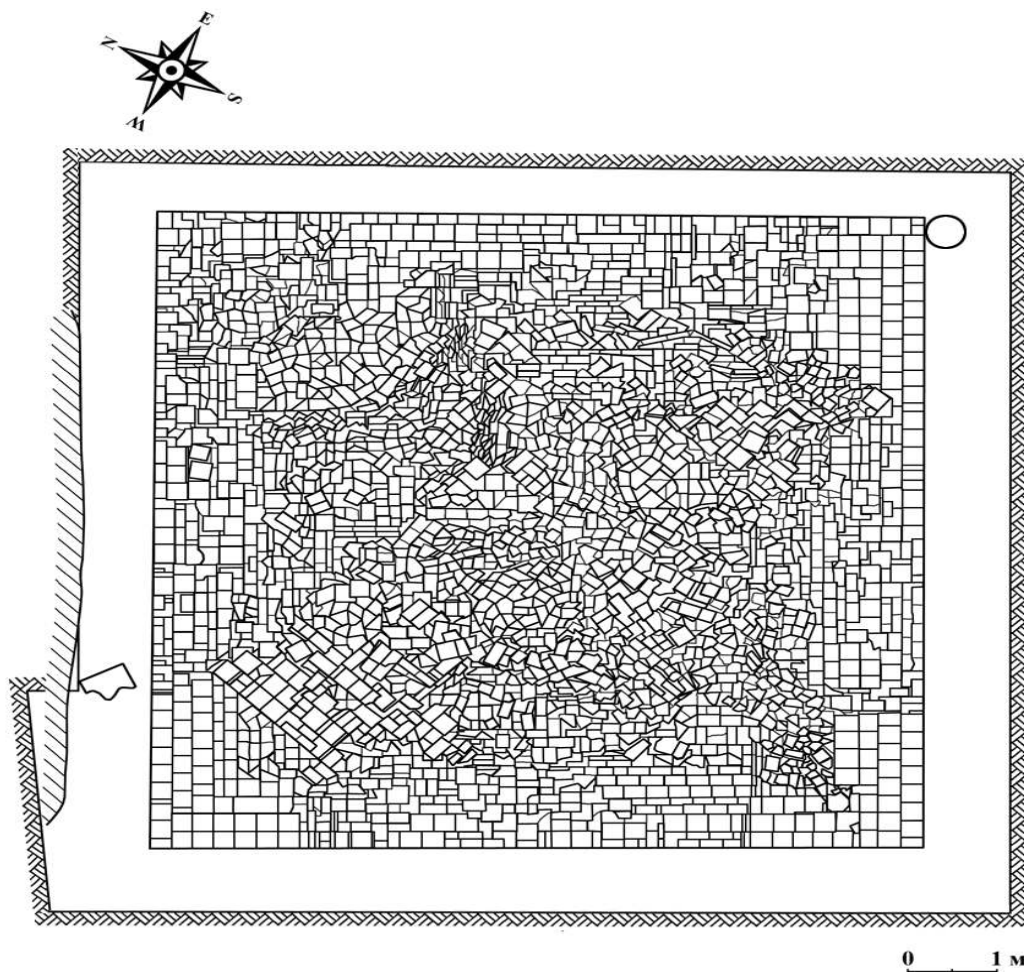
Summary

Founding of tower built on islamic architectural style (medieval settlement Aktobe)

Eleuov M., Akymbek Y.

The number of medieval minarets extant on the territory of Kazakhstan is very small. Information about minarets can be found in a literary monument of XVI century "Tarikh-e-Rashidi". In this work author Mukhammad Khaidar Dulati wrote, that trace of several cities, ruins of minarets cupolas, cites of khanaks and madrasahs are preserved in the steppe called by a word "Yangy". For this purpose in 2009 according to "Cultural heritage" state program were implemented excavations at 50 metres distance from west citadel of medieval ancient settlement Aktobe located in Aksu river estuary in Shu district of Zhambyl region where burnt clay bricks were thrown about. As a result of these excavations minarets remains were found referring to XI century built according to Islamic style, typical to Kazakhstan and Central Asia consisting of two parts: stylobate and socle located in foundation pit. Preserved height of installation is 3,6 m. stylobates volume of four-sided minaret with corners directed to four-sides of the world is 8,65x8,5 m, and height-2,6 m. The diameter of eight-sided upper socle is 7,85 m, and preserved height-1 m. Dimensions of solid built bricks are: 22-24x11-12x4,5-5; 22-24,5x22-24,5x4,5-5,5; 31-32x13,5-14x5 sm. In conclusion one can say that the minaret can be referred to the first found objects of land marks mentioned in written sources. This minaret has peculiar importance among historical monuments and landmarks of Kazakhstan as it is still single minaret of karakhanid epoch in which islam got the status of state religion.

Keywords: Shu Valley, Aktobe, shahristan, minaret, stylobate, pedestal, Muslim, architecture, building, burnt bricks.

Ақтөбе қаласы. Мұнара іргетасы жоспары

КОНСКОЕ СНАРЯЖЕНИЕ ПАЗЫРЫКСКОГО ВРЕМЕНИ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Бесетаев Б.Б. - Институт Археологии им. А.Х. Маргулана
Сабыржан А.А. - КазНУ им. аль-Фараби

Благодаря наличию конских сопогребений и хорошей сохранности органики в мерзлотных курганах пазырыкской культуры Восточного Казахстана, снаряжение верхового коня изучено сравнительно лучше, чем в других регионах. Полученные за последние десятилетия материалы из погребальных памятников в Восточном Казахстане демонстрируют своеобразное динамическое развитие конского снаряжения в эпоху раннего железного века. Довольно внезапный процесс смены в VI–V вв. до н.э. маймерских племен пазырыкцами отчетливо отражается в трансформации погребального обряда и инвентаря.

Известно, что в эпоху первых воинов-кентавров территория Восточного Казахстана являлась контактной зоной, связующий материальные и духовные культурные особенности населения сопредельных регионов. Общеизвестно, что эпоха ранних кочевников в Восточном Казахстане включает в себя последовательно сменяющихся, хронологических периода (раннесакское время – IX–VI вв. до н.э. и пазырыкское время – V–III вв. до н.э.), в которых следует рассматривать две археологические культуры с дальнейшим обоснованием внутри них этапов и локальных вариантов. Детали конского снаряжения относятся к числу наиболее массовых находок, так как захоронения по обряду трупоположения с конем являются характерной чертой погребальных памятников кочевников скифо-сакского времени Восточного Казахстана. К настоящему времени сравнительно наиболее хорошо изучены памятники кочевой знати. Захоронение коней в полной амунии, а также отдельные сбруйные наборы и детали в погребениях и кладках фиксируются на большей части скифо-сако-сибирского ареала, и в том числе и на территории Восточного Казахстана, в пределах довольно обширного временного диапазона.

В историографическом аспекте, знакомство ученых с деталями конского снаряжения из Центральной Азии состоялось в XIX в. [1, с. 349], однако их масштабное изучение началось только в 40–50 гг. XX в. Наиболее значимыми явились находки комплектов конского снаряжения в мерзлотных курганах пазырыкской культуры Горного Алтая VI–IV вв. до н.э. [2, с. 973–974; 3, с. 13–40; 4, с. 164–167, 344–345; 5, с. 5–6, 22, 109].

М.П. Грязнов, предельно внимательно изучая морфологию уздечного набора и седельного комплекта, отличает особенность характерных черт региона от других сопредельных территории, впервые создает реконструкцию конского снаряжения верхового коня пазырыкского времени [3, рис. 6–17, с. 25–39]. В этой связи, предметы конского снаряжения пазырыкского времени являются знаковыми, что отражается в своеобразном художественном стиле и относительно хорошей сохранности. Данные факты открывают перед нами широкий ракурс в изучении конструкции конского снаряжения, что является одним из множественных показателей высокой культуры и обычного быта, также выявлению хронологических и социально-экономических атрибутов населения скифо-сакского времени. На наличие как общих, так и специфических черт в «царских» курганах пазырыкской культуры обратил внимание С. И. Руденко. При сравнении 2-го Башадарского и Пазырыкских курганов он отличает различия в местоположения конского снаряжения в могилах, также раскрывает масштабность скифской культурного мира, взаимосвязи с передовыми станами того времени и, в первую очередь с Передней Азией [6, с. 59–60; 7, с. 164–167, 344–345]. Позже, они стали своего рода эталоном, с учетом которого последующие исследователи реконструировали снаряжение верхового коня.

Значительный вклад в изучение конского снаряжения Восточного Казахстана внесли С.В. Киселев [8], С.С. Черников [9], С.С. Сорокин [10], М.К. Кадырбаев [11], Ф.Х. Арсланова [12], З. Самашев [13], А.С. Ермолаева [14] и др.

На сегодняшний день пазырыкское время относительно хорошо изученный этап культуры в Восточном Казахстане, представленный сериями курганов разных слоев кочевого общества. Основная масса курганов в общих чертах сохраняет характер, свойственный предшествующему этапу. При этом было установлено, что основные принципы устройства сбруи пазырыкского времени были заложены уже в раннескифское время. Во второй половине V–III вв. до н.э. на территории Восточного Казахстана практический все соединения конского снаряжения осуществлялись с посредством ременной связки, а многочисленные бляхи стали украшением и прикрывали узлы. Постепенно выходят из

употребления и роговые подпружные пряжки. Данные находки свидетельствуют о позднепазырыкском этапе общего развития пазырыкской культуры на Алтае [5]. Раннепазырыкские памятники со всеми специфическими характеристиками и признаками на территории Восточного Казахстана к этому времени пока не известно. Однако, стоит обратить внимание на набор деталей конского снаряжения, обнаруженные на ст. Ушбиик. Во внешние овальные кольца бронзовых удилов продевались двудырчатые бронзовые псаля, окончания которых стилизованны в виде голов грифона. Среди бронзовых вещей присутствовали другие детали узды и седельного комплекса, которых также сохранялись черты раннесакского времени. Находки датируются V в. до н.э. [15, с. 55]. В данных деталях конского снаряжения присутствуют характеристики раннего этапа пазырыкского времени, хотя место, где обнаружили бронзовые вещи территориально расположено намного южнее. Переход от раннесакского времени к среднему (классическому) времени отчетливо наблюдается в погребальных памятниках Юпитер, Усть-Буконь, Шиликти, отражая четкую этническую – «южную» группу, отличающийся в погребальном обряде и деталях инвентаря от пазырыкской культуры, хотя имеют схожие черты [16, с. 24; 17, с. 6–8].

Наиболее интересные материалы дал курган № 2 у села Кызыл-Ту, где наряду с типичными пазырыкскими деталями конского снаряжения присутствуют ранние по форме детали – бронзовые удила с небольшими кольцами и шишечкой на их внешней части и роговые псаля, заостренные к верхнему концу с двумя круглыми отверстиями в центре [9, с. 90]. Аналогичный случай встречается в кургане № 71 могильника Берел. На черепе первой лошади зафиксированы костяные распределители ремней, у второй – клыки кабана с двумя поперечными сквозными отверстиями и одним продольным в основании применявшихся в качестве распределителя ремней. Иногда данные детали служили в качестве украшения – подвесок [18, рис. 181–182, с. 75]. Найденные в данном кургане детали конского снаряжения позволяют надежно определить характер раннепазырыкской сбрауи. И так, можно с уверенностью сказать, что в некоторых погребениях классического пазырыкского времени детали конского снаряжения сохраняют характер от предшествующего этапа. В данном случае, судить об определенных границах не является возможным, поскольку памятники этого периода очень перемешаны между собой в одном контексте. Однако определенные типы из этих памятников преобладающих характеристикой той или иной культуры можно выделить. На сопредельных регионах разрыв в переходе от раннего (бийкенского) к классическому (пазырыкскому) этапу скифо-сакского времени наблюдается чуть раньше к концу VII – началом VI вв. до н.э. Возможно, это связано с существенными климатическими изменениями условий местности и ареала в целом. Так как пространственно-ландшафтные факторы сыграли ключевую роль в развитии данных культур.

Культурная преемственность между раннескифским и скифским временем достаточно ярко проявляется в погребальных памятниках. В кургане № 2 могильника Майемер-2 на предметах конского снаряжения встречаются предметы в виде клювовидных головок грифонов [19, с. 58; 20, рис. 66, с. 258; 21, рис. 25, с. 23], что позднее, являясь основным признаком, широко используется в пазырыкское время [22, рис. 64, с. 143; 23, с. 333]. Также в погребальных конструкциях майемерских памятников (Черновая, Майемер-2), датирующихся VII–VI вв. до н.э. уже встречаются погребения в колодах из цельной лиственницы, что характерно памятникам пазырыкской культуры [19, рис. 23, с. 26]. Наиболее близким по аналогии с курганами Майемер-2 является могильник Гилево-10 [24, рис. 1, с. 398]. Тем не менее, остается открытым вопрос хронологического «разрыва» между раннескифской и классическим пазырыкским временем на территории Южного Алтая.

Относительно хорошие материалы последних лет дает нам возможность проследить динамическое развитие конского снаряжения VII–III вв. до н.э. Следует отметить, что появившийся новый тип узды с двудырчатыми псалями, продетыми в большие внешние кольца удилов продолжает раннесакскую систему конского снаряжения. В том числе сохраняются и некоторые ранние черты погребального обряда, отражая различные внутренние и внешние миграционные процессы. К примеру, в одном из основных курганов Берелского могильника (№ 10 курган) были зафиксированы деревянные подвески в виде клыков кабана [25, с. 258], которые имитируют настоящие. Мы уже отмечали, что клыки кабана в конском снаряжении являются основными признаками более раннего времени. Возможно, древние авторы при изготовлении деталей хотели придать наиболее архаичный тип к своим произведениям.

Замечательные находки, обнаруженные в последние два десятилетия в мерзлотных курганах Берельского могильника дали возможность в деталях восстановить несколько вариантов конского снаряжения VI–III вв. до н.э. Среди многочисленных вещей (№№ 10, 11, 36 курганов), дошедших до

нас в относительно хорошем состоянии, выделяются великолепные образцы конского снаряжения, выполненные в художественном зверином стиле. Все изображения, с учетом индивидуальных особенностей выполнения передают определенный изобразительный канон. Несмотря на то, что все курганы Берелского могильника были ограблены еще в древности, в хорошем состоянии сохранились конское снаряжение [18; 25, с. 251].

В Восточном Казахстане практический во всех могильниках классического пазырыкского типа (Берел, Катон, Курту V, Кызыл-Ту, Кондратьевка I, Каракаба) конское снаряжение в основном одного и того же типа, они имеют уздечный комплект, который включает в себя суголовный, налобный и намордные ремни, украшенные различными подвесками выполненные в виде зооморфных образов. Судя по богатству и проработанности представленных в украшениях конского снаряжения образов, ее семантика не упрощается, а становится более многообразной и насыщенной. Удила в основном из железа, с большими внешними кольцами, редко встречаются бронзовые. Псалии двудырчатые, выполнены в основном из дерева или кости (рога). Вместе с тем основные функциональные принципы устройства конского снаряжения сохраняются. Седловка лошади производилась с левой стороны. Седелный комплекс представлял собой подушку набитую шерстью или травой, покрытые тканью красного цвета, нередко украшенных аппликациями различных существ. По конструктивным особенностям аналогичны с пазырыкскими седлами классического типа: крепились с помощью нагрудных и подхвостных ремней и одной подпруги, которая застегивалась роговой пряжкой с крючком или простым узлом.

Вместе с этим, Восточно-Казахстанский регион является контактной зоной различных культур в скифо-сако-сибирского мира, где можно говорить о политической консолидации больших культурных регионов-лидеров, которые были очень тесно связаны между собой. Сравнительно с другими эпохами, процесс смены маймерских племен пазырыкцами во второй половине VI–V вв. до н.э. происходит «резко», раннескифская узда сменяются сбруей классического скифского времени с удилами, имеющими большие внешние кольца, в которые вставлялись двудырчатые псалии, что объясняется большими наплывами доминирующих культур из других сопредельных регионов. Данную проблематику «резкого» перехода от маймерского к пазырыкскому времени Л. С. Марсадолов объясняет существенным наплывом киммерийских племен из Передней Азии в Горный Алтай, что является основным фактором «пазырыкского феномена», однако, не исключая и другие немаловажные факторы [26, с. 107]. Данные факты отражаются и в трансформации элементов конского снаряжения. В позднемаймерское время появляются новые формы псалиев – «У» и «Т»-образными центральными отростками, как попытки соединить разные варианты псалия с удилами [27, с. 56–57; 28, рис. 1, с. 14; 29, с. 54]. По мнению В. А. Могильникова, пазырыкская культура представляет собой сложное образование, в результате взаимодействия местного населения и прибывшего культурного общества из других регионов [30, с. 53]. Также, не следует забывать о «южных» соплеменниках [31, с. 132–134], которые в свою очередь сыграли немаловажную роль в появлении «локальных» вариантов пазырыкской культуры в Восточном Казахстане. Так или иначе, конское снаряжение пазырыкского времени принципиальных отличий не имело, но каждом регионе складывался своеобразный облик сбруи и звериного стиля. Поэтому проблемы наиболее оптимальной расстановки погребальных памятников во времени, также поиски межкультурных связей с другими синхронными по времени этническими группами открывают новые горизонты в исследовании ключевых атрибутов скифо-сакской археологии.

В погребальных памятниках III–I вв. до н.э. исчезают характерные признаки пазырыкской культуры. С. С. Черников по содержанию погребальных памятников разделяет кулажоргинские племена III–I вв. до н.э. на два типа: первый – более близкие к пазырыкской культуре (фольга, киноварь, сруб), второй – погребения в грунтовых ямах, сосудами, напоминающих позднесарматские со значительно бедным погребальным инвентарем [16, с. 29]. Таким образом, в IV–III вв. до н.э. в Восточном Казахстане происходят столь существенные изменения, что мы вполне обоснованно можем говорить о начале нового исторического периода, который связан с идентификацией племенами хунно-юечжи (жоучжи). Можно с уверенностью сказать, что ареал памятников пазырыкского типа распространялись вплоть до степных районов Восточного Казахстана. Возможно, составляли часть могущественного союза. Учитывая необходимость регулирования кочевого образа жизни при совместном землепользовании в рамках всего Горного Алтая в целом, говорить о существовании централизованной государственности и центрах военной мощи еще рано. К сожалению, поиски и раскопки поселенческих комплексов в регионе еще не производились. Общеизвестно, что кочевники появились

на исторической арене как общество, стоящее на уровне военной демократии, уже с далеко зашедшим имущественным и социальным неравенством и рабовладельческим укладом, но с ещё окончательно несложившимися классовыми отношениями и с невыработанными надстройками, в частности – протогосударством.

На сегодняшний день, несмотря на множество исследованных могильников в Восточном Казахстане, многие районы как Жарма, Аягуз, Урджар не изучены в достаточной степени, которые могут дать значительные материалы по культуре и искусству ранних кочевников. Появление новых материалов и новые комплексные подходы в анализе позволят существенно продвинуться в этом направлении. В том числе детальное изучение и типологический анализ предметов конской упряжи, помогут решению общих и частных проблем археологии скифского времени, дадут импульс новым полевым работам и аналитическим разработкам.

1 Указатель памятников Императорского Российского исторического музея. Второе дополненное издание. – М.: Типография А. И. Мамонтова и К, 1893. – 605 с.

2 Грязнов М.П. Пазырыкское княжеское погребение на Алтае // Природа. – Л.: Изд-во АН СССР, 1929. – № 11. – С. 971-984.

3 Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1950. – 92 с.

4 Руденко С.И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 402 с. + 120 табл.

5 Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 360 с. + 128 табл.

6 Руденко С.И. Второй Пазырыкский курган. Результаты работ экспедиции ИИМК АН СССР в 1947 г. Предварительное сообщение. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1948. – 64 с. + 29 табл.

7 Руденко С.И. Пятый Пазырыкский курган. // КСИИМК. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – № 37. – С. 106-116.

8 Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – 343 с.

9 Черников С.С. Восточно-Казахстанская экспедиция 1950 г. // КСИИМК. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – № 48. – С. 81-92.

10 Сорокин С.С. Памятники ранних кочевников в верховьях Бухтармы // Археологический сборник. – М.; Л.: Изд-во: «Советский художник», 1966. – № 8. – С. 39-60.

11 Кадырбаев М.К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологии раннежелезного века Казахстана // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1968. – С. 21-36.

12 Арсланова Ф.Х. Новые материалы VII–VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана // СА. – М.: Наука, 1972. – № 1. – С. 253-258.

13 Самашев З. Конь в ритуально-обрядовой практике у древнего населения Казахского Алтая // Түрік дүниесі. Ғылыми-көпшілік альманахы. – Алматы: Изд-во: «Интеллсервис», 2013. – С. 618-625.

14 Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы – раннее железо). – Алматы: Изд-во Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК, 2012. – 238 с.

15 Арсланова Ф.Х. Случайная находка бронзовых вещей в Семипалатинском Прииртышье // КСИА. – М.: Наука, 1981. – № 167. – С. 54–58.

16 Отчет о работе Восточно-Казахстанской экспедиции ИИМК АН СССР 1954 г. / С.С. Черников. Архив ИИАЭ АН КазССР, ф. 1, оп. 2, д. 335. – 37 с.

17 Отчет о работах Восточно-Казахстанской археологической экспедиции в 1956 г. / С.С. Черников. Архив ИИАЭ АН КазССР, ф. 1, оп. 2, д. 334. – 9 с.

18 Самашев З. Берел. – Алматы: Изд-во: «Таймас», 2011. – 236 с.

19 Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая (Из поездки в Семипалатинскую область в 1911 г.) // Известия ИАК. – Пг., 1916. – Вып. 62. – 94 с. (С 1 таблицей и 39 рисунками).

20 Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади и воинские пояса на Алтае. – Ч. I: Раннескифское время. – Барнаул: Азбука, 2008. – 276 с.

21 Промежуточный отчет о научно-исследовательской работе в Восточном Казахстане за 2009 г. / З. Самашев, Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева, Б.Б. Бесетаев, К.К. Альжанов, А.С. Жунисханов, Е.Т. Толегенов, А.Е. Чотбаев. Архив ИА КН МОН РК, ф. 11, оп. 2, д. 2285. – 62 с.

22 Руденко С.И. Горноалтайские находки и скифы. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 268 с.

23 Боковенко Н.А. Тенденции развития элитного погребального обряда кочевников Центральной Азии в I тыс. до н.э.: Аржан, Пазырык, Ноин-Ула // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. – Великий Новгород – Старая Русса. – Спб.; М.; Великий Новгород: ИИМК РАН, 2011. – Том I. – С. 332-333.

24 Шульга П.И. Снаряжение лошади по материалам раннескифского могильника Гилево-10 // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2003. – Кн. 1. – С. 395-400.

25 Самашев З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Конское снаряжение древних скотоводов Алтая: опыт реконструкции (по материалам кургана № 10 могильника Берел) // Археологический альманах. Изобразительное искусство в археологическом наследии. – Донецк: Изд-во «Лебедь», 2010. – № 21. – С. 251-286.

26 Марсадалов Л.С. Пазырыкский феномен и попытки его объяснения // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территорий. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1999. – С. 104-107.

27 Боковенко Н.А. Динамика развития конской сбруи в скифское время на Алтае (к проблеме цикличности инновации) // Преемственность и инновации в развитии древних культур. – Л.: Наука, 1981. – С. 55-57.

28 Марсадалов Л.С. Основные тенденции в изменении форм удил, псалиев и пряжек коня на Алтае в VIII–V веках до н.э. // Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1998. – С. 5-24.

29 Тишкин А.А., Дашковский П.К. О государственности «пазырыкцев» // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2005. – С. 50-59.

30 Могильников В.А. Некоторые аспекты этнокультурного развития Горного Алтая в раннем железном веке // Материалы по археологии Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Изд-во ГАГУ, 1986. – С. 35-67.

31 Черников С.С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по археологическим материалам Восточного Казахстана) // Первобытная археология Сибири. – Л.: Наука, 1975. – С. 132-137.

Түйіндеме

Шығыс Қазақстандағы пазырық уақытының ат-әбзелдері

Б.Б. Бесетаев, А.А. Сабыржан

Шығыс Қазақстан территориясындағы пазырық мәдениетіне қатысты тоң басқан обалардан табылған бұйымдардың жақсы сақталуы қазіргі күнде зерттеушілерге зор мүмкіндіктер беріп отыр. Соңғы жиырма жылдардағы Шығыс Қазақстанның жерлеу ескерткіштерін зерттеу нәтижесінде ерте көшпелілерге қатысты көптеген жаңа мағлұматтар алынып, ерте темір дәуірінің ат-әбзелдерінің динамикалық дамуы жөніндегі мәліметтерге көз жеткізіп отырмыз. Б.з.д. VI–V ғғ. майемерліктердің пазырық тайпаларымен мәдени алмасуы жерлеу ғұрпында анық аңғаруға болады.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, пазырық уақыты, ерте көшпелілер, ат-әбзел.

Summary

The horse trappings of Pazyryk time of East Kazakhstan

B.B. Besetayev, A.A. Sabyrzhn

Thanks to existence of horse burial and good safety of organic chemistry in the freeze barrows of Pazyryk culture of East Kazakhstan, the trappings of a riding horse is studied rather best of all, than in other regions. Received materials from burial sites in the last decade from East Kazakhstan demonstrate a peculiar dynamic development of the horse trappings in the early Iron Age. Rather sharp changes of Mayemer tribes to Pazyryk are clearly reflected in the transformation of the funeral rite and inventory in the VI–V centuries BC.

Keywords: Eastern Kazakhstan, Pazyryk age, early nomads, horse trappings.

ӘОЖ:19-68

ОТАНДАС ҚАЗАҚТАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.Б. Көккөзова – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

А.К. Бегалиева – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушы. E-mail: Aysha.1958@mail.ru

Мақалада еліміздің тәуелсіздік алған кезден бастап мемлекеттік тіл саясаты өз дамуында зор маңызға ие болып қана қоймай, мемлекетіміздің ұлттық тілінің айрықша мәнді өзгерістер әкелгені белгілі, әрі бұл сыртқы факторларда үдерістерді дамыта түсті. Авторлар өз зерттеуінде мемлекеттік тілді сақтау қажеттігі және қазақ тілін ұлттық әдеби нормада қолдануға жағдай жасау шарттарын қарастырады. Қазақ диаспорасының елге оралғаннан кейінгі басты мақсаты - туған тілді сақтау және дамыту, әрі толық ұлттық әдеби тіл нормасында қолдану қызметіне жағдай жасау қажеттігін қарастырады. Сонымен қатар авторлар оралмандарды қазақ тілінде бүгінгі мәдени коммуникацияда сөйлету үшін интенсивті оқыту әдісін жетілдіруді басшылыққа алу керек деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: тіл, мемлекет, ұлт, диаспора, оралман, әдеби, тіл саясаты, үдеріс, коммуникация.

Егеменді алған уақыттан бері қазақ мемлекеттік тіл саясаты өзінің даму тарихында маңызды роль атқарып қана қоймады, ұлттық тілдің ішкі әлеуетіне үлкен өзгеріс әкелді, сондай-ақ сыртқы факторларда бұл үдерісті тез дамытты.

Қазақ тілі – қазақ мемлекетінің тілі. Бізге шетелден келген оралмандар Қазақстан жеріне аяқ басқан сәттен бастап, қарым-қатынас тілін «қазақ тілі» деп емес орыс тілі деп түсініп қалатын жағдайлар да кездеседі. Қазақ жеріне келгенін білсе де, қай елдің тілінде сөйлейтінін түсінбей қалады.

1991 жылдан бастап Қазақстан Республикасына 1 млн-ға жуық этникалық топтар келген. Бұлардың 800 мыңы көші-қон комитетінің тізіміне енгендері болса, құжатсыз тіркелмегендері де кездесіп қалатынын айта кету керек. Қытай, Монғолиядан, Германиядан келген қазақтар орыс тілін білмейді.

Қазақ тілінің басқа да тілдер сияқты көкейтесті проблемалары баршылық. Қазақ тілінің табиғи нормасы мен ереже арқылы қалыптанған нормаларының арасында үлкен талас тудыратын өзгеріске түсіп жатқан тұстары аз емес. Қазақ ұлттық әдеби тілінің нормалары тарихи өзгермелі құбылыс. Қазақ ұлттық әдеби тілдің нормаларының өлшем шарттарын жетік біліп, оны тілдік заңдылық ұстанымдарына негіздеу бүгінгі қазақ сөз сөйлеу мәдениетінің межесін толық танып білуге мүмкіндік береді.

Қазақ сөз мәдениетін көтеру, функционалды стильдердің қоғамның әр аясындағы стилистикалық мүмкіндіктерін дұрыс жүзеге асыру – қазіргі қазақ еліне келген оралман қазақтардың еншісіне де тиесілі.

Қазақ тілінің бай сөздік қоры бар, синонимдік қатарлары мол, ұлттық тіл әлеуетінің күштілігі тілдік норма мен варианттылық мәселесін анықтауда қиындық тудырады. Тілдегі өзгерістер әсіресе, фонетика, лексика, грамматика саласына қатысты алып қарағанда тілдің сыртқы факторларына тікелей тәуелді болып келеді. Әсіресе, егемендік алған жылдардан бергі уақыттағы қоғамның әлеуметтік ахуалы, идеология, ғылым мен техниканың дамуы қазақ тілінің дамуына үлкен ықпал етті. Басқа елден келген оралман қазақтар, шетел азаматтары да тілдің лексика саласына үлкен өзгеріс енгізді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің дайындық факультетінде шетелден келген қазақтарды алғашқы қазақ мемлекеттік тілінде оқытуға арналған дайындық курстары өтеді.

Егемендік алған жылдардан бергі кезеңдерде ұлттық әдеби тілдің нормалану үдерісінде әлеуетті сөздер нормативтік қордың қалыптасуына үлкен ықпалын тигізді. Ұлттық әдеби тілдің нормативтік қорына келіп жатқан сөздер тобын осы дайындық курсына келген оралман-студенттер де толықтыруға септігін тигізді. Атап айтқанда, қазақ ұлттық әдеби тілдің қорына жаңа сөздер бір тұлғамен мағыналары бөлек, екі-үш ұғымды білдіретін немесе бір ұғымды екі үш тұлғамен атау сияқты лексикалық варианттар көптеп кездеседі. Лексикалық варианттар болсын тілдегі сырттан келген қазақ жастарының сөздері қазақ ұлттық әдеби тілдің нормалануында жиі ұшырасатын ең әлеуетті факторларының бірі – қолдану жиілігіне тікелей байланысты болып келеді. Лексикалық фактор оның сапалық қасиеттері, тілдік айналым саласына ену үдерістері қоғамдағы саяси-әлеуметтік, мәдени, экономикалық өзгерістерге тікелей байланысты болатыны белгілі.

Таяу және алыс шетелдерде жүрген қазақ диаспоралары өз ұлт өкілінің дәстүрін, әдет-ғұрпын, мәдениетін, ұлттық тілін сақтаушылар. Кейбір зерттеулерге сүйенсек, Қытайда 1.500.000 қазақ ұлтының өкілдері қоныстанған. Өз Отанынан алыста жүрген қазақтар этникалық сәйкестілікті сақтап қалған. Жанұя, неке, этникалық бірлестік, мәдениет-этникалық сәйкестілікті сақтауға тікелей ықпал ететін факторлардың бірі. Ұлттық ментальдылықты сақтау олардың елге оралғаннан кейінгі өмірінің қажеттілігін қамтамасыз ететін басты факторлар екенін шет елде жүрген қазақ өкілдерін айтуға болады. Кез келген қазақ диаспорасы өкілдерінің тілдік жағдайының ахуалы оңай емес. Олар шетелде 3 алфавитті оқып өседі: біріншісі – өздері өмір сүрген мемлекеттің алфавиті, екіншісі – сол мемлекетте басымдылық көрсететін тілдің алфавиті, үшіншісі – шет елдерде жүрген қазақ ұлтының өз тілінің алфавиті. Мысалы: Қытай мен Ирандағы қазақтар араб графикасын пайдаланады, Түркиядағы қазақтар латын, ал ТМД елдеріндегі қазақтар – кириллицияны қолданады. Бұл феномен шетелдегі қазақтардың жақындасу үдерісін қиындатады.

Қазақ диаспорасының елге оралғаннан кейінгі ең басты қажеттілік туған тілді сақтау және дамыту әрі толық ұлттық әдеби тіл нормасында қолдану қызметіне жағдай жасау. Оралмандарды қазақ тілінде бүгінгі мәдени коммуникацияда сөйлету үшін интенсивті оқыту әдісін жетілдіруді басшылыққа алу керек. Психологтардың зерттеулеріне сүйенсек, жеделдете оқыту – оқытудың алғашқы ең қиын кезеңдері болып саналады. Оралман өзі білетін туған тіліндегі бірліктердің мағынасын қайта ойлау ағынында қайта өндеп шығады. Бұл бірінші сөйлеу актісінде көрінеді. Бұл бірінші диалог – қарым-қатынасында көрінеді. Әрине, олар диалогтық қарым-қатынасы күнделікті тұрмыстағы ауызекі сөйлеу тілімен қалыптастырады. Өздері келген елдің тілінің тональдық, интонациялық ерекшеліктерін сақтай отырып, өздерінің отбасы қарым-қатынасындағы сөздерімен сөйлейді. Бірақ ұлттық тілден қол үзген олар әрбір сөздің мәнін, стильдік реңкін, стилистикалық баланстарын, мәдени

құрылымын жоғалтып алады, осы қиыншылықтарды жеңу үшін интензивті оқытудың көмегі көп тиеді.

Ауызекі сөйлеу тілінің базалық модельдерімен сөйлейтін оралмандар өздері өмір сүріп отырған халықтың тілінің доминанттық роль атқаратынын айта кету керек. Сондықтан оралман студенттерді туған тілдің мәнмәтіндік мәдени сабақтастығын қайталап оқытып, үйретуден бастау керек. Оралман студенттерді қазақ тілін таратушы ретінде қазақ тілді тілдік тұлға ретінде тану керек. Мысалы, оралман-студентпен диалог құруда оралманның сөйлеу интонациясындағы «жат жұрттық» элементті жою керек. Бұл біріншіден алғашқы сөйлеу қарым-қатынасында кездесетін орфоэпиялық нормаларды меңгерту, орфоэпияның қолданбалы сала екендігі жалпыға ортақ ережеге сүйену міндетін басшылыққа алу көзделінеді. Оралмандардың сөйлеу кезінде өздері өмір сүрген ортаның сөйлеу дағдысын сақтап сөйлейтіндіктен, жалпы ұлттық әдеби тілдің орфоэпиялық норма талабын үйрету керек. Қазақ сөздерін сөйлеу актісінде дұрыс дыбыстау, жазу түрінде дыбыстатпай, ұлттық тілдің табиғи тазалығын сақтап, орфоэпиялық заңдылықтарды сақтап сөйлеуге дағдыландыру. Қазақ тілінің үндестік заңына бағындырып сөйлету керек. Жазу мен сөзді норма тұрғысынан дұрыс қалыптастыру сөз сөйлеу мәдениетінің негізгі алғышарттары болады. Орфоэпиялық нормаларды үйрену ерекшелігі оқу, жаттау, айтып жаттығу үлгілері арқылы үйретіледі. Оралман студенттерге көп қиыншылық келтіретін нәрсе – орыс кириллицияны білмеу. Бүгінгі қазақ тілінің мәдениетін көтеруде таңбалардың орфографиялық нормаға сай жазуға дағды, іскерлік іске үйрету басты міндет болып саналады. Жазу мәдениетінің өзіне тән қиыншылықтары мен қол жеткізген теориялық-тәжірибелік мәселелері баршылық. Олардың бастыларына мыналарды жатқызуға болады: бас әріптердің қолдануы, жеке дыбыстардың белгілі тәртіппен таңбалануы, тасымал тәртібі, сызықша, дефисті бірізділікпен қою, бөлек, бірге жазылатын сөздердің емлесін қатаң сақтау жазудың негізгі мәселелері болып табылады. Қазіргі қазақ тілінің мемлекет ішіндегі шешімін таппай келе жатқан көкейкесті мәселелердің бастылары да осылар. Сондықтан оралман студенттерге осы жазу мәселесінің күрделі болатыны белгілі. Мысалы, сарымай, қаракөже, бесқарағай сияқты сөздерді буын жазылуының мәнін анықтағыш сөздіктеріндегі реестр арқылы түсіндіруге болады. Кейбір біріккен сөздерді күрделі сөздерден ажырата отырып, жаздырып үйрету басшылыққа алынады. Мысалы, елтаңба, көкбауыр, орамнан сияқты сөздер терминдеу сипатынан бірге жазылатындығын біріккен, күрделі сөздердің бір жүйеге түскен ереже, анықтама-лары арқылы түсіндіріледі. Оралмандар тілінде ұлттық тілдің әдеби нормаға сай келетін, нормаға үйлеспейтін қатарлар тобына жататын лексикалық варианттар көп кездеседі. Фонетикалық орфограммалық тұлғалар да көптеп кездеседі. Ұлттық тілде араб, парсы тілінен енген жарыспа варианттар ауызша және жазбаша тілде қатар қолданылатын түрліше фонетикалық варианттар кездесетін қатарларға жататын ғадет, әділ, хақиқат, әпкіш, жозы т.б. сөздер жиі ұшырасады. Бұндай сөздер оралманның сөздік қорында де кездесіп отырады. Оралмандар тіліндегі ауызекі, тұрмыстық, функционалдық жағынан қолданыста жиі ұшырасатын фразеологизмдер, мақал-мәтелдер мағынасы түсінікті, ұлттық тілде түпнұсқаның этимоны бар. Мысалы, көзайым болу, тура жол, алмай мойын т.б.

Қытай, Ираннан келген қазақ оралмандарының тілінде ежелгі мәдениетаралық, сауда, ғылым, дінге қатысты сөздер ұлттық тілдегі дәстүрлі

стереотиппен ұқсас, тек дыбыстық өзгешеліктермен ғана ерекшеленеді. Оралман қазақтардың ата тегі өз ұлтының тілді таратушы өкілі болғандықтан әрі түпкі негізі ұлттық нәрімен сусындағандықтан олардың тілінде қазақ ұлттық тілінің лексикалық қоры сақталған. Түпкі тамырластық, мәдени кеңістіктегі ұқсастықтарды білдіретін сөздердің айырмашылықтары анық байқалмайды. Мысалы, дінге қатысты атауларды алайық: «егер Алла қаласа», «бәрекелді», «астапыралла», «алла жазса», «алла кешірім етсе» т.б. сөздер таза ұлттық тіл табиғатынан еш айырмашылығы жоқ, сондықтан олар ұлттық тілдің бүгінгі сөз мәдениетіне толық меңгеріліп отырады.

Оралман қазақтардың тілінде кейбір лексикалық бірліктер мүлдем басқаша айтылады. Мысалы: орамал-лүнгі, қасық-қалақ, дастархан-ас-жаулық, кіші той, тілеу, байпақ-ұйық, картошка-бәренкі, сумка-боқша, сарымсақ-сәрміз, балкон-саялық, таяқ-сақпы, шөкпі, жылан-абақай, сырға-салпыншақ т.б.

Кез келген ұлт тілінің көркем сөз бұлағының бастауы саналатын, даналық ұғымды білдіретін мақалдар мен мәтелдердің негізі барлық халықта ұқсас. Түркі елдеріне ортақ, аталар сөзінің асқақ ой, кемел тұжырым жасайтын мақал-мәтел – оралман қазақтардың тілінде кеңінен сақталған. Қазақ тілінде қолданылып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен даналық сөздерді өз дәстүрінің барша өміршең ассоциациясы ретінде оралман қазақтар өз тілдік қолданысында толық сақтаған. Сирек қолданылатын, бірақ мәні мен мазмұны ата-бабаларымыздың өзекті идеясынан туындайтын, мағынасы терең мақалдар олардың үлкен байлығы. Мысалы, «қашпақ-қонбақ ерге сын, көшпек-қонбақ елге сын»,

«қарғаның қуанышына ортақ болғанша, бүркіттің қайғысына ортақ бол», «көз нұрдың ұясы, көңіл сырдың ұясы», «қара жер – қарайғаның бәрін жер», «айдан айдың райы басқа, адамнан адамның шырайы басқа», «өнерлі қол – бақытқа жол», «байлаулы арыстанды бала да, қоян да тебеді», «мысықтың аузында без жатпайды», «апат жылы – жау құтырар, жұт жылы – даулы құтырар» т.б. Атабабадан рухани мұра болып келе жатқан тілдің сөз асылдары оралман қазақтар тілінде көненің көзі, тарихтың өзі болып сақталған.

Резюме

Различия разговорной речи казахов оралманов

Көккозова М.Б., Бегалиева А.К.

В статье рассматривается о необходимости сохранения языка и создать условия для использования казахского языка в национальной литературной языковой норме. Авторы статьи приходят к выводу, что методика интенсивного обучения является основой для репатриантов для того, чтобы развивать разговорную речь на казахском языке в культурной коммуникации. Возвращаясь на историческую родину, перед репатриантами, т.е. перед казахской диаспорой, остро стоит вопрос сохранить и развивать родной язык, а также использовать родной язык в соответствии с нормами национального культурного применения. В то же время, следует руководствоваться совершенствованием метода интенсивного обучения, для того, чтобы репатрианты заимствовали современный культурный язык. По исследованиям ученых-психологов, скорочтение – является самой сложной ступенью обучающегося. Очень важно изучить условия орфоэпических норм национального литературного языка, так как репатрианты чаще всего используют слова, которые применяли в окружающей среде, где они обитали.

Ключевые слова: язык, государство, нация, диаспора, репатрианты, литературный, политика языка, процесс, коммуникация.

Summary

Differences speaking Kazakh oralmsans

Kokkozjva M.B., Begaliev A.K.

The article discusses the need to preserve the language and to create conditions for the use of the Kazakh language in the national literary language norms. The authors came to the conclusion that the method of intensive training is the basis for repatriates to develop spoken language in the Kazakh language in the cultural communication. In the article examined about the necessity of maintenance of language and to create terms for the use of Kazakh in a national literary language norm. The authors of the article come to the conclusion, that methodology of the intensive educating is basis for repatriates in an order to develop colloquial speech in Kazakh language in cultural communication. Returning on a historical motherland, before repatriates, i.e. before the Kazakh diaspora, sharply a question costs to save and develop the mother tongue, and also to use the mother tongue under right national cultural application. At the same time, it is necessary to follow perfection of method of the intensive educating, in order that repatriates adopted a modern cultural language. On researches of scientists-psychologists, readyfast - is the most difficult stage of student. It is very important to study the terms of orthoepic norms of national literary language, because repatriates use words that applied in mostly.

Keywords: language, state, nation, diaspora, repatriates, literary, politics of language, process, communication.

ХРАМЫ КИМАКОВ И ОГУЗОВ

Кожа М.Б. - Международный Казахско-Турецкий университет им. Х.А. Ясави, г. Туркестан
Байсариева Г. - Отрарский государственный археологический заповедник-музей, Шаульдер

В низовьях р. Сырдарьи на территории Кызылординской области Республики Казахстан сохранились оригинальные архитектурные памятники: башнеобразные сооружения Бегим-ана, Узынтам, Сараман-коса, которые по всем параметрам отличаются от традиционных мусульманских мавзолеев Средней Азии и Казахстана. Первые две постройки мы относим к X в., башню Сараманкоса к XI в. Сооружения располагаются вокруг столицы средневековых огузов г. Жанкента и были возведены в доисламский период истории региона. Они относятся к категории памятников известных как «дын» или «дингек». Представляется, что слово «дын» у древних тюрков обозначал душу покойного. Функционально схожие памятники выявлены на территории Центрального и Восточного Казахстана. Козы-Корпеш, Домбауыл, Дингек и ряд других сооружений были возведены из камня. Данные памятники относятся к VIII-IX вв. и представляют своеобразные поминальные храмы для духов предков. Они соответствуют сообщениям источников о возведении тюрками сооружений, обозначенных в китайских источниках как «мачта», «столб». Башни Бегимана, Узынтам, Сараманкоса, возведенные из сырца и облицованные жженым кирпичом, являются поминальными храмами представителей огузской элиты.

Ключевые слова: древние тюрки, огузы, кимаки, поминальные храмы, башни, доисламские верования, легенды, изваяния, памятники р. Сырдарьи, Средняя Азия, Казахстан.

Среди памятников монументальной архитектуры Средней Азии особое место занимают загадочные башенные сооружения, обнаруженные в низовьях Сырдарьи русскими офицерами во второй половине XIX в. Первые сведения об этих памятниках находим в публикациях А.И. Макшеева. О башне Бегим-ана офицер Генерального штаба написал следующее: «стоит на возвышенном месте, вероятно, прежде бывшем острове, верстах в четырех от Кара-арыка и в 10 – от берега Аральского моря ... здесь похоронена жена Кызылбашского хана Чанджара» (Макшеев А., 1856, с. 68). В газетной публикации, посвященной развалинам Жанкента, А.И. Макшеев отметил, что «далеко к западу от Джаныкента есть надгробные памятники Бик-Мана, Сарамана и другие, которые обложены жженым кирпичом и принадлежат, по всей вероятности, к одной с ним эпохе» (Макшеев А., 1867).

Следующий по времени автор - Л. Мейер дал весьма сжатую характеристику Бегим-ана: «Верстах в десяти от него (г. Жанкента) находится могила в виде восьмиугольной башни из обожженного кирпича, вышиной до восьми саженьей, известная под названием Бекмен, что значит в переводе «княгиня-мать» (Мейер Л., 1865, с. 285). Описание сооружения Сараман-Коса и легенда, связанная с памятником Бегим-ана, были изложены И. Аничковым в «Протоколах заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии» за 1897 г. К статье было приложено фото памятника Сараман-коса (Аничков И., 2011, с. 120-123). В обобщающей работе И.А. Кастаньев 1910 г. изложены ранее опубликованные сведения И. Аничкова, Л. Мейера (Кастанье И., 2007, с. 338-341). Без датировок и с указанием ошибочных координат Бегим-ана и Сараман-коса были включены в «Археологическую карту Казахстана» (АКК, 1960, с. 192).

Спустя почти более века после первого упоминания в литературе вышеназванные сооружения стали объектами исследования казахских архитекторов. В архиве института «Казпроектреставрация» в 1983 г. нами были просмотрены «Бегим-ана. Кроки» и рукопись Т. Джанысбекова «Башня Сараман-Коса». Особо следует отметить многолетние исследования в Кызылординской области Э. Байтенова, который ввел в научный оборот результаты своих полевых изысканий о башенных сооружениях региона (Байтенов Э., 1984, 15 б.; Байтенов Э., 1986, с. 43-46; Байтенов Э., 1990, с. 335-336; Байтенов Э., 2007, с. 281-282). Эти работы важны и тем, что фиксируют состояния памятников еще не подвергшихся ремонту. Последовавшие вскоре реставрационные работы, к сожалению, в определенной степени исказили облик памятников. На Бегим-ана утрачено очертание архивольта арки, цвет кирпичей.

Весной 2012 г. мы посетили эти труднодоступные постройки и убедились в важности исследования их для познания истории огузов. Необходим комплексный подход в изучении этих уникальных башенных сооружений, включающий в обязательном порядке и археологические методы. В данной статье мы рассматриваем вопросы датировок, функционального назначения и генезиса монументальных построек нижнего течения Сырдарьи.

Башня Бегим-ана находится в 68 км от г. Казалинск. Она сложена из сырцового кирпича и облицована обожженным кирпичом 23 x 23 x 5/6 см на глиняном растворе (рис. 1). Бегим-ана представляет в плане восьмигранник. Одна сторона которого без облицовки равна 2,32 – 2,34 м. Башня имеет форму слегка сужающейся восьмигранной призмы, увенчанной восьмигранной усеченной пирамидой. Общая высота чуть более 10 м. На северо-восточной стороне, на высоте 4,8 м от дневной поверхности имеется арочный проем ведущий в сводчатую камеру. Большое зенитное отверстие диаметром более 1 м соединяет камеру с расположенной выше верхней площадкой. Диаметр верхней площадки равен 2,3 м. Она огорожена стеной типа парапета.

Историки архитектуры предварительно датируют башню Бегим-ана в пределах X-XII вв. (Байтенов Э., 1986, с. 43; Мендикулов М.М. 1987, с. 42; Байтенов Э.М., 2004, с. 70). Размер обожженного кирпича башни Бегим-ана близок к параметрам кирпича таких известных сооружений IX-XI вв. как мавзолей Саманидов, мавзолей Араб-ата, мечеть Деггарон, Шабурган-ата (Пугаченкова Г.А., 1963, с. 30; Крюков К.С., 1964, с. 155-165). По мнению С.Г. Хмельницкого, квадратный кирпич со сторонами 20-23 см был характерен для построек среднеазиатского региона IX-X вв. (Хмельницкий С.Г., 1996, с. 48).

На наш взгляд, уточнить время возведения башни помогает и анализ местной легенды, неоднократно зафиксированной во второй половине XIX в. По записи Л.Мейера: «похороненная здесь женщина была царица Джанкента и по клевете придворного невинно заподозрена в измене ... Само разрушение Джанкента приписывается этому преступлению царя его» (Мейер Л., 1865, с. 285). Согласно опубликованному в 1897 г. варианту легенды (Аничков И., 2011, с. 120-123): «жена Санджара, по имени Бегим-ана, ...была брошена супругом и повелителем в яму за мнимую измену». Вполне вероятно, что Бегим-ана является исторической личностью. Термин «бегим» означает госпожа и приравнивался к титулу «ханым». Так слово «бегим» прилагался к имени жены Абулхаира - хана кочевых узбеков. По мнению С.Г. Агаджанова жены огузских правителей играли большую роль при дворе (Агаджанов С.Г., 1969, с. 144). Вряд ли для жены рядового чиновника стали бы возводить столь монументальное сооружение. Легенда связывает окончательную гибель города с проклятием отца Бегим, которую он послал правителю города за несправедливое наказание дочери.

С.М. Ахинжанов считал, что в этой легенде в завуалированной форме отображено нашествие кыпчаков среди которых находилось племя змей, или кимаков-каи (Ахинжанов С.М., 1989, с. 188). События, приведшие к гибели город Жанкента, произошли, по мнению С.Г. Агаджанова в середине XI в. (Агаджанов С.Г., 1969, с. 154-158). Однако археологические исследования верхнего слоя городища Жанкент показали, что жители начали покидать свои жилища в 50-60-е гг. X в. (Зиливинская Э.Д., 2011, с. 117). Поэтому, на наш взгляд, с учетом новых данных археологии и размеров обожженного кирпича постройку башни Бегим-ана нужно датировать X в.

Менее чем в 15 км от Бегим-ана располагается другая башня, известная как Узынтам. Сооружение в плане круглое, диаметр у основания около 7 м (рис. 2). Башня сооружена из сырцового кирпича 22-23 x 22-23 x 5-5,5 см и имеет цилиндрическую, слегка сужающееся в верхней части тело высотой до 10 м. Внутри располагается камера со сводчатым перекрытием. Выше сохранились остатки площадки обнесенная парапетом.

Хотя Узынтам впервые упоминается в записях А.И. Макшеева памятник был вновь открыт в 1983 г. и введен в научный оборот архитектором Э.Байтеновым (Байтенов Э., 1986, с. 43-46). Участок вокруг постройки насыщен фрагментами обожженного кирпича. Облицовочный кирпич Узынтама был также использован для сооружения надмогильных памятников позднего времени, которые располагаются рядом. Сооружение в настоящем времени находится в аварийном состоянии. К сожалению, отсутствие элементарного ограждения способствует дальнейшему разрушению памятника.

Наличие мелкоразмерного кирпича, характерного для IX-X вв. и худшая сохранность Узынтама, позволяет предполагать, более раннюю датировку памятника в сравнении с Бегим-ана. Причем, на наш взгляд, Узынтам располагается на насыпном холме. Представляется необходимым археологическое изучение искусственного возвышения Узынтама, напоминающий земляной курган.

Башня Сараман-коса (или Сараманкожа) расположена в 2 км к северо-востоку от поселка Каукей, в 60 км от центра Казалинского района. Как и Бегим-ана, она сложена из сырцового кирпича на глиняном растворе и сохранила часть внешней облицовки из обожженного кирпича 24 x 24 x 5 см. Сараман-коса в плане круглая, без облицовки диаметр в основании башни составляет около 5 м, толщина стен более 1 м (рис. 3, 4). Высота сооружения около 15 м. Башня слегка сужается вверх. Угол наклона стен башни к центру около 5°. Сооружение состоит из трех расположенных по

вертикали сводчатых камер. Верх башни завершается усеченным шатровым куполом. Вход в сооружение с северо-востока. Нижняя камера крупнее и изолирована от остальных камер. Она перекрыта куполом. Средняя камера через зенитное окно сообщается с верхней. Имеется, как и на Бегим-ана, верхняя площадка.

Архитекторы датируют башню Сараман-коса X-XI вв. Антропоним Сараман-коса близок к огузским именам как Караман, Акман. Определенный интерес вызывает приставка коса, скорее всего, видоизмененная форма от кожа-ходжа. Слово «ходжа» буквально означает хозяин, господин; знатный / уважаемый человек; учитель и т.п. По мнению специалистов семантика и сфера применения термина «ходжа» с течением времени претерпели значительные изменения. Первоначально (VII-VIII вв.) этим словом в Средней Азии обозначали буддийского монаха, в мусульманский период истории стал осмысляться и как потомок арабов. Обычно этот термин прилагался к людям грамотным, образованным, всегда довольно высокогоранга (Настич В.Н., 1989, с. 174-175). Есть свидетельство Фазлаллах Рашид ад-дина об одном управлявшем г. Жанкентом представителе огузской элиты, к имени которого прилагался термин ходжа: «Огуз в давние времена возвел один город, которому дал имя Еникент. Этот город он передал под управление весьма умного и рассудительного человека по имени Иркыл Ходжа. Иркыл Ходжа был пожилым человеком, повидавшим и испытавшим все» (Фазлаллах Рашид ад-дин, 1987, с. 68). Сараман-коса, судя по приставке и по высоте сооруженной постройки, превышающий Бегим-ана и Узынтам, являлся важной персоной своего времени. Скорее всего, памятник был воздвигнут в XI в.

Сараман-коса, Бегим-ана и Узынтам архитектурными формами резко отличаются от синхронных по времени мусульманских мавзолеев Средней Азии. Сырдарьинские сооружения по времени близки с загадочной башне Ак-Сарай-Динг, которая располагается в северной части Туркмении и относится к XI - XII вв. (Хмельницкий С.Г., 1996, с. 160). В соответствии с туркменской легендой Ак-Сарай-Динг была возведена местным богачом, чья дочь умерла до того, как выйти замуж. Девушка явилась ему во сне и попросила его соорудить ей «кеджебе» - седло с балдахинном, традиционно водружаемое на верблюда невесты во время туркменских свадебных процессий. Поэтому отец построил на могиле (?) дочери башню Ак-Сарай-Динг. По преданию, из-за боязни обрушения, в начале XII в. нижний ярус башни был засыпан землей (Восстановление ..., 2007, с. 33).

Необходимо особо отметить, что в башнях Приаралья памятниках погребений не обнаружено (Байтенов Э., 1986, с. 44). Как отметил еще И. Аничков о Сараман-коса «эта башня или мунара не представляют собою могильного памятника» (Аничков И., 2011, с. 121). Нередко исследователи предполагают караульные функции, хотя в них отсутствуют следы каких либо лестниц. По мнению Э. Байтенова, отмеченные башни имели в основном мемориальной функции, «они ставились в память о людях, обиженных (Бегим-ана), умерших не своей смертью (Сараман-коса) или останки которых не были обнаружены (Байтенов Э.М., 2004, с. 70).

Безусловно, данные памятники являются доисламскими. Не случайно загадочная туркменская башня Ак-Сарай-Динг в названий имеет приставку «динг». Ряд доисламских сооружений в Центральном и Восточном Казахстане обозначались словом «дын» и «дынбек», А.Х. Маргулан относил подобные памятники к VIII-X вв. (Маргулан А.Х., 1947, с. 63). Сооружения Кос-Уй-Тас 1, Уйтас, Карадын в плане имели округлую форму. Краткая информация о них отразилась и в сводном труде по археологическим памятникам (АКК, 1960, с. 142, 143, 149, 151).

В определении функции этих памятников необходимо учесть, что слово «тын/ тин / дын / дің» означало душу (Семби М.К., 2002, с. 92), т.е. сердцевину, стержень человека. Скорее всего такие памятники как «дын» или «дынбек» (казахский вариант правописания «дың», «діңбек») представляют собой храмы для духов предков.

Примечательно, что согласно сообщений китайских хроник древние тюрки «по окончанию похорон» или «после похорон», или же в «день похорон» воздвигали сооружение из камня - «столб», «знак», «мачта» (Войтов В.Е., 1996, с. 112). Весьма близок к «дын» и второе обозначение «дынбек», что означает столб, стержень. Указанный в китайских хрониках сооружение как «столб», «знак», «мачта», на наш взгляд, соответствует памятникам «дын» и «дынбек».

Первым о башнеобразных сооружениях, расположенных на территории Казахстана, сообщил Гильом Рубрук, проехавший с дипломатической миссией через срединную часть Великого пояса степей в 1253-1255 гг. в столицу Монголии Каракорум. Дипломат, отмечая памятники, сооружаемые степняками, отмечал: «... кое-где я видел большие башни из кирпичей» (Гильом Рубрук, 1957, с. 102).

Сооружение Козы-Корпеш-Баянсулу (рис. 5) является ключевым памятником в познании степных доисламских памятников тюркской элиты (Кожа М.Б., 2011, с. 299-304). Одно из первых известий о памятнике оставил И.Г. Андреев: «При реке Аягуз находится древнее строение, построенное из дикого плиточного камня, наподобие пирамиды; стены внутри убраны, равно как вытесаны, и сведены сводом; одни вхожие двери, и на двух стенах по одному окну. И все строение укреплено по древнему азиатскому обыкновению деревянными связями. Внутри оно поставлены три статуи: одна мужская, а другая – женская рядом, из коих мужская с опущенными вниз руками, а женской одна опущенная, а другая приложена к груди, как бы что принимала, коим статуям киргизцы, подошед, по суеверию своему, в руку свою кладут приношения. Третья стоит поодаль у стены, смотрящая в окно; величиною все в совершенной человеческой рост, иссеченные из камня» (Андреев, И.Г., 1998, с. 49-50). По А.И. Левшину еще в первой половине XIX в. внутри сооружения Козы Корпеш - Баян сулу находились «три каменных статуи, из коих две, по словам киргиз-кайсаков, изображают прославляемых в сказках любовников Баян-хана и Куз-Курпач, и третья - их служанку» (Левшин А.И., 1996, с. 107). Согласно данным Ч.Ч. Валиханова «к стене приставлены четыре гранитных истукана» (Валиханов Ч.Ч., 1984, с. 195-196). В книге Н.Н. Пантусова на фотографии памятника мы видим каменное изваяние с отбитой головой (Пантусов, 1902, с. 18). О внешнем облике статуи мы можем судить по рисункам Ч.Ч. Валиханова и иллюстрациям, приложенным в книге И.А. Кастанье (Валиханов Ч.Ч., 1972, с. 85; Кастанье И.А., 2007, табл. XIV, 14, 15, 10, 17). Статуи с сосудом в обеих руках, в островерхих головных уборах относятся к IX – XII вв. (Чариков А.А., 1979, с. 181). Примечателен факт нахождения каменного изваяния внутри памятника типа «дын» Кос-Уй-Тас (Марғұлан Ә.Х., 1966, 22-23 б.).

Поиск аналогов приводит к памятнику в честь Кюль-тегина, к орхонским комплексам (Кляшторный С.Г., 1978, с. 20). Для поминальных сооружений древнетюркской знати характерна тщательно сделанная круглая скульптура, изображавшая погребенного, а также по парные изображения мужской и женской фигур. Парные скульптуры были найдены при раскопках памятника в честь Кюль-тегин в Монголии, при поминальных сооружениях знати в Сарыг-Булуне и Кзыл-Мажалыке в Туве. Элементы орхонских комплексов прослеживаются в сооружении Козы Корпеш-Баян сулу и позволяют интерпретировать данный памятник не как мавзолей, где погребен покойник, а как поминальное сооружение типа древнетюркских храмов.

В честь кого было воздвигнуто монументальное здание, стоящее вблизи ж.д. станции Тансык? Вот что пишет по этому поводу Ч.Ч. Валиханов: «Эти истуканы, как говорят, изображают героев из поэмы, которую рассказывают кайсацкие импровизаторы в долгие ночи. По имени героя поэмы называется и могила Козу-Курпеч» (Валиханов Ч.Ч., 1984, с. 197). Согласно содержанию эпоса Козы Корпеш являлся сыном хана. Локализовать же ханство отца Козы Корпеш в пространстве и во времени позволяет интересная деталь в эпосе: на поиски исчезнувшего хана собирают «числом одиннадцать народ», на поминки хана пришел «числом одиннадцать народ», одиннадцать человек во главе с сыном визиря едут сватать Баян сулу. Отсюда можно предположить, что ханство отца Козы Корпеш делится на одиннадцать частей. Примечательно, что среди огузских владык встречаются антропониимы с приставкой Кузы: Кузы Йавы-хан и Кузы-Тегин (Фазлаллах Рашид ад-дин, 1987, с. 11-12).

В средневековой истории Казахстана лишь Кимекский каганат, существовавший в IX-XI вв., состоял из 11 областей (Кумеков Б.Е., 1996, с. 324). В составе Кимекского каганата было семь племен, главными из которых считались кимеки и кипчаки. По одной из версий древнего сказания «в Хасакской (Казацкой, Киргизской) степи жили два знатных и богатых султана Карабай (Черный-богатый) и Сарыбай (Желтый-богатый)» (Археология Семиречья, док № 1). Интересно, что имя отца Козы Корпеш – Сарыбай, что можно перевести и как бай светло-желтых, «половых». В средневековых источниках этнонимом шары (сары) обозначали кипчаков или половцев, русское слово «половцы» («половые») означает светло-желтые (Плетнева С.А., 1990, с. 35).

В эпосе отца невесты Козы Корпеша Баян-Сулу именуют Карабай и его называют «туркменом». Термином «туркмен» обозначалась часть карлуков и огузов, обитавших в X-XII вв. в Семиречье и присырдарьинских областях, т.е. ближайшие соседи кимеков. О тесном соседстве кимеко-кипчаков и огузов свидетельствуют средневековые источники. На наш взгляд, в «Козы Корпеш-Баян сулу» нашли отражения контакты кимеко-кипчакских и огузских племен в период IX – XI вв.

Поэтому мы считаем, что сооружение Козы Корпеш-Баян сулу является поминальным храмом, воздвигнутым в IX-X вв. в честь одного из членов правящей династии Кимекского каганата. Сооружения подобной формы известны в Восточной Монголии (Шер А.Я., 1966, с. 46), что позволяет

считать памятники типа «дын» одним из видов древнетюркских поминальных сооружений. Судя по описаниям в лучшем других сохранившихся памятниках этой категории - Козы Корпеш-Баян сулу, Дынгек (рис.6), Домбаул имелись оконные проемы, полочки, деревянные конструкции, которые были, скорее всего, предназначены для прилета душ умерших. Схожие конструкции имеются в поминальных башенных сооружениях Приаралья, выстроенных из сырца и облицованных обожженным кирпичом. Согласно одной легенде перед правителем Янгикента – Санджаром постоянно возникал образ незаслуженно обиженной и исчезнувшей супруги Бегим-ана. Мучимый видением Санджар велел построить на этом месте башню, чтобы заключить образ исчезнувшей супруги, но мираж переместился в другое место. Так продолжалось три раза, и только третья башня избавила правителя от видений (Байтенов Э., 2004, с. 71). Т.е. душа Бегим-ана нашла место упокоения в башне. Согласно другой легенде, опубликованной 1898 г., «жена Санджара, по имени Бегим-ана ...была брошена своим супругом и повелителем в яму за мнимую измену; но когда невинность ее обнаружилась, она, обратившись в птицу, улетела в башню Бегим-Мунара (Кастанье И.А., 2007, с. 340). Как известно душа у тюркских народов представлялась в виде птицы: «по турецким народным верованиям душа обращалась в птицу или насекомое; об умершем говорится, что они улетают (учду)...» (Бартольд В.В., 1967, с. 30).

Таким образом, башенные сооружения Приаралья представляют элитные постройки для душ умерших представителей огузской знати. Генезис башенных сооружений огузов лежит в древнетюркской эпохе. Прототипами были сооружения из камня типа «дын» и «дынгек», сохранившиеся в Центральном и Восточном Казахстане, в Восточной Монголии. В новых условиях, в период господства огузов на Сырдарье поминальные башни типа «дын» и «дынгек» стали возводиться не из камня, а из сырца и облицовываться обожженным кирпичом.

Примечательно, что Э.Байтеновым были выявлены в Кызылординской области почти аналогичные огузским башням сооружения из сырца и из обожженного кирпича у казахов ХУІІІ-ХХ вв., воздвигнутые для душ умерших. Они также не имеют следов захоронений внутри (Байтенов Э., 1990, с. 337-344). Сооружения типа «дын» этнографического времени и небольших размеров зафиксированы и в Карагандинской области (Ошанов О.Ж., 2004, с. 97-99). В 70-х годах ХХ в. в ряде узбекских поселений Южного Казахстана были выявлены небольшие башнеобразные сооружения для духов предков (Тайжанов К., Исмаилов Х., 1980, с. 87-93). В современных казахских кладбищах Казалинского района Кызылординской области нами встречены небольшие башнеобразные сооружения из обожженного кирпича (рис.7). Как видим, древнетюркский и огузский обычай возведения башнеобразных сооружений для духов предков сохранялся у некоторых групп казахов и узбеков до середины ХХ в. включительно.

1 Агаджанов С.Г. *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад, 1969. 294 с.*

2 Агаджанов С.Г. *Огузские племена Средней Азии IX-XIII вв. // Страны и народы Востока. Вып. X. М., 1971. С. 179-193.*

3 Андреев И.Г. *Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы, 1998. 280 с.*

4 Аничков И. *О некоторых местностях Казалинского уезда, интересных в археологическом отношении // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Историко-культурные памятники Казахстана. Туркестан, 2011. С. 120-123.*

5 *Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата, 1960. 450 с.*

6 *Археология Семиречья. 1875-1912 гг.: Сб. Док. И мат-ов/ Сост. И.М. Самигулин. Алматы, 2011. 664 с.*

7 Ахинжанов С.М. *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989. 293 с.*

8 Байтенов Э.М. *Загадки башни Узун-там и других памятников Приаралья // Памятники истории и культуры Казахстана. Вып 2. Алма-Ата, 1986. С. 43-46.*

9 Байтенов Э.М. *Казахские мунара // Архитектурное наследие. Сб. 37. М., 1990. С. 335-336.*

10 Байтенов Э.М. *Мунара Бегим-ана // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. Алматы, 2007. С. 281-282.*

11 Байтенов Э.М. *Мемориальное зодчество Казахстана: эволюция и проблемы формообразования. Алматы, 2004. 243 с.*

12 Бартольд В.В. *Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Соч.: в 9-ти томах. М., 1967. Т. 5. С. 17-192.*

13 Валиханов Ч.Ч. *Графическое наследие. Алма-Ата, 1972.*

14 Валиханов Ч.Ч. *О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще // Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. Алма-Ата, 1984. С.190-197.*

15 Войтов В.Е. *Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. М., 1996. 152 с.*

16 Восстановление башины Ак Сарай Динг рядом с Дашогузом // Охрана исторических ценностей при поддержке США. 2007. С. 33.

17 Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М., 1957. 270 с.

18 Джанысбеков Т. Башня Сараман-Коса // Архив института «Казпроектреставрация» Министерства культуры Казахской ССР. Рукопись. Инвентарный номер 79.

19 Зиливинская Э.Д., Исследования жилого комплекса в северо-восточной части городища Жанкент // Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі. Алматы, 2011. С. 109-117.

20 Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. – Алматы, 2007. 516 с.

21 Кляшторный С.Г. Храм, изваяние и стела в древнетюркских текстах // Тюркологический сборник. М., 1978.

22 Кожя М.Б. Монументальные древнетюркские сооружения Казахстана // IV международный тюркологический конгресс. Туркестан, 2011. С. 299-304.

23 Крюков К.С. Модуль в памятниках среднеазиатского зодчества // Архитектурное наследие. № 17. М., 1964. С. 155-165.

24 Кумекоев Б.Е. Государства раннего средневековья // История Казахстана. Т.1. Алматы, 1996. С. 296-347.

25 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, 1996. 656 с.

26 Макшеев А.И. Описание низовьев Сырдарьи. Санкт-Петербург, 1856.

27 Макшеев А.И. Остатки старинного города из Сырдарьи // Санкт-Петербургские ведомости. 1867, № 60.

28 Маргулан А.Х. Архитектурные памятники в долине р. Кенгир // Вестник АН Казахской ССР, 1947. №11. С. 62-71.

29 Маргулан Ә.Х. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндері // Ежелгі мәдениет куәлары. Алматы, 1966. (на каз. яз.).

30 Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Санкт-Петербург, 1865. 288 с.

31 Мендикулов М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. Алма-Ата, 1987. 160 с.

32 Настич В.Н. К эпиграфической истории Баласагуна // Красная речка и Бурана. Фрунзе, 1989. С. 158-177.

33 Ошанов О.Ж. Реликтовые черты казахской мемориально-поминальной архитектуры // Интеграция археологических и этнографических исследований. Алматы; Омск, 2004. С. 97-99.

34 Пантусов Н.Н. Памятник Денгек в Лепсинском уезде. Памятник Козы-Курпеч и Баян-Сулу в Лепсинском уезде. Казань, 1902. С. 9-17.

35 Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990. 208 с.

36 Пугаченкова Г.А. Мавзолей Араб-ата // Искусство зодчих Узбекистана. Вып. 2. Ташкент, 1963. 117 с.

37 Семби М.К. Тюркский меридиан. Алматы, 2002. 128 с.

38 Тайжанов К., Исмаилов Х. Макчам – дом для духов предков // Советская этнография. 1980, № 3. С.87-93.

39 Фазлаллах Рашид ад-дин. Огуз-наме. Баку, 1987. 128 с.

40 Хмельницкий С.Г. Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI - начала XIII вв. Берлин-Рига, 1996. Часть 1. 336 с.

41 Чариков А.А. О локальных особенностях изваяний Прииртышья // СА. 1979. № 2. С. 179-190.

42 Шер А.Я. Каменные изваяния Семиречья. М.-Л., 1966. 144 с.

Түйіндеме

Қимақтар мен оғыздардың ғибадатханалары

М.Б. Кожя, Г.Байсариева

Қазақстан Республикасының Қызылорда облысының аумағында Сырдария өзенінің төменгі ағысында Қазақстан мен Орта Азияны мұсылман кесенелеріне сәулетті жағынан ерекшеленген мұнаралы Бегім-Ана, Ұзынтам, Сараман-Қоса ескерткіштері бар. Бірінші екі ескерткіш Х ғасырға, ал Сараман-Қоса мұнарасы XI ғасырға жатады. Бұл архитектуралық ескерткіштер ортағасырлық оғыздардың астанасы Жанкент қаласының маңында мұсылман діні қабылданғанға дейін салынған. Олар «дың» және «діңгек» ескерткіштердің қатарына жатады. Көне түріктерде «дың» деген сөз өмірен қайтқан адамның жан дүниесін білдіреді. Осындай ескерткіштер Орталық және Шығыс Қазақстан жерлерінде кездеседі. Олар тастан салынған Қозы-Көрпеш, Домбауыл, Діңгек ескерткіштері. Бұл ескерткіштер VIII-IX ғғ. жатады. Олар өмірден өткен ата-бабаларының аруақтарын еске алу үшін салынған ғибадатханалар. Қытай деректемелерінде мұндай ескерткіштер «мачта» және «бағана» деп аталады. Бегім-Ана, Ұзынтам, Сараман-Қоса ескерткіштері саз кірпіштен салынып, күйдірілген кірпішпен беті қапталған. Ол оғыз элиталарының еске алу және оларға табынатын ғибадатханалары болған.

Түйінді сөздер: ертедегі түріктер, оғыздар, қимақтар, еске алу ғибадатханалары, мұнаралар, исламға дейінгі сенім-нанымдар, ертегілер, Сырдария өзенінің ескерткіштері, Орта Азия және Қазақстан.

Summary

The memorial temples oguz and kimaks

Kozha M., Baisarieva G.

In the lower reaches of the river. Syr Darya in the territory of Kyzylorda region of the Republic of Kazakhstan retained the original architectural monuments: the tower-like structures Begim-ana, Uzyntam, Saraman-kosa who in all

respects differs from traditional Muslim mausoleums in Central Asia and Kazakhstan. The first two buildings, we refer to the X century. Saramankosa tower to the XI century. Facilities are located around the capital city of medieval Oguz Zhankent and were built in the pre-Islamic period in the history of the region. They belong to the category of monuments known as “din” (дың) or “dingek” (діңгек). “Dyng” (Дың) is translated into an Old Turkic language as “spirit”. Functionally similar monuments discovered on the territory of Central and Eastern Kazakhstan. Kozy-Korpesh, Dombauyl, Dingek and a number of other structures were built of stone. These monuments belong to the VIII-IX centuries and represent a kind of memorial temples for ancestor spirits. They correspond to sources on the construction of the Turks the construction outlined in the Chinese sources as "mast", "post". Towers Begimana, Uzyntam, Saramankosa, built of raw and are faced with baked bricks, are representatives of the memorial temples Oguz elite.

Key words: ancient Turkic, Oguz, Kimaks, memorial temples, towers, pre-Islamic beliefs, legends, statues, monuments, p. Syr Darya, Central Asia, Kazakhstan.

Ұзынтам гибадатханасы. X ғасыр

Сараман-Қоса гибадатханасы. XI ғасыр

УДК 903/904(574)

КЕРАМИЧЕСКИЙ КОМПЛЕКС СРЕДНЕВЕКОВОГО ТАРАЗА

Кулбек А. - PhD докторант, КазНУ им. аль-Фараби

Первое упоминание о средневековом городище Тараз содержится в Византийских источниках и относится к концу VI в. Писали о Таразе почти все средневековые географы, историки, путешественники. Так историки IX-XI вв. называют Тараз «городом купцов». Но Тараз также был и столичным центром тюркешей, а затем карлуков, караханидов, джагатаидов. Город который имел свой монетный двор. XI-XII века характерны для Тараза экономическим и культурным ростом, обусловленным его местоположением на торговом пути, в центре богатой земледельческой долины, рядом с серебряными рудниками в горах Таласского Алатау. Развитие экономики явилось главной причиной дальнейшего роста различного рода ремесел. Особенно наглядно видны изменения на изделиях керамического производства, что выразилось в усовершенствовании и стандартизации форм сосудов.

Ключевые слова: Тараз, средневековье, культура, кувшин, котлы, цивилизация, тюрки, согдийцы, шелковый путь.

Живописная Таласская долина, тянется с юго-востока на северо-запад-вдоль р. Талас, в эпоху средневековья представляла единый политико-административный Таразский округ. Необъятные просторы Таласской долины с глубокой древности привлекали к себе человека, который оставил здесь самые разнообразные археологические памятники, раскрывающие историю племен и народов, населявших долину со II тыс. до н.э. Ценности этих памятников особенно велика, поскольку дошедшие до нас письменные источники содержит очень мало сведений об исторических судьбах племен. Исследование памятников Таласской долины делится на четыре периода. Первый начался до Великой Октябрьской социалистической революции, второй-с момента экспедиции в Таласскую долину-с 1936

по 1946 г. (руководитель А.Н. Бернштам); третий-с 1946 по 1967 г., т.е. с момента создания отдела археологии при Институте истории, археологии и этнографии АН КазССР; четвертый с 1967 по настоящее время.

Один из древних городов Таласской долины является Тараз. Вместе с Джамукатом он упоминается уже в VI в. В 568 г. в этом городе на берегах Таласа в ставке тюркского кагана Дизабула принимали посла Византии Земарха [1, С. 33]. В 629 г. Тараз (Далосы) описывает Сюнь-Цзянь: «Пройдя 140-150 ли на запад от Цяньцзюань, мы прибыли в город Далосы. Город в окружности 8-9 ли. В нем вмешанно живут купцы из разных стран и хусцы (согдийцы). Земля и климат такие, как в Суйе. Примерно в 10 ли на юге от него есть небольшой одиночный город с населением около 300 дворов. Это, собственно, люди из Срединного царства. Некогда они были взяты в плен Туцзюэ, но в последствии объединились в землячество и осели в этом городе, живя в его централь-ных усадьбах. Когда же одежда износилась, они стали одеваться как туцзюэ, но их язык, обычаи и законы такие же, как в Китае» [2, С. 91].

Основным материалом из раскопки и сборов с городищ является керамика. Керамика рассматривается по трем хронологическим периодам: конец V-начало VIII в., VIII-начало X в., XI-начало XIII в. Основными критериями классификации были морфологические, качественные и количественные характеристики. По технологическим признакам определяются две большие группы керамики: лепная и станковая. Учтены также признаки вторичной технологической обработки: лощение, окраска, роспись и орнаментация, добавки в тесто. Учет функционального назначения явился критерием для выделения классов и типов. Отличительные особенности формы тулова, венчика, а также различные дополнительные детали послужили принципом деления на подтипы.

Вся керамика делится на три группы: лепная керамика, станковая, сделанная на ручном и ножном круге, и станковая поливная. Крупными сосудами, как хумы, тазы, сферические и плоскодонные котлы, кувшины с цилиндрической узкой горловиной, изготовлялись по частям. Горловина и венчик у хумов и кувшинов лепились отдельно, следы их прикрепления к корпусу хорошо видны на внутренней поверхности многих сосудов, в этом убеждают и отпавшие и котлов по линии спайки швов некоторые горловины и стенки кувшинов и котлов. Ручки кувшинов лепились отдельно и крепились к сосуду ручным способом.

Для изготовления сосудов кухонного и хозяйственного назначения: хумов, котлов, а также подставок под котлы, крышек, тандыров и некоторых форм светильников-применялось тесто с большими примесями крупнозернистого песка, дресвы и гипса, особенно заметными в изломе черепка. Первая группа керамики-лепная кухонная посуда. Котлы, горшки, хумы и сковороды-жаровни представлены фрагментами венчиков, боковин и донцев. Котлы являются ведущей формой посуды, лепленной от руки. Почти все котлы во фрагментах целые, покрыты снаружи копотью, причем характерно, что днище чистое, а копоть появляется на некотором расстоянии от дна. Причиной этого была, видимо, система очага, где котел своим дном непосредственно стоял на раскаленных углях, а стенки его обволакивались дымом. В некоторых котлах на внутренних стенках обнаружены остатки пищи в виде кожицы пшеницы, прилепившейся к стенкам сосуда. *Котлы* являются одной из наиболее распространенных форм посуды, изготовляемой всюду и в большом количестве. По размерам и вместительности котлы разнообразны: большие, средние и маленькие. Поэтому варианты их в каждом районе многочисленны. Котлы из городища Тараз идентичны котлам из городищ Чуйской [3] и Таласской [4] долины и Южного Казахстана [5].

В комплексе с котлами следует рассматривать и массивные глиняные подставки под котлы, выполненные в виде удлиненной головы верблюда с углубленными глазами и выступающей вперед мордой. Снаружи подставки покрывались орнаментом, обычно елочным. Такого типа подставки достаточно широко представлены в керамике VII-VIII вв. из Жетысу и являются для того времени, скорее всего, локольной формой гончарных изделий. Появившиеся в оседлом быту горожан подставки котлов с мифологическими образами следует рассматривать не только как предметы утилитарного назначения, но и как предметы, отражавшие религиозно-мифологические воззрения перешедшего к оседлости тюркского населения Таразской округи [6].

Крышки найдены в значительном количестве. Практически все фрагменты относятся к плоским дисковидным крышкам. Диаметр их варьирует от 12 до 18 см. Украшение поверхности очень разнообразно: здесь присутствует прочерченный, ямочный и наклепной орнамент. Довольно часто встречается штампованный орнамент. Крышки широко распространены и на других городищах Жетысу [7], многочисленная и близкая им серия происходит из Чуйской долины, Южного Казахстана [8], из

Ташкентского оазиса [9]. *Хумы*. По венчику хумы делятся на несколько групп. Наряду с известной ранее прямоугольной формой венчика появились две новые. У одних сосудов венчик состоит из двух валиков с ложбинкой, у других на валике еще имеется жгутик с защипами. Подобной формы хумы были широко распространены на городище Баба-Ата и на среднем течении Сырдарьи в VIII-IX вв. Известны они и в Ак-Бешиме в VII-VIII вв. Самую распространенную группу глиняных сосудов образуют хумы. Целых или архео-логически целых сосудов не обнаружено, но наличие фрагментов венчиков, донцев и тулова позволяет воспроизвести их форму и размеры.

Хумы имели округлое тулово, горловину диаметром 24-26 см с отогнутым на внешнюю сторону венчиком, плоское дно диаметром 21-25 см, сделанное на песчаной подсыпке. Высота хумов около или более 1 м. Такие сосуды формируются из широких полос, лепятся вручную, швы соединений отчетливо видны на внутренней поверхности черепков. Тесто плотное, хорошего промеса с примесью песка. На верхнюю часть тулова, а иногда около венчика некоторых хумов нанесены коричневым или черным ангобом пятна, от которых вниз тулову спускаются потеки. Пятна или полосы ангоба, по мнению Е.М. Пещеревой, играли роль оберегов [10]. Обычай нанесения пятен на сосуды особенно широко распространен в памятниках каунчинской культуры первой половины первого тысячелетия нашей эры [11]. Вторая группа керамики выделяется по технологическому признаку: она изготовлена на ручном гончарном круге и немногим отличается от лепной. Сосуды асимметричные, но черепок при формовке становится плотнее, формы изящнее. Венчики хорошо профилированы.

Кувшины. Среди них наиболее многочисленную группу (первую) составляют кувшины с невысоким узким горлом и широким сферическим корпусом. Иногда переход от тулова к горловине резкий, украшенный волнистым орнаментом. Ручки крепятся к самой горловине. На горловине имеется слив и маленькая ложбинка. Подобная форма кувшинов была весьма распространена в Пянджикенте, Ак-тепе близ Ташкента, в Жетысу (VI-VII вв.) [12], Ак-Бешиме [13]. Наряду с этой формой имеется и ряд разновидностей. К кувшинам второй группы относятся кувшины с плечиком, от которого поднимается рожок, заканчивающийся сдавленным с боков раструбом. Оттянутый внутренний край растуба упирается в верхнюю часть горловины кувшина.

Кувшины третьей группы - это кувшины без слива на венчике, с ручкой в верхней части корпуса и отверстием в ней. Они близки по формам к акбешимским и семиреченским. Серия кувшинов с рожком известна и в Ак-тепе близ Ташкента [14], в Минг-Урюке (VII-VIII вв.) [15], а с отверстием в ручке - в районах Южного Казахстана (VIII-IX вв.). Кувшины четвертой группы, служившие для переноски воды и по сей день бытующие у таджиков под названием «утка», были весьма причудливой формы с тщательно орнаментированной поверхностью, но небольших размеров, высота их не превышает 15-18 см. Кувшины пятой группы отличаются от предшествующей грушевидным корпусом, обращенным узким концом вниз, и слегка вогнутыми внизу стенками тулова. Для кувшинов шестой группы характерна очень высокая, до 20 см цилиндрическая горловина, заканчивающаяся изящным сливом с лунницами по бокам, а также большая сферичность корпуса и богатая рельефная фантастическая орнаментация. Интересен тонкостенный кувшин с широким цилиндрическим горлом и носиком-сливом, корпус украшен. Основная композиция на этом сосуде - пересекающиеся линии. Она была остроумно разработана путем повторяющихся мотивов рога барана. Орнамент из рогов, покрывающих корпус кувшина, - отзвуки сакского искусства. Техника выполнения данного узора заключается в том, что заранее заготавливали жгутики из глины. При краям узора прокладывали двойной шнурок из крученых ниток, который прикрепляли вместе с кожей к сосуду редкими стежками. Древние мастера каждый наложенный на поверхность сосуда жгутик покрывали еще и насечкой, как бы имитирующей мелкие стежки ниток, которыми мог быть прикреплен узор [16]. Узор в виде «рогов барана», выполняемый врезной техникой еще с I тысячелетия до нашей эры [17], был широко распространен в сакское время на бытовой утвари, шкатулках, коже, войлоке и достиг расцвета в глиняной посуде Жетысу и Южного Казахстана в эпоху Тюркских каганатов. В Таласской долине длительные процессы взаимосвязи оседлого населения городов с кочевым миром способствовали проникновению в городскую среду кочевников, привнесших в искусство мотивы, ранее применявшиеся в украшении одежды, жилища, домашней утвари. Благодаря выработанным веками орнаментальным приемам на коже, дереве, войлоке, кости и металле оседавшие в городах тюрки, карлуки, кимаки, кипчаки и караханиды смогли воспроизводить их на гончарных изделиях и в архитектуре и тем самым способствовать расцвету орнаментального искусства [18].

Сфероконысы. Общая конфигурация изделий этого рода-узенькое горлышко и разду-тый корпус, переходящий в коническое дно, нескаолько варьируется.

С первых этапов появления в быту у населения сферокопические сосуды были украшены простыми и сложными орнаментальными композициями. В орнаментации сферокопических сосудов использовались такие технические приемы, как штамповка, наколы, резка, процарапывание, срезы, пальцевые вдавливания, налелы. Самым распространенным видом орнамента является процарапанный и гребенчатый. Элементы узоров наносились с помощью острых предметов (острие ножа, заостренная палочка, зубчатая палочка). Мотивы процарапанного орнамента встречаются от самых простых (горизонтальные линии от одного до нескольких рядов) до сложных растительно-геометрических.

Характерным признаком таразских сферокопических сосудов является соровато-зеленый цвет, толстые стенки и особенно массивное дно. Сосуды изготовлены на гончарном круге из хорошо отмученной глины, без видимых примесей, в большинстве случаев сферокопические сосуды орнаментированы. Отличительной особенностью качества черепка таразских сферокопических сосудов является его большая плотность, прочность и звонкий металлический звук при ударе. Потребность в керамических изделиях с высокой механической прочностью поставила средневековых гончаров перед необходимостью поиска специального обжига-клинкерного. Клинкерный обжиг, доводящий черепок до спекания, связан со сложным многоэтапным технологическим процессом, требующим от 200 до 350 часов обжига, в течение которых достигается медленное изменение (повышение и понижение) температуры. **Поливная керамика XI-XII вв.** Развитие керамического производства в Таразе может быть прослежено на богато представленной поливной керамике. Изготовлена она на гончарном круге из хорошо промешанной, отмученной глины. Черепок сосудов в изломе красновато-коричневого цвета. Для глазурованной керамики Тараза характерно высокое качество, яркость красок, высокохудожественность орнаментальной тематики и хорошее выполнение узора.

Основным видом поливных изделий этого времени являются чаши, пиалы, блюда, тарелки, кувшины, горшочки, вазочки, туваки, чираги.

Чашы представлены двумя формами: конической и с плавно выгнутыми стенками. Единично встречены чаши с наклоненными внутрь бортами, небольшие низкие чашечки с плавно выгнутой, заканчивающейся вверху округленной закраиной и небольшие низкие чашечки на дисковидном поддоне.

Пиалы близки по форме к конусовидным чашкам. Они лишь меньше размером и в основном покрыты одноцветной поливой: белой и зеленоватой.

Блюда уплощенной формы, с прямыми или слегка отогнутыми бортиками на кольцевом поддоне.

Тарелки с перегибом стенки, на кольцевом поддоне.

Кувшины миниатюрных форм на дисковидном поддоне с цилиндрическим корпусом.

Горшочки с приземистым туловом, низкой шейкой и широким отогнутым наружу краем. Кувшины и горшочки украшены стилизованными куфическими надписями.

Вазочки-альбарелло с цилиндрическим или суженным к донцу корпусом. *Туваки* цилиндрической формы, с отогнутым наружу краем и дисковидным поддоном или без него. Эти предметы украшены коричневой, красновато-коричневой и зелеными красками по белому фону. Некоторые из них покрыты подкрашенной зеленоватой поливой.

Чираги представлены двумя основными типами. Первый тип с округлым корпусом, петлеобразной ручкой, они покрыты белой поливой с темной росписью и украшены точками и стилизованной надписью.

Второй тип чирагов также в плане круглой формы, но корпус их разделен вертикальными каннелюрами и поэтому носик приобретает четкие граненые формы, что создает впечатление металлического сосуда. Ручка имеет пята, являющуюся центральной в композиции художественного оформления светильника. Узор выполнен рельефным штампом, чаще всего это мотивы растительного характера, виньетки, пальметки. Встречаются и клеточки, елочки, концентрические круги. Иногда изображены древние традиционные сцены борьбы зверей или пара птиц.

Узоры на таразских поливных сосудах по сюжету орнаментальных мотивов можно разделить на четыре группы: линейно-геометрический, растительный, эпиграфический и зооморфный. Используются узоры в различных сочетаниях. К группе линейно-геометрического орнамента относится самый распространенный в Таразе на поливной посуде с белым фоном мотив вихревой розетки, насчитывающий свыше 20 разновидностей. Обычно он украшал донную часть чаш, блюд и тарелок. Украшалось не только дно сосуда, но и его борта. Но орнамент был менее сложен. Это точки или

фестоны, иногда их дополняла благожелательная надпись [19]. Различные мотивы вихревой розетки в сочетании с роговыми узорами широко известны в X-XII вв. в Хорезме [20], Самарканде [21], в Мерве [22] и Южном Казахстане [23], в Таласской долине [24], Илийской долине [25]. Узор «падающей волны»-символ воды, помещенный в двух concentрических кругах на борте чаши, между волнами имеются завитки. В единственном случае на белом фоне блюда выполнено сложное плетение типа гериха, составлявшего шестиугольные звезды с многолепестковыми розетками внутри. На бортиках блюда имелась стилизованная надпись. Так единичными являются: узор «узел счастья», узор в виде разводов и орнаменты в виде ромбов клеток, звездочек, елочек, кругов, овалов, а также выемчатый орнамент на чирагах. Отмеченные формы сосудов и узоры имеют аналогии в самаркандской керамике X-нач. XI в.

Распительный орнамент. К этой группе относится рисунок граната-символ плодородия, выполненный очень реалистично. Изображение граната дано в разрезе, иногда вместе зерен внутри помещали благожелательную надпись. Как правило, таким узором украшали только борта конических чаш с золотисто-желтым фоном.

В тараской керамике как и в среднеазиатской керамике этого периода широко использовалось изображение букетов из крупных миндалевидных бутонов, выполненных сочетанием красного, зеленого, серого, и коричневого цветов с процарапанными по ангобу различными завитками. Букеты украшали чаши и блюда. Часто букеты употреблялись в сочетании с эпиграфическим орнаментом в виде стилизованной надписи, расположенной между букетами по краю чаш. Букеты из бутонов были популярным элементом декора глазурованной керамики XI в. в Чаче, Илаке, Жетысу, Южном Казахстане и Таласской долине.

Эпиграфический орнамент. В нем представлены надписи от простого куфи до стилизованной арабски, в которой отсутствует всякий смысл написанного. Как правило, им украшались борта открытой посуды, а также горшочки, кувшинчики, чираги с белым фоном и без пята. Стилизованные арабские надписи компоновались либо в виде сплошной орнаментальной полосы, либо прямоугольными отрезками сильно вытянутых букв. Узор выполняли черной, коричневой, иногда красной красками с пальметкой. Керамика с эпиграфическим узором имела широкое распространение в среднеазиатских городах в X-XII вв.

Зооморфный орнамент. Эта группа не многочисленна. На одной чаше в центре имелась фигура льва. Лев стоит с раскрытой пастью и подогнутым под себя хвостом, фигура заключена в медальон из эпиграфической надписи. На фрагменте закрытой формы сосуда изображена лиса. Лиса стоит на задних лапах, а передними как бы тянется к ветвям виноградной лозы. Орнамент выполнен рельефно и покрыт вместе с сосудом темно-коричневой поливой.

На выступе ручки чираги имеется изображение барса, набросившегося на оленя. Сцена борьбы барса и оленя передана весьма реалистично, в позах животных чувствуется движение и энергия. На отворотах ручек чирагов с граненым корпусом имеются также изображения птиц, стоящими друг против друга.

Разнообразие форм и высокое художественное мастерство гончаров, ярче всего выразившееся в стандартизации и разнообразной орнаментации поливных изделий, способствовали не только широкому спросу их на рынке и расширению денежных оборотов, но и взаимовлиянию гончарного искусства, взаимопроникновению гончарных традиций Тараза и других городов Жетысу и Средней Азии. И расцвет керамического искусства в Таразе и городах его окружи, как и во всем Жетысу, не был изолированным явлением, а оказался результатом общего экономического подъема культуры городов Средней Азии и Казахстана после объединения под властью караханидов.

1 Бартольд В.В. *Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894 гг.* // Соч. Т.4. – М., 1966. – С. 33.

2 Зуев Ю.А. *Китайские известия о Суябе* // Изв. АН КазССР. Сер.истории, археологии, этнографии. 1960. – Вып. 3 (14). – С. 91.

3 Кожжемяко П.Н. *Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины.* - Фрунзе, 1959.

4 Бубнова М.А. *Средневековое поселение Ак-Тобе у с. Орловки* // Археологические памятники Таласской долины. 1965. С. 138.

5 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. *Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана* // ТИИАЭ АН КазССР. - Алма-Ата, 1958. - Т. 5. С. 178.

6 Сенигова Т.Н. *Средневековый Тараз.* – Алма-Ата: Наука, 1972. – С.157.

7 Байпаков К.М. *Керамика средневекового Кулана* // В глубь веков. – Алма-Ата, 1974. – С.92.

- 8 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. - Алма-Ата, 1958. - Т. 5. С. 178.
- 9 Мерциев М.С. Городище Актобе-1 (IV – нач. XIII вв.) // Древности Чардары. - Алма-Ата, 1969. – С.156.
- 10 Пецерева Е.Е. Гончарное производство Средней Азии. // Труды Института этнографии АН СССР. - М.-Л., 1949. – С.80.
- 11 Мерциев М.С. Городище Актобе-1 (IV – нач. XIII вв.) // Древности Чардары. - Алма-Ата, 1969. – С.156.
- 12 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. - Алма-Ата, 1958. - Т. 5. С. 179.
- 13 Распопова В.И. Гончарные изделия согдийцев Чуйской долины // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции, Т.IV. - М., 1960. – С.156.
- 14 Тереножкин А.И. Холм Ак-тепе близ Ташкента (раскопки 1940 г.)// Труды Института истории и археологии АН УзбССР, Т.I. - Ташкент, 1948. – С.113, 114.
- 15 Буряков Ю.Ф. Городище Минг-Урюк в Ташкенте. Труды САГУ, вып.81, Ташкент, 1956, С. 126.
- 16 Нуржанов А.А. Взаимодействие степных и оседлых цивилизаций в эпоху Тюркских каганатов в Семиречье. Средневековая археология Евразийских степей// Материалы Учредительного съезда Международного конгресса. Казань. 2007. Т.2. С. 115-119.
- 17 Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1966. – С.195.
- 18 Сенигова Т.Н. Орнаментальные узоры на керамических сосудах VI-IX веков // В глубь веков. - Алма-Ата, 1974. – С.120.
- 19 Большаков О.Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX-XII вв. //«Эпиграфика Востока». – 1963. – Т. XV. – С.82
- 20 Неразик Е.Е. Сельские поселения афригидского Хорезма. - М., 1966. С. 9; Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX-XVII вв.) // Труды хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР, Т. VI. - М., 1959. С. 82.
- 21 Таиходжаев Ш.С. Художественная поливная керамика Самарканда IX – начала XIII вв. - Ташкент, 1967. – С.83.
- 22 Лунина С.Б. Гончарное производство в Мерве X – нач. XIII вв. – С.270.
- 23 Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. - Алма-Ата, 1958. - Т. 5. С. 39.
- 24 Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины. Сб. «Археологические памятники Таласской долины». - Фрунзе, 1963. – С.193.
- 25 Кузнецова О.В. Поливная керамика Талгара // Известия НАН РК. Серия общественных наук. - 2007. - № 1 (253). – С.102-106.

Түйіндеме

Тараз қаласының керамикалық кешені

Кулбек А.

Ортағасырлық Тараз туралы алғашқы деректер Византия елшілігінің VI ғ. Екінші жартысында Тараз қаласына келген уақыттан басталады. Тараз қаласы туралы ортағасырлық саяхатшылар мен жиһангездер көптеген мәліметтер қалдырған. Ұлы Жібек жолының бойындағы астаналық Тараз қаласы IX-XI ғғ. «көпестер қаласы» деп айтылған. Қарлұқ, Қарахан мемлекеттері кезінде теңге сарайлармен қатар қала көзе өндірісінің ірі орталықтарына айналған. Тараз қаласындағы көзе өндірісінің өнімдері керуен жолдар арқылы батыс пен шығыс елдеріне таралған. Қаланың әсем қыш бұйымдары сол кездердегі көзе өндірісінің шыңына жеткендігін көрсетеді. Қарахан дәуіріндегі шыңылтырлы қыш бұйымдар өзінің әсемдігімен ерекшеленіп, аса сәнді болған.

Түйін сөздер: Тараз, ортағасыр, мәдениет, құмыра, қазан, өркениет, түріктер, соғдылар, жібек жолы.

Summary

ceramic complex of medieval Taraz

Kylbek A.

The first mention of a medieval settlement Taraz found in Byzantine sources, and refers to the end of VI. They wrote almost all of Taraz srednevekoje geographers, historians and travelers. So historians IX-XI centuries. Taraz called the "city of merchants". But Taraz was also a metropolitan center tergeshey and then Karluk, Karakhanids, dzhagataidov. The city which had its own mint. XI-XII century, typical for Taraz economic and cultural growth, due to its location on the trade route, in the heart of a rich agricultural valley, near the silver mines in the mountains of the Talas Alatau. Economic development was the main reason for the further growth of various types of craft. Especially clearly visible changes in the production of ceramic products, which resulted in the improvement and standardization of vessel forms.

Key words: Taraz, medieval, culture, pitcher, boilers, civilization, Turks, Sogdians, Silk Road.

САҚ-СКИФ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ГРИФОН ОБРАЗЫ

Ғ.Қ Омаров. – т.ғ.к. , Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті
Ж. Мукашев – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің магистранты

Мақалада сақ-скиф дүниетанымында ерекше орын алатын грифон (тазқара) образына, олардың бейнеленуіне байланысты қой-грифон, жылқы-грифон, бұлан-грифон, арыстанбасты грифон, бүркітбасты грифон сынды түрлерге бөлінетіндігі баяндалған. Алдыңғы азиялық, гректік, скифтік типтегі грифондарға жеке-жеке тоқтала келе нақты археологиялық деректер арқылы айқындаған. Грифон образдарының мән-мазмұны мен жасалу тәсілдеріне де талдау жасалған. Сан алуан жануарлардың қасиеттері түйінделген грифон образдары туралы зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдар еңбектері де біршама қаузалған.

Түйін сөздер: археология, аң стилі, грифон, дүниетаным, мифология, сақ-скиф кезеңі, көшпелілер.

Ежелгі еуразия көшпелілері мәдениетінің ең басты ерекшеліктерінің бірі – «скифтік-сібірлік аң стилі» деп аталатын бейнелеу өнері. Оған тән негізгі сюжеттерге шаңырақтай мүйізі бар бұғы [1], шығыршықтай бүктетілген жыртқыш, жануарларды жәукемдеген көріністер, тұмсығы ерекше үлкен, көзі танадай жыртқыш құс және синкретті ғажайып мақұлықтар – грифондар жатады [2, 19 б.]. Грифон – аң стиліндегі өнерде табиғи жануарлар образынан бөлек, бойына бір сыпыра тіршілік иесінің кейіптерін біріктірген фантастикалық құбыжық жануар болып табылады. Осыған байланысты өзіне қандай жануардың белгілері таңылса, грифондар да сондай әр түрлі атау алған, айталық: қой-грифон, жылқы-грифон, бұлан-грифон, арыстанбасты грифон, бүркітбасты грифон [3, 29 б.].

Грифонның алғашқы бейнелері шығыс иконографиясында б.з.б. IV мыңжылдықтың соңы – III мыңжылдықтың басында кездеседі. Бірте-бірте бұл көркем айшық Алдыңғы Азияның көптеген ежелгі халықтарына кеңінен тарайды. Грифонның классикалық түрі – мысық немесе бүркіт басты қанатты арыстан шамамен б.з.б. I мыңжылдықта ежелгі Иран мен Грекия ескерткіштерінде белгілі бола бастаса, дәл осы б.з.б. I мыңжылдықта грифон бейнесі Еуразия даласының көшпенділерінде де пайда болады [4].

Н.Н. Погребова архаика дәуіріндегі Солтүстік Қара теңіз бойы өнері үшін әр жерден шыққан үш түрлі бейнені (алдыңғыазиялық, гректік, скифтік) бөліп көрсетеді. Ғалымның пайымдауынша скифтік типтегі грифон аңның құлағы бар жыртқыш құстың басы іспеттес «бүркітбасты грифон» – деп аталып кеткен құс [5, 62 б.]. С.С. Черников денесі арыстан, басы бүркітті ғана емес мойнында жалы бар құлақты бүркіттерді де аңыздағы мақұлық – грифонға жатқызады. Г.М. Бонгард-Левин және Э.А. Грантовский сияқты ғалымдар да грифон бейнесінің түзілуіне аңыздағы және шынайы аңдардың, яғни бүркіт пен арыстан бөліктері қосылғандығын алға тартады. С.И. Руденко өзінің еңбектерінде Алтайдың аң стиліндегі құлақты, айдары бар грифтің, бүркіттің және арыстан грифонның бейнесіне тоқталып, олардың түп негізі Алдыңғы Азияда жатқанын жазады.

Ерте грек типтес бүркітбасты грифондар ұзын, тік құлақты, тұмсығы әдетте ашық, одан иілген тілі көрініп тұрады, ұзын мойнында бұйрасымен ерекшеленеді. Гректің архиаркалық өнерінде қалыптасқан грифон образы міне осындай (б.з.б. VIII-VI ғғ.) болып келсе, ал сақ-скиф аң стилінде осы типтес грифондар сирек кездеседі, керісінше түрі өзгертілген бейнелерді жиірек ұшыратуға болады. Оның бірі Келермес қорғанынан табылған ұштыққа салынған грифон. Украинаның орманды дала қорғандарынан скифтердің мұндай бейнелері б.з.б. VI-V ғғ. басында кездеседі [6, 19 б.].

Б.з.б. IV ғ. грек типтес бүркітбасты грифондар құстың басы мен жыртқыш аңның денесімен біріккен болса да, ерте гректіктен айырмасы бар. Олардың қанаттары орақ тәрізді имек емес, енді құс қанатының табиғи формасына жақынырақ бұрыш сияқты сынған түрінде келеді. Маңдайындағы томпағы мен мойнындағы бұйрасы жоғалады, құлақтары әдеттегідей аса ұзын емес. Аңның мойынын бойлай тіс тәрізді жал кетеді. Мұндай грифондар грек теңгелері мен осы уақыттағы бояулы құмыраларда бейнеленген [7, 144 б.].

Скиф қорғандарында мұндай түрдегі грифондар антика торевтикасы туындыларында жаңғыртылған түрінде кездеседі. Онда грифонның басы мен мойны тіс тәрізді жалмен дөңгеленіп орындалған, ал қанаты жалпақ пластина бойына жайылып жатыр – себебі ол бөлігі маңдайша түріне ыңғайластырып жасалған. Негізінен бұл грифондар Төменгі Преднепровьең кейбір ұштықтары сияқты жеңіл-желпі жасалады, бейне белгілі бір дәрежеде схематизацияланады. Бір қарағанда қызық

болса да мұндай грифон түрлері едәуір таза күйінде алыстағы Алтай ескерткіштері – Пазырық қорғандарындағы киіз аппликацияларда салынған [6, 213 б.].

Грифонның парсылық түрі Парсы империясының өнерінде қалыптасқан жыртқыш құстың, оған тән иілген тұмсықты басы мен басқа да грифондар секілді жыртқыш аңның қанатты денесінен құралған. Оның басқа түрдегі грифондардан айырмасы басында таутекенікіндей бунақты иілген мүйізі орнатылады. Ахеменидтік бүркітбасы грифон түрінде құлақ арасында жалы да, айдары да болмайды. Мұндай мақұлықтың классикалық бейнесін Амудария көмбесіндегі алтын білезік бастарынан аңғарамыз [8, 87 б.].

Аңдар бір-біріне қараған, алдыңғы аяқтары тікбұрыш жасай иілген, артқы аяғы білезік бойына созылған. Жауырыннан жоғары қарай орақ тәрізді иілген қанаты шығады. Бас деталі мойнындағы қабыршағы, қанатындағы қауырсыны мен денесіндегі орнаментті инкрустанцияға арналған ұяшықтарға ұқсайды.

Осыған ұқсас орындалғаны I-Петрдің Сібір коллекциясындағы гивнаның басындағы фантастикалық аңдар, алайда оның құс басының орнында жыртқыш аңның басы. Мұндай мақұлықтар арыстанбасты грифон деп аталады. Ахеменид типтес арыстанбасты грифондар бүркітбастылар сияқты қанат және теке мүйізімен жабдықталған. Бұлар да сақ-скиф стилінде танымал болған және әртүрлі тәсілдермен берілген [9, 85 б.].

Сақ-скиф аң стилінде әр түрлі грифоннан басқа да фантастикалық мақұлықтар бейнеленді, мысалы, қанатты аңдар. Есік қорғанынан алтын әшекейлерінде арқасында иілген қанаты бар жыртқыштар бейнеленген. Бұл аңдардың денесі бұрыннан кездесетін шынайы аңдардың денесіндей төңкеріліп берілген [10, 130 б.].

Басқа халықтардың өнерінде денесі мен басы жыртқыштікі, ал мүйізі бұғынікі болып келуі өте сирек. Едәуір ерте және бейненің мәнерлі орындалғаны Болгариядағы Гарчиновадан табылған пластинана салынған. Бұғының бунақ бұтақ мүйізі (әр иірімі құстың басы болып келеді) жыртқыш аңдікі болған себебі – тырнақты аяғы мен үлкен азулы аузы бар. Бейнелеу әдісі бойынша бұл зат б.з.б. V ғ. Еуразия даласының бірқатар бөлігіндегі өнер секілді, ахеменидтік Иран өнерінің ықпалында болған фракиялық өнер туындыларының басқаларына ұқсас болып келеді.

Әдебиетте қой грифондары деп аталып кеткен мақұлықты нағыз сақ-скиф өнеріне тән деуге болады [11, 35 б.]. Бұл терминнен қой (мүйізі тән) және жыртқыш құс (иілген тұмсық) сияқты аңның белгілерін жинақтан синкреттік мақұлықты атау қабылданған. Мұндай аң бейнесі аң стилінің ерте туындыларында б.з.б. VII-VI ғғ. ғана кездеседі. Скифтердің ежелгі қорғаны – Келермес 1-ден ат әбзелінің сүйектен істелген бұйымдарында осындай мақұлықтың бастары бейнеленген. Осындай аңның өте қызық бейнесі Украинадағы Волковка ауылында б.з.б. VI ғ. қорғаннан табылды. Қой мүйізі қоян фигурасы іспетті көрсетіліп, көзді айнала қоршай орналасқан, үлкен имек тұмсығы жоғары тік қараған. В.А. Ильинская, М.И. Артоманов және А.И. Шкурко қой грифонының образы жергілікті сақ-скифтердікі екендігін атап көрсетеді. А.И. Шкурконың пікірінше «бейне иконографиясының әсемделуі ерте скиф өнерінің саққыз – келермес мектебі шеңберінде пайда болған». Қой грифондар тек Орта Азия, Сібір, Қара теңіз бойында ғана емес Алтайда да жергілікті нұсқада орындалған және де тек б.з.б. VI ғ. ескерткіштерінде ғана кездеседі [12, 12 б.].

Көріп отырғанымыздай сақ-скиф өнеріндегі синкреттік мақұлықтар бірнеше түрлі болып келеді. Олардың бейнеленуі шынайы аңдардың бейнеленуі тәсілінен ерекшеленбейді. Негізінен бұл аңдар сақ-скиф өнерінде қоршаған өркениеттердің ықпалымен пайда болады, бірақ ол тез сіңіп кетіп, өзіндік дәстүрде бейнеленіп отырған [13, 20 б.].

Әрбір аң белгілі бір ру мен тайпаның жебеушісі қызметін атқарды. Ең бастысы әшекейлермен оның иесінің әлеуметтік деңгейінің биіктігін көрсету болды. Скиф-сақ дәуірінде бұл аңдарға қорғаушы амулет мағынасы телінді. Мысалы, астау табыт қақпағының төрт бұрышындағы қола грифон мүсіндері символикалық түрде марқұмның аруағын қорғаушы періштелер қызметін атқарғандығын З. Самашев, Н.В. Полосьмак сынды бірқатар зерттеушілер тілге тиек етеді. Ертедегі магия бойынша бейнеленген жануардың (грифон) киелі, жағымды және ерекше қасиеттері осы зат иесіне жұғуға тиісті болған. Грифон образында сан алуан жануарлардың қасиеттері түйінделіп, айрықша әсерленуге тиісті болған.

Бактрияға шабуыл кезеңінде сақ-юечижелердің («пазырықтықтар», «алтын қорыған самұрықтар») көптеген көсемдері басқалардан өздерін «көтеріп» тұратын қанатты тәждерін киген. Қазақтың бас киіміндегі үкінің тағылуы да осыған байланысты болса керек [14, 88 б.].

Ал самұрықтар үш әлемде де еркін жүре алатын мақұлықтар, себебі оның бойында әртүрлі жануардың белгілері жинақталған. Алтай сақтарының санасы мен өнеріндегі фантастикалық грифон-құстар о дүниеде көп. Сондықтан өлген адамдардың онда баруына заттардағы көптеген грифон бейнелері көмектеседі деп есептелген. О дүние жерұйығына барғанда өздерінің мифология кейіпкерлері – «алтын қоритын грифондар» қарсы алады.

Фантастикалық мақұлық құс алтайлық бүркітбасты грифон образының шығуына Алтайдың биік таулы аудандарында тіршілік еткен гриф негіз болмаған, қырандардың ең ірісі бүркіт белгілері алтай грифондарына тән болып келеді.

Құс (бүркіт, грифон) – жалпы адамзатта аспан (көк) мен күн символы. үнді-иран мифологиясында (Авеста) бүркіт құдіретті күн мен бақыттың сипаты. Бүркіт – құс патшасы. Бүркіт-жылқы – күн арбасын сүйреткен күн символы (Ригведа). Бүркіт басымен жасалған шеңбер күн мен түннің қайталануы мен бұлжымастығын білдіреді. Бүркіт – күн қожайыны мен билеушісі, табиғатты өрлетуші – бүркіттің басқа құстан бұрын келуі қыстың бітуі мен көктемнің басталуын білдіреді. Шамандарда бүркіт – әке және ұстаз, көріпкел құс, адамның көмекшісі; гриф – қарақұс өкілі, алдын-ала көретін пайғамбар. Римдіктерде гриф – соғыс құдайы, Марстың қасиетті құсы [15, 90 б.].

Құстың делдалдық рөлі галлицинациямен құс тәрізді образдарды «тірілтіп, жоғарғы әлем аспандағы аруақтарға ұшып бару» иллюзиясын тудыратын шамандық ғұрыптарда орындалады.

Қандайда бір зат пен оған бейнеленіп салынған өнер туындысы ажырамас бір болған ертедегі мәдениеттерде заттың қызметі бейненің мән-мазмұнымен толықтырылып отырған. Бұл заттар өмір сүріп отырған әлем туралы ұғым-түсінікпен байланысты, мұны жасаған шебер адамдардың шынайы өміріне тәртіп кіргізуге тырысқан. Әртүрлі заттарды безендіргенде әлем суреттемесін жиі берді, себебі зат та, бейне де ортақ идея – дүние құрылымымен байланысты болған. Ертедегі халықтар, оның ішінде Еуразия даласының көшпелілері де, ғалам тігінен үш дүниеден тұрады деп түсінген: жоғарғы (аспан), орта (адамдарға қатысты) және төменгі (жер асты). Мұндай дүние туралы түсінік шартты түрде әлем бәйтерегі деп аталады. Ертедегі ойлау қазіргі кездегі деңгейде болмаған және нақтылы образдарсыз елестетілмеген. Едәуір кең тараған әлемнің үш зонасының біреуі – жоғарғы әлемді құстармен, ортаңғы әлемді – тұяқтылармен, төменгі әлемді – балық және жорғалаушылармен, яғни, зооморфты (зоологиялық) кодқа сүйенген болатын. Осы ретте сақ-скиф зооморфты кодының универсалдан айырмашылығы – төменгі әлемді жыланмен қатар жыртқыш аңдармен де белгілеген [16]

Сақ-скиф аң стилі өкілдері ішінен әртүрлі әлем зонасын біріктіретін жануарларды да кездестіруге болады. Делдал-медиатор деп аталатын бұл мақұлықтардың бір әлемнен екіншісіне әлем бәйтерегі арқылы ауысуы, құдайлар үшін де, адамдар үшін де өте қажет деп түсінген.

*** Мақала 1038/МҚ «Оңтүстік-Батыс Алтайдың ежелгі және ортағасыр көшпелілері: пәнаралық зерттеу» атты ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті гранты аясында орындалды.**

1 Otarov G., Baigunakov D., Sabdenova G. *The Deer in Iron Age Art in Central Asia: the common trends in perception of images // 2nd world conference on design, arts and education. Procedia - Social and Behavioral Sciences 122 (2014). 269 – 272.*

2 Пугаченкова Г.А. *Грифон в античном и средневековом искусстве Средней Азии // СА. – № 2. – М., 1959. – С. 70-84.*

3 Акишев А.К. *Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.*

4 Рахимов Р. Р. *Двурогие люди, цари и боги // Кунсткамера. Этнографические тетради. – Вып. 2-3. – СПб., 1993. – С. 33-43*

5 Баркова Л.Л. *Образ орлиноголового грифона в искусстве древнего Алтая (по материалам больших алтайских курганов) // АСГЭ. – Л., 1987. – №28. – С. 5-29*

6 Погребова Н.Н. *Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики // КСИИМК. – 1948. – Вып. 22. – С. 62*

7 Руденко С. И. *Культура населения Горного Алтая в скифское время.-М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. –350 с.*

8 Полідович Ю.Б. *Образ хижака у містечтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками 7-4 ст. до н.е.): автореф. ... канд. ист. наук.:07.00.06. – Киев: ИА НАН Украины, 2001. – 19 с.*

9 Фрейденберг О.М. *Миф и литература древности 2-е изд.,-М.: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 1998.- 800 с.*

10 Пропп В.Я. *Морфология «волшебной» сказки. – М.: Издательство «Лабиринт», 1998. – 512 с.*

11 Кубарев В.Д., Забелин В.И. *Авифауна Центральной Азии по древним рисункам и археолого-этнографическим источникам // АЭАЕ. – № 2 (26). – Новосибирск, 2006. – С. 87-103.*

12 Руденко С.И. *Сибирская коллекция Петра 1 // САИ. – Д. 3-9. – М.-Л., 1962. – 52 с.*

13 Акишев. К.А. *Курган Иссык. – М.: Наука, 1978. – 131 с.*

14 Артомонов М.И. Происхождение скифского стиля // СА. – 1968, – № 4. – С. 27-45.

15 Баркова Л.Л. Образ орлиного грифона в искусстве древнего Алтая // СА. – 1987. – № 78. – С 5-8.

16 Черемисин Д.В. Искусство звериного стиля в погребальных комплексах рядового населения пазырыкской культуры: Семантика звериных образов в контексте погребального обряда – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2008. – 136 с.

Резюме

Образ грифона в мировоззрении сако-скифов

Г.К. Омаров, Ж.Мукашев

В статье рассматриваются образ грифона которое занимает особое место в мировоззрении сако-скифов, в связи с изобразительной характеристикой они делятся на овец-грифон, лошадь-грифон, лось-грифон, грифон с головой льва, орлиноголовый грифон. С помощью точных археологических данных рассматриваются передне-азиатские, греческие, скифские типы образов грифон. Даются анализы содержания образов грифона. Рассматриваются исследования и труды ученых о образе грифона сформулированное в себе свойства различных животных.

Ключевые слова: археология, звериный стиль, грифон, мировоззрение, мифология, сако-скифский период, кочевники.

Summary

Character of griffins worldview of sako-scythians

G.K. Omarov, J. Mukashev

In the article sak-scythian is important in the worldview of the griffin, physical geography of sheep-griffin, horse-griffin, elk-griffin, lion griffin, eagle griffin set out in the allocation species. Before Asian, Greece, Scythian grifondoro type, separately certain specific archaeological data. Griffin characters's importance and methods of making had analysed. A variety of research works of scientists formulated about animals.

Key words: archeology, feral style, griffin, worldview, mythology, sak-scythian period, nomads.

ӘӨЖ 903.02 (653)(574.52)

ҮСТІРТТІҢ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ (Б.З.Б. VI-V ҒҒ.)

Е.Қ. Оралбай – Әл-Фараби атындағы ҚазНУ PhD докторант

Б.з.б. VI – V ғасырларда Үстірт пен Маңғыстау далаларын мекендеген ерте көшпелілер ескерткіштері кейінгі уақыттарға дейін әрқилы зерттеліп келді. Әсіресе Үстірт даласының оңтүстігіндегі ескерткіштер Әмударияның сол жағалауындағы ерте көшпелілермен салыстырыла кешенді және ұзақ мерзімді зерттелді. Осы кешенді зерттеулер нәтижесінде Үстірттің б.з.б. VI-V ғғ. ескерткіштері мерзімдік тұрғыдан нақтыланып, сонымен қатар жерлеу ғұрыптары мен қорғандардың құрылымдық ерекшеліктері көрсетілген. БҚАЭ тарапынан кейінгі кезеңдерде зерттелген ескерткіштер қатарында жоғарыда аталған ескерткіштердің баламалары кездескен. Мақалада кейіннен зерттелген осы ескерткіштерді оңтүстік және шығыс Арал маңы ерте көшпелілер ескерткіштерімен нақты байланыстары айтылады. Сондай ақ осы кезеңдерде бұл өңірде ерте көшпелілік шаруашылық салтының қалыптасуына табиғи факторлардың әсері қарастырылған.

Кілт сөздер: көне жер бетінде жерлеу, массагает, Түгіскен, Ұйғарақ Турлар, Үстірт, Маңғыстау, дромос, Орта Азия, деректер.

Маңғыстау мен Үстірт даласынан БҚАЭ ерте темір дәуірінің ескерткіштерін зерттеп келе жатқанына ширек ғасыр уақыт өтті. Осы жылдарда ерте темір дәуірінің жерлеу ескерткіштері мен ғұрыптық ескерткіштерінен біразы ашылды. Ғұрыптық ескерткіштер ғылымда Бәйте тектес ескерткіштер – деген атаумен белгілі болды. Ал жерлеу ескерткіштерінің дромосты камерада топтап жерлеу [1] және қарапайым қабір шұңқырында топтап немесе жекелей жерлеулері кездескен болатын [2].

Осы жерлеу ескерткіштерімен қатар Үстірт даласынан Қайнар, Тасастау 1-4, Ақпан сияқты көне жер бетінде жерлеу ескерткіштері ашылған. Қайнар қорымында шартты түрде алынған № 1-ші қоршау қазылып зерттелінді [3]. Ескерткіштің ортасындағы бос кеңістіктен, қаландының төменгі тастарының деңгейінен шашырап жатқан ұсақ мал сүйектерінің, мүйізінің, адамның бас және астыңғы жақ сүйегінің сынықтары мен саусақ сүйектері табылды. Қазбаны тастарының іргесімен тереңдету барысында қыштан жасалған ұршықтың басы, қоладан жасалған жебенің ұшы, лазуриттен және ізбес тәрізді ұнтақтан жасалған екі моншақ және адамның саусақ сүйегінің қалдықтары табылды. Құрылыстың сыртындағы тастарды тазалап, еденін тегістеу барысында оңтүстікке-шығыс шетінен қола

ауыздық табылды [4]. Тасастау 1 нысанын зерттеу нәтижесінде бұрыштары дөңгелене келген төртбұрыш пішінді, батыстан шығысқа қарай бағытталған, көлемі 7,45 м x 6,5 м құрылыс ашылды. Тағансыз жер бетінде қаланған, үш-төрт қатары сақталған қаландының биіктігі 1 м. Қабырғаларға қалаған тақта тастардың сыртқы беттері өңделген. Ішкі кеңістік ұсақ тастармен және топырақтармен толтырылған. Нысанның оңтүстік жағынан дәліз тәрізді құрылысқа кіру орны (ені 1 м) ашылды. Дәліздің тастармен қалана отырып, арнайы жабылғандығы байқалады. Ескерткіш Қызылүйік ғибадатханасын салған архитектуралық тәсіл бойынша дайындалған, осы тектес ескерткіштердің қарапайым түрі [5]. Құрылыс ішінен, әр жерден және әр деңгейден жануарлардың сүйектері мен әртүрлі жәдігерлер: қола айнаның сынықтары, төрт қыш ыдыстың сынықтары, үш тал үшқырлы жебенің ұштығы, қола және тас моншак, темір қанжар мен бір аяғында қасқырдың басы бейнеленген құрбандық тақта тасынының бір бөлігі және т.б. табылды.

Тасастау 2 нысаны ұлутастардан тұрғызылған дөңгелек пішінді құрылыс. Сыртқы диаметрі 11x11,1 м, ішкі диаметрі 3,63 x 3,4 м, сақталған биіктігі 2 м. Сыртқы қабырғасының қаланған тастары әр жақтан 2-3 қатардан ғана сақталған. Құрылыстың оңтүстік жағынан бөлмеге жіңішке дәліз - дромос енеді. Дәліздің ұзындығы 2,15-2,3 м, ені 0,9-1,08 м. Құрылыстың ішінен сыртқа шыға берісінің биіктігі - 1,2 м. Дәліздің ішкі табалдырығында, дәлізді арнайы жапқан тастардың арасынан екі тесікті темір сұлық табылды. Қабырғаның сыртқы қас бетіндегі құлаған тастардың арасынан ортағасырлық жасыл глазури бояулы қыш ыдыстың сынықтары алынды. Сонымен қатар ғибадатхана ішінен де бірнеше адамның шашылған сүйектері, қыш ыдыстардың сынықтары мен жануарлардың сүйектері табылды. Кіре берістің шығыс жағынан 0,4 тереңдікте, тас қаландылар арасынан жас әйел адамның мүрдесі ашылды.

Тасастау 3 обаның айналасын тереңдігі 0,15-0,20 м, ені 7-8 м ор қоршап жатыр. Қазба барысында әртүрлі тереңдіктен ұсақ малдың сүйектері кездесті. Нысанның оңтүстік-батыс бөлігінен 0,30 м тереңдіктен екі тесікті қола сулық табылды. Сулықтың ұзындығы 40,11 м, қалыңдығы - 0,08- 0,09 м. Ашылған оба-қоршаудың ені 1,6-2 м. Қоршау ортасынан солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созылған, ұзындығы 2,2 м ені 0,8 м қабір шұңқыры ашылды. Шұңқырдан әртүрлі деңгейден темір және қола заттардың сынықтары мен адамның шашылған сүйектері табылды. Адамның алғашқы қалпында жатқан омыртқа сүйектеріне қарай отырып, оның басын оңтүстік-батысқа қаратып, арқасымен жатқыза жерлегені анықталды. Табылған заттардан сүйек түтікшені, «қамшы сабының» бөлшегін қорамсақтың қапсырмаларын және темір қанжардың сынықтарын атап өтуге болады. Қорамсақтың қапсырмасы доғал тәріздес, дөңес-ойысты пластиналы, оюлы өрнектермен сәнделген, бір-бірімен түйіскен екі темір сынығынан тұрады. Пластиналардың беті жағында шекімелеу техникасымен орындалған өрнегі бар. Жиегінде өрнектің таралу аймағын шекімелеу техникасымен терең сызық салынған. Имектердің кеңістігі шырмалған өсімдік оюларымен толтырылған. Өлшемдері: екі бөліктің ортақ ұзындығы шамамен 15,5 см, ені - шамамен 2 см, қалыңдығы - шамамен 0,1 см.

Тасастау 1 қанжарының баламалары Қазақстан территориясында кеңінен таралған. Қанжардың дүмі мен сабының пішіндері Таулы Алтай, Моңғолия мен Қытай, сонымен қатар Қаратеңіз маңында таралған қанжарлармен ұқсас. Қоладан жасалған мұндай қанжарлар б.з.д. VI-V ғғ. мерзімделеді [5, 28 б] Тағы бір жәдігер жануардың басы бейнеленген – құймалы қола әшекей көне жер бетінен, құрылыстың оңтүстік-батысынан табылды. Жануардың көздерін үлкен, дөңгелек етіп беріп, қарашығының айналасын шығынқы рельефпен бедерлеген. Аңның езуі стилистикалық мәнерде берілген. Еріндерінің жұмсақтығын көрсету үшін толқынды, жұмсақ сызықтармен сырған. Қысқа құлақтары үшбұрыштанып келген. Басын да толқынды сызықпен, нақты бедерлеген. Жануар бейнесіне қарағанда шөпқоректі екені анық, түйе болуы мүмкін. Әшекейдің сыртқы жағында бекіткіш ілгегі бар. Ондай түйе бейнелі ілгектің баламасы ретіндегі бейнесі О.А. Вишневская зерттеуінде Ұйғарақта бар [6]. Қасқырдың басы бейнеленген құрбандық тасының аяғының сынығы нысанның оңтүстік-шығысынан табылды. Диаметрі - 24 см. Ернеуі дөңгелене, сыртқа аздап шығынқы келген. Ернеуінің қалыңдығы - 1,6 см. Құрбандықтың бүйірінен түбіне ұласар тұсы қалыңдана түседі (қалыңдығы - 2,3 см). Түбінің қалыңдағы - 1,6-1,8 см. Аяғының ұзындығы 9 см, ені 5 см, қалыңдығы 4 см. Құрбандық тақтатасының аяғының басы қасқыр бейнелі болып келген. Қасқырдың құлақтары, үшқырлы, қысқа және ернеуге жапсарлас жасалған. Көздері дөңгелек, қарашығы алға қарай шығынқы. Езуі терең сызықтармен бедерленген. Қола айна мен бірнеше қыш ыдыстың сынықтары, біздің болжамымызша, құрылыс ішінде әртүрлі рәсімдерді орындау барысында әдейі сындырылып тасталған болуы мүмкін.

Сондай-ақ осы ескерткіштің маңынан зерттелген Тасастау 2 ескерткішінен де басы оңтүстік-батысқа бағытталып, шалқасынан жатқызылған адамның мүрдесі табылды. Мүрденің оң жағында үш

бөлікке сындырылған қола айна, қара ақық пен ақ бордан жасалған моншақ, темір шеге табылды. Зерттеудің алдын-ала қорытындысы бойынша адамды ғибадатхана өзінің негізі қызметін тоқтатқан сон ішіне лақат түрінде қоюы мүмкін-деген болжам жасалаған. Кейінгі зерттеулерге қарағанда бұл ескерткіште жерлеу орны болуы мүмкін.

Осы Тасастау мен Қайнар ескерткіштерінің маңынан қазылған Ақпан 1 ескерткішінде де кем дегенде тоғыз адам жерленген [7].

Жалпы көне жер бетіне жерлеу дәстүрі Үстіртте осы кезеңде кездеседі [8]. Сақар шаға тобында көне жер бетіне жерлеу дәстүрі барлық жерленімдердің жартысына жуығын алады, ал Түмек кичиджик пен Тарым-каяда бірлі-жарым кездеседі [9]. Осы көне жер бетінде жерлеу дәстүрінің тамырын Оңтүстік Арал маңынан іздеу керектігін зерттеушілер байқаған [8, 48 с]. Сарыардағы қола дәуірінің соңғы кезеңіне қарай IX-VIII терең емес шұңқырларда немесе көне жер бетінде жерлеу дәстүрі кездеседі [10]. Сондықтан бұл жерлеу дәстүрінің бастауларын Орталық Қазақстаннан бастап, Шығыс және Оңтүстік-шығыс Арал маңынан қарастыру керек. Бұл ойымызды осы өңірді көп зерттеген ғалым Л.Т. Яблонскийдің мына ғылыми тұжырымыны да қуаттайды. Ол «қарасұқ (беғазы-дәндібай) мәдениетін жасаушылар Солтүстік Қазақстан мен Арал маңында сақ үлгісі антропологиялық бейнесінің қалыптасуына қатысқан болы мүмкін» деген болжам жасады [9, 59 с.].

Оңтүстік Арал маңы мен Үстіртте б.з.б. I мыңжылдықтың басында Монғолия мен Солтүстік Қазақстан далаларына қарағанда ертерек экологияның жақсаруы жүрді – температура төмендеп, жауын-шашын мөлшері көбейді, шөлейтті ландшафттар құрғақ далаға алмасып, кейін далаға айналады [11].

Осы процесс Сақар шаға мен Құйсай мәдениетін жасаушылардың осы өңірлерде 1,5-2 ғасырдай аялдауына ықпал еткен тәрізді. Оңтүстік және шығыс Арал маңындағы мәдениет үлгілерінің Үстіртте VI ғасырдан бастап пайда болуын осылай түсіндіреміз.

Жалпы Батыс Қазақстан мен Оңтүстік Орал маңы көшпелілерінің қыстаулары мен қыстық жайылымдары Ембінің оң жағалауына дейін барған. Ал Аралдың оңтүстігі, Әмударияның сол жағалауын және Сарықамыс маңы мен Үзбойды мекендеген көшпелілердің жаз жайлауы Маңғыстау мен Үстіртте орналасқан болуы мүмкін. Өйткені осы кезеңдегі Үстірт пен Маңғыстау ескерткіштерінің ұқсас нұсқаларын Оңтүстік Орал, Ор, Орал, Елек, Сағыз, Темір өзендері мен Мұғалжар тауларынан кездестірмейсіз.

Сонымен қатар археология ғылымында ерте темір кезеңінің ерте кезеңіндегі ескерткіштерді Шілікті, Аржан 2, Ұйғарақ т.б. жекелеген ескерткіш немесе Майемер секілді кезең ретінде ғана көрсетеміз. Жеке өз алдына бір мәдениет дәрежесіне жетпеген. Оның өзіндік себебі де бар: олар ең бірінші өмір сүрудің бір формациясынан екінші формациясына ауысу процесі болса, екіншіден жоғарыда аталғандай климаттың барлық өңірде бірдей жақсы болмағандығынан байқалады.

Қорыта келе Үстірттен соңғы жылдары «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында зерттелген Қайнар, Тасастау 1-4, Ақпан 1 ескерткіштері көне жер бетінде жерлеу дәстүрі ескерткіштерінің өкілдері екенін айтамыз және VI-V ғғ. мерзімдейміз.

1 Самашев З., Исмагилов Р.Б., Жетыбаев Ж.М. К изучению культур древних номадов Арало-Каспийских степей // Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. Спб., 1994, 176-183 стр.

2 Самашев З. Древние всадники Западной Азии // Труды Центрального музея. Алматы – Ғылым. 2004. 230-266 стр.

3 Самашев З.С., Жетібаев Ж., Оралбай Е. БҚАӘ Қызылүйік отрядының 2005 жылғы атқарылған жұмыстарының есебі. Алматы 2006 ж. АИ мұрағаты. 21 іс.

4 Оралбай Е., Оңғар А., Қиясбек Ф., Жетпісбай Н. Үстірттегі Қайнар гүрптық кешені // Международная научная конференция “Кадырбаевские чтения – 2007”. Ақтобе, 2007. 152-154 бб.

5 Самашев З., Оңғар А., Оралбай Е., Қиясбек Ф. Қызылүйік – Алматы: «Археология» ЖШС, 2011.-160 б.

6 Вишневская О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья // Проблемы скифской археологии, М., Наука, 1971, 204 б.

7 Оңғар А., Чотбаев А., Қиясбек Ф. Ақпан 1 үйігіндегі зерттеулердің алғашқы нәтижелері // Международная научная конференция “Кадырбаевские чтения – 2012”. Ақтобе, 2012. 194-202 бб.

8 Ягодин В.Н. Ранние кочевники Устюрта // Историко-культурное наследие Арало-Каспийского региона. Материалы II международной научно-практической конференции. – Ақтау. 2010.

9 Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья. Москва 1996, 186 стр.

10 Хабдуллина М.К. Степное Пришимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Ракурс, 1994. – 170 с.

11 Глушко Е.В. Цикличность ландшафтообразования Южного Приаралья в голоцене // География и природные ресурсы. – 1996. – № 4. – С. 30 – 37.

12 Глушко, 1996. С. 30–35). Глушко Е.В. Цикличность ландшафтообразования Южного Приаралья в голоцене // География и природные ресурсы. – 1996. – № 4. – С. 30 – 37.

Резюме

Памятники раннего железного века устюрта (VI-V вв. до н.э.)

Оралбай Е.К.

Историография кочевников VI – V вв до н.э. населявших Устюрт и Мангистау отражена в многочисленных работах, в которых описаны важнейшие проблемы истории населения региона. Тем не менее, анализ современных методов изучения истории показал, что имеются не изученные аспекты становления и развития савроматской культуры. Изучением охвачены в основном памятники относящиеся к IV-I вв до н.э. Так же, препятствием для получения полноценной исторической картины является неравномерность изученности всего ареала расселения савроматов, одним из таких пятен, является рассматриваемая нами территория.

Памятники IV- V вв до н.э. изучены сравнительно хорошо, в результате сравнительного анализа с аналогиями из Амударьи и Хорезма, получены данные отражающие различные стороны жизнедеятельности населения региона. Локализованы и определены хронологические рамки памятников Устюрта и Мангистау, определены архитектурные особенности погребально-поминальных комплексов. С получением независимости возобновилось археологическое изучение региона, были исследованы десятки погребально-поминальных комплексов, давших обширный и бесценный материал, отражающий различные стороны общественного строя. В данной работе рассматриваются этнокультурные связи племен Устюрта и Мангистау с населением южного и восточного Приаралья в контексте природно-климатических факторов в становлении археологических культур.

Ключевые слова: погребение в древнем горизонте, массагет, Тугискен, Уйгарак, Устюрт, Мангистау, дромос, Центральная Азия, источники.

Summary

Monuments of the early iron age of Ustyurt (VI-V centuries B.C.)

Oralbay Y.K.

Historiography the nomads VI – V centuries BC inhabited the Ustyurt and Mangistau reflected in numerous works that describe the most important problems in the history of the population of the region. Nevertheless, analysis of modern methods of studying history has shown, what has not studied aspects of the formation and development of the sauromatian culture. The study covered mainly the monuments belonging to IV-I centuries BC in the same way, an obstacle to obtaining a complete historical picture is the uneven knowledge of the entire area of settlement of the sauromatians, one of these spots is considered as territory. The monuments of IV-V centuries BC were studied relatively well, as a result of comparative analysis with analogies from the Amu Darya and Khorezm received data reflecting various aspects of life of the population of the region. Localized and determined the chronological framework of the sites of Ustyurt and Mangistau, defined architectural features burial and memorial complexes. With independence, the renewed archaeological study of the region, have been investigated dozens of funeral-memorial complexes, which gave extensive and invaluable material that reflect various aspects of social order.

This paper discusses the ethno-cultural context of the tribes of Ustyurt and Mangistau, with a population South and East of the Aral sea region in the context of natural-climatic factors in formation of archaeological cultures.

Keywords: burial in ancient horizon, Massaget, Tagisken, Uygarak, Ustyurt, Mangystau, dromos, Central Asia, sources.

УДК: 930.1(574)

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В ОБРАЗАХ

Мусаханова М.З. – к.и.н., доцент, профессор Казахской национальной академии искусств имени Т.Жургенова, mussahanova@mail.ru

Для глубоко понимания и осмысления событий, в ходе развития общества, целесообразно изучить их в свете истории. История – сокровищница человеческого опыта, а искусство – сокровищница человеческого чувствования, та же история, выраженная с помощью красок, камня, бронзы, нот или печатных страниц. Искусство – это история в движении, остановленный момент жизни, сохраненный для других поколений. В данном направлении большой вклад вносят отечественные скульпторы, главная цель творчества которых: объяснить, разобраться и показать историю в любом ее проявлении через образы исторических личностей. В то же время художник - в огромной степени педагог, обладающий огромной и прекрасной силой - силой прекрасного, силой преобразить человека, а значит, и окружающий мир.

Ключевые слова: история, искусство, образ, скульптура, памятник, архитектурно-скульптурный комплекс

В ходе истории становления и развития общества человечество приобрело два равноценных дара – история и искусство. Изучение истории – это способ понять цикличность происходящего, законы развития человеческого общества. «Порой важны не сами факты, хронологические списки и выдержки из первоисточников, а воображение, строгость мышления, образность, которой учит само ее

изучение. Ведь даже в вымышленной, неправдивой истории, извращенной царствующей идеологией, она все равно сохраняет все присущие ей законы и признаки, все причинно-следственные связи» [1].

Искусство, в свою очередь, есть прежде всего «история в движении, остановленный момент жизни, сохраненный для других поколений». И главная цель художника: объяснить, разобраться и показать историю в любом ее проявлении. Любое изображение основывается на образе. Образ сам по себе и есть искусство. Человек всегда изображает сам себя – свое отношение к миру и к другому человеку, свою эпоху. И понимание искусства начинается только там, где есть человек или сюжет о человеке, что позволяет художнику выразить дух целой эпохи в одном портрете. Именно портрет, помогает зрителю чувствовать этого героя, сопереживать, печалиться, радоваться, недоумевать вместе с ним.

Способность понимать глубинный смысл и последствия происходящего, ощущение целостности, единства прошлого с настоящим, сопричастности индивида историческому процессу и индивидуальной ответственности за историю – все это есть результат изучения истории или так называемое историческое чувство. Оно возникает у человека в следующих случаях:

1 - когда он начинает изучать историю творчески, а не пассивно: связывая прошедшее с настоящим, настоящее - с будущим;

2 - когда он ставит под сомнение необратимость произошедшего и прогресс человечества;

2 – когда он развит эстетически, обладает живым, здоровым воображением.

Для такого восприятия необходимо изучать историю чувственно, через образ, созданный художественным гением. По словам Э.В. Ильенкова, по отношению к способности воспринимать мир в формате развитой человеческой чувственности сокровищница мирового искусства играет такую же роль, как изучение истории философии играло в отношении развития способности мыслить диалектически [2].

Чувственность необходима человеку для всех видов деятельности. Искусство развивает «всеобщую, универсальную человеческую способность, то есть способность, которая, будучи развитой, реализуется в любой сфере человеческой деятельности и познания - и в науке, и в политике, и в быту, и в непосредственном труде» [2]. Только искусство способно развить в человеке эту самую всеобщую способность, то есть чувственность, необходимую для теоретического познания природы и истории.

Художественное произведение, как правило, дает человеку ощущение живого участия в далеких событиях, понимание собственно эпохи, ее духа. Такую же возможность предоставляет и изобразительное искусство, в частности, скульптура, которая способна формировать у человека представление об эпохе, ощущение ее специфичности в общей совокупности эпох, а также и внутреннюю «общность» ее, связь с историей в целом. Хорошее историческое произведение определяется наличием в нем духа, особенности изображаемого, находящегося на стыке фактического и чувственного, исторического и психологического. Следовательно, миссия художника заключается в развитии у человека способности созерцать мир «человечески развитыми глазами» и понимать. В частности, если говорить о скульптуре исторической, художник выступает неким посредником между миром фактов и миром красоты и чувственности, человеком, который охватывает то и другое одновременно и не видит между ними различия.

«Исторический жанр в казахском изобразительном искусстве, не будучи приоритетным длительное время, все же, как и должно, вобрал в себя все «перезагрузки» сознания нации века глобальных перемен. В зависимости от диктата господствующей идеологии и власти он трансформировался, но национальная история, история этнической художественной культуры, непосредственно упираясь в вопросы идентичности, не теряют своей актуальности для казахских художников» [3].

В истории казахской скульптуры есть несколько примеров произведений, авторы которых обладают потрясающе верным историческим чувством. Прежде всего, хотелось бы упомянуть скульптора Болат Сапаровича Досжанова и его известнейшие произведения на историческую тематику. Досжанов Болат Сапарович - скульптор-монументалист, Член Союза художников СССР, Член Союза художников Республики Казахстан, Заслуженный деятель Казахстана, профессор института искусств Синьцзянского университета г. Урумчи КНР, профессор Казахской Национальной академии искусств имени Т. Жургенова родился 28 марта 1945 года в селе Шелекемир (ныне село имени Н. Тлендиева) Илийского района Алматинской области, в семье служащих (мама – учитель, отец – агент госстраха). Б.С. Досжанов проучился четыре класса в семилетней местной школе, которую впоследствии закрыли из-за отсутствия набора учеников. Учебу продолжил в Алма-Ате в средней школе № 12. С

самого детства Болат Досжанов проявлял интерес к рисованию, в то же время мечтал стать хирургом. Во время учебы в школе всегда помогал учителю рисования: оформлял стенгазеты к праздничным датам, здание школы к Новому году. Однажды школу посетил известный скульптор Хакимжан Наурызбаев, который заинтересовался оформителем стенгазет. Когда Болата Досжанова представили мастеру, Х. Наурызбаев посоветовал ему поступить в художественное училище имени Н. Гоголя в Алма-Ате и пригласил в свою мастерскую. Б.С. Досжанов часто посещал мастерскую скульптора, выполнял задания учителя, но, не имея достаточной подготовки, не смог с первого раза поступить в художественное училище. Однако, проявив настойчивость, все-таки осуществил свою мечту на четвертый раз. В первый год учебы был призван в ряды Советской Армии на три года, по возвращению продолжил учебу и в 1970 году закончил отделение «Скульптура» по специальности «Скульптор, преподаватель рисования и черчения». По завершению учебы был направлен в среднюю школу села Денисовка Орджоникидзевского района Кустанайской области учителем рисования и черчения. В 1972 году поступил в Московский Государственный академический художественный институт имени В.И. Сурикова и успешно завершил в 1984 году по специальности «Художник-скульптор». Б.С. Досжанов обучался в мастерской Михаила Федоровича Бабурина из школы известного русского скульптора Александра Терентьевича Матвеева (школа Франсуа Огюст Рене Родена). Дипломная работа Досжанова Болата «Курмангазы»²⁸ (1985 г.) выполненная в гипсе, размером 1,25 от натуральной величины, была посвящена Курмангазы Сагырбаеву - композитору-кюйши, классику казахской инструментальной музыки. Идея дипломной работы, по словам автора, в следующем: казахи - музыкальный народ, каждый второй умеет играть на музыкальном инструменте. Изобразил как философа-музыканта задумчивого, в сидящей позе до или после момента исполнения произведения.

Б.С. Досжанов после завершения учебы продолжил свою трудовую деятельность в Алматинском театральном-художественном институте преподавателем, далее – заведующим кафедрой «Академический рисунок», деканом художественного факультета, деканом факультета прикладного искусства, проректором по учебно-воспитательной и творческой работе. С 1993 по 2000 годы – директор Алматинского колледжа декоративно-прикладного искусства имени О. Тансыкбаева. С 2000 по настоящее время профессор кафедры «Академический рисунок и станковая графика». В 1992-1994 годах, по приглашению руководства Института искусства Синьцзянского университета г. Урумчи КНР, оказал помощь в подготовительной работе по набору студентов специальности «Скульптура»: провел мастер-классы по рисунку и скульптуре для коллег, предоставил методическую литературу, оборудовал мастерские. Находясь в Китае скульптор всегда вспоминал учителя, его методы и приемы и успешно справился с поставленными задачами: «Когда мы получали «4», Михаил Федорович говорил: «я вас готовлю к жизни». Этот случай говорит о том, что в мастере сочетались несколько качеств – педагога, психолога, индивидуальный подход к каждому студенту».

Болат Досжанов один из известных скульпторов Казахстана, который трудится на благо отечественного искусства уже полвека и был неоднократно удостоен правительственных наград. Коллекцию его творческих работ открывает произведение «Қалқан» (1969 г.) – круглое, большого размера, выполнено из алюминия, в технике чеканки для Первой Республиканской выставки молодых художников, организованной художественной галереей имени Т. Шевченко. Галерею творческих работ скульптора дополнили следующие произведения: «Зов» - для Первой Всесоюзной молодежной выставки в г. Москва; «Фокусник» - для Республиканской выставки молодых художников; «Караван»; «Курмангазы»; «Шакарим»; «Портрет нейрохирурга Исакова»; «Ветеран»; «А.С. Пушкин»; «Қаракемпір» (образ создан по песне Алтынбека Коразбаева. Памятник установлен в Жамбылской области с. Мерке, рядом с прудом, где когда-то ловил рыбу Турар Рыскулов²⁹); «Композитор Нургиса Тлендиев»; «Академик Султан Сартаев»; «Аңыз адам. Қайрат Рысқұлбеков»; «Талгат Бигельдинов»; «Сунақ ата»; «Үміт апа»; «Қадыр Мырзалиев»; «Шакен Айманов»; «Малик Габдуллин»; «Бейбарс»; «Абылхан Кастеев».

По утверждению автора: «Темы моих творческих работ нравятся прежде всего мне самому, будь то известная личность или композиционное произведение. Я берусь за такие работы, которые я понимаю и чувствую какие мне под силу. Когда появляется образ, мысль, я прежде чем приступить к воплощению идеи, изучаю литературу, источники, чтобы раскрыть особенности характера личности.

²⁸ краткая хроника о дипломном проекте содержится в Ежемесячном журнале Союза художников СССР, Академии художеств СССР, ЦК ВЛКСМ. Основан в июле 1936 года.

²⁹ Турар Рыскулов (1894—1938) - советский государственный деятель в Средней Азии, председатель Мусульманского бюро Туркестанской Коммунистической партии (1919), ЦИКа и СНК Туркестанской АССР, Полпред Коминтерна в Монголии

Искусство это прежде всего красота, поэтому хочу, чтобы работа была красивой. Однако, отношение зрителей неоднозначное: некоторые понимают, а другие не воспринимают... Стараюсь придерживаться классических приемов (для узнаваемости авторского стиля по кисти и портрету, их взаимосвязи), найти, изучить, раскрыть то, что не видно другому. Чтобы достичь своего желания, надо постоянно совершенствовать свое мастерство, подходить к своему творчеству самокритично. Создавая эскизы, учитываю в каком материале, размере будет выполнено произведение и в какой среде предполагается установить, будет ли вписываться или нет. Эскизы выполняются в масштабе. Материалы для создания скульптур встречаются случайно, использую источники вдохновения: красота, слово, образ (после глубоко изучения), поиск позитивного».

Исторические личности в работах Б.С. Досжанова отличаются верно найденным решением и раскрываются посредством изображения их характера. Работы скульптора можно встретить во всех уголках страны: памятник батырам Карасаю и Агынтаю (г. Петропавловск), архитектурно-культурный комплекс «Қазақ елі» (г.Астана, в соавторстве с Нурланом Далбай, Муратом Мансуровым), памятник Абаю Кунанбаеву (г.Астана).

Памятник батырам Карасаю и Агынтаю воздвигнут 16 июня 1999 года на Театральной площади перед русским драматическим театром имени Погодина в г. Петропавловске (Фото 1). На заранее подготовленный постамент был возведен памятник двум легендарным героям казахского народа середины XVII века, принимавшие участие в битвах с джунгарским войском. Карасай батыр командовал ополчением, а Агынтай батыр участвовал в поединках с воинами врага. Во время боев 1643–1644 гг. батыры неоднократно демонстрировали свою отвагу и воинское искусство, являясь примером для подражания подрастающему поколению сарбазов. Бронзовые фигуры батыров в полном вооружении, стоят плечом к плечу с пиками и общим щитом, символизирующим единство и братство. Над памятником работали скульптор Б.С. Досжанов, архитектор Ю. Дворников, мастером по граниту был А. Гайдадым. Скульптурная композиция отлита из бронзы белорусскими мастерами, а монтаж провели специалисты Петропавловского завода тяжелого машиностроения. После создания эскизного наброска скульптура выполнялась в глине, а затем была одета в бронзу и куртинский гранит. Высота памятника 14 метров [4].

Архитектурно-культурный комплекс «Қазақ Елі» (г. Астана) был открыт 20 октября 2009 года, представляет собой стелу с легендарной птицей Самрук (автор идеи С. Смагулов) на ее вершине и четырьмя бронзовыми барельефами у основания (Фото 2). Монумент символизирует, с одной стороны, мощь и высоту казахстанского архитектурного творчества, с другой стороны - историю, культуру, достижения суверенного Казахстана. Высота монумента составляет 91 метр - символическое совпадение с годом обретения Казахстаном государственной независимости. Общая площадь составляет 5 гектаров, площадь прилегающей территории - 11 гектаров. Четыре барельефа из бронзы размещены в арочных проемах постамента-куба. Композиционная тема центрального барельефа - «Первый Президент и народ». Барельеф «Қаһармандық» (Мужество), расположенный в южной части монумента, отражает воинскую доблесть, героизм и мужество казахского народа, здесь гармонично переплетаются боевые традиции батыров-кочевников и воинов современной армии. В композиции «Жасампаздық» (Созидание), расположенной в северной части монумента, основным лейтмотивом является прославление созидателя человека - в лице металлурга и нефтяника, инженера и хлебороба, строителя и космонавта. Тема «Болашақ» (Будущее), в восточной части монумента, отражает одну из основных ценностей государства - молодежь, стремящуюся к науке, культуре и к здоровому образу жизни, бережно сохраняющую семейные ценности. Логическим завершением композиционной части монумента является скульптурная группа «Единство». Здесь изображен ликующий народ - мужественный и сильный духом, способный победить тяжелые испытания времени и, сохраняя единство, обрести и защитить свою независимость.

Памятник великому казахскому поэту и мыслителю Абаю Кунанбаеву (г. Астана) был установлен на 7-метровый постамент 19 июня 2010 г. Высота самой статуи - 7,5 метра (Фото 3). При создании памятника, по словам скульптора Б.С. Досжанова, особое значение имело отражение величия личности Абая, его высокой гражданской позиции, духовности, мудрости, безукоризненного владения словом и глубины созданных им литературных образов. Мемориал возвышается над одной из самых любимых горожанами площадей, которая в праздничные дни служит сценой для выступлений мастеров искусств Казахстана, национальных творческих коллективов [5].

Во всех работах скульптора Болата Досжанова, кроме прекрасной самой по себе и прекрасно гармонирующей с сюжетом техники, присутствует очень уместный, соответствующий изображенным

эпизодам исторический психологизм, так верно направляющий зрителя в понимании события. Его произведения несут идею и формируют у зрителя мнение по поводу изображаемого исторического эпизода. «Мы должны стремиться встать в один ряд с цивилизованными культурными странами. В казахской скульптуре мы должны оформить свое отдельное направление. В этом направлении уже работает скульптор Болат Досжанов. Образец монументальной скульптуры – скульптурная пара «Карасай - Агынтай», личности которых объединяют парные элементы, символизирующие призыв к объединению народа. А именно дополнительные копыя, посередине которых расположены их щиты, являющиеся символом и атрибутикой того времени. И все это вместе призвано раскрыть главную цель жизни двух личностей, их сущность» [6].

Монументальная скульптура, монументально-декоративное искусство самые молодые виды художественного творчества в Казахстане. Накопление творческого опыта в данном направлении идет через индивидуальные авторские эксперименты, и в этом аспекте казахстанское искусство может представить выдающихся мастеров мирового уровня [7].

Перед каждым скульптором стоит главная задача – донести до зрителя свою мысль и найти пластическое решение форм. Чтобы исполнить его мастеру недостаточно обладать техническими методами и приемами. Самое интересное в искусстве скульптуры – это постоянный неустанный поиск. По словам Б.С. Досжанова: «Надо глубоко изучить образ, который хотел бы изобразить. И только после этого, всестороннего изучения и глубокого исследования характера, мировоззрения личности, я приступаю к воплощению своего замысла. Сначала я знакомлюсь с биографией и трудами тех людей, которые меня заинтересовали как скульптора. И только тогда, когда я пришел к выводу, что могу изобразить образ, приняв решение, я приступаю к работе. Второй и интересный момент в скульптуре – это наличие определенного мастерства. Обычно я начинаю создавать скульптуру с помощью обычного пластилина. Это только первоначальный вариант. Мысль полностью не раскрыта, нахожусь в творческом поиске и глубоком раздумье».

Скульптор для воплощения своего замысла много работает, постоянно ищет новые приемы. Все произведения автора отличает высокое мастерство и стремление к целостности.

Таким образом, роль художника в формировании у человека чувства истории и развития в нем универсальной чувственности огромна. Часто художник живет в совершенно другой эпохе и времени, и разумеется не является участником изображаемых событий. Однако, художник в полной мере обладает тем, что он хочет развить в зрителе. Единственный путь к развитию чувственности – изучение и созерцание достояния мирового искусства, всего, что было создано раньше [8]. «Речь идет о том, и именно о том, чтобы каждый человек имел время и возможность в каждой из сфер деятельности быть на уровне современности, на уровне развития, которое уже достигнуто всем человечеством – усилиями и Рафаэля, и Бетховена, и Эйнштейна, и Лобачевского... Пойдет ли каждый дальше этого уже достигнутого уровня – вопрос другой. Но чтобы каждый индивидуум был выведен в своем индивидуальном развитии на «передний край» человеческой культуры – на границу познанного и непознанного, сделанного и несделанного, а затем мог свободно выбрать, на каком участке ему двигать культуру дальше, где сосредоточить свою индивидуальность как творческую единицу наиболее плодотворным для общества и наиболее «приятным» для себя лично способом...» [9].

Художник прежде всего эстетически, чувственно развитый человек и ему нельзя порывать в процессе творения с будущим зрителем – это грозит погружением в гибельную идею «искусства для искусства». Кроме того, художник – это педагог, обладающий силой прекрасного, силой преобразить человека, а значит, и окружающий мир. Таким художником на сегодняшний день является Болат Сапарович Досжанов.

1 Кавелина. Д.Н. *История в образах и образ в истории / Проблема истории в творчестве Э.В. Ильенкова. Материалы XV Международной научной конференции "Ильенковские чтения - 2013". Москва, 28-29 марта 2013 г. - Москва: Изд-во СГУ. - 2013. – С.500-503. / Электронный ресурс: <http://www.propaganda-journal.net>*

2 Ильенков Э.В. *Искусство и коммунистический идеал. - Москва: Искусство. - 1984. – С.213-215.*

3 Труснекова Х.Х. *История, этно-исторический жанр в казахском изобразительном искусстве // Cultural Identification. The Problem of Art Studies. – Szombathely: Savaria University Press. – 2016. – С.149.*

4 Электронный ресурс: <http://www.madenimura.kz/>

5 Электронный ресурс: <http://www.inform.kz/chn/article/2279775>

6 Бауржан Байдилда. *Интервью / "Қылқалам" – Болат Досжанов. 4.12.14. Электронный ресурс: <http://www.youtube.com/watch>*

7 *Казахское искусство. Альбом. 5 томник. Т.3. Скульптура. Монументально-декоративное искусство. – Алматы: Елнур. – 2013. – С. 16.*

8 *Кульжанова К. История Казахстана в художественно-исторических образах // История Казахстана в школе и вузах. – Алматы. - 2002. - № 7. – С.5-11.*

9 *Ильенков Э.В. Об эстетической природе фантазии. Москва: Либроком. - 2011 – С. 28.*

Фото 1. Б.С. Досжанов у памятника батырам Карасаю и Агынтяю. г. Петропавловск. 1999 г.

Фото 3. Памятник Абаю Кунанбаеву. г. Астана. 2010 г.

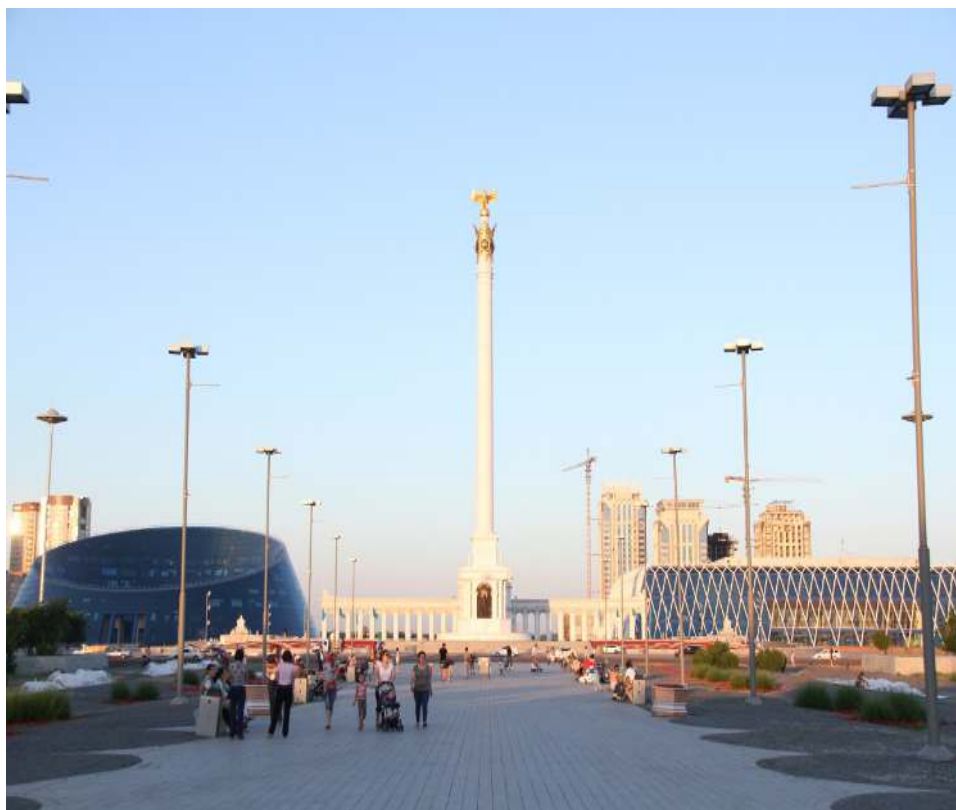

Фото 2. Архитектурно-культурный комплекс «Қазақ Елі». г. Астана. 2009 г.

Түйіндеме

көркем бейнедегі қазақстан тарихы

Мұсаханова М.З. - т.ғ.к., доцент, Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясының профессоры
mussahanova@mail.ru

Жалпы қоғамдық даму үдерісіндегі оқиғаларды талқылау мен терең түсіну үшін тарихи тұрғыда оларды зерделеу маңызды. Тарих адамзат тәжірибесінің алтын қазынасы болса, өнер адамзат сезімінің алтын қазынасына қылқаламның, таспен қоланың сондай-ақ, баспа табақтармен ноталар желісінің көмегімен айналғандығы баршаға аян. Өнер - өмірдің бір мезеттік қалпын, қозғалысын келесі ұрпаққа аманат ететін тарих көзі болып табылады. Бұл бағытта өз шығармашылығына тарих сахнасын тарихи тұлғалар бейнесінде көрсетуді мақсат еткен Отандық мүсіншілердің еңбектері орасан. Сонымен қатар суретшінің көркемдікті жеткізудегі асқан шеберлігі – көркем құдіреттілікпен жеткізілетіндігі айғақты.

Түйінді сөздер: тарих, өнер, бейне, мүсін, ескерткіш, сәулетті-мүсіндік кешен

Summary

History of kazakhstan in images

Mussakhanova Madina

candidate of historical sciences, professor at Kazakh National academy of arts named after T. Zhurgenov.

For a deeper understanding and interpretation of events in the development of society, it is appropriate to examine them in the light of history. History is a treasure of human experience, and art is a treasure trove of human feeling , the same story , marked with paint , stone, bronze, notes or printed pages.

Art - is the story in motion, stopped time of life, preserved for other generations. In this direction the great contribution made by Russian sculptors, the main purpose of creation of which is to explain and understand and show the story in all its manifestations through the images of historical figures. At the same time, the artist a great teacher with a huge and wonderful power - the power of beauty, the power to transform man and hence the world.

Key words: history, art, image, sculpture, monument, architectural and sculptural complex

ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНА ҚАТЫСТЫ АҢЫЗ-ӘНГІМЕЛЕР (ОҒЫЗДАР МЫСАЛЫНДА)

А.О. Қошымова - Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс PhD докторанты aknur_k@mail.ru

Қ.Д. Арыстанбекова - Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ЖОО-ға дейінгі білім беру факультетінің аға оқытушысы, dankura@mail.ru

Қазақ халқы тарихында ғана емес, көптеген түркі халықтарының тарихында оғыздардың алар орны ерекше. Олардың байланысы тек этникалық жағынан емес, сондай-ақ территориялық жағынан да қиысады. Осыған байланысты мақалада оғыздардың орналасу территориясы, шекаралық аумағы, сонымен бірге Оғыз мемлекетінің қалалары сөз болады. Оның ішінде ел астанасы саналатын Жаңакент, Жент, және Сыр бойында орналасқан көптеген маңызы зор басқа да қалалар тарихын халық арасында тараған ауыз әдебиеті үлгілері арқылы қарастырады. Авторлар ел арасында тараған халық ауыз әдебиеті үлгілерінің шынайы тарих келбетін ашуда, тек ел тарихына қатысты емес, сол халық мекен еткен ел-жұрт, қала, кесенелер мен қорғандар, шаһарлар тарихын ел тарихымен бірлікте қарастырады.

Түйінді сөздер: оғыздар, Жаңакент, Шәуілдір, Баршынкент, Сыр бойы қалалары, ауыз әдебиеті, кайы тайпасы, қыпшақтар.

Қай халықтың болмасын жазу, сызуы болмаған кезеңде ежелгі тарихын зерттеуге көмектесетін тарих ғылымының бір бөлігі болып саналатын археология ғылымы мен ауыз әдебиеті үлгілері, яғни фольклор екендігі белгілі. Ежелгі, ерте кезеңдердегі және ортағасырлық кейбір жәйттерді де осындай халық ауыз әдебиеті үлгілері арқылы толыққанды демесек те, айтарлықтай жоғары деңгейде зерттеу жүргізуге болады. “*Вся древняя история, как говорил один из лучших наших мыслителей, есть всего лишь собрание общепринятых сказок*”, - дейді Вольтер [1, 9 б.] Олардың сипаттары да әртүрлі болып келеді. Мысалы, ол аңыз түрінде кездесуі де мүмкін немесе өз бойында қажетті ақпарларды молынан жинаған, өз халқының ғылыми оқиғалары мен іс-әрекеттерінен мол мәлімет беретін, әрі қарай тереңдете зерттеуге алғышарт болатын дерек көзі де болуы мүмкін.

Ел тарихы ең алдымен адамдармен қатысты болса да, сол адамдармен бірге жасаған қалалар, шаһарлар, кенттер, кесенелер, қорғандар мен бейіттер т.б. тарихы да ел тарихының бір бөлігін құрайтынын естен шығармаған дұрыс-ақ. Міне осылармен бірлікте зерттеліп, жазылғанда ғана шын тарих өзінің шынайы келбетін аша түсері хақ. Қай кезде де тарихи орындарға ұқыппен қарап, өткенімізден жеткен көне мұра ретінде қарай отырып, болашаққа аман жеткізу мәселесі өз өзектілігін жойған емес. Мұндай қалалардың ішінде Махмұт Қашқаримен [2] қатар сол тұстағы араб барлаушылары болған саяхатшы-тыңшылардың жазба деректерінде кездесетін оғыздардың Екіөгіз (Екіоғыз, Эквиус – Жетісу жерінде), Сабран (Сауран), Сіткун (Сүткент), Суғнақ (Сығанақ), Қарнақ, Хора-Жуара, Жент, Дарку тәрізді т.б. қалаларын да атап айтар едік. Одан да өзге Узгент (Өзгент), Баршынкент (Қызқала), Янгикент (Жаңакент) шаһарлары осы атырапта орналасқан оғыздардың атақты мекендері саналады.

Сыр өңірі ежелден-ақ адамзат баласының мекені екендігі тарихтан жақсы таныс. Уақыт көші алға жылжыған сайын олар жайында құнды деректермен қауышып жатырмыз. Сырдария бойындағы ескі қала, күмбез, мұнаралар мен олардың қирап жатқан орындары Оғыз дәуірінен қалған белгілердің аса күрделісі де құндысы болып саналады. Бұл тайпа YIII-XI ғасырларда Сыр өзені мен Торғай өлкесінің арасында көшіп-қонған іргелі ел болғандықтан да олар жайында дерек беретін тарихи жәдігерлер бұл аймақта жиі кездесіп отырады.

Ел аузында кездесетін аңыздармен бірге, көптеген түркі халықтарына танымал “Оғыз-наме”, “Қорқыт ата” жыры секілді дастандарда да жер-су атауларына қатысты мәліметтер кездесіп отырады. “Қорқыт ата” жырындағы Бамсы Берік көп ғалымдардың анықтауынша, өзінің жыр құрылысымен, жазылған мотивтерімен, әртүрлі мегзеуі, бүтін алып, ерлік қасиетімен бүгінге дейін айтылатын атақты “Алпамыс” жырымен бірдей. Қорқыт жырындағы Алып-Бамсының әйелі – Бану-Шешек қазақ, қарақалпақ, өзбек, башқұрт халықтары айтатын Алпамыс батырдың әйелі Гүлбаршын, яғни Баршын сұлу. Әбілғазының көрсетуінше, Баршын сұлу – оғыздарға билік айтқан атақты жеті қыздың бірі ретінде былайша аталып өтіледі: “Түрікмен тарихын білетін жақсылар, бақшылардың айтуынша жеті қыз барша оғыз елінаузына қаратып, көп жылдар бектік қылыпты.

Олардың біріншісі – Алтын Гөздекі, Сұндұн байдың қызы және Салор Қазан алыптың әйелі, бойы ұзын болып еді. Екіншісі – Қармыш байдың қызы, Мамыш бектің әйелі – Баршын Салор еді. Оның қабыры – Сыр суының жағасында еді, халыққа мәшһүр еді, өзбек оны Баршынның Көккешенесі дейді, кешене көрікті, жақсы күмбез еді” /6, 30/. Яғни, Қармыш байдың қызы, алып Мамыштың (Алпамыстың) әйелі Баршын сұлудың аты осы күнге дейін Сырдария бойында көп жерде сақталған. Біріншіден, ол ерте кезде жасап, кейін қирап қалған бір қаланың аты тарихта “Баршынкент” деп аталады, Қызылорда қаласына қарсы, судың сол жағында орналасқан. Ескі қазақтар Баршын сұлуды Баян сұлу сияқты аса қадірлі етіп санағандықтан, Баршынкентті “Қызқала” деп те атаған.

Баршын сұлудың көркем кешені сол қаладан алыс емес, Сығанақ қаласынан төменірек, Сырдарияның оң жақ бетінде, биік белеңнің үстіне салынған. Әбілғазының түрікмен шежіресі бойынша, бұл кешенді оғыз-қыпшақ заманында (X-XI) Баршын сұлуға арнап салған, олардың аузында – “Баршынның көк кешені”, қазақша “Көккесене” деген атпен әйгілі [3, 551б.].

Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан Шәуілдір атты қала атауының шығуына қатысты да аңыз-әңгімелер де халық арасында кеңінен таралған. Оның бір нұсқасы бойынша “Ертеде Бұзық қаласын (қазіргі Темір ақ қорға, Бозықтөбе) Мұрындық атты хан билепті. Ол өте қатал, айтқанынан қайтпайтын, бірбеткей жан екен. Бірде қаладағы Беген өзенінен су тартылып, қала тұрғындары бір тамшы суға зар болыпты. Сол кезде Мұрындық хан: “Кімде-кім қалаға су жеткізетін болса, соған қызымды беремін”, деп жар салыпты, - деп басталып, оқиға барысы ары қарай былайша дами түседі. Мұрындықтың Дүрия есімді айдай сұлу қызы бар екен. Көркіне ақылы сай Дүриядан қаланың бар кәрі-жасы тегіс үміткер болып, олар қалаға су әкелу жұмысына бар ынтасымен жұмылыпты. Дегенмен де ешқайсысының қолынан мұндай іс келе қоймайды. Сол ауылда Мұрындықтың жылқысын бағатын Шәміл есімді көрікті, батыр тұлғалы жігіт бар екен. Шәміл мен Дүрия бір-бірін өте жақсы көріпті. Бірақ сезімдерін жария етуге бірінің кедей жігіт, екіншісінің бай қызы екендігі бөгет болыпты. Ханның жарлығын естігенде, Шәміл қатты қуанады. “Дүрияға қосылудың бірден-бір жолы осы” деп ойлайды. Ол үлкен кетпен жасатып, Арыс өзенінің жағасына келіп, тездетіп іске кіріседі. Күн-түн демей арық қазады. Тек бір өкініштісі, он бес шақырымдай жүргенде кетпен бір қатты затқа соғылып, сабы сынып кетеді. Кетпеннің сабы тораңғыл ағашынан жасалған екен. Ызаланған Шәміл сынған сапты бес бөліп, лақтырып жіберсе, ол бес таяқша болып жерге шаншыла түседі де, біраз уақыт өткесін, көктеп шығады. Кейін сол жерде бес ағаш өсіп тұрады. Содан халық ол жерді “Бестораңғыл” деп атап кетеді. Шәміл кетпенін қайта саптап, жұмысын жалғастыра береді. Отыз шақырымдай арық қазып, Бұзық қаласына су алып барады. Шөліркеген халық суға қанып, шаттыққа бөленеді. Алайда Мұрындық хан өзінің уәдесін орындамай, қызын алып, Отырар қаласына қарай қашады. Бірақ оны Шәміл Отырарға жеткізбей қуып жетіп, Дүрияны күшпен тартып алады. Содан кеткен екі жас ну орманды паналап, күн кешеді. Аң аулап, жеміс-жидекті қорек етеді. Мұны естіген хан ашуға мініп, арттарынан әскер жіберіп, екеуін табанда өлтіртеді. Міне, осы екі ғашық паналаған жерді жұрт “Шәміл мен Дүрияның ауылы” деп атап кетіпті. Уақыт өте келе бұл атау қысқартылып “Шәмілдүр”, артынан дыбыстық өзгерістерге ұшырап “Шәуілдір” атанған деген сөз бар”.

Осы Шәуілдір атауы туралы аңыздың екінші варианты бойынша Отырарды билеген Қайыр ханның інісі әскербасы болады. Оның Дүр атты жалғыз қызы болады. Жұрт “әскербасына жасаған ием жалғыз қыз берсе де, дүниенің тұтас байлығына пара-пар қыз берген” деседі. Дүр Қайыр ханның ұлы Шәмілмен түйдей құрдас екен. Шәмілді көргендер: “Ер тұлғалы, батырға лайық кейпі бар. Бұл өзі Қайырдан өткен хан болар” дейді. Қайырды дұшпандары жеңудің әдісін ойлайды. Оны жеңудің жолы күште емес, айлада екендігін ұғынып, күндердің-күнінде Қайыр хан аңшылыққа кеткенде, екі жасты алдап-арбап, шарап ішкізеді. Кейін бұл хабар Қайыр хан мен оның інісіне де жетеді. “Күнәһардың бірі сіздің, бірі менің перзентім, екеуін де жас боран етіп жазалау керек” дейді. Үкім шығарылып, туысқан аға, қарындастың қылмысына лайықты жаза қолданылады. Қақпа аузында жазалаушы әскер атқа мініп, қылышын қолына алып, сап түзеді. Қылмыскер екі жас жүгіріп атқа мініп, қала ішінен шауып шығуы керек. Алдымен Шәміл көз ілеспес жылдамдықпен жұлдыздай ағызып өте шығады. Жазалаушының қылышының біреуі иығына, біреуі санына тиіп, қып-қызыл қаны саулап кетеді де, жоқ болады. Оның артынан Дүр де ақ жамылып ағыза өтеді. Шәмілдің басын ала алмаған бас кесерлер, Дүрдің басын алады. Қыздың денесін алып, Арыстанбабаға тастайды. Қызды сол жерге жерлепті. Ал Шәміл ұшты-күйлі жоқ болады. Ел жиналып, есін жиған соң, ескі елді мекен Отырардың атын “Шәміл-Дүр” депті. Келе-келе бұл Шәуілдірге айналыпты” делінеді.

Оғыздар мемлекетінің астанасы саналған Жанкент қаласы жайында Әбілғазының Түркмен шежіресінде оғыз елі әруақыт осында жиналып отырғандығы, қайы халқынан Инал Яумды хан көтеріп,

оған Қорқыт атаны кәзір ететіні айтылады. Тарихи қалалардың қатарынан ойып тұрып орын алған оғыздардың астанасы Жаңакент не болмаса Жанкент қаласы атауы жазба деректерде алғаш рет араб тарихшысы Ибн-Рүстемнің еңбегінде аталады. Сондай-ақ, араб географы Ибн-Хаукал оғыздардың басты қаласы Жанкент болғанын, оны ирандықтар Нау-Керде, арабтар Эл-Хариат, сарматтар Дахи-Нау деп атағанын жазады. Бұл шаһар биікке орналасқан. Жанкент атауының өзі Янгикент – Жаңакент – Жанкент (Жаңа қала) деген мағынаны білдіреді. Оның тарихы ғасырлар қойнауында жатыр. Қаланың гүлдену дәуірі IX ғасырдың екінші жартысы мен XI ғасырдың алғашқы ширегі.

Жанкент қаласында түркі халықтарына ортақ тұлға, халық абызы атанған Қорқыт атаның кіндігі кесілген. Қобыздың иесі Қорқыт атанғандықтан да қазақ өнерінде өзіндік ереше орны бар музыкалық аспап – қобыз да ең алғаш осы қалада жасалған делінеді. Сонымен бірге, Жанкент дегенде атақты Бегім ана оқиғасы да ел есіне орала кетеді.

Жанкент немесе Жаңакент аталған оғыздардың астанасының жойылып кетуіне қатысты да ел аузында әңгімелер кездеседі. Қаланың жойылуы жөнінде де біршама деректер кездеседі. Ол да өз кезегінде тарихпен тікелей жанасымды. Оның алғашқысы – Бегім ана оқиғасына байланысты. Бегім ана Жанкентті билеген Санжар ханның жұбайы болған. Оның пәктігіне күмән келтіріп, әйелінің екі қолын шауып, зынданға тастайды. Бегім ананың әкесі – Қарабура әулие оқиға барысына қатысты Жанкент қаласына келеді. Ол қызының ақ екеніне көз жеткізіп, Санжар ханға наразы екенін білдіреді. Күйеу баласы хандық құрған Жанкент қаласы содан кейін жыландар шабуылынан жермен-жерсен қирапты деген аңыздық деректер бар.

Себебі, Қыпшақ мемлекетінің құрамында қайы тайпасының өмір сүргендігі тарихтан белгілі. Ал аталмыш қаланың жер бетінен жойылуы да осы тайпаның атымен байланысты. Ел аузында Жанкент қаласы “Жылан жұтқан қала”, “Жылан ойрандаған қала” сөз тіркестерімен бірлікте айтылады. Аталмыш Қыпшақ хандығы құрамындағы қай, немесе қайы деп аталатын тайпаның ұраны да, таңбасы да жылан болып келетіндігі тағы да аян.

Сондай-ақ, оғыздардың Құмиян атауын алған қаласының да тарих бетінен жойылуы ел аузындағы аңыздарға қарағанда ордалы жыландардың ойрандауымен байланысты. Яғни, қала тағдыры Жанкент қаласы сияқты жыландар тарапынан ойрандалуымен аяқталған. Аталған аңыздардың астарында белгілі бір дәрежеде шындық жасырын жатқандығы анық. XI ғасырдың орта шенінде қыпшақ тайпаларының Оғыз мемлекетін ойрандағаны тарихтан мағлұм. Қыпшақ тайпалар одағына қимақтар да кіретін еді. Қимақтардың тотемі жылан екендігін жазбаша жәдігерліктертің көпшілігі-ақ айғақтайды. Олардың туларында жыланның суреті жалаңдайтын, таңбалары да жылан тәрізді бейнеленетін. “Кимаки на Иртыше – пришлый народ, а сам этноним кимак книжный, известный лишь в кругу арабо-, персоязычных информаторов. Самоназвание их было, очевидно, кай. От окружавших, издавна проживавших в регионе современного Восточного Казахстана тюркоязычных племен кыпчаков и йемеков они, возможно, получили имя уран. И кай и уран в переводе означают змею. Кимаки – народ змей, дракона”, - деп жазады С. Ақынжанов [4, 14 б.]. Марвазидың хабарлауына кундар өз жерін “жайылымдық жердің жетіспеуінен” тастап кетті дегенімен де, басты себебі мынада еді: “Их преследовал народ, который называется кай. Они многочисленнее и сильнее их. Тогда куны переселились на земли сары, а сары ушли в земли туркмен. Туркмены перелились на восточные земли гузов, а гузы ушли в страну печенегов” [5].

Сондай-ақ Әбілғазы баһадүр ханның аталмыш шежіресінде “Қазығұрт” атауы этноним (ру аты) қатарында бірнеше рет аталып, бір рет топоним (жер-су атауы) ретінде ұшырасады. Оғыз қағанның шекарасын баяндаған тарихшы: “Оғы елінің жұрттарының күншығысы – Ысығ көл және Алмалық, құбыласы – Сайрам, Қазығұрт тауы, Қаражық тауы, темірқазығы – Ұлықтау, Кішіқтау – мыс кені еді, күнбатысы- Сыр суының аяғы, Йаңакент, Қарақұм. Осы айтылған жерлерде төрт мың, бес мың жыл отырды, қайсы ру көп болса, содан падишаһ көтерді”, - деп жазады [6]. Яғни, біз бұл деректен Қазығұрттың Оғыз қағанатының оңтүстік-батысындағы шекарасында жатқан тау екендігін көріп отырмыз. Демек, бұл тау “Оғыз тауы” аталуға тиіс еді. Біз бұл жерде бір кезде Оғыз қағанатының аумағында жатқан Қаратаудың тұйықталар тұсы күні бүгінге дейін “Өгізмүйіс” (Оғыз мүйісі) деп аталатынын да еске алып отырмыз. Әбілғазы баһадүрдің “Қаражық” деп атап отырған тауы кәдімгі Қаратау болуы да ғажап емес. Әрине, біз бұл топонимнің ру-атына қатысты қойылғанын білеміз, оның үстіне Қаратаудан басталатын бір өзеннің аты әлі де “Қарашық” (Қаражық = Қаражұқ) деп аталады” – деп өз ойын түйіндейді Б.С. Қошым-Ноғай[7, 223.].

Жалпы ауыз әдебиеті үлгілерін тарихи дерек ретінде қарастырудың қиын да, қым-қиғаш тұстары көп-ақ. Түпнұсқа дереккөзімен айналысып, белгілі бір мәселені індетте зерттеген зерттеуші, әдетте, екі

бірдей шындықтың куәгері болады. Мұның біреуі – ашық шындық, екіншісі – жасырын шындық. Ашық шындық – дереккөздерінде бар нақты деректермен куәландыруға болатын, талас тудырмайтын шындық болса, ал жасырын шындық – айғақ етіп алға тартар нақты дерегің жоқ, бірақ болғандығын әлгі нақты дерек куәландырған тарихи оқиғалардың өзінің ішкі даму барысы айтатын шындық. Міне аңыз-әңгімелермен, шежіре деректерімен бетпе-бет келгенде зерттеуші алдында да осындай жәйттер орын алып отырады.

Қазақ тарихында ортағасырлық Оғыз этносының қалыптасуы мен мемлекет іргетасының қалануы, территориялық аумағы, қалалары мәселесі әлі де нақтылы толық шешімін таппаған.

1 Вуд Дж., “Солнце, луна, и древние камни”. Москва, “Мир”, 1981.

2 Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі.

3 Марғұлан Ә.Х. Шығармалары – Алматы: “Алатау” баспасы, 2007.-1 том. - 608 б.

4 Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, “Наука”, 1989.

5 Кумекоев Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. По арабским источникам. Алма-Ата, 1982. С. 128.

6 Әбілғазы (Хиуа ханы). Түрікмен шежіресі. // “Жалын” журналы. Номері 2, 1991.

7 Қошым-Ноғай Б. Тіл ұшындағы тарих (“Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы”). Алматы: Жазушы, 2003. – 496 бет.

Резюме

Легенды о названиях местностей и рек (на примере истории огузов)

Кошымова А.О. – PhD докторант факультета истории, археологии и этнологии КазНУ им. аль-Фараби, aknur_k@mail.ru

Арыстанбекова К.Д. - старший преподаватель факультета Довузовского образования КазНУ им. аль-Фараби, dankura@mail.ru

Огузские племена сыграли значительную роль не только в истории казахского народа, но и в истории многих тюркских народов. Они связаны между собой этническими и территориальными общностями. В статье описываются территория заселения огузов и города Огузского государства. Рассматривая историю столицы Огузского государства Янгикент, а также других городов, авторы опираются на произведения устного народного творчества. В изучении истории государства, а также городов, мавзолеев и различных памятников авторы обращаются к произведениям устного народного творчества, рассматривают историю государства в неразрывном единстве с историей его городов.

Ключевые слова: огузы, Янгикент, Шауельдер, Баршынкент, города на Сырдарье, произведения устного народного творчества, племя Кайы, кипчаки.

Summary

Legends of the names of places and rivers (for example, the history of the Oguz)

Koshymova A.O. – PhD student of the History, Archeology and Ethnology of al-Farabi KazNU, aknur_k@mail.ru

Arystanbekova K.D. – Senior Lecturer, Faculty of Pre-University Education of al-Farabi KazNU, dankura@mail.ru

Oguz tribes have played a significant role not only in the history of the Kazakh people, but also in the history of many of the Turkic peoples. They are linked by ethnic and territorial communities. This article describes the population of the territory of Oguz state and city. Considering the history of the capital of the state of Oguz Yangikent, as well as other cities, the authors rely on the works of folklore. In studying the history of the state, as well as cities, mausoleums and monuments of different authors turn to the works of folklore, considering the history of the state in the indissoluble unity of the history of its cities.

Keywords: Oguz, Yangikent, Shaulder, Barshynkent, the city on the Syr Darya, folklore, the tribe Kayi, Kipchak.

ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ АРУАҚТАР ЖӘНЕ ЖЫН-ПЕРІЛЕР ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕР

Толеубаев А.Т. – аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы

Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында анимистік түсініктер мен нанымдар маңызды орын алған. Жан мен аруақтың және әдеттен тыс тылсым күштердің барына сену барлық халықтарға тән екені белгілі, алайда қазақтарда ол күрделі, синкреттік, түрлі сатылы сипатқа ие. Онда нанымдардың, аңыздардың, шаманистік, зороастрийлік, исламдық көріністері қабаттаса, өріле байланысқан.

Түйін сөздер: рух, аңыз, шаман, әулиелік, жын-перілер, аруақтар, жан, дін, ата-баба, қазақ, ислам.

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақ халқының санасында ежелгі демонологиялық (жын-перілер) түсініктердің қалдығы азды-көпті біртұтас, толық күйінде сақталды. Орта Азия халықтарының діни сенімдерін зерттеген белгілі ғалым Г. П. Снесарев өткен ғасырдың басында «...әр түрлі әдеттен тыс тылсым күштерге сену және оларға байланысты ырымдардың болғаны сөзсіз», – деп жазды [1, 23-б.]. Солай бола тұрса да, бұл уақытта көптеген демонологиялық кейіпкерлер өз айқындылығын, кейбір жеке ерекшеліктерін жоғалтқан. О.А. Сухареваның мәліметі бойынша «...жын-перілік күштердің бір ғана түрі әр түрлі сипатталған, немесе керісінше аруақтардың түрліше атауларына бірдей сипаттама берілген» [2, 12-б.]. Әрине, бұл әр түрлі этникалық топтардың, идеологиялық жүйелердің тарихи-мәдени өзара байланыстарына негізделген демонологиялық кейіпкерлердің сипаты мен генетикалық шығу тегі бойынша, халық түсінігінде әр түрлі болып қалыптасуынан туындаған жағдай.

Адамның өлімі, оны шығарып салуға байланысты наным-сенімдер адамның рухы туралы көзқарастан туындаған. Дін тарихын зерттеуші Л.Я. Штенберг: Діни физиологиялық құбылыстар (түс көру, талу, елес, өлім жақындаған кездегі құбылыстар, қан ағу, соңғы рет тыныс шығару, т.б.) туралы мынадай қорытындыға келеді: «өмірді айрықша тіршілік иелері (жан) басқарады, олардың еркіне адамның бүкіл өмірі тәуелді» [3;4;5;6]. Халық түсінігінде адамның жаны жұлдыздармен байланысты деп сенген. Аспаннан жұлдыз ағып түсуі адам өлімін аңғартқан [7, 209-б.].

Сондай-ақ, адамның өлімін оның «иесі» білдіреді деген сенім де кең тараған. Мысалы, Жүсіп Баласағұнның түркілердің даналық жырынан:

**Айтты Одғұрмыш өлімнің шын келгенін,
Түсіне еніп иесі аян бергенін, –**

дегенді оқимыз [8, 59–60-бб.].

Есет және Бөгенбай батырлар туралы аңыздар бойынша өлер алдында оларды барыс және қасқыр бейнелі иелері тастап кеткен (АЖМ:17, 67, 134). XIX ғасырдың екінші жартысындағы атақты ақын Кемпірбай өлімінің келгенін, өз өлеңдерінің «иесі» болған үйректің тастап кетуінен білген [9, 166-б.].

Дерек берушілердің мәлімдеуінше, адам жанын үш түрде қарастырған: шыбын жан, ет жан, рухи жан. Шыбын жан адам ұйқыға кеткенде шығып ұшып кетеді. Сондықтан шыбын жанын адам түсінде көреді. Егер ол бір тамшы суға отырса, адам түсінде өзен, көл, теңіз көреді. Таңертең шыбын жан адамға қайтып келгенде ол ұйқысынан оянады. Жан денеге қайтып үлгермейтін болғандықтан, адамды тез оятуға болмайды.

Рухты денеге салғанда құдай алдымен оның мұрнына, одан кейін аузына үрлеген, сонда соңғы сәтте рух аяққа дейін жеткен деген тұжырым айтылады. Ал адам жан тапсырғанда, керісінше тәртіпте шығады. Бұл өлім алдында ең бірінші болып аяқтың жансызданып суық тартуымен түсіндіріледі. XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Үмбетей жырау Абылай ханға Бөгенбай батырдың өлімін жеткізгенде былай деген екен:

**Иманын айтыпөлерде,
Иекке жаны келерде [10,89-б.].**

Қазақтар сондай-ақ, өлген адамның рухы қабір түгелдей құрғап кетіп, қиямет күні келгенге дейін денемен кездесіп тұрады деп сенген. Кейбір дерек берушілердің мәліметінше, аруақ пен рух ұқсас түсініктер: аруақ – рухтың денесі, рух – жан. Өлімнен кейін жан құдай алдына барады, жан шыбын бейнесінде ұшып, аспанға кетеді. Содан бірнеше уақыттан кейін жан денеге қайтып келеді де, бұл

жолы басынан кіріп кіндігі мен қолының ұшына дейін ғана енеді. «Ет жан» – көзге көрінетін зат ретінде түсініледі (қан, жүрек). Ал оған қарама-қарсы «рухи жанның» денесі жоқ. Кейбір дерек берушілер өлгеннен кейін адамның рухы аруаққа айналады дейді.

Барлық Орта Азия халықтарында рухтың екеулігі қарастырылады [1,108-б.]. Әлемнің көптеген халықтары оны көп деп есептеген [3,12–17-бб.; 11, 56, 67, 73, 82, 113-бб.]. Бұрынғы Орта Азия-Қазақстан аумақтарында да бүгінгі таңда мүлде жоғалған көп рух жайлы түсінікті кезіктіруге болады. Рух туралы көзқарастардың ең көнесі заттай дене туралы түсінік. Ерте замандардағы адамдар қоршаған әлемнің тылсым сыртын ұға алмағандықтан, жанды да заттай дене деп ойлаған.

Біздің көптеген дерек берушілеріміздің айтуынша, адам қайтыс болғаннан кейін жанның үш түрі денені кезекпен қалдыра бастайды. Ең бірінші рет «шыбын жан» «көк жалын түрінде» немесе көзге көрінбейтін шыбын түрінде кетеді. Бұл қайтыс болған адамның соңғы демі шыққан сәті саналады. Екінші кезекте адамның «ет жаны» кетеді. Бұл адамның соңғы демі шыққаннан кейін денесі бірден суып кетпейтінімен түсіндіріледі. Ең соңында «рухани жаны» кетеді.

Кейбір дерек берушілердің айтуынша, адамның жаны өлгеннен кейін үшке бөлінеді: бірі көкке кетеді, екіншісі қабірде қалады, үшіншісі үйдің айналасында жүреді (АЖМ:16, 55, 61, 104). «Жан» сөзі араб (мұсылман) тілінен алынған, бірақ халықтың жан, оның екеу немесе үшеу болуы туралы түсінігі тек ислам дініне қатысты туындаған деп айтуға болмайды. Біздің көзқарасымыз бойынша қазақтардың өте ертедегі рух туралы тұжырымы Сібірдің түркі тілді халықтарындағы сияқты «құт», «тын» түсінігімен үндес келеді [12, 126–133-бб.].

С.Ақатаевтың жан және рух туралы пікіріндегі адамның жаны соңғы демімен шығады деген тұжырымы шындыққа ұласады [13, 118–119-бб.].

«Тын» сөзі (қазақша тыныс сөзімен салыстырыңыз) якуттар мен телеуіттерде де кездеседі [12, 132-б.]. Қазақтарда қатты қорыққанда «құты қашты», «сұры қашты» яғни «өмірлік күші кетті», жаны кетті деген. Қазақтар ерекше қадірлейтін рухтардың бірі – аруақтар (өмірден озған ата-баба рухтары). Бұл рухтың атауы араб тілінен алынғанымен, исламға дейінгі қазақ қауымында аруаққа табынатын ата-баба сенімін жоққа шығаруға болмайды.

Қазақтың әйгілі ғалымы әрі ағартушысы Ш. Уәлиханов XIX ғасырдың басында «Қырғыздардағы (қазақтардағы – Ә.Т.) аруақтарға табыну әлі күнге дейін сақталған. Мұсылмандар өз әулиелеріне табынатыны сияқты, олар да өмірінің қиын сәттерінде бабалар аруағына жалбарынып, көмек сұрайды. Барлық сәттілік қасиетті аруақтың қол ұшын беруімен байланыстырылады», - деп жазды [14, 51-52-бб.].

«Аруақ» сөзін қазақтар екі мағынада қолданады. Жалпы мағынасында ол барлық өмірден озғандардың рухы, ал жеке мағынасында ерекше құрметтейтін бабалар рухы саналған. Өмірден озғаннан кейін «ұлы, мықты адамдар, құдіретті онгон (аруақ – Ә.Т.) айналады, ал өмірде ұсақ-түйек адамдар бақилық болғанда да еш қажетсіз рух күйінде қалады» [14, 51-б.].

Біріншісіне жататын адамдарды қазақтар: «Аруақты ер», «Аруақты адам» деп атады. Тірі адамның қоғамдағы орны оның өлгеннен кейінгі рухының жағдайын көрсетеді деп ойлады. Рухтардың осылайша ажыратылуы түсінікті де: қоғамдық өмірде сыйлы, атақ-абыройы бар адам өмірден озған соң да сыйлы, абыройлы аруаққа айналады.

Аруақтар – мейірімді, «пәк» рух болғанымен, адамға тән әлсіздіктерден кенде емес. Олардың адамдарға қарым-қатынасы, оларды қорғауы, көмектесуі немесе жазалауы ұрпақтарының өздеріне деген қарым-қатынасына байланысты деп есептеді (Ш. Уәлиханов «аруақ» сөзінің орнына неліктен «онгондар» сөзін әдейі қолданып отырғаны белгісіз. Ол қазақтың «өлген» сөзіне қатысты айтып отырған жоқ па?). Қазақтар тірілер өлген адамды құрметтеп, о дүниеге қажеттінің бәрін бірге жіберіп, оны еске алып тұрса, аруақтар да оларды қорғап, қол ұшын беріп тұрады деп сенген.

«Егер керісінше бабаларының рухына кір келтіретіндей өмір сүрсе, онда аруақ олардан алыстайды. Оларды қорғап-қоршауын, көмектесуін тоқтатады, нәтижесінде, ұрпақтары кедейленіп, бақытсыздыққа, ауруға ұшырайды» [15, 24-б.; 14, 51-б.]. Осыған орай қазақтар арасында «Өлі риза болмай тірі байымайды» деген ұғым бүгінгі таңда да өз мәнін жоғалтпаған. Негізінде қазақтар аруақтардың назасынан қатты қорыққан. Сондықтан да «Аруақ атсын!» деген сөз ең ауыр қарғыс түріне жатады (АЖМ:10, 16, 42, т.б.).

Басқа халықтар сияқты қазақтар да өлген адамның рухын үйдің ошағымен, отпен байланыстырады. Үйлену тойында және әйелдің толғағы басталып, босанар алдында, отқа май тамызуы, аруақтар қолдасын деген сеніммен, оларға дәм бергені болып есептеледі. Жайлауға көшердің алдында қазақтар аруақтарға арнап ас берген. Бұл күні әр үйде қой сойып, бауырсақ пісіріп, көрші-лерді

қонаққа шақырған (АЖМ:15, 42, 66). Ерте заманда жерлеу рәсімдерінде, марқұмға арнап сойылған малдың етін, басқа да азықты қабір басына қалдырып кететін болған. Қыстауға көшіп келген соң да ас берілген.

Қазақтарда аруақтарды жиі еске алып тұру керек деген сенім қалыптасқан. Өлілердің жиі түске кіруі немесе күтпеген жерде болған сәтсіздіктер аруақтардың қаһары деп түсініп, оларға арнап Құран оқып, ас берген. Егер қазаннан сүт немесе сорпа тасып төгілсе, аруақ дәметіп жатыр деп сенген (АЖМ:6, 21, 22).

Аруақтар белгілі бір адамдарға – әулет, ру көлемінде өмірдегі болған мәртебесіне байланысты көмек беріп, қолдайды деген сенім қалыптасқан. Аса сыйлы адамдар қайтыс болғаннан кейін тек аруақ қана емес, әулиелерге жатқызылған. «Әулиелерге табыну, бабалар ғибадатынан бастау алды» деген өзінің көзқарасын В.Н. Басилов түркімен мәліметтерімен толықтырды [16; 17, 69–91-бб.]. Әулиелер наным мен бабалар ғибадатындағы байланысты Г.П. Снесарев Хорезм өзбектерінен аңғарды [18, 279–282-бб.]. Ол «Анығында әулиелер – өлген бабалардың рухы, олар белгілі бір күшке ие. Әулиелік рух белгілі бір туыстық ортадан шығады», – деп жазды. Өлгендер мен әулиелердің рухы *антропоморфтық* заттар ретінде қабылданып, тек екі-үш ұрпақ жалғасында ғана ол адамның нақты бейнесі есте сақталған.

«Пәк рухтар» қатарына адамның иесін де жатқызуға болады. Ие белгілі адамдарға ғана қонатын рух. Сондай-ақ, ол ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Иенің таңдап алған адамы таза, оның талаптарына жауап беретіндей өмір сүруі керек. Ал егер иенің қалағанын жасамай, өз бетінше бұрыс жолға түсіп, таза жүрмейтін болса, ие өз таңдаулысының басын ауыртып, қалтыратып, тіпті есінен адастырған. Ие қонған адам болашақты болжай алатын, адам емдейтін болған. Исламға дейінгі шамандық рух та ие деп аталған. Қазақтарда әлі күнге дейін бақсыларды: «Иесі бар адам», «Иесі қысып тұр» дейді. Тек бақсылардың ғана емес, батырлар мен палуандардың да иесі болған. Аңыздар бойынша, қазақ батырлары Бөгенбай мен Есеттің Барыс және Қасқыр түрінде иелері болса (АЖМ:17, 63, 134), атақты ақын Кемпірбайдың иесі көкүйрек бейнесінде екен [9, 166-б.].

Қазақта батырларға болысатын, оларды қиын жағдайлардан шығаратын пірлер болады. Мысалы Қобыланды жырында:

**Қысылған жерде дем берер
Жеті кәміл пірім-ай.**

Осындай пірлердің шығуы зерттеушілер пікірі бойынша мұсылмандықтың сопылық ағымымен бірге келген [19, 115-121-бб.]. Шындығында да «кәміл», «пір» сөздері исламмен бірге енген парсы сөздері. Зерттеуші С.Қондыбай бұндай пікірмен аса келісе қоймайды, бұл ұғымның өзбетінше дейтүркілік бастауының да болғандығын нақты мысалдармен дәйектейді [20, 265-298-бб.]. Бұл тұрғыда біз С.Қондыбайдың пікірін қолдай отырып, жалпы пірлер жөніндегі түсінік сонау көне түріктерден бері келе жатыр, оның әу бастағы атауы «ие» болуы керек деп есептейміз.

Ие, пір сияқты қолдаушылар асқан жырау, ақын, дәулескер күйшілерде де болады. Ол түрлі жан-жануарлар түрінде келіп қонады, қонарда түсінде аян береді.

С.Қондыбай Бөрібай Ысмағұлұлы (1896-1986) деген қарт ақынның мынадай бір өлеңін келтіреді:

**Шөл иесі Қызырға жүреледім,
Су иесі Ілияс береді тілегенін
Ықлас атты Шашты Әзизден медет сұрап,
Тау иесі Қауысқа сүйенемін [20, 265-298-бб.].**

Адамдарға байлық, бақыт әкелетін пір-әулие қатарында қазақтар Қыдыр (Қызыр) әулиеге сенеді. Жалпы Қыдыр-ата бейнесі қазақ арасына мұсылман дінімен келген. Ол негізінен сопылардың қамқоршысы, олардың құпия жетекшісі болып есептеледі. Кейбір сопы ғұламаларының пайымдауынша мұсылмандық Қыдыр мен христиандық әулие Георгийдің арасында образдық сәйкестік бар. Сонымен қатар Қыдыр бейнесі Ілияс пайғамбармен де шендестіріледі. Сондықтан да олардың аты фольклор шығармаларында қосарланып аталады [20, 353-б.].

Қызыр Ілиастың көнегінен сүт ішкен Ескелді Саназар [21], даладан Қызырдың қалдырып кеткен бір қарын қатығын тауып алған Назар Жарылғас (Маңғыстау өңірі) [22] түбінде үлкен бай болып кеткен екен.

Белгілі дәрежеде таза рухтар қатарына жердің шұрайын келтіретін, балалы болу бақытын беретін құдай-ана Ұмайды да жатқызуға болады [23, 71-б.]. Түркі халықтарының мәліметтері бойынша Ұмай ана пәк рух пен құдай арасын байланыстырушы тұлға [24, 134–139-бб.; 25, 81–86-бб.; 13; 26, 281–285-бб., т.б.]. Бірақ ол туралы жаңа мәліметтер мен көзқарастар әлі табылған жоқ.

Қазақ тілінде Ұмай ана есімі «Май ана» [27, 13-б.] түрінде сақталған. Оған байланысты түрлі дәстүрлер қалыптасқан. Соның бірі жас келін түскенде киіз үйге кіріп отқа май тамызған. «От ана, Май ана жарылқа» деп сыйынған. Толғақ ауыр болып, босана алмай қиналғанда әйел отқа май құйып, «От ана, Май ана жарылқа. Күнәм болса кеше гөр, түйіншегімді шеше гөр» деп жалбарынған (АЖМ:12, 14, 20, 23, 25, 88, 130).

Үйдегі ошақ пен әйел болмысы арасындағы байланыс Сібір және түркі тілдес халықтарда да кездеседі. Мысалы, эвенкілерде долған (үй ошағы) әйел бейнесінде болып, «апатай» деп аталған. Алтайлықтар оны «от ана» деп атады [28, 248–249-бб.]. Біздің ойымызша әйелдердің табынушы құдайы – Ұмай мен үй ошағының байланысы бастамасын осыдан алады. Кейбір дерек берушілердің мәліметінше Қазақстанның батыс өңірлерінде Ұмай анаға қаратып, былай деген:

Май әулие,

Май әулиеболмаса,

Жарылқайтын қай әулие? (АЖМ: 89, 105).

Бала туу кезінде босандырушы аналардың қолдары жеңіл болуы үшін «Менің қолым емес, Бибі Бәтима, Бибі Зухра, Ұмай-ана, Қамбар-ана қолы» деген [29, 90-б.]. Түркі халықтары сенімдерінде Ұмай тек жаңа туылған нәрестенің ғана емес, барлық балалардың қорғаушысы ретінде белгілі. Алайда уақыт өте келе Ұмай ананың балалардың қорғаушысы қызметі ұмыт қалған [29, 90-б.]. Ол якуттердегі Айсыт, өзбектердегі Амбар-ана және тәжіктердегі Мамоко іспеттес [30; 18, 244–232-бб.; 2, 18–29-бб.].

Зерттеуші С.Қондыбай «Ұмай есіміндегі праформа – “ум” < “нум”/”нгум”. Яғни оның шумерлік “Намму” мен самодийлік “Нум” сияқты “ұлы аналық” есімдермен бір тектес екендігі дау туғызбауы тиіс» деген пікір айтады [31, 17-б.].

Пәк рухтар санатына адамдар мен хайуандарды қорғаушы рух-пірді жатқызамыз. Сенім бойынша пірлер адамдарға қиын сәтте қол ұшын береді. Мысалы, әйелдер толғағы ауыр болған кезінде «О Бәтима, пірім-ау!» деп сыйынған. Алайда жасы үлкендердің, әсіресе, ер адамдардың бұл рухтар туралы мәліметі жоқ, бірақ қазақ тілінде: «Сиынған пірім», «пір тұтты» сөз тіркестері кездеседі. Пірлер халық түсінігінде үй жануарларының қорғаушысы ретінде жақсы сақталды. Қамбар ата немесе жылқышы ата (жылқы пірі), Шопан ата (қой пірі), Зеңгі баба (сиыр пірі), Ойсылқара (түйе пірі), Шекшек ата (ешкі пірі) аталғаны белгілі.

Жабайы жануарлар – арқар, киік, сайғақ, таутекелердің пірі көзге көрінбейтін ғайыперен деп есептелді (Ғайыперен сөзінің мағынасы қырғыз тіліндегі рух дегенді білдіреді. К.К. Юдахин сөздігі бойынша, қайы – жасырын, көзге көрінбес, ерен – күшті, мықты, батыр, жігіт деген мағынаны білдіреді [32, 324-б.]. Жалпы ғайыперен бейнесі де мұсылмандық, оның ішінде сопылық ортада қалыптасқан. «Ерен» (ирен) сөзін зерттеушілер парсы тіліндегі «йаран» - «дос, дос пейілді» деген сөзден шығарады [33, 172-174-бб.; 31, 743-374-бб.].

Дерек берушілердің айтуынша ғайыперен – адамға зиянсыз жануарлардың қорғаушысы, олардың сақталуы мен өсіп-өнуіне көмек береді. Ғайыперендер аңшылардың жабайы жануарларды ретсіз атқанын және ерекше белгісі бар жануарларды атқандарды жақтырмайды. Қазақ ауыз әдебиетінде жабайы жануарлардың қорғаушы, сақтаушы рухтары туралы аңыз әңгімелер көп. Солардың бірінде былай айтылады: «Бұрынғы заманда Сұрмерген деген оғы мұлт кетпейтін керемет аңшы болған екен. Сұрмерген аңшы бірнеше жігітті қасына ертіп кезекті аңшылыққа шығады. Қосты суаттың жанына тіккен олар байғұс аңдарды (өзеннің бойындағы суатқа келетін арқар, марал, киіктер) қыра бастайды. Сұрмергеннің көзіне іліккен барлық жануар мерт болды. Күн санап ол өңірдің киіктері мен арқарлары азая береді. Аңшылықтың соңғы күні Сұрмерген аңдар суатына тағы келеді. Біраз уақыт бойы ешбір аңды байқамаған Сұрмергеннің көзіне бір арқар көрінеді. Мылтығын оқтап енді ата бергенде: «Әй, Сұрмерген, төлімді атпа! Жаңа ғана қоя бердім, әлі сулығы да кепкен жоқ. Олжаң жетеді ғой, атпа!» деген дауысты естиді. Бірақ бұл сөзді тек мерген естігендіктен, достары оған: «Мерген, неге атпайсың? Атсаңшы» деп қолқа салады. Мерген екінші рет оқталғанда қайтадан сол дауысты естиді. Мерген жан-жағына көз салып, ешқандай жан иесін көрмейді. Тағаты таусылып, үшінші рет көздеп, атып жібереді. Сол сәтте жаңағы дауыс: «Атпа дедім ғой. Енді өз обалың өзіңе...» деп үн қатады. Расында да, мерген тұрған жерінен қозғала алмай қалады. Жігіттер арқардың қасына жүгіріп барғанда, қатты таңғалысады. Аңшының басында үзенгінің, арқасында ер тоқымның, екі бүйірінде айылдың батқан ізі тұрады. Аңшы ауыр халде үйіне жеткізіліп, бірнеше күннен кейін көз жұмады.

Ғайыперендерге байланысты қызықты деректерді Қазақстанның Батыс және Солтүстік өңірлерінен жазып алдық. Күйекке түсу кезеңінде еркек киіктер зәрін көздеріне шаптырады. Бұл кезде, көздерін зәрден тазалауға (әйтпегенде, көзі көрмей қалуы мүмкін) табиғаттың өзі көмек беріп, міндетті түрде қар жауады. Мамырдың бастапқы он күнінде киіктердің төлдеуіне қарай 7–8 күн бойы ауа райы да жылиды. Халық түсінігінде мұның бәрі Шопан атаның бұйрығы деп түсіндіріледі.

Қазақтарда ғайыперендер күйіс қайыратын жабайы жануарлардың қорғаушы пірі де саналады [34, 115-б.]. Өзбек, тәжік және түрікмендерде ол су киесі есептелінеді. Олардың өмірінде егін егіп, оны суаруда судың маңызы зор [18, 200-б.; 35, 122–123-бб.].

«Пәк» зиянсыз рухтар қатарына балалардың қамқоршысы шілтендер де жатады. Қырық періште, қырық шілтендер бала дүниеге келгеннен кейінгі қауіпті қырық күнде оның қасында болып, қорғап қоршайды деген сенім қалыптасқан [36].

1 Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1960. 336 с.

2 Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М.: Наука, 1975. 340 с.

3 Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Л., 1936

4 Тэйлор Э.Б. Первобытная культура. М.: Союзгиз, 1939. 566 с.

5 Фрезер Д. Золотая ветвь. М., 1928. Вып. 1-4. М.-Л., 1931

6 Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. М.: Наука, 1964. 399 с.

7 Валиханов Ч.Ч. Тенгри (Бог) // Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. А., 1984.

8 Баласагунский Ю. Благодатное знание. А., 1986.

9 XIX ғасырдағы қазақ поэзиясы. А., 1985,

10 Бес ғасыр жырлайды, А., «Жазушы», 1984, 1- т.

11 Шаревская Б.И. Старые и новые религии тропической Африки. М., 1964.

12 Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1960,

13 Акатаев С.Н. Культ предков у казахов и его этногенетические и историко-культурные истоки. Тарих ғыл. кандидат. диссертациясы. А., 1973.

14 Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собрание сочинений в пяти томах. Т.4. А., 1985.

15 Поярков Ф.В. Из области киргизских верований // ЭО. 1891. №4.

16 Басилов В.Н. Некоторые пережитки культа предков у туркмен // СЭ. 1968. № 5. С.53-65.

17 Басилов В.Н. Культ святых в исламе. М.: Мысль, 1971. 144с.

18 Снесарев Г.П. Материалы о первобытнообщинных пережитках в обычаях и обрядах узбеков Хорезма // МХАЭ. 1960. Вып.4.

19 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. А., 1987.

20 С.Қондыбай. Арыққазақ мифологиясы. Бірінші кітап. А., Дайк-Пресс. 2004.

21 Саймаганбетов Д., Отаралиев Т. Елдіктің сара жолына соқпақ тартқан // Жаңа өмір, 5 қыркүйек, 1991.

22 Тұраров А. Жарылғас атаға белгі орнатылды // Жаңа өмір. 11 тамыз. 1993

23 Мелиоранский П.М. Памятник Кюль-Тегина // ЗВОРАО. 1899. Т.12, вып.1-3. С.17-22.

24 Дыренкова Н. Умай в культе турецких племен // Культура и письменность. Востока. Баку, 1928. Кн.3.

25 Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка // СМАЭ. Л., 1949. Т.12.

26 Потапов Л.П. Умай - божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический словарь. М.: Наука. 1973. 290 б.

27 Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. Алма-Ата, 1936. Вып.1.

28 Токарев С.А. Ранние формы религии. М., Изд. Политич. Литер. 1990. 621б.

29 Акатаев С.Н. Свет и мрак; Научно-познавательные очерки. Алма-Ата: Жалын, 1990. На каз.яз. 240 с.

30 Попов А. Материалы по шаманству. Культ богини Аисыт у якутов // Культура и письменность Востока. Баку, 1928. Кн.3. 205 с.

31 С.Қондыбай. Арыққазақ мифологиясы. Үшінші кітап. А., Дайк-Пресс. 2004.

32 Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1965,

33 Амиров Р. Этимологизация как средство комментирования фольклорных текстов // Проблемы этимологии тюркских языков. А., Ғылым. 1990.

34 Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе: Илим, 1972. 170 с.

35 Демидов С.М. О пережитках верований, связанных с водной стихией и рыболовством у туркмен // ТИИАЭ АН ТССР. Ашхабад, 1963. 7-т.

36. Остроумов Н.П. Сарты. Народные сказания. Ташкент, 1906.

Резюме

Понятия о духах и джиннах в мировоззрении казахского народа

Толеубаев А.Т. – д.и.н., профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби

В статье автор рассматривает понятия о духах и джиннах в казахском мировоззрении. А также уделяет внимание на анимистические понятия и верования, которые занимают важную роль в традиционном мировоззрении казахского народа. Всем известно, что у каждого народа есть вера в духов, вера в сверхъестественные явления, но у казахского народа это верование более сложное, синкретичное и состоит из нескольких этапов. Автор обсуждает это в своей статье. Там тесно связаны шаманистические, зороастрийские исламские признаки различных верований и легенд.

Ключевые слова: дух, легенда, шаман, святость, джины, духи, душа, религия, предки, казах, ислам.

Summary

Concepts about spirits and genies in the outlook of the Kazakh people

Toleubaev A.T. - Professor, Doctor of Historical Sciences Kazakh National University named after Al – Farabi

In this article, the author examines the concept of spirits and genies in Kazakh outlook. As well as paying attention to the animistic notions and beliefs which occupy an important role in the traditional outlook of the Kazakh people. Everyone knows that every nation has the belief in spirits, belief in the supernatural, but the Kazakh people is the belief of a more complex, syncretic, and consists of several stages. Author discusses this in his article. They are closely related shamanic, Zoroastrian, the Islamic features of the various beliefs and legends.

Keywords: spirit, legend, shaman, holiness, gin, spirits, soul, religion, ancestry, Kazakh Islam.

ӘӨЖ: 37.039:34

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ МЕН ҚЫЗМЕТТЕРІ

Г.Х. Халидуллин – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қаз ҰПУ

Б.М. Аташ – философия ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Осы мақалада авторлар ұлы дала елінің салт-дәстүр, әдет-ғұрып жағдайларын баяндайды. Сонымен қатар, бүгінгі жаһандану замандағы ежелгі дәстүрлермен салт-ғұрыптарымыздың сақталу негіздерінің жағдайларын баяндайды. Авторлар: әдет, салт, ғұрып, ырым, тыйым, элементтерінің құрамын, тиымдардан, ырымдардан, жоралғылардан тұратының дәлелдей келіп ұлттық ойындармен шаруашылық дәстүрлерінің көптеген халықтарға ортақ кәсіп болғанмен, халқымыз үйленбеген ұлының қуанышына қосымша сойылуға дайындалатын «серке сақтау» дәстүрі халқымыздың өзіндік ерекше феномены екенін айқындайды.

Тірек сөздер: әдет, салт, ғұрып, ырым, тиым, дәстүр, жоралғы, тәніршілдік, исламдық, шамандық, зорастеризм

Соңғы уақыттағы еліміздің тәуелсіздігін нығайту, оның тұғырлылығы мен орнықты өркендеуін қамтамасыз ету бағдарын қолға алған мемлекетіміздің саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани даму бағыттары ұлттық болмысымызды қайта жаңғырту мен түлетуді нақты нысанаға алған. Осы орайда, ғылыми-танымдық кеңістік аймағы іргелі ұстанымдар мен өзіндік ұстындарын ұсынып келеді. Халқымыздың рухани-тарихи тамырларының кең аясынан әдет-ғұрып пен салт-дәстүр институты айрықша қастерлі орын алатындығы сөзсіз. Қазақ қоғамы ұлт болып қалыптасқаннан бері екі нәрсеге баса қатал қарағандығын, оның бірі тіл, екіншісі әдет-ғұрып екендігін дәйектеушілердің пікірлері де [1,3], шындығында, бұл құрылымның аса маңызды өмірмәнділік-дүниетанымдық құндылық екендігін айғақтап тұр. Бұл арнайы институт ретінде сан-салалы және көпқызметті болып келетін тарихи-мәдени, рухани-әлеуметтік құрылым.

Тарихи-мәдени қыры оның сан мыңдаған жылдар бойы арғы қазақтар дәуірінен бері жалғасын тауып, ұлттық болмысымызбен, тұрмыс тіршілігімізбен біте қайнасқан атрибут болып табылуымен айқындалады. Ал рухани-әлеуметтік қыры идеялық және практикалық маңызымен салғаласып келіп, бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып отырғандығымен байланысты.

Алдымен салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың күрделі түбірлестік құрылымдылығына, көп ұғымды жалпылығына байланысты жеке-жеке ажыратып алу керек. Бұл негізгі элементтер: салттардан, дәстүрден, әдет пен ғұрыптардан және бұлардың құрамына жатқызуға болатын: тиымдардан, ырымдардан, жоралғылардан тұрады. Сонымен қатар, ұлттық ойындар мен шаруашылық дәстүрлеріміздің іске асу, орындалу үдерістерінің келбеті мен тәсілі де салт-дәстүр мен әдет-ғұрып заңдылықтары

аясында жүзеге асады. Мәселен, мал шаруашылығы көптеген халықтарға ортақ кәсіп болғанмен, үйленбеген ұлының қуанышына қосымша сойылуға дайындалатын «серке сақтау» дәстүрі халқымыздың өзіндік ерекше феномені.

Әдет – қоғамдық қатынастарда күнделікті өмір-тіршілік пен салттарды атқару кезіндегі жосын-жоралғыларды біріздендіретін және ұлттық таным аймағы бойынша ғана атқарылатын нормалардың, талаптардың, шарттардың практикалық бітімі мен мазмұнының бірлігіндегі үдерістер. Әдет ұғымы орындалу бағдарымен үндесетін ғұрып ұғымымен тіркестіріліп, **әдет-ғұрып** деп күрделенетін формада қолданылады. Сан ғасырлар бойы формасы өзгерсе де мазмұны өзгермеген белгілі бір этностың имманентті әдет-ғұрпынан тыс, сырттан, өзге халықтан енген мәдени шартты құбылыстар да бірте-бірте әдетке айналып кетіп отырылады.

Салт – сырттан да, ұлттың өз ішінен де туындап шығатын, белгілі бір нормалардың жеке-жеке көрінісі болып табылады. Салт тұрмыста үш-төрт ұрпақ бойы қолданыста болатын болса, ұлттық таныммен, талғаммен үндесе келе, белгілі бір деңгейде мәдени-әлеуметті тұғырды иеленіп, жалпылама ұғым – **дәстүр** ауқымына еніп, орнығып отыратын ұлттың шынайы рухани-мәдени, әлеуметтік-практикалық имманентті болмысына сәйкестеніп жатады.

Осы пікірімізді педагог ғалымдарымыз былайша құптай түседі: «Сонымен өзіміздің зерттеу проблемамызға байланысты дәстүр ұғымына мынадай анықтама ұсынамыз: Жеті ата шежіресі мен дастарқан рәсімдерін дәстүр деп толық айта аламыз. Өйткені қазақ халқының әрбір отбасында атадан-балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тауып, берік орнығып, заңдылыққа айналған бұл рәсімдер мен ғұрыптар – әлеуметтік маңызға ие халықтық педагогиканың тәрбие құралы»[2,10].

Дәстүр – әдетті, салтты, ғұрыпты т.б. қамтитын ауқымды концепт түрінде болса, **ғұрып** – салтқа сай атқарылатын әдеттің нақты харекеті. Ол негізінен дүниетанымдық көзқарастар мен наным-сенімге байланысты қалыптасқан салт-дәстүрге сай атқарылатын іс-әрекет ретіндегі көрініс деп анықтаған дифференциациялық түсіндірмелеріміз уақыт пен кеңістік аясындағы салыстырмалылығымен және тұрақтылығымен байланысты өлшемденген. Шындығында, әдеттің тұрақтылығы «ауру қалса да, әдет қалмайды» деген афоризммен нақтыланса, дәстүрдің барынша орнықтылығы ғылыми таным әдіснамасындағы дәстүршілдік қағида, оның жаңашылдыққа қарсы қойылуы бойынша да дәйектеле түседі.

Салт туралы «Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа» деген тұжырым оның белгілі бір кеңістік аясында өзгешеленген, формасы өзгертілген түрде әр түрлі ғұрыптар бойынша сақталып, бәрінің түп тамырының бір арнаға тоғысатындығымен байыпталады. Бұл шартты түрде әдет-ғұрыпты субстраттар, салт-дәстүрді суперстраттар деп ажыратып алуымызға мүмкіндіктер ашады. Бірақ бұл тұста керісінше, инверсия пайда болады, әдет-дәстүр барынша абсолютті, ғұрып-салт салыстырмалы болып айқындалып тұрады. Олардың қай-қайсысының да генетикалық-эволюциялық-тарихи-құрылымдық негіздері таразылбағандықтан, яғни, қай салттың, не дәстүрдің қай кезеңде пайда болғандығы, қабылданғандығы, өзгертілгендігі ашылмағандықтан уақыт пен кеңістік аясы бойынша горизонтальді-вертикальді түрде иерерхияға орналастырудың өзі қиын.

Ырым – белгілі бір халықтың ішкі рухтық ниеттері аясына басымдылық беретін, өмірлік әрекеттермен, мақсаттармен сыртқы келбеті жағынан (мүмкін ішкі шынайы себептері бойынша) психологиялық ассоциация туғызатын немесе оның осы байланыстары көмескіленгендіктен логикалық қатынас өресі түсініксіз болып сақталып қалған өмірмәнділік ишаралар деп түсіндіруімізге болады. Оның жағымды және жағымсыз түрлері бар. Мәселен, топырақты үю, үйге қарай атпен шабу т.б. – жаман ырым, себебі, топырақты үю, мәйітті көмумен, өліммен ассоциация береді, яғни, «қайғылы оқиғаны меңзеу, соны күту» деген сияқты ниеттерді шақыру деп түсінілген. Немесе, әлеуметтік мәртебесі жоғары адамнан сыйлық алу, оның тұтынған заттарын пайдалану, тіпті сарқытын ішу т.б. – жақсы ырым. Бұл – «менің ұрпағым да, соның болмысын өзіне қабылдасын, дәл сондай болып өссін» деген ниетті сездіріп тұратын болса, керісінше, «малдың қары жілігінің ұры-қарыдан сақтайтындығы» жөніндегі ырымдардың қисындылық мағынасы біз үшін көмескілеу, нақтырақ айтқанда, сойылған малдың сүйегі (қары жілік) мен әлеуметтік «әділетсіз» өмірдегі ұры-қарыдан сақтанудың арасында қандай байланыс бар екендігі беймәлім. Яғни, соңғы ырымның шығу тегі мен қисындылық деңгейі күнгірттеніп жоғалып кеткен. Этнограф Ш. Уәлихановтың: «Ырым – халықпен бірге көптен бірге жасасып келе жатырған әдет-ғұрыптың бірі болып саналады, ал аян, лепес жақсылық нышаны ретінде жасалады. Мысалы, әйелі үнемі қыз туып, ұл көрмей жүргендер, игі ниетпен, ең соңғы қызына Ұлтуған деген ат қояды», - деген тұжырымдары[3,185] біздің түсініктерімізді айғақтай түседі.

Ырымның кейбір элементтері жапондық-қытайлық мәдениеттегі күні бүгінге дейін сақталып, әлемге әлдеқандай идеологиялық беделдер арқылы тарап келе жатырған «фэн-шуй» шарттарын ұқсас болып келеді. Мәселен, «жанұя құрмаған адам дастарханның бұрышына отыруға болмайды» деген қағида, «табалдырықты баспа» деген ұстаным, «қалың киімнің жағасын баспа» деген тәрізді тиымдардың да тылсым бақыттылық пен бақытсыздықты тудыратын себептері бар тәрізді болып көрінеді. Бұндай ырымдарды «қазақтың фэн-шуйі» ретінде әлемге танытуымызға мүмкіндігіміз мол екендігі күмәнсіз.

Тиым (табу) – кейбірінің түпкі мотивтері ұмыт болған, қайсібірінің логикалық түсіндірмелері белгілі болып келетін күнделікті тұрмыстық істерді, қимыл-қозғалыстарды жасауға болмайтындықты ғана басшылыққа алатын мәдени-әлеуметтік талаптардың психологиялық жиынтығы деп айта аламыз. Мәселен, «айға қарап қолыңды шошайтпа» деген тиымның логикалық түсіндірмесі күңгірттеу, қазір ұмыт болған. Тиымдарда жаман ырымдармен қатар, этикалық, этикеттік нормалардың жиынтығы жасақталған. Мәселен, «кісіге қарап керілме» жаман ырым емес, таза этикеттік нышан. Осы тиымдардың терең мағыналы тәсілімі арқылы кейіннен моральдің, қазіргі заманғы құқықтық заңдардың іргетасы қаланған деп пайымдауызға болады. Мәселен, бүгінгі күнгі біреуге ғайбат сөз айтудың заңдық-құқықтық түрде жазалануы осының айғағы.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрып сан ғасырлар бойы қалыптасқан әрбір тарихи дәуір бойына толықтырылған, заманауи талаптар мен шарттардың қажеттіліктері мен сұраныстарына орай, үстемеленген күрделі түбірлестік құрылым. «Бұл жерде дөп басып айту өте қиын, аңыздардың бізге келіп жеткендерінің қайсысы ертеден, қандай діннің ұғымынан пайда болды, қандай сенімнің әсеріне ұшырады деген мәселенің төңірегінде қарама-қайшы, әр түрлі пікірлер бар», - деген Ш. Уәлихановтың тұжырымы [3,149] осы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың эволюциялық қалыптасу құрылымын анықтауға да қатысты соншалықты күрделі мәселе болып табылады.

Ендеше, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты жалпы халықтық дүниетаным тұрғысынан байыптап, концептуалды түсініктеме бере келіп, қалыптасуы мен дамуын эволюциялық хронологиялық бірізділік бойынша болмағанмен, құрылымдық-функционалдық тұрғыдан таразылап алуымыз қажет. Себебі, оның құрылымдары мен қызметтерін бөліп көрсетудің өзі, ұлттың руханиятын қалыптастырудың жалпы бағдарларына кері байланыс бойынша ашып беретін сыңайлы. Нақтырақ айтқанда; салт-дәстүрдің ұлттық руханиятты қалыптастыруы немесе руханияттың салт-дәстүрді нығайту түйткілі туралы.

Әдет-ғұрып пен салт-дәстүр институты – халқымыздың тұрмыс тіршілігіндегі бихевиоризм қағидасы бойынша сүйеніліп жүрген; байқап көру – қателесуді, рухани-әлеуметтік тұрғыдан кері кетудің немесе адасудың алдын алып отыратын жалпылама канондық, барынша абсолютті өмірлік ұстаным ережелері мен ғұмыр кешудің нақты және тұтас бейнесі болып табылады және ұлттық трансцендентальді руханияттық императивтер жүйесіне айналады. Бұнда әуел бастан-ақ бәрінің жауабы нақты берілген, тығырыққа тірелгенде немесе «өмір сүрудің қай жолы дұрыс» деген сауал тасталғанда, ата-баба дәстүріне сүйеніп ғұмыр кешу ұстанымы мыңдаған жылдар бойғы тарихты құрайды. Себебі, ол бір күнде-ақ пайда болған, не мистикалық тұрғыдан тылсым күштер арқылы жіберілген бір сәттің туындысы емес, халықтың мыңдаған жылдар бойғы өмір сынағынан өткізілген, шындалған, жүйеленген, сұрыпталған, тиімсіздері мен қажетсіздері алынып тасталынған өмір сүрудің формуласы іспеттес айқын тұғырнамасы деп те айтуымызға болады. Демек, қайта-қайта өмір сынағынан өткізіліп, өміршең кейіпке енген, өзінің тиімділігі мен ондылығын дәлелдеген, халықтың ділі мен дүниетанымына үндескен дала заңдарының стихиялық көрінісі.

Стихиялылық болатын себебі, оның «Жеті жарғы», фольклор сияқты кейбір арнайы жазба үлгілері болғанмен, тұтас жүйе ретінде жинақталып, бір ізге түсіріліп арнайы орнықтырылмағандығында. Бірақ бұндай логикалық пен бірізділікті салт-дәстүр құрылымынан іздеудің өзі, ғылымиландырып көрсетудің өзі еуропоорталықтық түсінік болуы ықтимал екендігін ескергендігіміз жөн. Бұл түркі халықтарының сан мыңдаған жылдар бойы жазуды игергендігімен және арнайы жазбай отырғандығымен дәйектеледі.

Әдет-ғұрып пен салт-дәстүр институтының құрылымдық-функционалдық негіздерін сараптау бойынша, оның қызметін, шығуының түп-төркінін, құраушы элементтерін және құрылымын зерделеп алуымыз қажет. Бұл құрылымды кең концептуалды түрде қарастырсақ, шығу тегін, әу баста құралу, қалыптасу жолдарын былайша топтап көрсетуімізге болады.

- зорастризм сенімінің элементтері: отты үрлемеу, отқа май құю, наурыз мерекесінің салттары т.б.
- шамандық сенім көріністері: жын-періні аластау, қарғыс, киені сыйлау т.б. түсініктер.

- Тәңіршілдік сенімнен туған ғұрыптар: аруақтарға арналған салттар, тотемдік сенім элементтері т.б.

- Исламдық дәстүрлер: жерлеу рәсімдерінің ғұрыптары, құрбандықтар шалу т.б.

- Халық даналығы: фольклордағы ұлттық дүниетаным көріністері, данагөйлердің орнатқан дәстүрлері т.б.

- Халықтық медицина: үшкіру, тазалық сақтау, қымыз, шұбат ішу салттары т.б.

- Сакральді көне сенімдер: күн мен айды құрметтеу, түбірі айқынсыздау табулар т.б.

- Мифологиялық сана қалдықтары: жақсылық пен жамандық туралы ырымдар, оккультизмдік ғұрыптар, тасаттық беру т.б.

- Өнердің ұлттық түрлері: бұйымдарды безендіру мен көркемдеу салттары, ұлттық ойындар т.б.

- Шаруашылық-әлеуметтік дәстүрлер: тұрмысқа, мал шаруашылығына байланысты орындалатын ғұрыптар, төрт түліктің пірін құрмет тұту, жеті ата феномені т.б.

Жоғарыда атап өткеніміздей, ата-баба дәстүрі күрделі мәдени-әлеуметтік құрылым болғандықтан, көпқызметті және көпмәнді қажеттілік болып табылатындығын ескерсек, оларды былайша топтап жүйелеуімізге болады:

1. Компенсаторлық қызмет, демек, адам өмірінің мағынасын аша түсу үшін әр түрлі психологиялық қажеттіліктер мен руханияттық талаптардың орнын толтырушылық қызметін атқарады. Мәселен, тасаттық беріп, көктен жаңбыр тілеу, табиғат алдындағы адамның дәрменсіздігін өздігінше «жеңумен» толықтырылатын психологиялық және тәжірибелік-нәтижелік ғұрып.

2. Гедонистік. Халықтың эстетикалық талғамы мен руханияттық тұрғыдан ләззат алып отыруы үшін маңызды өмір салты мен зеріккенін жабдықтау үшін ішкі психологиялық қажеттілік. Мәселен, ұлттық ойындар, түрлі безендіру салттары т.б. адамның жан дүниесінің жайлылығы үшін және өмірге мағына енгізу үшін атқарылады.

3. Регуляторлық. Тек эстетикалық қана емес, этикалық-әлеуметтік қатынастарды реттеп отырудың құралы, нақтырақ айтқанда, «моральдік кодекс», «конституция» сынды институтқа парапар қызмет атқарады. Барымта, құн төлену, шашу шашу, қалың мал беру т.б. өзара есеп айрысу ғана емес, адамдар арасындағы қарым-қатынасты реттеп отырудың өзіндік құралына айналды.

4. Этноидентификациялық. Ұлтты бірегейлендіру, ұлттық Менді нығайту мен тұлғаның өзін-өзі үнемі қайтадан тану қызметтерін атқарады. Бұл - салт-дәстүрдің бәріне ортақ жалпы қызмет. Ал іске асырудың нақты тетіктері де өзіндік субстраттарды құрайды. Мәселен, «ата-баба салтын бұзды», «ата-баба аруағын қорлады» деп тағылатын айыптар ұлтты үнемі бірегейлендіріп отыру дәстүрлерінің айқын көрінісі болып табылады.

5. Аксиологиялық қызметі де неғұрлым жалпы конституция. Себебі, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың өзі рухани құндылық ретінде белгілі. Сонымен қатар, нақты қоршаған ортаны құрметтеу, діни табыну объектілері, ата-баба аруағын қастерлі санау, ұрпақ тазалығын сақтау т.б. құндылықтық қызметтің шынайы көрінісі.

6. Патриоттық. Бұған жауынгерлік салттар, қару-жаракты жасау мен меңгеру өнері, далаға деген сезімдік сүйіспеншілік пен сағыныш, «ас беру» сияқты бірлікке үндеу т.б. жатқызылады.

7. Футурологиялық қызметке болашақты болжауға арналған ырым-тиымдар, нақыл сөздер мен оларды орындау салттары, дала тәжірибесі т.б. енгізіледі: «Ай шалқасынан туса, бұл малға, адамға жайлылықты білдіреді», «қыз иненің жібін ұзынырақ қылып сабақтаса, ол алысқа ұзатылады», «қарға қарқылдаса суық болады» т.б.

8. Теологиялық. Қазақтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпында, шындығында, алғашқы діни сенім элементтері мен кейінгі ислам дінінің ғұрыптары бейімделіп барып, синтезделген және тұтастандырылған. Мәселен, «қасқырдың табанын баланың бесігіне байлап қою» дәстүрі байырғы көк бөрі тотемінің сарқыншағы екендігі күмәнсіз. Табулар мен тиым салулар да көбінесе күнгірттенген діни сенім қызметтеріне сәйкес келеді.

9. Гносеологиялық. Бұл әлеуметтік іргелі институттың – дүниетанымдық, дүниені байыптаушылық, дүниемен бірлікте болуға машықтандырушылық сияқты қызметтері кеңінен танымал. Мәселен, киіз үйдің түндігі дүниенің төрт бұрышын меңзейді, ала арқан әлемдегі жақсылық пен жамандықтан басталған барлық қарама-қарсылықтарды жинақтайды т.б.

10. Витальдік. Өмір шабыты мен құндылығын қамтамасыз етіп, денсаулықты сақтауды нығайтатын дәстүрлер халқымызда ежелден-ақ қалыптасқан мызғымас салт екендігі бұрыннан белгілі және қазіргі таңда бүкіл әлемге танымал болып отыр. Мәселен, денсаулықты сақтауда; атқа отыру салты (баланы бес жасынан бастап атқа мінгізу қуанышы), «ас жеу – сорпа ішу – қымыз ішу» тізбегінің

өзіндік жүйесінің орнығуы т.б. толықтай қамтамасыз ете алатындығы бүгінгі таңда әлемнің көптеген өркениетті елдерінің назарында болып келеді.

11. Тәрбиелік-өнегелілік. Бүгінгі күнгі «Тал бесіктен жер бесікке дейінгі» деп аталып жүрген адамның жетілуіне ғана қатысты салттар мен ғұрыптардың барлығы, атап айтқанда; «жүкті келін, нәресте, бала, жасөспірім, бозбала, жас, ересек, ел ағасы т.б.» әлеуметтік хронологиялық жастағы адамды әр кездегі физиологиялық қабілеті мен табиғи физикалық қажеттілігіне байланысты жан-жақты тәрбиелеудің формуласы іспетті. Мәселен, жүктілік кезінде әйелге түнде далаға шықпау, шашын жаймау т.б. сан алауан тиымдар беріледі, бұның бәрі болашақ дүниеге келе жатырған ұрпақ үшін жасалынатын тәрбие мен денсаулықтың шарттары, тіпті себептері болуы да мүмкін.

Сонымен қатар салт-дәстүр мен әдет-ғұрып мазмұны бойынша да өзіндік салаларға жинақтап көрсетуге болатындай құрылымдық жүйе екендігі белгілі. Қазақтардың мұраттарын зерттеуші [4,17-42] салаларын атап көрсетеді. Ендеше, бұл жалпы ұғымның мазмұндық құрылымын жеке-жеке былайша жетілдіре түсуімізге болады:

- *Философиялық*: ас үстінде мүше бөлу, адамы жоқ болса да үйге сәлем беріп кіру, болашақты болжау салттары т.б.

- *Мәдени*: өнер түрлері (қол өнер, фольклор т.б.), бесік жыры, ұлттық ойындар т.б.

- *Әлеуметтанулық*: Қонақжайлылық, ас беру, сүйінші сұрау, байғазы беру, некелесу рәсімдері, рулық қауымдасу салттары

- *Психологиялық (ниеттік)*: тасаттық жасау, бата беру, жоқтау әрекеттері, «топырақты үйме» сияқты тиымдар т.б.

- *Саяси-құқықтық*: дат айту, «ата-баба аруағын қорлады» деп жазалау, әлеуметтік құрылым (хан, би, батыр т.б.)

- *Этикалық-өнегелілік*: үлкенді сыйлау, «қызға қырық үйден, ұлға отыз үйден тыю» дәстүрі т.б.

- *Эстетикалық*: ұзатылатын қыздың жасауын жасау, ұлттық киімдер, ұлттық мерекелер кезіндегі салттар, қара жамылу т.б.

- *Этикеттік*: «сөзді бөлмеу» дәстүрі, «қолыңды төбеңе қойма» тиымы, үйге оң аяғымен кіру үрдісі, аузыңды ашып есінеме табуы т.б.

- *Физиологиялық-медициналық*: асау үйрету, әскери өнер жаттығулары, нәрестені күту салттары, емдеу дәстүрлері т.б.

- *Гигиеналық*: көне жұртты баспау, лас жерлермен жүрмеу, отпен аластау, күлді баспа тиымы т.б.

- *Аксиологиялық*: жеті ата феномені, фетиштерді құрмет тұту салттары, қызыр Атаны құрметтеу, ата-баба аруағын сыйлау

- *Экологиялық*: «суға түкірме», «көкті жұлма» сияқты тиымдар, «бұлақ көрсең көзін аш» тұжырымы, аққуды қастерлеу т.б.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың қазақ руханиятын қалыптастырудағы ролі мен маңызын көрсету оның құрылымдық мазмұнынан туындайды және ол құрылымдар руханияттың негізгі діңгектері болғандықтан, бұны қалыптастырудағы ықпалын негіздеудің теориялық алғышарттары ашылады. Қазақ руханиятының тарихи тамырының тереңде жатырғандығын байыптаған Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты туындысында оның эволюциясының хронологиясын жасап, түпбастауын бұдан 6000 жылдық уақыт аренасынан туындатып, бүгінгі күнге дейінгі 12 кезенді ажыратып көрсетеді [5,267-284].

Ендеше, ұлттық руханият 15 ғасырлардағы Қазақ хандығының құрылу дәуірінде немесе бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның кезеңінде бірден туа салған құрылым, саяси-идеологиялық қондырма емес, биогенетикалық ұрпақтар сабақтастығы арқылы ұлт рухының тарихи-мәдени түп тамырларынан жалғасын тауып келе жатырған байырғы ата тектерімізден тасымалданып, бүгінгі күнгі Қазақ Елінің руханиялық дәрежесі мен өмір сүруінің витальдік күшінің кіріктірілген құндылығын айғақтап отыр. Ұлттық Руханият белгілі бір этностың тұтас рухани мәдениет болмысымен, тіршілік ету салттарымен, өмірлік құндылықтар жүйесімен, оның ішкі дүниесімен тұтасып жатырған мызғымас, барынша тұрақты ұстанымдардың, ұстындардың, қағидалардың, даналық бастаулардың жүйеленген, объективтендірілген жиынтығынан құралатын болғандықтан, оның тасымалдану жолдары да көптүрлі. Біріншіден, биогенетикалық ұрпақтар сабақтастығы арқылы.

Бұнда, тұтас этностың өміршендігін сақтайтын ұлттың қандық-туыстық белгілер бойынша жалғасуы негізгі детерминант болып табылады. Демек, ұлттың руханиятын сақтайтын, алып жүретін тек саналылық қана емес, биологиялық болмыс та, генетикалық ақпараттар да маңызды роль атқарады. Екіншіден, мәдени-әлеуметтік тәсіл айшықты орын алады. Бұнда саналы, әдейі ұйымдасқан

ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын өнеге, тәлім-тәрбие, білім, дүниетаным өзіндік тасымалдану бағдарын қамтамасыз етеді. Үшіншіден, ұлттың рухы тұтаса келе, саяси, тарихи, рухани тұрғыдан руханияттың тасымалдануының жалпы тұғырларына айналады.

Осындай тарихи-мәдени тұрғыдан сан ғасырлар бойғы жалғасын тапқан руханият бастауларының үрдісіне тоқталып өтпекпіз. Әдет-ғұрып пен салт-дәстүр руханияттың ішкі құрамдас бөлігі болғандықтан, оның тұтастандырылған бейнесінде өзіндік айшықты орын алады және оның белгілі бір деңгейде жүйелі қалыптасуына, толығуына, өміршеңдігі мен объективтендірілуіне ықпалын тигізетін маңызды фактор екендігі даусыз. «Бұл қасиеттер негізінде қалыптасқан көшпенділік мәдениет, дүниетаным, моральдық-этикалық нормалар мен тарихи салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар жүйесі жатыр. Басқаша айтқанда, бұл қасиеттер – қазақ менталитетінің негізгі көрсеткіштері, оның рухани болмысының өзегі. Сондықтан бұл қасиеттердің кешегі қазақ бойынан, оның іс-әрекеті мен мінез-құлқынан, тұрмыс-салтынан, дүниеге қатынасынан, дүниені ұлттық тұрғыдан бейнелеуінен, ойлау жүйесінен, сөйлеу мәнерінен, тілдік болмысынан көрініс табуы таңғаларлық дүние болмаған»[6,3],-деп тұжырымдаған ой-пікір де жалпы тұтастандырылған руханиятты қалыптастырудағы ата-баба дәстүрінің маңызды ролін атап көрсеткендей.

Сонымен қатар қазақтардың салт-дәстүр институтында, ділінде кейбір жағымсыз мәнді; күншілдік, барымта сияқты элементтер де кездесетіндігін атап өткендігіміз жөн. «Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар» деген халық мәтелінің мазмұнында көрсетілгендей, мәселен, барымталау салты қазіргі заманда тарих сахнасында қалдырылған құбылыс. Ал күншілдік бүгінгі күнге дейін сақталған ұлттық психологиядағы кері әдет. Демек, салт-дәстүріміз әлі де толықтырылу, сұрыпталу, тағайындалу, көнеру мен жаңару, модификациялану үстіндегі динамикалы үрдіс. Олай болса, қазақ руханияты да жаңару мен жандану үстінде, себебі, қазіргі заманғы жаһандану үдерісі оның субстраттарының сақталуын және суперстраттарының өзгеруін талап етеді.

1 Жүнісов А. *Бабалар дәстүрі.*-Алматы,1992.-77 б.(36.)

2 Сейдахметов Б.С. *Бастауыш білім беру сатысында қазақ халық дәстүрлерін тәрбие құралы ретінде пайдаланудың педагогикалық шарттары.* Пед. ғыл. канд. дисс. автореф. ҚР. Алматы, 2008.-24 бет (б.10).

3 *Қазақтардағы шамандықтың қалдығы//Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас.-Алматы: Жазушы, 1985.-560 б. (б. 185)*

4 Айтқазин Т.Қ. *Қазақтардың мұраты.* – Алматы: Ғылым, 1994-96 б

5 Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында.*-Алматы: Атамұра, 2003.-288 бет. (267-284 бб.)

6 Бурбаев Т. *Жаһандану және қазақ менталитеті.*//Астана хабары. 22.11.2005ж. №170, (б.3)

Резюме

Халидуллин Г.Х., Аташ Б.М.

В данной статье авторы раскрывают тематику основных элементов структуры казахского национального обряда и традиций, где в основном широко расписывается раннее существовавшие традиции и культура народного верования. Тем самым, кардинально раскрываются существовавшие формы национального обряда и традиций.

По совокупности историко-культурные традиции продлившиеся несколько веков, в настоящее время, всемирная глобализация имеет направление к обновлению своих нравов и обычаев.

Ключевые слов: традиции, обычаи, нравы, глобализация, обряды, верование, культура, феномен, законность, цивилизация, великая степь, субстраты, дифференциация.

Summary

Kazakh pillar structure and functions of the customs and traditions of the people

Gizatulla Khalidullin, the doctor of the history sciences, professor departments of political science and socially-philosophical disciplines Kaz. National pedagogical university named after Abai. e-mail:kizatulla@mail.ru

Atash B.M. Al-Farabi Kazakh National University Department of Philosophy, Doctor of Philosophy

Unity to strengthen the independence of the country in recent taken at ensuring sustainable growth and the development of the country's socio-political, cultural and spiritual revival of the revival of the national identity and the real target. In this regard, scientific and educational space offers the fundamental principles and standards of the area. A wide range of our nation's spiritual and historical roots of the customs and traditions of the Institute will be able to cherish a special place. The habit of public relations at the time of execution of the day-to-day life and customs of life in ceremonies carried out only on the territory of national identity standards, requirements, conditions and practical fit, and the contents of the unit processes. Will confirm the opinion of this teaching scientists as follows: "The concept of our tradition of research related to the problem, we offer the following definition: Seven parents and a tradition we can say that the procedures Chronicle.

Keywords: traditions, prejudices, Kazakh Society, prohibit, the elements of zoroastrianism, the folk wisdom.

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

ӘӨЖ 94 (574) (075)

«АЙТЫЛҒАН ТАРИХ» – ЖАҢА ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ БАҒЫТ, ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛІ

М.А. Алпысбес – тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Еуразиялық зерттеулер кафедрасының профессоры (e-mail: alpysbes_ma@enu.kz)

Бұл мақалада «Айтылған тарих: оқу құралы» атты кітаптың мазмұны, оның ғылыми зерттеулер үшін, тарихшы мамандарды оқытудағы маңызы туралы ғылыми талдау жасалынған. Талдау барысында «ауызша тарих», «ауызша тарихи дәстүр», «айтылған тарих» мәселесі туралы теориялық шолу арқылы, бұл мәселенің қазіргі замандағы Қазақстан тарихының советтік кезеңін жаңаша зерттеу ұста-нымдарын анықтау, «айтылған тарих» ғылыми әдіс ретінде эвристикалық қызмет атқаратыны туралы айтылған. Тарихшылардың алдында жаңа үлгіде тарихи ойдың ғылыми қалыптасуымен ескірген ғылыми концепциялардан ұзау, «советтік тарихнама» мектебінің, партиялық идеология әсерімен қалыптастырған таптық күрес теориясы құрсауынан шығу, сондай-ақ партия-совет номенклатурасының ықпалымен советтік шындық аясында ресми тарихи деректердің біржақты сипаты айғақталған.

Кілт сөздер: ауызша тарих, тарихи жады, дерек көзі, әдіс, тарихнама

Қазақ қоғамының бүгінгі дамуы және болашағы қазақ мемлекетінің өткен кезендерден жиналған үлгі боларлық мәдени-әлеуметтік тәжірибесі мен жақсы тағылымын өнеге етіп алу, жаманын тастау, оның тарихи мәні мен мағыналарын ғылыми тұрғыда пайымдап зерделеу, салмақтап талдау, ақыл-ойға салу арқылы пайдаға жарата білуге байланысты. Өйткені, «ұлт тарихы, соның ішінде кеңестік кезеңде жазылған тарих, түбегейлі өзгерістерге бет бұрды» (1, 3 бет). Осындай қызметті атқаратын тарих ғылымы, идеологияның қаруы болуымен емес, ақыл-ой, интеллектуалдық құрал, танымдық тарих, ұғындыратын жетілген қоғамдық ғылым болуымен ғана жүзеге асырады. Бұның өзі жаңаша жазылған салмақты ғылыми еңбекті қажет етеді. Жарыққа шығып отырған «Айтылған тарих» кітабы сондай еңбектердің бірі.

«Айтылған тарихтың» ақпараттық ауқымы кең, оның аясында әрқилы дерек түрі, әртүрлі мазмұндағы ақпараттар болуы мүмкін. «Айтылған тарих» ғылыми әдіснама ретінде, жаңа бағыт, микротарих әдісі, яғни тарих үдерісіне қарапайым көпшіліктің көзқарасы тұрғысынан көз тастау, сондықтан бұл кітап өткен тарих туралы не айтып отыр десек, еңбекші адамның өмірін, советтік қоғамды айтып отыр дейміз. Тарихи күрделі өзгерістер әрқашан тарихи сананың өзгеруіне ұласады, құндылық жүйесі де өзгереді, совет дәуірі өмірін еске алушылар, сол кездегі қоғамның ерекшеліктерін жақсы, жаман қырларын, адамға пайдалы, зиянын тигізген тұсын да айтады. Ізгі амалдар қатарында адамның жақсы әрекеті – жасампаздық, еңбексүйгіштік болса, советтік кезеңдегі адамдардың пейілі, ниеттері жақсы болған, бірақ адам тұрмысы жұпыны болған.

Аталмыш «айтылған тарих» кітабы 2015 жылы Алматыда, «Дәстүр» баспасында, көлемі 240 бет, 15 б.т. мөлшерінде, ҚР БҒМ Абай атындағы ҚазҰПУ-дің «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы ұжымының дайындауымен, ҚР ҰҒА-ның мүше-корреспонденті, Қазақстан тарихшылары қауымдас-тығының төрағасы, т.ғ.д., профессор М.Қ. Қойгелдиевтің бастамасымен, ғылыми редакциясымен жарыққа шыққан. «Айтылған тарих» атты жарыққа шыққан **жаңа кітап** – тарих оқытушыларға, тарихшы, зерттеушілерге арналған, магистрант, докторанттарға арналып жазылған арнайы оқу құра-лы, «Халық – тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы бойынша шығып отыр. Қазіргі қазақ тарихнамасын теориялық жағынан да байытатын еңбек. Өйткені, «Айтылған тарихтың» ақпараттары жан-жақты, тақырыптары кең, ғылым үшін, халықтың рухани өмір, мәдени-әлеуметтік, саяси-құқық-тық, психология тарихын да жазуға қажет.

Отандық ғылыми тарихнаманың, қазақтың заманауи тарихи танымының даму талабы, қазіргі тәуелсіз Қазақстанның ұлт, мемлекет ретінде, құқықтық, демократиялық, озық елдер қатарлы дәреже-де дамуы керек десек, сол қоғам мен мемлекеттің тарихи даму жолын ғылыми жаңаша көзқарас-

тармен, ескірген ғылыми көзқарастан өзектілігі артып тұрған ғылыми таным құралын таңдауға жетелейтін әдіснамалық кешен жасаумен жүзеге асады. Бұрын дамыған ғылыми парадигмалардың орнына енді жаңа теориялық-әдіснамалық құрал керек, жаңа көзқарас, жаңаша деректемелер қажет. Соның әртүрлі бағыттағы ізденістермен жетілуі тиіс. Егер бұрын біздер советтік тарихи мектеп, оның бекітілген шеңбері мен арнасынан шыға алмайтын болсақ, бүгінгі күні тарихшы ретінде батыстық біз ғылыми жетістіктерді де, шығыстың дәстүрлі тарихи өнегені де, қазақ халқына сай келетін ой-сананың даму тәжірибесін де қолдана аламыз. Соның бірі «айтылған тарих», «ауызша тарих дәстүрі» аясында дамыған тарихи ақпараттарды теру, бір жүйеге келтіру ісі болып табылады.

Ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізген қазақ халқы, тарихи білім саласында да жаңашылдыққа бет бұрып, өзгеріп, жанару үстінде. Бүгінгі таңдағы қазақ қоғамын «постсоветтік қоғам» деп атау енді бірте-бірте өткенге кететін болады. Өйткені, сол «советтік кезеңнен» кейін, енді міне жиырма бес жыл да өте шықты. Бұның өзі бір ұрпақ алмасу кезеңі десек те болады. Бір ғасырдың өзінде, қалайда болғанда, генеалогиялық жағынан да, атадан немере-шөбереге дейін үш-төрт буын ауысып шыға келді. Өткен ХХ ғасыр сұрапылы қатты болды. Төңкеріс, қуғын-сүргін, қиянат, қырғын, ашаршылық және соғыс, бейбіт қазақтың шаңырағына көп қайғы әкелді, талай отбасылар ойран көрді, жойылып та кетті. Сондықтан, айтылмаған шындықты «айтатын тарих» керек. Бұл бағытта біздерге енді шетелдік, әсіресе батыстық елдердегі ғылымындағы тиімді ғылыми әдіс-тәсілдерді тәжірибе ретінде қолданысқа алу керек. Өйткені, советтік тарих методологиясы, деректері де, советтік тоталитарлық жүйенің сырын ашуға қауқарсыздығын көрсетіп отыр.

Ақиқатын айтқанда, өткен советтік саяси мезгілде тарихты еркін сөйлету, жеке пікір айту, катекемшіліктерді сынға алу мүмкіндігі болмады. Тоталитарлық жүйеге тән тым қатал бақылау, қоғамдық сананы шеңберленген аяда ғана ұстау тәртібі орнады, "адам құқығы", "ұлттың құқығы", "қауымдасу құқығы" деген табиғи құбылыстардың өзі рұқсатпенен ғана шартталатын болды. Соның барлығы өтіп, кетіп, өтіп кеткенмен оны сабырменен талқыға алу, ақылменен парығына жету, қисынға келетін тұжырым жасау, соған енді ғана қайта оралып келеміз. Бірақ бұл ізденіс үшін әдіснамалық тұрғыда жаңа бір көзқарас, жаңаша талдау амалдары, ұтымды ғылыми әрекеттер, тиімді тәсілдер қажет, соны қолдануға лайық жаңаша жиналған тарихи ақпараттар керек.

Қазақстанның ұлттық саяси Тәуелсіздігіне биыл 25 жыл толып отырғаны, советтік дәуірмен қоштасқанымызға да соншауақыт өткенін көрсетеді, бірақ совет одағы жетпіс жыл ішінде адамдардың ой-санасында советтік ойлау, менталитет, психология үлгілерін де қалыптастырды. Қоғамдық сана өзгеруі мемлекет тарапынан жоспарланатын экономика, мемлекеттік ортақ меншік қатынастарынан нарықтық экономика қарым-қатынастарына, меншікті жекешелендірумен жеке меншікке өтуіне, капиталдың қалыптасуына, тоталитарлы қоғам құрылысынан либералды, демократиялы, еркін әрі ашық, жариялыққа негізделген қоғамдық құрылысқа өтуіне байланысты.

«Айтылған тарих» әдісін қолдану арқылы тарихи мағлұмат жинау барысында респондент, дерек берушілердің тұлғасынан байқайтын ерекшелік, ғасырдың әрбір буын өкілдері біркелкі әңгімелей алмайтынын байқаймыз. Тоталитарлық жүйенің ауыр зардабы, адамның еркіндігін таптап, жаншып, жеке ой, жеке пікір айту қабілетін жойғанында да ұмытпауымыз керек. Оқиғаны әңгімелей білудің өзі бір өнер. Советтік кезеңнің өзі сталиндік «қуғын-сүргін» жылдар, хрущевтік «жылымық», брежневтік «тоқырау», горбачевтік «қайтау құру» кезеңдерімен әйгілі, соған сәйкес келетін екі-үш буын ауысқанын да байқаймыз. Бірі қоғамды колхоздық құрылыспен, бірі соғыстан кейінгі «тың игеру» жылдарына, сондай-ақ, «қырғи қабақ соғыс» жылдарына сәйкес келетін советтік әскер қатарына алынып, жаппай әскер дайындықтан өткізу арқылы әлеуметтендіру үдерісін жалғастырып, советтік үлгіде мәденилендіру барысында адам тәрбиелеудің тәжірибесін де жасап кетті, «советтік адам» келбетін қалыптастырды.

Қазақстандағы тарих ғылымы советтік кезеңде ғылыми мектеп, мекеме құру тәртібімен, оның қызметін ұйымдастыру талаптарымен дамып, партиялық-советтік идеологиялық талап, сұраныстарымен қалыптасты. Мәдени революция, атеистік қоғам, социалистік құрылыс, советтік өмір, жоспарлы экономика, сол сияқты ол кезге ерекше тән қалыптағы саяси-әлеуметтік жүйенің ішінен қайнап шықты. Ғылым болған соң, мәдени құбылыс ретінде, оның әлемдік, адамзаттық ортақ даму заңдылықтары болады. Сондықтан, советтік ғылыми-тарихи мектеп батыс және шығыс Еуропа елдерінің, АҚШ-тың тәжірибесіне де сүйенді. Бірақ, нарық пен жеке меншікті қатынастардың қоғамда дәріптелуінен, адам бостандығы, еркіндік пен либерализм құндылықтарын насихатталуынан сақтанғандай болып, әсіресе совет қоғамын құраған көптеген халықтардың өзіндік ұлттық санасының оянуынан қауіптенгендіктен, қоғамдық ғылымның дамуын біршама тежеді. Деректану, тарихи қосалқы пәндер,

батыс және шығыс елдерінің тарихнамасы, отандық және шет елдер тарихы оқытылғанымен, жаңа тарихи пәндер болмады, ерекше жасалған жаңа бағыттардың дамуы кенжелеп қалды.

«Айтылған тарих» кітабы батыс елдерінде жарты ғасыр бұрын дамып кеткен «айтылған тарих» әдісімен айтылған сұхбат-әңгімені мәтінге, ресми дерек құжатына айналдыру жолымен ғылым мақсатына қызмет еткізу бағытында әдіснамалық нақты жасалған бір үлгі болып табылады. Бұл оқу құралы қазіргі қоғамдық, ұлттық, тарихи сана өзгерістеріне өте қажет, сондықтан дер кезінде жарыққа шығып отыр. Кітапты дайындаған ұжым, оқу құралы ретінде даярлап құрастырғандар: М.К. Қойгелдиев, Н.Д. Нұртазина, Б.О. Жангуттин, Ш.Б. Тілеубаев, Ш.Т. Нұрман, З.Б. Мырзатаева, М.Ш. Қалыбекова Ә.Болатхан қатарлы тарихшылар. Айтылған тарих әдіс ретінде күннен-күнге тарихты зерттеу және оқыту үдерісінде кең қолданыс тауып келеді. Бұл оқу құралы тарихшы боламын деген студенттерді оқытуда, маман ретінде дайындау ісінде, және те оларға қазақ халқының далалық өмір аясында сан ғасырлар бойы қалыптасқан «тарих айту дәстүрі», оның бүгінгі жалғасы – «айтылған тарих» әдіснамасын тарихи зерттеу жұмыстарында жан-жақты пайдалану үшін жаңадан жасалған, яғни инновациялық теориялық, методологиялық, практикалық және методикалық тұрғыда оқытудың құралы болып табылады. «Айтылған тарих» әдісімен сұхбат қалай жүргізіледі, соның мысалдарын осы оқу құралы көрсетіп отыр. Оның өзі тарихи өлкетану пәні міндетіне де, тарихи деректану саласының қажетіне де жататын мәселе.

Тарих ғылымы, тарихшы маман, өткен заманның тарихи шындығын бұзбай сөйлеуге, тарихтың ақиқатын айтуға талпынады. Жүргізілген зерттеулер тиянақты зерделеніп, талдап жазылған зерттеу еңбектері айғақтарға сүйенген, деректемелері дәйекті, тарихи фактілері нақты, құжаты дәлелді болуы үшін тарихшы ғалымдар көп ізденістер жасауы керек. Тарихшы маман өзінің кәсіби білімін, іздеп-паздық, ойшыл өнерін, қолданатын ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерін қандай дамытатын болса, тарих ғылымы да өзінің ғылыми салаларын, сыртқы және ішкі салалық қатынастарын, пәнаралық байланыстарын жетілдіріп отырады. Тарихшы әрқашан ұлт мүддесі, мемлекет қажеті, қоғам алдындағы жауапкершілігіне қызметте болса, тарих ғылымы жалпығылыми іргелі даму үдерістеріне, жаңашылдық талаптарына бағынады, әлеуметтік, рухани тәрбие беріп, мәдени құндылықтарды дарытады. «Айтылған тарих» кітабының мазмұны, қозғап отырған мәселеленің төңірегі ұзын саны барлығы жиырма тақырыпты қамтыған. Мұнда тарих айту дәстүрінің жайы, ерекшеліктері, ортағасыр кезеңде дамыған «ауызша тарихи дәстүрімен» жалғастығы, қазақтың жыр мұраларындағы «тарихтың айтылуы» мәселесі, ұлт-азаттық қозғалыс пен халық күресіне байланысты «айтылған тарих» деректері қазақ халқының «тарих айту дәстүрі» аясында жақсы сабақталған. Сонымен қатар оқу құралында жақсы қамтылған мәселенің бірі, «айтылған тарих» әдісінің батыс елдерінде дамуы, дамыту ерекшеліктері, АҚШ, Ұлыбритания, Аустралия, Чехия, Польша, Беларусь ғалымдарының тәжірибесі, сондай-ақ қазақ жерінде, Қазақстан еліндегі «айтылған тарихтың» зерттелу ахуалы, мүмкіндіктері мәселесін оқыту үлгісі келтірілген. «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу бағыты, оның материалдарын дерек көзіне айналдыру және жалпы тұрғыда, тарихты зерттеу әдісі ретінде мәселесі де оқу құралында жақсы қамтылған. Әсіресе, «Айтылған тарих» оқу құралы жаңа деректемелік материалдарды жинаудағы сұхбат жүргізудің нақты технологиясын ұсынып, сұхбатты жүргізу, оған даярлық, сұхбатты аяқтау, есебін даярлау, нәтижесін қорытындылауды оқытады, құжатқа айналдыру мәселесін түсіндіреді. «Айтылған тарих» әлеуметтік-мәдени құбылыстармен байланысты. Соған орай дәстүр қозғайтын тақырыптары да әрқилы болып келеді, ауызша тарихи дәстүр деректерінің бірден-бір ерекше сипаты сол. Тарих айтып, әңгімелеудің тарихи-деректік сипаты туралы айтар болсақ, бұл арада тарих айтушы тарапынан оқиғаның жаңаша тіркелуі хаттаушы тарапынан рәсімдеу тәсілі алдымен көзге түседі. «Айтылған тарих» аясында қалыптасқан мағлұматтарды хронологиялық өзара үйлесімділік, сәйкестік мәселесін талдау арқылы ғана әңгімеленіп отырған көріністердің өзара байланысын анықтауға болады. Зерттеуші «айтылған тарих» деректерін талдау, түсіндіру, жеткізу тәжірибесін жетілдіруі тиіс, сол мақсатта «айтылған тарих» деректерін жинауға қызмет ететін әдістерін кеңінен қолданады. Осы амалдар арқылы ғана «айтылған тарих» қоры сақтаған естеліктер толымды түрде қордаланып, ғылыми жүйеге түседі, арнайы әдістер арқылы талдануы да мүмкін.

Тарихи зерттеу жүргізетін тарихшы маман «айтылған тарих» материалын өңдеу, құжатқа айналдыру, «Айтылған тарих» тәлқұжаты сыртын толтырып, және ішін рәсімдеу, ақпараттарды қажетінше ресмилендіру, мұрағаттау сияқты көптеген атқаратын арнайы амалдарын жүзеге асыруы тиіс екені белгілі, сұхбат мәтінін транскрипциялау және материалдарды мұрағаттау аса маңызды іс. Осы оқу құралы соған мамандандырып үйретеді. Зерттеу технологиясының келесі сатысы – «айтылған тарих» әдісі мен тәсілдері арқылы жиналған деректерді ғылыми-зерттеу жұмыстарында

түсіндіру ерекшелігі, пайдалану және жариялау жолдары, сондай-ақ мектепте тарих пәнін оқытуды жаңа технология ретінде қолданысқа енгізу, тарихи өлкетану ісі мақсаттарына жарату жағы да қамтылған. Тарихи публицистиканы дамытуға да үлкен әсері болады. Тарихи білімнің өзі қозғала келе ғылыми білім санатына айналуы, ғылым құралдарының көмегімен жүзеге асады. Тарихи мағынадағы ақпараттар өзара қалыптасқан түрлерімен ерекшеленеді. Халық білімі жүйесінде пайда болып өмір сүретін тарихи ақпараттар тарихи ертегі, аңыз, жыр-аңыз, тарихи әпсаналар, тарихи тәмсіл сөз үлгілері ретінде болса, ғылым тарапы оның табиғаты, болмысы, түрі, үлгісі және беретін ақпараттарына қарай ауызша, жазбаша, зат жүзіндегі тарихи айғақ-деректер ретінде жүйеге түсіреді. Жазу мәдениетінің даму ырғағына қарай тарихи ақпарат сақтаған деректер қоры адамзат тарихында өз заңдылықтарымен қалыптасты. Хронологиялық қасиетін айтатын болсақ, көне заманды айтатын ақпарат үзік-кесік, фрагментарлық түрде жететін болса, кейінгі екі жүз елу – үш жүз жыл, әсіресе кейінгі жүз жыл тарих оқиғалары әлдеқайда нақты, толымды, тиянақты болады. Айтылған тарих ежелден бері дәстүрге айналып, оның жалғастығы нәтижесінде өткен дәуірлердің тарихи ақпараты заманнан заманға өтіп, бүгін де жалғасын табуда. Айтылған тарих аясында дамыған мәліметтерді зерттеу, қоғам, психология, өнер, мәдениет, идеология және тарихты талдаушы маман үшін аса маңызды. Ал, «Айтылған тарих» кітабы нені қамтыды, мазмұнында не бар дейтін болсақ, ең алдымен, бұл кітап «қазақтың ауызекі тарихы», «ауызша тарих» немесе «айтылған тарих» мәселесін жан-жақты айқындаған. Ғылыми зерттеулер үшін және пән ретінде оқытудағы өзектілігін түсіндіріп, әдіс ретінде «айтылған тарих» қалай дамығанын көрсеткен, және біздің елде неге өз дәрежесінде толық дамымай қалғандығын тиянақты айтады. Бұл оқу құралында, әдіс болған соң, «айтылған тарих» бағытының дамуындағы методологиялық тарихына шолу келтіріледі, осы сала бойынша жасалған қазақ тарихшыларының тәжірибесі сұрыпталады, оның ерекшеліктері айтылады, «айтылған тарих» әдісін қолданудағы жасалатын зерттеу амалдарының реті ұсынылады.

«Айтылған тарих» деректерін зерттеу амалдары ауызекі мәтіндерді қағазға түсіру, сұхбат алу тәжірибесімен тікелей байланысты. Мұндай «сұхбат жүргізу» және «сұхбат алу» арқылы жиылған деректер қолда бар басқа да қағаздарда хатталған, жазба күйінде баспадан шыққан дерек көздерімен салыстырылады. «Айтылған тарих» кітабының қосымша бөлімінде үлгі ретінде келтірілген тарихи естелік әңгімелер, салыстырмалы түрде жақын, осыдан небәрі елу-алпыс жыл ішіндегі қоғамның бір аудан төңірегіндегі болған оқиғаларын баяндап отырғандықтан, бұндағы ақпараттар анық, толымды, адам аттары, жылдар мен айлар, күні, елді-мекен, жер аттары айқын сипатталатыны жақсы. «Айтылған тарихты» ғылым құжатына айналдыру барысында екі жолмен іске асыру, оның бірі дерек берушіні еркін түрде естелік, шежірелер айту жолымен болса, екінші жолы – сұхбат, яғни нақты құралған сауалнама түрінде жасалатыны.

Бұл кітаптың көрсететін бір жетістігі – мұнда мамандар «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы ұжымының ізденіс жасаудағы зерттеу нәтижелерімен бөліседі, соның барысында жасалған «сұхбат алу» үлгілері, арнайы дайындалған сауалнаманың ресми құжаттарын: «Past-интервью парағы», «сұхбат төлқұжаты», «келісім-қолхат формасы», «транскрипция формасы» және тәлімгер оқытуға арналған бұл оқу құралында «айтылған тарих» жайы туралы жасалған толыққанды ғылыми тұжырымдар қамтылған. Кітаптың жаңаша шығатын редакциясы болса, біздің де айтар ұсыныстарымыз бар: «айтылған тарих» әдісінің тайм-менеджмент жоспарын жасау қажет, өйткені сұхбат алу үдерісі, сапарға шығып, респонденттің алдына жетіп қайта жол жүріп оралуды қоспағанның өзінде, біршама уақыт алады; «айтылған тарих» тақырыбында бір мәселені зерттеуге еңбек жұмсалуды, еңбек шығынын есепке алу; жиналған «айтылған тарих» ақпаратының тиімділігін бағалау, бағамдау, бағдарлау мәселесін талдау; жыл мезгілі мерзімінде «ауызша тарих» немесе «айтылған тарих» аясында ақпарат, мағлұмат, деректер анықтауға және жинауға қолайлы мезгілді жоспарлау мәселелері де қамтылуы мүмкін.

«Айтылған тарих» әдісінің негізгі мақсаты – ауызша айтылып жүрген тарихи деректердің ұмытыла бастағанына байланысты, соларды жойылып кетпеуінен сақтау. Тарихи санаға қонған, жадыға тоқылған тарихи естелік деректерін теріп, оларды жазу арқылы бұл ақпаратты бұдан әрі өшпестей ету мүмкін болады. Кітапта, «айтылған тарих» деректері ғана емес, мемлекеттік архиві қорында сақталған ресми құжаттар, хаттамалар, статистика мәліметтері, жазылған мемуар, сол кезеңнің тарих оқиғаларын зерттеуге арналған ғылыми монография деректерін салыстырмалы түрде қарастырады. Өйткені, «айтылған тарих» жеке тұлғаның ой елегінен өткен мәлімет болған соң, оның субъективті сипаты да болатыны анық.

Мемуарлар, немесе естеліктер ретінде жазылған тұлғалардың жеке шыққан кітап, қолжазбалар, тарихи деректану тұрғысында зерттеуге алынатын бірден-бір құжат, айғақ, дерек көзі екені белгілі. Мемуарларды жазатын адамдар сан түрлі мамандық иелері: ғалымдар, жазушылар, әдебиеттанушылар, қоғам және мемлекет қайраткерлері, партия қызметкерлері, медицина саласының өкілдері, шаруашылық мамандары, теңізшілер, әскерилер, сақшылар, майдангерлер, және т.б. Олардың жазған естеліктері тарихты зерттеп жазуда қолдану үшін маңызы зор. Мемуарлар жазылады ғой, мүмкін жазылмас та, білгені көп болғанымен, оның жазылғанын күтіп отырмай, тарихшылар өзіне қажет ақпараттарын егер іздеп табуға талпынса, деректануда «эвристика» амалын жүзеге асырады.

Бұл кітап, әрине, қазіргі заман тарих оқиғаларын баяндаудағы «айтылған тарих» үлгісі болып табылады. «Айтылған тарих» дамуы үшін адамның жады мен сана қызметінің аса жақсы жұмыс істеуі шарт, үнемі адам сананың сергектігін талап етеді. «Ауызша тарих» тым ежелгі уақытта да, ортағасырлар заманында да, жаңа мезгілде де болған. «Айтылған тарихтың» өзі **мәдениеттің** түрі. Сондықтан, әрбір адамға бір тал ағаш егу парыз деп білсек, тарихи санаға және ұлтқа қызмет ретінде, адам өмірінің төрт-бес кезеңіне (балалық, жастық шақ, ержеткен, қызмет, еңбек еткен, зейнет жасында) байланысты, ең болмаса, бір-екі әңгімені тарих үшін әңгімелеп айтып, таспаға жазғызып, қағазға хаттатып, қолжазба етіп жазуды да парыз деп санаса, **заманауи мәдениет** деп білсек жақсы болады. Оларды жинап, тіркеу, сақтау, тарихи өлкетану ісімен шұғылданатын мектеп мұғалімдері ынталы түрде атсалыса алады. Жер-жерлерде тарихшылар, ғалымдар мен ұстаздар, мектеп мұғалімі, жергілікті өлкетанушылары болып, айтылған тарих құжаттар қорын қалыптастыратын болса, соның нәтижесінде, естелік айтар буын өкілдері кетпей тұрған уақытта үлгеріп, ауызша тарих ғылым еншісіне қызмет етеді.

Жадыда сақталған ақпарат санадан бірте-бірте өшіп, кәдімгіше ұмытылып кететін болғандықтан, оны жазып қою, дәптерге түсіру, қағазға хаттау маңызды болды. Ауызша дәстүрге негізделген байырғы қоғамдарда ақпарат айналымы адам санасы мен жады қызметі арқылы жүрді. Жады кез келген адам үшін білім сақтаудағы аса қолайлы құрал және өзінше сенімді архив, «жеке архиві». Сана және ес – жады мағынасына қатар ұғымдар. Жадының негізгі өнімі – естеліктер. Жадыға тоқылған ақпарат егер тарихи мазмұнда болса тарихи естелік болады, ал егер ата тарату, туыстық реті жайында болса генеалогиялық дерекке айналады. Естеліктерді кез келген адамның өткенді әңгімелеп айтқандарынан табуға болады, біразын тарихи дерек ретінде зерттеп іске жаратуға болады. Соның жиынтығын талдау жолымен тарихи шындық туралы түсінік қалыптастыруға қызмет етеді.

Аталмыш «Айтылған тарих» атты еңбек, тарих ғылымы саласына жаңаша ұғымды енгізіп отыр. Мысалы, «айтылған тарих» термині және оның ғылыми анықтамасы. Авторлар: «"ауызша тарих" атауы сәтті шыққан атау емес, бұл терминде тарихи фактіні сақтау және жеткізудегі тілдің ғана атқаратын қызметі айтылып, тіл менен жадының бірлесе атқаратын рөлі сыртта қалып қояды», - деп, дұрыс ескертіп өтеді (2, 6 бет). Сонымен, «тарих айту дәстүрі» мен «айтылған тарих» ұғымдары тарихи тұрғыда өзара сабақтас дейді (1, 21 бет). Бұл көзқарасты біз қолдаймыз. Қалайда болғанда, тарихи деректердің өмір сүруі қай заманда болмасын, ежелде де, қазірде де, олардың негізі ауызша үлгіде болғаны белгілі. Қазіргі заманда да ауызша айталатын тарих жазылған тарихтардан көлемі, саны, сапасы жағынан артып тұрған болуы керек. Сол айтылған тарихи деректерден сайып келгенде, жазылған тарих қалыптасады. Бұл ақпараттардың сипаттары жағынан тарихи уақыт пен тарихи кеңістікті қамтитын қасиеттері бар. Яғни айтылған тарихи дерек нақты бір ортада, тарихи кеңістікте, белгілі бір мерзімде, тарихи уақыт сипатында болатыны белгілі.

Тарих тәлімі өмір тәжірибесі ретінде адам үшін өте қажет. Адамның жады қабілетімен тарихи ақпарат қозғалыссыз күйде сақтаушының санасында қалады, айтылған сөз – адамнан адамға жылжып қозғалады, жады – орнықты болады. «Айтылған тарих» ақпараттық ортасында өскен адамға жады қызметі сенімді есте сақтау құралына айналады. Тарих айту дәстүріне негізделген қоғамдарда, адам санасының ойын реттеу мен жады қызметі жақсы болуына қарай, ақпаратты қолдану сана мен жадының осылайша сенімді мұрағатқа айналуына байланысты. Адамның ой-сана қызметі дамуы арқасында мұндай қабілет санадағы «ерекше тарихи мұрағат» ретінде тарихи дәуір оқиғаларын, тұлғалар мен олардың өмір тәжірибесі туралы тарихи деректерді қоғамның ұжымдық тарихи жады, санасына айналдырып сақтайды. Өткен замандағы тарихи тұлғалардың өмір тәжірибесін, тарихи оқиғалар тағылымын сұрыптау арқылы сақтайды.

Жазылған тарихтың құралдары – қағаз, қалам, бұрынғы замандарда қыштан жасалған тақтайша, тас, тасқа із түсіретін зат, темір, күміс, жез, алтын, киіз, кілем, тасбақаның қабыршағы, сондай-ақ басқа да жазу-сызуды сақтайтын зат, жазуға келетін кез-келген материал болса, ауызша тарихи

ақпараттың басты құралы – жады болды. Осыларды біріктіретін нәрсе – адамның санасы, ой-сана қызметі, уақытты өзара оқиға желісімен, тарихи құбылыстарды сезім арқылы қабылдауға деген адамның талпынысы болды. Жадының өзі жеке жады, жеке жадылардың жинақтала түскенінде қауымдық, ұжымдық, қоғамдық, ұлттық жады қалыптасты. Тарихи мағынасы жағынан маңыздылығы артқан осындай мәдени мұралар тарихи құнды жәдігерлерге айналды.

«Айтылған тарих» аясында өмір тәжірибесіне қажет әңгімелер, насихат сөз, тәмсілдер, халық идеялары да орын алады. Осының барлығы ұжым санасында ұмытылмай жақсы сақталады. Тарих халық білімі үлгісінде, ғылым ретінде де рухани-тәрбиелік, әлеуметтік-идеологиялық қызмет атқарып, ұлттық және мемлекеттік сана қалыптастырып, өркениеттің өркендеуіне негіз болды. Халықтың дәстүрінде айтылған тарихтың мағлұматтары жадыға сақтау жағынан нақтырақ, ерекше өзгеріссіз, көркемдік жағынан тартымды болуы мақсатында, әдетінде тарихи өлең, ертегі, жыр, аңыз, дастан, хикая, қария сөз сияқты әдеби нақышқа түсетін болған. Бұндай сөз үлгілерін «мнемо», яғни жады құралдары деп білеміз. Осы орайда «айтылған тарих» деректемелері жайында «тарихи факт» пен «тарихи тәжірибе» туралы ой дамытып айтуға болады, «айтылған тарих» өткен тарихи оқиғалардың себептері мен салдарын баяндап, бір қалыпқа түсіретіні байқалады.

Жадыда сақталған ақпарат санадан бірте-бірте өшіп, кәдімгіше ұмытылып кететін қасиеті болғандықтан, оны жазып қою, дәптерге түсіру, қағазға хаттау маңызды болды. «Ауызша дәстүрге» негізделген байырғы қоғамдарда ақпарат айналымы адам санасы мен жады қызметі арқылы жүрді. Жады кез келген адам үшін білім сақтаудағы аса қолайлы құрал және өзінше сенімді архив, «жеке мұрағаты». Жады мағынасына қатар ұғым – ес, сана. Жадының негізгі өнімі – естеліктер. Жадыға тоқылған ақпарат тарихи мазмұнда болса тарихи естелік болады, ата тарату, туыстық реті жайында болса генеалогиялық дерекке айналады. Осындай естеліктер кешенін кез келген адамның өткенді айтқандарынан табуға болады. Сол естеліктің барлығын тарихи мақсатқа жарату мүмкін. Олардың жиынтығын талдау жолымен тарихи шындық туралы түсінік қалыптастыруға қызмет етеді.

«Айтылған тарих» кітабы көбінесе ХХ ғасырда болған тарихи оқиғалар, совет өкіметінің әлеуметтік жаңаша ұжымдастыру әрекеттері, колхоздастыру саясаты, саяси репрессиялар мезгілі, соғыс жылдары, соғыстан кейінгі уақытта совет адамдарының социализм кезеңіндегі күнделіктілік тұрмыс, өмір сүру ерекшеліктері, әлеуметтік-шаруашылық, білім беру, мәдениет салаларындағы жағдай мен өзгерістер, сол кездегі бір аудан төңірегінде болған тұлғалар мен олар туралы «айтылған тарих» естеліктерін жинаудағы теориялық-методологиялық оқыту негізінде құрылған. Кешегі кәмілдердің қылышынан қан тамған әміршіл-әкімшіл зорлықшы совет өкіметінің колхоз құрасты-рудағы асыра сілтеушілікке ұрынып, халыққа қиянат жасағаны архив құжаттарында айтыла бермейді, сол деректерді біздер «айтылған тарих» әдісімен жинап үлгеріп, айтушылардың еске алып отырған сәтінде жазып алып хаттап қойғанымыз жөн. «Айтылған тарих» кітабының 236-шы бетінде келтірілген «айтылған тарих» мәтіндерінен, 1920-шы жылдардың соңы, 1930-шы жылдарда қоғамда орын алған бассыздық, келеңсіздіктердің, қиянат, зорлық, өкімет қазметкерлері жасаған асыра сілтеу, қудалау, тіпті, қылмысы туралы да айтылған жеке мысалдарын байқай аламыз. Сөз орайы келіп тұрғанда ескертіп айтып кететін маңызды мәселе бар, тарихшылар кейде «архивтердегі өткен заман-ның кейбір құжаттарын жариялауға болмайды, жарияласа халық ішіне іріткі түседі» дегендей бір ұстаным айтқысы келеді. Мұндай көзқарас негізінен дұрыс емес. Кез келген адам өзінің іс әрекетіне жауап береді, қылмыс жасаса жауапқа тартылады. Құқық мәселесін зерттеушілер мұндайды «жаза-ның қолданылмай қалмайтындығы», «жаза иесін табады», «жазадан бұлтарпайды, қаша алмайды» деп атайды. Егер қоғамда орын алған жаман іс «жабулы қазан» күйінде қалатын болса, қоғам оның қайталануынан сақтана алмайды. Сондықтан, өткен уақыттарда орын алған кейбір күрделі мәселелер шындық болса, оны айту парыз болады.

Болған оқиғаның куәгері Нұрғали ақсақалдың баяндап кеткен әңгімесінде, халықты діннен, дін фанатизмінен алшақтатуды өзінше бір тәсілі деп білсе керек, атеистік тәрбиенің кіргізіп жатқан, «құдайсыздар ұйымы» жұмыс істеп тұрған советтік кез, нквд органының қызметкері болса керек, Асылбеков деген белсенді келіп: «Ескелді әулие деп сиынып жүрген құдайы кім, мені соған апар деп?!» - бұйрық беріп, жол көрсетушілер Үштөбенің маңында орналасқан Ескелді бидің зиратына апарған соң, аттан түсіп, мүрденің басына келіп, сол жерге дәрет сындырады. Әрі қарай атына мініп жүріп кетеді де, Талдықорған өтіп Шымырға жеткенде, бір мүрделердің тұсында аттан жығылып, сол жерде өзі өледі. Нұрғали деген ақсақал сол сапарда бірге болған, куәгер болған соң көргенін әңгімелеген. Талай адамның көз жасына қалған, сөзіне бағынбай, қарсы келгенді үкіметке қарсы деп жала жауып, соттатып отырған белсенділер туралы осындай әңгімелер жер-жерлерде айтылады (1, 236 бет).

Махметов Қ. ақсақалдың естелігінде халықты қинаған өкімет белсендісі Балабеков дегеннің зорлығы, үлкенді сақалынан сүйреп, халықты зар қақсатқан қатыгез болғаны айтылған. Бұл 1930-шы

жылдың 20 наурызда болған Қаратал ауданының Шұбар селосындағы 900 адамның басын біріктірген колхоз құрылысына қарсы көтеріліске қатысты дерек. Хамза есімді ауыл тұрғыны: «Елдің бәрін қырып бітті ғой, бізде бас көретін адам бар ма?» - деп қасына жігіттерді жинап, Балабеков келіп, «астықты таптындар ма?» дегенде, «иә, таптық, құмда сексеуілдің ішінде көміп тастағанбыз» деп, сезік тудырмауға тырысып құрал-саймандар алып, Ақтөбе-Шұрыққа ертіп апарып, бас салып ұрады екен, бесатар қаруын қағып жіберіп, сексеуілге байлап қойып: «әй, иттің баласы, мына құмда қандай астық болады, сен – өкіметсің, біз – халықпыз, саған – жаза» деп үкім шығарып, тірідей өртеп жіберген. Сонда Головков басқарған қарулы отряд келіп, Хамза бастаған 35 адамды бір күнде ұстап, атып тастаған. Бұл совет өкіметінің бастапқы кезінде халыққа ұстанған саясатын суреттейтін бір көрініс (3, 14 бет).

«Айтылған тарих» деректерінің тарихи деректердің басқа түрлерімен салыстырғанда айтарлықтай айырмашылықтары бар. Тарих айту барысында қалыптасқан мәліметтер жиынтығы да дерекнамалық тұрғыда ішкі дерек қорын құрайды. Тарихи факт болмаса, тарихи дерек те болмайды. Тарихи дерек болмаса, тарихнамалық факті де жоқ. Тарихи факт болмаса, тарихтың өзі де болмайды. Яғни, тарихтың өзі қоғамдық мәні бар әртүрлі орын алған оқиғалардың тіркеліп, себеп-салдары анықталып, түсіндіріліп, тәпсерленіп, баға берілген соң тарихи оқиға ретінде баяндалып, қағазға хатталады. «Айтылған тарих» деректерін зерттеуге байланысты күрделі мәселенің бірі – ауызекі тарихи деректің жалғастығы мен тіркеу үрдісі арқылы сақталуын анықтау. Бұл мәселеге қатысты зерттеуші айтылып отырған тарихи естелік әңгімелеріне әркелкі таңдамалылық, талдау құралдары мен зерттеу әдісін іске қосу керек болады. Дәстүрге сүйенген қоғамның өзі ерекше тарихи өзекті мәліметті ауызша үлгіде, сол бұрын өткен ескі замандарда әлеуметтің өзі ерекше дамытқан. «Айтылған тарих» деректерінің қалыптасуын зерделеу қажет әрі аса маңызды.

Сондықтан, «Айтылған тарих» ауызша естеліктерді қарастырудан, оның деректі мәліметтерін зерттеуден бастау алады, қазақ мәдениетінің дәстүрлі негізін тану құралы, қазақ қоғамының әлеуметтік тұрмыс-тіршілік тарихын зерттеудегі маңызды деректік негізі болып табылады. Адам санасы жеке білім, тәжірибелік ақпарат сақтайды. Ес-сана қызметі адам жадысы арқылы мәдениет, тұрмыс, өнер, шаруашылық тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырады және құбылыстардың өзара себеп-салдарын түсіндіреді. Адамның жеке естелігінде бір оқиға жайында қалыптасқан ой түйе деректері бар. Бұлар ойлау өнімі болып табылады. Олардың барлығы тарихи сананы құрайтын ой сатылары. Мұндай дерек қалыптасқан тарихи жағдайды талдауға, түсіндіруге, тарихи оқиға барысы туралы баяндауға бағытталған. «Айтылған тарих» естелігінен құралған деректер көбінесе тарихи тұлғалар жайында, олардың болмысы мен тұрмыс-тіршілігі туралы айтылады.

Қазақстандағы айтылған тарихтың қазіргі замандағы тақырыптары да сол советтік уақыттағы үлкен және кіші науқандар, соғыс, соғысаралық кезең, сол уақытта болған «колхозшы-құрылысшы», «тұрмармеец», «тың игеруші» тәрізді бүгін, заман өзгергенде, құлаққа ерсі естілетін сөздермен, ерекше көрінетін ұғымдармен байланысты. Өткен ғасыр басында туған адамдар басынан соғыстың ауыртпалығын өткерді. Енді бірі ашаршылық, саяси қуғын-сүргін жылдары дүниеге келген буын содан кейін, яғни соғыс жылдарынан кейінгі, демографиялық дүмпу байқалған кезде туғандар. Жас кезі соғыс жылдарына келетін адамдардан гөрі, соғыс жылдары мектеп жасында болған, тылда бала жасынан қара жұмыс істеп, соғыс жылдары ауылда қалған кемпір-шалдардың майшамның қасында айтылған әңгімелерін естіген, құлағында бұрынғы қазақ аталарының өмірінен айтылған сөзді естіп үлгерген буын өкілдері, өздерінің алдындағы буынға қарағанда әңгімешіл, айтары бар болып келеді. Ал соғыс уақытында майданға түскен ардагерлер, аман оралған болса, келген соң партия-совет қызметтерінде болғандары бар, коммунистік идеология қанына сіңген, ұлттық сипатта айтылатын әңгімеден алшақ па, ортасынан айтушылар, жадыға тарих тоқығандары көп шыға бермейді. Тәжірибе жүзінде байқағанымыз осы.

Тоталитарлық кезеңнің өзі де естелікте, халық жадында әртүрлі сақталған, оның жақсы-жаман болған тұстарымен айтылады. Жақсы болғаны сталиндік огпу-нквд жүйесі ұрлықшы, кісі өлтіруші, қылмыс жасаушыны, әлеуметтік қылмысты элемент ретінде бір кездерде түбегейлі жойды десе де болады, ал қоғамның тіршілігі сол жағынан бірқалыпты, тыныш өмірге бейімделді. Бірақ бір жаман жері, жаппай саяси қуғын-сүргін, қудалау, репрессиялардың орын алуында, саяси көзқарастары үшін адамды жәбірлегені. Кейін, хрущевтік, брежневтік мезгілде, бәлшебектік топтың орнына идеялық жағынан, идеологиялық тұрғыда әлсіздеу меншебектік пиғылдағы кәмүністер билікке келгенде, партиялық-советтік номенклатура өзгеріп, валюнтаризм, ұрлық, паракорлық дертінен бұзылды.

Совет өкіметі құрған шаруашылық-әкімшілік елді мекен құрылымдарын колхоз (коллективное хозяйство, кейін ұжымшар деп аталып жүр), ТОЗ («товарищество по обработке земли», қазақтар мойынсерік деп атаған), сельхозартель, совхоз (советское хозяйство, кейін кеңшар деп аталып жүр), госхоз (государственное хозяйство) тәрізді құрылымдар азды-көпті мерзімде өзгерді, сол құрылымдарды қазақша ауыл деп қана атадық. Бұл құрылымдар қазақтың туыстық негізде ғана құрылатын дәстүрлі ауылдарынан өзгеше еді. Солай болғанымен, қазақтың ұлттық қалпын, салт-дәстүр, ой-мінез, дәстүрлі өнер, шаруашылық, тұрмыс ізін сақтаған, қазақы тәрбие, үлкендердің ортасы жалғасқан әлеуметтік сипаты болды. Советтік мезгілде ауыл мен қала, бірі дәстүршілдікті жалғастырса, бірі қазақылықты жоғалту, ұлтсыздану, қалалық болу арқылы орыстандыру және орыстану, ұлтсыз нигилизм, мәңгүртке айналу әлеуметтік үдерістерін айқын байқатады.

Шежіре әңгімелері көбінесе ақсақалдардың өз ортасында өзара еске алып отыру, бұрынғы оқиғаларды ауызша әңгімелеп отыру дәстүрінен жалғасып келген. Оқиғалық жайды еске алу үрдісі баяндаушының тарихи жадын іске қосып отыруды талап етеді (4). Естеліктер мен ескі шежірелер атқарған маңызды қызметі қоғамды реттеу, әлеуметті ұйымдастыру – ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға өткен ұрпақтардың шаруашылық пен тұрмыс үшін маңызды тәжірибесін жеткізу болды. Соғысаралық жылдардағы буынның психологиялық келбетінде, сол уақыттағы тарихи тұлғалардың бойында, жеке басында, бір жағынан қазаққа тән дәстүрлі далалық тәрбие көрініс берсе, екінші жағынан алғашқы буын бәлшектердің әділдік, теңдік, еңбекшіні қолдау сияқты пролетарлық идеология қалыптастырған қоғамдық сана мен ойлау жүйесі, психология түрі байқалды.

«Айтылған тарих» әді арқылы жиналған деректерде, қарапайым халық өкілдерінің естеліктерінде айтылғанындай, советтік кезеңдегі еңбек қайраткерлері, ұйымдастырушылар, олар басшы болса да, оларды еңбегі үшін, әділдігі үшін сыйлайтын болған, талапшыл, тәртіпке шақырушы, сонымен қатар әділ, еңбекті бағалайтын, ауыл адамдарын: «жақсы болындар, арақ ішпендер, оқу оқындар, ұрлық қылмандар, өнер іздендер» деген ауылдың ақсақалына тән үлгіде тәрбие берген совет кезеңінде де елді ойлаған жақсы басшылар болған. Бұл жерде олардың партиялық тәрбиесі емес, қазақ ақсақалына тән мінездері суреттеледі.

Өскелең ұрпақ тәрбиесінің негізі, өткен заманда болған ізгі амалды үлгі ету, тарих тәлімімен тәрбиелеу. Тарих жады қызметі арқылы жиында, аста іске асып отырды, кейбір оқиғалар мен жағдайлар естен шығып, ұмытылғандықтан айтылмай қалатыны да аз емес. Тарихи оқиғалар туралы кейбір деректер ауызша дәстүрде болғанымен, ол туралы сауал болмағандықтан білуші тарапынан айтылмай қалуы мүмкін еді. Кейбір оқиғалар айтылуы ыңғайсыз болғандықтан та айтылмайды. Қалың бұқара ортасында дамып, оның тұтынушы тыңдарманы жалпы халықтың өзі тарих айтушы нақты субъект болған. Сол деректердің негізін салған ауызша тарих айтушы субъектінің жасаған еңбегі де қайталанбас нәрсе.

1 Айтылған тарих. Оқу құралы / Қойгелдиев М.Қ., және т.б. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2015. – 240б.

2 Қойгелдиев М.Қ. Мемлекеттілігін құрып жатқан ұлттың тарихшысы күрескер болуы керек // алаш айнасы. № 95 (1006). 7.06.2013 жыл.

3 Қоғамның тарихи жады: XX ғасыр алматы облысы Ескелді ауданы тұрғындарының өмірбаяндық әңгімелерінде. Ғылыми басылым / М.Қ.Қойгелдиев, және т.б. – Алматы: «Дәстүр» баспасы, 2015. – 244 бет

4 Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу (монография). – Астана: BG-Print, 2013. – 384б.

5 Жүгенбаева Г.С. Қазақ халқының дәстүрлі ауызша тарихы: теориялық-методологиялық негіздері және деректемелік орны: автореферат. - Алматы, 2009. - 49 с.

Резюме

Устная история» – новое теоритико-методологическое направление, инновационный метод исследования

Алпысбес Мақсат Алпысбесұлы – доктор исторических наук, профессор кафедры Евразийских исследований Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева

В статье дан научный анализ содержания книги «Айтылған тарих» («Устная история»), представлен новый теоретический обзор проблемы изучения «устной истории» как метода исследования проблем новейшей истории Казахстана советского времени, обозначено значение метода «устной истории» в процессе развития современной историографии и источниковедения Казахстана. Перед историками сейчас стоит задача формирования новой модели исторического научного мышления, обусловленное отходом от устаревших научных концепции, сложившихся в рамках школы «советской историографии», под руководством партийной

идеологии, теории классовой борьбы, а также односторонний характер официальных исторических источников, сформировавшейся в лоне советской реальности, в кругах и под влиянием партийно-советской номенклатуры.

Ключевые слова: устная история, историческая память, источник, метод, историография

Summary

"Oral history" - new theoretical-methodological orientation, innovative research methods

Alpysbes Makhsat Alpysbesuly – Doctor of History, Professor of Eurasian studies L.N.Gumiliov Eurasian National University, *Astana*

This article provides the scientific analysis of the book "Aitylgan Tarikh" ("Oral History"), presents a theoretical review of the problems of studying the "oral history" as a method of research problems modern history of the soviet period of Kazakhstan, indicated value method of "oral history" in the course of the development of modern historiography and source of Kazakhstan. Prior to historians the task of forming a new model of historical scientific thinking caused by waste from outdated scientific concepts developed in the framework of the "soviet historiography" school, under the leadership of party ideology, the theory of the class struggle, as well as the one-sided character of official historical sources, formed in the bosom of the soviet reality, in circles and under the influence of party-soviet nomenclature.

Keywords: oral history, historical memory, source, method, historiography

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

УДК 320.6: 378.2

С.ҚОЖАНОВ – ОАМИПИ (САХИПИ) ДИРЕКТОРЫ

А.М. Әбікей – ҚазМҚПУ Тарих кафедрасының оқытушысы, PhD докторы
E-mail: abikey.arm@mail.ru

Мақалада көрнекті қоғамдық-саяси және мемлекет қайраткері Сұлтанбек Қожановтың Жоғары техникалық оқу орнын ұйымдастыру ретіндегі қоғамдық-ағартушылық қызметі қарастырылады. Орта Азия мемлекеттеріне техникалық оқу орнының төтенше қажеттігін білетін ол, орталықтың алдында өлкедегі жер шаруашылығына арнайы техникалық кадрларға деген зәрулік жылдан-жылға артып отырғандығын дәлелдер келтіріп негіздейді. Сол сияқты орталықтың Ресейдің ірі қалаларында орналасқан Жоғары техникалық оқу орындарына Шығыс халықтарының жастарына бөліп келген квоталары мен брондарының бұл мәселені шешпей отырғандығын жеткізеді. Сұлтанбек Қожанов елдегі ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайға қарамастан, айрықша ұйымдастырушылық қабілеттері мен ағартушылық саласындағы мол тәжірибесінің арқасында, Ташкент қаласында Орта Азия Республикаларына ортақ Жоғары техникалық оқу орнын іске қосуға қол жеткізеді.

Түйін сөздер: Орта Азия, жергіліктендіру, Ортаазбүро, Орта Азиялық Макта-Ирригациялық политехникалық институт, техникалық кадрлар.

1920 жылдардың соңына дейін С.Қожановтың Қазақстандағы ұлттық саяси қызметін айыптау науқаны тоқтамағандықтан, ол Мәскеудегі алған білімін одан әрі тереңдету мақсатында Қазақстанда болмаса, Орта Азияның бір республикасындағы партия мектептеріне қызметке жіберуін сұрайды.

1927 жылдың 28 желтоқсанында БК(б)П Қазақ Өлкелік Комитетінің Бүро мәжілісінде С.Қожановтың оны Қазақстанда қызметке пайдалану жөніндегі өтініші қаралады. С.Қожановтың бұл өтінішін мәжілістегілерге Қазақ Өлкелік Комитетінің I хатшысы Голощекин таныстырады. Қазақ республикасын жеке дара билеу мақсатында «қожановшылдықты» және басқа «шылықтарды» республика көлемінде науқанға айналдырған адамның С.Қожановтың Қазақстанға қайта оралуына мүмкіндік бермейтіні түсінікті еді. Сондықтан, сол мәжілістің шешімі бойынша, – қазіргі кезде С.Қожановты Қазақстанда қызметке пайдалану мүмкіндігі жоқ деген қаулы қабылданады [1].

Ал осының алдында ғана яғни, 1927 жылдың 19 желтоқсанында Орталық Комитет хатшысы В.М.Молотов төрағалық еткен БК(б)П ОК-ің Ұйымдастыру Бюросының мәжілісінде С.Қожановтың жұмысы жайлы өтініші қаралып, оны БК(б)П ОК-ің Орта Азиялық Бюросының қарауына жіберу туралы қаулы қабылданған [1].

С.Қожановтың Орта Азия Бюросының үгіт, насихат және баспасөз бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметінде 1928 ж. қаңтарынан 1929 ж. қыркүйек айына дейін істеген уақыты кеңес өкіметінің ұлттық республикаларда іске асыра бастаған жергіліктендіру (коренизация) науқанымен тұспа-тұс келді. Ал жергіліктендіру науқаны білім беру ісін жергілікті халықтар арасында жаңа екпінмен жандандыра түскені белгілі.

Жергілікті ұлт өкілдерінен кадрларды жоғарылату мәселесі өз кезегінде оларды оқытып шығару мәселесімен тығыз байланыста болды. Сондықтан республикадағы жергіліктендіру науқаны жергілікті ұлттардан жоғары оқу орнын бітіріп шыққан дайын кадрларды талап етті. Ондай кадрларға Қазақстан және Орта Азия елдері өте тапшы еді. Себебі, жоғары оқу орындарында білімін жалғастыра алатын орта мектептерді бітіруші түлектердің жоқтығы кедергі болды. Бұл сол кезеңнің ең түйткілді мәселесі яғни, халыққа білім беру жүйесін жетілдіру мен сол білім беру жүйесі буындарының арасындағы сабақтастықты жетілдіру қажеттігі болатын. Мысалы, 1932 ж. өзінде жалпы білім беретін мектептерде барлығы 47 қазақ оқыған. Ал тіпті 1939/40 оқу жылы 10 класстық барлық мектеп бітіруші қазақтардың саны – 701 ғана адам болған [2, с. 88].

Жергілікті ұлт өкілдеріне жоғары оқу орындарында квота бөлу мәселесі 1924 жылдың өзінде-ақ қарастырылып, осыған байланысты қаулы қабылдаған болатын. Орталық Комитет комиссиясының сол қаулысына сәйкес: «ұлттық республикалар мен облыстардағы барлық жұмысшы факультеттер

мен барлық жоғары оқу орындарында жергілікті ұлттар үшін жеткілікті орын сақталуы тиіс» [3, с. 18] делінсе де, ол көп жағдайда орындалмай жатты. С.Қожанов Орта Азия Бюросындағы қызметінде осы мәселені жіті қадағалап, барынша жергілікті халықтардың пайдасына шешуге тырысты.

Осы бағытта С.Қожанов жергілікті халық өкілдерін Мәскеу мен Ленинградтың орталық жоғары оқу орындарына оқуға жіберу мәселесін де назардан шығармады [4, 60-60 с.п.]. Қазақстан мен Орта Азия республикаларындағы жоғары оқу орындары мен техникумдар жүйесі әлі де қалыптасу кезеңінде болғандықтан, арнайы кадр мамандарды дайындау мәселесін РКФСР орталық жоғары оқу орындарында оқыту арқылы іске асыру қарастырылды. Ресейге негізінен студенттерді техникалық жоғары оқу орындарына жіберіп отырды. Себебі, Қазақстан мен Орта Азия елдеріндегі жоғары оқу орындарының басым бөлігі педагогикалық және ауыл шаруашылық бағытта болды.

20-шы жылдардың ортасында РКФСР ағарту комиссариаты азшылық ұлттар үшін арнайы бронь тағайындайды [5, с. 199-204]. 1928/29 оқу жылы бөлінген бронь мың орынды құрады [6]. Алайда, көп жағдайда бұл бөлінген орындарға сауатты жергілікті тұрғындардың тым аздығынан олардың орнына негізінен орыстар мен еврейлерді жіберіп жатты [7, с. 247]. Әрине, бұл ресми биліктің берген тұжырымы, ал шын мәнінде жергілікті халықтардың сауаттылығының төмендігінен басқа, олардың құқықтарын елемеушілік те сол кезеңге тән құбылыс болды.

1927 ж. қаңтарында осы жайында Зеленский Орта Азия республикаларына бөлінген орынның 90%-ын «еуропалықтар» иемденіп кетті деп өкінішін білдірген болатын [8, с. 31]. Нәтижесінде орталықтың бөлген алғашқы брони мәдени артта қалған шығыс ұлттар мүддесін қанағаттандырмады. Осындай жағдайларға байланысты БК(б)П ОК Орта Азия бюросы Қазақстан мен Орта Азия халықтарының кадр мамандарына әсіресе техникалық мамандарға деген қандай да болмасын сұранысын қанағаттандыру мақсатында жоғары техникалық оқу орнын (ЖТОО) құруды қолға алады.

Орта Азия халықтарының әлеуметтік хал-ахуалы мақта шаруашылығына тығыз байланысты болғандықтан ЖТОО құру зәру мәселені шешуде оңды қадам болды. Әсіресе, мақта шаруашылығымен айналысып отырған Өзбекстан аумағындағы қазақтардың және сол кездегі мақтамен айналысатын Қазақстанның оңтүстігіндегі Сырдария облысының арнайы кадр мамандармен қамтамасыз етілуіне мүмкіндік туды.

Қазақстан мен Орта Азия халықтарына ортақ Ортаазиялық мақта-иригациялық политехникалық институтын (ОАМИПИ ұйымдастыру ісі С.Қожановтың атымен тікелей байланысты. Бұл оқу орнын ұйымдастыру шешімі келешекте өлке халықтарының тұрмыс-тіршілігінің оңалуына бағытталған қадам болғанымен, экономикалық қиын кезеңде қолға алынды. Сондықтан өлке халықтарына аса қажетті сонымен қатар аса күрделі шараның бастауында мамандығы мұғалім, Орта Азия мемлекеттерінің білім беру жүйесінің қалыптасуына еңбегі сіңген С.Қожанов секілді қажырлы қайраткердің тұрғаны түсінікті.

С.Қожанов шығыс өлкесі халықтарының әлеуметтік хал-ахуалын көтеруде олардың шаруашылығына негізделген жоғары техникалық оқу орнының аса қажеттілігін баспа беттерінде көтеріп, билік пен қоғамды мәселені бірігіп шешуде белсенділік танытуға шақырады. Мысалы, «Мақталы алқаптарға» атты мақаласында ол жақын арадағы бес жылда мақта дақылы бойынша 10 мыңға жуық маман қажет етіп отырса да, бүкіл КСРО-да ондай мамандарды дайындап шығаратын бірде-бір оқу орны жоқтығын, сондықтан да, мақта шаруашылығының қарқынды дамуы мақта дақылына негізделген жоғары оқу орнын құруды қатаң талап етіп отырғандығын атап өтеді [9].

Ол 1930 жылдың 1 қаңтарынан Орта Азияның астанасы Ташкентте жылма-жыл мақта дақылы бойынша ауылшаруашылық қызметкерлерін, мақта тазарту өнеркәсібінің инженерлерін, су шаруашылығының жер суландыру мамандары сияқты жүздеген мақта шаруашылығы мамандарын шығаратын жоғары техникалық оқу орны ашылатындығын мәлімдейді. Сонымен қатар, С.Қожанов жаңа оқу орнының өзгешеліктерімен де таныстырады. Ашылғалы отырған жоғары техникалық оқу орнының ішкі құрылымы мен өмірі түгелдей жаңаша құрылатындығы және оның бағдарламасы мамандарды жылдам даярлап шығаратын болғандықтан, үздіксіз жұмыс аптасы енгізіліп, үздіксіз өндірістік тәжірибеге қатысты барлық қиындықтар ескеріледі дейді. Ол институтқа қабылданушылардың 70% жұмысшылар мен шаруалар болатындығы және жоғарғы курстарға басқа жоғары оқу орындарынан осы ашылғалы отырған жаңа оқу орнында оқуға тілек білдіргендер қабылданатындығын ескертеді. Оқуын бітіргеннен кейін жергілікті инженерлер мен агрономдар ауылдарына барып жұмыс істейтін болады. С.Қожанов жаңадан ашылып отырған жоғары техникалық оқу орнының студенттері үшін барлық жағдайлар жасалатындығын, қазірдің өзінде осы бағытта 300 000 сом ақша бөлініп, осы қаражатқа Ташкентте студенттер үшін қалашық салу жоспарланып отырғандығын хабардар етеді.

С.Қожанов осындай игілікті істі ұйымдастырудағы қиындықтарды да атап өтеді. Ондай қиындықтардың қатарында жаңа оқу орнының профессорлық-оқытушылық құрамының жетіспеушілігі еді. Әзірше келісімін берген Мәскеулік үш-ақ профессор, олардың жетіспеушілігі жаңа оқу орнының табысты жұмыс істеуіне кедергі келтіретіндіктен оқытушыларды тарту жұмыстарын жалғастырып жатқандығымен бөліседі.

Сол сияқты шаруашылық үшін үлкен маңызы бар оқу орнына жан-жақты көмек керектігін білдіріп, ескі жоғары техникалық оқу орындары жаңа ашылып отырған оқу орнын қамқорлыққа алу мәселесін қояды. С.Қожанов ондай қамқорлықтың келесідей бағыттарын атап өтеді: қоғамдық қызметте, оқу жағынан, ЖОО жасақтау жағынан, оқулықтармен қамтамасыз етуде, ғылыми әлеуетпен қамтамасыз етуде және т.б. [9]. С.Қожанов баспа бетіндегі осындай үндеуімен жаңа оқу орнының ашылу қуанышымен бөлісе отырып, жас талапкерлерді құлағдар етіп, қоғамдық күштерді игілікті іске атсалысуға шақырады.

Жаңа білім ордасының ашылуындағы басты шарттарының қатарында – оқуға қабылдауда негізгі жергілікті ұлт өкілдеріне басымдық беру және Орта Азия халықтары шаруашылықтары аса қажет етіп отырған мамандықтарды дайындайтын факультеттерді ашу болды. Сонымен қатар, тұрақты түрде студенттер құрамын негізгі жергілікті ұлт өкілдерімен қамтамасыз етіп отыру үшін міндетті түрде Жұмысшы факультеттерін де ұйымдастыру қолға алынатын болды.

Жаңа жоғары оқу орны қабырғасында Инженерлік мелиорациялық факультеттің бөлімдерінен өз бағыттары бойынша терең білім беру үшін, ол бөлімдерді яғни, - ирригациялық, құрылыстық, механикалық бөлімдерді өз алдына жеке-жеке факультеттерге айналдыру және жаңадан мақта-агрономиялық факультетін ашу жоспарланды.

ЖТОО ашудағы басты мақсаттарының бірі – жергіліктендіруді іске асыруға байланысты, жаңа жоғары оқу орнындағы негізгі факультеттердің тыңдаушылар құрамын жергілікті ұлт өкілдерінен жасақтау мәселесін де қарастырады. Сонымен қатар жаңа жоғары оқу орнын студенттермен жасақтауда Орта Азия халықтары қоғамындағы әйелдер мәселесін ескеріп, оның әлеуметтік орнын көтеру мақсатында студенттер қауымының құрамын 20%-ға әйелдермен қамтамасыз ету міндеттеледі.

Орта Азия Мақта-Ирригация Политехникалық Институтына түсу үшін тыңдаушыларды дайындайтын қысқа мерзімді курстарға қабылдау ережесі бекітіледі. Бұл қысқа мерзімді курстардың мақсаты, аяқтамаған орта білімі бар, бірақ 7 жылдық дайындықтан төмен емес, көбінесе жергілікті ұлт өкілдерінің жұмысшы, диқандарының Орта Азия Мақта-Ирригация Политехникалық Институтының факультеттеріне түсуіне дайындықтан өткізу болды. Дайындық курстарды 14 апта ішінде өткізу белгіленеді [10, с. 96].

Курстарға жергілікті ұлттардан келесідей ретпен қабылдау жоспарланады: жұмысшылар, батрақтар, жұмысшылар мен батрақтардың балалары, еңбекші диқандар және олардың балалары, майдагерлік-кәсіпшілік кооперациясы ұйымдасқан майдагерлер (кустарлар), еңбекші интеллигенцияның балалары мен қызметшілер. Мұнда еуропалықтар тыңдаушылардың жалпы құрамының 25%-нан аспауы керектігі және олар тек жұмысшылар мен олардың балаларынан тұруы міндеттеледі. Сонымен қатар әйелдер дайындық курстарына қабылданушылардың жалпы санының 25%-нан кем болмауы керектігі есекртіледі.

Сонымен С.Қожанов жаңа оқу орнын құруда келесідей ұйымдастырушылық шараларды іске асырады:

- Кәсіби оқу бағдарламаларын сәтті іске асыру мақсатында, оқу орнының оқушылар мен профессорлық-оқытушылық құрам үшін қажетті жағдайларды жасап, ЖОО материалдық-техникалық базасын нығайтып, қаржылай қолдаумен қамтамасыз етеді;

- Университет құрылымын бекітеді;

- Университеттің оқу және ғылыми бөлімшелерін құрады;

- Университеттің даму тұжырымдамасын анықтайды;

- Университеттің оқу-тәрбиелік, ғылыми-зерттеушілік қызметін ұйымдастырудың негізін қалайды, барлық мәселелер бойынша батыл шешімдер қабылдайды;

- Жаңа оқу орнының студенттік құрамының басым бөлігін Орта Азия және Қазақстан республикаларының негізгі ұлт өкілдерімен қамтамасыз етеді.

Қорыта айтқанда С.Қожанов барлық қиындықтарға мойымай, күш-жігерін, еңбегін жастарға білім беру жолына арнаған ардақты азамат. Ол университеттің негізін қалаушы, ұстаздық қырынан танылған педагог. Оқу орны құрылуының бастаушысы ретінде мыңдаған мамандарды жұмысқа жұмылдыра білген басшы.

1 РГАСПИ, Ф.61. Оп.2, Д.131245

2 Тастанов Ш.Ю. *Казахская советская интеллигенция. Проблемы становления и развития.* – Алма-Ата, 1982. – 256 с.

3 РГАСПИ, Ф.17. Оп.84. Д.485.

4 РГАСПИ, Ф.62. Оп.2. Д.1601.

5 ГАРФ. Ф.1235. Оп.120. Д.13.

6 Диманштейн. *О практическом проведении национальной политики в области народного просвещения в СССР // Народное просвещение.* – 1929. – №5. – С. 46.

7 РГАСПИ, Ф.17. Оп.69. Д.58.

8 РГАСПИ, Ф.62. Оп.1. Д.220.

9 Ходжанов С. *На хлопковые поля // Красное студенчество.* – 1929, январь. – №15. – С.8.

10 РГАСПИ, Ф.62. Оп.2. Д.1990.

Резюме

С.Ходжанов – директор САХИПИ

Абиkey А.М.

PhD доктор кафедры Истории КазГЖПУ. e-mail: abikey.arm@mail.ru

В данной статье рассматривается общественно-просветительская деятельность видного общественно-политического и государственного деятеля Султанбека Ходжанова как организатора Высшего технического учебного заведения. Понимая острой необходимости в крае Высшего технического учебного заведения, он перед центром обоснует веские доводы все возрастающей нехватки в земледелии специальных технических кадров. А также доводит до сведения о том что, не разрешают проблемы так называемые квоты и брони выделяемые молодежи советского Востока на технические высшие учебные заведения расположенные в центральных городах России, так как в республиках Средней Азии в основном преобладало педагогические учебные заведения.

Благодаря незаурядной организаторской способности, а также большого опыта в просветительской сфере С.Ходжанову удается в тяжелых условиях социально-экономического положения в стране ввести общий для республик Средней Азии ВТУЗ в эксплуатацию.

Ключевые слова: Средняя Азия, коренизация, Средазбюро, САХИПИ, технические кадры.

Abikey Arman

Kazakh State Women's Teacher Training University. PhD doctor. e-mail: abikey.arm@mail.ru

Summary

S.HODZHANOV – DIRECTOR POLYTECHNIC INSTITUTE

This article examines the socio-educational activities of a prominent statesman Sultanbek Khodzhanov as the organizer of higher technical educational institutions. Realizing the urgent need for technical higher educational establishments edge before the center he justify compelling reasons of increasing shortages in agriculture specialized technical personnel. And also informs that it does not solve the problem so-called quota and reservation allocated to the Soviet East youth to technical higher education institutions located in the central cities of Russia, as in the republics of Central Asia is mainly dominated by teacher training institutions.

By virtue of exceptional organizational skills, as well as extensive experience in the field of education S.Hodzhanovu manage in extraordinary conditions of social and economic situation in the region to introduce a common Central Asian republics Polytechnical Institute into operation.

Key words: Central Asia, indigenization, the Central Asian Bureau, Polytechnical Institute, technical personnel.

СҮЛЕЙМЕН БАҚЫРҒАНИ – ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ОЙШЫЛ, ҒҰЛАМА

Н.Қ. Мәтбек – филол.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ЖОО-ға дейінгі дайындық кафедрасының аға оқытушысы, nursulu.m@mail.ru

Мақала ортағасырлық ойшыл, ғұлама Сүлеймен Бақырғанидың ғұмырнамалық деректеріне арналған. XII ғасырда өмір сүрген, Хакім Ата деген атпен танымал болған Сүлеймен Бақырғанидың өз заманы туғызған тарихи тұлға екеніне тоқталады. Тарихи және әдеби ғылыми зерттеулердегі С.Бақырғани туралы мәліметтерді саралайды. XIX ғасырда Қазан қаласынан баспа бетін көрген еңбектердегі ойшыл, ғұлама туралы деректердің құндылығына тоқталады. Хакім Атаның Орталық Азияда ислам дінінің таралуына үлес қосқан ұлы ойшыл Қожа Ахмет Ясауидің таңдаулы мүридтерінің бірі болғандығы, ұстазының үлгісімен діни хикметтер жазғандығы айтылады. Хакім Ата – Ясауи мектебінен рухани білімін кемелдендіріп, өзі де шәкірттер тәрбиелеген ұстаз, ел-жұртын ислам арқылы имандылық, адамгершілік жолға үндеген ғұлама екендігін зерделейді.

Түйін сөздер: ислам әлемі, мәдениет, ойшыл, ғұлама, хикметтер, ұстаз, хакім.

Сыр бойы, әсіресе Түркістан өңіріеліміздің сонау Қарлұқ (754-840), Қарахан (942-1211) дәуірінен бастап-ақ ислам әлемінің ең басты мәдениет және білім ұяларының бірі болған. Отырардан оңтүстікке қарай қазіргі Түркістан аймағын алып жатқан округ Шауғар аталған. XI ғасырда Шауғар құлдырап, округ астанасы Ясыға көшірілген. Шағын ғана қыстақ Ясы мәдениет орталығына айналып, Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасы күшейе түскен.

XI-XII ғасырларда Қазақстанда басқа да қалалар өсіп, сауда мен қолөнер, дін мен мәдениет айтарлықтай дамыған. Бұған феодалдық қатынастардың нығаюы, мемлекеттік құрылымның шығуы, отырықшы-егінші шаруашылықтың дамуы себеп болды.

XI ғасырдың 60-70 жылдары Қарахан мемлекеті селжуктармен қақтығысып, соның салдарынан бір орталыққа бағынудан кетіп, селжуктарғатәуелді болды. XIII ғасырдың басында Орталық Азия мен Қазақстанға қарақытайлардың тұтқиылдан басып кіруінен Қарахан мемлекеті біржолата құлады. Соның нәтижесінде бұрынғы Селжук мемлекетінің құрамындағы Хорезм өлкесі дамып, өркендей бастады.

Қазақстан жерін мекендеген түріктетес халықтар да Орталық Азия елдері сияқты ислам мәдениетін өркендетуге өз үлесін қосты. Әсіресе Қожа Ахмет Ясауи өзінің шәкірттерімен қалың бұқараға исламның мәнін ұғынықты етіп, жергілікті халықтың туған тілінде жеткізуге күш салды. Солардың бірі, Сүлеймен Бақырғани – XII ғасырда өмір сүрген атақты ақын, ойшыл, ғұлама. Ол өз заманында Хакім Ата деген есіммен белгілі болған. Сүлеймен Бақырғани туралы нақты деректер жоқтың қасы. Қазақтан тарихы және ежелгі дәуір әдебиеті оқулықтарында Хакім Атаның Орта Азияда ислам дінінің таралуына үлес қосқан ұлы ойшыл Қожа Ахмет Ясауидің таңдаулы мүридтерінің бірі болғандығы, ұстазының үлгісімен діни хикметтер жазғандығы ғана сөз болады.

Зерттеу еңбектерде С. Бақырғанидың 1186 жылы 82 жасында қайтыс болғандығы жазылған. Бұл дерекке сүйенсек, С.Бақырғани 1104 жылы дүниеге келген болып шығады. Ғалым Ш.Қ.Сәтбаева «Шоқан Уәлиханов – филолог» деген кітабында: «Ш.Ш. Уәлиханов қыпшақтардан шыққан хорезмдік Хакиматаның 523 (1129) жылы дүниеден өткендігін күнделіктерінің бірінде жазып қалдырған», – [1,90 б.] деген мағлұматты келтіреді.

С.М. Демидов өз зерттеулерінің бірінде Сүлеймен Бақырғаниды қазіргі Қоңырат қаласына таяу, Хорезмнің солтүстігіне орналасқан Бақырған деген мекеннен шыққан деп есептейді. Хакім Атаның мазарының сол жерде екендігін, қазіргі уақытта да мінажат етушілерге танымалдығын баяндайды [2,38 б.].

Ясауитанушы ғалым З.З. Жандарбек «Насаб-нама нұсқалары және түркі тарихы» деген зерттеуінде: «Насаб-нама-йи Хаким Ата» яғни Хакім Ата әулетінің шежіресінен деректер келтіреді: «Сүлеймен Құл Хакімді суфра тұту – білім тарату үшін Қожа Ахмет Ясауи Үргеніш уәлаятына жібереді, оның 93 жыл өмірі болды, бес мың мүрид болды», – [3,64 б.] дейді. С. Бақырғанидың мазарының қазіргі Өзбекстан Республикасы Хорезм облысында екендігін көрсетеді.

Қазақ совет энциклопедиясында Бақырғани Арал теңізіне таяу, Қарақалпақ жеріндегі Қоңырат қаласының Үстірт жақ Темірқазығында ескі керуен жолының үстіндегі мекенде туғандығын, ол кісінің қабірі де осы арада болғандықтан, қыстақтың аты осылай аталғандығын көрсеткен. Біз С.Бақырғани туралы зерттеулерді зерделей келе, Қазақ совет энциклопедиясында ақынның туған жері деп қайтыс болған жерін көрсеткен деген ойдамыз.

Қазан баспасынан 1878 жылы жарық көрген «Хакім Ата кітабы» Сүлеймен Бақырғани жайлы тұңғыш баспа бетін көрген еңбек болғандығымен құнды.

«Хакім Ата кітабынан» Сүлейменнің Түркістан төңірегінде дүниеге келгендігіне көз жеткіземіз. Белгілі ғалым Х.Сүйіншәлиев те Сүлейменнің қазақтың қалың қоңырат елінен шыққандығын, Қаратау мен Сыр өлкесінде туып-өскендігін жазады [4,147 б.].

С. Бақырғани жайлы зерттеулерден ақынның 1104 жылы дүниеге келіп, Түркістан маңайын мекендеген жергілікті тайпалардың арасынан шығып, Қожа Ахмет Ясауи мектебінен білім алып, ұстазының батасымен Хорезм өлкесіне ислам дінін, Ясауи тариқатын тарату үшін барып, Бақырған қыстағын мекендеп, 1186 жылы сексен екі жасында сол жерде дүниеден өткендігін білеміз.

«Хакім Ата кітабында» Сүлейменнің Боғраханнның қызы Әнуарға үйленіп, одан Асқарқожа, Мұхаммедқожа, Хұбикожа деген үш ұлы болғандығы айтылады.

Қазақ совет энциклопедиясында Айша бибіні Бақырғанидың қызы деп келтіреді. Айша бибінің басына Тараз қаласының оңтүстігінде жиырма шақырымдай жерде мазар тұрғызылған [4,115 б.].

Әнуар Ана Хакім Ата дүниеден өткен соң, Зеңгі бабаға (шын аты-Айқожа, түрі қап-қара негр тәрізді болғандықтан «Зеңгі» аталған) тұрмысқа шыққан. Кейбір зерттеулерде Айша бибіні Зеңгі бабаның қызы деп те санайды. «Хакім Ата кітабында» Айша бибі жөнінде айтылмаған.

Ш. Уәлиханов 1858 жылы 25 қазанда «Қашқар күнделігінде»: «Ташкентте Зеңгі Ата мазары бар. Әнуар Ана – Зеңгінің әйелі, ұстазы Хакім Атаның жесірі, Ер Хұббу – баласы, бірінші некеден; Әли-Асқар – екіншісінен»,– дейді. Әнуар Ананың сиыр бағып жүрген күйеуіне тамақ таситындығын жазып қалдырыпты [5,50-51 бб.].

Сүлеймен медреседе білім алып, зеректігімен ұстазының көзіне түскен. Он бес жасынан бастап, Құран үйрене бастаған. «Хакім Ата кітабында» Сүлейменнің «Хакім» деген атқа ие болуы жайлы жазылады. Қызыр Илияс бір күні Түркістанға келгенде, оның басқа шәкірттерден ақылдылығын, даналығын, тапқырлығын көріп тәнті болады. «Хакім» деген ат беріп, аузына түкіреді. Сүлеймен содан ақын болып, хикмет айта бастады дейді.

Хакім – аса дана, хикмет иелеріне берілетін атау. Абай «Отыз сегізінші сөзінде»: «Ғашық-мағшұқлыққа халик бірлән махлұқ ортасы мунәсібәтсіз алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махабатына махаббат бірлән ғана елжіремекті – құдаға ғашық болды дейміз. Олай болғанда, хикмет құдаға, пенде өз ақылы жетерлік қадәрін ғана білсем деген әрбір істің себебін іздеушілерге хақим ат қойдылар. Бұлар хақ бірлән батылды айырмаққа, себептерін білмекке тырысқандары һәммасы адам баласының пайдасы үшін, ойын-күлкі түгіл, дүниедегі бүкіл ләззат бұларға екінші мәртәбада қалып, бір ғана хақты таппақ, әрбір нәрсенің себебін таппақ бірлән ләззаттанады. ...Әрбір ғалым – хақим емес, әрбір хақим – ғалым»,– [6,147-148 бб.] дейді.

«Бақырғани кітабындағы» хикметтер ақынның Құл Сүлеймен, Хакім Ата, Қожа Хакім Ата деген есімдерімен берілген. Түркілерде «Ата», «баба», «баб» (Хакім ата, Арыстан баб, Зеңгі баба т.б.) деген атаулар – дін өкілдеріне, дін басшыларына, шайқыларға берілген атау. Құл атауы (Құл Сүлеймен, Құл Қожа Ахмет Ясауи, т.б.) Алланың құлы деген ұғымды білдіреді. Әрбір мұсылман өзін «Алланың құлымын, Мұхаммедтің үмбетімін» деп таныстырады.

Шәкәрім «Қысқа сөз» деген өлеңінде:

**Тәңірің таза, болып бақ сен де кірсіз,
Әлің келсе, менен қаш, Иең – мінсіз.
Алланың пендесіне рақымы мол,
Сен де өзіндей адамға мейірімді бол,
Бір құдайың сабырлы, сен де шыда,
Бәрі осындай ойлансаң артқы жағы.
Мұны білсең, боласың сүйікті құл,
Құлы болсаң, қожаның сүйгенін қыл.
Шын мұсылман болайын деп ойласаң,
Құдайға құл болудың мәнісін біл,–**

[7,213-214 бб.] деп жырлады.

Қожа атауы (Қожа Хакім Ата) оның қожалар әулетінен шыққандығын білдірмейді. Ел арасында білімді, ғалым, оқымысты, ислам дінін үгіттеуші адамдарды да қожалар атаған.

Ғарифолла Есім «Туыстық философиясы» деген мақаласында: «...Қожа деген Жаратушыға шын ғашық болып, тақуалық жолға түскен сопылардың қауымдық атауы. Тақуалар (немесе тариқат жолындағылар) өздерін қожалармыз деген», – [8] деп тұжырымдайды.

Хакім Ата – Ясауи мектебінен рухани білімін кемелдендіріп, өзі де шайқылық (мүршидтік) дәрежеге жетіп, шәкірттер тәрбиелеген ұстаз, ұстазының үлгісімен түркі тілінде сопылық хикметтер жазған дана-ақын, ойшыл-ғалым, керемет қасиеттер иесі әулие дәрежесіне жеткен, ел-жұртын ислам арқылы имандылық, адамгершілік жолға үндеген ғұлама.

«Бақырғани кітабы» – Қожа Ахмет Ясауи үлгісімен хикметтер жазған ақындардың шығармаларынан тұратын жинақ. «Бақырғани кітабы» – әр түрлі кезеңге және әр түрлі ақындарға тән діни-сопылық өлеңдер кітабы. Кітаптың 1901 жылы Қазан қаласында Ағайынды Кәрімовтер сауда үйінің баспаханасында жарық көрген нұсқасы сексен беттен тұрады. Әрбір беттегі қос бағанада 56-60 аралығында жол бар. Жинақтағы барлығы жүз отыз бес хикметтің отыз бесі ғана С. Бақырғанидікі. Жиырма сегіз хикметтің соңғы шумағында – Құл Сүлеймен, екі өлеңде – Сүлеймен, ал Хакім, Хакім Сүлеймен, Хакім Қожа, Хакім Ата, Хакім Қожа Сүлеймен есімдері бір-бір шығарма соңында кездеседі. Осы өлең-хикметтердің көлемі бір мың екі жүз жолдан асады.

Жинақ мазмұны хикмет-өлеңдер мен сюжетті қисса-дастандардан тұрады. Кітапта тоғыз дастан берілген. Оның екеуі: «Расул Миғражы» мен «Исмайыл қиссасының» Сүлеймендікі екендігі көрсетілген. Мұхаммед пайғамбардың қайтыс болуына байланысты дастандар Шәмсі асынікі, Мұхаммед пен Ибраһим жайлы дастан Ғұбайдулланікі, «Ақтым қиссасы» Хытай сақыныкі деп берілген. «Жарым алма хикаясы» дастанының авторы жазылмаған.

«Бақырғани кітабындағы» кейбір танымал ақындарға тоқталар болсақ, жинақтың басында берілген Бабарахим Мәшраб (1657-1711) – Әндіжанда туып-өскен, білім алған, дәруіш, «Мабдай-Нур» деген шығармасы белгілі, өзбек ақыны.

Құл Үбайди – XVI ғасыр соңы мен XVII ғасыр басында өмір сүрген, Бұқара әкімі Махмұд Сұлтаннның ұлы, түркі, өзбек, парсы, араб тілдерінде жырлар қалдырған ақын.

Лутфи (1366 (67)-1465 (66)) – Герат маңындағы Дехиканар деген жерде туып, өмір сүрген өзбек ақыны. Ол шығармаларын түркі, тәжік, парсы тілдерінде жазған.

Зерттеу еңбектерден Қамалладин Иқанидың (Түркістанның оңтүстігінде жиырма бес шақырым жерде орналасқан Иқан қаласында туып-өскен) XV ғасырда, Құдайдад, Қасым сияқты сопы-ақындардың XVI ғасырда Түркістанда өмір сүргендігі белгілі.

Мұсылман елдерінде Қожа Ахмет Ясауидің жолын қуған, соның үлгісімен хикмет жазған шәкірттері көп болған. Ясауи шәкірттері Түркістан, Маураннахр, Хорасан, Хорезм, Анадолыға дейін тараған. Кіші Азияда Қажы Бекташ, Жүніс Әміре, Мәулана Желаладдин т.б. Қожа Ахмет Ясауиге еліктеп жыр тудырған. Мехмет Фуат Көпрүлү «Қожа Ахмет Ясауи танымы мен тағылымы» деген еңбегінде Жүніс Әміренің де ұстазының сезіміндей ой-пікірде болып, хикметтеріне «нәзирагөйлік» жасап, бір тақырыпта жазғандығын атап көрсетеді.

Зерттеушілер «Диуани Хикметтегі» Ясауи шығармаларының қайсысы ақынның өзінікі, қайсысы шәкірттерінікі екендігін ажыратудың қиындығын айтады. Сүлеймен де Мансұр Ата, Мұхаммади данышпан, Сайд Ата сияқты Ясауи халифтерінің бірі болған.

Қазақ әдебиетінің терең тамырлары XV ғасырға дейінгі түрік тілдес тайпаларға ортақ ескерткіштерде жатыр. Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеу мәселесі Бейсенбай Кенжебаев бастаған ғалымдардың еңбектеріне арқау болды. Бірақ кеңестік саясаттың ықпалымен X-XII ғасырлардағы ислам дәуіріндегі әдебиет әсіресе түріктік сопылық поэзияның негізін салушы Қожа Ахмет Ясауи мен оның шәкірттерінің шығармашылығы бүтін бір ұрпақ талғамынан тыс қалды. Ислам мәдениетінің сан ғасырлар бойы халқымыздың рухани дамуына тигізген әсер-ықпалы сөз етілмеді.

Еліміз тәуелсіздік алған 90-жылдардың басынан ясауитанушы ғалымдар шоғыры көбейіп, ақын мұраларын жаңаша көзқараспен қайта қараушылар саны арта түсті. Сонымен қатар Ясауи шәкірттерінің мұраларын зерттеу, оларды танып-білу ісі де күн тәртібіне қойылды.

Кеңестік ғылыми атеистік идеология сопылық ағымды теріс ұғындырып келді. Сопылық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі – Сүлеймен Бақырғани (Хакім Ата) мұралары хақында қазақ әдебиеттану ғылымында бірді-екілі ғылыми мақала жазған Ә. Қоңыратбаев, Х. Сүйіншәлиев сынды ғалымдардың зерттеулерінен өзге жұмыстарда ақын шығармалары дінді уағыздаған зиянды еңбек деп танылды. Сопылық өзінің табиғатында әділдікті, тазалықты, төзімділікті, тақуалықты уағыздайды.

Сопылық әдебиеттің ар, жан, тән тазалығын биік ұстанатын, дүниеқоңыздықты, жалған дүниені мансұқтайтын, адам баласына мейірімді, қайырымды болып, жетімнің ақысын жемей, кемтарларға, жоқ-жітікке жәрдем беруге үндейтін, нәпсіқұмарлықтан бездіріп, күнәға батудан сақтандыратын ой-түйіндері ескерусіз қалды. Көптеген діни мазмұнды көне мұралар кеңінен зерттеу нысанасына айналмады.

Қазіргі кезеңде түрік, өзбек, орыс зерттеушілері сияқты қазақ ғалымдары да ясауитануда біршама жетістіктерге жеткендігін айта аламыз. Бірақ әдебиеттану ғылымында Ясауидің ісін алға қарай жалғастырушы, таңдаулы шәкірті, ғұлама ақын Сүлеймен Бақырғани мұралары жете зерттеліп, өзіне лайықты орнын ала алмай келді.

С. Бақырғани қисса-дастандарының желісі – XIX-XX ғасырлардағы қазақ ақын-шайырларының шығармашылығына да ұласып жатқандығын таразылай келе, ғалым Р.Бердібайдың: «Діни тақырыпқа жазылған қиссалардың бұрын қазақ арасында зор даңққа ие болғанын да ұмытуға болмайды. Олардың тектері талғампаз оқушы жұртшылықтың игілігіне айналуы тиіс. Барлық рухани мұраны меңгергенде ғана халықтың өркениет жолындағы орны мен мәнін санаға сіңіріп, табиғи дамудың болашағына соқпақ салуға болады», – [9,340 б.] деп жазды.

Мемлекетімізде «Мәдени мұра» бағдарламасы арқылы ұлттық әдебиетіміз бен өнеріміздің бай мұрасын зерттеу, жүйелеу мәселесіне баса көңіл бөлініп отыр. Бағдарламада руханият ескерткіштерін (ежелгі түрік, шартты түрде шағатай тіліндегі ескерткіштер атанатын мұралар, халық фольклоры, эпостар мен аңыздар, дәстүр мен ғұрыптар) зерттеу бағытында бірқатар жұмыстар көзделінген. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында ұрпақтарына қауышар шығармалардың қатарында С.Бақырғани еңбектері де өзіне лайықты орнын алуға тиіс.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев: «Біздің ұлттық мәдениетімізде де жалпы азиялықтарға тән биязылық, өткенге салауаттылық жасау, үлкенді сыйлау, жасқа қамқорлық, қысылғанға қол ұшын беру, ағайынның ауызбіршілігін сақтау – бәрі-бәрі де бар. Ендеше, сол ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуға тиіс», – [10] екендігіне ерекше назар аударды.

1 Сәтбаева Ш.Қ. Шоқан Уәлиханов – филолог. – Алматы: Ғылым, 1987. – 224 б.

2 Демидов С.М. Суфизм в Туркмениш (эволюция и пережитки) / Под ред. Н. Байрамсахатова. – Ашхабад: Ылым, 1978. – 176 с.

3 Жандарбек З.З. «Насаб-нама» нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 168 б.

4 Сүйінішәлиев Х. Ғасырлар поэзиясы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 216 б.

5 Валиханов Ч.Ч. Кашгарские дневники // Собрание сочинений: В 5-ти томах. – Алматы: Изд. АН КССР, 1985. – Т.3. – С. 50-51.

6 Абай (Ибраһим Құнанбаев): 2 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – Т.2. – 200 б.

7 Шәкәрім. Иманым / Құр. Б. Байғалиев, Е. Қасейінұлы. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 б.

8 Есім Ф. Туыстық философиясы // Егемен Қазақстан. – 2005. – 23 ақпан.

9 Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы. – Алматы: Рауан, 1995. – 352 б.

10 Назарбаев Н.Ә. «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік бағдарлама болуы тиіс // Егемен Қазақстан. – 2003. – 29 қараша.

Резюме

СулейменБақырғани – мыслитель и ученый средневекового периода

Н.К. Матбек – ст. преподаватель кафедры довузовской подготовки

КазНУ им. аль-Фараби, к.ф.н., nursulu.m@mail.ru

В статье приведены биографические данные о жизнедеятельности мыслителя и ученого средневекового периода СулейменаБақырғани. Данные свидетельствуют, что историческая личность XII века Сулеймен Бақырғани был известен под именем ХакимАта. Анализируются исторические и научно-литературные материалы о СулейменеБақырғани. Основной акцент был сделан на ценности трудов Сулеймана Бақырғани, опубликованных XIX веке в городе Казань. В статье говорится о том, что СулейменБақырғани был одним из одаренных последователей великого мыслителя Кожы Ахмета Ясауи, который на примере своего наставника писал религиозно-хикметы. Статья посредством анализа приводит до понимания, что ХакимАта совершенствуя свои духовные знания в школе Ясауи, стал не только наставником, который воспитал последователей, но и мудрецом, призвавшим свой народ к нравственности и гуманности через исповедь исламской веры.

Ключевые слова: мир ислама, культура, мыслитель, ученый, хикметы, наставник, хаким.

Summary

SuleymenBakyrani is a thinker and the scientist of Middle Ages

Matbek N. K. - Candidate of Philological Science, Senior Teacher of the Department of pre-university education in Al-Farabi Kazakh National University, nursulu.m@mail.ru

Article provides biographical data about thinker and scientist of the Middle Ages SuleymenBakyrani. This facts suggests that historical figure of the XII century SuleymenBakyrani was known as Hakim Ata.

This article examines historical and literary and scientific data about SuleymenBakyrani and focuses on the value of his works which was published in XIX century in Kazan. Also it says that SuleymenBakyrani was one of the highly gifted followers of the great thinker KozhaAkhmetYassau who made a huge contribution to the spread of Islam and Bakyrani like his teacher wrote religious khikmets. Article by means of the analysis brings us one step closer to understanding that Hakim Ata after growing spiritually in Yassau School became not only religious advisor for his followers also he became sage who called people to morality and humanity and believe in Islam.

Key words: islamic world, culture, thinker, scientist, khikmets, advisor, hakim.

УДК 94 Қ-42

ЯСАУИ ІЛІМІНІҢ ТАРИХЫ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Е.Т. Қартабаева – т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры KazNU, E-mail: erke_66@mail.ru

Мақалада түркілік сопылықтың негізін қалаушы Қожа Ахмет Ясауи ілімінің ерекшеліктері қарастырылады. Автор Ясауи ілімінің қалыптасуына ықпал еткен тарихи-объективті факторларға жан-жақты тоқталады. Атап айтқанда, Ясауи өмір сүрген тарихи кезең, яғни қарастырылып отырған дәуірдегі мұсылман елдерінің дамуындағы кереғар құбылыстар сопылықтың қалыптасуына ықпал еткен болатын. Мақала авторының пікірінше Ясауидің сопылық дүниетанымы қоғам өміріндегі дәл осы кері құбылыстармен күресте пісіп-жетілді. Ясауи ілімінің қалыптасуына сондай-ақ түркі халықтарының дәстүрлі дүниетанымы үлкен дәрежеде ықпал етті. Мақалада сопылықтың түркілік мектебі түркі-ислам синтезі негізінде қалыптасқандығы деректер негізінде талданады. Автор аталған мәселелерді талдауда өркениеттік зерттеу методологиясы қолданды.

Түйін сөздер: ислам, түркілер, Ясауи, сопылық, тариқат.

Руханияттың шынайы бастауы дін екендігінде күмән жоқ. Алайда қазіргі діндер адамның рухын тәрбиелеумен айналысудың орнына, көп жағдайда руханияттан мүлде алыс мәселелермен айналысып кеткендей ой туғызады. Соңғы кезде қаптап кеткен әр түрлі секталарды былай қойғанда, дәстүрлі діндердің өзі, бір қоғамда өмір сүріп жатқан жекелеген адамдар мен бүтіндей ұлттарды бір-бірінен алшақтататын, тіпті қарсы қоятын, әсіре ұлтшылдық немесе әсіре конфессияшылдық сияқты және басқа да, көбіне, саяси бағыттағы мәселелермен айналысуды өздерінің басты міндетіне айналдырып алған сынайлы. Қазақстанның негізгі халқы ұстанатын ислам дінінің өз ішінде де шынайы руханияттан гөрі, жалған діншілдік, ұраншылдық, өзі ұстанатын дін ғана ең дұрыс деп санайтын төзімсіздік және басқа да жағымсыз сипаттағы құбылыстар байқалады. Мұндай «діншілдер» халқымыз ғасырлар бойы ұстанып келген, бірыңғай исламдық бағдар болып табылатын Әбу Ханифа тармағына жат қағидаларды жастардың санасына сіңіруге тырысуда. Кейде, сол, исламды уағыздап жүрген мұсылмансымақтардың әрекеті исламға, шынайы ислами қағидаларға, исламның қайнар бұлағы болып табылатын Құран мен Пайғамбар сүннетіне мүлде үйлеспейді десек артық айтпаймыз.

Ал ислам дінінің біздің жеріміздегі мыңжылдық тарихы жергілікті халық арасында орныққан ханафиттік мазхабтың өміршеңдігін көрсетіп отыр. Аталмыш мазхабтың рухани тәжірибесі ұлттық мәдениетке құрметпен қарайды. Бұл тәжірибенің негізінде төзімділік, ашықтық пен икемделгіштік жатыр. Қазіргі таңда Қазақстан қоғамында орын алып отырған діни төзімділік, дінаралық келісім жағдайы, дәл осы ханафи мазхабымен байланысты қалыптасқан халқымыздың діни тәжірибесі деуге толық негіз бар. Сонымен бірге, діни толеранттылық және дінді саясиландырудан аулақ болу, дінді тек руханияттың қайнар көзі ретінде қарастыру дәстүрін, ханафи мазхабының одан әрі, рухани тұрғыдан жетіле түсуі негізінде қалыптасқан сопылықпен байланыстыру керек.

Жалпы, Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған түркілік сопылық дәстүр ұлттық руханиятымыздың қайнар бұлағы десек қателеспейміз. Қазақ ұлтының рухани болмысы мен Ясауи руханияты ажырағысыз бірлікте деп қарастыру керек. Сондықтан ясауи дәстүрлерінен бөліп алу ұлтты рухани кемтарлыққа апармай қоймайды. Осы орайда соңғы жылдары Орталық Азияның діни дамуына

қатысты жазылып жатқан ғылыми ізденістердегі сопылықты радикалды діни топтар қатарында қарастыруды ғылыми сауатсыздық деп бағалау керек. Бұл сауатсыздықтың тек ғылым үшін ғана емес, халқымыздың болашағы үшін зор қаупі бар. Бұл жерде әңгіме, соңғы кезде елімізде өрістеп отырған әр түрлі «сопылық» секталар туралы емес, тарихи түрде қалыптасып, өмір сүрген Ясауиия дәстүрі туралы болып отыр.

Сопылықтың түркілік мектебінің қалыптасуы, әрине, бүкіл түркі халқы арасында Әзірет Сұлтан атанған, атақты шайқы Қожа Ахмет Ясауидің атымен байланысты екені даусыз. Алайда, отандық тарихнамада ясауиия мұрасын жан-жақты зерттеу тек тәуелсіздік алған уақыттан бастап қана қолға алына бастады. 90-жылдардан бері қарай асыл қазынамыз – «Диуани хикметтің» бірнеше жаңа басылымдары жарық көрді [1-2]. Қ.А.Ясауи мұрасы бірқатар отандық тарихи, философиялық және филологиялық зерттеулердің нысанына айналды [3-7]. Алайда Ясауи мұрасы толығымен, жіті зерттеліп болды деп айту қиын. Атақты жерлесіміздің сопылық бағыттағы қызметін, оның түркі халықтарының дүниетанымының, рухани болмысының қалыптасуындағы орнын тереңінен танып-білу үшін әлі де көп ізденістер керек.

Ең алдымен, Ясауи ілімінің қалыптасуына ықпал еткен тарихи-объективті факторларды анықтау қажет. Мұндай факторлардың қатарындағы ең маңыздысы, әрине, ислам діні екені даусыз. Алайда, Ясауи өмір сүрген XII ғасырда ислам дінінде белгілі бір тоқыраушылық, кері кету құбылыстары орын алып жатқан болатын. Тарихи зерттеудің өркениеттік теориясы тұрғысынан алғанда, бұл тарихи дамудың заңды кезеңі; кез келген өркениет қалыптасу, даму, құлдырау кезеңдерінен өтетін болса, VII ғ. қалыптасқан ислам діні, IX-X ғғ. өзінің шарықтау шегіне жетіп, одан кейінгі уақытта бірте-бірте құлдырай бастаған болатын. Исламдағы құлдырау, тоқыраушылық біртұтас исламның көптеген бағыттарға бөлініп кетуінен, ортодоксалды исламның, көбіне, біржақты ойлайтын, фанатик, дүмше-молдалардың қолында қалып қоюынан, ерте исламға тән болған еркін ойшылдың осы кезде қудалауға ұшырап, соқыр сенімнің, діни төзімсіздіктің белең алуынан, дінбасыларының дүние-қоңыздыққа белшесінен батуынан және т.б. кері құбылыстардан көрініс тапты. Ясауидің сопылық дүниетанымы дәл осы кері құбылыстармен күресте пісіп-жетілді.

Ясауи іліміне ықпал еткен келесі маңызды фактор – дәстүрлі түркілік дүниетаным. Ерте дәуірлерден-ақ қалыптасқан түркілік дүниетанымның негізінде біркұдай идеясының бастаулары дамыған тәңірі діні, аруақтарға сиыну, көшпелі өмір салтынан туындайтын тіршіліктің жалғандығы, руханилықты материалдық құндылықтардан жоғары қоятын базалық түсініктер жатты. Әрине, түркілерге тән бұл ізгі қасиеттер де сол, алғашқы қалыптасқан уақытындағыдай таза, кіршіксіз күйінде сақталды деуге болмайды, бұлай десек, біз өркениеттілік заңдылықтарына, жалпы, дүние-дегінің бәрі үнемі өзгеріп тұратындығын негіздейтін диалектика заңына қарсы келген болар едік. Алайда көшпелі өмір салтымен байланысты динамизм, сондай-ақ дүниеден өткен ата-баба аруақтарын құрмет тұту негізінде қалыптасқан ұрпақ сабақтастығы дәстүрлері түркілердің рухани ізгі қасиеттерін жекелеген тұлғалар арқылы болса да, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отырды. Атап айтқанда, ежелгі дәуірдегі грек философтарының көзқарастарының қалыптасуына ықпал еткен данагөй бабамыз Анахарсисті, одан бері қарай, орта ғасырларда екінші ұстаз атанған әл-Фарабиден бастап, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашқари, Ахмет Игүнеки, сондай-ақ Қожа Ахмет Ясауиді де осы түркілердің рухани ортасы қалыптастырған болатын.

Ең ақырында, Ясауи ілімінің қалыптасуына ықпал еткен негізгі факторлардың бірі, әрине ол өмір сүрген тарихи кезең, яғни XI ғ. аяғы – XII ғасырдағы Түркістан өлкесіндегі саяси-әлеуметтік ахуал. Тарихи тұрғыдан алғанда бұл өзіндік бір аласапыран, қым-қуыт кезең болған еді. Бүкіл мұсылман әлемін біріктірген Халифат ыдырап, Орталық Азия, Мәуереннаһр аймағының өз ішінде билік жолындағы талас-тартыс, бір әулетті келесі әулет ауыстырып жатқан саяси тұрақсыздық жағдайы орын алды. Атап айтқанда, алғаш Халифаттың ыдырауы тұсында Хорасан мен Мәуереннаһрдағы билікті қолына алған Саманилерді (олардың билігіне Қазақстанның оңтүстік аймақтары да қараған болатын), кейінірек Қарахандар алмастырды. XI ғ. басында Сыр бойынан үдере көшкен селжүктер, Мәуереннаһр жерінде тұрақтай алмай, ары қарай Хорасан жеріне өтіп, осындағы билеуші әулет - Ғазнауилермен болған күресте бірте-бірте Хорасаннан бастап, Кіші Азияға дейінгі аймақта созылып жатқан ұлан-ғайыр империяның негізін қалаған болатын. Алайда империя ішкі талас-тартыстардың кесірінен көп ұзамай ыдырап, империяның орнында құрылған Хорезмшахтар мемлекеті өз билігін Мәуереннаһр, және онымен жапсарлас жатқан Түркістан аумағына да таратты. Хорезмшахтар билігі де ұзаққа созылмай, аймақты бастапқыда қарақытайлар, артынша монғолдар жаулап алғаны тарихтан белгілі. Міне, осындай аумалы-төкпелі, аласапыран заман сол дәуірде өмір сүрген адамдардың

санасына ықпал етпей қоймайтын еді. Ясауи де өз заманының бел баласы болды. Оның көзқарастарындағы эсхотологиялық сарын, яғни ақыр заманның таяп қалғандығын сезіну көңіл-күйлері, сол өзі өмір сүрген дәуірдің осындай кері құбылыстарының ықпалымен қалыптасса керек. Сонымен, Ясауи ілімі жоғарыда көрсетілген тарихи-объективті алғышарттармен дайындалды.

Ендігі кезекте Ясауидің сопылық ілімінің тікелей өзіне тоқталып, оның ішкі мәнін ашуға тырысып көрейік. Ауыз әдебиетінде және хикметтердің өзінде орын алған дәстүр бойынша Ахмет Ясауидің діни қызметі ол дүниеге келмей тұрып-ақ, алдын ала анықталған Алланың жазуы еді. Мұхаммед пайғамбар өзінің атақты миграж түнінде болашақ Ясауидің рухын көріп және оны өзінің рухани ізбасары деп тағайындап, өмірге келгеннен кейін түркілер арасында исламды уағыздауға бата берген.

Ясауидің сопылық іліміндегі маңызды ерекшеліктердің бірі оның ең алдымен шарифатқа негізделетіндігін байқаймыз. Сопылықтың кейбір әсіре шеткері мектептерінде шарифатқа менсінбеушілікпен қарау, оның маңызын төмендету үрдістері орын алатындықтан бұл ерекшелікті баса көрсеткіміз келеді. Бұл турасында «Хикметтерде»:

**Шарифатсыз тариқатқа кіргендердің
Шайтан келіп иманын алады екен...**

Сондай-ақ:

**Шарифат – дүр ғашықтар әфсанасы,
Болмаса асып туған нақ данасы, -
Басқаның тариқатқа жоқ таласы,
Бұл сырға ғаршы үстінде қандым міне» [4, 66]**

деген жолдар айғақтайды. Сонымен бірге, Ясауи бабамыздың бізге дейін жеткен келесі бір еңбегі - «Файрнама» рисаласында Ясауи бабамыз шарифаттың тариқатқа апаратын негізгі жол екендігін көрсете отырып, шарифаттың он шартын көрсетіп береді, бұл 1) Алланың Бірлігі мен Мұхамедтің елшілігін тану, осыған сену; 2) намаз; 3) ораза; 4) қажылық; 5) зекет; 6) жылы сөзді, кішіпейіл, қарапайым болу; 7) дінді пайғамбар жолына сай ұстау; 8) жақсылықты жаю; 9) жамандықты тыю; 10) білім-ғылым табу [8, 69]. Көпшілік мұсылмандар шарифаттың тек бес шартын басшылыққа алатындығы белгілі. Ясауидің шарифат шарттарын оңға жеткізуі, біріншіден, оның шарифат жөніндегі танымының кеңдігін көрсетсе, екіншіден оның көпшілік байқай бермейтін дүниелерге мән беріп, олардың адамның рухани тәрбиесіндегі маңыздылығын түсінуінен туындаса керек. Сонымен бірге бұл, Ясауи ілімінде ынтызарлық, ыждаһаттылық, яғни Алланы танудағы ерекше ықыластылық қасиеттерінің дәріптелетіндігінің де айғағы бола алады. Ясауидің пікірінше, шарифаттың талаптарын толық орындамайынша тариқатқа аяқ басуға болмайды:

**Әркім түссе тариқаттың жолына,
Әуелі қадамды шарифатқа қою керек,
Шарифаттың істерін ада қылып,
Одан кейін бұл дағуаны қылу керек**

Шарифаттан сүрінбей өткен жолшыларға, яғни дәруіштерге Ясауи тариқаттың 10 мақамын көрсетеді, Файрнамада жіктелген бұл мақамдар мыналар: 1) тәубаға келу; 2) пірге қол беру; 3) Алладан қорқу; 4) Үміт (Алланың рахымынан қол үзбеу); 5) Уәзипасын орындау (пірдің тапсырмалары); 6) Пірдің айтқандарын екі етпей орындау; 7) Пірдің рұхсатымен сөз сөйлеу; 8) Насихат тыңдау; 9) Дүниені санадан, ойдан шығарып, Аллаға көңілмен жақындау; 10) Дүниеден сақтанып, тек қана Аллаға берілу [8, 70]. Ясауидің сопылық ілімінің негіздерін түсіну осы он мақамды жіктеу арқылы іске асса керек. Айта кететін жағдай, Ясауи көрсетіп отырған сопылық жолдың талаптарында шарифат шарттарына қосылып отырған талаптар көп емес, мұндай талаптарға тек пірдің орнын анықтаумен байланысты мақамдарды ғана жатқызуға болады. Ал сонда тариқат жолының шарифаттан ерекшелігі неде дегенде, ол тек сол шарифат талаптарын көңілмен, ден қою арқылы, шын ықыласпен орындауды талап ету екендігін көреміз. Дәл осы мәселе, яғни ықыластылық, риясыздық Хикметтердің он бойында көрініс тауып отырады:

**Ей талапкер, ықылас керек, ғашық болсаң,
Жаннан кешіп, мехнат тартып садық болсаң,
Одан кейін Тәңірдің құзырына лайық болсаң,
Лайық болмай, Оның дидарын көре алмайсың!**

Ықылас – дін үшін жасаған істеріңнің барлығын мақтан үшін емес, риясыз Алла үшін жасау деген сөз. Әр істі жаныңдай сүйіп, сүйсініп істеуің керек. Бірақ, істеген жақсылығың, қызметің үшін адамдардан ештеңе дәметпеуің керек. Ықыласқа қарама-қарсы құбылыс – риякерлік. «Жақсы екен

десін, діндар екен десін» деп халыққа жағыну, олардың көзіне түсуден туған мақтанның ең төменгі дәрежесі. Риякерлік адам үшін ең үлкен қауіп. Өзін діндар десін деп, монтаны сопы болып жүрген, намазынан, оразасынан, тәспісінен, зікірінен, қылығынан, киімінен, әрекетінен діндар болып көрінген риякерлердің халі шынайы діндарлыққа жат. Мұндайларды Ясауи «жалған сопы» деп атап, оларды өз хикметтерінде ерекше сынға алады:

**Жаннан кешпей «Ху, Ху» деудің бәрі жалған,
Бұл арсыздан жөн сұрама жолда қалған.
Пір қызметін өтейміз, дәруішпіз дер,
Арам, мәкрүһ білмейді, дорбасын толтырып жейді
Көзінде жас жоқ, зікір алқасына кірер,
Сырты дәруіш, ақыреттен қорықпайды,
Істегені жаман іс, арамнан еш үрікпейді.
Рия тәспісі қолында, көзінде жас жоқ.**

Жалған шайх жарамсыз бірденелерді оқып алып, өзін халыққа шайхпын деп танытады. Шайхтықты күнкөріс көзіне айналдырады. Ясауи Фаһрнама еңбегінде жалған шайхтар жайлы: «Олар (жалған шайхтар) мүриттерінен дәме қылады... Егер мүриттері оған сый-сияпат бермесе «Мен де бизар, Алла да бизар», - деп айқайлап ұрысады», - деп сынға алса, ал«Хикметтерде» жалған шайхтардың нәпсіқұмарлығы одан да бетер масқараланады:

**Суфи болғансып, нәпсіңмен әр дем есікке қарайсың,
Сияпат алып келді ме деп келген кісіге қарайсың
Алланың лағнетін мойныға әр дем тағасың,
Суфи-сипат болдың, бірақ еш мұсылман болмадың.**

Сопылық жолда Ясауи әркез өзіне сақ болуды, нәпсінің құрған тұзағына түсіп қалмау үшін, әрдайым өзінің шынайы талап-тілектерінді екшеп отыруының қажеттігін түсіндіреді. Сопының басты мақсаты - Алламен қауышу болса, сопылық жолға түскендердің ең үлкен қауіпі осы негізгі мақсатынан адасу. Өйткені адамның нәпсісі әрдайым оны мақсатынан тайдыруға дайын тұрады. Жолға түскендердің халықтың мақтауына еріп, Хақтан ажырап қалу қауіпі бар. Осы құбылыс өзіндік сын – маламат түсінігінің негізі болып табылады. Маламат – адамның өзін төмен санауы, халықтың оны даттауы мен масқаралап әжуалауын қалауды білдіреді. Яғни, маламат адамның өзін басқалардан артық санап, менмендікке салынып кетпеуін қадағалауының негізгі тәсілі. Діндарлығымен өз-өзіне мақтанып, менмендікке салыну өте қауіпті нәрсе, сондықтан да Ясауи ең алдымен өзін осындай қауіптен сақтандырады:

**Құл Қожа Ахмет жамандардың жаманы Сен,
Барша бидай, ел тұтпайтын сабаны Сен.
Жолдан азған құнаһарлардың наданы Сен,
Келіңіздер закир құлдар зікір айтайық.**

Маламат өте қиын іс, бірақ сопылардың жолындағы бұл кедергіні Аллаға деген шексіз махаббат арқылы жеңуге болады:

**Шын көңілмен тағат қыл, Алла білсін,
Халық ішінде бейшара бол, әлем күлсін.
Топырақ сипат, қор көрін, нәпсің өлсін,
Жәрдем етсең, нәпсімді жеңіп, жыласам мен.**

Ясауидің сопылық ілімі өз кезінде «Хал ілімі» деп те аталған екен. Мұның мағынасы адамның жан-дүниесінің, рухының кіршіксіз, таза, Аллаға деген ерекше махаббатқа толы халіне жеткізетін ілім дегенді білдірсе керек. Бабамыздың өз ілімін осылай атағаны оның ең мықты шәкірттерінің бірі Сүлеймен Бақырғанидың (Хакім ата) өз ұстазына арнаған мына арнауынан көрінеді:

**Басса таулар шегінген,
Бақса Қағба көрінген.
Хал ілімі берілген
Шайхым Ахмет Ясауи.
Асыл еді нәсілі,
Білмес адам пасығы,
Хақтың ғана ғашығы
Шайхым Ахмет Ясауи.**

Заманында кеңінен қанат жайған Ясауидің «хал ілімінің шарапатынан елімізде түрме, жетімдер үйі, қарттар үйі, маскүнемдік, нашақорлық, зинақорлық секілді және басқа азғындық атаулының ешбірі болмаған [9, 88]. Ясауи сопылығының негізінде жатқан осы хал ілімін ұстану арқылы, әрбір жеке адам бақытқа жетіп, әлемде «қой үстінде бозторғай жұмыртқалайтын» жұмақ заман орнайды деген үмітпен өмір сүреді әрбір түркі текті мұсылман. Ең бастысы, түркі текті халықтар үшін нәпсінің әр түрлі азғыруларымен күрестің бұдан озық тәсілі әзірге ойлап табыла қоймағандығын мойындауымыз керек.

Ясауи өз шығармасында «түрік тілінде жаратқанға деген сүйіспеншілікті, мойынсұнушылық пен сопылықты уағыздады» [1, 485]. Қожа Ахмет Ясауи қалыптастырған сопылық жол, араб-парсылардың ықпалымен ұмыт бола бастаған дәстүрлі түркі мәдениетін қайтадан қалпына келтіруге мүмкіндік берді. Ең бастысы ол дін ілімін түркі тілінде сөйлетті. Оған Ясауи хикметтеріндегі мына жолдар дәлел бола алады:

**«Қоштамайды ғалымдар біздің айтқан түркіні.
Білгендерден есіткіл, ашар көңіл мүлкінің,
Аят, хадис мағнасы түркі болса муафиқ (жақсы),
Мағынасына жеткендер жерге қояр бөрігін»**

Дін тілі түркіше сөйлеген соң, жалпы ғылым, білім, әдебиет, мәдениет тілі қайтадан түркілене бастады. Кезінде шариғат жолы аясына сыймай қолданыстан шығарылған түркілердің әдет-ғұрып, салт-дәстүрі тариқат жолы үкімімен қайта қолданысқа енді. Осы кезден бастап түркі халықтарында тариқат жолы үстемдік ете бастады. Қазіргі қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-дәстүрінің негіздері осы Ясауи жолының тарих сахнасына шығуымен қалыптасты десек артық айтпаймыз [5, 35-36].

Ясауидің сопылық ілімінің халық арасында таралуы ол қалыптастырған тариқат арқылы іске асырылды. Жалпы, мұсылман әлемінде ең алғаш қалыптасқан үш тариқаттың бірі Ясауи тариқаты болғандығы белгілі. «Нағыз мағынадағы тариқаттар, яғни теккесі, завиясы бар, шейхтер мен мүриттер арасында қалыптасқан қарым-қатынастары бар тариқаттар хижраның VI-VII ғғ. (б.ж.с. XII-XIII ғғ) пайда болды. Бағдатта Абдулкадыр Гейлани, Басрада Ахмад Рифаи, Түркістанда Ахмад Ясауи алғашқы тариқаттардың негізін қалаушылар болды» [10, 206].

Кез келген сопылық тариқаттың, соның ішінде Орталық Азия тариқаттарының басты ерекшелігі зікір болып табылады. Зікір – Алланың көркем есімдерін еске алу, алайда жай ғана еске алу емес, Алланың көркем сипаттарын жүреппен қабылдап, түсініп, Аллаға деген сүйіспеншілік арқылы жүректі ояту, тазалауды іске асырудың тәсілі. Ясауида зікірдің «жахрийа», яғни жария түрі қолданылды. Жахрийа атауы «зікір-и-арра» атауымен қатар тариқаттың негізгі атауына айналды, яғни ясауи атауымен бірге қолданылып, керек болса, оны бірте-бірте ығыстырып та шығарды. XVIII-XIX ғғ. межесінде Орта Азиядағы сопылық тариқаттар қолданылатын зікір түріне қарай хафийа (хафи, яғни «үнсіз», «жасырын») және жахрийа («жария», «жауысты») деп атала бастайды. Жария зікір тек ясауи тариқатына ғана тән құбылыс деп көрсетуге болмайды, ол Орталық Азиядағы басқа да бірқатар тариқаттарда кездеседі, алайда жария зікірге жататын ара зікірі ясауи тариқатында қалыптасқан зікір түрі екендігі даусыз. Бұны Қ.А.Ясауидің хикметтерінен де байқаймыз. Ясауидің ізбасарлары ғасырлар бойы бұл зікір түрін дамытып, одан өзіндік бір түркі халықтарына ортақ өнер түрі өсіп шықты деуге болады. Зерттеуші Б.Бабаджанов кеңес дәуіріндегі Өзбекстандағы сопылық іздерін зерттей отырып, Наурыз мерекесі кезінде жергілікті халық арасында 12-15 адамнан тұратын топтың әулиелердің мазары басында жиналып, зікір салумен айналысып отырғандығы жайында айтады. Ол, сондай-ақ зікіршілердің сопы-әулиелер туралы төрт жолдан тұратын өлең шумақтарын дауыстап, әнге қосып айтатындығын (мысалы, «Мансур нололоры», яғни «Мансұр зары» өлеңін), және рәсімге қатысушылардың бірқатары экстаз жағдайына дейін жетіп отырғанын көрсетеді. Алайда рәсімге қатысқан бір кісіден сұрағанда, ол сопылық жөнінде ештеңе білмейтін болып шыққан [11]. Бұдан түсінетініміз сопылық дәстүрлер, соның ішінде жария зікір халықтың діліне терең сіңіп, оның рухани болмысына, дәстүріне айналып кеткендігі.

Ара зікірінің ерекшелігі барынша көнелігі және ерекше дыбыстық әсерлілігі, яғни тамақты ғырылдатып, қырнап айту, экстаздық би және бірқатар басқа да ерекшеліктері болды. Түрік ғалымы Ф.Көпрулу ара зікірінің шығуын көшпелі түркі-монғол тайпаларындағы шамандық дәстүрлермен байланыстыратын тезис ұсынды [12, 24]. Бұл идеяны кеңес этнографтары мен шығыстанушылары (В.А.Гордлевский, О.А.Сухарева, А.К.Боровков және т.б.), сондай-ақ батысеуропалық зерттеушілер (Ирен Меликов және т.б.) де қолдайды.

Ясауи тарикатының басқа сопылық тарикаттардан екінші бір ерекшелігі – Ясауидің мәжілістерінде, алқа зікірлерінде әйелдер мен ер адамдардың бірге отырғандығы. Кезінде бұған қарсы болған басқа аймақтардың тарикаттары әулие әрі ғұлама Баба Машынды осы өрескел әдетке діни тұрғыдан тиым салу үшін Түркістанға аттандырған екен. Бұл жөнінде ақын Жүсіп Бейзауидің екі шумақ өлеңі сақталған:

**«Есігіпті Баба Мачин сол заманда
Ахмет деген шайх шықты деп Түркістанда.
Бірге сұхбат қылады екен қыз бен еркек,
Деп тиым салуға Түркістанға келді достар.**

**Келді де көреді сол машайықты,
Сенбісің ей шайх аздырушы адамдарды.
Ия азғын да, адасқан да менмін, білгін,
Деп, Әзірет оған жауап берді достар» [8, 34]**

Баба Машын өз күші мен біліміне, кереметіне сеніп Ахмет Ясауидің алдына шығып, оған үгіт-насихат бере бастайды. Хикаяның аяғында Баба Машын жағдайды егжей-тегжей түсініп, кейіннен өз қылығының ағаттығын мойындайды. Баба Машын Ахмет Ясауиге қол беріп, оның шәкірті болады, яғни тарикатына кіреді және осыдан кейін оның сопылық жолдағы кемелдігі арта түседі [9, 34]. Ясауи тарикатындағы әйелдерге қатысты осындай кең көзқарастың шығу төркініне келсек, мұны тек түркілік дәстүрлермен ғана түсіндіре салуға болмайды. Әйелдің қоғамдағы орнын өз дәрежесінде түсіну ислам дінінің негізінде жатқанын көрсетуіміз керек. Бұған Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың көптеген хадистері айғақ бола алады. Алайда әйелді қолдан келгенше төмендетуді дәстүрге айналдырған араб, иран қоғамдарында исламның бұл ұстанымы өзіне жол сала алмай, бірте-бірте ұмыт қалдырылған болатын. Дәл осы, мұсылмандықтың өзегінде жатқан ақиқатты, Қ.А. Ясауи және оның жолын ұстанушылар қалпына келтірді. Бұған әрине, көшпелі түркі қоғамындағы әйел еркіндігі үрдістері де өз ықпалын тигізді. Жалпы, ислам көшпелі түркілерге тән барлық оң қасиеттердің одан әрі дамуына және оны бекітуге ықпал еткен зор фактор болды. Ясауи сопыларының күш-жігерімен түркілер арасында орныққан осы дәстүр қазақ халқы арасында әлі күнге жалғасын тауып отыруы Ясауи жолының халықтың рухани болмысындағы орны жөнінен хабар берсе керек.

Ясауи жолының өзіндік елеулі ерекшеліктерінің қатарына тарикат шайқыларының, ең алдымен Қожа Ахмет Ясауидің өзінің негізгі міндеті ретінде «жеке басының құтылуын» ғана емес (ортодоксалды дінде «жеке басының құтылуы» түсінігі жеке адамның тозақтан құтылуы, жұмаққа түсуі мағынасында қолданылса, сопылықта рухани жетілу практикасы арқылы Алланы тану, Алламен қауышуды білдіреді – Е.Қ.), қоғамның жетілуін, халықтың тәрбиесін қоюы деп көрсетуге болады. Бұған тарикат дәруіштерінің қызметіне талдау жасау арқылы көз жеткіземіз. Әзірет Сұлтанның көзі тірісінде оның шәкірттері қатарында 12 мың сұлтан мен 99 мың жай халықтың болғаны белгілі. Ясауи өз шәкірттерін түркі дүниесінің бар тарапына аттандырады. Өзінің немересі Ахмет сопыны Шығысқа, Қаялық қаласына, хакім Ата Сүлеймен Бақырғаниды Үргенішке, Сопы Мұхаммед Данышманд Зарнаукиды Отырар қаласына аттандырған [6, 46]. Ясауи сопылары түркі дүниесінің барлық тараптарында халықты сопылыққа баулыды, исламның шынайы мәйегінен сусындатты. Олардың миссионерлік қызметіне табыс әкелген басты жағдай жергілікті халықтың мәдени мұрасын, дүниетанымын, қабылдау ерекшеліктерін ескеріп отырғандығы болатын. Жергілікті халықты исламдандырудың Ясауи ұсынған формасы түркі халықтарының ұлттық мәдениетінің жойылуына емес, керісінше, оның одан әрі гүлденіп, дамуына ықпал етті. Мамандардың көрсетуі бойынша сопылық дәстүр қазақ халқының фольклорына, музыка, би, сәулет өнерінің дамуына, сондай-ақ бай да түпнұсқа мәдениетіміздің басқа да салаларына зор ықпал етті [13, 17]. Яғни, ясауи сопылығы түркі халықтарының ежелден қалыптасқан ізгі қасиеттерінің одан әрі ашылуына, жетілуіне ықпал етті.

Түркілердің исламды формалды емес, оның өзегін қабылдауының, яғни исламды иман деп түсінуінің негізінде осы ясауи дәстүрі жатса керек. Ал ясауи дәстүрінің негізінде түркілік рухани дәстүрлер жатыр. Қожа Ахмет Ясауидің сопылық көзқарастарының қалыптасуына араб және парсы елдерінде тараған классикалық сопылық дәстүрлер жүйесінің әсерін жоққа шығаруға болмайды. Сонымен бірге, сопылықпен қатар оның дүниетанымда ежелгі түркі тайпаларының әлемді түсіну, болмысты тану талпыныстары да синтезделген. Олай болмаған жағдайда Ясауи хикметтерінің

халықтың ділінен тиісті орын алуы да мүмкін емес еді. Ясауи және оның шәкірттері түркілердің озық дәстүрлерін исламның мәйегімен сусындатып, оны одан әрі жетілдіре отырып, халыққа қайтарып берді. Сондықтан да ислам (сопылық) халықтың рухани болмысынан ажырағысыз, бір бүтінге айналды. Ясауи тариқаты қызметінің қысқа болуының бір себебі де осында жатса керек, өйткені тек жалған сопылар ғана өз қызметінің өміршең болуына мүдделі, өйткені олардың мақсаты халықты тәрбиелеу емес, неғұрлым көбірек пайда табу ғана.

Сонымен, Қожа Ахмет Ясауидің түркілер арасында исламды таратушы, адамгершілікті уағыздаушы ретіндегі қызметін асыра бағалау мүмкін емес. Ислам енді ғана тамыр жібере бастаған түркі тайпалары Ясауиді өздерінің рухани басшысы ретінде мойындап, оны ерекше құрметпен «ата» деп атап кетті. Қожа Ахмет бабамыз өз тариқатын қалыптастырып, шәкірт тәрбиелеумен айналысқан Ясы қаласы далаға мұсылмандық пен жаңа өркениетті таратушы басты рухани-мәдени орталыққа айналды. Кейінірек Түркістан атауын алған Ясы қаласы түркілердің тек саяси орталығы ғана емес, басты рухани орталығы ретінде «екінші Мекке» деп аталып кетті. Ясауидің сопылық жолының тарихи маңызы түркі халықтарының, соның ішінде ең алдымен ясауи дәстүрлерін берік ұстанған қазақ халқының рухани болмысының қалыптасып, дамуында аса зор рөл атқаруы болып табылады.

1 Қожа Ахмет Ясауи. *Диуани хикмет (Ақыл кітабы) / Ред. М.Жармұхамедұлы және басқалар. – Алматы, 1993.*

2 Қожа Ахмет Ясауи. *Хикмет жинақ. – Алматы, 1998.*

3 Абуов А.П. *Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясауи. – Алматы: Институт философии МН-АН РК, 1997. – 196 с.*

4 Ахметбек А. *Қожа Ахмет Ясауи. – Алматы: «Санат», 1998. – 112 б.*

5 Жандарбек З. *Ясауи жолы және қазақ қоғамы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: «Ел-шежіре», 2006. – 256 б.*

6 Муминов Ә. *Ясауи бастаулары // Ясауи тағлымы. – Түркістан: Мұра, 1996. – 22-30 бб.*

7 Дастанов О. *Әзірет Сұлтан. -Алматы: Б.ж., 1993.-157 б.*

8 Намық Кемал Зейбек. *Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер. – Анкара: «Бойут-Таң», 2003. – 255 б.*

9 Жүнісбаев Ұ. *Ладуни ғылым // Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері. Халықаралық конференция. 29 қыркүйек – 1 қазан 2008 ж. Түркістан қаласы. – Алматы, 2008.*

10 Бабаджанов Б. *Возрождение деятельности суфийских групп в Узбекистане. - Ташкент, 1998.*

11 Джумаев А. *Зикр в теории и практике Яссауи и яссауийя // Тамыр. -2001. № 2.*

12 Жандарбек З. *Ясауи жолы және қазақ тарихы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: «Ел-шежіре», 2006. – 256 б.*

13 *Собрание фетв по обоснованию зикра джахр и сама'. Введение, подготовка оригинального текста, приложения и указатели Б.М. Бабаджанова, С.А. Мухаммадаминова. // Отв.ред. А.К. Муминов. – Алматы, Ташкент: «Дайк-Пресс», 2008. – 284 с.*

Резюме

Историческая особенности учения Ходжа Ахмета Ясауи

В данной статье рассматриваются особенности суфийского учения Ходжа Ахмета Ясауи - основоположника тюркской школы суфизма. Автор рассматривает учение Ясауи как один из основных источников формирования духовности тюркских народов. В статье всесторонне рассматриваются объективные исторические условия становления суфийского учения Ясауи, то есть объективные предпосылки формирования этого явления. По мнению автора именно противоречивые обстоятельства, имевшие место в рассматриваемый период в мусульманских странах повлияли на формирование суфизма, и суфийское мировоззрение Ясауи вызревало в борьбе с этими отрицательными явлениями в общественной жизни. На формирование учения Ясауи также большое влияние оказало традиционное мировоззрение тюркских народов. Такие выводы автор делает на основе анализа источников и историографического материала.

Ключевые слова: ислам, тюрки, Ясауи, суфизм, тариқат.

Summary

Kartabaeva E.T.

Yasawi about knowledge of the preconditions history

This article discusses the features of the Sufi teachings of Khoja Ahmed Yasawi - the founder of the Turkish school of Sufism. The author examines the doctrine of Yasawi as one of the main sources of the spirituality of the Turkic peoples. The author comprehensively considers the objective historical conditions for the emergence of the Sufi teachings Yasawi, there are objective prerequisites for the formation of this phenomenon. According to the author it is contradictory circumstances that have taken place in the period are risen in Muslim countries influenced the formation of Sufism and Sufi outlook Yasawi matured in the fight against these negative phenomena in society. The formation of the teaching Yasawi also very influenced by the traditional world of the Turkic peoples. The author made conclusions based on the the analysis of the sources and historiographical material.

Key words: Islam, Turks, Jsau, Sufism, Tariqa.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

ӘОЖ47.58

Г.Ахылбекова – М. Өуезов атындағы ОҚМУ 2 курс магистранты.,
Шымкент қ.Е-mail:aisha_sh@mail.ru

«МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ МӘНІ

Мақалада «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша елімізде қол жеткізген мәдени мұралардың патриоттық тәрбие берудегі мәні сипатталған.

Тәуелсіз еліміздің тұңғыш Президентінің нұсқауымен жасалып отырған аталмыш «Мәдени мұра» ескінің жаңаруына байланысты көптеген көкейтесті мәселелерді толық қамтыды.

Отаншылдық сезімге рух беру мәдениет ескерткіштері, рухани құндылықтарды білу арқылы жүзеге асатыны белгілі. Қазақ халқының әлемдік өркениетте орны бар, ал біздің ұлттық тұтастануымыз үшін табан тірейтін тұғырларымыз ұлттық тарихымызды жаңа өркениеттік көзқараспен, терең біліктілікпен жан-жақты көрсету арқылы патриоттық тәрбие беруге ықпал етеді.

Түйін сөздер:мәдени мұра, бағдарлама, ескерткіштер, патриотизм, тәрбие.

2004-2006 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» Бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің «2004 жылға арналған ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары» Қазақстан халқына Жолдауына сәйкес әзірленген болатын.

Осы бағдарлама еліміздің мәдени мұрасын зерделеу, қорғау, пайдалану және насихаттаумен, тарихи-мәдени дәстүрлерді сабақтастықпен дамыту және қайта түлетуге байланыста негізгі аспектілерді қамтиды, тарих және мәдениет ескерткіштерін жаңғырту, консервациялау және музейге айналдыру шараларын, жобалау, ғылыми-зерттеу, жаңғыртушы ұйымдардың, мұражай, мұрағат, кітапханалар мен өзге де мәдениет мекемелерінің ғылыми-зерттеушілік, материалды-техникалық, нормативтік құқықтық негізінкүшейту және дамытуды қарастырды.

Бағдарламаның мақсаты:ұлттық мәдениет үшін зор маңызы бар маңызды тарихи-мәдени, сәулет, ескерткіштерін, яғни Абат-Байтақ, Айша Бибі кесенелері, Қараман ата, Шопан ата мазарлары, Ақыртас, Баба ата сарайлы кешендерін ғылыми-зерттеу және қайта қалпына келтіру, Қойлық, Есік, Сарайшық, Берел және т.б. ортағасырлық қалашықтары, қорғандары мен тұрақтарының археологиялық қазбасын жүзеге асыру;

зор мәдени мұраны, соның ішінде қазіргі заманғы ұлттық мәдениет, ауыз әдебиеті, дәстүрлер және әдеттерді зерттеудің біртұтас жүйесін жасау: оған Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, М.Дулати, Қ.Жалайыридың еңбектері кіреді, «Кодекс Куманикус», «Қорқыт ата кітабы», «Оғыз-наме», «Бабыр нама» секілді сирек кездесетін көне басылымдар мен кітап қолжазбаларының көшірмесін табу және сатып алу, «Қазақстанның ортағасырлық қалалары», «Қазақстанның археологиясы» кітаптар сериясын шығару, Геродоттың, Птоломейдің еңбектерін, Қазақстанның ежелгі дәуірінен қазіргі күнге дейінгі тарихы жөнінде аса маңызды араб, парсы, моңғол және орыс деректерін басып шығару;

қазақ әдебиеті мен жазуының көп ғасырлық тарихын жинақтау және «Бабалар сөзі», «Қазақстан тарихы жөніндегі жаба деректер», «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Қазақ зиялыларының хаттары» атты кітаптар сериясынан тұратын іргелі басылымдарды шығару;

мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің озық жетістіктері негізінде толық құнды гуманитарлық білім қорын, сол сияқты Еуропа, Америка, Африка және Азия елдерінің озық әдеби шығармашылығы мен философиясын қосатын «Әлемдік әдебиет кітапханасы» мен «Әлемдік философия мұрасы» сериясын жасау.

Бұл мақсатқа негізінен академиялық ұтқырлықпен ғалымдардың, мемлекет қайраткерлерінің арқасында қол жеткізілгені белгілі.

Ежелгі заманнан өмір сүріп келе жатқан түркі тайпалары негізінде қалыптасқан іргелі халықтардың бірі қазақтар, ғасырлар бойында жазба мәдениеті болмаса да, ауызша әдіспен өзіне тән бай

рухани мұра жасай білді. Ал жазба әдебиет пайда болғаннан кейін бұл мұра өте үлкен қарқынмен дами отырып, әр қилы ерекшеліктерге толы күрделі тарихи жолдардан өтті.

Біртұтас көзқарас, дүниені жан-жақты танып білу, оның заңдылықтарын, таным үрдісін, әлеуметтік мәселелерді дұрыс түсіну, ойлау түрлерінің жүйесін анықтау – ол соңғы ғасырлардың үлесіне тиеді. Дегенмен, халықтың жыраулық, ақындық шығармашылығына қоршап тұрған табиғат пен әлеуметтік орта туралы ойлаудың біршама жиынтығы болды. Негізінен кездейсоқтық, жүйесіздік сипатына қарамастан онда адамдардың бай практикалық өмірін, халық даналығын көрсететін философиялық мән бар еді. Ойлау тәсілі ерекше, шығармашылық жолы мен шығармалардың сақталуы ауыз мәдениетіне сай, оны есінде сақтау және ұрпақтан-ұрпаққа өзгертпей, жоғалтпай, «ұрламай» жеткізу – бұл философия тарихындағы ғажап құбылыс.

Әр жаңа ұрпақ өмірге аяқ баса отырып, тарихты қайта бастамайды, керісінше, аға ұрпақтың ісін одан әрі жалғастырады. Демек, адамдардың әрекеті олардың санасы мен еркіне тәуелсіз нақты бір жағдайда объективті шарттылықта болады. Мұндай шартқа, біріншіден, материалдық-техникалық жиынтық жатады: еңбек құралдары, түрлі заттар, қоғамдық өндірістегі біліктілік, нақты дәстүрлер, салт-сана, наным-сенімдер, қоғамдық қатынастардың қалыптасқан жүйесі, қандай да бір әлеуметтік институттар, билік формалары, т.б., яғни өндіріс пен қоғамдық қатынастың нақты даму деңгейі [1, 59 б.].

Алайда әр жаңа ұрпақ аға ұрпақтың жасағанын қайталай бермейді, ол өзінің жеке сұраныстары мен мүддесін, жеке мақсаттарын жүзеге асырады.

Ұлттық сананың өсуі, мәдениеттің қайта өрлеуі 25 ғасырлық тарихы бар халықтың рухани бастауларға көңіл аударуын туындатуы заңды еді. Қазақтың ата-тегінің арғы философиясынан бастап дінге сенімінде, тәңірге табынушылығында және сақтар, ғұндар, үйсіндер мифологиясында алдыңғы орынға философиялық дүниетанымдық мәселе отырықшы тайпалардың тіршілік бағыттарының, жолдарының ара қатысы шығады. Бұл көне түрік жазу мәдениетінің дүниеге келуімен белгілі.

Ашина (көк бөрі) ұрпақтары VI ғасыр хандықтың басқару жүйесін құқықтық негізде құрды. Өкілетті билік пен заң шығару ісі ақсақалдар алқасының (кейінгі қазақ хандығында – билер алқасы мен хан кеңесі) құзырында болды. Ал хан жарлығы атқарушылық міндеті үлкенді-кішілі лауазымдар иесіне жүктелді. Бұл мансаптар мұрагерлік жолмен хандық билік, әскери демократия арқылы жүзеге асырылған. Халықтық құқықтық санасының әрі мемлекеттік басқару жүйесінің арқауы кең ауқымды жеті баптан тұратын, Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деген атқа ие болған ел заңы.

VIII ғасыр басында жазылған атылмыш жәдігерліктер типі XIX-XV ғасырларға дейін жеткен. Мұндай жәдігерліктер қатарына «Қорқыт Ата» кітабы мен «Оғызнаманы» да жатқызуға болады. Олардың өзара желілері, баяндау үлгілері, дүниетанымдық арқаулары өте ұқсас.

Бұл аталмыш жәдігерліктердің барлығының да мазмұнын тәңіршілдік көктей өтеді, ол олардың дүниетанымдық өзегі ретінде көрінеді. Мысалы: көне түрлердің космогониялық түсінігін мына сөздерден бағамдауға болады: «Жоғарыда Көк тәңірі, төменде Қара жер жаралған екі арасында кісі оғлы жаралған екен». Олардың үстінен қарайтын «Тәңіріден болған», яғни қоғамдық үстемдікке ие болғандар Бумын, Істемі, Білге қағандар еді. Аспанның, жердің, тау-ойпатының кереғар ұғымдар, диалектикалық қарама-қарсылықтардың бірлігі екендігін көне түріктер үстірт болса да пайымдай алды ма? Әрине, оның үстіне тәңіршілдік, анимизм мен тотемдік көзқарастар үстем болды. Сонысына қарамай Аспан (Көк тәңірі) мен Қара жер (Жер-ана) аралығындағы ғұмыр кешкен адамзаттың екі топқа бөлінуі де адамдардың қарама-қарсы екі жаратушының қайсысына «жақын» екендігі туралы эпсаналармен тығыз байланысты болғандығын көруге болады. Тәңіршілдік көзқарастың танымдық тірегі - тәңірінің жасампаздық құдіретіне деген халықтық сенім [5, 12 б.]. Түркілердің танымдық қабілеті, жеңіске жетуі табғачқа (қарақытай) бағынғаны үшін жазалануы да тәңірінің мейіріміне немесе қаһарына ұшырағандықтың жемісі. Көрнекілік үшін мысал келтіретін болса, дана қарт Тоныкөк өзінің біліктілігін тәңірдің сыйы ретінде қабылдайды, ол білімді табғач елінде алған. Әрине, өзінің табиғи қабілетінің арқасында. Өзінің даналығын дәріптеу мақсатында қайталанып отыратын «қағаны алып екен, ақылшысы дана екен» деген сөз тіркесін жауларының аузына салып отыратындығы Тоныкөктің мақтаныш сезімінің айғағы болса керек.

«Мәдени мұра» – сан ғасырлардың сүзгісінен өтіп, осы күнге жеткен ұлттық мәдениет руханиятын жаңғыртуға арналған бағдарлама. «Мәдени мұра» не үшін қажет? Ол жаһандануға жұтылып кетпей, дәстүрлі мәдениетіміздің қуаттылығын сақтау үшін қажет, олай ете алмасақ ол аутсайдер мәдениетке айналады, оның өзінде сенімсіздік, шарасыздық, үрей туады.

Қазіргі кезде көптеген ғылыми және адами мәселелерге түбегейлі жаңаша қарауға мүмкіндіктер туды. Қоғамның рухани өміріндегі құндылықтардың өзіндік келбеті мен сипаты өзгеріп, бұл құбылысты қоғамдық тарихи үрдістегі әр түрлі көріністер, көрнекті тұлғалардың іс-әрекеттерімен байланыстыра отырып және «Мәдени мұра» ескерткіштерін, жазбаларын терең түсіндіру мүмкін емес.

«Мәдени мұраның» құндылығы – қазақтың ел-жұрт және индивид, халық және ұлт, мемлекет және қоғам ретінде, яғни тұтас тарихи тұлға ретінде тану және таныту. Ғалым Ж. Молдабеков осы проблемаларды кешенді, тұтас, жан-жақты шұғылданатын білімдер жиынтығын қазақтану деп атап, осы ойды насихаттап жүр [2]. Қазақтану әлеуметтік-гуманитарлық білімдердің тұтас методологиясы және идеологиясы ретінде «Мәдени мұраны» насихаттауға, оның идеялық желісі мен танымдық құндылығын ашуға ерекше рөл атқаратынын, қосымша бағдарлама ашатынын айтқан.

Қазақтану – атамекенінде туып-өскен азаматтың, өз елін сүйетін патриоттың кәметті жады және ар-намысы.

Тәуелсіз еліміздің тұңғыш Президентінің нұсқауымен жасалып отырған аталмыш «Мәдени мұра» ескінің жаңаруына байланысты көптеген көкейтесті мәселелерді толық қамтыды десек қателеспейміз. Бұндай ерекше бағдарламалардың дәл осы тұста, яғни дербестігімізге он бес жыл толған соң жариялану себебі неде? Осы сауал төңірегінен көп жайтты аңғаруға болады. Бұл еліміздің өз аузына өз қолы жетіп, әлемдік өркениетке деген ұмтылыстарының алғышарттары.

Тәуелсіз Қазақстанға келер болсақ, ғасырлар бойы мемлекеттілігіміздің, мәдениеттілігіміздің, тіл мен дәстүріміздің тарихқа кеткен есесін қайтару барысында архаистік көріністер де бой көрсетіп жатады. Қазіргі техногендік өркениетте көшпелі қоғамға тән қасиеттер тәрбиелік-жадылық мәнге ие болып, өзге құндылықтарға жол беруі тиіс.

XX ғасырдың ішінде Батыс-Шығыс қарым-қатынасында үлкен өзгерістер болды, Батыстың өзі күрделі эволюция үстінде еді. Батыс Шығыс руханиятының даналығын тани бастады, ғалымдары буддизм, үнді философиясын зерттеп, Батыс суфизмді өзіне ашты. Өз философиясын байытты. К. Юнг, т.б. дүниеге көзқарас батыс рационализмінен терең болу керек екенін мойындады және материализм, дінсіздік, техноцизмді, беймәдени «демократиялық» болмыстың («көпшілік мәдениеті») зиянын өздері өздеріне әшкереледі[2]. Әрине, ойшылдардың бұл тұжырымдары нақты саясатқа әзірге шейін үлкен әсер ете алмай отыр. Дінді, этиканы мойындау, әлемдік интеграцияны рухани жағынан толықтырып, шынайы «жүректер интеграциясына» айналдыру, әр бір ұлттық қайталанбас келбетін сыйлау, «жанын» түсінуге тырысу, сол арқылы шынайы бауырмалдыққа жету – міне Батыс пен Шығыс ойшылдарының, жалпы прогрессивтік ниеттегі адамдардың келген қорытындысы. Қандай халық болмасын, жалпы бүкіл адамзат ендігі жерде этикаға, руханиятқа бет бұрмаса, адамды түземесе – жер бетіне үлкен қасірет жақын екені енді анық сезіледі[4].

Жаһандандудың бірегейлендіру тенденциясы ұлттық ерекшеліктерге тиімді емес. Мәдени жаһандану қауіпті. Сондықтан «Мәдени мұра» бағдарламасы осыған жол бермеуде үлкен роль атқарды деп санаймыз.

Қазіргі таңда мәдениеттің ұлттық даму шеңберінен шығып әлемдік өркениеттік үрдістерді қозғап отырғанына өзіміз куәгерміз. Алайда аталмыш жаһандық мәселелер ұлттық мәдениеттің өзіндік болмыстық ерекшелігіне нұсқан келтірмеуі керек. Жаһандану қалыптасқан айырмашылықтарды ысырғанымен адамзатты біріктіреді ендеше осы тұста адамзат үшін ең қажеттісі біртұтастылық.

Қазіргі өркениет өзінің даму жолында сыни кезенді өткеріп отыр. Осы күрделі кезең Қазақстанда айналып өтпейтіні сөзсіз. Ендеше, өзінің дара жолымен дамып келген ұлттық мәдениетіміз осы жолдан адаспай, өзіндік қасиетін сақтай отырып әлемдік өркениет кешенінен құр қалмауы тиіс. Бұл орайда ендігі алдымызда тұрған міндеттердің бірі халқымыздың ежелгі тарихи, мәдени және рухани әлемінің терең тамырларын анықтап, оларды қопара зерттеп, философиялық тұрғыдан біртұтас жүйеленген ұлттық тарихымызды жасап жатқанымыз белгілі. Қазақ халқының әлемдік өркениетке «мен дегізгерлік өзіндік болмысымен» енуіне мүмкіндік беретін, ілгері дамуымызға тұғыр болатын ұлттық санамыздың ұстанымды ерекшеліктерін саралап, бұл «ғасырлар тұңғығымен тамырласып жатқан» ұстанымды ерекшеліктер, яғни біздің ұлттық тұтастануымыз үшін табан тірейтін тұғырларымыз ұлттық тарихымызды жаңа өркениеттік көзқараспен, терең біліктілікпен жан-жақты көрсетуіміз патриоттық сезімді рухтандыратыны сөзсіз.

Қорыта атқанда, «Мәдени мұра» бағдарламасы мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің озық жетістіктері негізінде толық құнды гуманитарлық білім қорын жасау республика қауымдастығын әлемдік ғылыми және гуманитарлық ойдың озық үлгілерімен

қауыштырды, Қазақстанда осы саладағы ғылыми еңбектерін жазуда басты бағдар болды, сондай-ақ, халықтың жазба ескерткіштерге қол жеткізілуін қамтамасыз етіп, халықтың рухани өмірін байытты, жастарға патриоттық тәрбие беруде үлкен септігін тигізді.

1 Бейсенов Қ.Ж. *Қазақ топырағында қалыптасқан зақимиятты ой кешу үрдістері.* – Алматы, 1994.

2 Алтаев Ж. *Философия және мәдениеттану: оқу құралы – 2-ші басылымы.* – Алматы, 2001.

3 Нұрпейіс К. «Ұлттық рух» // *Ақиқат.* 2000.-№ 10. - 3-9 б.

4 XXI ғ. *Ұлттық философияның көкжиегі көріне ме?* // *Ақиқат.*-1998.-№11.- 12-20 бб.

5 Өмірәлиев Қ. *VIII – XII ғ. Көне түрік әдеби ескерткіштері – А.: 1985*

Резюме

Сущность программы «культурное наследие» в патриотическом воспитании
Ахылбекова Гаухар - Магистрант 2 курса ЮКГУ им. М. Ауезова. Республика Казахстан,
г. Шымкент. E-mail: aisha_sh@mail.ru

В статье на основе программы «Культурное наследие» характеризуется значение культурных наследии в патриотическом воспитании.

Программа «Культурное наследие» была сделана по указанию первого Президента независимого Казахстана и полностью охватила актуальные проблемы историю культуры и оказало влияние возрождению национальной духовной культуры.

В патриотическом воспитании особую роль играют памятники культуры, духовные ценности. Казахский народ имеет особое место в мировой цивилизации, поэтому на основе цивилизационного подхода нам необходимо всесторонне показать историю культуры нашего народа, которое имеет большое значение в патриотическом воспитании.

Ключевые слова: культурное наследие, программа, памятники, патриотизм, воспитание.

Summary

Essense of the programme «cultural heritage» in patriotic education
Akhylbekova Gaukhar - Master degree of the SKSU named by M. Auezov. Republic of Kazakhstan, Shymkent town.
E-mail: aisha_sh@mail.ru

In this article on the basis of the programmer of «Cultural Heritage» is characterized essence of cultural heritage in patriotic education.

Programmer «Cultural Heritage» instruction by the first President of independent Kazakhstan and completely enclose actual questions of history of culture and exert to reconstruction of national spiritual culture.

In patriotic upbringing special role have the monuments of culture, spiritual value. Kazakh people have especial place in the world civilization, therefore on the basis of civilization approve we necessity to show history of culture of our people which have significance in patriotic upbringing.

Ключевые слова: cultural heritage, programmer, monuments, patriotism, education.

УДК 94 (574.2)

ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КОНТРОЛЯ: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ ОБЗОР

Асылбеков Е.А. – магистрант 2-го курса ЖГУ имени И. Жансугурова

Состояние окружающей природной среды в Республике Казахстан в настоящее время характеризуется как кризисное и не только в силу чрезвычайных ситуаций, обусловленных стихийными бедствиями. Вследствие интенсивного загрязнения большинства природных объектов площадь территорий с острой экологической ситуацией в несколько раз превосходит площадь всех государственных природных заповедников и заказников. Размер экономического ущерба от такого загрязнения составляет примерно половину национального дохода страны. Растущее количество промышленных предприятий продолжают загрязнять окружающую среду, многие из них не укладываются в установленные для них нормативы предельно-допустимых выбросов и сбросов вредных веществ.

Ключевые слова: контроль, страхование, окружающая среда, экология, экономика, история, право.

Одним из важнейших показателей уровня жизни человека является благоприятная окружающая среда, в которой человеческое общество нуждается на протяжении своей жизнедеятельности. Окружающая природная среда также воздействует на человеческое общество по законам своего

развития. Вследствие этого, такие природные явления, как наводнения, бури, ураганы, землетрясения, пожары, заморозки, град и другие бедствия в короткие промежутки времени могут уничтожить или повредить природные объекты и иные ценности, при этом причинить немалый ущерб.

Контроль, то есть страхование как собственность, обмен, рынок, является одной из древнейших категорий общественного производства. Смысл этого термина основан на его корневом значении - «страх». Страх перед стихийными силами природы (наводнения, землетрясения, градобития, пожары), вызывающими уничтожение имущества, скота, посевов, страх перед грабителями и разбойниками [1].

Контроль как форма общественных отношений имеет глубокие исторические корни. Первые формы страхования можно обнаружить в законах Хаммурапи, в которых предусматривалось заключение соглашения между участниками торгового каравана о том, чтобы вместе нести убытки от нападения разбойников.

В Древнем Риме существовали специальные коллегии, члены которых периодически уплачивали взносы. В случае смерти члена коллегии его наследнику выплачивалась денежная сумма, предназначенная для финансирования расходов на погребение и материальной поддержки семьи. Для вступления в коллегию необходимо было внести вступительный взнос, а затем делать периодические взносы. В средние века у германских народов существовали купеческие гильдии, которые образовывались в целях оказания помощи жертвам грабежей, разбоев, погромов и т.п. [2].

В XII веке крестьяне Исландии объединялись в союзы для совместного несения убытков от пожара и падежа скота. Наряду с имущественным страхованием развивалось и морское страхование, так в Португалии мореплаватели объединялись в товарищества, возмещавшие убытки от морских опасностей. В 1906 г. в Англии был принят MarineInsuranceAct - закон о морском страховании [3].

В вышеприведенных примерах можно обнаружить прообразы страховых отношений, которые отчетливо сформировались лишь в средневековье. Экологическое страхование возникло в мировой практике в 60-70-х годах двадцатого столетия, впервые оно было зафиксировано в международных правовых нормах, а не в нормативных актах национальных правовых систем. Это объясняется прогрессивностью на тот период международного законодательства, которое ранее законодательств многих государств обратило внимание на экологические проблемы и, в частности, на проблему возмещения вреда, причиненного экологическим правонарушением. Исключением в данном случае является законодательство США, закрепившее в середине 50-х годов прошлого столетия страхование ядерных рисков.

В международном законодательстве отношения по экологическому страхованию предусмотрены в Конвенции об ущербе, причиненном воздушными иностранными судами третьим лицам на поверхности (Рим, 7 октября 1952 года) [4].

Несмотря на то, что в данном акте не указывается - и не персонифицируется окружающая природная среда как возможный объект причинения вреда, по смыслу данного источника она поглощается обобщенной категорией имущества, принадлежащего гражданам, юридическим лицам, государству либо органам муниципальной власти.

После распада Союза ССР бывшие союзные республики приступили к созданию собственного законодательства. Казахский страховой рынок зародился на базе существовавшей монопольной системы государственного страхования, которая в начале 90-х годов претерпевала коренные преобразования. Отечественный рынок, в ходе своего развития, шаг за шагом избавлялся от противостественной монополии, расчищая дорогу альтернативным компаниям. Для Казахстана характерна повышенная степень уязвимости производственной и непромышленной сфер воздействию стихии и техногенных катастроф, отсюда следует, что роль экологического страхования особенно велика [5].

Новое время выдвигает, как известно, новые идеи, причем нередко прямо противоположные, только что доминировавшим. Если менее 10-ти лет назад отказ от государственного страхования считался недопустимым, то в настоящее время, напротив, нередко ставится под сомнение необходимость сохранения в какой-либо форме государственного воздействия на развитие страхования.

Начало возникновения в Казахстане института экологического страхования совпадает со временем приобретения независимости нашим государством. Становление страхового рынка происходит в условиях экономически переходного периода. Такие макроэкономические явления, как спад производства, неплатежеспособность предприятий, инфляция, безработица, банкротство нерентабельных предприятий, прямо повлияли на его состояние.

В начале 90-х годов зарождавшиеся страховые компании не имели опыта, солидных финансовых средств, что в принципе оправдывает те действия (порой скоропалительные), которые привели к закономерному краху большинства страховщиков, и в то же время уход этих страховых компаний породил волну недоверия, неприятия страхования как такового у большинства населения Республики Казахстан.

Первые страховые компании в Казахстане появились в 1990 году. Их организационные структуры развивались от кооперативов и товариществ до акционерных обществ. К 1993 году, когда с принятием Закона Республики Казахстан «Остраховании» были заложены основы страхового законодательства государства, количество страховых организаций достигало 900; к сожалению, большинство из них связывало со страхованием только название.

Требования, предъявленные законом, смогли выполнить только 13 страховщиков. В том же году по инициативе 38 компаний был создан Союз Страховщиков Казахстана. Указ президента РК от 19 апреля 1994 года «Об организационно-правовых мерах по формированию и развитию страхового рынка» дал право ввести систему государственного регулирования страховой деятельности [6]. В составе Министерства финансов РК был создан Департамент страхового надзора.

В Казахстане начало современному этапу развития страхования положило принятие 1 июля 1999 года Гражданского кодекса (Особенная часть), который содержит специальную главу 40 «Страхование».

В настоящее время в системе гарантирования страховых выплат участвует 31 страховая (перестраховочная) организация. На 1 апреля 2006 года на финансовом рынке республики в соответствии с выданными агентством лицензиями действует 38 страховых (перестраховочных) организаций, при этом лицензии на осуществление деятельности по страхованию жизни имеют три организации, по обязательному страхованию ГПО владельцев транспортных средств - 29 организаций.

Из них 5 страховых компаний (на 2007 год) имели лицензию на право осуществления страховой деятельности по обязательному экологическому страхованию: АО «Нефтяная страховая компания», АО «СК «Евразия»», АО «КИС «Казахинстрах»», СП АО «СК «Лондон-Алматы»», АО «СК «Альянс-полис»».

Также на рынке страховых услуг действуют 12 страховых брокеров, 30 актуариев, 36 аудиторских организаций и 70 аудиторов, имеющих лицензии на право осуществления аудита страховой деятельности. В марте 2006 года в целях устранения нарушений законодательства, регулирующего деятельность страхового рынка, агентством в адрес страховых организаций было направлено четыре письма-предписания. По состоянию на 1 апреля 2006 года в процессе принудительной ликвидации по решению суда находится 8 страховых компаний.

Экологический кодекс РК определяет правовые основы государственной политики в области охраны окружающей среды, обеспечивающие сбалансированное решение социально-экономических задач, сохранение и восстановление окружающей среды, биологического разнообразия и естественных экологических систем в целях удовлетворения потребностей нынешнего и будущих поколений, обеспечения экологической безопасности.

К сожалению, в Экологическом кодексе РК не предусмотрены квалификационные требования к лицензированию экологической аудиторской деятельности, это необходимо для разграничения его с финансовым аудитом. Поскольку экологический аудитор должен обладать дополнительными знаниями в области охраны окружающей природной среды.

1 января 2005 года, был введен в действие Закон « Об обязательном экологическом страховании» [7], где более детально регламентированы понятия обязательного экологического страхования, а также освещены некоторые положения экологического аудита. Закон регулирует отношения, возникающие в области обязательного страхования гражданско-правовой ответственности по обязательствам вследствие причинения вреда жизни, здоровью и (или) имуществу третьих лиц в результате аварийного загрязнения окружающей среды, и устанавливает правовые, финансовые и организационные основы его проведения.

В целях реализации обязательного экологического страхования было принято Распоряжение Премьер-министра Республики Казахстан от 27 февраля 2006 года "О мерах по реализации Закона Республики Казахстан "Об обязательном экологическом страховании" [8].

На практике случаи заключения договоров добровольного экологического страхования в Республике Казахстан единичны, причиной тому является высокие тарифные ставки страховых компаний, низкая платежеспособность или неплатежеспособность предприятий, низкая правовая культура

общества и недоверие к страховым компаниям. Механизм обязательного страхования, как показывает опыт стран с развитой рыночной экономикой, широко используется государством в целях обеспечения социальной стабильности и ускорения развития экономики.

Данный опыт получил свое применение и в Казахстане, где за последние годы существенно расширилась сфера использования обязательного страхования для решения задач по защите имущественных интересов граждан, юридических лиц и государства от природных, техногенных, финансовых, экономических и иных рисков.

Развитие системы обязательного страхования, которая пока отягощена множеством проблем, многие из которых связаны с отсутствием единой государственной политики в этой сфере.

В частности, различные государственные органы при решении вопроса о введении какого-либо вида обязательного страхования руководствуются, как правило, узковедомственными интересами, не учитывая приоритеты социально-экономического развития страны, реальное состояние национального страхового рынка и финансовые возможности потенциальных страхователей.

У страхового рынка Республики Казахстан есть достаточный потенциал для выхода из замедленного развития, при достаточно хорошем управлении он должен реализовать накопленный потенциал.

Анализ норм об экологическом страховании позволяет заключить, что на сегодняшний день оно в целом пока внутренне неупорядоченно, существуют внутренние противоречия, также до сих пор есть некоторые пробелы в правовом регулировании в области данных отношений.

Модель экологического страхования, впервые получившая закрепление в международных нормативных актах и законодательстве наиболее экономически развитых государств, на данный момент находится в стадии окончательного оформления. Формирование экологического страхования в Казахстане и странах СНГ проходит процесс становления и развития.

1 Григорьев В.Н. Страховое дело: Учебник для вузов. - М., 2003. - С. 7.

2 Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному праву и страховому праву. - М.: Статут, 1997. - С. 281.

3 Бажайкин А.Л. Экологическое страхование: теория, практика правового регулирования: дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. - М., 2002. - С. 7.

4 Жуїриков К., Назарчук И., Жуїриков Р. Страхование: теория, практика и зарубежный опыт: Учеб. пособие. - Алматы, 2000. - С. 5.

5 Об ущербе, причиненном иностранными воздушными судами третьим лицам на поверхности: Конвенция от 7 октября 1952 г. // Сборник международных договоров СССР. - М., 1984. - Вып. XXXVIII. - С. 164.

6 Президент Республики Казахстан. Об организационно-правовых мерах по формированию и развитию страхового рынка: Указ от 19 апреля 1994 г. // Сборник нормативно-правовых актов. - Алматы: Юрист, 2007. - С. 76.

7 Республика Казахстан. Закон. Об обязательном экологическом страховании от 13 декабря 2005 г. // Казахстанская правда. - 2005. - 13 декабря.

8 Премьер Министр Республики Казахстан. О мерах по реализации Закона Республики Казахстан «Об обязательном экологическом страховании»: Распоряжение от 27 февраля 2006 г. // Сборник нормативно-правовых актов. - Алматы: Юрист, 2007. - С. 165.8

Түйіндеме

АсылбековЕрасыл Айдарұлы – И.Жансугуров атындағы ЖМУ-нің 2 курс магистранты

Қазақстан Республикасындағы бүгінгі таңдағы табиғаттық ортаны қорғау жағдайына қатысты мәселені сипаттау күрделі жағдайда. Көптеген табиғи объектілердің интенсивті бағытта ластануы экологиялық жағдайды да күрделендіре түседі. Осындай деңгейдегі табиғаттың ластануы экономикалық зор залалдарға да алып келеді. Көптеген к.н сайын өсіп келе жатқан кәсіпорындар да қоршаған ортаны жоғары көлемде ластауда, сондықтан да қоршаған ортаны экологиялық тұрғыдан құқықтық тұрғыдан қорғау мәселесі өте өзекті болып табылады

Түйінді сөздер: бақылау, сақтандыру, қоршаған орта, экология, экономика, тарих, құқық.

Summary

Formation of ecological monitoring: historical and legal review

AsylbekovYerasylAydaruly – Master of the 2nd year ZhSU name I.Zhansugurov

State of the environment in the Republic of Kazakhstan is currently characterized as a crisis, and not only because of emergencies caused by natural disasters. As a result of intensive pollution of natural objects most surface areas with severe environmental situation several times larger than the area of state natural reserves and sanctuaries. The size of the economic impact of such pollution is about half the country's national income. A growing number of industries continue

to pollute the environment, many of them do not fit the established for them norms of maximum permissible emissions and discharges of harmful substances.

Keywords: control, insurance, environment, ecology, economics, history, law.

УДК: 94(574):39(=512.122)

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ ОТАНЫНА ОРЛАҒАН ОТБАСЫ БАЛАЛАРЫНЫҢ БЕЙІМДЕЛУІ: ТАРИХИ АСПЕКТ

Анапияев Қ.Е. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық факультеті, 2курс магистранты.
Cool_91_1@mail.ru

Мақалада Қазақстан тарихындағы өзекті мәселелердің бірі болып келетін тарихи отанына оралған отбасы балаларының күнделікті өмірі, әлеуметтік бейімделу мәселесі көтерілді. Қазақстан Республикасының тарихи отанына оралған отбасы балаларының күнделікті өмірін салауатты ету және жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуіне жағдай жасаудағы басты қадамы елдегі жетекші жоғары оқу орындарында оларға білім беру үрдісінің тиянақты қолға алуы мәселесі қарастырылды. Тұтас отбасы өкілдерінің жаңа қоғамға, мемлекеттің жүргізген реформаларына және оларға қатысты қабылдаған үкіметтік қаулы-қарар, жарлықтарға, мемлекеттің ішкі саясаты, және оның көші-қон мәселелері, білім, ғылым жүйесіндегі талаптарына бейімделу процесі зерттеледі.

Түйінді сөздер: Миграция, әлеуметтік бейімделу, репатриант, күнделікті өмір.

Тарих дүрбелеңі тудырған қазақ нәубеті беттерінің бұралаң саясат жағдайындағы сипаты әртүрлі. Соның бірі, шетел қазақтарының атамекенге оралуы және оның әлі де болса көлеңкелі мәселелермен түрленуі. Бұл тарих таразысының әділдігінің және қазақ халқының өміршеңдігінің дәлелі. Әділдігі – шетелге қашуға мәжбүр болып, төрткүл дүниеге тарыдай шашыраған қазақтың өз отанына қайта оралуында. Өміршеңдігі – «мың өліп, мың тірілген» қазақтың жаңа сапалық, сандық өлшемге жетіп, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып дамуында.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасындағы өзекті мәселелердің бірі, тарихи отанына оралған отбасы балаларының әлеуметтік бейімделуі. Бұл мәселе төңірегінде, Моңғолияда мемлекет қайраткері болған, қазір Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының белді ғалымы З.Қинаятұлының көш ол – ұлт өміріндегі құбылыс, қазақ көшінің бүгінгі мен ертеңі, Моңғолиядан келген қазақ отбасыларының бейімделудегі ерекшеліктері сарапталған еңбектері, сонымен қатар, Қытай Халық Республикасындағы Жастар мемлекеттік сыйлығының иегері болған, қазір әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қытайтану кафедрасының меңгерушісі, белгілі қытайтанушы Н.Мұқаметханұлының Қытай қазақтарының қоғамдық тарихына, қазақ диаспорасының ұлттық танымы мен Тәуелсіздік санасы ұлттық біртұтастанудың ұйытқысы болуына, шетелден келген тыңдаушыларды Қазақстанның білім беру ортасына бейімдеу мәселелеріне арналған еңбектері жазылған. Иран Ислам Республикасынан келген белгілі ғалым И.Жеменейдің де зерттеу мәселесіне көші қон және бейімделу, Иран қазақтарының тыныс-тіршілігі, салт-дәстүрі төңірегіндегі ғылыми бағамдары осы қатарды толықтырды [1 - 5]. Тарихи отанына оралған отбасы балаларының мәселесі біршама тұрмыстық ақуалды айқындау арқылы негізгі бағытқа келер мәселе. Сондықтан да мәселе этнолог ғалымдар зерттеулерінің де негізгі объектісі болары сөзсіз. Бұл тұста отандық этнолог-ғалымдар және олардың жетекшілігіндегі жас этнолог-зерттеушілердің жүргізген зерттеулері аса маңызды. Г.М. Меңдіқұлова және оның тәлімгерлерінің қазақ диаспорасының тарихи тағдырынан бастап, бүгінгі бетбұрысына дейінгі беттерін зерттеуі, Б.К. Қалшабаева және оның тәлімгерлерінің Орталық Азиядағы қазақтар, Түркия қазақтары және олардың этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері, Алматы облысындағы оралмандар: саны және тарихи отанға бейімделу үдерісі осы бағытта жазылған еңбектер.

Сонымен қатар, белгілі этнолог-ғалым А.Б.Қалыштың Қарақалпақстан оралмандарының мәселесі, алыс шетелден келген қазақтардың бейімделуі, Өзбекстаннан келген қазақтардың келу себептері мен бейімделу мәселелері, қазақ қоғамына оралмандардың интеграциялануы, этникалық репатрианттардың әлеуметтік мәдени үйлесуінің кеңістігі және мәніне арналған ауқымды зерттеу жұмыстарының орны елеулі. [5 - 12]. А.Б.Қалыш тарихи отанға оралған отбасылар өмірін терең зерттеудің этнологиялық келбетін тұрмыстық деректер және ғұрыптық дәстүрлерді салыстыра қарау арқылы

сараптау дәстүрін қалыптастырды. Әсіресе, қарақалпақ және өзбек жерлерінен келген отбасы балаларының мәліметтері зерттеуші еңбегінде кеңінен көрініс табады.

Этникалық қазақтарды қазақстандық қоғамның ажырамас бөлігіне айналдыруды мақсат еткен еліміз үшін отандастарымызды тарихи отанына қайтаруды демократиялық, құқықтық және әділдік негізінде жүргізу мемлекеттік, ұлттық-стратегиялық маңызы басым бағыткөші-қон саясаты болып табылады. Бұл үдерісті үш кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезең – 1991–1997 жылдарда заң қабылданғанға дейінгі кезең. Бұл кезеңде яғни Қазақстан жаңадан тәуелсіздігін алған алғашқы жылдарында бұл кезеңде көші-қон туралы заң жоқтың қасы болатын. Шетелдегі қазақтарға қатысты шұғыл мәселелерді шешуде, тек Президент пен үкіметтің уақытша үкімдерін қолданатын. Бұл кезеңде көші-қон саясатындағы басты нысандардың бірі репатрианттардың құқықтық мәртебесін реттеп, қалыпқа келтіру болды.

Екінші кезең 1997–2008 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде қабылданған заң жүйесінің алдына қойған басты мақсаты: халықтың көші-қоны саласындағы қоғамдық қатынастарды реттей отырып, көші-қон үдерістерінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін, сондай-ақ оралмандар үшін қажетті жағдайларды жасауды белгілейді.

Үшінші кезең 2009–2011 жылдарға арналған көші-қон үрдісіндегі біршама табысты істерге негіздеген «Нұрлы көш» бағдарламасын қамтиды.

Дегенмен, өздерінің тұрғылықты мекен жайларын өзгерткен барлық адамдар, өзге мәдениет өкілдерімен қарым-қатынасқа түскенде белгілі бір деңгейде қиындықтармен кездеседі, олардың іс-әрекетін алдын-ала айту өте қиын. Бұндай оқиғаға кезігетіндер этникалық қазақтар, біздің отандастарымыз. Алайда, алғашында бірінші көшкіндерді қабылдағанда, олар негізінен ауқатты отбасылары өкілдері мәдени шок белгілерін көтере алмай өздерінің тарихи отандарын қалдыруға мәжбүр болды. Қазіргі таңда негізінен тарихи отандарында өздерінің әлеуметтік – экономикалық жағдайларын жақсарту мақсатында материалдық жетістіктері төмен отбасылар оралуда. Қазақ қоғамында олар үшін жетістікті интеграциялану үшін, қазір мемлекет бейімделу орталықтарын жасап жатыр, онда тілдерді оқыту курстары (қазақ, орыс), заңдылықтарға сонымен қатар, кириллицаны үйрету ұйымдастырылады. Олардың барлығына қарамастан тұрғылықты халық пен оралмандар арасында «мәдени алшақтық» факторлары көрініс табуда. Заманауи ғылым әлемінде мәдениаралық бейімделуді оқыту қиын процесс ретінде қабылданады, оны жетістікпен аяқтаған жағдайда адам жаңа қоршаған мәдени ортаға сай бола алады. Мономәдени ортадан келген оралмандар басқа әлеумимәдени ортамен байланысқа түскенде «аккультурация» процесімен ұшырасады.

«Аккультурация» процесімен бірге әртүрлі мәдени топтар арасында жаңа мәдениет үлгілерін бір-бірінен алу немесе әрқайсысы толық немесе жартылай басқа мәдениеттен алып ұстану қатар жүреді [13,23 б.]. Қазіргі уақытта көбінесе жеке деңгейде бұл феноменді психологтар оқиды, «психологиялық аккультурация» деп аталатын бұл процесс индивидтің психологиясындағы өзгерістер болып табылады. Сонымен, оралмандардың жаңа мәдениетке бейімделуін үш түрге бөлуге болады: психологиялық, экономикалық және әлеумимәдениеттік бейімделулер. Психологиялық бейімделулерге негізінен аффектілік реакциялар жатады, ол жақсы жағдайды сезінумен байланысты. Психологиялық бейімделу өзіне өзін-өзі жақсы сезінуді, жеке және мәдени нақтылықты сезінуді сонымен қатар, жаңа мәдени ортада психологиялық қанағаттану жетістіктерін қосады. Әлеумимәдениеттік бейімделу жаңа мәдени қоршаған ортамен нәтижелі қарым-қатынасқа түсуді анықтайды. Ол жаңа әлеуметтік ортаға сәйкес әлеуметтік жаңалықтарды сіңірумен байланысты, нәтижесінде күнделікті өмірдегі әлеуметтік-мәдениеттік мәселелерді шешуге көмектеседі. Басқаша айтқанда, бұл тұрғылықты тұрғындарға байланысты сан мен сапа, тіл білгендігі, заңдылықтар мен жаңа мәдениеттің ерекшеліктері. Әлеумимәдениеттік бейімделу процесіне әсер ететін маңызды фактор болып оралмандардың «туған мәдениеті» мен «жаңасының» арасындағы ұқсастықтар мен өзгешеліктер.

Жаңа қоғамдық ортаға бейімделуді сараптауда жастардың 17-30 жас аралығы негізге алынды. Себебі, тарихи отанға келіп білім алуға, жаңа өмірге бейімделуге талпынған жастардың қоғамдық өмірдегі белсенділік көрсеткіштерін нақтылауда байланысқа түсіп, сауалнама жасаған жастардың жас болмысы осы аралық. Қазақстан Республикасының тарихи отанына оралған отбасы балаларының күнделікті өмірін салауатты ету және жаңа әлеуметтік ортаға бейімделуіне жағдай жасаудағы басты қадамы елдегі жетекші жоғары оқу орындарында оларға білім беру үрдісінің тиянақты қолға алуы. Шетелден келген жастардың барлығында, келген мемлекеттерінен алған орта білім бар. Қазақстанның жоғары оқу орындары, жалпы білім беру жүйесі Болон хаттамасына қол қойған 2003 жылдан бері бірыңғай халықаралық білім берудің еуропалық стандартымен жұмыс істеуде. Сондық-

тан да шетелден келетін қазақ жастарына, жалпы шетелден Қазақстанға білім алуға келетін орта білімі барлардың барлығына, келген елінде оқытылмаған Қазақстан тарихы, Қазақ тілі мен әдебиетін тереңдете оқыту белгіленген. Орта білім берудің бағдарламалары қамтылған бірыңғай халықаралық стандарттармен оқып келген шетелдіктерге, шетелден келген қазақ жастарына Қазақстан тарихын ғылыми деректер, шынайы мәліметтермен оқыту басты міндет. Қазақстан тарихының тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бергі кезеңде жаңару және жаңаша жазылуы әлі де болса жалғасын табуда. Тіпті, қазіргі ЖОО оқу орындарындағы тарих мамандығында білім алып жатқан жастардың назарында да, тарих ғылымының тың мәліметтері ақиқатын үнемі жаңартып, тарихнамасын таразылай, әдіснамасын кеңейтіп ұсынылуда. Сондықтан да тарихи отанға оралғандарға Қазақстан тарихын ерекше ынтамен және ерекше әдістер ізденісі жағдайында оқыту уақыт талабы. Сонымен қатар, тарихи отанын аңсап келген жастар ата жұрты туралы, оның кешегісі, бүгіні және келешегі туралы өте мол мағлұмат білугеде құштар болып келеді.

Бұрынғы кеңестік жүйеде болған мемлекеттерден келген жастардың барлығы латын тіліндегі әліпбимен сауаттанған. Қытайдан, Ираннан, Ауғаннан келгендер арабтың төте жазуы және қытайдың таңбалы әріптерімен сауаттанған. Өзбектен келгендер келу мемлекетінің біршама латынға көшуімен, кириллицаны ұмытқан. Еуропадан, Түркиядан келгендер латын емілесінде ғана жазады. Оларға кириллицаны оқытуда филологтардың қатаң мәселесі.

Дайындық факультеттері Қазақтың Қыздар педагогикалық университеті, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан университеті, Шәкәрім атындағы Семей педагогикалық университеті, Тараз педагогикалық университеті секілді және басқа да ЖОО оқу орындары базасында да жұмыс істеуде. Университеттер мүмкіндігінше сырттан келген қазақ жастарына білім берудің жағдайын дұрыс бағытқа қойған. Дүние жүзі қазақтары құрылтайы қызметін үйлестірілу орталығы мен дайындық факультеттері өкілдерінің қатысуымен ұйымдастырылған бас қосуларда сырттан келген жастардың жағдайы жиі екшеленіп, мәліметтеліп отырады. Кемі 70 жылға жуық алшақтықтағы қоғамдық бөлініс, өзгеше өркениеттен келген өзге мемлекеттің мәдениеті мен дәстүрінде қалыптасқан жастарды бір бағытқа тоғыстыру, олардың сонау ғасырлар қойнауында қалған ата-баба рухына, тарихи отанға деген махаббаты және құрметін жаңарту арқылы жаңа тарихи отанға бейімдеу білім беру орталықтары мен мәдени ошақтардың міндеті.

Дайындық факультеттерінде білім алудың кезеңі қысқа. Сондықтан да оларға Қазақстан тарихын бар болғаны екі семестр ауқымында терең меңгертіп шығудың диаграммалық кестелер арқылы оқыту әдіснамасына сүйенетін модульді енгізу қажет сияқты. Ол модуль білім жиынтығын тиянақты беруге және есте сақтауға негіз жасауы шарт. Айта кету қажет, Ғылым және білім министрлігі білімдерін жалғастыратын оралмандардың санын көбейтуде белгілі жұмыстар атқарып жатыр, мемлекеттік кредит пен грант алуда жеңілдіктер бар, атап айтқанда 2% оралмандарға арналған мемлекеттік кредит пен грант. 2003-2004 жылдары жалпы Қазақстанда 183 000 ЖОО - талапкерлер түсті. Сонымен, мемлекеттік көмек арқылы оқып жатқандар саны -26 000 адам, соның ішінде 520 – оралмандар[14].

Оқу жылының басында оқу бағдарламалары мен оқу жұмыс жоспарлары, тәрбие жұмыс жоспарлары оқу-әдістемелік бөлімде қаралып, бекітіледі. Тыңдаушылармен жүргізілетін жұмыс осы жоспар негізінде ұйымдастырылады.

Шетелден келген қазақ диаспорасына ұлттық тіліміз бен тарихымызды тереңдете ұғындыру мақсатында қазақ тілі мен Қазақстан тарихы пәндерін оқыту үрдісі басты назарға алынған. Аталған пәндермен бірге математика пәні де негізгі пән ретінде оқытылады.

Қазақстан тарихы пәні бойынша тыңдаушыларды халқымыздың салт-дәстүріне, мәдениетіне, ұлтжандылыққа, өз ұлты алдындағы жауапкершілігін сезінетін азаматтық ұстанымын қалыптастыруға баули отырып, еліміздің көне тарихынан бастап қазіргі кезең аралығына дейін жан-жақты, терең мағлұмат береді.

Тарихи Отанынан жүздеген, ондаған жылдар бойы сырт жүрсе де, өзінің ұлттық мәдениетін сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып атадан балаға мирас етіп, этномәдени мұраларының қалпын бұзбай келе жатқан ұлттық нақыштағы дәстүріміз, өнеріміз қазақ мәдениетінің кейбір ұмыт бола бастаған тұстарын толықтырып, жандандыруда. Сондықтан дәстүрлі мәдениетіміздің жұрнағын таратушы қандастарымыздың ұлттық мұраларының сақталуы мен өзгерісін, тарихи Отанға қоныстану үдерісіндегі жергілікті ортаға бейімделу мәселелерін, олардың еліміздің саяси, әлеуметтік, мәдени дамуындағы ролін зерттеудің маңызы зор.

- 1 Қинаятұлы З. Көш ол – ұлт өміріндегі құбылыс // Егемен Қазақстан. – 2001, – 22 наурыз.
- 2 Мұқаметханұлы Н. Қытай қазақтарының қоғамдық тарихы (1860-1920). Алматы, 2000. 54 б.
- 3 Мұқаметханұлы Н. Қазақ диаспорасының ұлттық танымы мен Тәуелсіздік санасы ұлттық біртұтас-тандудың ұйытқысы // Ұлттық идея отандастардың Тәуелсіз Қазақстанның игілігі жолында бірігу факторы: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарынан. Алматы, 2011. 158 б.
- 4 Жеменей И. Көші қон және бейімделу мәселелері // Қазақстан және шетелдегі қазақтар: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген: халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдарынан. Алматы, 2012. – 137-139 бб.
- 5 Жеменей И. Иран қазақтары (тыныс тіршілігі, салт-дәстүрі). – Алматы, 2007. – 149 б.
- 6 Мендикулова Г. Казахская диаспора: история и современность. Алматы: 2006.
- 7 Меңдікұлова Г.М. Қобландин Қ.И., Өзбекстандағы қазақтардың тарихы және бүгінгі дамуы. – Алматы: Атажұрт, 2009. – 74 б.
- 8 Қалишабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтар. – Алматы: қазақ университеті, 2011. – 406 б
- 9 Қалишабаева Б.К., Бейсегұлова А.Қ. Түркия қазақтары (этникалық тарихы, этнографиялық ерекшеліктері). – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 137 б.
- 10 Қалишабаева Б.К., Сейсенбаева А.С.. Алматы облысындағы оралмандар: саны және тарихи отанға бейімделу үдерісі. // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №1, 2013. 107-110 бб.
- 11 Калыш А.Б. Мотивы переезда и проблемы адаптации казахов-репатриантов из Узбекистана // «Материалы и исследования по традиционному этнографическому наследию казахов»: Алматы, 2013. Вып. III. - С.4-8
- 12 Калыш А.Б. Қарақалпақстан оралмандарының мәселесі // «Бекмаханов оқулары» аясындағы «Әлеуметтік-экономикалық және саяси келеңсіздіктер тарихы: теориялық-методологиялық қайта ойлау» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 6-7 сәуір 2012 ж. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2012. – 205 б.
- 13 Душков Б.А. Психосоциология человека познания. – М.: Наука. - 2003. - 480 с.
- 14 Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, Астана, 2006 ж., наурыз

Резюме

Адаптация детей репатрированных семей в независимом Казахстане: исторический аспект

Анапияев К.Е. – КазНПУ имени Абая, факультет Истории и право, магистрант 2 курса

Cool_91_1@mail.ru

В данной статье поднимается вопрос о адаптации и повседневной жизни детей репатрированных семей в Казахстан, которая является одним из актуальных тем в истории Казахстана. Одним из главных шагов Республики Казахстана для адаптации репатриантов к новой социальной среде было созданием надлежащего учебного процесса в ведущих учебных заведениях.

Исследованы жизни семей, их адаптация к новому обществу, государственные реформы и правительственные постановления применяемые к ним, а так же вопросы миграции, образования, наука.

Ключевые слова: Миграция, социальная адаптация, репатриант, повседневная жизнь.

Summary

Adaptation of children of repatriated in independent Kazakhstan

Anapiyev K.E. - KazNPU named after Abay, students 2 undergraduate course

Cool_91_1@mail.ru

The article raises the issue of everyday life adaptation of deported families including children in Kazakhstan which is one of the important themes in the history of Kazakhstan. One of the main steps of the Republic of Kazakhstan for the adaptation of immigrants in the new social environment was the creation of a proper educational process in the leading educational institutions.

Studied the life of families and their adaptation to the new society state, reforms and government regulations applied to them, as well as migration, education and science.

Keywords: Migration, social integration, immigrant, everyday life.

ФРАНСУА МИТТЕРАННЫҢ ЕУРОПАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫ ДАМЫТУДАҒЫ РӨЛІ

Б.Атамбай – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультетінің
2-курс магистранты, Atambay.bakytjan@mail.ru

Мақалада, Франция президенті, социалистік партияның лидері Франсуа Миттеранның еуропалық интеграцияны дамытудағы рөлі қарастырылады. XX ғасырдың екінші жартысынан Еуропада басталған саяси, әлеуметтік және экономикалық интеграциялық процестер мен оның нәтижесінде 1991 жылы қабылданған Маастрихт келісімінің жасалуындағы Миттеранның саяси қызметін айқындау мақаланың басты міндеттерінің бірі болып табылады. Зерттеу жұмысында осы келісімнің негізінде құрылған Еуропалық Одақты құрудағы Миттеранның саяси белсенділігі мен қызметі талданады. Сонымен қатар, Миттеранның Еуропа мемлекеттерімен, саяси және экономикалық байланыстары талқыға түседі.

Түйін сөздер: Франция, Франсуа Миттеран, Социалистік партия, Еуропалық интеграция, Маастрихт келісімі, Еуропалық Одақ.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңде Франция әрқашан өзінің Еуропалық саясатқа көңіл аударып келді. Франсуа Миттеранға дейінгі президенттер Еуропа мемлекеттерімен жақсы қарым-қатынаста болды. Франсуа Миттеран билікке келгеннен бастап Еуропа мемлекеттерімен тығыз саяси және экономикалық байланыстар орнатуға кірісті. Ол Англия, Германия сынды сол кездегі Еуропаның алдыңғы қатарлы мемлекеттерімен түрлі салаларда байланыстар орнатып, сонымен бірге бүкіл Еуропа елдерін бір тудың астына біріктіруге ұмтылды. Бұл жоспар болашақ Еуропалық Одақтың құрылуының алғашқы қадамдары еді. Миттеран еуропалық интеграцияны қашан да болмасын құптап оны дамыту қажет екендігін және бүкіл Еуропа мемлекеттерінің біріккен одағын құру қажеттігін алға тартты. Оның мұндай сыртқы саяси қадамдарына соғыстан кейінгі жылдарда, дәлірек айтқанда 50-жылдары Еуропа мемлекеттерінің өзара біріккен қауымдастығын құрған Р. Шуманның еуропалық интеграцияны дамытудағы саяси ұстанымдары себеп болды. Соның негізінде Франсуа Миттеран өзінің екі рет қатарынан сайланған президенттік жылдарында Францияның Еуропадағы саясатын негізінен Еуропалық Одақты құруға бағытады. Соның нәтижесінде Миттеран Еуропалық Одақты құрушылардың біріне айналды. Сонымен бірге тек құрушысы ғана емес, одақтың ары қарай жұмыс істеуіне зор үлес қосты.

Францияның екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жеңілісін 1960 жылы қайтадан аяғына нық тұрғызған генерал де Голль болды. Франция президенті де Голль Францияны Еуропа мемлекеттерімен тек ортақ нарықпен ғана емес, сонымен қатар экономикалық жоспармен де байланыстырды [1]. Де Голль Францияның экономикалық әлеуетін Германияның саясатымен байланыстырып, Париж бен Берлинді ортақ Еуропалық одақтастықта болғанын қалады. Алғашқы интеграциялық құрылыс мемлекеттің ішкі маңызды дамуын көрсетті. Алайда, Де Голль ұстанған сыртқы саясат курсы Миттеран тікелей қабылдамаған болатын. Өзінің француз делегациясы құрамында барған, Гаагада өткен 1948 жылғы Еуропа конгресін Миттеран өз жадында сақтап және бұл туралы әркез айтып отыратын болған. Бұл кездесу ол үшін еуропалық ұлттардың татуласуының прототипі болды. У.Черчилль, К.Аденауэр, П. Рамадье, П.А. Спаак, А.Де Гаспери және басқа да еуропалық мемлекеттік және саяси қайраткерлердің соғыстан кейінгі кедейленген және бөлшектенген Еуропаны қайта өркендеуге күш жұмсап жатқандарын көрген Миттеран: континентті біріктіру саясаткерлердің жаңа буынының ғана қолынан келеді деген шешімге келді. Бұл жолда Миттеран таңғажайып бірізділік таныта білді, оның сыртқы саяси көзқарастары, сирек жағдайларды қоспағанда, эволюция жасай қоймады. Батыс Еуропаны біріктіру миссиясын мақсат етіп ол ойдан арылмаған Миттеран Францияның президенті болып сайланған соң, өз ойын жүзеге асыру үшін кең ауқымын жобаларды жүзеге асыруға кірісті, бірақ пікірлес адамдардан жиі түсініспеушіліктерге, консервативтік күштердің кедергісіне және қарсыластарының араздықтарына тап болды.

Миттеран бастаған жаңа еуропалық бірлестік құру туралы француз басшысының ойын Батыс Еуропаның бұрынғы Еуропалық Экономикалық Қауымдастыққа (ЕЭҚ) мүше болған өзге мемлекеттерінің басшылары қолдады. Олардың кейбіреулері қосылуға дайын екендіктерін бірден жеткізді. ЕЭҚ-на мүше мемлекеттер Еуропалық ұйымның саясаттық және экономикалық мықтылығын күшейтетінін білдірді. Француздар әрқашан Еуропалық интеграцияға жақтас болды. Француз басшылары «біздің заманымызда Париж өзінің ортақ Еуропалық жобаларын және алдыға жылжуын

сақтап келеді, Еуропада белсенді қатысу Еуропалық қауымның гүлденуі мен мықтылығының өзектілігін көрсетеді» - деген ойда болды.

Осылайша, Францияда Миттеран билігі кезінде еуропалық бағыт өзінің басым маңыздылығын сақтап қала алды. Елді басқаруға кірісіп кеткен Франциябасшысы оған жаңа өзгерістер енгізу туралы өз алдына міндет қойды. Социалист Президент еуропалық мемлекеттермен байланыстарды дамытумен және жалпы Еуропа істерімен айналысатын мемлекеттік аппарат органдарын ұйымдастырды. Осылайша, Миттеран билігінде алғаш рет Бесінші Республика тарихында Еуропа істері жөніндегі министрлігі құрылды, ал 1983 жылдың аяғынан бастап ол дербес министрлікке айналды. Миттеран өзінің барлық көмекшілеріне бастамашыл ұсыныстар даярлауды тапсырды. Бұл ұсыныстар қоғамдастық интеграциялық процесстерін ынталандыруға және едәуір шығындар талап етпеуге бағытталған бірнеше шаралар ретін белгіледі [2].

Еуроэкономикалық одақтың одан әрі тереңдеп кенеюі үшін 1984 жылдың 25-26 маусымында Фонтенблода өткен француз-неміс кездесулерін табысты аяқтағаннан кейін жаңа перспективалар ашылды. Ағылшын премьер-министрі Маргарет Тетчер осы екі жақты кездесулер кезіндегі еуроэкономикалық бюджетіндегі Британия жарнасы туралы мәселені шешу бойынша ұсынысты қабылдауға мәжбүр болды. Британияның жалпы еуропалық процесстен кету қаупі жойылды. Париж және Бонн 1985 жылғы 1 қаңтарда Ж.Делордың еуропалық комиссиядағы төрағалық орнына тағайындалу туралы келісіміне қол жеткізді. Еуропа «европессимизмнен» жылдам құтылды. 1985 жылғы сәуірдегі жарияланған маңызды француз бастамасы сол жылдың шілдесінде «Эврика» бағдарламасымен аяқталды, бұл америкалық «жұлдызды соғыстар» жобасына технологиялық тұрғыда қарсы шығу бойынша жоспарланған болатын.

Еуроэкономикалық одақта ФРГ мен Англияның ықпалын теңестіруге талпынысында Француз үкіметі Франсуа Миттеранға дейін де еуропалық ұйымды оңтүстіктегі көршілерін қабылдау есебінен кеңейту туралы сөз қозғады. Франция бұл жағдайда Португалия тарапынан, әсіресе ауыл шаруашылық өнімдерін, текстиль және қара металл өндіруші испандықтар тарапынан бәсекелестіктің күшею қаупін ескерді. Өз мүддесі үшін ешбір зиян шекпеу мақсатында жаңа мүшелерді тартуға мүмкіндік беретін жағдайларды жасауға бет алған Француз үкіметі Италиямен келіссөздерді жандандырды. Италияны Жерорта теңізіндегі Қоғамдастық флангын кеңейту мәселесі ойландыратын [2, 69 б.].

1986 жылдың 17 ақпанында Люксембургте Қоғамдастықтың 12 елінің тоғызы Бірыңғай еуропалық актіге қол қойды (ол күшіне 1987 жылдың 1 шілдесінен бастап енді). Бұл құжат 1992 жыл, 31 желтоқсанда бірыңғай нарыққа көші туралы мерзімді белгіледі, сондай-ақ шешім қабылдаудың жаңа тәсілдерін енгізді (жаңа нарықты жүзеге асыру бойынша көптеген шешімдер көп дауыс беру арқылы қабылданады).

Француз мемлекетінің басшысы батыс еуропалық интеграцияны тек қана экономикаға емес, сондай-ақ саяси салаға енгізуді жеделдету бойынша көптеген күш жұмсады. Еуроодақтың жобаларының және бірыңғай еуропалық актіге қол қоюдың басты бастамашыларының бірі ретінде ол 1988 жылы бірыңғай нарықты құруға ғана тоқтап қалмай, «басқа реттегі мәселелерді» шешуге кірісуге шақырды. Халықаралық өмірдің барлық саласында Еуропаға тек айту керек екендігін көрсете отырып, Франсуа Миттеран Еуроодақ елдерімен сыртқы саясат ынтымақтастықты кеңейтуді талап етіп, «Еуропалық қорғанысқа» жылжу туралы міндет қойды. Еуропалық интеграцияда Француз-Германия «осі» (белбеуі) жүйе жасаушы роль атқарып, оның маңызы ұлғая берді [2, 70 б.].

Франсуа Миттеранның Еуропа мемлекеттерімен саяси байланыстары мен оның ішінде еуропалық интеграцияны дамытып, Еуропалық Одақты құрудағы басты ерекшелігі – ол бұл одаққа Орталық, Оңтүстік-Шығыс Еуропа (ОШЕ) мемлекеттерін тарту болды. Оның ішінде Грекиядан бөлек бұрынғы социалистік лагердің құрамында болған мемлекеттерді болашақ одаққа тартуды Миттеран Францияның Еуропадағы сыртқы саясатындағы өзінің басты міндеттерінің бірі деп есептеді. Миттеран өзі социалистік партияның өкілі болғандықтан, социалистік мемлекеттерді одаққа тартып, олармен де тығыз байланыстар орнатуды жөн санады.

Өткен ғасырдың 80-жылдары Франсуа Миттеран құрылатын еуропалық бірлестікке Орталық, Оңтүстік және Шығыс Еуропаның мемлекеттерін де қосуға талпыныс жасады. Бірақ бұл кезде шығысеуропалық социалистік мемлекеттер КСРО-мен одақтас болғандықтан, олардың құрылғалы отырған еуропалық одаққа тартылуы нақты емес еді. Францияның сыртқы істер министрі Р. Дюма хабарлағандай, Францияның сыртқы істер министрлігі конфедерацияға мүше болғанына қарамастан, бұрынғы социалистік елдердің әлі де ЕЭҚ-на қосылатындығын анық түсінді. Оның пайымдауынша,

сол кездің өзінде-ақ билік басындағылар мен президент жақын арада сөз сөйлей алмайтындығын анық түсінді [3].

Миттеранның есептеуі бойынша 1989 жыл Еуропа континенті үшін үлкен жаңалықтармен басталды. Оның ойынша, Орталық және Шығыс Еуропа елдері сонау Ұлы француздық революциясынан кейін үлкен революция жасады. Мұнда ол бұл аймақтардағы мемлекеттерде «Қайта ояну» дәуірі басталды деп есептеді. Ф.Миттеран бұл ойын 1990 жылы қыркүйек айында Чехословакиялық парламенттің мүшелері алдында сөйлеген сөзінде жариялады. Ол «Біз Еуропадағы реформаны және кез-келген өзгерісті қолдаймыз» деді. Француз дипломаттарына тағы да бір өсіп келе жатқан түйінді мәселелер қосылды, себебі, көптеген жаңа демократиялық мемлекеттермен бірігу оңай шаруа емес еді. Мәселе екі жақты байланыс қана емес бесінші республика мен ОШЕ мемлекеттері және ЕЭҚ мемлекеттерінің мүшесінің қарым-қатынастары туралы болды. ОШЕ мемлекеттері, КСРО-ның қол астынан шығып, өздеріне жаңа әлемдік жинақылықты таңдады. Сондай бағдармен АҚШ және НАТО әскери блогы оларға қатысты жаңа саясат ұстана бастады. 1989 жылы 12 желтоқсанда АҚШ-тың мемлекеттік хатшысы Джеймс Бейкер өзінің көрегендігімен АҚШ, Еуропа, КСРО ара-қатынастарын елестетті [4]. Сөзсіз «біріккен Еуропаның» көптеген мүшелері АҚШ-тың социалистік мемлекеттердің сөзін сөйлеуін Еуропаның үстінен жүргізген өзбасымшылық әрекеті деп түсінді.

Францияның сыртқы істер министрі, «Коммунистік блок ыдырағанына қарамастан әлі күнге дейін кеңестік еуропалықтар ұстанымдарын ескермеуге болмайды. Олардың қатысуынсыз жасалған кез келген әрекет, оларға қарсы жасалған әрекет деп есептелінеді» - деді. Франция мен КСРО арасындағы жалпыеуропалық мәселенің ушығуына Миттеран өз алаңдаушылығын білдірді.

XX ғасырдың 80-90жылдары Франция «Жаңа Шығыс» саясатына талдау жасады. Ол Югославияның ыдырауымен тәуелсіз мемлекеттердің одан әрі даму мәселелері бойынша, сондай-ақ, ұлттық азшылық және аймақтық адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау мәселелері бойынша ресми Париж ұстанымдарымен ерекшеленген. Басында-ақ, Франция президенті Миттеран Югославияның тарауына қарсы болған. П.Милза мен С.Берштейн сынды тарихшылар «Югославияның тарауы Шығыс Еуропа жағдайына рефлекс түрінде әсер етеді» - деп санайды [5]. Ресейлік французтанушы О.Е. Обичкинаның пікірі бойынша, «Бұл саясат бір жағынан Еуропаның қауіпсіздігі, ал енді бір жағынан Францияның ішкі дәстүрімен ерекшеленеді».

Парижге қарағанда, Югославия Республикасының таралу жағдайы Берлин үшін бей-жай болды. 1991 жылы Германия бірінші болып хорваттықтар мен славяндықтардың тәуелсіздігін мойындады. Маастрихт шартына қол қою кезінде Франция ешқандай амалсыз Ұлыбританиямен бірге Словения мен Хорватияны мойындады. Бесінші Республиканың бұл қадамы, Франция-сербиялық достықтың бастамасы болды. Нәтижесінде, Франция консенсустың сақталуы үшін, ЕО-дағы өз орнын Германияға беруге мәжбүр болды.

Алайда, Франция президенті «біріккен Еуропаны» құрылысын жандандыру оңай болмайтындығын, бұл көп күш пен қаражатты қажет ететіндігін жақсы түсінді. Ол: «Мен Еуропалық құрылыс жолын әрқашан қиындықтармен салыстырғанмын, себебі оны үлкен күшсіз жасау мүмкін емес еді» деп ол өз естеліктерінде жазады [6]. Басты мақсаттардың бірі ретінде Еуропалық қауіпсіздікті және оны қамтамасыз етуде Франция рөлі ерекше болып табылады.

Еуропалық бірлестік мынадай шарттарды қанағаттандыруы тиіс болды: Франция, яғни өз кезегінде халықаралық қатынастардың субъектісі қуатты атрибуты ретінде, ал екіншіден Еуропа «ЕО-ның энергетикалық орталығына айналады» [7, 129 б.] Осылайша, XX-XXI ғғ. тоғысында «Біріккен Еуропа» интеграциясын одан әрі тереңдету, құрылымдық байланыстарын кеңейту жолында бірқатар мәселелерге тап болды. Негізгі мәселелердің бірі, әрине ЕО-ның СЕЕ қосылу мәселесі болды. Француздықтар Шығыс Еуропаға келмеді, осылайша дұшпандық Франция имиджі қалыптасты. Дәл осы себептен соң, Франция басқармасы тура шешім қабылдамады. Бір жағынан Францияны Еуропа одағының мүшелер санының өсуі қорқытты, ал енді екінші бір жағынан – Париж «біріккен Еуропаға» бәс тігіп, Шығыс Еуропадағы АҚШ пен НАТО күштерін азайту болды.

Саяси емес әскери ұйымның мүшесі бола отырып, Франция әрқашан НАТО саяси жүйесін қолдап отырды, бірақ олар АҚШ-тың келісімсіз өзіндік саясат жүргізіп те отырды. Нәтижесінде, Францияның Еуропадағы және әлемдегі өзіндік орны өзгерді. Жаңа тарихи жағдайларда, Францияның сыртқы саясаты жаңа дәуірге байланысты өзгеруі керек, деп Ведрин айтып өткен-ді. Енді Франция мен Германия АҚШ-тың бақылауынан сескеніп, ЕО жағдайын ұлғайту және жақсарту мақсатында «Еуропалық держава» құруға асықты және тағы да Еуропа саясатына бәс тікті. Екі державаның арасындағы биполярлық әлемнің жаңа дәуірінде ЕЭҚ атынан Франция ғана емес Батыс Еуропада

атсалысып, «қырғи-қабақ» соғыстан кейін бұл жағдай бәсеңдеді. Бұл қиындықтарға қарамастан еуропалықтар Еуропаны әлемнің басты аренасына шығара алды. Кез келген күшпен Бесінші Республика «біріккен Еуропаны» басты орынға қойғысы келді. Бірақ АҚШ та көшбасшы болуға тырысты [8].

Франция КСРО-ның құрамынан шыққан кеңестік социалистік елдер мен социалистік лагердің ықпалынан босатылған ОШЕ елдері «біріккен Еуропаға келіп қосылады деп үміттенді. Чехия, Польша және жақын Балтық елдерімен тарихи байланысты қалыптастыру мақсатында француз көшбасшылары Еуропа жеріне өзінің билігін жүргізуге ұмтылды [9].

Биполярлық жүйенің тарауы еуропалық саяси интеграцияны жеделдетті. Осы жолдағы маңызды кезең 1992 жылы Маастрихт қаласында (Нидерланды) еуроэкономикалық мүшелері мемлекеттерінің Сыртқы істер Министрлері Еуропалық Одақ құру туралы келісімшартқа қол қойды. Оны еуроодақ мүшелері 1993 жылдың қарашасында ратификациялағаннан кейін келісімшарт күшіне кірді. Францияда келісімшартты ратификациялауға сайлаушылардың тек қана 51,4 пайызы ғана дауыс бергенін атап өту керек. Келісімшартты Миттеран мен оның жақтастары және Франция демократиялық одағының басшысы В. Жискара де Эстен, Жак Ширак қолдады. Француз коммунистік партиясы және ұлттық майданы қарсы болды. Француздардың көп бөлігін ұлттық егемендіктің қатаң шектелуі наразы қалды. Келісімшарттың ең маңызды бағыттарының бірі жалпы сыртқы саясатты қалыптастыру туралы шешім болды. Осы сәттен бастап еуропалық сыртқы саясат туралы айтуға барлық негіз бар, оған қатысты Францияның сыртқы саясаты бағынысты мағынада болды. Бұдан Маастрихт келісімінен кейінгі жылдарда бірыңғай еуроодақ елдерінің сыртқы саясатын қалыптастыру механизмін жасау жолға қойылды. 1995 жылдың 26 наурызында Франция, Германия, Бельгия, Нидерланд, Люксембург, Испания, Португалия қол қойған Шенген келісімі күшіне енді. Олар қозғалыс еркіндігін, яғни, елдің ішінде әуеге ұшуды бақылауды бас тартуды және шекарадағы бақылауды біртіндеп бас тартуды қарастырды.

Қорыта айтқанда, Франсуа Миттеран тұсында Францияның Еуропадағы саяси және экономикалық беделі өте зор болды. Әрине, мұның барлығы оның жүргізген ішкі саясатымен тығыз байланысты. Миттеран ең алдымен көрші мемлекеттермен жақсы қатынаста болды. Оның Еуропадағы басты саяси мақсаты бұрыннан келе жатқан Еуропалық қауымдастықтың әлемдік саяси сахнадағы рөлін арттыру болды. Оның басқарған кезеңінде Франция Батыс Еуропа мемлекеттерінің арасынан бірінші болып Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропаның социалистік мемлекеттерімен саяси байланысқа түсті. Ол өзінің даму бағыты бір болған социалистік мемлекеттермен өте тығыз байланыс орната білді және ең бастысы оларды социалистік лагерден шығарып жалпы еуропалық интеграцияға қоса білді. Мұның нәтижесінде ол тарихтағы ең ірі саяси және экономикалық одақтардың бірі болған Еуропалық Одақты құрушылардың біріне айналды. Соның негізінде Франция тарихында социалистер алғаш рет мұндай халықаралық беделге ие бола білді.

1 Матвеевский Ю.А. *Европейская интеграция в исторической ретроспективе*. – М.: МГИМО, 2011. – 288 с.

2 Шадурский В.Г. *Внешняя политика Франции (1945-2002)*. – Минск: Изд. БГУ, 2004. – 175 с.

3 Тутберидзе И.Д. *Франция и проблема расширения Европейского Союза на Восток на рубеже XX-XXI вв.* // *Дисс. канд.исторических наук*. – Москва. 2015. – 279 с.

4 Dumas R. *Un projet mort-né: la Confédération européenne // Politique étrangère*. – 2001. № 3. – P. 688-700.

5 Обичкина Е.О. *Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире*. – М.: МГИМО, 2004. – 356 с.

6 Chirac J. *Mémoires. T. 2. Le temps présidentiel*. – Paris. 2011. – 524 p.

7 80. Deloche F. *La France et l'élargissement à l'Est de l'Union européenne. Les Etudes de CERI. № 46. Octobre 1998*.

8 Hubert V. *Les mondes de François Mitterrand. A l'Elysée. 1985-1995. 1996*. – Paris. – 571 p.

9 Delors J. *La France par l'Europe*. – Paris., 1988. – 261 p.

Резюме

Роль Франсуа Миттерана в развитии европейской интеграций

Атамбай Б.

Магистрант 2 курса факультета историй, археологий и этнологий, КазНУ имени аль-Фараби

В данной статье рассматривается роль французского президента, лидера Социалистической партии Франции Франсуа Миттерана в развитии европейской интеграций. Один из основных целей статьи является определить политические активности Миттерана в образовании Маастрихтского соглашения, которое была организована в результате политико-экономического интеграционного процесса во второй половине XX века в Европе. В

научной работе анализируются политические деятельности Миттеррана в образовании Европейского Союза, которая образовалась на основе этого договора. А также, обсуждается политические и экономические взаимосвязи Миттеррана Европейскими государствами.

Ключевые слова: Франция, Франсуа Миттерран, Социалистическая партия, Европейская интеграция, Маастрихтский договор, Европейский союз.

Summary

The role of Francois Mitterrand in the development of European integration

Atambay B.- 2 course Master degree student Department of History, archeology, and ethnology
Al-Farabi Kazakh National University Atambay.bakytjan@mail.ru

The article investigates the role of François Mitterrand - the French President and leader of the French Socialist Party in the development of European integration. One of the main purposes of the article are to determine Mitterrand's political activity in the formation of the Maastricht Treaty, which was organized as a result of political and economic integration process in the second half of the 20th century Europe. In a scientific paper analyzes the political activity of Mitterrand in the European Union Education, which was formed on the basis of this agreement. In addition in this article also discussed the political and economic relationship of the Mitterrand with European countries.

Keywords: France, François Mitterrand, the Socialist Party, European integration, the Maastricht Treaty, the European Union.

ӘОЖ 546.09-324

НАРЫНҚОЛ АУДАНЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНЕН

Н.Е. Балабекова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы қаласы,
E-mail: n.balabekova.vip70@mail.ru

Мақалада автор Нарынқол ауданы құрылған уақыттан бастап білім беру саласының қалай дамығанына жүйелі түрде тоқталған. Аудандағы білім беру саласының күнделікті өмірін ашып көрсету үшін Алматы облыстық Мемлекеттік мұрағат қорларын, аудандық басылымдардан материалдар және жергілікті тұрғындардан алынған сұхбат пайдаланылды.

Алғашқы мектептер ашу үшін киіз үйлер тігілгенін, парталар жоқ, оқушылар жерде малдас құрып отырып сабақ оқығанын, оқу құралдарының тапшылығын көрсеткен. Соған қарамастан балалардың сабаққа деген ынтасы ерекше болды. 1950-1960 жылдардағы білім беру саласындағы кемшіліктер: оқушыларды сыныптан қалдыру, интернаттардағы санитарлық-гигиеналық жағдайдың нашарлығы, мұғалімдердің тұрғын үйлермен толық қамтамасыз етілмеуі және жоғары білімді мамандардың жетіспеушілігі жайында жазылған.

Түйін сөздер: халық ағарту ісі, киіз үй, мектептер, жалақы, тұрғын үй, оқу құралдары, оқу-тәрбие жұмыстары

Нарынқол ауданы тұрғындарының қоғамдық өмірі астарында жатқан мәселелерді зерттеп күнделікті өмір тарихын қарастыру арқылы халықтың тіршілігіне терең үңілуіне мүмкіндік береді. 1936 жылы құрылған Нарынқол ауданы тұрғындарының білім беру саласының күнделікті өміріне тоқталу арқылы бүкіл қазақ елінің жағдайын көруге болады.

Колхоз құрылысын нығайту жылдарында ауыл-ауылдардың жағдайын жақсартуға, мектеп басқа да қажетті құрылыстар салуға, ауыл мәдениетін көтеруге ұдайы назар аударылды.

1. Архив материалдарының деректері бойынша ХІХ ғасырдың 70-90 жылдарында Жетісу өлке-сінде халық ағартуын дамыту, орысша мектептер ашу ісі қолға алына бастаған

Нарынқол ауданы 1928 жылға дейін Жетісу округі Жаркент уезінің құрамында Қарқара болысымен бірге болып келген. Ал, 1928-36 жылдары Кеген / бұрынғы Қарқара ауданының құрамында, 1936-63 жылға дейін өз алдына аудан болып тұрған. 1963 жылдан 1966 жылдың март айына дейін қайтадан Кеген ауданымен қосылып бір аудан болып тұрған.

2. 1909 жылы Охотничье станциясында / қазіргі Нарынқол селосының сол кездегі аты / екі класты орысша түземдік / қазақ балаларынан тілмаштар дайындайтын мектеп / мектеп ашылып, оған 24 қазақ баласы қабылданған. Қазіргі пенсионерлер Алпысбаев Ахмет, Сауранбаев Сураншы осы мектепте оқығандардың бірі.

3. Нарынқол түземдік орысша мектеп 1915 жылға дейін жұмыс істеген. 1916 жылғы патша үкіметінің қазақтардан солдат алу туралы указына байланысты халық қозғалып, ел тыныш бұзылуына байланысты 1920 жылға дейін, жалпы алғанда, мектеп жұмысы қолға алынбай кідіріп қалған.

4. 1920 жылы Нарынқол ауданының Қара тұмсық деген жерінде /Коммунизм колхозы тұрған жердің батыс жағы/ Жаркент уездік халық ағартуы жөніндегі инспектордың жолдамасымен Сауранбаев Сураншы № 1 бастауыш мектеп ашқан. Оған әр старшинадан бірден киіз үй тігіліп, оқушылар сонда жатып оқыған. Бұл мектепте 30 дай бала оқып, 1 мұғалім жұмыс істеген...

5. 1920 жылдан бастап ауданда халық ағарту жұмысын дамытуға баса назар аударылды. 1921 жылы жазда Қарқарада Жетісу округтік халық ағарту бөлімінің қатысуымен мұғалімдер курсы ұйымдастырылды. Оған ауылдағы көзі ашық, сауаты бар адамдар қабылданады. Солардың ішінде Хасенов Әбдісүлеймен, Тілемісов Әбдікерім, Жәменкеев Смагул т.б.лар қатысып, мұғалімдікке жолдама алады. Сонымен 1928 жылға барғанда мектеп саны 8 ге жетеді.

6. Аудандағы халық ағартуының даму тарихына көз жіберсек, әсіресе, 1940 жылдары, сондай-ақ 1950-60 жыл аралығында өте жылдам дамығандығын байқаймыз. Ал, 1961 жылдан бермен қарай мектептер іріленіп, оқушы саны да, мұғалім саны да тез өсіп отырған [1].

Мектептердің материалдық базасының және мұғалімдердің білім дәрежесі мен жалақысының өсуі туралы мұрағат құжаттарында былай делінген:

14 1909 жылы Нарынқол селосында салынған 2 класты орысша түземдік мектеп 1916 жылы өртеп жіберілген. Сонымен 1920 жылға дейін бірде-бір мектеп үйі болмаған. Алғаш 1920 жылы сегіз киіз уймен мектеп ашылған. Парта, тақта, оқу құралдары болмаған. Мектеп құрылысы 30 және 50 жылдарда өте-мөте кең өрістетілген. Соның нәтижесінде 1960-61 оқу жылында 129 класс бөлмесі болған.

Ал, 1966-67 оқу жылында 640 орындық жаңа мектеп, 40-тан астам жаңа класс бөлмесі салынды, 218 класс бөлмесі болды.

2. 1921 жылы мұғалімнің жылдық еңбек ақысы 11 қой, 11,5 пұт астық болған. Қазір бір мұғалімнің айлық жалақысы орта есеппен 100 сом.

3. 1940 жылы жоғары білімді 9 мұғалім болса, қазір 207 / 23 есе артық

Орта білім алушылардың санының өсуі туралы мынадай мәлімет келтірілген:

14 1939-40 оқу жылдарында бірде-бір бала мектеп бітірмеген / ауданнан тыс жерде оқып бітіргендерін қоспағанда/.

1946 жылы 16 оқушы, 1951 жылы 66 оқушы, 1961 жылы 91 оқушы 10 кластарды бітірген. Ал, 1966 оқу жылында орта мектепті бітірушілер саны 543-ке жетті [2].

Ауданда сауатсыз және шала сауатты ересектердің сауатсыздығын жою туралы ҚК(б)П Нарынқол аудандық комитеті бюросымен Еңбекшілер депутатының аудандық атқару комитетінің біріккен мәжіліс қаулысында былай деп көрсетілген:

1. 1942 жыл аудан көлеміндегі колхоздар, өндіріс орындары және мекемелерде 209 сауатсыздар, 405 шаласауатты, 1440 қазақ тілінің орыс графикасына негізделген жаңа алфавитін білмейтіндерді қысқа мерзімде сауаттандырудың планы бекітілсін...

2. Сауатсыз және шала сауатты және жаңа алфавитті танымайтындарды февральдың 20 нан қалдырмай түгел оқуға тарту, оларды үймен, отынмен қамтамасыз ету мекеме бастықтарына, ауыл совет председателдеріне, колхоз председателдеріне міндеттелсін. ҚК(б)П аудандық комитетінің секретары Айдапкелов. 13 февраль 1942 жыл [3].

Қазақ балалар әдебиетінің классигі Бердібек Соқпақбаев «Балалық шаққа саяхат» атты еңбегінде Қостөбе ауылындағы мектептің жайына былай тоқталған: «Мынау, міне мектеп – ауылдан шеткерек шаңы аз көгал жерге тігілген кәдімгі киіз үй. Осы киіз үйде біздің тұңғыш сабағымыз басталы...

Парта жоқ. Бірімізге біріміз сығылысып, малдас құрып жерде отырмыз. Киміміз былғанады, астымыздан сыз өтеді деп қорқыншақтайтын біз емес. Күл мен топыраққа еркін аунап өскендігімізді көрсетіп, мұғалім отырындар дегенде шөге-шөге кеткенбіз.

Сауатымыз бірдей болғанмен жастарымыз бірдей емес. Ең кіші дегендер мен шамалас (8жаста). Ең үлкен дегендер он бес, он алтыға келіп қалғандар»[4].

Жазушы кейіннен Сүмбедегі нағашысының ауылына барып оқиды. Ондағы мектеп жайында былай деп жазған: «Мұндағы мектеп жеті жылдық. Мектеп үйі кесектен қаланып салынған үлкен, шатырлы. Терезелері көшедей. Мұндай үлкен терезелерді бірінші рет көруім. Ауылда там соққанда қыста суық болады деп, терезелерін сығырайтып кішкентай жасайтын. Мұншама үлкен терезелі үйде қыста адам қалай шыдайтынына таңмын.

Кейін, қыс түскен соң білдім, үлкен терезеден жарық көп түседі екен де, қыста жылы болады екен.

Терезесі үлкен үй әрі жарық, әрі көңілді » [4, 228-б].

1950-1951 оқу жылының I- жарты жылдық қорытындысы, оқушылар білімінің сапасын арттырып және олардың үлгермеушілігімен күрес жүргізу туралы мұғалімдердің январь мәслихаты аудандық оқу бөлімінің инспекторы Қалымбетовтың баяндамасында мынадай мәселелер қаралған:

Аудан мектептеріндегі алдыңғы қатарлы класс жетекшілері өз кластарында нәтижелі жұмыстар істеп, оқушылардың үлгермеушіліктерін жою және отличниктерді көбейту, класс және кластан тыс жұмыстарды жүргізудегі озық үлгілері мектептегі оқу-тәрбие жұмыстарына келелі үлестер қосты. Мәселен, Нарынқол орта мектебіндегі X –орыс класының жетекшісі Фоменко жолдас оқушыларының 100 % үлгеруін қамтамасыз етті. Сол сияқты, Асанов (Киров жеті жылдық мектебі) т.б. жолдастарда оқушылар арасында елеулі жұмыстар жүргізді. Мұның өзі үлгермеушілікті жоюдың басты шарасы және түйіні болды.

Сол сияқты, оқу-тәрбие жұмысындағы елеулі кемшіліктер бірсыпыра мектептерде де бар екендігін мойындамауға болмайды. Аудан бойынша I-IV кластардағы 1736 оқушының 220, V- VII кластардағы 1117 оқушының 264, VIII – X кластардағы 308 оқушының 86-сы 1950-1951 оқу жылының I- жартысында үлгермей отыр.

Үлгермеушілікті болдырмаудың басты шарты – мұғалімдердің педагогикалық, методикалық, идеялық білім дәрежелерінің жоғары дәрежеде болып, олардың өз тәжірибелерін күнделікті ғылыми жаңалықтардың ілімінен байытып, сабаққа ұқыпты даярланып, сабақ берудің сапасын арттырумен, әрбір жеке сабақтарына көрнекі құралдарды кеңінен пайдалану ұсынылды [5].

1953/ 1954 оқу жылында Нарынқол ауданында 20 мектеп болды, олардың 2-уі орта, 5- жеті-жылдық, 13- бастауыш, оқушылардың жалпы саны – 4230 [6].

1956/ 1957 оқу жылында Нарынқол ауданында 19 мектеп болды, олардың 5-еуі орта, (оның ішінде 2 қазақ); 5- жетіжылдық, (барлығы қазақ) 9- бастауыш, (оның ішінде 8 қазақ) [7].

Нарынқол аудандық оқу бөлімінің 1967-68 оқу жылындағы оқу-тәрбие жұмыстары жөніндегі справкада мынадай кемшіліктер көрсетілген:

1960-61 оқу жылында I- кластарға қабылданған оқушылардың 83 % -ті ғана 1967-68 оқу жылында мектептерде оқып жүр. Мектепті себепсіз тастап кеткендердің арасында үлгермейтіндер мен бір класта екі жыл отырған көбірек кездеседі. Үлгерімі төмен оқушылармен жекелей жұмыс жүргізудің орнына бірсыпыра мектептердің басшылары түрлі амалдар тауып олардан құтылуға тырысады. Ленин атындағы орта мектепте /мектеп директоры Мустафаев Т./ 7 оқушы 1967-68 оқу жылы ішінде сырттан оқитын мектептерге ауыстырылған. Бұлардың басым көпшілігі 7-ші класта оқитындар. Текес орта мектебінде оқу жылының басынан бері қарай 15-тен астам бала кәсіптік-техникалық училищеге ауыстырылған.

Жалпыға бірдей міндетті оқудың тек жалғыз ұйымдастыру проблемасы ғана емес, едәуір дәрежеде педагогикалық проблема екендігі белгілі. Аудан мектептерінде оқушылардың сабақ үлгерімі, оның сапасы әлі де болса талапқа сай болмай отыр. Үстіміздегі оқу жылының қорытындысы бойынша 11184 оқушының 684-і екінші жылға қалдырылып, 830-ы күзгі сынға қалдырылды. Кей мектептерде оқу-тәрбие жұмыстарының дұрыс ұйымдастырылмауы, кейбір мұғалімдердің жауапкершілігінің төмен кетуі, саяси-идеялық және педагогикалық білімін көтеріп отырмауы үлгерімнің біршама төмен болуына себепші болды. [8]

1971 жылы Нарынқол ауданында 8 орта, 5 – сегізжылдық, 3- бастауыш, оқушылардың жалпы саны- 12898 [9].

Аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Ш. Әбдісүлейменов 1967 жылдың 30 маусымында Алматы облыстық оқу бөліміне мынадай көмек беру жөнінде ұсыныстар жолдаған: мемлекет есебінен салынатын Нарынқол орта мектебін тез аяқтауын, керекті техникалық және көрнекі құралдармен қамтамасыз етуін, ауданда маман кадрлардың жетіспеуінен мұғалім кадрлармен қамтамасыз етуін, аудан мұғалімдерін тегін жарықпен және квартирамен қамтамасыз етуге көмек жасауын, аудан мұғалімдерін білім жетілдіру мақсатында арнайы курстардан өткізіп отыруын сұраған [10].

Алматы облыстық оқу бөлімінің меңгерушісі Айдаровқа Нарынқол аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Әбдісүлейменовтан жазылған анықтамада мынадай жағдайды хабарлаған:

1. Барлық мұғалімдер саны 574, оның ішінде өз үйлерінде тұрушылар 485 мұғалім. Колхоз үйінде тұрушы - 14 мұғалім, мекемелердің үйінде тұрушы - 32 мұғалім, жеке адамдардың үйінде тұрушы - 43 мұғалім.

2. Жеке адамның үйінде тұратын мұғалімдер:

1. Жданов В. Н. Бір үйде 2 жан, с. Нарынқол айына 10 сомнан төлейді.

2. Несіпбаева бір үйде 5 жан, айына 10 сомнан төлейді.

3. Молдахымметова бір үйде 5 жан, айына 10 сомнан төлейді.

Мұғалімдерді жарықпен қамтамасыз ету де өз мәнінде емес. Кейбір колхоздарда 2-3 точканы ақша төлетпей тегін ретінде мұғалімдерге беріп отырса, аудан орталығындағы Октябрьдің 40 жылдығы атындағы колхоз мұғалімдерге тегін жарық беруден бас тартып, тіпті светін қырқып тастап отыр.

1966-67 оқу жылында 574 мұғалім, жоғары білімдісі 203, ортадан жоғарысы «84», толық орта білімдісі «86» мұғалім, жалпы орта білімдісі 201 мұғалім.

Мұғалімдердің арнаулы үйлері барларының үй іргесінде 5 соти участкаде жері бар. Басқадай арнаулы участка жер бөлініп берілген жоқ. Көпшілік мұғалімдердің бұрыннан тұрғандарында сиырлары ғана бар. Кейбір мұғалімде 2-3 деген қойлары бар. Өткен жылы сиыр сатып алуға 3000 сом қаражат келіп, он мұғалімге бөлініп берілді.

1967-70 жылдар мұғалімдер үшін 14 үй жасауға жергілікті советтер міндеттеме алды. 1967 жылы 4 үй жасалмақ [11].

1970 жылдың 24 сәуіріндегі Нарынқол аудандық санэпидстанцияның мектеп-интернаттарды тексеру қорытындысы бойынша мынадай анықтама берілген:

Ауданда барлығы 17 мектеп, оның ішінде 10 орта, 5 жылдық және 2 бастауыш мектеп, олардың ішінде типті мектептер – 10. Оқу екі маусымды.

Күнұзақ сабақтары барлық мектептерде бар, бірақ олар Нарынқол, Энгельс, Сарыжаз мектептерінде ғана жүргізіліп отыр.

Мектептерде буфеттер бар, бірақ толыққанды ыстық тамақпен қамтамасыз етпейді, тек қана тәттілер сатады. Кейбір мектептерде жарық коэффициенті төмен, нормаға сәйкес емес. Парталардың қойылуы нормаға сай емес.

Мектептерді сумен қамтамасыз ету Сарыбастау, Кирова, Энгельс колхоздарын қоспағанда ашық су қойнауларынан тасымалданады, қайнаған сулармен қамтамасыз етілмейді. Интернат туралы мәліметтер:

1. Нарынқол ауылынан басқа барлық интернаттарда санитарлық-гигиеналық жағдай қанағаттанарлықсыз.

2. Интернаттар төсек-орын жабдықтарымен толық қамтылмаған, олардың көпшілігі ескі және жыртылған.

3. Нарынқол ауылынан басқа барлық интернаттарда тоңазытқыш қойылмаған

4. Тәрбиеленушілердің тағамы біртекті және құнарсыз.

5. Үстел, орындық, шкаф, қол жуғыштармен толық қамтылмаған. Кір жуатын бөлме жабдықталмаған. Аудандық СЭС-тің бас дәрігері: Сауданбеков [12].

Нарынқол ауылының тұрғыны, зейнетке шыққан мұғалім Жылқыбаева Жұпарханның сұхбаты: 1951 жылы 12 қазанда ҚХР-да дүниеге келген. Жоғары білімді, Қазақ Педагогикалық институтының Биология факультетін бітірген. Бастауыш сыныптарына 1969-2009 жылдарда сабақ берген. Абай совхозында – 4 жыл, Қақпақ ауылында – 3,5 жыл, 1979-1982 жж. О.Жандосов атындағы орта мектепте, 1982-2009 жж. Қазақстанның 40 жылдығы (қазір Б.Соқпақбаев) атындағы мектепте қызмет еткен.

Әкем – Жылқыбай жұмыс істемеді, көзі 40 жасында көрмей үйде отырған, пенсия деген болмады. Шешем колхозда аспазшы болды, 2 қызды асыраушы шешеміз еді. Ұл болған жоқ, әкем 88, шешем 83 жасында өмірден өтті.

Балалық шақта Сүмбе ауылында отынға жағу үшін бозқараған деген бұтақты арқамызға салып, ер бала сияқты таситынбыз. Көктемде қой саууға, қой қырқымға, қырманға астық сапыруға баратынмын. Үйге әкпішпен өзеннен екі шелекпен су таситынмын.

1969 жылы мектепке алғаш барғанда форма жоқ, шыттан гүлді көйлек киіп барғаным есімде, кейіннен форма кидік. Оқушы кезімде нан бар, бірақ қант, конфет тапшы болды. Қаңылтырдағы мәмпәси есімде қалды. Ауыл адамдары астық, картоп, мал шаруашылығымен айналысты.

Мектеп ұжымындағы үлкендер көп көмек беретін, үлкендерді тыңдап, сын айтса содан қорытынды шығарып, оларға еліктейтінмін, жақсы жағын алуға тырысатынмын. Марапаттау, мектептегі, аудан, облыс грамоталары, ҚазССР Оқу министрлігінің «Құрмет грамотасы» болды. Ол кезде мұғалімдерді жазалау шарасы мектептен басқа мектепке жер аудару болды, аналар, аталар алқасында қарайтын.

Қонақтарға жас кезімізде манти жасайтынбыз, кейіннен етсіз қонақ шақырмайтын болдық. Бала кезімізде үш бөлмелі там үйде тұрдық, кейін 5-6 класта қара кірпіштен 4 бөлмелі үй салып, сонда тұрдық, ол үйлер әлі бар. Қазір 7 бөлмелі ағаштан салған үйдеміз.

Айлық жеткілікті болды, қысылған емеспіз, балаларға да ақша алдық. Дастаханда мейрамдарда ішімдік алатынбыз, бірақ артық ішіп, жұмыстан қалмайтын, тәртіп қатал болды. Коммунистерге жақсы көзқараспен қарадық, пионер, комсомолға өту қиын болатын, коммунист болу үшін көп еңбек, құрмет, білім керек болды [13].

1995 жылы ауданда 21 орта, 3 бастауыш, 3 өнер мектебі, балалар спорт мектебі, оқу-өндірістік комбинаты жұмыс істеді. Білім шаңырақтарында 14010 оқушы дәріс алса, оларға 1542 мұғалім сабақ берді [14].

Мен өзім Нарынқол ауылының тумасы болғандықтан оқушылардың күнделікті өмірін көрсету үшін өз естеліктерімді де пайдаландым. 1977/ 1978 оқу жылында Нарынқол селосында О. Жандосов атындағы жаңа мектеп пайдалануға берілді, мен сол мектептің түлегімін. Бастауыш сыныпта жақсы оқитындардан бастап пионерге қабылдап, мойнымызға қызыл галстук тақтық. Аудандағы малшылар слетінде және ауыл еңбеккерлеріне арналған жиналыстарда тақпақтар айттық. Мектепте қара форма кидік, жаға мен жеңіне ақ шілтерді апта сайын ауыстырып тақтық. Жай күндері қара фартук, мейрам күндері ақ фартук тақтық. Отбасымыздағы 6 бала да анамыз тоқып берген свитер, жемпірлерді киіп өстік. Қазіргі балалардай күнделікті ақша ұстаған емеспіз. Мейрам күндері лимонад пен бәліш алып жегеннің өзіне қатты қуанатынбыз. Мұның өзі үнемшілдікке тәрбиелейді. Көктем айларында мектеп маңындағы сенбіліктерге қатысып, металл сынықтары мен қағаз қалдықтарын өткізетінбіз. Орта сыныпта комсомолға қабылданып, кеудемізге значок тағатынбыз. Комсомолға өту үшін Устав бойынша сынақ тапсырдық. Нарынқол аудандық ХХІХ және ХХХ комсомол конференцияларына делегат болып сайландым. 1985 және 1987 жылдары ВЛКСМ Орталық Комитетінің «Үздік оқығаны үшін» белгісімен марапатталдым.

Ауылдан он-он бес шақырымдай жерде «Ақбұлақ» пионер лагері болды. Жазда ауданның барлық ауылдарынан оқушылар демалуға келетін. Жазғы каникулда кейбір оқушылар совхоздың жұмыстарына көмектесіп аз да болса қаржы табатын, біз бос уақытымызда әдеби кітаптар оқып, тоқыма тоқып, көрпе құрайтынбыз. Маусым айында малшылар жайлауға көше бастайтын. «Шұбартал» жайлауына нағашыларымызға қонаққа баратынбыз. Ол жақта күнде қымыз ішіп, сеператордан сүт тартып, май, маңызды (қаймақ) жаңа піскен таба нанға (көмбе нан) жағып жеп, таза ауада тауға шығып демалатынбыз. Таудан бүлдірген, рауғаш, қымыздық тердік. Жайлауға жан-жақтан қонақтар көп келетін, келген қонаққа міндетті түрде қой сойылып, ет асатын немесе сірне жасайтын.

Аудан құрылған алғашқы жылдары, сондай-ақ Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары білім беру саласында қиыншылықтар көп болды. Білім беру саласындағы қызметкерлердің күнделікті өмірін қарастырғанда кейінгі жылдарда олардың әлеуметтік жағдайы жақсарғанын байқаймыз. Оқушылардың да білім алуға құштарлығы артып, қоғамдағы барлық өзгерістерге белсене қатысатын болды. Сонымен күнделікті өмір тарихының бой көтеруі жаңаша ойлап, жаңаша тұжырым жасауға адам санасының көрінісін айқындап көрсетуге жол ашты. Кейбір жекелеген адамдардың қоғамдағы орны мен ролін анықтау мүмкіндігі ашылды.

1 Алматы облыстық Мемлекеттік мұрағат (АОММ). 964-қ., 1-т., 292-іс, 25-п.

2 АОММ. 964-қ., 1-т., 292-іс, 27-п.

3 // Советтік Шекара, 1942 жыл, 19 февраль № 12 (431).

14 Соқпақбаев Б. Балалық шаққа саяхат, II т. – Алматы, 2014, 122-б.

14 АОММ. 964-қ., 1-т., 14-іс.

14 АОММ. 964-қ., 1-т., 12-іс, 19-п.

7 АОММ. 964-қ., 1-т., 166-іс, 1-п.

14 АОММ. 964-қ., 1-т., 314-іс, 2-п.

14 АОММ. 964-қ., 1-т., 362-іс, 48-п.

14 АОММ. 964-қ., 1-т., 282-іс, 58-п.

14 АОММ. 964-қ., 1-т., 291-іс, 68-69-п.

12 АОММ. 964-қ., 1-т., 347-іс, 5-п.

13 Нарынқол ауылының тұрғыны, зейнетке шыққан мұғалім Жылқыбаева Жұпарханның сұхбаты.- Итамыз 2015 жыл.

14 Құсайынов К., Тастанов И., Біржансалұлы Қ. «Хантәңірінің етегі – Райымбек баба мекені». Алматы, 2000, 96 бб.

Резюме

Повседневная жизнь Нарынкольского района в сфере образования

Балабекова Н.Е. – магистрант 2-го курса КазНПУ им.Абая, Казахстан, г. Алматы,

E-mail: n.balabekova.vip70@mail.ru

В статье автор рассматривает развитие сферы образования с момента создания Нарынкольского района. Для раскрытия повседневной жизни в районе в области образования были использованы фонды Государственного архива Алматинской области, материалы районных изданий и интервью, полученные от местных жителей.

Для открытия первых школ использовались юрты, не было парт, ученики занимались сидя на полу, учебников не хватало. Но несмотря на это дети занимались упорно. В статье написано о недостатках в области образования в 1950-1960-е годы: неуспевающих учеников было много, состояния санитарно-гигиенических условий в интернатах было неудовлетворительным, не в полной мере обеспеченность жильем учителей и нехватка специалистов с высшим образованием.

Ключевые слова: дело народного просвещения, юрты, школы, зарплата, жилье, учебные пособия, учебно - воспитательная работа.

Summary

Daily life of Narynkol region in the field of education

Balabekova N.E. – Abay Kazakh National Pedagogical University, Republic of Kazakhstan, Almaty, 2nd year

master degree student, E-mail: n.balabekova.vip70@mail.ru

In this article, the author demonstrates systematically the development of the field of education in the Narynkol area since its creation. In order to disclose the daily life in the area of education, it was used Almaty regional state archival resources, materials of regional publications and an interview with the local population.

To open the first schools, yurts were prepared, also there were no desks to study, they studied on the floor with the shortage of textbooks. Deficiencies in the years of 1950-1960 in the field of education: students leaving classes, poor sanitary conditions in the boarding schools, failure to provide housing for teachers and it was also written about the lack of highly qualified specialists.

Key words: work in the field of public education, yurt, schools, wages, housing, textbooks, educational work.

ӘӨЖ 364.11-765

**СЕМЕЙ АЙМАҒЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН
ДАМУЫ (XX ҒАСЫРДЫҢ 20-30 ЖЫЛДАРЫ)**

Ә.Бабаханова – Абай атындағы ҚазҰПУ-нің аға оқытушысы

Мақалада Шығыс Қазақстандағы оқу орындарының қалыптасу алғышарттары мен білім беру ісінің дамуы 1930-40 жылдар мысалында қарастырылады. Қалалардағы сауатсыздықты жоюдың санды өсіміне қарағанда сапалық жағы көп жағдайда талапқа сай болды деп айту қиын. Саужой пунктері бар ұйымдар мен кәсіпорын басшылары материалдық көмек көрсетпеуі, уақытылы келісімшарттарды жасамау; саужой пунктінде көп жағдайда кездейсоқ немесе уақытша істейтін, тіпті шаласуаттылардың жұмыс жүргізуі сапаны төмендетті; сауатсыздықты жоюшылар арасында дұрыс байланыс пен ортақ жұмыс әдістерінің болмауы сияқты келеңсіз жағдайларда орын алды.

Сауатсыздықты жою мәдени революцияның алғашқы қадамы болып саналады. Большевиктік үкімет оқу-ағарту жүйесінің барлық саласын түп-тамырымен өзгертті. Мұғалімдер жалпы интелгенция өкілдері сияқты пролетарлық революцияның жеңісін әртүрлі қабылдады: біреулері қуанышпен, екіншілері наразылықпен, үшіншілері самырқаулық танытып, әліптің артын күтті. Көптеген мұғалімдер саяси ойлар мен идеялар бостандығын талап етті. Большевиктік үкімет самарқау позиция ұстанған мұғалімдерге қателігін түсіндіретін, қайталаушы педагогикалық курстар ашты. "Қызыл мұғалімдер" курсы 1920 жылы көктемінде Семейде де ашылды.

Түйінді сөздер: сауатсыздықты жою, сауатсыздық, мұғалім, ШҚО, Қазақстан, білім беру.

XX ғасырдың 20 жылдарының екінші жартысында Қазақстанда арнаулы орта және жоғарғы білімді ұлттық мамандарға сұраныс күшейді. Бұл тұста қазақ халқының сауатсыздығын жою міндеті республикадағы ең өзекті мәселелердің бірі болатын. Земстволық басқармасының төрағасы - Р.Мәрсеков, мүшелері Х.Ғаббасов пен Ә.Сәтбаев сынды азаматтардың араласуының арқасында қазақтан жиналған -земство салығын орыс балалары ғана пайдаланып келгені айқындап, қазақ балаларының бұдан былай Томск техникалық институтына, Семейдегі қыздар және ерлер гимназиясы, кәсіптік (реальдық) училище, Семейде 2 жылдық мұғалімдер курсы сияқты оқу орындарын оқушы қазақ жастарына алып берді[1].

Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру бағытында сауатсыздыққа қарсы күресті ұйымдастыра отырып, ересектер мен қыз балалардың да оқып білім алуын назардан тыс 30-жылдары да сауатсыздық жою басты назарда болды. 1933 жылы -2100 адам сауажой пунктеріне тартылса 1934 жылы қала бойынша сауатсыздар есебінде тұрғын 3769 адамның 3053-і осы дунктерде қамтылды. Мұнда сауатсыз 1770 адамның 1194 - қазақ, 576- орыстар болса, шала сауаттылардың 803-қазақтар, 483-орыстар, яғни жалпы 1285 адам болды. 1933 жылға қарағанда 1934 жылы сауат ашушылар саны 953 адамға көбейген [1].

Сауатсыздықты жою мәдени революцияның алғашқы қадамы болып саналады. Большевиктік үкімет оқу-ағарту жүйесінің барлық саласын түп-тамырымен өзгертті. Мұғалімдер жалпы интеллегенция өкілдері сияқты пролетарлық революцияның жеңісін әртүрлі қабылдады: біреулері қуанышпен, екіншілері наразылықпен, үшіншілері самырқаулық танытып, әліптің артын күтті. Көптеген мұғалімдер саяси ойлар мен идеялар бостандығын талап етті. Большевиктік үкімет самарқау позиция ұстанған мұғалімдерге қателігін түсіндіретін, қайталаушы педагогикалық курстар ашты. "Қызыл мұғалімдер" курсы 1920 жылы көктемінде Семейде де ашылды. Төңкеріске дейін Бүкіл Ресейлік мұғалімдер кеңесі болғандықтан, 1920 жылдың қаңтар және ақпан айларында осы ұйымды жабу ісімен айналысты. Оның орнына "Социалистік мәдениет пен ағарту қызметкерлерінің одағы" құрылды. Халыққа білім беру бөлімі қала тұрғындарының арасында мәдени ағарту және тәрбиелік жұмыстарын басқарумен айналыса отырып, маркстік идеология негізінде мәдени деңгейді жоғарылату үшін қажетті жағдай жасау міндеттелінді.

30-жылдар өндіріс орындарында жұмысшылар санының артуы мен әйелдердің жұмысқа белсене араласуынан мектеп жасына дейінгі балалар ісімен айналысатын мекемелердің тәрбиеленушілерінің де саны едәуір өсті курстарында 26, I-курсында 29, II-курсында 22, III және IV -курстарында 44 тыңдаушысы, қазақ бөлімінде дайындық бөлімінде 30, I-курста 20 тыңдаушы оқыды [2]. Халыққа білім беру институты 1922 жылдың қыркүйегінен бастап Практикалық халыққа білім беру институты болып қайта құрылды. Институт қызметкерлері 32 адам, оның 6-уы қазақ бөлімінің оқытушылары болды. Оқытушылардың білімділігі біліктілігімен толықтырылған тәжірибелі мамандардың көптігімен ерекшеленеді. 1922 жылдың 4-желтоқсанында IV-губерниялық съездің шешімі бойынша Халыққа білім берудің практикалық институты мен 9 айлық қазақ педагогикалық курсының базасында Семей мұғалімдер даярлайтын қазақ техникумына айнылдарылды [2]. Оның директоры Қазақстандағы халыққа білім берудің көрнекті ұйымдастырушысы, тамаша педагог А.З.Сәтпаев еді. Алғашқы жылы техникумның 12 оқытушысы, 100 оқушысы болды. Болашақ мұғалімдерді іс жүзінде дайындау мақсатымен техникумда I-дәрежелі мектеп ашылды. Маманданған ұлттық кадрдың жетіспеуінен сабақ көпшілігінде орыс тілінде жүргізілді. Жоғары педагогикалық білімдері бар Ленинград университетінің студенттері М.О.Әуезов, Т.А.Кошкина, М.Ф.Виноходов, Ш.Көкімбаев осы кезеңде өздерінің педагогикалық және ғылыми қызметтерін бастаған болатын. Сонымен қатар Н.Н.Белослюдов, Мінән Тұрғамбаев, Әміржан Ситдықов, кейіннен республика мектебінің еңбек сіңірген ұстазы, педагогика ғылымның кандидаты атағын иеленген И.Я.Малахов, Қалиақпар Төребаев, О.Н.Рутковский, Т.И. Лялюков, Ф.Д. Шныров, В.Н. Рябов, Ғафур Ғадуллин сынды белгілі педагогтар дәріс берді.

1920-1925 жылдары Солтүстік-Шығыс Қазақстан облысында тұңғыш сахналық группаны құрды. Техникумның қолөнер ұжымының басында Жұмат Шанин тұрды. Семей педтехникумының шәкірттері кейіннен көрнекті ғалым, партия және Кеңес қызметкерлері болып, республиканың мәдениет пен халық шаруашылығын дамытуда орасан зор үлес қосты. Олардың қатарында филология ғылымының докторы, профессор, Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі Ә.Х.Марғұлан, көрнекті ғалым, тіл маманы, қазақ диалектологиясы бойынша ғылым кандидаты, Совет Одағының батырлары - Айтықов, В.А. Шулятников, педагог-социалистік еңбек ерлері- Ж.Шайжүнісов, М.Носова, Д.М.Парий, КСРО-ның корреспондент-мүшесі, республика білім беру министрі, Алтынсарин атындағы ғылыми зерттеу институтының директоры, педагогика ғылымының докторы - Әбдіхамит Сембаев және т.б.. Техникум оқушыларының ғылыми творчестволық ізденістерін дамытуда Мұхтар Әуезовтың сіңірген еңбегі зор. Кеңестік кезеңнің алғашқы жылдары Семей өңірінің тұңғыш фольклорын жинаушы және зерттеушісі болды. Ол осы мақсатында 1925 жылы Семей халыққа білім беру бөлімінің методикалық кеңесінде педтехникум оқушыларын жазғы каникулдарында қазақ халқының тарихын құрастыру, халықтың ауыз . әдебиеті бойынша деректер жиыстыру үшін пайдалану жөнінде ұсыныс жасайды [2]. Ол студент жастардың ғаламат күшіне, танымдық мүмкіндіктері мен жеке творчестволарына сенім артты. Ойлаған нәтижеге жету үшін әдеби үйірме ұйымдастырып, мақал-мәтелдер, халық тұрмысы,

едет ғұрыптары, халықтық педагогика мен туған өлке тарихына қатысты материалдарды үлкен ыждаһаттылықпен жинастырады. Ол осы ізденістерін ойлы өзі ұйымдастырған жергілікті "Таң" журналының беттерінде ғылыми мақалалар ретінде жариялады.

1922-1923 жылдары Семейдің қазақ педагогикалық техникумында даярлық курстармен қоса есептегенде 400-ге жуық оқушы оқыды. 1925 жылы техникумның 11 тұңғыш түлегі бітіріп шықты [3].

Губернияда орыс мектептеріне мұғалімдер даярлау үшін 1923 жылы Семей қаласында орыс, педагогикалық техникумы жұмыс істей бастады. Халыққа білім берудің практикалық институты мен 10 айлық педкурсының негізінде құрылды. Халыққа білім беру институтының барлық мүлкі педтехникумға берілді [4] 1930/1931 оқы жылында педтехникумды 9 адам бітіріп шықты. Семей орыс педагогикалық техникумы 1937 жылдан бастап педучилище деп аталатын болды. Училище оқытушылары мен оқушылары қала мен Семей өңіріндегі саяси мәдени шараларды атқару барысында үлкен үлес қосты. Сауатсыздықты жою, тұқым себу және т.б. ауыл шаруашылық жұмыстарына қолқабыс беріп, ауыл еңбеккерлеріне мәдени-ағарту көмегімен қоса, материалдық жағынан көмек көрсете білді.

1930 жылы 9-қараша Семейде орталау және орта мектептерге арналған мұғалімдерге арналған кешкі педагогикалық институт ашылды [5]. Институтта " қоғамтану, тіл-әдебиет бөлімдері болды. Сол кезеңдегі білікті, жоғары білімді педагогикалық кадрмен" қамтамасыз ету қиындығынан институт оқытушыларының 30% ғана жоғары білімді болды. Институттың тұрақты ғимараты болмауынан, дәріс бөлмелері мен оқулық жетіспеуі сияқты қиыншылықтар көп болды. 1932 жылға дейін оқу мерзімі 4 жыл, сол жылдың 15-мамырынан бастап 3 жылдыққа көшірілді. 1932 жылы Семей облысындағы жоғары оқу орны болып есептелінген Семей қаласындағы Бүкілодақтық геология комитетінің шешімі негізінде геологиялық барлау комитеті құрылды. Алайда институт көп өмір сүре алмады, материалдық базаның, ғылыми педагогикалық кадрлардың жетіспеуіне байланысты Семей геологиялық барлау институты Алматыға көшірілді. Осы көшірілген институт. базасында Қазақстан тау-кен металлургиялық институты құрылды[5] . Сауатсыздықты жоюдың қарқынды шаралары облыста орталау және орта мектептердің көбеюі жоғары дәрежелі педагогикалық кадрларға деген мұқтаждықты көбейтті. Қала жастары мен жоғары білім алу үшін елдің басқа қалалары мен көршілес Батыс Сібір қалаларына барып оқу қаражат жағынан көптеген қиыншылықтар туғызды. Губерниялық халыққа білім беру бөлімі жоғары оқу орнындағы жастарды өз тарапынан қамқорлыққа алып, 1925/26 оқу жылында Семей губерниясынан оқып жатқан студенттерге атаулы стипендиялар 500 сомдық 6 адамға, 300 сомдық 6 адамға тағайындалды. Осы стипендианттар тізімінде Ленинград университетінің әдебиет бөлімінің студенті Мұхтар Әуезов, Томск техникалық институтының ІУ курс студенті Қаныш Сәтпаев та болды. 1926/27 оқу жылында стипендия қорына 20000 сом бөлініп, оның 12600 сомы губерния ішіндегі -1940 оқу жылында институт қабырғасында 1200 студент дәріс алса, педагогикалық ұжымда 70 оқытушысы болды [6].

Мұғалімдер институты кейіннен Педагогикалық институт жаратылыстану, химия, география, тіл мен әдебиет, тарих, физика мен математика пәндері бойынша жоғары білімді мұғалім мамандарын дайындауда үлкен қызмет атқара отырып, институт түлектері Семей өңірі, Қарағанды, Шығыс Қазақстанның облыстарының аудандарындағы мектептерінде, ересектер арасында білім мен ағартудың шамшырағы болды. Губерниядағы сауатсыздықты жоюдағы мектеп құрылысындағы табыстар біртіндеп халық шаруашылығының әр саласына мамандар даярлайтын қысқа мерзімді курстар мен орта арнаулы мамандық беретін оқу орындарын ашуға мүмкіндіктер жасады. 1924 жыдың 1-қазанынан бастап ауылшаруашылық политехникумы ауылшаруашылық техникумы болып атауы өзгертілді. Техникумда 7 топ және қазақтарға арнайы ашылған сынып болды. Техникум мал шаруашылығы мен егін шаруашылығына агрономдар дайындады. 1926 жылы көктемде мемлекеттік ауылшаруашылық қойма бөлімінің қатыстырылуымен техникумда ересек топтар үшін трактор курсы ұйымдастырылды. 1929 жылы Семейде жол құрылысы техникумы ұйымдастырылды. Губернияның ұлан-ғайыр территориясында көлік қатынасын жақсарту үшін жол құрылыс мамандарына деген сұранысты ескере отырып, техникумда жол құрылыс пен жол жөндеу бөлімдерінен құралды. Мұнда 1930 жылы - 253, 1936 жылы - 280 оқушы дәріс алды. Техникум түлектеріне деген сұранысты ескере отырып 1935 жылы бітірген 34 оқушыны 5-Шығыс Қазақстан облысына, 4-Ақтөбе облысына, 3-Оңтүстік Қазақстан облысына, 3-Қарақаралы округіне, 2-Батыс Қазақстан облысына, 3- Алматы облысына, 4- Қарағанды облысына және 10 адам Қаззжолтранса бөлінді[7]. Техникум басшылығы жыл сайын төменгі және орта мамандықтардың кәсібін көтерудің әр түрлі курстарын ұйымдастырды. Техникум оқушылар ұзындығы 806 шақырымдық "Шығыс шеңберін" салу ісінде көп үлес қосты.

1920-30 жылдары қала мен өлкеге қажетті мамандар дайындайтын арнайы орта оқу орындары биология-годезиялық, мал дәрігерлік, фармацевт техникумдары ашылды. Халық шаруашылығын қалпына келтіру аяғына таман губерниядағы педагогикалық, өнеркәсіптік-техникалық, ауыл шаруашылық, акушерлік, мал дәрігерлік техникумдары 20-шы жылдардың өзінде халық шаруашылығына 400 маман шығарды. Осы жылдары қалада курстар көптеп ашылды [8]. Мәселен 10 айлық орысша, 8 айлық қазақ педкурстары, көркем өнер мектебі, машина құрылысы мен ауыл шаруашылық курстары, тоқыма, иіру шеберлігінің оқу көрнекі курсы, етікшілер курсы, халық кеңестеріне кәсіби қызметкерлерін дайындайтын курстар, темір жол, телеграф, байланыс желілері бойынша курстар, былғары химиялық әдіспен өңдеу курсы, емдік шөптерді жинайтын нұсқаушылар дайындайтын курстар, құс және қоян шаруашылығы жөніндегі курстар және т.б. курстар ұйымдастырылып, жұмыс істеді. Курстардың оқу-материалдық базасы нашар болды. Ашаршылық, экономикалық қиыншылықтар мен маман педагогтар, оқу ғимараттары жетіспегендіктен аталған курстар қысқа мерзімді болды және тез жабылып қалып отырды.

Қазақ өлкесінде тұңғыш жұмысшы факультеті (Рабфак) орыс және қазақ бөлімдері мен 1920 жылы Семейде, одан кейін 1921 жылы Орынборда ашылды. Жұмысшы факультетінің қоғамдық-экономикалық, физика-математикалық, тарих-жаратылыстану бөлімдерінде 372 тыңдаушысының 52-сі қазақ бөлімінен болды. Семей жұмысшы факультетінің тыңдаушыларының қатарында кейіннен ірі ғалым, тіл маманы, қазіргі таңдағы қазақ тілінің негізін салушылардың бірі А.Аманжолов та болған еді. 1921 жылдың сәуір айында Семей қаласында алғашқылардың бірі болып, губерниялық-кеңестік партия мектептері ашылды. Арнаулы- орта білім беру жүйесі көп жағдайда жаңадан құрылуы ғимарат, оқулықтар мен оқу құралдары, көрнекі оқу-тәжірибелік шеберханалар, тереңдетіліп оқылатын мамандықтар бойынша пән мұғалімдері жетіспеуі сияқты мәселелер 20-30 жылдары құрылған Семейдегі техникумдарда жаппай сипат алды. Осы мәселелер қатарына ерекше тоқталатын жай - ол оқушы жастар еді. Техникум оқушылары ғимарат тапшылығынан бірнеше аусыммен кейде басқа техникумдар бір үйде ашылғандықтан араласып та оқыды. Степендия көлемі өте аз болды. Кеңестік партия мектебінде жатақхана жетіспегендіктен аядай бөлмелерге мөлшерден тыс бірнеше адамды тұрғызу, тіпті үй астындағы терезелері жоқ төлелерде тұруы оқушы жастар арасындағы өкпе аурулары мен қан аздығына байланысты аурулар көп болды. Оқушы жастардың көпшілігі ауылды, селолық. жерлерден келгендіктен, техникумға қабылданатындай дәрежедегі білімдері болмағандықтан, сабақ процесі аяқталған. Қазақ жастарын оқуға тарту мақсатында ашылған оқу орындары (Казпедтех) немесе техникумдағы арнайы қазақ сыныптары мен дайындық бөлімінде ана тілді мамандар жетіспеуінен сабақ процестері орыс тілінде жүргізілді. 1924 жылы қазақ тілін латын графикасына көшірілуі, ал 1940 жылы кирилицаға өтуде көптеген қолайсыздықтарды туғызды. Осы кездің замандас жастары 20 жыл ішінде жаңа алфавитті үш рет меңгеруіне тура келді. Осындай қиыншылықтарға қарамастан, жылдан-жылға оқушы жастардың білім алуға, біліктіліктерін көтеруге деген құлшыныс, талап өрлей түсті.

1925 жылы Орыс жағрапиялық бөлімнің Семей бөлімшесінің құрамында 143 адам болды. Олардың 4 құрметті, 89 нақты мүшелері болды. Көрнекті мәдениет, әдебиет және өнер қайраткерлері - Ш.Айманов, Ж.Шанин, М.Тұрғымбаев. Ә.Ермеков. Ә.Сәтбаев. республикаға танымал ағайынды Николай және Виктор Белослюдовтар, Б.Герасимов, суретші Н.К.Кругильников, Қазақстанның тұңғыш әйел-журналистерінің бірі Н. Құлжанова және т.б. Семей жағрапия қоғамының мүшелері болды. Көрнекті математик, КСРО АПН профессоры А.И.Маркушевич бөлімнің ғылыми қызметкері және мүшесі болды.

1916-1925 жылдар аралығында бөлімнің төрағасы қызметін атқарған өлкетанушы Б.Герасимовтың Орыс жағрапия қоғамының Семей бөліміне сіңірген еңбегі зор. Өлкетану саласында көп жылдық жемісті қызметі үшін 1923 жылы Ғылым Академиясы жанындағы Орталық өлкетану бюросының корреспондент мүшесі болып сайланады және Орталық жағрапия қоғамының күміс және алтын медальдарымен марапатталады. 1937 жылы 28-тамызда контрреволюциялық қызметке қатысы бар деп тұтқындалып, 1938 жылдың 1 -қаңтарында жазықсыз атылып кетті.

Семей жағрапия қоғамы өзінің ғылыми еңбектерін "Жазбалар" атты жинақпен баспадан шығарып отырды.

Елді индустрияландыру материалдық шикізат базасын кеңінен зерттеуді талап етті. Осы мақсатта тұрақты ғылыми-зерттеу орындары құрылды. 1930 жылы ғылыми-зерттеу мекемелері республика бойынша 199 болса(оның 5 ғылыми- зерттеу институты 24 тәжірибе станциясы, 170 лабороториялар) 1932 жылы олардың саны 213-ке жетті [9]. Семей округі бойынша ғылыми-зерттеу орындарынан жер, мал шаруашылығы бөлімдерінен құралған ауылшаруашылық станциясы, сонымен қатар сүт тәжірибе лабороториясы мен бақша зиянкестерін зерттеу мекемелері жұмыс істеді. Өкімет тарапынан да зерттеу бойынша арнайы комитет табиғи, климаттық, губернияның геологиялық байлығын зерттеуде

өсімдік және жануар әлемін танып, білуде көптеген жұмыстар атқарылды. 1926 жылы профессор Ф.Г.Доброженский басқарған экспедиция жергілікті малдарды зерттеп, Павлодар уезінен басқа Семей губерниясының барлық уездерінде больш, 2900 шақырым жер жүріп 1778 малды тексеріп, 138 түрлі жүн мен сүттің анализдерін алды [10]. 1933 жылы Семейде өсімдіктерді зерттеу станциясы құрылды. Бұл станция өсімдіктердің өсуі және олардың көптеген жаңа түрлерін зерттеп, жабайы өсімдіктерді қолдан өсіру, пайдалы өсімдіктер енгізу сияқты жұмыстар жүргізді. Ал егін шаруашылығын тиімді және өнімді дамытуда 1937 жыл құрылған Селекция станциясының маңызы зор болды.

1 Шимашева Р.С. *Қазақстан Республикасындағы педагогикалық училищелердің даму тарихы. (1920-1970 жж.). -Тар.ғыл. кан. ғыл. дисс. авторефераты. –Алматы, 2003. -28 б.*

2 Дүкенбаева З.О. *Шығармашылық одақтардың қалыптасуы және оның Қазақстан мәдениетіне тигізген ықпалы (1920-1930 жж.). -Тар.ғыл. кан. ғыл. дисс. авторефераты. –Алматы, 1994. -23 б.*

3 Каирханова А.Д. *Создание и развитие сети культурно-просветительных учреждений в Казахстане (1920-1932 гг.). Исторический опыт и проблемы. -Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. Алматы. 1993. -24 с.*

4 Утеғалиева А.Д. *Культурно-организаторская деятельность Темирбека Жургенова. -Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. -Алматы. 1996. -22 с*

5 *Усть-Каменогорск современный Страницы славной истории посвящается 285 летию города Усть 2004 издание*

6 Алексеенко Л.Ф. *Знаменитой до-и (40 летие провозглашения Советской власти в Усть-Кам.) – Знамя коммунизма. 1958, 1 апреля.*

7 Алексеенко.Н. *изд. Каз-н. Усть-Каменогорск. 1970 г. 11,71.*

8 *Штрихи к портрету города. Усть- Каменогорску 250 лет (1920-1990) Усть-Каменогорск, 1990. – 45,49, 71.*

9 С. Сейфоллаұлы. *Қазақ арасындағы сауатсыздықты жою.*

10 Қ. Кеменгерұлы. *Мектеп қай тілде болу керек. Еңбекші қазақ. 1927, 1 ақпан.*

Резюме

Предпосылки для создания учебных заведений в Семипалатинской области и развитие образования (1930 - 1940 годы)

Бабаханов Е. - Старший преподаватель

В статье рассматриваются развитие образования в Восточном Казахстане и предпосылки создания учебных заведений в 1930-40 годы . Ликвидация неграмотности тоже является первым этапом культурной революции в восточном Казахстане.. Учителя, а также представители интеллигенции по разному принимали победу: одни радости, второй протест, другие, оглядываясь назад, не более упражнений беспристрастности. Многие из учителей требовали свободы политических мыслей и идей. Большевистское правительство объясняет ошибку умеренно учителя придерживаться позиции, открыл педагогические курсы повышения квалификации. Курс "Красный учитель" открыт весной 1920 года в Семипалатинске. Далее автор всестороннее характеризует предпосылки для создания учебных заведений в Восточном Казахстане и развитие образования.

Ключевые слова: Ликвидация, неграмотность, учитель, ВКО, Казахстан, образования.

1930 - 1940 years prerequisites for the establishment of educational institutions in and the Semipalatinskoi development of education

Babakhanova E. - Senior Lecturer

The article discusses the development of education in East Kazakhstan and prerequisites for the establishment of educational institutions in the years 1930-40 . More qualitative than quantitative growth to eradicate illiteracy in the city, it is difficult to say that was the case, according to the requirements. Illiteracy and financial assistance to organizations that have offices and business leaders presence, not contracts in a timely manner; illiteracy point often casual or temporary employment, and even premature quality of literacy work; Lack of proper methods of communication and co-operation between the detrimental illiteracy in such adverse conditions. Illiteracy is the first stage of the Cultural Revolution. Bolshevik government education system. changed eradicate industry. Teachers as well as representatives of the intellectuals of the victory of the proletarian revolution was different: some joy, the second protest, others looking back not over exercise impartiality. Many of the teachers demanded the freedom of political thoughts and ideas. Bolshevik government explaining the error moderately teachers adhere to the position, opened the pedagogical refresher courses. "Red teacher" course was opened in the spring of 1920 in Semipalatinsk.

УДК 574.91.02.

СУДЬБА ВОЕННОПЛЕННЫХ ПОСЛЕ ОКОНЧАНИЯ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Бердиева А.Н. - Магистрант 2-курса Факультета истории, археологии и этнологии
Казахского Национального университета имени аль-Фараби г. Алматы, Aynura.001@mail.ru

Я не изменял Родине, не принимал присяги на верность врагу,
не держал в руках оружия, не совершал ни одного действия,
которое нанесло бы вред моему народу.
Айткеш Толганбаев.

Автор в своей статье исследуя судьбы военнопленных после окончания войны, раскрывает победу СССР над фашистской Германией в странах Европы советское правительство направляет в страны Европы военных из высших чинов, которые заверяют бывших военнопленных, что никаких наказаний к ним не будет применено. ЦК КПСС посылает письма в центральные комитеты братских коммунистических партий в европейских странах с просьбой предоставить самые полные списки бывших советских красноармейцев, участвовавших в партизанских движениях их стран.

Также в статье раскрывается тот факт, что за год до окончания войны, летом 1944 года, была разработана, и введена в действие новая система фильтрации и проверки органами государственной безопасности всех возвращающихся военнопленных и репатриированных лиц и после войны режим проверки и фильтрации был ужесточён. В то же время, стали повсеместно создаваться контрольно-пропускные пункты, а в приграничной полосе на советской территории – сеть проверочно-фильтрационных пунктов. После распада СССР и обретения Казахстаном независимости, в мае 1992 года Прокуратура Республики Казахстан вынесла справедливое решение о реабилитации военнопленных.

Ключевые слова: судьба, военнопленные, правительство, Европа, страны, советские граждане, государственная безопасность, реабилитация.

После победы СССР над фашистской Германией в странах Европы советское правительство направляет в страны Европы военных из высших чинов, которые заверяют бывших военнопленных, что никаких наказаний к ним не будет применено. Люди хотели верить и поверили, что их ждут на Родине. ЦК КПСС посылает письма в центральные комитеты братских коммунистических партий в европейских странах с просьбой предоставить самые полные списки бывших советских красноармейцев, участвовавших в партизанских движениях их стран.

Советские эмиссары организуют специальные службы, где используют бывших военнопленных, перешедших на сторону партизанских движений в Европе. Эти службы занимаются репатриацией бывших советских граждан [1]. После возвращения на Родину бывшие военнопленные или вообще люди, критически оценивающие деятельность Советской власти, были под постоянным надзором НКВД.

Назвать хотя бы приблизительную цифру, погибших военнопленных сложно. На этот счет есть данные советского Генштаба и есть сведения вермахта. Они разнятся. Вплоть до того, что немецкие архивы указывают численность советских военнопленных около 5 миллионов человек, без деления на этнические группы. А советские архивы приводят совершенно другое количество – 4 миллиона. Как видите, разница весьма существенная – 1 миллион человек. Что касается погибших. Более или менее приблизительные данные приводит известный казахстанский ученый-демограф Макаш Татимов. Он говорит, что 350 тысяч казахов погибло на фронтах войны и в плену. Советская историография считает, что порядка 9% – это невозвращенцы [2].

Вернувшиеся на Родину «туркестанцы» никакой политической деятельностью не занимались, нарушения законов не допускали. Они знали, что за ними ведется слежка, и поэтому были «тише воды и ниже травы».

И естественно, советская бюрократия не собиралась придерживаться каких-либо цивилизованных норм человеческого общежития, как пишет Б.Аяган[3].

Собранный в 1945-1946 годах материал по Казахской, Узбекской, Киргизской и Туркменской ССР к 1947 году был объединен воедино. Сталинские органы очень любили так называемые «объединенные». Они квалифицировались как пленные солдаты вражеской армии и попадали под действие «Временной инструкции о порядке содержания в специальных лагерях НКВД бывших военнослужащих Красной армии, находившихся в плену и окружении противника», утверждённой 13 января

1942 года Наркомом внутренних дел Л.П.Берия. Создаётся сеть специальных лагерей. Поток возвращающихся в Советский Союз военнопленных и репатриированных резко увеличивается, начиная с 1944 года, в связи, с чем перед органами НКВД, НКГБ и военной контрразведывательной службой «СМЕРШ» (сокращённо от «Смерть шпионам!») была поставлена задача проверки каждого прибывающего. Речь шла уже не о десятках, а сотнях тысяч, миллионах граждан, жестокое, бесчеловечное отношение к военнопленным сохранялось и многие годы после победы [4].

Ещё за год до окончания войны, летом 1944 года, была разработана, затем введена в действие новая система фильтрации и проверки органами государственной безопасности всех возвращающихся военнопленных и репатриированных лиц. После войны режим проверки и фильтрации был резко ужесточён. На пограничной линии создавалась сеть контрольно-пропускных пунктов, а в приграничной полосе на советской территории – сеть проверочно-фильтрационных пунктов (ПФП). Специальным постановлением устанавливалось, что питание лиц, содержащихся на ПФП, осуществлялось по нормам ГУЛАГа. Доставка граждан в ПФП осуществлялась под конвоем войск НКВД, НКГБ и «СМЕРШ» под руководством представителя НКВД [5, С. 104].

Организаторы процесса в русле продолжения судов конца 1930-х годов постарались придать мероприятию большой вес, объявив процесс «историческим возмездием народа за измену Родине и великому делу Ленина». К суду были привлечены участники «Туркестанского Национального комитета» и «Туркестанского национального совета» и члены «Туркестанского легиона». Состав привлекаемых был совершенно различным: кого-то арестовали после возвращения из плена, кого-то вывели из сталинских лагерей. Н. Сейтов, который до войны был министром в правительстве Казахстана, поэты и писатели, такие как Х. Абдуллин, А. Абдуллаев. Среди осуждённых были ученые, учителя, и музыкант Айткеш Толганбаев.

Процесс проводился на закрытом заседании Туркестанского военного трибунала без участия сторон и защиты. В составе трибунала, как вспоминает А. Толганбаев, были председательствующий генерал-майор юстиции Хасбулатов, члены суда полковник Катков, майор юстиции Деброденев, секретарь Шахонин. Обвинительное заключение подписал полковник Сакенов. Позже он стал генерал-майором КГБ [5, С. 104]. Суд начался 8 апреля 1947 года и был завершён 18 апреля того же года. То есть процесс длился всего 10 дней и завершился осуждением 49 человек. Все они были осуждены по тяжелейшей статье 51 и 58–1 Уголовного Кодекса РСФСР. Проще говоря, их причислили к «врагам народа» и присудили к расстрелу. Это были ученый Тыныбеков Хаким 1914 г.р., уроженец Кургалжинского района Акмолинской области, Колдыбаев Артур, Бекбосынов Сатыбалды, Сейтов Нуркан, Жаманкулов Зунум – всего 11 человек [6].

Позже расстрел был заменен на 25 лет лагерей.

Как отмечали оставшиеся в живых туркестанцы, следствие проводилось с применением пыток и грубых издевательств. Обвинены они были во всех смертных грехах: в шпионаже в пользу иностранного государства (А.Толганбаев), в попытке совершения диверсии, агитации и тому подобных действиях. Попытки заключенных защитить себя пресекались на корню [7, С. 104].

Остальных, 38 человек, приговорили к различным срокам заключения от 7 до 25 лет [6].

Через несколько дней приговоренных отправляли по этапу, как правило, в Сибирь, Забайкалье... А в казахстанские лагеря под строгим конвоем двигались такие же жертвы из Прибалтики, Украины, Кавказа, России.

Расправа с «туркестанцами», бывшими легионерами да и со всеми бывшими военнопленными, отразилась на судьбе Айткеша Толганбаев. Следствие, несмотря на свидетельские показания Артура Колдыбаева, совершенно не приняло во внимание участие А. Толганбаева во французском сопротивлении. Не стало следствие опрашивать и работников Особого отдела военной миссии в Италии, которые могли бы подтвердить невиновность солдата.

В 1970 году А. Толганбаев разыскал бывшего советского посла в Италии М.А. Костылева. Этот человек много хорошего сделал для Айткеша. В частном разговоре с Толганбаевым бывший посол произнес:

– Хотите правду? Я тогда знал, что по возвращении в Союз вас арестуют.

– Знали? И даже не намекнули мне?

– Не имел права. Если бы сказал, мне пришлось бы очень плохо. Единственное, что пытался для вас сделать – оттянуть отъезд... Это счастье, что вы уцелели» [8].

Суд должен был состояться обязательно. И главной целью суда было не столько достижение объективности, сколько нагнетание страха и демонстрация мощи власти. И Айткеш Толганбаев был

осужден по статьям 58-16 и 58-10, ч.2, 58-11 Уголовного Кодекса РСФСР» в измене Родине в форме перехода на сторону врага, антисоветской пропаганде, агитации и шпионаже» [7, С. 103].

Несуразность и ошибочность обвинения, кстати, была признана позже самими властями.

В 1955 году после смерти «великого вождя» Иосифа Сталина Председатель Президиума Верховного Совета СССР Климент Ворошилов подписал Указ «Об амнистии советских граждан, сотрудничавших с оккупантами в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.», где в приложенном постановлении разъяснялось применение указа к военнослужащим Советской Армии и Флота, сдавшимся в плен врагу. Военнослужащие, осужденные за сдачу в плен по статьям 1922 и 58-16 Уголовного кодекса РСФСР и соответствующим статьям уголовных кодексов других союзных республик, подлежали освобождению со снятием судимости и поражения в правах. Странно, но на этот раз все следственные дела, даже не рассмотренные, подлежали прекращению.

Этот Указ позволил многим бывшим военнопленным, оставшимся в живых, выйти из лагерей. Конечно же, за долгие 9-10 лет с момента окончания войны и до Указа 1955 года многих уже не было в живых. Распались их семьи, разрушились человеческие связи.

Но и этот Указ оказался половинчатым. Освобожденные из лагерей, бывшие пленные не были полностью восстановлены в гражданских правах. Они были «под надзором» партийных и компетентных органов и серьезно ограничены при занятии должностей. Тем не менее, они служили своей стране, кто как мог в силу своих возможностей.

На основании Указа Президиума Верховного Совета СССР от 17 сентября 1955 года за №17/09 Айткеш Толганбаев из мест лишения на Сусумане бы освобожден досрочно по амнистии. Но он очень долго добивался своей реабилитации.

Согласно заявлениям потерпевшего, в 1957-1972 годы КГБ Казахской ССР и ЦК КПСС проводилась проверка архивного уголовного дела в порядке надзора, в том числе и дополнительное расследование. И как официально было признано: «Ваша причастность к спецслужбе иностранного государства и шпионажа подтверждения не получила».

Тем не менее, продолжало оставаться обвинение в «форме перехода на сторону врага и антисоветской агитации и пропаганды», в связи с чем в пересмотре уголовного дела было отказано.

И только после распада СССР и обретения Казахстаном независимости, после обращения к Президенту страны Н.А. Назарбаеву в мае 1992 года Прокуратура Республики Казахстан вынесла решение:

«Приговор Военного трибунала Туркестанского военного округа и последующие судебные постановления в отношении Толганбаева Айткеша признать необоснованными. В связи с чем, на основании статьи первой Указа Президента СССР от 13 августа 1990 года «О восстановлении прав всех жертв политических репрессии 20-50-х годов он реабилитирован».

Ему было 72 года. И как пишет сам А. Толганбаев в своей «Исповеди» за восстановление чести и справедливости он боролся сорок лет и тридцать три дня – более половины прожитой жизни» [9].

Алим (Ғалымжан) Алмат, музыкант, после войны переехал в Турцию. Он женился на ногайке, родились дети. Алим (Ғалымжан) Алмат был в постоянной переписке с Марией Чокай и помогал ставить памятник Мустафе Чокаю. Телеграмму о смерти Марии Чокай приют международного Красного Креста направил именно ему. У Марии Чокай никого не было, кроме этих соотечественников-казахов. Сейчас Алим (Ғалымжан) Алматы больше 90 лет. Он живет в Турции.

Манас Нугманов, оставив жену-француженку, вернулся на Родину, был осужден, провел 10 лет в лагерях. Его дочь Моник Легра-Нугманов долго искала отца. Судьба этих людей нашла отражение в фильме «Ради горсточки земли» [9].

На сегодняшний день систематизированных данных нет. Сколько среди них было казахов, киргизов, узбеков, туркменов и представителей других тюркских национальностей до сих пор обобщенных сведений такого рода нет. За исключением данных уполномоченного по делам репатриантов и хранятся они в Государственном архиве Российской Федерации. Так вот, по ситуации на 1 февраля 1946 года там даются данные, сколько было репатрировано бывших военнопленных с территорий европейских стран в СССР. Вот эти данные точные. Там говорится о 26 тысячах казахов. Это официально зафиксированные данные. Там же приводятся данные, сколько человек было репатрировано уже не по национальному признаку, а по выходцам из советских республик. На эту же дату указывается цифра 43 тысячи человек были репатрированы в КазССР. Считайте разницу, которая показывает численность представителей других этнических групп из Казахстана [2].

Эти люди пережили войну и что же ожидало их по возвращении домой после войны, которая их не ждала, не доверяла, проверяла, содержала в лагерях, а затем, проверив и поверив отпускала на свободу. Кто-то, предчувствуя свою горькую судьбину на Родине, не возвращался туда, выживал, жил на чужбине с незаживающей раной в сердце, которую нанесла ему судьба.

1 Садыкова Б. *Забывшие жертвы Второй мировой: Согласно различным источникам, в период с 22 июня 1941 г. до нач. февраля 1945 г. в нацистский плен попало свыше 5 734 528 красноармейцев, из которых одну треть сост-ли туркестанцы // Деловая неделя. – 2005. – 15 апр. (N 15). – С. 2.*

2 «Малоизвестные страницы истории войны» – «Культпросвет». Интервью с д.и.н. профессором, Мендикуловой Гульнаррой. <http://radiotochka.kz/>

3 Аяган Б.Г. *Люди вне закона: Об архивных рукописей в фашистском плену солдат ВОВ // Экспресс К.– 2006. – 5 мая. – С. 8*

4 Аяган Б.Г. *Красные и черные: Материалы Гуверовского архива / Аяган, Буркитбай – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2005 . – 240 с.*

5 Садыкова Б. *Мир мертвых и живых //Участие казахов во второй мировой войне в странах Западной Европы: сб. материалов круглого стола/ [под ред. Г. М. Мендикуловой; авт. ст. Г. М. Мендикулова [и др.]; КазНУ им. Аль-Фараби;– Алматы: Қазақ университеті, 2014. – С. 96-108.*

6 *Туркестанский легион: горькие страницы войны* <http://e-history.kz/>

7 Толганбаев А. *«Исповедь судьбы жестокой». А., Казахстан, 1993. – 112 с.*

8 Садыкова Б. *Пропащие без вести // Деловая неделя. – 2011. – 6 мая. – С. 12*

9 Садыкова Б. *Расстрельные списки Сталина. С какой целью фальсифицировались судебные процессы // Деловая неделя. – 2012. – 20 января (№ 3). – С. 10,11*

Түйіндеме

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әскери тұтқындар тағдыры

Бердиева А.Н.

Автор өз мақаласын соғыс аяқталғаннан кейінгі кезеңде әскери тұтқындар тағдыры мәселесіне арнаған. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары адамзаттың экономикалық жағдайы нашарлап, өнеркәсіп, тұтас қалалар қирап,, ауыл шаруашылығы дағдарысқа ұшырайды. Соған қарамастан, елдегі әскери тұтқындар мәселесі де өзекті болып қала береді. КСРО-ның фашистік Германияны ойсырата жеңген сәтінен бастап-ақ, кеңес үкіметі Еуропа елдеріне жоғары шенді әскери тұтқындарды жіберіп, олардың өмірі қауіпсіз екендігін сендірумен келді. КОКП ОК бауырлас коммунистік партия орталықтарына да партизан қозғалыстарына қатысқан кеңестік қызыл әскерлер жөнінде мәліметтер жіберуін талап еткен хаттар жолдайды.

Сондай-ақ, бұл мақалада соғыс аяқталғаннан кейін, 1944 жылдың жазында мемлекеттік қауіпсіздік комитеті елдеріне оралған әскери тұтқындар мәселесіне қатысты қызметтің қатаң белең алғандығын, оларды қадағалаудың жаңа тәртібі жүйесі, жер-жерлерде бақылау-өткізу пункттері және Кеңес Одағының шекаралық бөліктерінде тексеру-қадағалау пункттері құрылғандығы айтылады.

Кеңес Одағы ыдырап, Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялағаннан кейін, 1992 жылдың мамыр айында ҚР әскери тұтқындарды ақтауға қатысты шешімдер шығарылып, ендігі кезекте оларға жаңаша көзқарас қалыптастыру қажеттілігі туындады.

Кілт сөздер: әскери тұтқын, тағдыр, үкімет, Еуропа, елдер, кеңес азаматтары, мемлекеттік қауіпсіздік, ақтау.

Summary

Fate of prisoners of war after completion of the second world war

Berdieva A.N.

Author in the article people outlived war and what expected them after return home after war, that they did not wait, did not trust, checked, contained in camps, and then, checking and believing released on freedom. Someone, having a presentiment the rough luck on Motherland, not state there, survived, lived on strange land with an unhealing wound in a heart, that was.

Also an author examines in the article of Yet for a year to completion of war, in summer of 1944, was worked out, the new system of filtration and verification is after put in an operation by the organs of state security of all returning prisoners of war and repatriated persons. After war the mode of verification and filtration was sharply toughened.

Then after disintegration Soviet Union and finding of independence Republic of Kazakhstan examined frontier line the network of check-points was created, and in a border-line stripe on soviet territory is a network of verification-lauter points.

Keywords: people, soviet territory, state security, the new system of filtration.

УДК 94(574) (09)

КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ТУРАЛЫ ОТАНДЫҚ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

А.Боранбекқызы – Абай атындағы ҚазҰПУ бМ011400-тарих мамандығының 1-курс магистранты
93.ainur@mail.ru

Мақалада отандық ғалымдардың Еуразияның далалы аймағында мекен еткен көшпелілер жайында кеңестік кезеңде және тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында жазылған еңбектері сараланып, көшпелілердің мемлекеттілік мәселесі қозғалады. Отандық тарих саласындағы көшпелілер мемлекеттігіне байланысты негізгі ұстанымдар көрсетілген. Ғылымда қалыптасқан көшпелілер жайындағы еуроцентристік түсініктерге тоқтала келе, қазіргі заманда көшпелілерге байланысты жүргізілген кейбір зерттеулердің нәтижесі баяндалады. Орталық Азияда әртүрлі уақыт аралығында мекендеген көшпелілер қоғамының құрылымдық жүйесі қарастырылған. Мемлекеттілік ұғымына кеңестік кезеңде және тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында жазылған пікірлер сараланған.

Түйін сөздер: көшпелілер феномені, мемлекеттілік, империя, қағандық, шаньюй, күнби, қаған, заңдар жинағы.

Мемлекеттілік мәселесі күні бүгінге дейін тарих ғылымының маңызды зерттеу нысандарының бірі. Отандық ғалымдар тарапынан мемлекеттілік, соның ішінде көшпелілер мемлекеті жөнінде көптеген еңбектер жазылды. Алайда, кей жағдайларда олардың ғылыми көзқарастары мен жасаған тұжырымдары сәйкес келе бермейтіні анық. Дегенмен, мемлекеттілік мәселесін шынайы әрі ғылыми тұрғыдан талдап, тың тұжырым жасау үшін отандық зерттеушілердің еңбектеріне назар аударған жөн. Отандық тарих саласында мемлекеттілік мәселесі тарихымыздың зерттелуі қолға алына бастаған өткен ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап күні бүгінге дейін жазылып келе жатқан еңбектерде зерттелініп келеді. Зерттеу еңбектерінің бірқатары кеңестік кезеңге тиесілі болса, бірқатар бөлігі тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде жазылды. Осы тұрғыдан алғанда еңбектерді саралап, оларда жазылған пікірлерге назар аударғанымыз жөн.

Ежелгі Еуразияның ұлан-байтақ аймағын мекен еткен көшпенділер қай заманда болса да зерттеушілердің қызығушылығын тудырып келді және бұл қызығушылық әлі де кеміген жоқ. Мемлекеттілік мәселесіндегі тұжырымдамалардың басым көпшілігі батыстық ғалымдардың ой-көзқарастары арқылы өлшеніп келді. Яғни, еуропалық ғалымдар біраз уақыт бойы «Мемлекеттілік ұғымы тек отырықшы елдерге ғана тән, ал көшпелі өмір салтындағы елдер мемлекеттілік деңгейіне жете алмады» деген пікірде болды, тіпті кейбірі бүгінгі күні де сол пікірде. Осындай еуроцентристік көзқарастың салдарынан көшпелі өмір салтында өмір сүрген халықтар жөнінде «өркениеттілік» деңгейіне жете алмады деген пікір қалыптасты. Мұндай ауқымы кең мәселеге тек біржақты көзқарас негізінде баға беру қате пікір болып табылары сөзсіз. Мемлекеттілік ұғымын еуропалықтар өздерінің мемлекет ретіндегі қалыптаса бастаған кезеңімен ғана сыйпаттайды. Олардың бұл ойлары мемлекет тек отырықшы елдерге ғана тән дегенді меңзейді. Ал, тарихқа көз жүгіртіп қарайтын болсақ тіпті жеке-жеке кішігірім қалардың өзі мемлекет ретінде өмір сүргендігі, сонымен қатар көшпенділер мемлекеттілігі болғандығы, олардың да өзіне сай басқару амалдары болғандығы мәлім. Осы жерде «қазақтарда мемлекет болмады» дейтін ғалымдар арнайы батыстық үлгі негізінде жасалынған «классикалық анықтама» негізіндегі тар түсініктен шыға алмағандығын аңғарамыз. Ұлы даланы мекен еткен көшпелілердің мемлекеттілік дәстүрінің зерттелуі ортақ жүйеге түскен жоқ. Шын мәнісінде, көшпенділердің мемлекет құру дәстүрі тым тереңде болса керек. Кеңестік кезеңде, яғни өткен ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап көшпелілердің қоғамдық-саяси тарихы зерттеле бастады.

Осы орайда отандық тарихнаманың кеңестік кезеңінде алғашқылардың бірі болып жазылған «История Казахской ССР» еңбегіне назар аударсақ. Бұл еңбекте қазақ жерінде алғашқылардың бірі болып мекендеген сақтар алғашқы қауымдық қоғам қалпында өмір сүрген тайпалар одағы деп баяндалады [1,45]. Сонымен қатар қаңлылар мен үйсіндер «көсемдік» басқарудағы алғашқы қауымдық-қоғам құрлысында өмір сүрген тайпалық одақтар» ретінде сыйпатталады. «Усуны имели верховного вождя, которому подчинились все племена, входившие в усуньский союз» дегені соның айғағы [1,49]. Ал, хұннұларға феодалдыққа дейінгі «варварлық мемлекет» ретінде қарайды. Сонымен қатар бұл мемлекеттік құрылымға да «көсемдік», яғни билік басында «шаньюй» мәртебесін алған «көсем» тұрды деп баға берілген [1,51-49]. Бұл кітап авторларының пікірінше, көшпелілердің билік

жүйесі тайпалық жүйенің негізінде құрылған дегенге саяды. Бұл нұсқаға назар аударсақ, жоғарыда аты аталған бірлестіктердің біреуіде мемлекеттік құрылымға жете алмаған деп сыйпатталса, алып хунну державасының өзін мемлекет ретінде танытқысы келмеген. Орталық Азияда құрылған Түрік қағандығы жайында «В середине VI века н.э на обширных пространствах Азии образовалось могущественное варварское дофеодалное государство» [1,56] дей келе бүгінгі Қазақстан аумағы тұтастай түрік қағандығына кіргендігін жазады. Сонымен қатар бұл еңбекте Көшпелі түрік державасының басшысы «қаған» деп аталады, соған байланысы мемлекетте «Түрік қағандығы» деп аталынғандығын сыйпаттай отырып, кейінірек шығыста кеңінен таралған «хан» сөзі «қаған» сөзінен шыққандығы айтылады [1,57-58]. Түркештер «көсемдік» басқарудағы тайпа ретінде, ал қыпшақтар тайпалық одақ ретінде сыйпатталынған [1,60-64]. Шыңғыс қаған құрған Моңғол империясы жайында «К этому времени в степях Монголии создавалось могущественная держава Чингиз хана» дейді, бірақ бұл мемлекетке тек жаулап алушылық жорықтар жасады деген баға береді [1,70]. Алтын орданы мемлекет ретінде байланыстырып тұрған ешқандай ортақ дүниесі жоқ, саяси билігі әлсіз дейді [1,79]. Дегенмен Ертістен Дунайға дейінгі алқапта 2 ғасырдан аса өз билігін жүргізген бұл мемлекет тек Ақсақ Темір шабуылынан кейін ғана әлсіреген болатын, оған дейін өз үстемдігін жүргізіп келді. Моғолстан Шағатай ұлысында Шыңғыс әулетінің билігінің толықтай аяқталып, билікке жергілікті түрік тайпаларының келуінен қазіргі Қазақстан аумағының оңтүстік-шығыс аймағында қалыптасқан мемлекет ретінде сыйпатталған [1,83]. Дегенмен бұлжытпай орындалатын дала заңы аясында таққа тек Шыңғыс ұрпақтарының отыруға құқы болды. Ал, Қазақ хандығын қазақ қоғамын саяси біріктірген, өзіндік заңдар жүйесі бар ел деп қарайды [1,139].

Ғылымда қалыптасқан түсінікте көшпелілер яғни тарихтағы түрік-моңғол тайпалары жайында отырықшы өркениеттерді қиратушы, жоюшы деген біржақты түсінік қалыптасты. Ал, бұл халықтардың да көшпелі өмір салтындағы мемлекет болғандығын, адамзат қоғамының дамуы барысында өзіндік үлес қосқандығын көрсетеді. Еуразия даласын ежелден мекен еткен көшпенділердің құрған мемлекеттері өз деңгейінде мемлекеттік құрылымдарының шарттарына толық сай болған.

Көшпенділер өмір сүрген Еуразияның далалы аумағы орта ғасырларда «Дешті қыпшақ» яғни «қыпшақтар даласы» деп аталған болатын. Қыпшақтар қазақ даласында өте маңызды рөлге ие бола білді. Тіпті қазақ ұлтының шығу төркінін де осы қыпшақтармен байланыстырамыз. Белгілі тарихшы С.М.Ақынжанов өзінің еңбегінде Еуразияның шығыс жағында мекен еткен бұл тайпаның Орталық Азияда, Оңтүстік Сібірде, бүкіл Қазақстан даласында, Шығыс Еуропада болған тарихи үрдістермен тығыз байланысты екендігін атап көрсетеді [2,93-94].

Көшпелілер турасында еңбек жазған отандық тарихшылардың бірі Н.Масанов болатын. Ол өзінің еңбегінде Еуразия аумағында өмір сүрген көшпелілердің материалдық және моральдық құндылықтарына тоқтала кеткен. Н.Е.Масанов еңбегінің негізгі зерттеу объектісі ХҮІІІ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ даласындағы көшпелі өмір салты. «Коренное население Казахстана составляют казахи, один из крупнейших кочевых тюркоязычных народов Евразии» [3,52] деп келе қазақтардың көшпелі тұрмыс салтындағы өміріне кеңінен тоқталған. Н.Масановтың пікірінше ерте дәуірлердегі мемлекеттік құрылымдар өзі орналасқан аумақтың географиялық жағдайына тәуелді болды, сонымен қатар түркі тілдес ашина, теле, тоғыз-оғыз тайпалары негізінде «қағанат», «хандық» секілді мемлекеттік құрылымдар пайда болды [3,133-134]. Әдетте кез-келген мемлекеттің шекарасы болады, дегенмен ұлы даланы мекен еткен көшпелілер арасында нақты бір жердің иесі болу көзделген жоқ, өйткені көшпенді жұрт Ұлы даланы тұтастай өздерінің иелігінде ұстады. Еуразия даласында кеңінен таралған ескерткіштер, тас мүсіндер осының айғағы болса керек. Тұрмыс салтының көшпелі тіршілікпен біте қайнасып жатқаны көшпелі қоғамда отырықшылықтың дамуына мүмкіндік берген жоқ. Бірақ бұл көшпелі тұрмыс салтында мемлекеттік деңгейіне жете алмады деген мағына емес. Көшпелілер де өз алдына мемлекет бола білді, өздеріне тән басқару үлгісі болды. Әрбір тайпаның өз басшысы болды. Кең даланы мекен еткен көшпенді мал бағушы азықты жыл бойы іздеуі тиіс. Азық іздей отырып, ол ұзақ ізденеді, аумағын ауыстырады. Көшпенді өмір салты отырықшылыққа қарағанда аса шыдамдылықты талап етті. Сол себептен де, сайын далада құрылған мемлекеттік бірлестіктер қалыптасқан өзіндік дала заңдарымен астасып жатты.

ХІІІ ғасырда яғни 1206 жылы негізін Шыңғыс қаған қалаған алып Моңғол империясы пайда болды. Моңғол империясын Еуразиядағы көшпелілердің ең күшті мемлекеті деп атауға негіз бар. Шыңғысхан өзінің көзі тірісінде Еуразияның көптеген бөлігін атап айтар болсақ солтүстіктегі тайпаларды, Қытайды, Хорезм мемлекетін жаулап алған болса, ол қайтыс болғаннан кейін оның ұрпақтары жаулап алынған жердің аумағын батысқа қарай созды, ендігі жерде алып империя аумағы

Еуразияның шығысынан бастап батыстағы Дунайға дейін жалғасты. Шыңғысхан көзі тірі кезінде жаулап алынған жерлерді бәйбішесі Бөртеден туған төрт ұлына ұлыстар ретінде үлестіріп кеткен болатын, бір ғана Жошы ұлысының аумағы Ертістен Еділге дейін созылып жатты. Шыңғысханның ұрпақтары өздері жаулап алған жерлерінде мемлекеттер құрды. Шыңғысхан және оның ұрпақтары жайында кеңінен жазылған еңбек ретінде Т.Сұлтановтың еңбегін атауға болады. Шыңғысханның немересі Батудың 1236-1242 жылдары Батысқа жасаған жорығы сәтті болып, орыс кінәздіктерін өзіне салық төлеуге міндеттеп, Жошы ұлысының аумағында Алтын Орда мемлекетін құрды. Ал кіші ұлы Төленің балалары Құбылай Қытай жерінде Юань империясын құрса, Хулагу Таяу Шығыста өз мемлекетін құрды. [4.54-60]. Шыңғысхан салған империя аумағы Шыңғысханның ұрпақтарының есебінен Еуразияның ұлан-байтақ атыраптарына созылды. Тынық мұхит жағалауларынан батысы Дунайға дейінгі аумақта әскери техникасы мықты дамыған, қоғамдық қатынастары қалыптасқан мемлекеттер құрылды. Бір ғана Алтын Орданың аумағында кейінірек Ақ орда, Астрахан хандығы, Қырым хандығы, Әбілхайыр хандықтары өмір сүрді. Аты аталған хандықтар тарихта жеке-жеке мемлекет ретінде өмір сүруімен ерекшеленді.

Көптеген ғалымдардың пікірінше біз көп уақытқа дейін Қазақ мемлекеттілігінің бастау көзін Көне түрік және Батыс Түрік қағандығымен байланыстырсақ, ендігі жерде Есік қорғанында ашылған жаңалықтарға байланысты көшпелілер мемлекеттілігінің бастау көзін сақ тайпаларымен байланыстыруға да негіз бар. Төрт бірдей алтын адамның кездесуі Еуразия даласында мемлекеттік дәстүрдің ертеде басталғандығын көрсетеді. Ежелгі көшпенділер мемлекеті мемлекет жүйесінің түрлі сатыларынан өтіп, шыңдалған болатын. Сайын далада салтанат құрған көшпелілер мемлекеті Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Батыс Түрік, Түркеш, Қарлұқ, Қарахан, Оғыз, Қимақ, Қыпшақ және ерте феодалдық Керейт ұлысы, Найман хандығы, Моңғол империясы одан бергі Алтын Орда, Әбілхайыр хандығы, Қазақ хандығы атауларымен қалыптасып, мемлекет деңгейінде өмір сүрді. Шаруашылықтың біртіндеп дами отырып бір қалыпқа түсуі негізінде Орталық Азияда ертедегі таптық ірі бірлестіктердің құрылуына әкелді..

«Қазақ мемлекеттілігінің тарихы» еңбегінде қазақ даласында ежелден өмір сүрген тайпалар мен мемлекеттік бірлестіктер жөнінде кеңінен жазылған. Еңбекте «Тарихтың әрбір кезеңдерінде мемлекеттіліктің басты сыйпаттары немесе формалары өзгеріп отырады» [5.6-7] деп айтылғандай тарихта мемлекеттік ұйымдар бірінен соң бірі тарих сахнасына шығып отырды. Еңбекте хұндар жайында «Хұндар өз көршісі әрі ортағасырлық мемлекет деңгейіне әлдеқашан көтерілген отырықшы ел - қытайлармен 500 жыл бойы тепе-тең қарым-қатынаста болды. Хұндар отырықшы көршісіне жұтылып кетпегені былай тұрсын, айналасындағы көшпенділердің басын бір шаңырақ астында біріктіріп, ұлы Қытайдың өзін билеген кездері бар» дей келе хұндар үшін жер мемлекеттің негізгі байлығы болып саналғандығы баяндалған. Хұндар Еуразия аумағында қуатты держава құра алды, мұндай дәрежеге кейін Түрік қағанаты, Моңғол ұлыстық державасы да қол жеткізді. Көшпелілер мемлекеттігін дүние жүзі мойындай бастаған тұста мемлекет туралы маркстік ілім пайда болды. Маркстік ілімнің қағидалары бойынша, мемлекеттіліктің екі түрлі өлшемі ұсынылған. Яғни мемлекет біріншіден «тап тартысының», екіншіден меншік қатынастарының реттегіші ретінде танылады. Еуропалық ғалымдар көшпенділер мемлекеті жайында ғалымдар арасында көшпелілерде «еуропалық сыйпатта мемлекет болмаса да, Азия көшпелілерінде жайылым жерлерде феодалдық жер иелену сипатындағы жеке меншік түрі» болды деп бір тобы айтады, ал екінші пікірдегі ғалымдар көшпелілер мемлекеттілікке тек отырықшылыққа ауысқанда ғана қол жеткізе алды деп есептейді. [5.8-10].

Қазақ даласында бірнеше мың жыл аралығында қанашама тайпалар, мемлекеттік бірлестіктер өмір сүргендігін ескере отырып, олар қаншалықты дәрежеде мемлекет ретінде өмір сүре алды деген сұраққа жауап іздейміз. Енді отандық ғалымдардың бірлесе отырып жазған «Қазақстан тарихы» еңбегіне назар аударсақ. Бұл еңбекте қазақ даласында алғашқылардың бірі болып мекен еткен сақтар жайында «Тайпалық одақтар алғашқы қоғамның ыдырау заманының әлеуметтік ортақтығының жаңа және жоғарғы үлгісі болды» дей келе сақтар жайында олардың жаңа әлеуметтік үрдістерді қалыптастыра алғандығын жазды [6.225-226]. Еуразияның даласында сақтардан кейінгі уақыт аралығында хұн, үйсін тайпалары мекен етті. Хұннулар мен үйсіндер әр түрлі тайпалар мен этникалық-саяси құрылымдар кірген бірлестіктер болып өмір сүрген. «Үйсіндер, ғұндар қоғамдарының үлгісіндегі ежелгі көшпелі, ертедегі таптық бірлестіктердің басқа бір сыйпатты белгісі өзінше бір әкімшілігі мен күштеу аппараты бар мемлекеттіліктің қалыптасуы болып табылады» [6.247-260] делінген, яғни үйсіндерде, хұндарда мемлекеттіліктің бастауы болды. Келесі тайпа қаңлылар жайында қытай деректемелерінде «көшпелі иелік» деген атау қалыптасқа, бұл қаңлылар мәдениетінің көшпелі

сыйпатына байланысты айтылса керек[6.272-277]. Б.з ҮІ ғасырында Қазақстан жерінде алып держава, билеушілері ашин деп аталатын түрік тайпаларынан шыққан Түрік қағандығы құрылды. Мемлекеттіліктің негізгі белгілерінің бірі басқару аппараттарының болуы екендігін ескерсек, осы тұста еуразия сахарасында билігін жүргізген Түрік қағандығының басқарушысы жайында: «Батыс түріктері мемлекетінің бірінші басшысы – қаған, жоғарғы билеуші, билеп-төстеуші, әскербасы болды» делінсе, енді қағаннан кейінгілер жайында «Қағанаттағы жоғары лауазымдар-ябғу, шад, және елтебер»[6.301] делінеді. Бұдан аңғаратынымыз Түрік қағандығының арнайы басқару жүйесінің болғандығы. Басқару жүйесі тек Түрік қағандығында ғана емес, ғұн, үйсін мемлекеттерінде де болды, мысалы ғұндарда елді «шаньюй» басқарса, үйсіндерде ел басқарған басшыны «күнби» деп атады[6.245-260].

Б.з. дың ҮІ ғасырынан бастап Моңғол шапқыншылығына дейінгі кезең «түркі дәуірі» деп аталды. Бұл кезең қазақ даласында күрделі жүйелердің жүруімен ерекшеленді. Көшпелі өркениетпен қоса қала мәдениеті де дами түсті. Әлемдік өркениеттің бір бөлігі көшпелілер өркениеті одан әрі жетілдіріле түсті. Шаруашылықтың ортақтығы және этникалық жақындыққа байланысты тайпалардың бірігуі Түркі мемлекетінің құрылуына әкелді. Өз кезегінде Түркі империясы Орталық Азияда құрылған алғашқы ірі империя болды. Дегенмен ішкі талас-тартыстар, таққа талас Түркі қағандығының Батыс және Шығыс болып бөлініп кетуіне әкелді. Біз Қазақ елінің қалыптасу тарихын тікелей Батыс Түрік мемлекетімен байланыстырамыз. Батыс Түрік қағандығы әскери феодалдық мемлекет болды. Батыс Түркі қағанатының мемлекеттілік деңгейде өмір сүргендігінің тағы да бір дәлелі түріктердің өзіне тән ежелгі көне жазуы да болған. Бұны Білге қаған, Күлтегін тағы басқал Түрік қағандарының қалдырған көне түрік жазбалары дәлелдейді. «Түркі кезені» деп тарихта қалған бұл аралықта ұлы далада Қыпшақ, Оғыз, Қарақытай, Қарахан мемлекеттік бірлестіктері өмір сүрді. Түркі дәуірінде яғни, ҮІ-ХІІ ғасырларда Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар мен халықтардың материалдық мәдениеті тек қана көшпелі тұрмысты ғана бейнелеп қоймайды, оның отырықшы халықтар мәдениетімен қарым-қатынасын және дүниежүзілік мәдениеттегі өзіндік ерекшелігі мен оған қосқан үлесін де анықтайды. Моңғол шапқыншылығынан кейінгі кезеңде қазақ даласында ұлыстық негіздегі мемлекеттер қалыптасыты. Моңғол шапқыншылығы жайында «Қазақстан тарихы» еңбегінің 2-томында: «Моңғолдар далаға орталықтандырылған өкімет идеясын әкелді, бұрын ұйымдаспаған тайпаларды біріктірді, жаңа жағдайларға бейімделген дала заңдарын іске қосты»[7,95] делінген, яғни Моңғолдардан кейінгі уақытта Қазақстан аумағындағы мемлекеттерде мемлекеттік нормалары пайдаланылды. Қазақ даласында құрылған Алтын Орда мемлекеті ертедегі түрік мемлекеттігінің дәстүрлі жалғасы болды. Алтын Орда әлсірегеннен кейін оның орнында жаңа мемлекеттер пайда болды. Олардың алғашқысы Ақ орда. «Ақ Орда- моңғолдардан кейінгі кезеңде Қазақстан аумағында жергілікті этникалық негізде құрылған тұңғыш ірі мемлекеттік құрылым» [7,109]. Сонымен қатар бұл кезеңде Моғолстан, Әбілхайыр хандықтары өмір сүрді. Қазақстан аумағында мемлекеттілік дамуының тарихы тереңде жатыр. Қазақ мемлекетінің қалыптасуы мен даму тарихын тарихты біз тек Қазақ хандығының құрылуымен байланыстырамыз. Қазақ хандығының құрылуы жөнінде аты аталған еңбекте: «Қазақ халқының қалыптасу процесі аяқталып, жергілікті этникалық негізде мемлекеттілік қалпына келтірілді»[7,100].

Көшпелі өмір салтындағы ұлы далада мемлекеттілік дәстүр ешқашан тоқтаған емес. Көне сақтардан бастап Қазақ хандығына дейінгі аралықта өмір сүрген мемлекеттік бірлестіктер өзіндік дала заңы аясында өмір сүрді. Қазақ даласында пайда болған Алтын Орда империясы да мықты орталығы бар мемлекет дәрежесіне көтеріле алды. Алғашқы астанасы Сарай-Бату қаласы болды. Тоғыз жолдың торабында орналасқандықтан мұнда шығыспен батыстан келетін керуен жолдары тоғысып жататын. Исламның мемлекеттік дін ретінде жариялануы білім-ғылымның одан арғы деңгейде дами түсуіне жол ашты. Орыс кінәздіктері Алтын Ордаға алым-салық төлеп тұруға мәжбүр болды. Алтын Орда империясы көп ұлттың басын қосқан, шығысы Ертістен басталып Дунай жағалауларына дейін жететін аумақты алып жатқан алып мемлекет болды. Орта Азияда билігі күшейген, моңғолдың түркіленген барлас руынан шыққан Әмір Темірдің жойқын соққылары мен өзара ішкі талас-тартыстар әсерінен Алтын Орда әлсіреп, оның орнында Ақ Орда, Сібір хандығы, Астрахан хандығы, Қырым хандығы, Әбілхайыр хандығы құрылды. Алтын Ордаға салық төлеп тұрған Орыс княздіктері де бағыныштылықтан босады. Қырым хандығы Осман империясына қосылған болса, Сібір және Астрахан хандықтары Ресей мемлекетінің құрамына енгізілді.

Алтын Орданың тікелей жалғасы Ақ Орданың құрамында бүгінгі таңдағы қазақ ұлтының қалыптасуында басты рөл атқарған тайпалар болды. Дал осындай тарихи жағдайлар кезеңінде ұлы дала мемлекетінің жалғасы ретінде Еуразияның жүрегінде Ақ Орданың заңды мирасқоры, бытырап жүрген қазақ руларының басын қосып ел болған Қазақ хандығы құрылды. Шу аңғарындағы

Қозыбасы жерінде туы тігілген Қазақ хандығының негізін Жошы ұрпақтары Керей мен Жәнібек қалады. Осылайша сан ғасырлар бойы Ұлы даланың егесі болған халық бір тудың астында жиналды. Қазақ хандығы өзіндік дала заңдарын «Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы» қылып бекітіп, мемлекеттің керегесін нығайта түсті. Қазақ хандығы көптеген жылдар бойында Еуразия аумағында тұрмыс кешкен көшпелілер мемлекетінің заңды жалғасы болды.

Көшпелілер жайлы еңбектермен таныса келе тарихта көшпелілер құрған мемлекеттер өркениеттілік деңгейіне жеткендігін аңғарамыз. Тарих сахнасына бірінен кейін бірі келіп отырған елдердің өз заңдарының, басқару жүйесінің болуы осының айғағы болса керек. Кез-келген көшпелілер құрған мемлекетті алар болсақ, ол мемлекеттің өзіне тән билік жүйесі, әкімшілік құрылымы болды. Мысалы ежелгі хунну империясында патшаны «шаньюй» деп хан лауазымына пара-пар атады. Ежелгі үйсіндерде ең жоғарғы билеуші «күнбиден» бастап, барлық лауазым иелерінің мемлекетте өзіндік орны болды. Көшпелілердің Орталық Азияда құрған Түрік империясында әскери-әкімшілік жүйе болды. Империяны «қаған» биледі. Бұл дәстүр Моңғол дәуірінде өз сабақтастығын тапты. Моңғол империясының негізін қалаған Шыңғыс қаған мемлекетті басқару ісін бір орталыққа бағындыруға күш салды, түрік-моңғол тайпаларын «мыңдық» деп аталатын әскери-әкімшілік бөліктерге бөлді. Сонымен қоса Ұлы хан 1206 жылы жазбаша іс жүргізуді ұйымдастыра отырып, әдеттегі құқық ережелерін бекітті. Демек көшпелілердің жерінің аумағы жағынан да, саяси және әлеуметтік құрылымы жағынан да мемлекеттік талаптарға сай өмір сүргендігі. Еуразия көшпелілері өзара оқшау жатқан Батыс пен Шығыс өркениеттерінің арасындағы байланыстырушы қызметін атқара білді. Әлемдік өркениетте өзіндік дала дәстүрлеріне бағынған мемлекет құрғандығының анық көрінісі. Сөйтіп, көшпелілер мемлекеті жайында кеңестік кезеңде «тайпалар одағы, көсемдік басқарудағы ел, варварлық мемлекет» деп Маркстік көзқарас негізінде жазылды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде ғана көшпелілер құрған мемлекеттер жан-жақты зерттеліп, өз бағасын ала бастады. Дегенмен, бұл зерттеулер әлі де толық аяқталған жоқ.

1 История Казахской ССР.-Алма-ата: Казогиз,1943.-660

2 Акинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. -Москва: «Наука»,1989. -293

3 Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества.- Алматы: «Социвест-Горизонт»,1995.-320

4 Султанов. Т. Чингиз хан и Чингизиды. Судьба и власть.- Москва: «АСТ» 2006. -445

5 Қойгелдиев.М, Қинаятұлы.З, Өскенбай Қ. Қазақ мемлекеттігінің тарихы -Алматы: «Адамдар» баспасы, 2007.-432

6 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. –Алматы: «Атамұра» баспасы, 2010.-544 бет.

7 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. –Алматы: «Атамұра» баспасы, 1998.-640 бет.

Резюме

Исследования отечественных ученых о государственности кочевников

Боранбекқызы А. - магистрантка 1 курса по специальности 6М011400

история, 93.ainur@mail.ru

Научный руководитель: Базылхан Н. – к.ф.н. Ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК napilbaz@gmail.com

В данной статье рассматриваются труды отечественных ученых о проблеме государственности кочевников Евразийских степей. Представляются наиболее главные позиции о государственности кочевников в отечественной истории. Поясняя о евроцентристских взглядах укоренившийся в науке о кочевниках, также излагаются результаты некоторых исследований о кочевниках в настоящее время. Рассматривается структура общества кочевников Центральной Азии в разные времена.

Ключевые слова: феномен кочевники, государственность, империя, каганат, шаньюй, кунби, собрание законодательство

Summary

Researches of domestic scientists about Nomadic's statehood

Boranbekkyzy A. - 1th course master specialty of 6m011400 history, 93.ainur@mail.ru

Scientific supervisor: Bazylhan N. – candidate of Philology, Leading Researcher of institute Oriental Studies named after R.B.Suleimenov MES RK napilbaz@gmail.com

This article describes the works of scientists-historians of the Eurasian nomads and the problem of statehood in the history of the nomads. Presented the main items of the nomadic state in the country's history. Explaining about Eurasians views rooted in the science of nomads also presents the results of new research on nomads in our time. Discusses the structure of society of nomads of Central Asia at different cutting times.

Keywords: nomads phenomenon, statehood, empire, khanate, shanyu, kunbi, assembly legislation

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОТБАСЫ МЕН НЕКЕ МӘСЕЛЕСІ

Қ.Ж. Далабаев – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2-курс магистранты

Бүгінгі күнге дейін фольклортанушы ғалымдардың зерттеу еңбектерінде қазақ халқының тұрмыс-салттарының бірі-неке, үйлену және жас келінді жаңа ортаға таныстырудағы тәрбиелік мәніне жүйелі пікірлер білдірілді. Неке – отбасын құрудың негізі болып табылады. Неке ер мен әйелдің өз еріктерімен өмір бойы бірге өмір сүруін қамтамасыз ететін, бірін екіншісіне адал ететін материалдық-рухани байланыс. отбасы құрудың алғашқы шарты неке қидыру болып табылады. Неке қиюдың өз шарттары бар. Біріншіден, екі жастың ризашы-лығының болуы. Яғни, екі адамның бір шаңырақ астында тұра алатындығын түсініп, өз жүрек қалауларымен келісуі. Неке материалдық жағдайға байланысты немесе қиындықтардан арылу үшін ықылассыз, мәжбүрлі болмауы керек. Екіншіден, екі куәгердің болуы. Куә болатын адам – осы екі адамның отбасын құрып, бірге тұра алатынына кепілдік беретін адам. Үшіншіден, қызға сұраған сыйын беру.

Түйін сөздер: неке, беташар, салт, отбасылық ғұрып, дәстүр, тұрмыс, ырым-тыйым.

Адам өмірінде маңызды оқиғаларға байланысты қазақ отбасына тән әдет-ғұрыптарды қарастыра отырып (неке, туу және бала тәрбиесі, жерлеу, еске алу) оның тұрақты дәстүрлі сәттерінің айырмашылығын көруге болады. Ең алдымен олардың дамуында болған өзгерістер, дәстүрлі және қазіргі заманға сай жаңа қатынастар, этномәдени құбылыстар және т.б. қызығушылықты тудырады. Некеге байланысты әдет-ғұрыптарды құда түсу, тойға бару және онда белсенді түрде ат салысу, тойдың әлеуметтік және материалдық мәселерін шеше білу, үйлену тойына дайындық және одан кейінгі жосын-жоралғыларға дайындық құратындығы баршамызға белгілі [1. 105 б].

Белгілі ғалым Арнольд ван Геннеп табиғаттың да бір маусымнан екінші маусымға ауысып отыратындығы адам ғұмырымен де тікелей байланысты екендігін еске салады. Мәселен, көктемнің келуі – табиғат ананың тууы, өмірдің жасаруы. Сондықтан, адамның тууы мен көктемге байланысты ғұрыптардың барлығында өсіп-өну (обряд плодородия) ғұрпына қатысты ортақ сипаттар бар. Олардың барлығын бір жүйеге біріктіріп, «өтпелі ғұрыптар» («обряды перехода») деп атайды [2. с. 198]. Яғни, адамның дүниеге келгенінен бастап әр жас кезеңіне ауысуы, бір кәсіптен (қызметтен) екінші кәсіпке алмасуы, табиғат құбылыстарының бір күйден екінші күйге ауысуы, т.с.с. толып жатқан өтпелі жағдайларға байланысты атқарылатын ғұрыптық рәсімдердің барлығын осы өтпелі ғұрыптар тобына жатқызамыз.

Қазақ фольклорындағы «жол» мотиві қыз ұзату салтында айқын сақталған. Тіпті, "ұзату" сөзінің өзі «сапар» сөзімен төркіндес. Ең алдымен, ұзатылатын қыздың киімі мен жасау-жабдығы, ат әбзелдері күмістеген ер-тоқымнан бастап, қыз ұстайтын қамшасына дейін дайындайды. Қыздың жанына шешесі бастаған құрбы-құрдастарынан нөкер ереді. Тіпті, "қызды ұзату" деген сөздің өзі сапарды меңзеп тұр. Қазақ фольклорының этнографиялық негіздерінде әлі де жіті зерттеуді қажет ететін тұстар аз емес. Соның бірі – неке және үйлену ғұрыптары. «Үйлену ғұрып жырларының жанрлық сипатын анықтауда ғұрыптық сипат негізгі тиянақ ретінде алынады. Бұл – әрине, ешқашан теріске шығаруға болмайтын ғұрыптық фольклордың синкретті болмыс-бітімінен туындайтын қажеттілік» [3. 122 б].

Ерте неке қию дәстүрі моральды этиканы, қоғам заңдарын сақтау, өнегелі тазалық пен үлкендерге құрметті сақтаудан көрініс табатын тәрбиелік сипаты да болды. Қазақ қыз балаларының өтпелі кезеңі 12-13 жас болады. Бұл жаста алғашқы он екі жылдық жас кезеңі «мүшел» аяқталады да, қыз бала өзінің жас ерекшелігіне сай болатын бүлдіршін «қыз бала» тобынан «қыз» деп аталатын қыздар тобына өтеді. Оның тұрмыс құруына дайындау мақсатымен барлық этикалық нормаларын сақтау мақсатында қыздар тәрбиесі ерте жастан басталатын. Үлкен әйелдер қыз бала әдебін сақтауды назарынан тыс қалдырмай, қатаң қадағалап отырған. Бұдан өзге үй шаруашылығына, өзінен кіші балаларға көмек беруі жағынан анасына көмек берген қызды ерте жасынан бастап еңбекке белсенді түрде тартуды, қолөнерді игертуді қолға алды. Ол 13-14 жасқа келген уақытта шаруашылық жүргізу, балаларға қараудың барлық машықтарын меңгеріп алатын болған. Өзгерістер де оның сыртқы тұлғасынан айқын көрінетін: оның қию, шаш қою әдебі өзгереді. Барлық өзгерістер қыздың тұрмыс құруға дайындығының белгісін көрсетеді. 13-15 жасқа келген қыздар дүниеге сәби әкелуге қабілетті, яғни, дәстүр ұғымының аясында тұрмыс құра алады. «Күйеудің ұрын келуі» деп аталатын салты есте қалатын. Күйеу жігіт пен қалыңдық кәмілетке толғанда, күйеу жігіт өзінің достарын ертіп, қалыңдық

ауылына келеді. Бірақ күйеудің келуі «күпия» деп аталғанымен, бұл туралы барлығы біледі, қыздар мен әйелдер жағы «ентікпе» (сыйақы) талап етеді. Күйеу ауылға құр қол келмеуі керек, бір түйені өзінің қайын атасына алып келеді. Көп жағдайларда жас жұбайлар бала күндерінен атастырылып қойылғандықтан, бір-бірін тани бармейді. Күйеудің осы «ұрын келуі» жастардың ар тазалығын сақтай отырып, жақын танысуларына мүмкіндік береді. Нағыз жақындық тек үйлену тойынан кейін болуы керек. Мұнда қалыңдық қыз болмай және де күйеуінен болмай шығуы да мүмкін, онда күйеу наразылық білдіріп, қалыңдықтың әкесі қырық биімен айыппұл төлейді. Алынған қалың малының жартысын беруіне тура келеді. Егер күйеу қалыңдықтан тіпті бас тартатын болса, онда оған басқа қызына үйлену мен оған төленген қалың малын ұсынады, бұл туралы А.А. Диваевтің қазақ халқының салттары мен дәстүрлерінің тәрбиелік маңызы туралы еңбектерінде ескертіледі.

Қазақ халқының дүниетанымында беташар қыз баланың келін атанып, жаңа шаңырақтың табалдырығын аттағаннан кейін бір рет қана және міндетті түрде жасалатын ерекше салт. Бұл салтта келінге тазарту миссиясы да жүзеге асырылады. Яғни, келін түсіруші жақ беташар жасау арқылы жас келінге келген ортасын таныстыра отырып, онымен бірге көзге көрінбес тылсым зұлым күш иелерінің ілесіп келмеуін де мақсат етеді. Келіннің қадамының құтты не құтсыз болуы оның түскен шаңыраққа тез сіңіп кетуіне тікелей әсер етеді. «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан» деген мақалдың осындай жағдайларға байланысты айтылғаны хақ. Егер келін түсірген шаңырақ немесе әулет тойдан соң тағы бір қуанышқа кенеліп жатса, үлкендер жағы «аяғы құт болды» деп жақсылыққа жорып жатады. Мұндай жағдайда жас келіннің іс-әрекетіндегі кейбір олқылықтар көпке дейін еленбей қалатыны да анық. Қамшы - көне түсініктер бойынша сыртқы тылсым күштерден қорғаушы. Ертедегі бақсы-балгерлердің толғағы ауырлап, босана алмай жатқан әйелдің жан-жағынан ауаны қамшымен оскылап, оны жеңілдетуге тырысқандығы туралы деректер баршылық.

Халқымыздың түсінігі бойынша жастарды неғұрлым ерте үйлендірсе, олар әрбір жағымсыз қылықтардың аулақ болып, ұрпақтары мықты болады деген сенімде болған. Неке құрудың негізгі жолы құда түсіп, қалыңмал алып үйлену жасаумен тұрмысқа шығу. Ал кедейлерге үйлену оңайға түспеген. 20-30 жасқа дейін үйлене алмай жүрген.

Халқымыздағы ортақ тәртіптің бірі туыстағы жақындар жеті атаға толмай қыз алыспау. Мұндай тәртіпті этнография ғылымында экзогамия дейді. Қазақ халқымыздағы экзогамиялық тәртіптің мән-жайы туралы көптеген деректерде белгілі. Мәселен А. Левшин Кіші жүз руларының жеті атаға дейін үйленбей жүрген басқа рулардан қалыңдық іздегенін өз еңбегінде жазып кеткен. Неке түрлерінің бір түрі «бел құда». Бұл Қозы мен Баян әкелерінің Қарабай мен Сарыбайдың құда болуы.

Алланың әміріне көніселік,
Көздің қыры түскенін көріселік,
Ұл туарда, қыз туар заман болса.
Уағдамен қалыңсыз беріселік [4, 476 б.].

Қазақ арасында ежелден келе жатқан құдалықтың бір түрі, бесікте жатқанда екі нәрестені аттастырып қою. Мұндай құдалықты «Бесік құда» дейді. Мұндағы басты мақсат қалыңмалды біртіндеп төлеу. Мұндай құдалық Орта Азия халықтарында да болады. Ғалым этнограф Н.А. Кисляковтың айтуы бойынша мұндай құдалықтың мәні – құдалар бір-біріне сый құрмет көрсетіп, кейде балаларының көйлектерінің етегіне ішек салып олардың бірінің күйеу, екіншісінің қалыңдық болғанын әнгімелеген. Мұндай құдалар арасында қалың мал мөлшері де шағындау болған [5, 220 б].

Қазақта қызды алып қашу салты да болған. Бұл салттың жақсы жағы да, жаман жағы да болған. Жақсы жағы жігітпен қыздың бірін-бірі ұнатуы, екі жақтың ата-аналарының тең болуы жақсылықпен құдалықтың аяқталуы болған. Ал екі жақ тең болмаса кедейдің баласы байдың қызы өзі ұнатқан кедей жігітке қашып кетсе, қыздың әкесі намыстанып шатақ шығаратын жағдайлар көп болған. Мәселен «Еңілік-Кебек» трагедиясын айтуға болады. Еңілік Найман ішіндегі іргелі ел Матай руының айттырған жесірі, Еңілік болашақ күйеуін менсінбей Тобықты елінің батыры Кебекпен кездесіп, сонымен қашып кетеді. Матай руының ру басылары қол жиып, Тобықтыны шауып алу қаупі туған соң Тобықты жағы Кебекке ара түсе алмай, екі ғашық қазаға ұшыраған. Міне сүйгеніне қосыла алмай арманда кеткен кездер де болған.

Қазақ арасында неке құрудың ең көне түрінің бірі әменгерлік (левират) бұл алғашқы қауымдық қоғамда болған топты некенің бір жұрнағы, және қазақта балдыз алу (сорорат) әдет-ғұрыптары бойынша үйлену. Бұл әдет елімізде кешегі өткен күнге дейін сақталған. Әменгерлік бойынша қазақта «аға өлсе іні мұра, іні өлсе аға мұра» деген салт бар. Мұның басты мақсаты қаза болған аға мен інінің жесірі мен балаларын ренжітпеу, басқа жаққа жібермеу. Бұл тек жесірдің еркімен болған. Ал балдыз алуда әпкесі өлсе қалған баланы жетімсіретпеу, бұл да балдыздың өз еркімен болатын жағдай. Неке

мәселесі жөнінде шарифат қағидасы бойынша қандастық жақындығы болмаса да баласының енесіне әкесі үйленуге болмайды. Өгей шешеге, сондай-ақ өгей шешесінің артынан еріп келген қызға, яғни тумаған қарындасына үйленуге қақысы жоқ. Бірге туған апалы-сіңлілі қыздар, бірге туған ағалы-інілі адамдарға тұрмысқа шығуға болмайтындығын бірнеше авторлар келтірген. Ал, ел арасынан жинаған деректерге қарағанда соңғы айтылған тиымға халық арасында тым қатаң қарамаған сияқты. Өйткені, апалы-сіңлілі, абысынды-ажынды болып тұрмысқа шықса, күйеулерінің арасындағы туыстық байланысты үйзбей, қайта біріктіре түсуге көмкетеседі. Апалы-сіңлілерді ағалы-інілілердің алғандығына мысалды қазақ ауыз әдебиетінен келтіруге болады. Айталық «Ер Төстік» ертегісіндегі Ерназар байдың 9 ұлына екінші бір байдың 9 қызын айттырып алып берген [б. 7-8 бб.].

Сонымен, қорытындылай келгенде жаңа дәуірге дейінгі неке құру түрлері, үйлену тойы және оған байланысты әдет-ғұрыптар той думанмен аяқталады. Әр үйдегі тойға жиналушылар, әр үйдегі қызықты-әңгіме дүкен құрып, бір үйде той бастар айтылса, бір үйде жар-жар айтылады. Жар-жарды бір жігіт бір қыз айтады. Жігіт бастағанда басқа жігіттер қостайды, ал оған жауап ретінде қалыңдық айтқанды оның құрбылары қостайды. Жар-жардың мазмұны өте тәрбиелі болған.

Кей уақыттары ертерек неке қию қиын экономикалық күйдегі отбасының жағдайында болатын. XIX ғғ. зерттеушілері атап өткеніндей, дәулетті қазақтар өздерінің қыздарын 20 жаста күйеуге берген. Көп балаларын асырауға мүмкіншілігі болмаған ата-аналар неке туралы ертерек келісімге келіп, қызын күйеуінің отбасына беруге ұмтылған. Болашақ күйеуінің отбасына жетім қалған, әрі келісілген жас қыз баланы алу жиі орын алған. Қыз бала болашақ күйеуінің ата-аналарынан тәрбие алып, жыныстық толысу жасына жеткен кезінде әйелі болды. Кей уақыттары ертерек неке құрудың аяқталуы жағдайында күйеудің қазасы болатын. Дәстүр бойынша қалың малы төленген оның қалыңдығы тез арада неке құруды және кәмелетке толмаған қалыңдығын оның отбасына беруді талап ететін ағайынына өтеді, бұл халықта «әмеңгерлік» деп аталады.

1 А.Б. Қалыш. *Ақтөбе облысындағы үйленуге байланысты әдет-ғұрыптар. ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы, №4 (63). 2011. 105-109 бб.*

2 Арнольд ванн Геннеп. *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. Москва, 2002, с 198.*

3 Исламжанұлы К. *Қазақтың отбасы фольклоры. – Алматы: Арыс, 2007. 332 б.*

4 Батырлар жыры. 1 т. *Құраст.: М.Г. Ғұмарова, О.А. Нұрмағамбетова, Б.Уахатов. – Алматы: Қазмем-көркемәдеббас, 1961.*

5 Арғынбаев Х. *Қазақ отбасы. Алматы: Қайнар, 1996. 288 б.*

6 Қазақ ертегілері. Т. I. Алматы. 1998. 288 б.

Резюме

Традиционная казахский фольклор семьи и брака

Далабаев К.Ж.

Брачное соглашение может достигаться двумя способами: во-первых, путем договора между родителями той и другой стороны, когда глава семьи жениха едет с данным предложением к родителям невесты, что обычно и происходит; во-вторых, сторона жениха уполномачивает на это близкого друга. Завершением брачного соглашения завершается первый акт обряда и определяется день, когда родители жениха и его ближайшие родственники должны будут подарить отцу невесты киит - лошадь, халат и другие подарки в зависимости от имущественного положения семьи. В этот день семья невесты организует пиршество с приглашением близких родственников, на котором уточняются все вопросы, связанные с предстоящей свадьбой. Обязательным ритуалом этого этапа обряда является забой коричнево-белоголового барана (ни в коем случае не черного), что является хорошим предзнаменованием. Во время тоя родственники жениха чинно восседают за дастарханом, а родственники невесты обслуживают их, подавая чай, кумыс, мясо.

Ключевые слова: брак, беташар, обряд, родовые обряды, традиция, быт, запрет.

Summary

Traditional kazakh folklore of family and marriage

Dalabaev K.J.

Marriage agreement can be achieved in two ways: firstly, by agreement between the parents on both sides, when the head of the groom's family is going with this proposal to the bride's parents, and it usually happens; secondly, the groom's party authorizes it to a close friend. The culmination of the marriage agreement ends the first act of the ceremony and is determined by the day, when the parents of the groom and his next of kin will have to give the father of the bride kiit - a horse, a bathrobe and other gifts, depending on the property status of the family. On this day, the bride's family arranges a feast, inviting relatives, which clarifies all the issues related to the upcoming wedding. The obligatory ritual ceremony of this stage is a culling of brown bald sheep (in any case, not black), which is a good sign. While toy groom's relatives ceremoniously sit for dastarkhan and relatives of the bride serve them, serving tea, mare's milk, meat.

Key words: marriage, betashar, ritual, ancestral rites, traditions, way of life, the prohibition.

ҚАЗАН РЕВОЛЮЦИЯСЫНА ДЕЙІНГІ ЖЕТІСУ ӨңІРІНДЕГІ Өнеркәсіптің дамуы мен оның түрлері

А.К. Жанзакова – Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің Т.С. Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының магистранты

Бұл мақалада 1861-1917 жылдар аралығындағы Жетісу жеріндегі өнеркәсіптің құрылымы қарастырылады. Деректер негізінде өнеркәсіптің өндірістік инфрақұрылымы, кәсіптің түрлері, шығарған өнімдері мен жұмысшылардың саны талдауға алынады. Кәсіптің ең кең тараған түрлеріне етікші, металл өңдеу, ағаш ұстасы, тері өңдеу, зергер өнері жатқан. XIX ғасырдың аяғында кәсіптің темір ұсталық қолөнері және шыны өңдейтін жаңа түрі пайда болды. Жетісу мен Ақмола облыстарында қолөнер өндірісі жақсы дамыған. Жетісу облысында етік тігу, металл мен ағаш өңдеу сияқты кәсіптің үш түрі кеңінен пайдаланылды. Ағаш өңдеуші ұсталар киіз үйдің ағаштан жасалатын бөліктерін, бесік, кебеже, үстел тағы басқа да күнделікті тұтынатын құралдарды өндірген. Металл өңдеуші ұсталар баспалдақ, ауыздық, кетпен сияқты шаруашылықта пайдаланатын құралдар жасаған. Ал зергерлер қаруларды безендірумен, ертоқым, сақина, сырға, шолпы, алқа сияқты түрлі әшекейлер әзірлеген.

Реформа кезіндегі Қазақстанда өнеркәсіптің жаңдануы ең алдымен ұсақ тауар өндіретін шағын шеберханалардың көбейгенінен айқын байқалады. Шағын шеберханалардың көбеюі фабрика-зауыт типтес кәсіп орындардың өңдеуші өнеркәсіптің дамуына септігін тигізді. Қазақстандағы өңдеуші кәсіпорындар мемлекеттік емес, жеке мүлік болып саналды. Реформа кезіннен бастап ауыл шаруашылығындағы шикізат өнімдері – тері өңдеу, сала әзірлеу, сабын қайнату, шарап жасау, май шайқайтын кәсіпорындардың дамуы қолға алынды. Осындай кәсіпорындардың пайда болып, көбеюінен капитализмнің дамуының алғы шарттары байқалады. Жетісу облысында 1861–1917 жылдың аралығында өңдеуші кәсіпорындарда әлеуметтік және экономикалық өзгерістері айтылады.

Түйін сөздер: революция, мал шаруашылығы, кәсіпорын, қолөнер, айырбас, темір жол, ауыл шаруашылығы.

Қазақстандағы революцияға дейінгі кезеңдегі жұмысшылардың қалыптасуын зерттеу үшін өнеркәсіп орындарының экономикалық, техникалық құрылымын, орыналасуы мен ондағы жұмысшылардың құрамы сияқты маңызды мәселелері анықтамас бұрын зерттеу мүмкін емес. Қазақ жерінде өнеркәсіптің ең қарапайым әрі күрделі емес түріне ұсталардың үйінде отырып өз кәсібімен айналысатын түрі жатады, үй кәсібі ерте заманнан қалыптасып, мал шаруашылығымен және егіншілікпен өте тығыз байланыста болды. Үй жағдайында өндірілген өнім көбінесе өз қажеттіліктеріне пайдаланылды, ал артылғаны жақын маңайдағы базарларға басқа өнімге айырбастауға шығарылды. Мысалға XVIII ғасырда П.С. Палластың мәліметтерінде Орынборда орыс көпестері қазақтардан өздері қолдан жасалған киіз бен жүннен басылған кілемдерді, түрлі-түсті ою-өрнекпен кестеленген текемет өнімдерін айырбастап алатынын жазған [1; 352 б]. Үй жағдайында өндірілетін өнім басында тек айырбаста пайдаланылды. Уақыт өте келе XIX ғасырдың аяғында ресейдегі капитализмнің дамуының нәтижесінде фабрикаларда өндірілетін өнім үй жағдайында жасалған өнімді ығыстырып сауда-саттықта кеңінен пайдаланылды.

Өнеркәсіптің бірінші формасы болып патриархалды егіншіліктің бір бөлігі есептеледі яғни, тұтынушының берген тапсырысы бойынша жұмысшылардың өнімді өндіру кәсібі. Кәсіптің ең кең тараған түрлеріне етікші, металл өңдеу, ағаш ұстасы, тері өңдеу, зергер өнері жатқан. XIX ғасырдың аяғында кәсіптің слесарлық және шыны өңдейтін жаңа түрі пайда болды. Жетісу мен Ақмола облыстарында қолөнер өндірісі жақсы дамыған. Жетісу облысында етік тігу, металл мен ағаш өңдеу сияқты кәсіптің үш түрі кеңінен пайдаланылды. Ағаш өңдеуші ұсталар киіз үйдің ағаштан жасалатын бөліктерін, бесік, кебеже, үстел тағы басқа да күнделікті тұтынатын құралдарды өндірген. Металл өңдеуші ұсталар баспалдақ, ауыздық, кетпен сияқты шаруашылықта пайдаланатын құралдар жасаған. Ал зергерлер қаруларды безендірумен, ертоқым, сақина, сырға, шолпы, алқа сияқты түрлі әшекейлер әзірлеген.

Қолөнер қалалық тұрмыстың қажетті құрамдас бөлігі бола тұрып, ауылдық аймақтарда да едәуір дәрежеде таралып, шаруа қожалықтарының қызметін толықтыра түскен [2; 330 б]. Қолөнершілердің көп бөлігі ауылдық мекендерде өмір сүрген, бұл дегеніміз – Қазақстанның қалаларының әлеуметтік-экономикалық жағынан әлсіз дамығанының көрінісі. Ауылда тұратын ұсталар қолөнермен қоса мал шаруашылығымен де айналысқан. Ауылдық аймақтағы ұстаның жалақысы төмен болған, орта есеппен жылдық табысы 20-30 сомды құрады [3; 339 б]. Ұсталардың шеберханалары әдеттегідей қарапайым құрылғылармен жабдықталған.

Реформа кезіндегі Қазақстанда өнеркәсіптің жандануы ең алдымен ұсақ тауар өндіретін шағын шеберханалардың көбейгенінен айқын байқалады. Шағын шеберханалардың көбеюі фабрика-зауыт типтес кәсіп орындардың өңдеуші өнеркәсіптің дамуына септігін тигізді. Қазақстандағы өңдеуші кәсіпорындар мемлекеттік емес, жеке мүлік болып саналды. Реформа кезіннен бастап ауыл шаруашылығындағы шикізат өнімдері – тері өңдеу, сала әзірлеу, сабын қайнату, шарап жасау, май шайқайтын кәсіпорындардың дамуы қолға алынды. Осындай кәсіпорындардың пайда болып, көбеюінен капитализмнің дамуының алғы шарттары байқалады. Алайда бұл саладағы кәсіпорындардың басым көпшілігінде арнайы техниканың болмағандығынан, қарапайым құрылғыларды пайдаланды. Олардың өнімдері көбіне нарықтағы еркін саудаға арналды. Қазақстан бойынша 1883 жылы – 707, 1886 жылы – 861, 1891 жылы – 1 021 өңдеуші кәсіпорын болды. XX ғасырдың басында ауыл шаруашылығындағы шикізатты бірінші этаптық өңдеуден өткізетін кәсіпорындар тау-кен өндірісін басып озып бірінші орынға шықты. Академик И.И. Минцтың мәліметтерінде 1913 жылы Қазақстандағы ірі кәсіпорындар 6, 7 млн сом көлемінде өнім берген, оның 72%-ы ауыл шаруашылығының өніміне тиесілі екені айтылған [4; 651 б].

1867 – 1917 жылдың аралығында өңдеуші кәсіпорындарда әлеуметтік және экономикалық сапалы өзгерістер орын алды. Бұл саладағы көптеген кәсіпорындар мануфактура пішінін иеленіп, баяу бірақ ұдайы таза капиталистік типтегі фабрика-зауыттарға айналды. Мысалға көпес Гавриловтың табак фабрикасын, Шымкент қаласындағы сантоница шығаратын зауытын т.б. айтуға болады.

Инженер А.А. Сборовскийдің айтуы бойынша Қазақстанда металлды өндіру мен өңдеуге шектеу шаралары мен ереженің болмағандығынан, алтын кедергісіз өлкеде өндірілген. Алтынды қарапайым тазарту әдісіне киіз, кілем, ағаштың қабығын пайдаланды. Алтын өңдеумен көбінесе өздерінің жүріп-тұруына арналған жылқы мен өгіздері бар қарапайым шаруалар мен жеке шағын жер телімдері бар шаруалар айналысқан. Алынған металдан зергерлер түрлі әшекей бұйымдарды әзірлеп нарықта өзіне қажетті тауарларға айырбас саудада пайдаланды. Сонымен қатар алтынды өндірумен байгуш, кедей, жатақ сияқты қазақ халқының кедей бөлігі де айналысты. И.В. Мушкетов қазақтардың алтын өдіргенін көріп, «Түземдіктерде алтын өндіру қомақты өнеркәсіп емес, керісінше байгуштардың (кедей) ісі» – деп жазған. Алтын өндіруде әр жұмысшы мен қожайыннан еш шығын кетпейді, бар болғаны тек бір кетпен, ыдыс және илеуіш ғана қажет [5; 11 б]. Кедейлердің өндірген алтыны феодал немесе көпестердің, алыпсатарлардың қалтасына кетіп отырған. Қазақстанда шағын алтын өңдейтін шеберханаларға ресейдің капиталын салғанға дейін бұл сала патриархалды-феодалдық қатынас шеңберінде болды.

Революцияға дейінгі Қазақстан аумағының Өскемен, Зайсан, Семей, Қарқара уездінде, Қостанай, Ырғыз, Торғай обылысының Ақтөбе уездінде, Ақмола обылысының Көкшетау уездінде, Жетісу облысынан Жаркент уездінде алтын өндіретін кен орындары табылды [6; 11 б].

Ең алдымен өнеркәсіптік өндірістің даму параметрлерінің маңызды белгілері алынып, көбінесе үй жағдайында жасалған заттар өндірістік өнім ретінде есептелген. В.В. Заорской мен К.А. Александрдың мәліметтерінде Жетісудың үш уездінде 93 өнеркәсіп типіндегі мекеменің жұмыс істегенін айтады. Ғалымдардың жазбасында 31 тері өңдейтін, 12 жүн жуатын, 6 диірмен, 5 спирт жасайтын, 4 ішек-қарын тазалайтын, 3 күріш тазартатын, 1 кеспе әзірлейтін, 2 май шайқайтын, 2 шарап дайындайтын, 1 орман отайтын, 1 шұға, 2 электр станциясы, 5 типография, 3 темекі мен папирос жасайтын тағы басқа да өндіріс орындары көрсетілген [7; 560 б]. Жетісу өңіріндегі басты өндіруші орын болып мал шаруашылығы мен ауыл шаруашылығындағы шикізатты өңдейтін кәсіпорындар саналды.

Өндірістік инфрақұрылымның басым бөлігі жүн жуатын кәсіпорындардың үлесіне тиесілі болды. Түркістандағы жалпы зауыттардың 60%-ын жүн жуатын зауыттар құрады. Түркістан өңіріндегі 17 жүн жуатын кәсіпорынның 12-сі Жетісуда орналасқан. Кәсіпорындардың көптеп осы аймақта орыналасуы сол уақытта Орынбор – Ташкент темір жолының салынуымен байланысты. Темір жолдың салынуы Жетісу өңірін Ресейдің шикізат нарығына жақындатты, Тамбов, Симбирск, Самара және тағы басқа губерниялардағы шұға фабрикаларына тазартылған жүнді тасымалдауға қолайлы жағдай туғызды. 1913 жылы Жетісудағы жүн жуатын кәсіпорындар 1 000 000 сомға бағаланған, 1 000 000 пұт дайын жүн өңдеген [8; 102 б].

Жетісу өңірінде 32 тері өңдейтін кәсіпорын жұмыс істеді. Олардың 20-сы 1900–1913 жылдар аралығында ашылды. Кәсіпорындар айтарлықтай көп өнім шығара алмады, оның себебі бір өндірістік орынның айналымы 80 000 сом (7,7 мың тері), кейбіреуінде 10–14 мың сомнан аспады. Тері өңдейтін өндіріс орындарының шығыны, жүн жуатын кәсіпорыннан артық болды. Бір кәсіпорын пайдаланатын құрал-жабдықтарға орта есеппен 1 000 сом, ал өндірістік орын – 1 600 сом қаражатты қажет етті.

Революцияға дейінгі кезеңде Жетісу өңіріндегі өндіріс орындарына арнайы машина технологиялары таныс емес еді. Орталық Ресей мен Европада жүн жууда барабанды пайдаланса, біздің өлкенің жұмысшылары жүнді қолмен жуған. Түгел Түркістан өңірі бойынша тек бір ғана тері өңдейтін өндіріс орынында теріні жұқарту үшін арнайы механикалық құрылғыны пайдаланды. Тері өңдейтін кәсіпорындарда арнайы машиналардың жоқтығынан қол еңбегінде – теріні астыңғы қабатынан бөліп алу, майлау, илеу, теріні тегістеу сияқты жұмыстарды атқару жұмысшыларға өте ауыр түсті. Ресей зауыттарында көбінесе теріне бояу үшін арнайы бояғыш қоспаларын пайдаланса, Жетісуда емен ағашының қабығын қолданған. Жетісу өңіріндегі теріні өңдеумен қоса оны бояу үшін емен қабығын үгітіп бояу жасайтын 25 кәсіпорындар зерттеуге алынған. Олардың ішінен 16 кәсіпорында жұмысшылар қолдан жасалған қалың тістері бар су дөңгелектерін қозғалту арқылы еменнің қабығын майдалап бояуын шығару үшін құрылғыларды пайдаланды. Құрылғының көмегімен бір тәулікте 6 пұтқа дейін еменнің қабығын үгітіп бояу алған. Ал 6 кәсіпорында су диірмендері пайдаланылды, тәулігіне 3 пұт еменнің қабығын үгіткен және қалған 3-і ірі-қара малдың күшін пайдаланып, тәулігіне 60 пұт еменнің қабығын үгіткен [9; 36 б].

Ауыл шаруашылығының шикізатты өңдейтін басқа өндірістік салалар сияқты, тері өңдейтін кәсіпорындардың арасында да мерзімдік өндіріс орындары болды. Жетісу өңіріндегі өндіріс орындары жылына орта есеппен 226 күн жұмыс істеді. Зерттелген 25 өндіріс орындарында 154 жұмысшы істеген, оның – 104-і қазақтар, 26-ы орыс, 24-і өзбек болған екен. Аталған кәсіпорындарда тері өңдеу барысында тынымсыз қара күшті талап еткендіктен негізінен еркектер еңбек еткен. Тәулігіне орыстарға – 37 тиын, өзбектерге – 30 тиын, қазақтарға – 10 тиын ғана еңбек ақы төленген [10; 142 б]. Ұлттық белгісі бойынша кемсітушілік саясатын ұстанғанын осыдан байқауға болады.

Жетісу өңірінің үш уездіндегі кәсіпорындарға жасалған зерттеулерде 1913 жылы 49 мың терінің иленгені анықталды. Бұл көрсеткішті өңірдің шаруашылығындағы мал басымен салыстыратын болсақ, тері өңдеуші кәсіпорындардың күші шикізат әлеуетіне сай келмеген. Оның ең басты себептері – темір жолдан 50-60 верст (53,34–64,1 км) алшақтықта орыналасуы, қарапайым технологияны пайдалануы, сапасының төмендігі, жалпы ресей нарығында бәсекенің жоқтығы мен сыртқы нарыққа шығаруға шектеу болды.

Шикізатты дайын өнімге айналдыратын Түркістанда жалғыз шұға өндіретін фабрика жұмыс істеді. Шұға фабрикасы кәсіпкер Н.И Ивановқа тиесілі болды. Фабрика 1910 жылы Верный қаласынан 25 верст (26,67км) жерде орналасқан Қарғалы ауылында ашылды. Фабриkanың техникамен жабдықталуы Ресейдің европалық бөлігінде жіпті иіріп-тоқу өндірісіне жақындатты. 100 мың сом тұратын ғимараты жарықпен қамтамасыз ету үшін электр генераторын пайдаланды. Фабриkanың негізгі капиталы 100 000 сомға бағаланды, аймақтағы сол кездегі өлшем бойынша аса ірі инвестиция болып саналды. Фабрика жыл бойы тоқтаусыз екі ауысыммен жұмыс істеді. Өндірісте 135 адам жұмыс істеді, олардың – 66%-ы қазақтар, 14,8%-ы орыстар, қалған 19,2%-ы басқа ұлт өкілдері болды. Жасөспірімдердің де еңбегі кеңінен пайдаланылды, жалпы жұмысшылардың 7%-ын құрады. Жұмысшылардың айлық еңбек ақысы 10–20 сом деңгейінде болды [9; 38 б].

Қарғалы фабрикасында шикізат ретінде қой мен түйенің жүні пайдаланылды, жүнді фабриkanың өзіндегі арнайы өндіріс орынында тазалаған. Өндірілген ақырғы дайын өнім солдаттарға арналған сұрғылт шенел түрі мен трико пішініндегі матадан жасалған шалбар. Жүнді бояйтын бояуды Мәскеуден әкелген. Өнімнің дайындалу процесінің барлығы Жетісу өңірінде жүзеге асырылып, дайын өнімнің бір бөлігі ат арбаға тиеліп Сібірге жіберілді. 1913 – 1917 жылдар аралығында Қарғалыдағы фабрикада 1 000 000 метрден аса шұға шығарды. Жылдық шығарылған өнім – 200 000 аршин (142,240м) шұға, және ол шамамен 260 000 сомға бағаланды. Инфрақұрылымның баяу дамуына байланысты, сыртқы нарыққа шығу әрекетінен түк шықпады. Қарғалы фабрикасы транзиттік пункттен 500 верст (533,4 км) қашықтықта орналасқандықтан шикізат көзін тасмалдауға қиындық туды. Жетісу өңірі ресей тауарларын өткізу нарығына жатпады. Кәсіпкерлер Жетісуда темір жол құрылысын жүргізу мәселесін көтерді. Кәсіпкерлерге бұл мәселеде Орыс-Азиаттық, Азовско-Донской, Санк-Петербург халықаралық коммерциялық банк саласының өкілдері белсенді қолдау көрсетті. Тіпті арнайы «Жетісу темір жолы қоғамын» құрды. Қоғамның негізгі мақсаты «Ташкент темір жолында–Арыс бекетінен Малдыбай ауылына, Сырдария обылысынан Жетісу обылысындағы Пішпек қаласына, оған сәйкес тармақта Тоқмаққа, Арыс бекетінің бір пунктінен Пішпекке, одан ары Верный қаласына дейін темір жолдың желісін салу мен оны пайдалану» жарғысы жариялаған.

Жетісу темір жолының құрылысы 1914 жылы шілде айында басталды. Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталу себебінен жолдың салынуы баяулап қалды, айына небәрі 5 шақырым жол торабы

төселді. Сондықтан да революция басталғанға дейін жол торабы аяқталып, қолданысқа берілмеді. Түркісіб темір жолының жұмысы тек кеңестік кезеңде іске асырылып, қолданысқа берілді [9; 39 б].

Ресей мемлекетінің билеушілері ХІХ ғасырдың 60-жылдарында Қазақстанның өнеркәсіп және сауда өкілдерін өздерінің сұраныстары мен қалауларын қанағаттандыратын, бір ыңғайға келтірілген (унитарлық) отарлық әкімшілік-басқару жүйесін құру мәселесі олардың ішкі және сыртқы саясатының міндеттерінің біріне айналды.

Өнеркәсіп орындарындағы жұмысшылардың, қалалардағы еңбекшілердің жағдайы күрт нашарлады. Кәсіпорындарда жас балалардың, жасөспірімдердің, әйелдер мен соғыс тұтқындарының еңбегі кеңінен қолданылды. Жұмысшылар тәулігіне 10-12 сағат, ал кейде 16 сағаттан жұмыс істеді. Жұмысшылардың нақты жалақысы үнемі төмендей берді. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталған соң, Қазақстан өнеркәсібі де соғыс қажеттері үшін жұмыс істеді. 1914 жылдың ішінде Жетісу облысының өзінен ғана 34 миллион сомға бағаланған мал мен ет өнімдері алынды. Қазақ шаруашылықтарында малды реквизициялау және жылқы малын есепсіз пайдалануға байланысты мал санының азаюы, ауылды аймақтарда шаруашылықты қалыпты жүргізуге кері әсерін тигізді. Жылқы малы әсіресе солтүстік облыстарда азайып кетті. Соғыс жылдарында армияны жабдықтау үшін мол мөлшерде азық-түлік даярлау, мал және ет өнімдері бағасының күрт өсуіне әкеліп соқты. Осыдан бұл кезеңде өлкеде анағұрлым шошқа еті, майы (саласы) арзан болуына байланысты осы шаруашылық жедел дами бастады.

ХХ ғасырдың алғашқы он жылдығында Жетісу облысында ғылыми мекемелер мен қоғамдардың қызметі елеулі рөл атқара бастады, бұл бірінші кезекте, облысқа қоныс аударушылардың көптеп ағылып келуіне, сондай-ақ оның әлеуметтік мүмкіндіктеріне байланысты болды. Осындай жағдайларда қазақ жерінің кең-байтақ экономикасын, тұрмысын, геологиясын, географиясын және т.б. жүйелі түрде ғылыми-қолданбалы тұрғыдан зеттеу Орыс географиялық қоғамы қызметінің саласында алғашқы орындардың біріне шығып, соған байланысты Жетісу бөлімін ашу әрекеттеріне ықпалын тидірді.

1 Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. СПб., 1773. 1-бөлім. 352–б.

2 Ленин В.И. Полн. Собр. Соч. 3-т. 330–б.

3 Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. СПб, 1905. 1т. 339–б.

4 Минц И.И. История Великого Октября. М., 1973. 3-т. 651–б.

5 Туркестанские ведомости. 1891. № 33. 11–б.

6 Обзор Тургайской области за 1902. Оренбург, 1904. 11–б.

7 Заорская В.В, Александер К.А. Промышленные заведения Туркестанского края. Петроград, 1915. 560–б.

8 Игибаев С.К. Промышленные рабочие дореволюционного Казахстана. Алма-ата. 1991. 102–б.

9 Капеева Г.А. Промышленная инфраструктура Семиречья в конце ХІХ–начале ХХ вв. 36 б, 38б, 39б.

10 Лаврентьев В. Капитализм в Туркестане. Л. 1930. VI. 142–б.

Резюме

Развитие и виды промышленности в Семиреченской области до Октябрьской революции

Жанзакова А.К. – магистрант КазНПУ имени Абая

В статье рассматривается структура промышленности в Семиреченской области за период 1861 – 1917 годы. В основании данных берется анализ производственных инфраструктур промышленности, выпущенные виды продукции, количество работников и их выполненные работы. Самые распространенные виды промышленности сапожничество, металлообработка, плотник, обработка кожи, ювелирное искусство. В конце ХІХ века появился новый вид промышленности кузнечное ремесло и переработка стекла. В Семиреченской и Акмолинской областях хорошо было развита виды ремесел. В Семиреченской области широко использовались три вида обработки - пошив сапог, обработка деревянных и металлических изделий. Деревянные отделочники делали из дерева сборочные части юрты, люльки, подставки, стол и другие виды хозяйственных средств повседневного потребления. Сборщики металлических обрабатывающей промышленности изготавливали стремянки, удила, тяпки и другие основные средства используемых в хозяйстве. А ювелиры изготавливали, кулоны, кольца, серьги, подвески, седло и различные украшения, помимо этого украшали оружие. Во время реформы, прежде всего, в промышленности наблюдается возрождение мелких мастерских по производству товара. Увеличение мелких мастерских способствовало развитию фабрик и заводов обрабатывающей промышленности. Обрабатывающие предприятия не были казенными, а считалось личным имуществом. С введением реформы было положено начало развитию таких предприятий, как обработка сельскохозяйственного сырья- это обработка кожи, заготовка салы, заготовка масла, винокурни и мыловаренных предприятий. С появлением и развитием таких предприятий, наблюдается предпосылки развития капитализма.

А так же в статье говорится о социально-экономическом изменении на предприятиях обрабатывающей промышленности в Семиреченской области с 1861 – 1917 годы.

Ключевые слова: революция, животноводство, ремесло, обмен, железнодорожный путь, сельское хозяйство.

Summary

Development and types of industry in Semirechensk region before the October revolution

Kazakh National pedagogical university named after Abai

The Department History of Kazakhstan named after T. S. Sadykov undergraduate Zhanzakova Aigerim Kudaibergenovna

The article discusses the structure of the industry in Semirechensk region for the period 1861 – 1917. In the data Foundation undertakes analysis of production infrastructure industry, released products, number of employees and their completed work. The most common types saponication industry, Metalworking, carpentry, leather working, jewelry In the late nineteenth century, a new type of industry, blacksmithing, and glass recycling. In Semirechensk and Akmola regions was well developed kinds of crafts. In Semirechensk region was widely used three types of processing - sewing of boots, processing wood and metal products. Wooden dressers were made of wood, assembling the parts of the yurt, lalki, stands, table and other kinds of economic resources of everyday consumption. Collectors metal manufacturing industry produced ladders, bits, hoes and other fixed assets used in the household. And jewelers produced, pendants, rings, earrings, pendants, saddle and jewelry, in addition were decorated with weapons. During the reform, above all, in industry there is a revival of small workshops for the production of goods. The increase in small workshops contributed to the development of factories and manufacturing industry. Processing enterprises were state-owned, and was considered personal property. With the introduction of the reform was the beginning of the development of such businesses as processing of agricultural raw materials is the treatment of the skin, Sala billet, billet oil distillery and soap industry. With the advent and development of such enterprises, there is a background of the development of capitalism.

And as the article says about socio-economic change on the manufacturing industries in Semirechensk area from 1861-1917.

Keywords: revolution, livestock, craft, currency, railroad, and agriculture.

УДК:327.2:94(5-191.2)

ОСОБЕННОСТИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКИХ ГОСУДАРСТВ

Жалгасбаев Н. - КазНУ имени аль-Фараби, Магистрант 2 курса факультета истории, археологии и этнологии. Почта nurzhigit.zhalgasbaev@mail.ru

В статье рассматриваются особенности геополитического положения государств Центральной Азии в контексте новых вызовов. Государства Центральной Азии вызывают пристальное внимание мирового сообщества в силу своего геополитического и экономического значения, природных и человеческих ресурсов, возможностей транзита для трансконтинентальной торговли и транспорта. Все страны Центральной Азии находятся в равном геополитически невыгодном положении, поскольку не располагают выходами к морским коммуникациям. Однако самостоятельное геополитическое значение региона будет возрастать по мере реализации разных проектов. Странами региона ведется системная работа, реализуются проекты национального и международного масштаба, в существующую транспортную инфраструктуру делаются большие капиталовложения.

Ключевые слова: геостратегические интересы, мировое сообщество, внешняя политика, геополитика, регион, интеграция.

Одним из наиболее важных центров сосредоточения геостратегических интересов ведущих мировых держав в настоящее время является Центральная Азия, рамки геополитической регионализации которой определяются территориями пяти независимых государств - Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Таджикистана и Туркменистана. Официально это название было принято в январе 1993 г. на общей встрече глав государств и правительств в городе Ташкенте, когда было предложено именовать далее Среднюю Азию и Казахстан Центральной Азией.

Государства Центральной Азии вызывают пристальное внимание мирового сообщества в силу своего геополитического (соседство с Китаем, Пакистаном, Индией, Ираном, Афганистаном) и

экономического значения, природных и человеческих ресурсов, возможностей транзита для трансконтинентальной торговли и транспорта. Современная Центральная Азия выступает полем столкновения бесчисленного множества культурных, цивилизационных, политических и экономических проектов.

К особенностям центральноазиатского региона эксперты относят следующие [1, с. 20-21]:

1. Регион Центральной Азии в географическом отношении крайне невыгоден: он «заперт» внутри евразийского континента и не имеет выхода к океанам.

2. Природные ресурсы, капиталы и пр. центральноазиатских государств являются лишь частично суверенными, и между всеми государствами региона существует ряд не преодоленных разногласий – из-за спорных территорий, распределения водных и минеральных ресурсов, путей прокладки транспортных маршрутов, электроэнергетических и нефтегазовых магистралей.

3. К числу других факторов, осложняющих двусторонние и многосторонние отношения в Центральной Азии, относятся: слабость и несамостоятельность политических и экономических структур государств, криминализация их экономик, наркотрафик, этническая и религиозная рознь.

4. Главные вызовы, с которыми сталкиваются государства региона, требуют не военно-политического, а экономического ответа; без привлечения внешних ресурсов страны Центральной Азии обречены на дальнейшую деградацию и перманентную нестабильность. Однако даже будучи объединены в региональные структуры, центральноазиатские государства решают свои социально-экономические и политические проблемы, как правило, вне региона, что создает благоприятную среду для установления здесь внешнего управления, а также для быстрого превращения «проблемных стран» Центральной Азии из относительно модернизовавшихся обществ, какими они обещали стать во времена пребывания в составе СССР, в периферию развитого мира.

5. В «проблемных государствах» Центральной Азии ограничена социальная база поддержки правящих элит, прогрессирует бедность и нищета при одновременном обогащении находящихся у власти кланов; местные режимы сохраняют почти повсеместно репрессивный и авторитарный характер.

6. Центральная Азия мало подготовлена к эффективному освоению внешних ресурсов в интересах устойчивого национального развития; в силу коррумпированности большинства правящих элит, нередкого сращивания их с криминальными структурами (в том числе представляющими и так называемую «теневую экономику»), эффективность получаемых извне ресурсов остается на крайне низком уровне.

7. Катастрофическое и стремительное падение уровня жизни рядовых граждан в «проблемных странах», являющихся импортерами энергосырья, постоянно выбрасывает значительные контингенты местного населения в нелегальный бизнес, связанный преимущественно с наркотиками, подталкивает население к трудовой миграции.

Распад Советского Союза в 1991 г. кардинально преобразил политический ландшафт Центральной Азии. Новые независимые государства бывшего Союза, как точно отметила американская исследовательница М.Б. Олкотт, были катапультированы в независимость, с которой связана эволюция национальной и международной безопасности в регионе. После распада Советского Союза в странах, обретших независимость, не установилась стабильность, наоборот, возникли новые вызовы, требующие незамедлительного ответа. Под влиянием кризиса социальные программы в центральноазиатских республиках подверглись существенному сокращению, что привело к массовому обнищанию масс, маргинализации части населения, что в условиях высокой рождаемости ударило по молодежи, женщинам и старикам, а также привело к росту экстремистских организаций, которые активно и результативно используют накопившиеся в обществе социальные проблемы в собственных целях.

За два десятилетия своего независимого существования Центральная Азия стала объектом серьезного внимания со стороны зарубежных и региональных исследователей. В своей известной работе «Великая шахматная доска» З. Бжезинский анализирует геополитическую ситуацию текущего десятилетия в мире, и особенно на Евразийском континенте. В главе «Евразийские Балканы» дается характеристика внутренних и внешних факторов нестабильности девяти государств, среди которых и все центральноазиатские государства. Из пяти независимых государств Центральной Азии, которую в своей работе он называет «Средняя Азия», З.Бжезинский самую важную роль отводил Казахстану и Узбекистану. «Казахстан является в регионе щитом, а Узбекистан – душой пробуждающихся разнообразных национальных чувств. Благодаря своим географическим масштабам и местополо-

жению Казахстан защищает другие страны от прямого физического давления со стороны России, поскольку только он граничит с Россией». При этом на взгляд автора «фактически Узбекистан является главным кандидатом на роль регионального лидера в Средней Азии» [2, с. 156.].

Все страны Центральной Азии находятся в равном геополитически невыгодном положении, поскольку не располагают выходами к морским коммуникациям. Однако самостоятельное геополитическое значение региона будет возрастать по мере реализации проектов строительства Транс-азиатской железнодорожной магистрали и развития трансконтинентального автодорожного коридора «Западная Европа–Западный Китай» и авиасообщения, что позволит ему в ближайшей перспективе стать реальным транспортным мостом между Западом и Востоком. В данном контексте странами региона ведется системная работа, реализуются проекты национального и международного масштаба, в существующую транспортную инфраструктуру делаются большие капиталовложения.

В этой связи каждое из государств региона прилагает усилия для реализации проектов строительства коммуникационной инфраструктуры внутреннего и общерегионального значения. К примеру, учитывая стратегически важное положение Казахстана и интеграционные процессы последних лет перед Казахстаном открылась отчетливая перспектива сделать логистику достаточно прибыльным сегментом экономики. В частности, в традиционном ежегодном Послании к народу Казахстана **11 ноября 2014 года «Нұрлы Жол» – путь в будущее»** Президент РК Н.А. Назарбаев сделал особый упор на развитие транспортно-логистической инфраструктуры, было поручено завершить строительства первого комплекса «сухого порта», инфраструктуры специальных экономических зон «Хоргос - Восточные ворота», реализовать основные автодорожные проекты, в частности, Западный Китай - Западная Европа, проработать вопрос строительства или аренды терминальных мощностей в «сухих» и морских портах Китая, Ирана, России и странах ЕС [3]. Таджикистан также рассчитывает на то, что реализация таких проектов, как железнодорожная магистраль Туркменистан - Афганистан - Таджикистан, международные автомобильные дороги Душанбе - Куляб - Хорог - Кульма, Душанбе - Турсунзаде, Айни -Пенджикент, а также Восе - Ховалинг и особенно железной дороги Вахдат - Яван-Курган-тюбе, будет способствовать улучшению инвестиционного климата страны, воссоединению с международными транспортными сетями, развитию внутреннего рынка и объёмному росту международных услуг[4].

Геополитическое положение центральноазиатских государств, расположенных в геостратегически важном как для Запада, так и для Азии регионе создает для них благоприятную возможность в равной мере участвовать и в общеевропейском (ОБСЕ, НАТО и др.) и в азиатском процессе (ОИК и др.), а также на глобальном уровне как равноправный член ООН. Центральноазиатские страны используют эти возможности для активного вхождения в мировое сообщество и обретения достойного места в системе международных отношений.

Новые независимые государства Центральной Азии на протяжении двадцати лет пытаются строить свою внешнюю политику на основе концепции многовекторности. С учетом нынешних международных реалий главный акцент во внешнеполитической стратегии сделан на обеспечении эффективной системы безопасности в Центральной Азии, направленной на предотвращение нетрадиционных вызовов и угроз (международного терроризма, религиозного экстремизма, наркотрафика, нелегальной миграции), исходящих в настоящее время из Афганистана и других сопредельных с регионом стран.

Для решения этих задач центральноазиатские государства ставят акцент на следующих приоритетных внешнеполитических направлениях:

- участия в деятельности межгосударственных объединений (Совещания по выработке мер доверия в Азии, Шанхайской организации сотрудничества, Организации договора о коллективной безопасности);
- стратегическом сотрудничестве с Россией и Китаем;
- поддержании дружественных отношений с соседними центральноазиатскими государствами;
- конструктивном взаимодействии с США, странами Евросоюза, а также такими организациями, как ОБСЕ и Организация Североатлантического Договора (НАТО);
- сотрудничестве с государствами исламского мира;
- налаживание партнерских связей со странами Азиатско-Тихоокеанского региона (АТР).

Центральная Азия в настоящее время относится к числу важнейших внешнеполитических приоритетов России.

Центральная Азия осуществляет сотрудничество с Россией, как на двустороннем уровне, так и на многостороннем: ССНГ, ШОС, ОБСЕ, ОДКБ, ЕврАзЭС и Таможенный союз.

Большинство китайских и иностранных исследователей сходятся в понимании стратегических интересов Китая в Центральной Азии: 1) безопасность границ; 2) борьба с движением «Восточный Туркестан»; 3) энергия; 4) экономические интересы; 5) геополитика; 6) Шанхайская организация сотрудничества (ШОС). В центральной Азии Китай, как пишет Хуашен Чжао, действует гибко и прагматично, избегая прямого политического давления и вмешательства во внутривнутриполитические процессы. Китай намерен уделять большее внимание культурным и гуманитарным связям, заботиться о более позитивном имидже, расширять свое культурное влияние и принимать меры для популяризации своей политики. На практике это предполагает поддержку преподавания китайского языка в Центральной Азии, стимулирование развития образования, культуры и туризма и т.п. В июле 2005 г. Китай объявил, что представит средства для подготовки в течение трех лет 1500 специалистов для государств членов ШОС. Кроме того, в 2005 г. Китай открыл Конфуцианский колледж в Узбекистане и Китайский культурный центр в Казахстане; он будет создавать подобные центры и дальше, чтобы способствовать изучению китайского языка и распространению китайской культуры. В общем, Китай увеличивает коэффициент «мягкой силы» в своей политике в Центральной Азии [5, с. с. 158, 230.].

По мнению некоторых аналитиков, Китай активно стремится составить серьезную конкуренцию в первую очередь России и США в «большой игре» за энергоресурсы региона. Уже сегодня мы становимся свидетелями усиления позиций Пекина в «Шанхайской организации сотрудничества», а также укрепления двухсторонних отношений с каждым из пяти республик Центральной Азии. Если Пекин и дальше будет так успешно реализовывать свои планы, то вскоре он станет конкурентом США и России и в других регионах мира, в частности на Ближнем Востоке [6, с. 4.].

Центральная Азия прочно вошла в орбиту интересов Китая, стремящегося не допустить передела сырьевых рынков без своего участия, получить более широкий доступ к природным ресурсам региона, прежде всего к нефти и газу, и пытающегося обеспечить рынки для сбыта своей продукции.

Необходимо также отметить, что с учетом складывающейся в настоящее время Соединенные Штаты являются одним из важнейших глобальных акторов, способных оказывать значительное влияние на развитие политических и экономических процессов. В связи с этим одним из наиболее приоритетных направлений внешней политики Центральной Азии является развитие отношений с Соединенными Штатами Америки.

Вместе с тем, конце 1990-х гг. в политике США господствовало нарастающее разочарование Центральной Азией. В американском стратегическом дискурсе о Центральной Азии встал вопрос, не является ли это регион «стратегическими зыбучими песками» или «слишком далекой миссией». В изданной в 1999 г. монографии о НАТО и Центральной Азии был сделан вывод, что Соединенные Штаты и другие страны Запада имеют очень ограниченные интересы и возможности влияния в Центральной Азии; мудрый и расчетливый курс должен ограничиваться скромной помощью в реформировании сил безопасности стран региона, но при этом избегать новых обязательств и ответственности за мир и стабильность [7, с. 43.].

События 11 сентября 2001 г. ознаменовали начало нового этапа в развитии отношений Центральной Азии и США. Фактически новая центральноазиатская стратегия Соединенных Штатов совпала с появлением Стратегии национальной безопасности, выступив ее составной частью. Центральная Азия стала зоной повышенного интереса Соединенных Штатов – и как часть объединенного фронта против «международного терроризма» и, в то же время, как объект стратегии обеспечения энергетической безопасности Америки.

Центральная Азия, по мнению Е. Румера, слишком важна, чтобы бросать ее на произвол судьбы. Она также слишком важна для Соединенных Штатов, чтобы позволить России и Китаю хозяйничать там бесконтрольно. Им не хватает ресурсов и видения, чтобы поставить региона на путь, ведущий к долговременной стабильности и безопасности. При этом у них есть свои интересы в Центральной Азии и есть возможности, которые могут стать с точки зрения Соединенных Штатов, или частью решения или частью проблемы. Заручится их поддержкой - вот что должно быть неотъемлемой частью стратегии США в Центральной Азии, стратегии которая может сделать для всех пайщиков этого отдаленного и беспокойного региона, что успех может быть выгоден всем участникам, тогда как провал может грозить равно разрушительными последствиями как для всех участников, так и для тех, кто расположен далеко от сердца Евразии [7, с. 81.].

Таким образом, в настоящее время Соединенным Штатам удалось добиться значительных успехов в укреплении своего влияния в Центральной Азии, потеснить Россию и ограничить устремления Китая и ряда соседних восточных государств.

1 Наумкин В. В., Кузнецов В. А., Бартонов В. И. и др. Политические трансформации «нестабильных государств» СНГ: Доклад по материалам круглого стола (Фак-т мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова, 24 апреля 2013 г.) / сост. Д. Б. Малышева / Центр политических систем и культур, Фак-т мировой политики МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2013 -34 с.

2 Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 256 с.

3 Назарбаев Н.А. Нұрлы Жол» – путь в будущее. Послание народу Казахстана // http://www.akorda.kz/ru/page/page_218338_poslanie-glavy-gosudarstva-narodu-kazakhstan

4 Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан <http://www.prezident.tj/ru/node/6599>

5 Хуашиен Чжао. Центральная Азия в китайской дипломатии // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина /Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2008.-244 с. –С. 158, 230.

6 Хамраев Ф.М. Политика Китая в Центральной Азии // ANALYTIC-2004-№4-С.4-10.

7 Румер Е. Соединенные Штаты и Центральная Азия: в поисках стратегии // Центральная Азия: взгляд из Вашингтона, Москвы и Пекина /Пер. с англ. М.: Новое издательство, 2008.-244 с.

Түйіндеме

Орталық Азия елдерінің геосаяси жағдайдың ерекшеліктері

Н.Жалғасбаев - Тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы қаласы, Қазақстан.

Бұл мақала жаңа сын тұрғысында Орталық Азиядағы геосаяси жағдайдың ерекшеліктерін талқылайды. Оның геосаяси және экономикалық маңызы, табиғи және адами ресурстар, трансқұрлықтық сауда және көлік үшін, транзиттік мүмкіншіліктерінің артықшылығы, Орталық Азия мемлекеттері әлемдік қауымдастықтың назарын аударуда Орталық Азияның барлық елдері теңіз коммуникациясы жолдарына шыға алмайтындықтан, тең бірдей геополитикалық қолайсыз аймақта орналасқан. Алайда аймақтың жеке геополитикалық маңызы түрлі жобалардың іске асуына қарай өсуде. Аймақтағы мемлекеттер, орын алған транспорттық инфрақұрылымға ірі капиталдық салымдарын, ұлттық және халықаралық деңгейдегі жобаларды іске асырып, жүйелі жұмыс жүргізеді.

Кілт сөздер: геостратегиялық мүдделері, әлемдік қауымдастық, сыртқы саясат, геосаясат, аймақ, интеграция.

Summary

Features geopolitical situation of Central Asian States

Zhalgasbayev N.- 2nd course Master degree student Department of History, archeology and ethnology, Al-Faraby Kazakh National University.

The article scrutinizes the geopolitical features of the countries in Central Asia in the context of new challenges. Central Asian countries capture attention of global community with its geopolitical and economic importance, natural and human resources, transit opportunities for transcontinental market and transportation. All Central Asian countries are in the same geopolitical disadvantage because they do not have outlets to the sea communications. However, an independent geopolitical importance of the region will increase as the implementation of various projects.

The countries of the region is carried out systematic work, realized projects of national and international scale, made large investments in the existing transport infrastructure.

Keywords: Geostrategic interests, global community, foreign policy, geopolitics, region, integration.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ МАЙДАНГЕРІ ТҰРСЫН МЫҢБАЕВТЫҢ ӨМІРІ ТАРИХЫНАН

Б.Ж. Жәйірбек – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті,
Академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының 2-курс магистранты. Email:
bek.1182@mail.ru

Мақалада Қаратұрық ауылының тұрғыны Мыңбаев Тұрсынның өмірбаяны көрсетілген. Сұрапыл соғыста екі қолынан бірдей айырылған, майдангер тағдырының ауыр соқысына шыдап, еңбек етсін өскелең, ұрпаққа үлгі болғаны туралы баяндалады. Ұжымшардың бухгалтериясына басшылық етіп, үлгілі отбасына асыраушы бола білген абзал жан Қаратұрық ауылының мақтанышы. Тұрсын Мыңбаевтың өмірі қысқа болса да Қаратұрық ауылы бұл есімді ұмытпайды.

Кілт сөздер: Майдангер, ата, ерлік, асыраушы, Ұлы Отан соғысы, Сталинград.

Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы, Қаратұрық ауылының тұрғыны болған Ұлы Отан соғысының майдангері Тұрсын Мыңбаев өмірі туралы жазылған мақала.

Соғыстың аяқталғанына биыл 71 жыл толады. Бірақ та қаншама жылдар өтсе де, біздер Қазақстан азаматтары үшін ата-аналарымыздың сұрапыл соғыс жылдарындағы ерлігі әрқашан есте болатыны хақ. Ұлы Отан соғысында миллиондаған азаматтар ажал құшты. Миллиондаған жауынгер мүгедек болып еліне қайтты. Солардың бірі – Тұрсын Мыңбаев өмір жолы ерекше.

Тұрсын Мыңбаев 1922жылы Алматы облысы Шелек ауданындағы Қорам ауылында дүниеге келген. Тұрсын жастайынан өмірдің бар тауқыметін көрген адам. Тұрсынның бала кезі өте қиын жағдайда өтті. Әкесінен ерте жетім қалды. Үйдің үлкені болғандықтан анасымен інісіне қамқоршы, асыраушы болып еңбекке ерте араласады. Кез-келген жұмыстан бас тартпай, үйдің негізгі қамқоршысына айналған Тұрсын ерте есейді. Басқа балалар сияқты ойнауға уақыты болмады. Еңбек етіп анасы мен інісіне көмек берді. Астық дайындау, егістікте және шабындықта жұмыс істеу, машина-трактор станциясында

(МТС) көмектесу болсын Тұрсын үлкендермен қатар еңбек етті. Осылай оқу мен жұмысты қоса алып жүрген бала 7 сыныпты соғыс алдында аяқтайды.

Ең алғашқы жұмысы - су тасушы болса, кейіннен сүт фермасында есепші болып жауапты қызмет атқарады. Жас болса да, зерек және есепкешірақ екенін көрсете білді. Жас бала біртіндеп жігерлі де, салмақты жігітке айналды.

Еліміздің үлкен қасіреттің алдында тұрғанын қарапайым халық білген жоқ. Фашистік Германия бүкіл Еуропа елдерін бағындырып, Кеңес Одағына қарсы соғысты жоспарлады. Кеңес елін отарға айналдыру, ал оның халқын құлдыққа түсіру - герман фашистерінің дүниежүзіне үстемділік орнату жолындағы басты мақсаты болды.

Фашистер Кеңес Одағы көпұлттан құралған әлсіз одақ деген ойлары іске аспады. Алғашқы соққыдан кейін Кеңес Одағының ту астындағы 15 Республикасы жан-жаққа бөлініп, орталық Мәскеу қолдаусыз қалады дегендері қате болды. Тарихи тағдыры ортақ Отанын қорғауға ұмтылған көпұлтты халық бұл зұлымдық ойдың тас-талқанын шығарды. Кеңес Одағы тас-түйін болып, аса қауіпті жауға қарсылық көрсетті. Республикада 2 миллион адам әскери дайындықтан өтті. Әрбір бесінші Қазақстандық майданға аттанды. Солардың қатарына 1942жылы 5-ші ақпанда Тұрсын Мыңбаевта қосылды.

Бұл кезде Қызыл Армия қатарында мыңдаған Қазақстандықтар шайқасқан Кеңес жауынгерлері барлық майдандарда фашистік басқыншыларға қарсы кескілескен ұрыс жүргізді.

Тұрсын Мыңбаев 1942 жылдың күзінде Сталинград түбіндегі ұрысқа жаяу әскер қатарында қатысты. Ауқымы жағынан адамзат тарихында болмаған Сталинград шайқасының отты жалыны Қазақстан шекарасына жетті. Сталинград бағытындағы шабуылдау және қорғаныс шайқастарына Қазақстан жерінде құралған және жасақталған дивизиялар мен құрамалар қатысты. Еділ бойындағы шайқас бүкіл дүниежүзілік тарих шежіресіне ұмытылмас ерлік беттерін қосты.

Осы Сталинград шайқасына басынан бастап араласқан қазақтың қайсар ұлы Тұрсын Мыңбаев ерекше ерлігімен көзге түсті.

Ұлы Отан соғысындағы небір қиян кесті шайқастарға қатысады. Әсіресе Сталинград қаласының түбіндегі 1943жылдың 9 қаңтарындағы шайқас өмір бойы есінде қалады. Әскери мамандығы пулеметші. Мыңбаевты әскери басшылары ең қауіпті бағыттарда қолданды. Жаудың жаяу әскерін оқ

астына алып, талай жауды жер жастандырған жерлесіміз жанкешті ұрыс қимылдарын жүргізді. Жаулар Тұрсын қорғаған жерді минометпен атқылай бастады. Жақын жерден жарылған минаның жарықшақтары пулемет нүктесін басып қалды. Жас жауынгер ауыр жараланды. Есін тек госпитальда жиган Тұрсын, екі қолынан айырылғанын, бас сүйегі және жағы зақымдалғанын, аяғының сыңғанын білді. Бұл жас жігіт үшін үлкен соққы болды. «Енді қалай?»-деген ой мыйға оқтай қадалды. «Оданда өлгенім артық емес па?»-кімге керек болам? «Қалай өмір сүрем?» {2} 117б.

1940 жылы Батиха атты қызға үйленеді. 1941 жылдың ақпанында Алматы қаласына 6 айлық бухгалтерлік оқуға келеді.

Медбике Нина атты орыс әйелі «Балам сусын іш, тірі адам тіршілігін жасайды. Қол аяғыңды Отан үшін, ел үшін бердің», бекем бол деп жұбатады. Ауыр жараланған Тұрсын Мыңбаевты Алматы әскери госпиталіне жібереді. Госпиталь дәрігері Хайроллин және қамқоршы медбике Рая – аяғыңда сынық бар, тез арада ота жасамаса жілігің шіриді – деп ота жасайды. Қаһарман жауынгер өзінің мүгедек болып, отбасына масыл болмайын деп, өзіне қол жұмасаған кезі де болады. Бірақ та медбикелер ондай қадамынан бас тартқызды. Жолдасы Батиха мен бажасы Омар госпитальге келеді. Олар кетерде Николай Островскийдің «Құрыш қалай шынықты» атты кітабын беріп кетеді. Тұрсын өзіне тағдырлас жазушының бұл кітабын оқи бастайды. {1} 6 б.

«Жоқ, мен әлі өмір сүремін» - деп талпыныс жасайды. Қаламды ауызына тістеп жаза бастайды, шолақ қолмен тамақты жақындатып сораптап ішті. Күнде жаттығу жасап, жайлап үйрене бастайды. Қаламды оң аяғының башпайына қыстырып хат жаза бастайды. Бірте-бірте сурет салуды үйренеді. Одан кейін Лениннің суретін салып госпитальдің бас дәрігері Осиповқа тарту етті. Госпитальдің жанынан ашылған бухгалтерлік курста оқыды. 1944 жылдың наурызында госпитальдан шығару қағазын алады. Қорамдағы үйіне жетіп, сиыр фермасында сүт тасып, есеп шотшы болып еңбек етеді. Аудан әкімшілігінен Мыңбаев Қаратұрықтағы «Калинин» колхозына бухгалтерлік жұмысқа жіберіледі. 1958 жылы бір топ еңбек белсенділері қатарына бүкіл одақтың ауыл шаруашылық көрмесіне қатысады.

Соғыстың салдарынан екі қолы кесілген, маңдайы мен иегінде снаряд пен гранаттың жарықшақтарынан болған жараның тыртық орны бар. Бірақ, бір таңғаларлығы, екі қолының кесілгеніне қарамастан, есеп шотты дамылсыз қағып, әлде бір сандарды қағаз бетіне түсіріп жатыр. Қимылы жылдам.

Көп қажыр-қайрат жұмсап, талмай жаттығу жасап нәтижесінде жылдам жазуды да үйренді. Тұрсын сөйтіп шалғымен шөп те шапқан, жеміс бағын да өсірген. Үш айлық шоферлер курсы бітіріп, машина жүргізуді де үйренген. Совхозда бухгалтер болып еңбек еткен. Осындай жауапты қызметте жүре, бір жағынан жазушылық жұмыспен айналысқан. Өз басынан өткен жайларды қағаз бетіне түсіріп, «Өліммен бетпе-бет» деген кітап жазған. Бұл кітапта өзінің ерекше еңбек сүйгіштігін, табандылығының арқасында өмір қызығын тартып отырған қарапайым еңбек адамының ерлік ісі тамаша жырланған. Бұл мысалдан табандылық, тепсе темір үзетін, қол-аяғы балғадай, жеті мүшесі сау адамдарда ғана кездесетін қасиет емес, ол қандай жағдайда да еңбек ете, еңбекті жан-тәнімен сүйе білетін адамдардың қасиеті екендігі білінеді. Сөйтіп, табандылық кісі таңдамайды, тілесе, кім болсын, тек еңбекті сүйе білген, осы жолда ерекше жігер көрсетіп, іске мейірлене, құлшына кіріскен адамдардың ойына даритын қасиет.

1970 жылы соғыстан алған ауыр жарақат салдарынан дүниеден өтеді. Қаратұрық ауылының бір көшесі – Тұрсын Мыңбаевтың атына аталған.

1. *Маресьев пен Островскийдің ерліктерін қайталаған қазақ. «Ана тілі» ұлт газеті. №15 (1315) 14-20 сәуір 2016 жыл.*

2. *«Өліммен бетпе-бет» Өмірбаяндық повесть. Тұрсын Мыңбаев. Алматы «Жалын» 1987 жыл.*

Резюме

Жайрбек Б. Ж. – Магистрант 2 курса обучения кафедры истории Казахстана им. академика Садыкова. Т.С. КазНПУ им. Абая, Email: bek.1182@mail.ru

В статье рассказывается о трудной судьбе уроженца села Каратурык Мынбаева Турсына. Который под Сталинградом получил тяжелое ранение. В результате которого остался без обеих рук. Тяжелое испытание не сломали дух отважного война, он сумел найти себе место в мирной жизни. Трудился главным бухгалтером колхоза, стал отличным семьянином и гордостью своих земляков. Короткая но яркая жизнь Турсына Мынбаева навсегда останется памяти односельчан.

Ключевые слова: Фронтвин, мужество, операция, Великая Отечественная война, Сталинград.

Summary
Zhairbekov B.Z.

Life story of the Great Patriotic Wars participant Tursyn Mynbaev
Abai Kazakh National Pedagogical University. Chair of History of Kazakhstan named after Academician
Sadycov T.S. The second year of Magister studies

The article is devoted to the hard life of Mynbaev Tursyn, a native of the Karaturyk village. The author starts by telling, that Mynbaev had a serious wound, consequently he lost his both hands. The article goes on to say that a hard trial could not break the spirit of the courageous warrior and he could find his place in this peaceful life, worked as a chief accountant in kolkhoz (collective farm), became exemplary family man and pride of his countrymen.

Key words: front-line soldier, courage, operation, The Great Patriotic War, Stalingrad.

УДК069.

**ИЗМЕНЕНИЯ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ**

Касымова Н. - КазНПУ имени Абая, магистрант кафедры История Казахстана им. академика
Т.С. Садыкова Республика Казахстан г. Алматы, E-mail: Dano4ka2017@mail.ru

В предлагаемой статье рассматриваются особенности развития образования и науки в годы Великой Отечественной Войны. В этот драматический период истории на территорию Казахстана были эвакуированы из России более 20 вузов и 16 техникумов, многие научно-исследовательские институты. Все это способствовало активному развитию науки в Казахстане. Именно в эти годы была создана АН КазССР, сформирован ряд научно-исследовательских институтов и высших учебных заведений.

В целом исследование позволяет убедиться в том, что в годы ВОВ научные достижения страны внесли неоценимый вклад в Великую Победу над врагом.

Ключевые слова: Великая Отечественная Война, наука, образование, Академия наук КазССР, духовная и культурная жизнь населения.

Великая Отечественная война внесла крупные изменения в деятельность учреждений народного образования и науки. Несмотря на войну, Казахская наука активно развивалась. В годы войны в республике были созданы научные учреждения и увеличилось количество вузов. На пример, в 1942 г. был образован Институт языка, литературы и истории, позднее из него были образованы Институт языка и литературы и Институт истории. В этом же 1942 г. был образован Химико-металлургический институт, позднее он был разделён на институт химии и институт металлургии и обогащения, а в 1943-1945 гг. Институты почвоведения и ботаники, зоологии и краевой патологии [1].

А так же значительную работу по подготовке квалифицированных кадров вели эвакуированные высшие и средние учебные заведения. Среди них - Алма-Атинский государственный педагогический институт иностранных языков (1943 г.), Институт физической культуры, Казахская государственная консерватория и Женский педагогический институт (1944 г.).

К началу войны в республике работали 12 вузов, 11 научно-исследовательских и проектно-технологических организаций, 2 проектных института, 2 сельскохозяйственных опытных станции, 6 заводских научно-исследовательских и конструкторских подразделений, ботанический сад и зоологический парк в городе Алма-Ате [2].

Алма-Атинские студенты техникумов и вузов с удовольствием и немалой пользой для себя и общества участвовали в выполнении заказов оборонных предприятий по изготовлению комплектующих деталей и узлов вооружения, а кое-где в их конструировании или решении возникавших технических и технологических задач.

В годы Великой Отечественной Войны в республике была образована Казахская Академия Наук (1945 г.). В первый состав Академии вошло 14 академиков и 16 членов-корреспондентов, включая видных деятелей науки, техники и культуры Казахстана, такие как М. О. Ауэзов, А. Б. Бектуров, И. Г. Галузо, М. И. Горяев, А. К. Жубанов, Н. Г. Кассин, С. К. Кенесбаев, Н. В. Павлов, М. П. Русаков, К.И. Сатпаев, Н. Т. Сауранбаев, Г.А. Тихов, В.Г. Фесенков, С.В. Юшков. Первым президентом Академии наук Казахстана был избран К. И. Сатпаев. За годы существования коллективам учёных и специалистам предприятий Казахской ССР за разработку и внедрение достижений науки и техники были присуждены Ленинские и Государственные премии. На пример, за многолетний труд ученого

К.И. Сатпаева по Джекказганским медным месторождениям в 1942 году был удостоен Государственной премии.

Несмотря на значительные успехи в развитии науки, надо отметить, что большинство научных изысканий было направлено на повышение эффективности добычи угля, свинца, меди, а так же на повышение производственных мощностей уже имеющихся заводов. Так в эти годы группой академиков была проведена работа по мобилизации ресурсов Урала и Рудного Алтая.

Экспедициями Института геологии КазФАН выявлялись новые месторождения цветных металлов, группой академика Сатпаева были обнаружены и разведаны запасы металлических руд, обосновано строительство нового крупного металлургического комбината в центральном Казахстане.

В годы Великой Отечественной Войны также были достигнуты значительные успехи в области химии, генетики, ботаники, истории. В столице республики были сосредоточены крупнейшие научные силы страны. Разместились свыше 20 научно-исследовательских институтов, в том числе институты философии, географии, физиологии АН СССР, физико-математический институт АН СССР, Академия архитектуры СССР. Солидный отряд ученых трудился в эвакуированных вузах. Неопределенным было положение прибывших в Казахстан историков. Алма-Ату переполняли эвакуированные, и республиканские власти решили расселить их по другим городам - в Джамбуле, Чимкенте и др. Однако в столице уже находилась другая, ранее прибывшая группа во главе с А.М.Панкратовой, которая проявила большую инициативу и энергию. Она сумела убедить местные организации, что объединенная группа из десяти квалифицированных московских историков может принести большую пользу Казахстану в условиях Великой Отечественной войны [3].

Эвакуация историков в столицу из Москвы и Ленинграда имела большую значимость в развития исторической науки. Созданная в 1943 г. коллективом книга «История Казахстана» была представлена к присуждению Государственной премии. В целом наука Казахстана, несмотря на трудности военного периода, значительно шагнула вперед, а также окрепла в кадровом вопросе. Так как в период войны на территории нашей республики находились многие видные учёные того времени.

Химиками были разработаны новые способы получения удобрений из катауских фосфоритов, переработки местных типов нефти. Их усилиями, было налажено производство, ряда реактивов необходимых для производства стали. Учёными генетиками проводились исследования по выведению новых сортов озимой пшеницы, новых сортов огородно-бахчевых культур. Исенжулов, Бутарин работали над выведением новых пород скота.

В годы войны Алмтинской области крайне тяжелое положение сложилось у школ и учреждений высшего образования. Это было связано с нехваткой помещений, т.к. часть школьных помещений была отдана под госпитали и частично под оборонные предприятия. В результате чего школы и многие высшие учебные заведения были вынуждены перейти на 2-х, 3-х сменное обучение. И этих в условиях наблюдается резкое сокращение числа учащихся и студентов. Что привело к тому, что были закрыты многие учительские училища и институты. В период войны наблюдается острая нехватка педагогических кадров, большинство учителей призывного возраста были отправлены на фронт. Но, не смотря на столь тяжёлое положение, школьные коллективы прилагали все свои силы для большего охвата детей обучением. Особое внимание уделялось детям сиротам, фронтовиков и инвалидов войны

В этот же период наблюдается развитие литературы. Основной темой для их сюжетов в этот период стала война, героическая борьба советского народа с захватчиками. В поэзии этого периода воспевалась мужество советского солдата, уверенность в победе над фашизмом. А так же великая роль в победе, товарища Сталина. Широкою известность в эти годы получили произведения Аманжолова лирическая «Поэма о Великой Отечественной Войне», стихи Орманова «За Родину» и многие другие. Особое место в литературе этой эпохи занимает творчество прославленного казахского поэта Джамбула, его яркие стихи: «Ленинградцы, дети мои», «Приказ Родины», «Москве» и др. Хорошо знакомы не только казахстанцам, но и всем народам бывшего СССР. Следом за творчеством Джамбула следуют творения писателей-фронтовиков: Б.Момышулы, М.Габдулина, Д.Снегина, Н.Кузнецова [4].

Другим пластом литературного творчества являлось воспевание героического труда, тружеников тыла. К ним относятся: «Когда Родина зовёт», «Могучая песня конвейера» М.Ауэзова, «Шыгынак» и «Огненная гора» и многие другие.

Событием культурной жизни этого периода явилось окончание строительства Государственного театра оперы и балета им Абая, в 1941 г. В казахстанских театрах этого периода, как и в литературе,

центральной темой была борьба советского народа с фашистскими захватчиками. На сценах театров обыгрывались сцены подвига 8-ой гв дивизии им ген Панфилова: «Намыс гвардиясы». Но помимо батальных произведений театры ставили и произведения Чайковского, Пушкина «Евгений Онегин», а так же произведения других народов СССР.

Музыкальная культура так же неотделима от театра и литературы. В этот период были созданы музыкальные произведения Брусиловского «Сары-Арка», Дины Нурпеисовой «Голос Родины Матери», М.Тулбаева «Жорык» Поход. Активно выступал коллектив Казахской государственной филармонии. Её коллективы за годы войны дали свыше 30 тыс концертов, на крупных фабриках, колхозах. 14 фронтовых бригад артистов гастролировало по фронтам [5].

Под влиянием художников из Москвы, Ленинграда, обогатилась живопись Казахстана. Видную роль в подъёме патриотизма играл Кинематограф. За годы войны в Казахстане были сняты такие фильмы как: «Александр Невский» «Иван Грозный» итд. Видную роль в развитие нашего отечественного кинематографа, сыграли мастера «Мосфильма» и «Ленфильма» [4].

Особое внимание уделялось общеобразовательным предметам, таким как русский язык, математика, история. Большое внимание уделялось контролю над качеством знаний, были введены экзамены в начальных классах, школах с семилетним образованием, а в средних школах аттестат на зрелость. Начиная с сорок третьего года, принимаются меры по укреплению образовательной базы. Ширится сеть вечерних школ, принимаются меры по возвращению школьных зданий. Отменяется плата за обучения учащихся-казахов в школах, техникумах, вузах. В начале войны в стране насчитывалось 20 вузов, 110 средних учебных заведений. Которые в годы войны продолжали активно готовить кадры. Вдобавок к ним в республику было эвакуировано свыше 20 вузов и 16 техникумов. Среди эвакуированных вузов были следующие: Московский авиационный институт, Ленинградский электротехнический институт сигнализации и связи, Крымский медицинский институт, Украинский государственный университет. За годы войны этими вузами было выпущено более 900 специалистов [4].

Таким образом, мы ведем, что за годы Великой Отечественной войны наука и образования Казахстана, не только многое сделало для фронта, обеспечил победу своими научными изысканиями и значительно продвинулась вперед. А так же наше государство в условиях тяжелой войны смогло найти минимально необходимые силы и средства для сохранения духовного наследия общества, его культуры, науки, системы народного образования.

1 Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия. / Гл. ред. М. М. Козлов. — М.: Сов. энциклопедия, 1985. — 832 с.

2 Казахская ССР: краткая энциклопедия / Гл. ред. Р. Н. Нургалиев. — Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1991. — Т. 4

3 История Казахстана. С древнейших времен до наших дней. IY Т. Алматы, «Атамұра», 2010. — С.521.

4 Л.Н. Нурсултанова. Казахстан в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) — Алматы: 2010. — С.119.

5 Трудовая хроника военных лет // Нар. хоз-во Казахстана. — 1975. — № 4. — С. 65.

Түйіндеме

Алматы облысының ұлы отан соғысы жылдарындағы білім беру саласындағы өзгерістері

Н. Касымова – Абай атындағы ҚазҰПУ, академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: Dano4ka2017@mail.ru

Бұл мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы білім беру саласы мен ғылым жүйесіндегі ерекшеліктер жайында мәселелер қарастырылады. Бұл кезеңде Ресейден Қазақстанға 20-дан астам Жоғары оқу орындары мен 16 техникумдар және көптеген ғылыми-техникалық институттар көшірілді. Бұл жағдайдың барлығы Қазақстан ғылымының жедел қарқынды дамуына үлкен әсерін тигізді. Осы жылдары Қазақстанның Ғылым Академиясы, ғылыми-зерттеу институттары және Жоғары оқу орындары құрылды.

Жалпы алғанда зерттеу жұмысы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ғылыми жетістіктер Ұлы Жеңіске жеткізген баға жетпес құндылық екендігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: Ұлы Отан соғысы, ғылым, білім беру, КазССР Ғылым Академиясы, тұрғындардың рухани және мәдени өмірі.

Summary

Changes in Almaty region education during the great patriotic war

Kasymova N.

undergraduate, Department of Kazakhstan History named after academician T.Sadykov, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Republic of Kazakhstan, Almaty, e-mail: Dano4ka2017@mail.ru

This article deals with the peculiarities of the development of education and science in the Great Patriotic War. In this dramatic period of history on the territory of Kazakhstan have been evacuated from Russia more than 20 universities and 16 colleges, many research institutes. All this contributed to the active development of science in Kazakhstan. Academy of sciences of Kazakh SSR was established in those years, it was formed a number of research institutes and universities. Overall, the study ensures that during Great Patriotic war the country's scientific achievements have made an invaluable contribution to the great victory over the enemy.

Key words: The Great Patriotic War, the science, education, The Academy of Sciences of the Kazakh SSR, spiritual and cultural life of the population.

УДК: 323, 28 (574)

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ШЕТ МЕМЛЕКЕТТЕРДЕГІ ҚАЗАҚ ДИАСПОРАСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АХУАЛЫ ЖӘНЕ ҚОНЫС АУДАРУДЫҢ САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ (1991-2015ЖЖ).

М.Е. Кадырбаева – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 6М020300 - Тарих, археология және этнология факультетінің 1- курс магистранты, madosh_93_kz@mail.ru

Мақалада Қазақстанмен Орта Азия және алыс жақын шет елдердегі қазақ диаспорасы, демографиялық жағдайы, сонымен қатар саяси экономикалық байланыстары қарастырылған. Қазақ диаспорасы сыртқы шекаралардан өтіп, әуелі Қазақстаннан Қытайға, Орталық Азия мемлекеттеріне, Ауғанстан мен Иранға көшкен себептері анықталды. Автор өз пікірін статистикалық мәліметтер мен басқа зерттеушілердің ғылыми-тарихи салыстырмалық еңбектері негізінде зерттеген. Зерттеу нәтижесінде қазақ диаспорасының ең көп шоғырланған аймағы анықталып, демографиялық ахуалына сараптама жасалған. Олардың айналысқан шаруашылықтары мен білім беру саласындағы көрсеткіштері қарастырылған. 2000-2001 жылдары бұл көрсеткіш төмендегідей болған: Өзбекстан мен Қытайда - 1500000, Ресейде - 800000, Моңғолияда-83000, Ауғанстанда - 30000, Түркия мен Иранда-10000, Канадада-7000 болса, Пәкістанда-5000 адам тұрады. Ал Австралия, Австрия да-900, Аргентинда-700, Ұлыбританияда-500, Швецияда-300, Иорданияда-200, Сирия, Дания, Швейцария, Голландия, Марокко, Египет, Бельгия, Тайваньда –жалпы саны 100 қазақ бар.

Түйін сөздер: диаспора, репатриант, демография, статистика, автономия, этникалық, доминанта.

Ел басымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің « Қазақстан – 2030 » жолдауында: «...ұлттық қауіпсіздіктің маңызды приоритеттерінің бірі демографиялық және миграциялық саясат» - деп көрсетіп берді. Бұл дегеніміз қазіргі таңда жақын және алыс жатқан елдердегі қазақ диаспорасына да тікелей қатысы бар екендігін біз білеміз. Сондықтан тарихи демографияның, оның ішіндегі жақын және алыс жатқан елдердегі қазақ диаспорасының демографиялық жағдайы туралы зерттеу қоғамдық маңызы бар өзекті мәселелердің бірі. Себебі еліміздің тәуелсіздігімен қоса оның тарихи санасында ереше қасиеттер пайда бола бастады. Қазақ елі өзінің оны мен солын түгендей бастады, болашағына үлкен стратегиялық жоспарлар жасап, әрбір қандасымыздың тағдырына барынша көңіл қойып, оның жеке өмірінің халықтың астарласып жататындығына назар аударылды. Бұл әрине халқымыздың алға жылжып, өз тарихына дең қойғанның айқын нышаны.

Кезінде қазақ жерінен әр түрлі себептермен көшіп кеткен немесе шекаралардың сан түрлі саясаттарға байланысты өзгеріп, еріксіз басқа елдердің азаматтары болып қалған қандастарымыз тәуелсіз мемлекетімізге орала бастады. Сондықтан оларға «оралман» деген атау да берілді. Басқаша айтқанда, халықаралық деңгейде «репатриант» деп аталатын бұл құбылыс өзінің өзектілігімен күннен күнге маңыздылығын арттыра түсуде. Өйткені қазақ халқының біршама бөлігі (30%) өзінің тарихи Отанынан тыс елдерде өмір сүріп жатыр.

Алдымен қазақтардың шашыраңқы диаспорасы қанша?, олардың орналасуы және пайда болу тарихы деген өзекті сұрақтар туындайды.

«Диаспора» грек тілінен аударғанда шашыранды өсу деген мағына білдірсе, басқа жаққа кетіп, шашыранды жүргендер немесе шоғыр болып отырғандар өз атамекеніне қайтып оралғанда оларға репатрианттар деген атау берілді. М.Тәгімов диаспора сөзін қазақша шашырау деп атайды [1,3-6]. Ал ұлттық диаспора деп Қазақстаннан тыс жерде өмір сүріп келе жатқан халықты айтамыз. Қазақ

диаспорасы сыртқы шекараларды кесіп өтіп, әуелі Қазақстаннан Қытайға, Орталық Азия мемлекеттеріне, Ауғанстан мен Иранға, одан әрі бүкіл дүние жүзіне тараған. Өкінішке орай егеменділік жағдайында шетелдердегі қандастарымыздың саны, орналасуы мен құрамы әлі де толық анықталып, сараптамадан (әлеуметтік-демографиялық) өте алған жоқ.

Қазіргі таңда әлемде 3 мыңнан астам ұлттар мен ұлыстар өмір сүруде. Бір ұлттан тұратын еш мемлекет жоқ. Барлық мемлекеттерде негізгі доминант халық және ұлттық диаспоралар бірге өмір сүреді. Сол сияқты Қазақстанда 60%-тен астам қазақ халқы мекендесе, ал 39 шетелде оның 6 миллиондай диаспорасы бар. Шыққан тегі мен ұлттық санасына қарағанда, әлемдегі барлық қазақтар саны 15 миллиондай. Осы себепті де қазақ ұлты келешегі мол, ірі ұлттар қатарына жатады.

Шетелдердегі қазақтар саны да едәуір пікірталасын тудырып келеді. Қазақстанан тыс жерде саны қалың шоғыр күйінде қалған және шалғай жерлерде шашырап кеткен қазақ диаспорасының саны тәуелсіздік алғаннан бастап, 1991 жылдың соңы мен 1992 жылдың басында жалпы саны 3 миллион 400 мың адам деп есептелінді. Ол халқымыздың 32,2% -н, яғни үштен бірін құрайды. 1,8 миллион қандасымыз (1993 жыл бойынша) бұрынғыдай өзінің ежелгі ата – мекенін жайласа, ал қалған 1,6 миллионы бөтен жерлерді қонстанған. 1997 жылғы статистикаға сәйкес атамекеннен алыстап кеткен қазақтар саны 5,4 млн болса, 2000-2001 жылдары бұл көрсеткіш төмендегідей болған: Өзбекстан мен Қытайда -1500000, Ресейде -800000, Моңғолияда-83000, Ауғанстанда-30000, Түркия мен Иранда-10000, Канадада-7000 болса, Пәкістанда-5000 адам тұрады. Ал Аустралия, Аустрия да-900, Аргентинада-700, Ұлыбританияда-500, Швецияда-300, Иорданияда-200, Сирия, Дания, Швейцария, Голландия, Марокко, Египет, Бельгия, Тайваньда –жалпы саны 100 қазақ бар [2,12-б]. Ендігі жерде шет елдегі қазақ диаспорасының демографиялық жағдайына жеке-жеке тоқталып, талдайтын боламыз.

Қытайдағы қазақ диаспорасы біздің шетелдегі отандастарымыздың ең көп бөлігін қамтып, соңғы мәліметтер бойынша Қытайдағы қазақ диаспорасының саны 1 200 000-нан 2 000 000 адамға дейін жетеді. Қытайда тұратын қазақтардың саны туралы әртүрлі мәлімет көздері бір-біріне сәйкес келмейді. Отбасында үш баладан бес балаға дейін болатын қазіргі Қытай аумағында тұратын қазақтардың санын дәл анықтауға кедергі жасайтын факторлардың бірі - отбасылардағы балалар санын шектейтін Қытай үкіметінің жүргізіп отырған демографиялық саясаты. Осыған байланысты халықтың көп бөлігі тіркелмеген. Қытай мәліметтері бойынша елде 56 ұлт өмір сүрсе, қазақ диаспорасы саны 1 млн адамнан асатын 10 ірі этностардың құрамына кіреді.

Қазақтар көп қоныстанған аумақтар (1992 ж санақ бойынша 93000370 қазақ) ҚХР: 420000 адам, Шыңжаңда: 418000 адам, Іле Қазақ автономиялы облысында: 4000, Синьхайда: 1497 адам, Қазақ Ганьсу өлкесінде: 2367 адам Бейжінде (Пекинде): тұрады. 217 қазақ тұрады [3,150-б].

1992 жылғы халық санағы мәліметтері бойынша алты жастан жоғары қазақ ұлты (725 130 адам) арасында әртүрлі жоғары оқу орандарының түлектері тек – 2 547 адам; студенттер – 1 483; екінші сатыдағы орта мектеп түлектері – 41 599; бірінші сатыдағы орта мектеп – 124 781; бастауыш мектеп – 351 272; сауатсыздар мен шала сауаттылар – 203 448 адам немесе автономиялық райондағы қазақтардың жалпы санының 28,66%, оның ішінде алты жастан он бір жасқа дейінгілердің арасында – 81 325 адам. Қазақ ұлтының 50%-нан астамын құрайтын әйелдер арасында сауатсыздық деңгейі ерлерге қарағанда 1,5 есе артық [3,309-б].

Ресейдегі қазақ диаспорасы мен халқының демографиясына тоқталатын болсақ, 1997 жылғы Жалпыресейлік халық санағының деректері бойынша Астрахан губерниясында - 42,6 мың, Самара губерниясында - 7,4 мың, Орынбор губерниясында - 3,9 мың қазақ тұрған болатын. Астрахан губерниясына қарасты Ішкі Ордадағы қазақтардың саны - 207,3 мыңға жетті.

Жалпы Қазақстан мен Ресейдің шекаралық ұзындығы жеті мыңнан астам километрді құрайды, бірақ бізді біріктіріп тұрған бұл ғана емес. Ресей Федерациясында әртүрлі бағалау бойынша 650 000 нан 1 500 000 этникалық қазақтар тұрады. Ресейде қазақ отбасыларының тығыз тұрақтылығы келесі аймақтарда байқалады: Еділ маңы федералды аймақ (228016 адам), Оңтүстік аймақ (201095 адам), Астрахан облысы (142633 адам), Орынбор облысы (125568 адам), Сібір федералды аймағы (123914 адам), Мәскеу қаласында 7997 адам, Санкт-Петербурда 2830 адам тұрады [4,25-б].

Болжам мәліметтер бойынша қазіргі уақытта Ресей Федерациясында 1 310 000 этникалық қазақ тұрады, олардың 70%-дайы ауылды жерде тұрады. Біздің отандастарымыздың көпшілігі Ресей Федерациясының Қазақстанмен шекаралас 12 субъектілерінде жинақы тұрып жатыр. Бұл - Алтай өлкесі, Астархан, Орынбор, Самар, Қорған, Шелебі, Омбы, Сарытау, Волгоград, Новосібір және Түмен облыстары. Қазақтардың белгілі бір саны Мәскеуде, Сант-Петербурда, Татарстанда, Қалмакияда, сондай-ақ Ресейдің басқа да облыстарында өмір сүруде. Шетелдегі қандастарымыздың

кең шоғырланған тағы бір аймағы – қандас туысымыз өзбек жері. Өзбекстан Республикасының статистика орталығының ресми мәліметтері қазақтардың санын айтарлықтай төмендетіп, 1 млн.-ға дейін жеткізіп отыр. Алайда қазақтардың саны 1 млн. 660 мың адам деп сеніммен айтуға болады, бұл шетелдегі қазақ диаспораларының үштен бірін құрайды [5,125-6].

Өзбекстан Республикасында қазақ халқының өкілдері төменгі аудан-аймақтарда шоғырланған:

1. Ташкент облысының барлық аудандарында, бірақ басым көпшілігі Бостандық, Жоғары Шыршық, Орта Шыршық, Төменгі Шыршық, Жаңа Жол, Қыбырай, Шыназ, Бөке аудандарында және Шыршық қаласында;
2. Қарақалпақстан Республикасында;
3. Науаи облысында. (Тамдыбұлақ, Кенимех аудандарында, Үшқұдық, Зеравшан қалаларында);
4. Жызақ облысында;
5. Сырдария облысында;
6. Бухара облысында (Қарауыл базар, Газли);

1997 жылғы халық санағы Жызақ және Ходжент уезінің аумағында ғана 63 мың қазақ тұратынын көрсетті. Өзбекстандағы қазақтар санының көбейкен жағдайдың бірі 1932-1933ж болған аштық жылдары. 1933 мамырда 47 мың 578 қазақ қара қалпақ жеріне көшен. Ал 1933ж аяғына қарай 48 мың қазақ көрші Өзбекстан жеріне қоныс аударған. [6.2946]

Моңғолияның Ұлттық статистикалық басқармасының мәліметтері бойынша этникалық қазақтардың жалпы саны 102 983 адам, яғни моңғолдардан кейінгі екінші орынды иеленеді. Олардың ішінде Баян - Өлгей аймағында 83 776, Хобда аймағында — 12 215, Улан-Батор мен оның төңірегінде – 7 504, ал Эрдэнэт, Дархан, Бэрх және Шарыгол өнеркәсіптік аудандарында – 4 245 адам тұрады. Қазақстан Республикасы Елшілігінің нақтыланған мәліметтеріне сүйенсек, Моңғолияда 126 000- нан астам қазақтар тұрады [7,157-6]. М.Тәгімовтың мәліметі бойынша, Моңғолияда 157 000 қазақ тұрады, Қазақтардың Дүниежүзілік қауымдастығының көрсеткіші едәуір төмен – 90 000 адам. Мәліметтердің алшақтығы бұл мәселені арнайы зерделеуді талап етеді. Қазақтардың 90%-нан астамы Моңғолияның батыс бөлігінде, Баян-Өлгей аймағында тұрады, ол астанадан 1600 км қашықтықта орналасқан. 1934 жылы қазақтардың шаңырақ саны 3834, адам саны 18699-ге жетіпті. Бұдан ерлер 7690, әйелдер 9733, молда 1276 делінген. Қобда аймағына қарасты болған 1938 жылдары бұл аймақ-тың, барлық адам санының 33% немесе 21000-ы қазақтар, 4300 түтінге жеткен. 1989 жылғы халық санағында ерлер 61144, әйелдер 59362 болса, 1990 жылдары бұл елдегі қазақтар-дың жан саны 150000-ға жуық болғаны туралы деректер кезігеді. Моңғолиядағы қазақтардың 90-шы жылдардағы жалпы демографиялық жағдайы осындай болды. Соңғы мәліметтер бойынша, Баян-Өлгей аймағында 83 776 адам, Хобда аймағында — 12 215, Улан-Батор мен оның төңірегінде – 7 504, Эрдэнэт, Дархан, Бэрх және Шарыгол өнеркәсіптік аудандарында – 4 245 адам тұрады [5.3206].

Соңғы халық санағына (1999 жылғы сәуір) сәйкес Қырғызстандағы этникалық қазақтардың саны 42 657 адам. 2004 жылдың басында қазақ халқының саны 65 мың шамасында. Анағұрлым жинақы орналасқан жерлері Шу облысы (17 510 адам), Бішкек қаласы (12 064 адам), Ыстықкөл (6979 адам), Талас (3604 адам), Жалал-Абад (1 130 адам), Ош (1200 адам), Нарын (394 адам) және Баткент (376 адам) облыстары. Білім деңгейі: жоғары білімі барлар – 4 234 адам, аяқталмаған жоғары - 678, орта-арнаулы – 4 346, орта – 13 366, қалғандарында – бастауыш білім. 1999 жылғы ұлттық халық санағы мәліметтеріне сәйкес 42 657 қазақтың 7546-сы ана тілін қырғыз тілі деп, 2449 – орыс тілі, 95 - өзбек тілі деп көрсеткен [7,27-6].

1995 жылғы халық санағы мәліметтері бойынша Түркменстанда 86 987 қазақ тұрады (елдегі халықтың жалпы санының 4%). Олар Дашоғуз (33 000 адам), Балкан (22 000 адам), сондай-ақ Марый және Лебап уәлайяттарында (облыстарында) жинақы қоныстанған және негізінен мал шаруашылығымен айналысады, тамақ және мұнай өңдеу, әлеуметтік салаларда жұмыс істейді. Біздің елшілігіміздің мәліметтері бойынша, 2003 жылы мұнда 110 000 қазақ тұрған [8,120-6].

Ирандағы диаспора негізінен өткен ғасырдың 20-30-жылдары, КСРО-да ұжымдастыру, мал мен астық қорын тәркілеу процесі басталған кезде қалыптасқан. Иранда 10- мыңға жуық қазақ өмір кешуде. Олар: Бендер Түрікменде 500 отбасы, Горганда 400 отбасы, Күмбетте 250 отбасы, Тегеранда 20 отбасы, Аракта 3 отбасы, Ассалуиде 12 отбасы, Мешхедте 18 отбасы, Сариде 2 отбасы, Шабахарда 4 отбасы т.б. [5,120-6]. Олардың негізгі тобын 1931-1933 жылдары Қазақстанда Сталин мен Голощекиннің қолымен жасалған «Кіші Қазан төңкерісі» салдарынан орын алған ашаршылық кезінде қазіргі Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе облыстары өңірінен Түркіменстанға, кейін Иранға өткен, негізінен қазақтың кіші жүзіне кіретін Адай руы өкілдері құрайды. Пәкістан Ислам Республика-

сындағы қазақ диаспорасы Сайлау Батыршаұлының мәліметтері бойынша 1600 адамды құрайды. М.Тәтімұмов олардың саны 3 000 адам деп есептейді, Г.Меңдіқұлованың мәліметтері бойынша олардың саны 5 000 адам. Пәкістандағы қазақ ұлты негізінен басқыншы Кеңес армиясынан қашқан ауғандық қазақтардан тұрады. 1998 жылы Қазақстанға Ауғанстаннан келген босқындардың көп бөлігі (230 адам) жіберілді. 1999-2000 жылдары тағы 573 қазақ оралды. Ауғанстанда жалпы саны 21 000 қазақ бар [2,101-б].

Шет елдердегі қазақ диаспораларасының зерттеу қорытындыларына тоқталатын болсам. Бұл проблема кейінгі 20 жыл ішінде кеңінен зерттелуде. Оның бастауы Қазақстанның тәуелсіздігін жариялауы, егеменді ел болып, шетелде шашырап жүрген қандастарымызға өз тарихи Отанына қайта оралуға жағдай жасаушылардың алды болды.

Шетелдердегі қазақтар проблемасы Кеңес Одағында, оның ішінде Қазақстанда көпке дейін тыйым салынған жағдайда зерттелмей келді. Бұл мәселелерді 1970-1980 жж. Халифа Алтай, Хасен Оралтай, Қызырбек Ғаритұлы және т.б. сол шетелдердегі қазақтар өкілдері өз естелік шығармаларында баяндаса, батыс ғалымдары одан ертерек, 1950 жылдардан бастап, тереңірек зерттеуге кіріскен-ді. Олардың ішінде қазақтардың 1930-1950 жж., Шыңжаннан Индия мен Пәкістанға көші-қоны, сонан кейін дүние жүзінің басқа мемлекеттеріне ыдырап, тарап кетуі туралы жазылған Годфри Лиастың, Милтон Дж. Кларктың, Линда Бенсон мен Ингвар Сванбергтің және басқа оқымыстылардың еңбектерін атап айту керек. Кеңес тарихнамасында бұл проблемаға Г.В. Астафьевтің, Н.Н.Мыңғұловтың, С.П. Брук, Г.П. Сердючинко және т.б. еңбектерінде едәуір көңіл бөлініп, алғашқы нәтижелерге қол жете бастады. Алғашқылардың бірі болып, (1993 ж.) шетелдердегі қазақтар әсіресе олардың саны мен орналасуы туралы мәселе қозғаған белгілі профессор-демограф М. Тәтімұмов еді. 1997 ж. Сорос қоры «Қазақ диаспорасы» атты еңбек жариялап, онда Линда Бенсон мен Ингвар Сванбергтің «Қытай қазақтары» және Ингвар Сванбергтің «Қазақ босқындары Түркияда» атты еңбектерін ағылшыннан орысшаға аударып шығарды. Бұл еңбекке К.Л. Есмағамбетов көлемді «Қазақтар туралы шетел диаспоралогиясы» деген тарихнамалық шолу жасады [9,112-б].

1997 ж. Алматыдағы «Ғылым» баспасында Г.М. Меңдіқұлованың «Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры. Пайда болуы мен дамуы» атты көлемді монографиясы жарық көрді. Ғалым арнайы әдебиетпен қатар шетелдердегі қазақ диаспора өкілдерімен және осы проблемамен айналысқан оқымыстылармен араласып, өте құнды еңбек дайындаған. Шетелдердегі қазақтар жөнінде басқа да ғалымдар өз зерттеулерін жүргізуде. Соның ішінде белгілі дипломат, оқымысты Сайлау Батыршаұлының еңбектерін ерекше атап өткен жөн. Әсіресе ғалымның «Қазақ диаспорасы: қазіргі жағдайы мен болашағы» деген 2004 ж., жарияланған көлемді мақаласы (20 бет) бұл проблема жөнінде көп мағлұмат берумен қатар, жаңа көзқарастарды қалыптастыруға жол ашады. Бірақ бұл проблеманың әлі де зерттелмеген жақтары көп екенін, әсіресе деректік негіздің аздығын, көп мәліметтер мен арнайы еңбектерге қол жеткізудің қиындығын да айтуымыз өте қажет.

Ж.А.Ермекбаев, Г.Н. Балтабаева және З. Қабулдиновтың Ресей қазақтары, Б.Қ. Қалшабаева және Қ.И. Қобландин мен Г.М. Меңдіқұлованың Өзбекстан қазақтары, К.Л. Сыроешкин мен Н. Мұқаметханұлының Қытай қазақтары Зардыхан Қинаятұлының Моңғолия қазақтары туралы және т.б. көлемді де, жаңалықтары мол еңбектерін ерекше атап өткім келеді. Әсіресе Г. Омарованың «Қазақ диаспорасы (философиялық талдау)» тақырыбындағы 2011 ж. Түркияда (Кания) шыққан монографиясы шетелдегі қазақтар проблемасын зерттеуге қосқан қомақты үлес болды, - десек қателеспейміз.

Сонымен бірге айта кеткен жөн – шетелдердегі қазақтарды зерттеуде кемшіліктер де кездеседі: Мәселен алатын болсақ:

1) Көптеген зерттеулерде демографиялық талдау жетіспей жатады, яғни жастық жағынан, жынысы тұрғысынан, білім деңгейі бойынша, әлеуметтік жағдайы мен еңбекпен қамтылуы, мамандығы және т.с.с., талдау жүргізіле бермейді;

2) Шетелдердегі қазақтардың саны, орналасуы мен құрамын зерттеп, нақтылай түсу қажеттігін ескере отырып, Дүниежүзі Қазақтары Қауымдастығы Республикамыздың Сыртқы істер министрлігіне өтініш жасауы керек: министрліктің шетелдердегі консулдық қызметі сол жерлердегі қазақтың саны, орналасуы мен құрамы жөнінде ресми мәліметтер жинап, өздері де тікелей осы мәселелерді шешкені жөн.

3) Қазіргі кезде шетелдердегі қазақтарды көбінесе «диаспора» деп атап келеміз. Біздің осы конференциямыз да «Қазақ диаспорасының жасампаз әлеуеті: тарихи және заманауи келбеті» деп аталады. Негізінде шетел қазақтары екіге бөлінеді: 1) диаспора жаңадан шетелге барып, сонда қоныстанып, өз қауымын құрған қазақтар; 2) Ата қоныста, бірақ шетелде мекендеген қазақтар мен

оның қазіргі ұрпақтары. Қазақ диаспорасы- қазақ ұлтының құрамдас бөлігі. Егеменді еліміздің жаңа ұлт саясаты шеттегі қандас бауырларымыздың мұқтажын қоса қамтып, оларға мемлекеттік қамқорлық жасаған жөн. Қазіргі кезеңде қазақ диаспорасы туралы туралы Мемлекеттік бағдарлама белгілі бір деңгейде іске асуда.

Алдымызда қазақ диаспорасының өкілдерінің білім алуын құқықтық жағынан қамтамасыз ету міндеті тұр. Осыған орай алыс жақын шет елдерде тұратын қазақ жастарын тиісті оқулықтар мен қамтасыз ету, ана тілін сақтау келелі мәселелер тезірек шешуді қажет етеді. Шет елдегі қазақтар қытай, ағылшын, парсы, француз, неміс, араб тілдерін игерген. Сол тілдермен қатар өз ана тілінде жетілдіріп бойларына сіңіру үшін жағдай жасауымыз керек.

Қорыта келе, қазақ халқы әр түрлі тарихи кезеңдерде, әр түрлі себептерге байланысты өз атамекенінен басқа елдерге қоныс аударды, осы орайда еліміздің басты міндеті - сол бауырларымызды елімізге қайтару, оларға қаражат бөлу, мемлекеттік бағдарламалар қабылдау және соны жүзеге асыру қажет.

1 Тәтімов М. Қазақ әлемі.-Алматы: Атамұра, 1993. 3-б.

2 Қазақ диаспорасы: бүгінгі мен ертеңі. Казахская диаспора : настоящее и будущее / бас ред. А. Қошанов, Ә. Нысанбаев. - Астана : Елорда, 2005.– 352- 12б.

3 Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. -Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдасы, 2000ж. – 312-150б.

4 Назарбаев Н.Ә. «Құшағымыз бауырларымызға айқара ашық» // Дүниежүзі қазақтарының Құрылтайы (құжаттар жинағы) - Алматы: Атамұра, 1993. – 280

5 Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры.-Алматы. 1997,102-106 бб.

6 Қобыландин Қ.И., Меңдіқұлова Г.М. Өзбекстандағы қазақтардың тарихи мен бүгінгі дамуы. –Алматы. – 2009. –294 б.

7 Қинаятұлы Зардыхан. Моңғолиядағы қазақтар. –Алматы. –2001. –320 б.

8 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность / Мендикулова Г.М. - Алматы : Атажурт, 2006. - 342 с.

9 Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Дүниежүз қазақтары қауымдасының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген х/а ғылыми –практикалық конференция материалдары. -Алматы, 2012.

Резюме

Политико-экономические факторы и демографические проблемы казахской диаспоры в Средней Азии и за рубежом (1991-2015гг)

Кадырбаева М.Е. - магистрантка 1 курса по специальности 6М020300 Факультет истории, археологии и этнологии, madosh_93_kz@mail.ru.

Научный руководитель: Хасанаева Л.М. -к.и.н.доцент, КазНУ им. Ал-Фараби leila_hassanaeva@mail.ru

В статье рассмотрены политико-экономические связи, демографическая ситуация казахской диаспоры в Средней Азии и за рубежом. Выявлены причины по которым казахи оказались в Китае в странах Средней Азии, в Афганистане и Иране. Исследуя статистические данные и научно - исторические работы других исследователей, автор приводит свои доводы. При исследовании выявлена местность, где находится казахская диаспора в большей степени и сделан анализ демографической проблемы. Рассмотрены деятельность и уровень просвещение. В 2000-2001 годы эти показания выглядели так: в Узбекистане и Китае- 1500000, в России-800000, в Монголии-8300, в Афганистане- 30000, в Турции и Иране-10000, в Канаде-7000, в Пакистане-5000 людей живут. А в Австралии, в Австрии-900, в Аргентине-700, в Великобритании-500, в Швеции-300, в Иордании-200, в Сирии, Дании, Швейцарии, Голландии, Марокко, Египете, Бельгии и Тайване- около 100 казахов есть.

Ключевые слова: диаспора, репатриант, демография, статистика, автономия, этнический, доминанта.

Summary

Political and economic factors and demographic problems of the Kazakh diaspora in Central Asia and abroad (1991-2015 yy).

Kadyrbayeva M. -1 course master specialty of history, archeology and ethnology madosh_93_kz@mail.ru.

Scientific supervisor: Hasanaeva. L.M. - k.h..dotsent, KazNU named after Al-Farabi, leila_hassanaeva@mail.ru

The article deals with the political and economic ties, the demographic situation of the Kazakh diaspora in Central Asia and abroad. The reasons for which the Kazakhs appeared in China in Central Asia, Afghanistan and Iran. Examining statistical data and research - the historical work of other researchers, the author presents his arguments. When research identified area where Kazakh Diaspora Is located in a greater degree, and made an analysis of the demographic problem considered activities and level of education. In 2000-2001, these readings were as follows: in China-an Uzbekstane and 1500000, in the Russian-800000, Mongolia, 8300, in Afganistane- 30000, Turkey and Iran,

10,000 in Canada, 7000, in Pakistan, 5,000 people live . And in Australia, Austria, 900 in Argentina, 700 in Britain, 500 in Shweds-300, 200-Jordan, Syria, Denmark, Switzerland, Holland, Morocco, Egypt, Belgium and Tayvane -about 100 kazakhs have.

Keywords: Diaspora, immigrant, demography, statistics, autonomy, ethnic, dominant.

ӘӨЖ 11.498

1917-1919 ЖЖ. ОБЛЫСТЫҚ ҚАЗАҚ СЪЕЗДЕРІНІҢ МӘНІ

Н.С. Кырымжанова – Абай атындағы ҚазҰПУ «Әлем тарихы» кафедрасының оқытушысы, тарих магистрі

Мақалада Ә.Бөкейханов бастаған қазақ зиялыларының ой-пікірлері айтылады. Қазақ съездеріндегі мәселері мен шешімдері. Алаш қозғалысының басы-қасында С.Сейфуллин және Алаш қайраткерлері туралы айтылады. Мақалада еліміздегі атақты ғалымдарының ой-пікірлері және олардың көзқарастары көрсетіледі. Қазақ съездері идеясы ХХ ғасырдың басында жатады. Ә.Бөкейхановпен бірге бұл идеяны М.Кәшімов, Р.Мәрсеков, Б.Қаратаев және басқалар қолдады. Қазақ съездерін өткізу идеясы қазақ халқының ұлттық санасын ояту көрсетті. 1917-1919 жж. ғалымдардың айтуынша дерлік 68 съезд өткізілді. Аталмыш конгрестер қазақ халқының тағдырына қатысты мәселелерді талқылайды.

Тірек сөздер: Қазақстан, съезд, ақпарат, кеңестік тарихнама, революция, интеллигенция, ұлт, халық, сана-сезім

Алаш қозғалысының 90 жылдығына орай Алаш автономиясы және Алашорда үкіметі туралы тарих ғылымында салмақты зерттеулер жарық көргені белгілі. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жарияланған еңбектерде Алаш қозғалысына жаңа тұрғыдан баға беріліп, оның қазақ мемлекеті тарихында алатын орны нақтыланды. Алашорда тарихының зерттелу деңгейі жоғарылады. Алаш тақырыптарының ауқымы кеңейтілді. Сондай ауқымды тақырыптың бірі – қазақ съездері. Осы тақырыпты зерттеу барысында 1917-1919 жылдарда өткізілген қазақ съездерінің ұзын саны 68-ге жеткен [1]. Солардың ішінде Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуын жариялаған жалпы қазақ съездеріне жол ашқан Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Орал, Бөкей Ордасында өткен облыстық қазақ съездерін арнайы зерттеу өзекті болып отыр. Өйткені, жер мәселесі, билік түрлері, мемлекетаралық байланыстар, білім беру т.б. сияқты маңызды мәселелер ең алдымен жергілікті жерлерде көтеріліп, 1917 жылдың көктем айларында шақырыла бастаған облыстық қазақ съездерінің негізгі тақырыптары болған еді.

Ресейдегі үздіксіз революциялар, әсіресе 1917 жылғы ақпан революциясы қазақ қоғамында саяси белсенділікті арттырды. Монархиялық биліктің жойылуы елдің саяси жағдайын түбегейлі өзгертті. Елде қалыптасқан саяси өзгерістерге баға беру, Мемлекеттік Думаның орнына шақырылуға тиісті Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына дайындалу, қазақ қоғамының шешімін таппаған өзекті мәселелерін күн тәртібіне қойып, халық талқысына салу, сөйтіп ортақ тұжырымдар жасау үшін қазақ съездерін шақыру қажет болды.

Қазақ съездерін шақыру идеясы ХХғ. басынан басталған. Ә.Бөкейханов бастаған қазақ зиялыларына дейін бұл идеяны көтерген Б.Сыртанов, М.Сералин, Р.Мәрсеков, Б.Қаратаев, М.Кәшімов т.б. зиялылар еді[2]. Олар қазақ қоғамында өзекті саналатын мәселелерді жалпыұлттық деңгейге көтеріп, нақты талап-тілектерін ұсынды. Әрине, қазақ съездерін шақыру идеясының патша өкіметі тұсында қозғалуы – қазақтың ұлттық мүдделері үшін күресуге дайын саяси топтардың қалыптасқанын, сондай-ақ, бұл мәселе патшалық жазалау органдарының назарын өзіне аударды.

Алаш қозғалысы тарапынан байқалғандай, қазақ съездерін шақыруға қажетті алғышарттар Ресейде монархиялық тәртіп жойылғаннан кейін қалыптасқан-ды. Жалпы қазақ съездерін шақыру үшін алдымен ұйымдастыру іс-шаралары жоспарланды. Қай жерде, қашан өткізу керек, нендей мәселелер қаралмақ, мақсат, міндеттері қандай болмақ т.б.осындай сауалдарға нақты іспен жауап беру керек болды.

Қазақтың басын қосу ең алдымен шақырылмақ Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына даярлану болатын. Себебі, түсінікті. Кез-келген өзекті мәселені, айтарлық жер, мемлекетті билеу түрі т.б. заңдық негізде бекітетін құқықтық орган аталған Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы еді. Қазақ зиялылары Уақытша үкімет көтерген «Барлық билік Құрылтай жиналысына берілсін!» ұранын жақтады. Алайда большевиктер тарапынан Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы таратылды.

Қосөкімет кезінде қазақ зиялыларының мемлекеттік басшылық қызметіне етене араласуы, қазақ және мұсылман комитеттерінің қызметі, «Алаш», «Үш жүз» партияларының құрылуы, олардың Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына өз тізімдерін ұсынуы, қазақ әйелдерінің қызметі, земстволық басқару жүйесінің қызметі және т.б. 1917-1919 ж.ж. аралығында әртүрлі деңгейде болып өткен болыстық, уездік, облыстық және жалпы қазақ съездерінің күн тәртібіне қойылды. Осындай мәселелерді күн тәртібіне енгізіп, оларды жүзеге асыру мақсатында күрес жүргізген қазақ съездері туралы арнайы зерттеулер тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жарық көре бастады. Соның бірі «Қазақ съездері: қаралған мәселелері, шешімдері және олардың орындалуы (1917-1919жж.) Тарихи талдау» тақырыбында қорғалған кандидаттық диссертация [3]. Бұл мақалада 1917-1919 жылдардағы облыстық қазақ съездері арнайы тақырып ретінде талданған. Қазақ съездерінде қаралған мәселелердің және олар бойынша қабылданған қаулы-қарарлардың қарастырылып отырған кезеңдегі қазақ қоғамына тигізген ықпалы жан-жақты ашып көрсетілген. Қазақ съездерінде қабылданған шешімдерге кенестік тарихнамада теріс баға берілгені, "буржуазиялық", "ұлтшылдық" бағыттағы құжаттар деген желеумен архивтің терең қойнауларына жасырылып келгені айтылады.

Облыстық қазақ съездерін ұйымдастырып, азаттық жолындағы күресті зерттеудің ғылыми және практикалық маңызы үлкен. XXғ. басында Ресейде қалыптасқан жағдайлар мен қазіргі өзгерістер арасындағы сабақтастық бар. Жер мәселесі, мемлекеттік басқару, білім сапасы т.б. маңызды мәселелер облыстық қазақ съездеріне арқау болған тақырыптар. Сондықтан Алаш қозғалысындағы облыстық қазақ съездерінің тарихын терең зерттеу - арнайы талдау маңызды.

Облыстық қазақ съездерінің күн тәртібі, қаулы-қарарлары мен шешімдері жөнінде төте жазумен жазылған түпнұсқалық деректерді Алаш қозғалысының өзі береді. Облыстық қазақ съездеріне қатысты алғашқы пікірлерді Алаш жетекшілері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Шоқай, А.Кенжин, Ж.Досмұхамедов т.б. авторлардың деректік негіздегі мәліметтері [4] береді.

Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметінің құрылуы және олардың Кеңес өкіметімен арақатынасы туралы пікірлер 1919-1920 жылдардағы большевиктік бағыттағы баспасөздерде жарық көрді.

Алаш қозғалысының басы-қасында жүрген С.Сейфуллин "Тар жол, тайғақ кешу" [5] атты мемуарлық еңбегінде қазақ большевиктерінің қызметін дәріптеу мақсатын алға қоя отырып, Алашорда жетекшілерінің қызметі арқылы қазақ съездері туралы деректік мәліметтерді айтарлықтай мол қамтыған. Онда жалпы қазақ съездерімен қатар Алашорда үкіметінің батыс бөлімінде болған облыстық және уездік деңгейдегі съездердің өтілу барысы, күн тәртібі, шешімдері және съезд өкілдерінің өзара келіспесушіліктері т.б. сияқты мәселелер бойынша баяндайды. Автор қазақ қоғамындағы өзгерістерге орай шақырылған басқосулар туралы: «...Жиылыс сайын, митингі сайын сөйлейтін «ораторлар», «шешендер», «көсемдер» шыққан. Бұрын көп көрінбей, білінбей жүретін талай адамдар жиылыс майданына шыққан. Жиылыс сайын шығып сөйлейтін болған", - деп жазады. Соңында қазақ съездерінің қызметіне "контрреволюциялық" сипатта деп бағалайды.

1920-1930жж. Алаш қозғалысы жетекшілеріне қарсы ұйымдастырылған сот процестерінен кейін бұл тақырыпты тарихи тұрғыдан зерттеуге ресми түрде тыйым салынғаны белгілі. Соңында, Алаш қайраткерлері "халық жауы" атанып, 1937-1938 жж. жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырады.

1920 жылдардың соңында қазақ съездерінің шешімдерін орындауға ат салысқан ұлт зиялыларының қызметін таптық принциптер тұрғысынан көрсетуді мақсат еткен А.Бочаговтың еңбегінде қазақ съездері "...Халықтың ескі патшалық тәртіпке қарсы жылдар бойы жиылған кегінің және халықтың өзін-өзі басқару, ұлттық мектеп, сот, милиция ұйымдастыру т.б. үкіметтерінің көрінісі болды", - деп орынды бағаланған. Алайда, кеңестік тарихнаманың "буржуазиялық", "контрреволюциялық" сипатынан арылмады. Сондай-ақ, Н.Мартыненконың "Алашорда" атты жинағында әртүрлі деңгейдегі қазақ съездерінің қаулы-қарарларынан ұлттық мүддеге сай жазылған тұстары алынып тасталған. Мұндағы деректердің көбі "Қазақ" газетінен орысшаға тәржімаланып, мазмұны түпнұсқасынан алшақтайды. Аталған еңбектер құжаттар жинағы ретінде өз құндылығын жоймай, пайдаланылып келеді.

1930 жылдары жарық көрген еңбектердің қатарына С.Брайнин мен Ш.Шафионың "Очерки по истории Алашорды" атты зерттеу еңбектері [6] жазылды. Бұл еңбектің соңында берілген қосымша құжаттар тізбегі (Алашорда жетекшілерінің үндеулері мен мәлімдемелері, "Алаш" партиясы съездерінің шешімдері, партия бағдарламасының жобасы және т.б.) Орталықтан Алашорда идеологиясын ашық түрде насихаттау деп бағаланып, партия тарапынан мұндай бағыттағы еңбектерді пайдаланудан алып тастау жөнінде шешім қабылданады.

Кеңестік тарихнамада жарық көрген зерттеулердің басым бөлігі "контрреволюцияшыл" казак зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырауын ғылыми негіздеуге бағытталды.

1940 жылдары жарық көрген еңбектердің ішінде 1943 жылы М.Әбдіхалықов пен А.Панкратованың басшылығымен шыққан "Қазақ ССР тарихы" оқулығының орны ерекше. 1950-1960 жылдарда жарық көрген Т.Елеуовтің, Б.Кенжебаевтың, К.Бейсембаевтің, А.Нүсіпбеков пен Х.Бейсеновтың [19] зерттеу еңбектерінде аталған мәселеге таптық тұрғыдан баға берілген.

1970 жылдары жарыққа шыққан К.Нұрпейісовтің, С.З.Зимановтың, Ә.Жанкелдиннің, К.Есмағамбетовтің, Б.Елкеевтің зерттеу еңбектерінде казак съездерінде көтерілген жекелеген мәселелерге орай біршама мәліметтерді кездестіруге болады. Қазақстандағы Кеңестердің жеңісіне арналған бұл еңбектерде таптық мүдде дәріптелген.

1980 жылдары жарық көрген Н.П.Кузенконың, Д.И.Дулатованың, С.З.Зиманов пен К.З.Ыдырысовтың, В.К. Григорьевтің зерттеулерінде Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысына оң көзқарас қалыптасты.

Соңғы жылдары осы тақырыпты бүгінгі күн тұрғысынан зерттеуде жаңа көзқарас қалыптасты. Айталық, М.Қойгелдиевтің, М.Қозыбаевтың, К.Нұрпейісовтің, Г.Омарбековтің, М.Құлмұхамедтің т.б. авторлардың еңбектерінде тарихи шындық басым [7].

Алаш қайраткерлерінің мұраларын жинақтауда М.Қойгелдиевтің, Б.Серікбайұлы Қошым-Ноғайдың және Ә.Бөкейхановтың, А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың таңдамалы шығармаларының жинақтары шықты.

Сондай-ақ, Алаш қозғалысының тарихы көптеген басқосулар мен конференциялардың өткізілуіне негіз болды. Солардың ішінде 1989 жылдың шілде айында Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жанындағы партия тарихы институтының ұйымдастыруымен "Алашорда: пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы" тақырыбындағы бас қосу, 2008 жылдың қарашасында ҚР Білім және ғылым министрлігі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің ұйымдастыруымен «Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы» тақырыбында өткен халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның рөлі зор болды [8].

Жалпы Алаш қозғалысына объективті талдау жасап, казак съездеріне байланысты мәселелерді ғылыми негіздеуде М.Қойгелдиевтің "Алаш қозғалысы", К.Нұрпейісовтің "Алаш һәм Алашорда", Д.Аманжолованың "Казахский автономизм и Россия" атты ғылыми-зерттеу еңбектерінің маңызы зор. М.Қойгелдиевтің еңбегі казак съездеріне байланысты мәселелерді ұлттық басылымдарда жарияланған түпнұсқалық деректермен дәлелдей келіп, казак съездері қабылдаған қаулы-қарарларды, шешімдерді толығымен алғаш рет ғылыми айналымға енгізумен құнды. Мұнымен қатар автор күні бүгінге дейін жабық болып келген архивтік құжаттарды сараптау арқылы казак съездерінің өтілу барысын, күн тәртібін және оның нәтижелерін ұлт зиялыларының қызметі арқылы көрсетеді.

К.Нұрпейісов жоғарыда аталған зерттеу еңбегінде 1917 жылғы қосөкіметтілік жүйесіндегі казак қоғамының шынайы тарихын дәлелді құжаттармен сипаттайды. Алашорда үкіметінің Уақытша үкімет пен оған балама өкімет болған Кеңестерге қатынасын салыстырмалы түрде жан-жақты ашып көрсетуді мақсат еткен.

Ал, Д.Аманжолованың "Казахский автономизм и Россия" атты зерттеу еңбегінде Алашорда үкіметінің большевиктерге қарсы топтасқан түрлі саяси күштермен байланысы, сол жолдағы кедергілері сипатталып, оның азамат соғысы жылдарындағы (1918-1920 ж.ж.) қызметіне ғылыми талдау жасалып, кеңес өкіметінің қызметімен байланыста қарастырылған [9].

А.Махаеваның зерттеуінде Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына әзірлік жасау мақсатында шақырылған казак съездерін ұйымдастырудағы Қазақ комитеттерінің ролін ашып көрсетеді. Сол сияқты С.Рүстемовтің «XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс» т.б. атты кандидаттық диссертацияларын ерекше атауға тұраралық. Солардың ішінде «Қазақ съездері» тақырыбын арнайы ғылыми талдауға алған К.М.Ильсованың зерттеуінде 1917-1919 жылдарда әртүрлі 800-ге дейін жеткені нақтыланып, жалпы казак съездерінің санын 68-ге жеткен.

Тарихилық принцип тұрғысынан келгенде, казак съездері ең алдымен казак ұлт-азаттық қозғалысының жаңа дәуірде қайтадан жаңғыру кезеңіне сәйкес келеді.

1 «Энциклопедия. «Айқап»/Бас редактор Р.Нұрғалиев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995ж. - 366 б.

2 Илиясова К.М. Қазақ съездері: қаралған мәселелері, шешімдері және олардың орындалуы (1917-1919жж.). Тарихи талдау.т.ғ.к., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациялық авторефераты.-Алматы, 1999 ж. - 30б.

3 Ә.Бөкейхан. Таңдамалы (избранное)/ Бас редактор Р.Нұрғалиев Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995ж. – 478 б.

4 Мұстафа Шоқай. Мария Шоқай. Естеліктер./ Құрастырғандар Ә.Тәженов, М.Қойгелдиев.- Стамбул, 1997ж.-272б.

5 С.Сейфуллин «Тар жол тайғақ кешу» Үшінші рет басылуы. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960 ж.-483б.

6 Брайнин С., Шафиро С. Очерки по истории Алашорды/ под.ред.Н.Ванаг. Алма-Ата-Москва: Казахское краевое изд-тво, 1935г.-149 с.

7 Нұрпейісов К. Қазақстан советтерінің 1-ші Құрылтай съезі. Алматы баспасы, 1970 ж.-108 б.

8 Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995 ж. - 368 б.

9 Алаш және тәуелсіз Қазақстан: идеялар мен ұстанымдар сабақтастығы. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008 ж. - 476 б.

Резюме

Значение областных казахских съездов 1917-1919 гг.

Кырымжанова Н.С. – преподаватель кафедры Всемирной истории КазНПУ им. Абая, магистр истории

В статье рассматриваются взгляды казахской интеллигенции под руководством А. Букейханова, проблемы и решения казахских съездов. Исследуются об участии С. Сейфуллиным в движении Алаш и деятелях Алашорды. В статье показываются взгляды и мнения выдающихся ученых. Идея проведения казахских съездов относится к началу XX в. Наряду с А. Букейхановым эту идею поднимали и поддержали М.Кәшімов, Р.Мәрсеков, Б.Қаратаев и др. Идея о проведении казахских съездов показала пробуждение национального самосознания казахского народа. В 1917-1919 гг. было проведено почти 68 съездов по подсчетам ученых. На этих съездах обсуждались острые вопросы судьбы казахского народа.

Ключевые слова: Казахстан, съезд, информация, советская историография, революция, интеллигенция, нация, народ, самосознание.

Summary

A Significance of regional Kazakh congresses in 1917-1919

Kyrymzhanova N.S. – magister of history, a teacher of World department of Abay Kazakh National pedagogical university

The views of the Kazakh intelligentsia under the leadership of A. Bukeikhanov, problems and solutions of Kazakh congresses are considered in this article. Participation of S.Seifullin in Alash movement and Alashorda's representatives are researched. This article presents the views and opinions of distinguished scientists. The idea of the Kazakh congresses refers to the beginning of the twentieth century. Along with A. Bukeikhanov this idea was raised and supported by M.Kәshimov, R.Mәrsekov, B.Қаратаев and ets. The idea to hold the Kazakh congresses showed the awakening of national consciousness of the Kazakh people. 68 congresses were conducted in 1917-1919 according account of scientists. The sharp questions of the Kazakh people's fate were discussed on these congresses.

Keywords: Kazakhstan, congress, information, Soviet historiography, the revolution, the intelligentsia, the nation, the people, self-conscience

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ТАРАЗ ҚАЛАСЫ

Б.Қажыбеков – Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың магистранты

Көне деректерге сүйенетін болсақ, Тараз қаласы Талас өңіріндегі саяси мәдениеттің ірі орталығы болған республикадағы ежелгі қалалардың бірі. Онда көптеген елдің көпестері, мемлекетаралық іспен шұғылданған елшілер, әртүрлі діни ағымды таратушы миссионерлер мен жол кезбелер, тарихшылар болып кеткен. Соңғы кезде көне қала жұртындағы археологиялық қазба жұмысы барысында ірі қоғамдық ғимараттардың тұғырлары мен қабырғаларын безендіруге пайдаланған көптеген ою-өрнегі бар бедерлі тақтайшалардың табылуы Таразда сәулетті сарайлар мен қоғамдық ғимараттардың болғандығын растайды. Оған қазба барысында қала датқасының сәнді-сарайлары мен халық бас қосатын қоғамдық көпшілік үйлерге қойылатын тамаша өрнектері бар бірнеше қоладан жасалған шырағданның табылғандығы да дәлел бола алады. Міне осындай сәулетті сарайда 568 жылы Византияның елшісі Земарахты Түркі қағаны Дизабул (Естеми) салтанатты түрде қабылдап, өзара келісім шартқа қол қойғандығы тарихтан белгілі. Бүгінде тарихымыздың діңгегі болған Тараз қаласының жұртынан бізге жеткен қоғамдық үйлердің бірі — Ортағасырлық моншалар қалдығы. Егер тарихи деректерге сүйенетін болсақ, көне қалалардың әрқайсысында ең кемінде 5-6 монша болған. Ал біздің Тараз қаласының жұртынан екі монша табылды. Зерттеу барысында моншаларды салуда қаланың санитарлық тазалық жағы ескерілгендігі және соған орай олардың қаланың сыртқы қорғаныс дуалдарының ішкі жағына орналастырылғандығы анықталды.

Түйін сөздер: мәдениет, ортағасыр, қала, түріктер, соғдылар, өркениет, Жібек жолы.

Түбі бір түркі халықтарының тарихына тікелей қатысы бар Талас өңірі тіршілікке өте қолайлы, жері шұрайлы, суармалы алқабы солтүстіктен оңтүстікке меридиональды бағытта созылып жатқан аймақ. Талас ойпатының ұзындығы 70 шақырым, ені 30-35 шақырым, аязсыз уақыттың ұзақтығы 140-160 күнді құрайды, жері ашық және қаралау сарғыш сұр топырақты, бұл егіншілікпен, көкөніс пен жүзім егумен айналысуға, мал шаруашылығындағы техникалық дақылдарды дамытуға мүмкіндік туғызады [1].

Тараз қаласының төменгі мәдени қабаттарынан табылған шақпақтас қырғыштар, жаңқалар мен кішкентай нуклеустер осы аумақта палеолит (тас дәуірі) кезеңінде тіршіліктің болғандығы жөнінде айтуға негіз болды.

Б.з.д. VIII–III ғғ. Жетісуда сақ және үйсін тайпалық одақтары қалыптасты. Осы кезеңге үйректі жеп жатқан арыстан бейнеленген тоға табылған Берікқара обалары жатады. Жамбыл кірпіш зауыты аумағынан кездейсоқ табылған үлкен тас дәнүккіш, тас келі, ұңғылы қола шот, түп жағы үшкірлеу шар бүйірлі қазандар да бұл жерде отырықшылықтың болғандығын дәлелдейді. Мұны Тараздың солтүстігінен табылған ұңғылы жебе ұшы мен жауынгердің қола мүсіні айғақтай түседі [2].

Талас өңіріндегі тайпалар туралы келесі мәліметтерді қытай саяхатшысы Чжан-Цяньның жазбаларынан аламыз. Чжан-Цяньның хабарламалары Ши-Цзи ежелгі қытай тарихын сипаттаудағы Орта Азия елдерін суреттеуге негіз болды. Осы жазбаның негізінде біздің заманымыздың 27 жылы қытай тарихшысы Баньгу «Цянь-Хань Шу» атауымен «Үлкен Хань әулетінің тарихын» құрастырды. Осы тарихта Талас өзені алғаш рет айтылады, онда да отанымыздың тарихына тікелей байланысты ірі оқиғаны жазуда көрсетіледі [3]. Чжи-Чжи ғұмырнамасында жорық пен шанью лагері жазылады. Мұнда жалмен қоршалған қалашықта, дұрысында қоныста орналасқан киіз үйлерден тұратын лагері көрсетіледі, қытайша қарлы таудан бірнеше лиде (ли – $\frac{1}{2}$ шақырымнан астам) Да-луй өзені бойындағы «чэн» деген. Да-луй өзені бұл ежелгі қытай транскрипциясы бойынша Талас өзенінің аты. Олай болса, біздің заманымыздың бірінші ғасырында Чжи-Чжи негізін қалаған орда (қала) ортағасырлық Тараздың астында болуы мүмкін [4].

VI ғ. 60-шы жылдардың аяғында Түрік қағанаты Қытайдан Батыс елдеріне баратын сауда жолын бақылауда ұстауға қызығуы нәтижесінде саяси және экономикалық қатынасында сол уақыттағы алып мемлекеттер: Византия, Персия, Үндістан, Қытаймен күрес жүргізгенде оған Тараз қаласы мен Талас өңірінің халқы тартылған еді. Осы оқиғаға байланысты 568 жылдың өзінде-ақ грек жазба деректерінде Тараз қаласы Далос ретінде айтылады.

572 жылы Жетісу жері Қара Шұрын Датқа өтеді [5]. Тараз бұрынғысынша астаналық қала мәртебесін сақтап, Түрік мемлекетінде айтарлықтай орын алғандығын осы уақытта болған оқиғалар дәлелдейді. Соның арқасында Талас өңірі халқының тарихи тағдырын Орта Азия халқының тағдырымен одан әрі тығыз байланыса түседі. 580 жылы Соғдыда туындағын Абруй басқарған

түріктер мен бұхаралық ақсүйектер арасындағы қақтығыс нәтижесінде халықтың бір бөлігі Таразға қоныс аударылады. Бұл оқиғаны тарихшы Нершахи былай суреттейді: «Уақиға бойынша біршама уақыт өте Абруй билігі күшейіп, ол осы аймақты (Бұхара) қатаң басқара бастады, тұрғындардың төзімі таусылды. Дикандар мен көпестер бұл аймақтан Түркістан мен Тараз жақа кетті және ол жақтан жаңа қала салып, оны Хамукет, яғни Хамука мырзалар қаласы деп атады» [6]. Таразға келген ақсүйектер мен дикхандар Қара Шұрыннан көмек сұрайды, осы ұлылығы үшін халқы Бияғу Жабғу қаған деп лақап ат қояды. Абруйды (Або-хан) Қара Шұрынның ұлы Шаболио (түрікше Чуло-хэу) өлтіреді [7].

603 жылы Түрік қағанаты екі мемлекетке бөлінеді. Шығыс қағанат Моңғолияда орналасты. Батыс Түрік қағанаты Жетісумен бірге Қазақстанның оңтүстігін, Орта Азияның бір бөлігін қамтыды.

Абоханның (Абруй) ұлдары Батыс Түрік қағанатын басқарды. Оның ұрпақтарының бірі, батыс түрік ханы Шаболо Хилиши кезінде билік 10 бөлікке бөлінді, оның әрбірі «оқ», қытайша «Ше» деп аталды. Бөлінудің бұл жүйесі түркі деректерінде «он оқ будун» деген терминмен кездеседі. Осындай бөлімнің (тайпа) бесеуі Шу өзенінің шығысында тұрып, Нушуби деп аталды. Нушубилердің астаналық қаласы Тараз болды. Иби Шаболо Шеху билігі уақытында олар алыстағы батыс елдерін, сол кезде бірнеше жеке иеліктерге бөлінген Соғдыны қоса жаулап алады [8].

630 жылы қалаға келген қытайлық монах Сюань Цзян Таразда әртүрлі елдердің көпестері тұрады деп суреттейді. VII–VIII ғғ. Тараз қаласы бекіністі цитадель мен шахристаннан тұрды, жоспары шағын шаршыға келетін үлгіде, жалпы алаңы шамамен 14-15 гектарды қамтыды. Бұл айнала 8-9 лиді, яғни шамамен 3,2-3,6 шақырымды қамтыған, айтарлықтай сауда жүргізетін қала [9]. Алғаш рет IX ғ. бірінші жартысында математик және географ Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми «Китаб сурат ал-ард» атты шығармасында «Тараз, бұл көпестер қаласы» 40°24' ендікте, 100°30' бойлықта деп жазылады. Араб саяхатшысы Абу-Қасым ибн Хаукаль «Тараз – мұсылман түріктердің сауда жасайтын орны, одан ары ешбір мұсылман бармайды, себебі оның шекарасынан кім өтсе, қарлұқтардың шатырына (қонысына) тап болады» деп жазады [10]. Арабтың көрнекті географы Мұхаммед ибн Ахмед әл-Макдиси «Тараз – үлкен бекіністі қала, көптеген бақтары бар, тығыз қоныстанған, оның оры, төрт қақпасы бар және рабад орналасқан. Медина (шахристан) қақпасы алдында үлкен өзен (Талас), оның арғы жағында қаланың бір бөлігі, оған қарай өткел бар. Жұма мешіт базар ортасында» деп жазады. Тараз тұрғындары мұсылмандардың діни ағымының бірі – шафиитке жататын қалалар есебінде айтылады, ол кезде Мәуреннахрдың (Әмудария мен Сырдарияның аралығы) біраз бөлігі ханифит ағымына жатты [11].

Махмұд Қашқари түркі халықтары қоныстанған елдерге, Иран мен Араб елдеріне жасаған саяхатынан кейін, 1074 ж. өзінің көптеген тарихи және географиялық мәліметтерден тұратын «Диуани лұғат ат түрік» (Түркі тілінің сөздігі) құрастырады. Ол «Талас – Тараз атауымен белгілі қала. Олар екеу: оның бірі Ұлығ Талас, яғни үлкен, екіншісі ислам шекарасында – Куми Талас» деп жазады. Махмұд Қашқаридың картасында Куми Талас Іле өзенінің шығысынан көрсетілген. Якут әл-Хамави өзінің географиялық сөздігінде «Тараз – бесінші климаттың соңында, ол 100°30' бойлықта және 40°25' ендікте. Тараз – түрік шекарасындағы, Испиджаб (Сайрам) маңындағы қала: Тараз сонымен бірге Исфханның кварталы, ол оған барып тіреледі» – көрсетеді. Шамасы Тараз тұрғындарынан шыққан көпестер оған қоныстануы мүмкін. Араб әдебиетшісі әрі географы Абу Феда әл-Айюби былай деп жазады. Тараз – ұлы қала. Одан ғалымдар шықты. Олардың бірі Әбу Мұхаммед Абдрахман ибн Яхья, ол Қадыр хан уақытында Самарқандта хаттиб (уағызшы) болды [12].

Қытай әдебиеттері сары түргештердің шығуын Согэ ханның (708–717 жж.), ал қара түргештерді Сұлу ханның (717–738 жж.) пайда болуымен байланыстырады. Тараз қаласы осы кезде Жетісу жеріндегі үстемдікті қолына алған қара түргеш тайпасының орталығы болды.

Осы кезде Тараз Түргеш қағанатының экономикалық және саяси өмірінде маңызды рөл ойнағандығын ежелгі жазбаша деректер, оның ішінде манихейлік шығармалардың үзінділері куәландырады. VIII ғ. бірінші жартысына мерзімделетін «Екі негіздің қасиетті кітабында» қала туралы былай айтылады «Арғу Талас ұлы түріктердің атақтысы және құдай бергені» [13]. Мұнан келіп шығатыны, Талас Батыс Жетісудың ірі сауда-көлөнер орталығы – Арғу елі, ол Баласағұн мен Исфиджаб аралығын алып жатқан аумақ.

Бұл деректі Тараз қаласындағы қазбадан табылған алуан түрлі пішін мен шекімедегі көп мөлшерлі қола теңгелермен салыстыруға болады. Бұл ортасында төртбұрышты тесігі бар түргештік мыс теңге, бір жағында доға тәрізді таңбасы бар, ал екінші бетіне жазу жазылған: «Түрік қағаны». Теңге анық түріктікі, мұны жазу айғақтайды. Бұл теңгелер 704-тен 766 жылға дейін Түргеш қағанаты дәуірінде

соғылуы мүмкін. 750-751 жылдары Қытайдың мықты армиясы түргештердің айтарлықтай аумағын басып алып, Суяб қаласын өздеріне қаратады. Мұнда Аспан асты елінің әскері өз жаулап алушылығын кеңейтуге тырысады, мұндай экспансияны Араб халифаты басынан өткізіп, әскері пайғамбардың туын көтеріп Орта Азияны жаулап алғаннан кейін қазақ жеріне де келіп жетеді. Қызығы екі ұлы жауынгер империя қазақ жерінде айқасты. Шайқас 751 жылы Атлах қаласы маңында өтті. Сол кезде түргеш қаласы болған Атлах Талас өзенінің бойында, Тараздан 18 шақырым оңтүстікте орналасқан. Араб әскерін Зияд ибн Салих басқарады. Қытай армиясының қолбасшысы, шығу тегі корейлік генерал Гао Сянь Чжи болды. Шайқасқа екі жақтан 100 мың жауынгер жиналады.

Ұлы Талас ұрысы бес күнге созылады, соғысушылар оның тарихи маңыздылығын түсінгендей жанын аямады. Ұрыстың қызған кезінде қарлұқтар түргештермен және басқа да рулармен ішкі карама-қайшылықтарды ұмытып, ежелгі жауы қытайлықтарға қарсы айқасқа шығып, қытай армиясы генералы Гао Сянь Чжиге қапталдан соққы беріп, жеңіске жетті [14].

X ғ. аяғы – XI ғ. Жетісу, Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияны қарахан әулетінің алуында Тараз жаңа мемлекет әулеті бірінің астанасына айналады. Тараз қаласында Ибн әл-Асирдің хабарлауы бойынша алғашқы ханы, аймақтағы қарахан әулетін басқара бастаған өкіл Сатұқ Қарахан (Сатұқ Боғра хан Ибн әл-Керім) болады. Оның ұлы Боғра хан Харун Мұса 960 жылы Тараз қаласында исламды мемлекеттік дін деп жариялайды [15].

Тараздың саяси дербестігі мен аймақтағы автономдығы экономика мен мәдениеттің дамуына әсер етпей қоймады. 1002 жылдан 1173 жылға дейін Тараздың теңге сарайы жоғарғы және тәуелді билеушілердің атынан теңгелер шығарып отырды. XI ғ. Туган хан тұсында Тараздың маңыздылығы мен шамасына соншалықты болғандығы сондай ол сол кезде Самарқанды басқарған Махмұд ханға қарсы шықты. Осындай тағдырға Қашғар да ұшырып, Тараз билеушісі Қадыр ханның астында 15 ай болды [16].

XIII ғ. басы Жетісу мен Орта Азия үшін аласапыран мезгіл болды, монғол шапқыншылығы қарсаңында Орталық Азиядағы үстемдік үшін қарақытай, найман, хорезмшах Мұхаммад арасындағы күресте Тараз қолдан қолға өтті. 1212 жылы Тараз Жетісудың оңтүстік-батысы мен Оңтүстік Қазақстандағы бірқатар орталықтармен бірге монғолдардың қолына түспесін деген себеппен Хорезмшах Мұхаммадтың бұйрығы бойынша қиратылады [17].

Тараз туралы мәліметтерде монғолдар Орта Азия мен Қазақстанды жаулап алғаннан кейін Талас өңірі Шағатай ұлысына өткендігі кездеседі. Монғол әмірі, Хорасан билеушісі Аргұн 1248 жылы Монғолияға бара жатып, Таразда Күйіктің (1246-1248) қайтыс болғандығы жөнінде, 1251-1252 ж. Таразда Меңгу ханның (1251-1259) таққа отырғаны туралы хабарды алады. Француз королі IX Людовиктің елшісі Гильом Рубрук Қарақорымға бара жатып Тараз қаласында болады. 1255 жылы Таразда Кіші Армения билеушісі Гайтон құлағу әулетінің тайпа басшысы Құлағумен кездеседі [18].

Осы жылдардың өзінде Тараз өмір сүруін жалғастыра берді, бірақ басқа аттармен: Талас, Янги, Янги-Талас. Бұған Таразда Шағатайлықтар кезінде, мысалы Бұға Темір (1272-1291 жж.), Дува хан (1291-1306 жж.), Тармашарин (1325-1334 жж.) атынан басылған шекімелер айқақ бола алады [19].

Шамамен осы уақыттардағы Тараздағы билікті жергілікті ақсүйектермен байланыстыруға болады, бұған рабадтың батысынан табылған төрт аркалы төртбұрышты жоспардағы кесене дәлел. Қабір үстіндегі тақтадағы оның есімі бізге дейін жетті. Ол 1262 жылы 31 наурызда қайтыс болған Ұлығ-Білге Икбал-хан Дәуітбек болды [20].

1340 жылы әл-Омари Самарқандтан Алмалыққа дейінгі маршруттың Янги Таласты жазады [21].

XVI ғ. жазбаша деректерде Талас өңірі бірнеше қалалардың үйіндісі ретінде суреттеледі. Бұл жөнінде Мырза Мұхаммед Хайдар Дулат былай деп жазады: «Монғолдар даланы Янги Тараз деп атайды, олар мұны шамасы бірнеше қалалардың ізімен айтады, онда күмбездер, минареттер мен медреселердің ізі мен белгілері бар, осы ежелгі қалалардың бірі Янги, ал қалғандары қалай аталды» [22].

Бүгінгі таңда көне қаланың зерттелуінің екі ғасырға жуық тарихы бар екендігі анықталып отыр. XIX ғасырдың 30-шы жылдарында бірінші болып зерттеген француз ғалымы М. Картмер.

Одан кейін Тараз қаласын 1867 жылы П.И. Лерх, 1880-1898 жылдары В.А. Каллаур, 1890 жылы Е.Ф. Каль, 1893-1894 жылдары В.В. Бартольд, 1894 жылы В.П. Лаврентьев зерттеді.

Алғашқы қазба жұмыстарын Средазкомстарис экспедициясы 1927 жылы М.Е. Массонның жетекшілігімен жүргізеді. Экспедиция қала ауданына топографиялық зерттеулер жүргізді. Бірнеше мәдени қабатты ескерткішке жүргізілген археологиялық қазбалар нәтижесі Талас өзені бойында бай тарихи құндылықтардың жатқанын дәлелдеді. Археологиялық материалдар ортағасырлық Тараз –

Талас өңірінің басты қаласы екенін анықтап береді. 1938 жылы А.Н. Бернштам, 1940 жылы Г.И.Пацевич, 1958, 1960-1965 жылдары Т.Н. Сенигова, 1960-1965 жылдары Е.И. Агеева, М.С.Мершиев, К.М. Байпақов археологиялық қазба жұмыстарын жүргізеді.

Ежелгі Тараз қазіргі қаланың орталық базары астында жатып, біраз уақыт зерттеу жұмыстары жүргізілмей келді. Бірақ бүгінде тарихымызға бетбұрыс жасалып, зерттеу жұмыстары соңғы жылдары қарқынды жүргізіліп келеді.

Болашақта ортағасырлық Тараз қаласында зерттеу жұмыстарын жалғастыру ғылым үшін өте маңызды. Қаланың шекарасын, мәдени қабаттарын, құрылыс орындарын анықтау арқылы Түрік қағанаттарының тарихына қомақты үлес қоса аламыз. Үлкен аумақты алып жатқан қаланың заттай мәдениетінен қалған жәдігерлерді алдағы уақытта зерттеу, қаланың саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайы бойынша құнды мәліметтер береді.

1 Нуржанов А.А. *Взаимодействия степных и оседлых цивилизаций в эпоху Тюркских каганатов в семиречье*. Казань. 2007. С.115.

2 Бернштам А.Н. *Памятники долины старины Таласской долины*. Алма – Ата. 1941. С. 10-11.

3 Бернштам А.Н. *Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936-1938 гг.) «Таласская долина»*. Алма-Ата, 1949. С. 45.

4 Л.Н. Гумилев. *Таласская битва 36 г. до н. э. Исследования по истории культуры народов Востока*. «Сборник в честь акад. И.А. Орбели. Исследования по истории культуры Востока». М. –Л., 1960, стр. 163

5 В.В. Бартольд. *История культурной жизни Туркестана*. Л., 1927, стр. 5

6 Деступис С. *Византийские историки – Санкт – Петербург, 1861*.

7 В.В. Бартольд. *Соч., Т. IV, М., 1966, стр. 33*

8 Нершахи Мухаммед. *История Бухары*. Ташкент, 1897, стр. 12 – 13.

9 Н. Лыкошин. *Исторические записки Ташкент*. 1938. С. 18.

10 В.В. Бартольд. *Соч., Т. IV, М., 1966, стр. 34*

11 С. Волин. *Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине р. Балас и смежных районах*. Труды ИИАЭ АН КазССР, т.8, 1960, стр. 77

12 С. Волин. *Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине р. Балас и смежных районах*. Труды ИИАЭ АН КазССР, т.8, 1960, стр. 77.

13 Махмуд Кашгари «Словарь тюркских наречий». Алматы: Дайк-Пресс, 2005. С. 220

14 С.Г. Кляшторный. *Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии*. М., 1964, стр. 130-131

15 С.Д. Асфендиаров. *История Казахстана (с древнейших времен)*, Т. I, Алма-Ата, 1935, стр. 23-24.

16 О.Г. Большаков. *К истории Таласской битвы (751 г.)*. // СНВ. Вып. XXII. М.: 1980. С. 132-135.

17 Бернштам А.Н. *Памятники долины старины Таласской долины*. Алма – Ата. 1941. С. 10-11.

18 Т.Н. Сенигова. *Средневековый Тараз*. Алма-Ата.1972. С. 18.

19 Вильгельм де Рубрук. *Путешествие в восточные страны*. СПб., 1911, стр. 104

20 М.Е. Массон. *Исторический этюд по нумизматике джагатаидов. (По поводу Таласского коада монет XIV в.)* Труды САГУ, вып. IV, Ташкент, 1957, стр. 83

21 В.В. Бартольд. *Очерк истории Семиречья*. Москва, 1943, стр. 57

22 Мирза Мухаммад Хайдар. *Тарих-и Рашиди*. Ташкент. Фан. 1996. С. 184.

Резюме **Средневековый город Тараз** **Қажыбеков. Б**

Одним из ярких событий в казахстанской археологии на сегодняшний день является открытие средневековой городской культуры и городов, упоминаемых в письменных источниках. В противовес бугующим совсем недавно мнениям о Казахстане, как о стране исключительно кочевников, было доказано, что наша страна была колыбелью своеобразной степной цивилизации, считавшей в себе тесный симбиоз культуры земледельцев и скотоводов, города и степи. Изучение функционирования средневекового города Тараза включает в себя не только определение строительных горизонтов и хронологических отрезков жизни-прежде всего, многокомпонентный процесс, протекавший на фоне различных социально-экономических коллизий на протяжении тысячелетий.

Ключевые слова: культура, средневековье, город, тюрки, согды, цивилизация, Шелковый путь.

Summary
The medieval city of taraz
Kazhybekov. B

One of the brightest events in the Kazakhstan archeology today is the opening of the medieval city of culture and cities mentioned in the written sources. In contrast, recently butuyuschim opinions about Kazakhstan, as a country solely nomads, it has been proved that our country was the cradle of civilization, a kind of steppe, combines the intimate symbiosis of culture of farmers and herdsmen, the city and the steppes. The study of the functioning of the medieval city of Taraz includes not only the definition of building horizons and chronological segments, especially the life of all, multi-processes that take place against the backdrop of various socio-economic conflicts for thousands of years.

Keywords: culture, the Middle Ages, the city, the Turks, Sogd, the civilization, the Silk Road.

ӘӨЖ 96.118-002

XV-XVI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ ӨМІРІ ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДА

Н.А. Исамет – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университетінің 2 курс магистранты,
nurbolat.31.93@mail.ru

Бұл мақалада жырау атауына түсінік беріліп, олардың қоғам өміріндегі ерекшеліктері қамтылып айтылады. Сонымен бірге Қазақ хандығының құрылу қарсаңындағы, яғни XV-XVI ғасырлардағы маңызды саяси оқиғалар қамтылады. Тебіреніске толы өлең жолдарынан, хандықтың өз алдына жеке тәуелсіз мемлекет болып, дербес саясатын жүргізу қарсаңындағы маңызды оқиғалар туралы көптеген мәліметтерді кездестіруге болады. Жыраулардың еңбектері негізгі дерек көзі ретінде қарастырылып, олардың өлең жолдарында кездесетін бірнеше мәселелерге тоқталып, түсіндірме беріледі.

Түйін сөздер: жыршы, данагөй, жырау, хандық, батыр, ру-тайпа

Ұлттық тарихымызда өзіндік орны мен өшпес ізін қалдырған және қоғамның дамуы үшін бар күш жігерлерін салып, хандықтың өсіп-өркендеуі жолында тынбай жұмыс атқарған, данагөй жырауларымыз санамыздан біраз уақыт шығып, көбісінің жазып кеткен мұралары және шығармаларының аттары аталмай бізге беймәлім болып келген еді. Еліміздің тәуелсіздігі арқасында ұлттық тарихымызға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, әдебиетіміз бен тарихымызда айшықты орын алатын жырау-ақындарымыздың мұралары табылып, тындырымды жұмыстардың нәтижесінде бір жүйеге келтірілді. Әлі де жыраулардың бізге беймәлім тұстары өте көп. Шығармалары түгiлi аттарының өзі ұмыт болып кеткен жырауларымыз қаншама. Осы аталған жайттар болашақта шешімін тауып, бір жүйеге келетініне сенеміз.

Хан сарайында маңызды саяси істермен айналысқан жыраулардың бойында бірнеше дарындылық қасиеттер болды. «Жырау» сөзі «дана» сөзімен синонимдес болып келеді. Данагөйдің мақсаты - тарихты терең бағамдап келісімді ойын айту, елге сара жол көрсету. Онда жеңіл сөз бен желең ой болмайды. Салмақты тұжырым, салихалы пайымдау - данагөйдің негізгі қаруы. Жыраулардың заман, қоғам және әлеуметтік мәселе туралы айтқан ой-тұжырымдары мен пікірлері қай уақыт шеңберінде болмасын өзіндік құнын жоғалтқан емес. Сондықтан халық оны құрметтеп, өмірде пір тұтқан.

Жырау атанған тұлғалардың ақыннан, жыршыдан өзгешілігі бар. «Жырау демек, ақын деу емес. Жыраудың ақын атаулыдан, жыршыдан бөлек өз жанры бар. Жыраудың мақсаты, міндеті - не болса сол, көңіл ашар, әлде не дерлік сөзді айту емес. Ол заман сынын, мезгіл, дәуір болжамын, тарихи оқиғаның мазмұнын, бағасын сөз қылады. Көбінесе, әрі жырау, әрі би болады» [1, 17 б.]. Жырау деген атау "жыр" сөзінен шыққан. Жыршы деп көптеген эпостық жырларды жатқа білетін, дайын репертуары бар айтқыштарды таныған. Жыраулар өз шығармаларын ақыл-нақыл, өсиет түрінде айтқан. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары - туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиетті насихаттау болып табылады. Демек, жыраулар бір ғана мәселемен шектеліп қалмаған, қоғам өмірінде болып жатқан оқиғаларды сырттай бақылап, алаңсыз сарайда өмір сүрген жоқ. Олар елінің тұтастығына сырт елдерден төнген қауіпті сәттерде, ұрысқа қатысып, батырлықтың ерен үлгісін көрсеткен.

Жырау атауы кез-келгеннің еншісіне бұйырмаған дәреже. Сондықтан әдебиетіміз бен тарихымыздағы кез-келген жырауды әлемдік философтармен тең қоя атасақ, артық айтпағандығымыз.

Қазақ жырауларының сан ғасырлық шығармашылығын М.Жармұхамедов үш кезеңге бөледі: «Бірінші топқа жыраулық дәстүрдің негізін қалаған алғашқы өкілдері – Қорқыт, Аталық (Кет-Бұға)

және Сыпыра жыраулар жатады. Бұл дәуір XI-XIV ғасырларды қамтиды. Жыраулықтың қалыптасу кезеңін белгілейтін екінші топқа Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет шығармалары кіреді. Мұның кезеңі XV-XVI-ғасырлар. Үшінші топты жыраулықтың әбден толысып, кемелденген кезеңіндегі өкілдері: Үмбетей, Жиёмбет, Тәтіқара, Ақтамберді, Бұхар жыраулар құрайды. Бұған XVII-XVIII ғасырлар жатады [2,786].

Жыраулар - қоғамда болып жатқан барлық маңызды саяси істерге араласып, ел билеген ханның да, қарапайым бұқара халықтың да қасынан табылып отырды. Қоғам өміріндегі негізгі мәселелерді хандармен бірлесіп шешіп отырды. «Патриарх, ақын, әрі халық мүддесін білдіруші жырау топ алдына өте сирек, аса қажет жағдайларда ғана шығады. Халық қадір тұтқан ақсақал жыраудан жұрт толқыған, халық дағдарған, бүліншілік шыққан немесе ел шетіне жау келген кездерде ғана кеңес сұрайтын болған. Мұндай реттерде жырау жұртшылықты абыржымауға шақырып, оларға дем беріп, істің немен тынатыны жайлы болжалдар айтып отырған» [3, 736],- дегендей ел басына ауыр күн туған кезде және сырттан жаулаушы мемлекеттердің басқыншылық қаупі төнгенде, халықты сабырға шақырып, бұл қиын-қыстау кезеңнен де аман – есен өтіп кететініне жалынды сөздері арқылы сендіріп отырды.

Жыраулардың тілі көне тарихқа өте бай болды, ойларын баяндау жолымен емес, олардың әрбір айтқан ойлары мен сөздері терең мағыналы болды. Көп жағдайда айтқан сөздері мен жасаған істері сәйкес келіп, үйлесімділік тауып отырды. Олар тек қана жыр жаттаумен шектелмеді, ежелгі жыр-дастандарды, сонымен бірге қанатты, шешендік сөздерді өзіндік санасында ой елегінен өткізіп көптің көкейіне тағылымды тәрбие және ғибратты ой ретінде жеткізіп отырды. «Жырау – өз тайпасының рухани тірегі, ақылгөй ақсақалы. Сондықтан да ол албаты сөйлемейді. Ол тынышсыз көшпенділер арасында күнделікті болып тұратын кикілжің оқиғаларға араласпайды, күйкі өмірдің қамы туғызған от басы, ошақ қасының, қара қазанның жайы да жырау назарынан тысқары жатады» [4,1276].

«Жеке отау тігіп, өз мемлекетін құрған қазақ елі үшін XV-XVI ғасырларда ең басты мәселе - жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау болды» [5,2086]. XV- XVI ғасырда Қазақ хандығы дербес және тәуелсіз түрде саясатын жүргізіп, жанындағы көрші мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде өмір сүріп, хандықтың күш-қуатын арттыру мақсатында шешімді әрекеттер жүргізді. Осы екі ғасыр аралығындағы қазақ өмірі жыраулардың шығармашылығында көрініс тауып отырды. Бұл кезеңде көшпелілер философы атанған Асан Қайғы, Доспамбет жырау, Қазтуған жырау, Шалкиіз жырау, батыр атанған Ақжол бидің әкесі Қодан тайшы және тағы басқа біздің осы күнімізге аттары беймәлім қаншама ақын-жыраулар өмір сүрді.

XV ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамы күрделі саяси кезеңді басынан өткерді. Тәуелсіз хандықты құру үшін Керей мен Жәнібек хандар бастарын бәйгеге тігіп, хандықты өркендету жолында тәуекелді әрекеттер мен шешімді істерге барып, елдің азаттығы жолында жан алысып, жан беріскен шақта талай қиын-қыстау кезеңді бастарынан кешірді. Жаңадан құрылған хандықтың алдындағы ең басты мәселе - хандықтың аумағын кеңейту және сыртқы дұшпандардан елді, жерді қорғау болды. Қазақ хандығын құру оңайға соқпады. Қазақ хандығының ең алғашқы билеушісі - Керей мен Жәнібек хандар жұртты өз соңдарынан ертіп, елдің тәуелсіздігі жолында ел билеуге лайықты ақсүйек, би-шонжарлардың арасындағы алауыздықтарды жойып, бар күш жігерлерін елінің дербестігі мен тәуелсіздігі жолына жұмсады. Тарихи жазба деректерде хандықтың құрылуы қарсаңындағы маңызды орынға ие саяси оқиғалар көп жағдайда айтыла бермейді. Ел өміріндегі саяси оқиғалар көбінесе көркем әдебиетте көрініс тауып отырды. Қазақ халқы өзінің тарихын әдебиеті арқылы баяндап отырды. Тарих пен әдебиет көп жағдайда бірін – бірі толықтырып отырды. Хандықтың құрылу қарсаңындағы, сонымен қатар құрылған уақыттан кейінгі елдің ішкі саяси өміріндегі маңызды оқиғалар, жыраулардың еңбектері мен шығармаларында көптеп кездеседі.

Осы кезеңге тән ірі оқиғалардың бірі - қыпшақ руынан шыққан Қобыланды батырдың арғын руының атақты биі Ақжол батырды өлтіріп қоюы еді. Екеуі де Көшпелі Өзбектер елінің билеушісі Әбілқайыр ханның сенімді батырларының бірі болды. Алайда белгісіз себептерге байланысты Әбілқайыр ханның екі батыры бір-бірімен іштей жауласып, араздасып жүреді. Сондай шекісу үстінде Қобыланды батыр Ақжол батырды өлтіріп қояды. Ел арасына сызат түседі. Осы кезде Жәнібек хан Қобыланды батырға қатты өкпелеп, оны шарифат жолымен қысас қылып өлтіруді сұрапты. Әбілқайыр хан бұл талапты орындайын десе, қалың қыпшақ тегіс жауласып, бұлардан безіп кететін болады. Осыны ойлаған хан үш кісінің құнын алып бітісіңдер,- деген екен[6,1396]. Бұл жағдай аңыз бойынша Керей мен Жәнібек бастаған тайпалардың дауды әділ шеше алмаған Әбілқайырға

наразылық ретінде Моғолстанға көшіп кетуіне себепкер болады. Осы кезде баласы Ақжол батырдың өліміне байланысты Қодан тайшы жоқтау өлеңін шығарады:

**Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным,
Сексен асып, таянғанда тоқсанға
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным,
Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының,
Аққан бұлақ, жанған шырақ, жалғыз күнде құрыдың,
Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным! [7,76]**

Бұл өлең жолдарынан Қодан тайшының өзінің жасын айтып тұрғандығын байқауға болады. «Сексен асып, таянғанда тоқсанға» деген Қодан тайшының сөзінен сол кездегі жасын тоқсан деп алсақ, Ақжолды Қобыланды батырдың өлтірген жылы 1456 жылы болса, онда Қодан ақынды 1370 жылы туылды деп жорамалдауға болады. Сонымен бірге, өлең жолдарында тағы бір ескерілетін жайт, «Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының» деген сөздердерінде, ақын қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін айқын айтады. Ол заманда, қазақ атаулы көшпелілер, әлі қазақ елі атанбағандығын, қазақ хандығын құрмағандығын назарға алсақ, қазақ атаулы рулар ол кезеңде ноғайлы атымен жүрген болып табылады. Сол кезеңге жататын батырлар жырын алып қарасақ, мысалы Ер Тарғын, Ер Көкше оның ұлы Ер Қосай және тағы басқа батырлар жырында ноғайлы сөзі жиі ұшырасады, қалай болғанда да ноғайлы елінің батырлары болып шығады. Олай болса, бұл қазақ атанған ноғайлының өзге ноғайлыдан бөлінбеген кездегі батырлары болып табылады [8,406]. Демек, қазақ пен ноғайдың түбі бір халық екендігі, бір-бірімен аралас-құралас өмір сүргендігі қыр жолдары куәлік етеді. Тоқтаусыз жүргізілген соғыстарға, Ресей империясының басқыншылық саясатына байланысты ноғай елінің бір бөлігі Ресей құрамына, енді бір бөлігі қазақ халқының құрамындағы Кіші жүз тайпаларымен араласып, сіңісіп кетті.

Ақжол батырдың өлімінен кейін ұланғайыр аумақты билеп отырған Әбілқайыр ханның әділ үкім шығармауы салдарынан, Керей мен Жәнібек ханның маңайына топтасқан көптеген қазақтың рулары мен тайпалары Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Жетісу жерін иемденіп отырған Моғолстан хандығына қарай бет алады. Осы кезде үдере көшкен халқының мұң-мұқтажын жоқтаған, халық тілегін жеткізуші ақын-жыраулардың бірі - Асан Қайғы еді. Ол сұңғыла шешендігі мен қайтпас қайсарлығының арқасында қасқайып тұрып Жәнібек ханға мына өлең жолдарын арнайды:

**Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда да кеңес қылмадың [9,40 б].**

Осылайша Асан Қайғы Жемнен, Ойылдан, Еділден көшкеніне наразылық білдіре отырып, сол кезеңнің бет-бейнесін және қазақ елінің тарихын түбегейлі өзгерткен оқиға Қазақ хандығының құрылған кезін көз алдымызға елестетеді.

Қазақ хандығының өз алдына жеке отау тігіп, тәуелсіз дәрежеде өмір сүруі оңайға соқпады. Хандықтың құрылуы қарсаңында қазақ халқының негізін құрайтын көптеген ру-тайпалар монғол шапқыншылығынан кейін Қазақстан территориясында пайда болған мемлекеттердің құрамында болды. Қазақ ру-тайпаларының басын қосып, Керей мен Жәнібек хандар Жетісу жерінде хандықтың алғашқы туын тікті. Бүгінгі таңда, отан тарихын зерттеуші ғалымдардың арасында - Қазақ хандығының құрылу мерзімі жөнінде нақты бір шешімге келе алған жоқ. Қалай болғанда да XV ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы дербес түрде тәуелсіз саясат жүргізгендігі, тәуелсіз хандық болғандығы сонымен бірге жанындағы көрші мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде өмір сүріп, саяси жағынан ықпалын жүргізген күшті мемлекеттің біріне айналғандығы ақиқат.

Қорыта келгенде, қазақ халқының бай әдеби-тарихи мұралары бар. Тарих пен әдебиет көп жағдайда бір-бірін толықтырып отырады, екеуі егіз ғылым іспеттес. Халық ауыз әдебиетінің негізін құрайтын мақал-мәтелдер, эпостық, лиро-эпостық жырлар, би-шешендердің нақыл сөздері атадан балаға ауызша жетіп, мұра ретінде қалдырылып отырған. Ғасырлар мерзімінен сыр шертетін жыраулардың мұралары жетіп артылады. Олардың айтып кеткен толымды ойлары қанша уақыт өтсе де, бүгінгі таңда құнын жоғалтқан емес және әдебиетіміздің алтын қорында сақталып тұрған рухани құндылықтарымыздың бірі болып табылады. Ежелгі ата-баба дәстүрлерін, халықтың басынан өткен сан мыңдаған тарихын, әдет-ғұрыптарын жалғастырушы және қарапайым бұқара халықтың ортасында өмір сүріп, хан сарайында қызмет атқарумен бірге, жалынды жырлары арқылы хандардың жіберіп отырған қателіктерін түзеп, мәнді де мағыналы өлеңдері арқылы өсіп келе жатқан ұрпақтың санасын түзеп, қарапайым халық пен хан арасын байланыстырушы қызметті атқарған – жырау бабаларымыз еді. Олардың бойынан бір емес бірнеше дарындылық қасиеттерді байқауға болады. Мемлекеттілігіміз сақталып тұрған заманда, яғни хандар билігі кезінде, қоғам өмірінде ханнан кейінгі басты лауазымды тұлға-жырау болды. Маңызды орынға ие тарихи оқиғалар, жырауларымыздың өлең, жыр жолдарында бейнеленді. Ұлттық тарихымыздың алтын төрінен орын алатын жыраулардың шығармалары мен еңбектерін насихаттау жұмыстарын тыңғылықты түрде қолға алып, жүйелі жұмыстар жүргізу, бүгінгі қоғам алдындағы негізгі міндет болып табылады.

1 Әуезов М. XIX мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы. Алматы: 1933 ж. 17б.

2 Жармұхамедов М. Көненің көзі. – Алматы: Санат. 1996, -78 б.

3 Марғұлан Ә.О. Қазақ халқының көне поэтикалық мұрасын жасаушылар туралы. // М.О.Әуезовтің 60 жылдығына орай мақалалар жинағы. – Алматы, 1959. 73 б.

4 Мағауин М. Ғасырлар бедері. Әдеби зерттеулер. – Алматы: Жазушы. 127 б.

5 Қасқабасов С. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет //Кітапта: Қазақ әдебиетінің тарихы.10 томдық. 3-том. Алтын Орда дәуірі мен Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. Алматы: Қазақпарат, 2008ж,- 208б.

6 Бабалар сөздігі 100 томдық, 85-том,- 139 б.

7 Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. Алматы,1971ж 7 б.

8 Сейфуллин С. Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары 40 б.

9 Жеті ғасыр жырлайды. Алматы: Жазушы, 2008 жылы 1-том, -40 б.

Резюме

Жизнь казахского народа в XV-XVI веках в произведениях жырау

Исамет Нурболат Асхатулы

В этой статье дается определение термину жырау, где охватываются их особенности в жизни общества. Наряду с тем, охватываются важные политические события в XV-XVI веках на фоне образования Казахского ханства. Из этих трепетных строк можно почерпнуть множество сведений о важных событиях в период ведения суверенной политики и превращения ханства, которое становится более независимым. В этой статье произведения жырау рассматриваются как источник сведений и дается толкование некоторых проблем отмеченных в тех строках.

Ключевые слова: жырышы, философ, жырау, ханство, богатырь, род-племя.

Summary

Issamet Nurbolat Askhatuly

The life of the Kazakh people in the XV-XVI centuries in the works of zhyrau

This article gives a definition of Zhyrau, where is covered by their characteristics in society. Along with covers important political developments in the XV-XVI centuries on the background of formation of the Kazakh khanate. From these tremulous lines can be learned a lot of information about important events in the period of conducting of sovereign policy and the transformation of the khanate, which became more independent. In this article the works of zhyrau are considered as a source of information and interprets some of the problems listed in the rows.

Keywords: zhyrshy, philosopher, zhyrau, khanate, hero, clan-tribe.

УДК 930:39(=512.122)

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР КҮРЕСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Н.Н. Құрманалина – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ «Тарих» мамандығының 3-курс PhD докторанты, nurgulca@mail.ru*

Ғылыми жетекшіі: Т.Ә. Төлебаев – т.ғ.д., ал-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, tur-07@mail.ru

Мақала қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресін қарастыруға арналған. Қазақ елінің тарихында елеулі оқиға болған қазақ-жоңғар соғысы бойынша бүгінгі күнге дейін жеткен деректердің алғашқысы әрі ерекшесі болып табылатыны – халық ауыз әдебиетінің үлгілері. Ғылыми жұмыстың мақсаты қазақтардың өз елін басқыншылардан азат етуіне байланысты орын алған мәселелерді зерттеудегі ауызша деректердің маңыздылығын ашып көрсету және жалпы тарихнамалық тұрғыда ауызша тарих мағлұматтарының проблеманы зерделеудегі қосқан үлесін анықтау, талдап қорытындылау болып табылады.

Түйін сөздер: халық ауыз әдебиеті, қазақ елі, жоңғарлар, қалмақтар, Абылай хан, тұжырым, қорытынды.

Қазақ пен жоңғар елі арасындағы күрес мәселесі көптеген еңбектерде көрініс тауып, зерттеліп келеді. Аталған проблеманың еліміздегі тарихнамасын шартты түрде үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Олар: төңкеріске дейінгі, кеңестік кезең және қазіргі кездегі тәуелсіз Қазақстан тұсындағы жарыққа шыққан еңбектер. Ал қазақтың халық ауыз әдебиеті үлгілерін тіпті ертерек кезеңге жатқызуға болады, себебі олардың дүниеге келуі қазақ пен жоңғар арасындағы қатынастардың барысы кезімен-ақ тұспа-тұс келеді. Олар, бір жағынан, тарихи дерек болып табылса, екінші жағынан, ондағы айтылған ойларды тарихнамалық тұрғыдан да қарастырып, ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан тұжырымдармен салыстыра сараптауға болатын объект ретінде санауға лайық. Әрі бүгінгі таңда ұлттық идея көзқарасымен, тарих ғылымындағы заманауи методологияны қолдану арқылы қазақ, жоңғар қатынасының төл туындыларымызда сипатталуына тың көзқараспен бет бұру сөзсіз маңызды болмақ.

Ұрпақтан ұрпаққа ауызша айту дәстүрі арқылы жеткен дүниелердің өзін бірнешеге бөлуге болады. Ауызша тарих деректерінің ішінде түрлеріне қарай қазақтың тарихи жырлары мен тарихи аңыздарды белгілі бір салаларға жатқызуға болады. Тарихи жырлар мен тарихи аңыздар атына сай қазақ халық фальклорындағы түрлі ертегілер, жыр-дастандан, мысалдар, хикаялар, эпостар, айтыстар, өлеңдер, мақал-мәстелдер, нақыл сөздер және басқаларымен салыстырғанда мәліметтері жағынан алғанда тарихилығының жоғарылығымен ерекшеленетінін байқай аламыз. Мысалы, жырларда зерттеу тақырыбымызға қатысты мәселелер «Абылай хан», «Ер қормалы – Абылай хан», «Бөгенбай батыр», «Өтеген батыр», «Шақшақұлы ер Жәнібек», «Олжабай батыр», «Арқалық батыр» және тағы басқаларында кездеседі. Тарихи аңыздарда да тарихи жырлардағыдай белгілі бір тұлға туралы жазылғандары көптеп кездеседі, әсіресе зерттеуіміздің хронологиялық шеңберіне сай келетін билер, батырлар, хандар жайлы тарихи аңыз-әңгімелерді сараптап қарастыру орынды. Мысалы: «Қазыбек би елшілігі», «Абылайдың алғаш көзге түсуі», «Абылайдың тұтқын болуы», «Абылай мен Әмірсананың достығы жайындағы аңыз», «Қаракерей Қабанбай», «Бөгенбай батыр», «Олжабай батыр», «Малайсары батыр» және т.б. Осы жырлар мен аңыздардағы кейбір мәселелердің өзінің бірнеше нұсқалары бар. Олардағы кейбір детальдар бойынша айырмашылықтар болып тұрғанымен негізгі оқиға желісі сақталып отырған.

Ауыз әдебиеті шығармаларының үлгісінде жоңғарларды қалмақ, құба қалмақ, жоңғар деп атап жазғандығын ескерте кету орынды. «Абылай» тарихи жырын алып қарайтын болсақ, онда екі ел қарым-қатынасына, нақтылап айтсақ, қазақ халқының жоңғарларға қарсы күресіне қатысты біршама мағлұматтар алуға болады. Оның ішінде қазақ пен жоңғар арасындағы негізінен жер үшін болған шапқыншылық соғыстар жүргендігі, бұрыннан екі елдің өзара жауласқан халықтар екендігі туралы мәліметтер кездеседі:

Ежелден қазақ, қалмақ жерге талас,

Ел шауып, кісі өлтіріп жасаған қас.

Жеңіліп кейде олар, кейде бұлар,

Егестен ел ортасы таппай толас [1, 9 б.].

«Өтеген батыр» жырында да қазақ-жоңғар елдерінің бір-біріне деген жауластығы ежелден болғандығы жырланғанына куә бола аламыз:

**Қалмақтар қазақпенен жау болыпты,
Арада үзілместей дау болыпты.**

**Созылған жылдан-жылға соғыс ауып,
Адамдар отырмаған пана тауып [2, 38 б.].**

Қазақ пен жоңғардың ежелден жау етіп көрсетілуінің мәні бар. Ғылыми еңбекте де В.А. Моисеев көрсеткендей қазақ елі өз хандығын құра бастаған кезеңнен бастап-ақ сыртқы саясатындағы бір бағытта жоңғарлардың арғы тегі болып табылатын ойрат тайпаларынан қорғанып бағуға мәжбүр болған. Автор ойынша, моғолстандық ханның Жетісу өлкесінде Қазақ хандығының құрыла бастағанына қарсылық көрсетпегенінің себептерінің бірі қазақтарды ойраттарға қарсы күште қолдануға деген ниетінде жатқан. Ол: «Одной из причин, побудившей могулистанского хана Есен-Буку не препятствовать казахам обосновываться в Семиречие, была надежда использовать их силы в борьбе против ойратов, поэтому вполне естественно предположить, что с первых дней своего возникновения Казахскому ханству пришлось отстаивать право на существование в борьбе с ойратами», - деп жазады [3, с. 13].

Бұл уақыттағы заманның өзі жырларда жақсы айтылып сипатталғаны да мән беруге тұрарлық, сол жаугершілік кезеңді «құба қалмақ заманы» атаған.

**Бірде қазақ шабады, бірде қалмақ,
Заманы тиыштық жоқ бүліншілік.**

**Бел шешіп төсегіне ер жатпайды,
Жылқыға ат жіберіп оттатпайды.
Үйде найза сүйеулі, белдеуде аты,
Дайындықсыз жүрегіне ас батпайды.**

**Күнде шу, шығып жатқан аттан айқай,
Қараңғы тиыш өткізбес кешті батқан.
«Құба қалмақ заманы» делінетін,
Найзасын жауға кезеп шартылдатқан [4, 258 б.].**

Деректер бойынша Цеван Рабтанның 1697-1727 жж. билік құрған жылдары қазақ пен жоңғар халықтары арасында шиеленісті соғыстың жоғары шегі болып саналады.

Ғалданның мұрагері Суан Рабдан,
Бейбіт елге бүлік сап қылған мақтан.
Қасқыр боп қандыбалақ қойдай қырды
Қазақты Сыр бойында жайын жатқан [1, 11 б.].

Осыған қатысты Ресейдің Жоңғар елінде болған елшісі И. Унковскийдің Цеван-Рабтанның таққа отырысымен Қазақ ордасына қарсы отыз мыңдық әскер ұстағандығын және бірнеше рет қазақтармен соғысқанын көрсеткен пікірін көптеген зерттеушілер қолдайды. Елші: «С самого начала своего владения, он контайша (т.е. джунгарский хан Цеван-Рабтан (1697-1727) – Э.М.), войска соержит против Казачьей орды около тридцати тысяч и много оных казаков повоевал», - деп көрсеткен [5, с.40].

Дәл осы қоңтайшы кезінде қазақ қауымына жоңғар шапқыншылығының ішіндегі 1723-1727 жж. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары естен кетпестей із қалдырған. Осы оқиға атауының шығуы жайлы аңызда айтылады: «...ауған халық бір көлге келіп сұлап жатады (дiңкелеп). Ортадан бiреу тұрып: «Уа, балалар, бұл сапарға ат қойып, артқыға тарих қалдырайық», - дептi.

«Өзiң айт», - дептi жұрт.

Сонда ол: «Осы сапарды «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», - деп атайық дейдi. Отағасы: - «Ақтабан» боп жаяу шандатып шұбырып келемiз, ал «Алқакөл» дегенiң – мына көл. «Сұлама» дегенiм – мына өзгерiп, болдырып жатқанымыз», - дептi. Жұрт қолдап, шу етедi» [6, 121 б.].

Осы оқиға қазақ қауымына аса ауыр зардаптар әкелгенi жырларда төмендегiдей суреттелген:

**Айырылып ұл атадан, қыз анадан,
Бастағы үй, асқан қазан жұртта қалған.
Тау асып, қайың сауып, тыр жалаңаш,
Арқаға қазақ ауды Сыр бойынан.**

**Кебінсіз, көмүсіз боп өлгендері,
Тірі қалды аш, арып сенделгені.
Тән тозып, ілініп Құдай болды,
Қарысып жаяу-жалпы жүргендері.**

**Суға кеп жаяу-жалпы жиылыпты,
Ел ағасы қариялар былай депті:
«Дүниеде құлақ естіп, көз көрмеген,
Ақтабан шұбырынды күні кепті» [1, 11 б.].**

Ауызша тарихтың қазақ, жоңғар күрестің зерттелуіне қатысты қосқан үлесінің салмақтысы болып осы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасының баяндалуы жатады. М. Тынышбаевтың өзі ғылыми жұмысында ауызша тарих ақпараттарын тиісті ғылыми зерттеу әдістері арқылы қолданып, проблема бойынша маңызды деректер қосқан [7]. Оның жұмыстарындағы тұжырымдары кейінгі тарихшылар тарапынан да қолдауға ие болғанын байқау қиын емес.

Қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қайратты күш көрсетіп, жеңіске қол жеткізе алмау себептерінің бірі ел арасындағы ауызбірліктің болмағандығы еді.

**Ерегіс заман өзі тұр ғой шалқып.
Қазақ өзі біреуін бірі өлтіріп,
Бастарын кесіп ап жүр домалатып.
Ерегісіп қатын үшін ерлер өліп,
Бұл қазақ жұрт болады енді қайтіп?
Талқан қып бір шетінен шауып кетер,
Бір жақтан қалмақ келсе шеру тартып [8, 247 б.]**

Бұндағы айтылған пікірді Орынбор экспедициясының басшысы да растаған. Ол: «қазақтар басқыншыларды жеңе алатын еді, егер өзара бірлікте болғанында», - деп көрсеткен. Сонымен қатар ол қазақтарда бірлік болмағандықтан бір хан соғысса, екіншісі тастап кетіп, соның салдарынан олардың өз иеліктерінен айрылып жататындығын сөз еткен: «ежели б еще согласились. А у них один хан войной пойдет. А другой оставляет, и так свое владение у калмыков теряют» [9, с. 232]. Сол сияқты М.С. Мұқановтың пікірінше, қазақ халқының бірлесіп, үлкен әскери күш құрған кезінде жоңғарлар агрессиясына қарсы тұруға мүмкіндіктері болатын еді. Ол: «И в этих условиях только объединение казахов в единое ополчение могло противостоять агрессии джунгар», - деп көрсеткен [10, с.10].

Ауыз әдебиетінің қарастырылып отырған тақырып бойынша тағы бір енгізген жаңалығы Абылай ханның жастық шағы мен оның жоңғар батырын жекпе жек күресте жеңгені туралы оқиғасы болды.

Бірнеше нұсқасы бүгінгі күнде қолжетімді болып отырған Абылай хан туралы жырларда сол кезде Сабалақ атанып жүрген жас баланың жоңғар батыры Шарышпен өткізген жекпе-жегі баяндалған тұста кейбір ерекшеліктер байқалады.

«Абылай хан» жырында Әбілмансұр Шарышпен жекпе-жекке шығу үшін қолбасы Бөгенбай батырдың рұқсатын сұраған.

**Сұрады сонда рұқсат: «Мен барам!» - деп,
Сабалақ Бөгенбайға кеп жүгіне [1, 32 б.].**

Ал «Ел қормалы – ер Абылай» жыры бойынша Шарышпен белдесу үшін рұқсатты Әбілмәмбет хан берген:

**Илді рұқсат сұрап: «Хан ие» - деп, -
Батанды бер, майданға тартам», - деді.
Жалт қарап Әбілмәмбет жас жігітке,
От шашқан көз нұрынан үміттенді.
Бір қарап көпшілікке, қолын жайып:
«Әруағы батырлардың қолда!» - деді [11, 79 б.].**

Осы сұраққа байланысты ғылыми әдебиетке жүгінсек, қоңтайшының Шарыш деген баласы болмаған, алайда Абылай расымен жекпе-жек кезінде белгілі бір жоңғар шонжарын өлтірген екен. Ол туралы Р.Б. Сүлейменов пен В.А. Моисеевтің өз сөздерінен үзінді берсек: « ... Аblaй в одном из сражений с ойратами убил любимого сына Галдан-Цэрена Чарчу. На самом деле такого сына у хунтайджи не было. Но Аblaй действительно победил в единоборстве одного из знатных джунгарских князей» [12, с. 37]. Ш. Құдайбердіұлының өз еңбегінде: «... Галдан Церен деген ханының күйеуі,

Хоңтажы деген ғаскер басының баласы – Шарыш деген батыр», - деп көрсететуі шындыққа жақын сияқты [13, 54 б.]. Себебі автор ойынша, Шарыш хан баласы емес, әскербасының ұлы болып тұр.

Абылайдың тұтқынға түсуі екі жырдың желісі бойынша да аңшылық сәтінде орын алғаны ұқсас баяндалған. Оның аңшылықта Өтеген батырмен жүрген кезінде жоңғарлар ұстап алып кеткені жазылған.

Жантайып, атты тұсап, жатып қапты.

Ұйқыға әбден келген қатып қапты.

Қалмақтың жиырмадай жасауылы

Бас салып, осы жерде байлап апты [1, 40 б.].

...елінің (жоңғардың – автор) батыры Жалпы белсеніп шығып, үш жүз мықты палуанды таңдап алып, жолсыз жерден жан жол жасап, Абылайдың аң аулап жататын бейғам жайын бағып, ұстап әкелуге уағда жасайды [11, 96 б.]. Ал тарихи еңбекте Абылай ханның жоңғарлармен болған кезекті шайқастарға тұтқынға түскедігі айтылған. Онда: «В ходе этих сражений с джунгарами Аблай и ряд его сподвижников были захвачены в плен», - деп жазылған [12, с. 34].

«Абылай» жырындағы баян бойынша Абылайдың тұтқындықтан босатылуына оның Қалдан Сереннің алдындай айтқан соңғы сөзі, яғни Абылайдың жоңғар қоңтайшысының жалғыз ұлындай өз аталарынан жалғыз келе жатқандығы және ол өлсе, ұрпақсыз қалатындығы себеп болған екен. Қалдан Сереннің сөзінен үзінді келтірсек:

- Екенсің сен де жалғыз төрт атаңнан,

Келемін мен де жалғыз төрт атамнан.

Жалғыз ұл жар дегенде – Әмірсана,

Ол өлсе белгі қалмас ұрпағымнан.

Өлімге енді сені қия алмаймын,

Қастандық жалғыздыққа қия алмаймын.

Дос боп өт, өлгеніңше жалғыз ұлмен,

Бұл серттен қайта мойын бұра алмаймын [1, 46 б.].

Сол сияқты екінші жырда Абылайдың бостандыққа шығуына осы мәселе, яғни сұлтанның қоңтайшы баласы сияқты атадан жалғыз ғана тұяқ болып жалғасып келе жатқандығы себеп болғанын Қалдан мен Абылайдың диалогынан көреміз:

«- Менің Әмірсанам секілді бұл да жалғыздың бірі екен ғой! – деп қалады.

Жауабын бағып тұрған Абылай мұны естігенде, дереу қол қусырып:

- Алдияр хан, үкіміңізге құлдық! – деп кішілік білдіреді» [11, 102 б.].

Осылайша жырлар мен аңыздарда бір проблемаға арналған туындылар бірнешеу болса дағы олардағы ақпараттарда кішігірім өзгешеліктер кездесіп тұрғанменен, өткен оқиғаның негізгі желісі, түп мазмұны ұқсас болып келетінін аңғаруымызға болады.

Абылайдың тұтқыннан босатылуына байланысты тарихшылардың өздерінің арасында әлі бір жақты нақты қорытындылар жоқ екенін айту жөн. Себебі бір топ зерттеушілер К. Миллер елшілігі жұмысының нәтижесінде сұлтанның тұтқыннан босағандығы туралы пікірді қолдаса, кейбірі оған қарсы шығып, өздерінің түрлі нұсқаларын ұсынған. Сондықтан бұл түйінді мәселе әлі де нақты зерттеуді, оны ғылыми тұрғыда негіздей түсуді қажет етеді.

А.И. Чернышевтің пікірінше, Севан Рабтанмен қоса Қалдан Сереннің билігі кезі де Жоңғар мемлекетінің гүлденген шағымен сай келеді. Ол: «Время их (Севан-Рабтан, Галдан-Церен – Н.К.) правления можно с полным основанием назвать периодом расцвета Джунгарского ханства», - деп көрсеткен [14, с. 51]. Қазақтар үшін Абылай ханның орны ерекше болып саналатындығы сияқты жоңғар елі үшін де өздерінің мықты қоңтайшыларының рөлі ерекше болған.

Жоңғардың елінің, оның қолбасшыларының мықтылығы туралы, әсіресе Қалдан Сереннің заманында олардың дәурені жүріп тұрған кезі болғандығын мына жолдардан аңғаруға болады:

Жоңғарда құба қалмақ қоңтайжысы,

Тұқымы осылардың – бір арысы.

Индыдан келген жаудан сақтайтұғын,

Тұратын барқыт белде қолбасшысы.

**Тағы да бір бұтағы Галдан деген,
Хан болып, ол да бір кез дәурендеген.
Қан алып қадалғаннан қалғанынша,
Табаны өрт қоздырды тиген жерден [1, 10-11 б.].**

XVIII ғ. алғашқы жартысында Жоңғар хандығы Орталық Азиядағы аса күшті мемлекет болса, ал Қалдан Сереннің билігі тұсында Ойраттардың державасы өзінің гүлденуінің шегі кезеңін бастан кешіргендігі жазылған: «Правление хунтайджи Галдан-Церина (1727-1745) – период наивысшего расцвета Ойратской державы» [15, с. 17].

Келесі бір жырда Қалдан Сереннің өлімінен кейін Жоңғария мемлекетінің құлдырау кезеңіне аяқ басып, мемлекет ретінде жойылатындығы туралы айтылған:

**Қалмақтың Қалдан деген болған ханы,
Еш ханнан кейін емес бар-ды сәні.
Ажал жетіп Қалдан хан өлгеннен соң
Қалмақтың сонан кейін бітті мәні [16, 156 б.].**

М.А. Терентьев пен Ш.Ш. Уәлихановтың еңбектерінде орынды айтылғандай Қалдан Сереннің өлімінен кейін Жоңғар хандығы өз күш-қуатынан айрылады да елде өзара талас-тартыстар басталып кетеді: «Только со смертью энергического Галдана в 1746 г., когда начались у дзюнгарь междоусобия» [17, с. 80]; «...старики определяют временем разрушения царства хонтайдзиев, временем смут зюнгаров, после смерти Галдан-Черена» [18, с. 77]. Алғашқы зерттеуші 1746 ж. Қалданның өлімінен соң жоңғарларда өзара алауыздықтың басталғанын ерекшелесе, соңғысы қарттарымыздың қоңтайшы патшалығының күйреу мерзімін, Қалдан Сереннің өлімінен кейінгі жоңғарлардағы алмауыт кезеңімен анықтайтынын сөз еткенін байқауымызға болады.

Жалпы, қазақ-жоңғар күресінің тарихын зерттеу барысында халық ауыз әдебиетінің бай мұраларын дерек ретінде сұрыптай отырып пайдалану аса маңызды. Халық ауыз әдебиетінің үлгілері қазақ тарихының келелі мәселелерін зерттеудегі орны бөлек дереккөз ретінде саналады. Ауызша халық шығармашылығы арқылы да қазақ пен жоңғар қарым-қатынастарының көп қырларына қанық болуға мүмкіндік бар. Тек сол дүниелерді қолданудағы түрлі тарихи методологиялық бағыттарымызды жетілдіре түсіп, басқа да деректерді кешенді түрде қатар саралап, әдіс-тәсілдерді орынды қолдана білу арқылы орта ғасыр, соңғы орта ғасыр, жаңа замандағы негізгі оқиғаларды толықтырып, бүге-шігесіне дейін зерделеуге мүмкіндік тұмақ.

Қорытындылап айтқанда, халық ауыз әдебиетінің қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі проблемасын зерттеудегі қосар үлесі мол, ерекше төл дүниеміз болып табылады. Алда да ауызша тарихты зерттей түсу арқылы сөз болған мәселенің олқы тұсын түзету, жоғын түгендеу болашақтың жүгі деп түйіндейміз.

1 Абылай // *Бабалар сөзі: Жүз томдық*. – Астана. «Фолиант», 2006. Т. 29: *Тарихи жырлар*. – 2006. – 400 б.

2 *Өтеген батыр // ҚР ҒК Қолжазба қоры*. 833. 38-б.

3 *Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII- XVIII вв.)*. – Алматы-Ата: Ғылым, 1991. – 238 с.

4 *Есім хан // Бабалар сөзі: Жүз томдық*. – Астана. «Фолиант», 2009. 56-том. *Тарихи жырлар*. – 350 б.

5 *Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР*. – Алматы: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1966. – 322 с.

6 *Ел ауған туралы аңыз // Бабалар сөзі: Жүз томдық*. – Астана. «Фолиант», 2011. Т. 79: *Моңғолиядағы қазақ фольклоры*. – 416 бет.

7 *Тынышпаев М. Великие бедствия... (Ақтабан-Шубрынды)*. – Алматы-Ата: Жалын, 1991. – 152 с.

8 *Мырқы батыр // Бабалар сөзі: Жүз томдық*. – Астана. «Фолиант», 2009. 59-том. *Тарихи жырлар*. – 365 б.

9 *История Казахской ССР / Том 1*. – Алматы-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1957.

10 *Муканов М.С. Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков*. – Алматы-Ата: Казахстан, 1991. – 64 с.

11 *Ел қормалы – ер Абылай // Бабалар сөзі: Жүз томдық*. – Астана. «Фолиант», 2006. Т. 29: *Тарихи жырлар*. – 2006. – 400 б.

12 *Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века: о внешней и внутренней политике Аблая*. Алматы-Ата: Наука, 1988. – 142 с.

13 *Құдайбердіұлы Ш.К. Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі. 2-ші бас. толық*. – Астана: «Алтын кітап», 2007. – 207 б.

14 *Чернышев А.И. Общественное и государственное развитие ойратов в XVIII в.* – М.: «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1990. – 138 с.

15 Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.). – Новосибирск: Издательство «Наука», 1983. – 124 с.

16 Абылай хан // Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана. «Фолиант», 2009. 57-том. Тарихи жырлар. – 362 б.

17 Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии (с картами и планами). Том I. – СПб.: 1906. – 510 с.

18 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. – 461 с.

Резюме

Некоторые вопросы казахско-джунгарской борьбы в устной истории

Курманалина Н.Н. – PhD докторант 3-курса специальности «История» КазНУ имени аль-Фараби, nurgulca@mail.ru

Научный руководитель: Тулебаев Т.А. – д.и.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, tur-07@mail.ru

Статья посвящена рассмотрению вопросов борьбы казахского народа против джунгарского нашествия. Дошедшие до наших дней материалы устной народной литературы являются первичным и особенным источником по казахско-джунгарским войнам, которые были значимым событием в истории казахской народности. Цель данной научной работы раскрыть важность устных источников в изучении вопросов касающихся действий казахов предпринятых против агрессоров для освобождения своей страны и определить, анализируя обобщить в обще историографическом плане вклад источников устной истории по изучаемой проблеме.

Ключевые слова: устная история, казахский народ, джунгары, калмаки, Аблай хан, концепция, вывод.

Summary

Some issues of Kazakh-Djungarian wars in oral history

Kurmanalina N. – 3-year PhD student majoring in “History” al-Farabi KazNU, nurgulca@mail.ru

Scientific supervisor: Tulebaev, T.A. – Doctor of Historical Sciences, Professor of the al-Farabi KazNU, tur-07@mail.ru

The article is dedicated to the issues about Kazakh people’s struggle against Djungar invasion. Extant materials of oral folk literature are primary and exceptional source of Kazakh-Djungarian wars, which were a significant event in the history of Kazakh nation. The purpose of this research is revealing the importance of oral sources in the study of issues related to the actions taken by Kazakhs against the aggressors for the liberation of their country and to determine, summarize by analyzing in general historiographical terms the contribution of sources of oral history for the study of the issue under investigation.

Key words: oral history, Kazakh people, Djungars, Kalmaks, Ablai khan, the conception, the conclusion.

УДК: 94(574) и 1941/45 – 054.65:930

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ТАҒДЫРЫ

А.И. Текеев – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. Akarys_tekeev@mail.ru

Мақала жұмысында Екінші дүниежүзілік соғыстың құрамдас бөлігі болып табылатын Ұлы Отан соғысындағы қазақстандық тұтқындардың соғыстан кейінгі мәселесі қаралады. Кеңестік Одақтың мүшесі ретінде өмір сүріп, коммунистік идеологияның бұғауында келген Қазақстан Ұлы Отан соғысындағы өзінің шынайы рөлін толық айқындай алмай келді. Қазақстанның майдандағы ерліктері, тылдағы эвакуация жұмыстарын белсенді орындауы, 500-ге жуық қазақстандық батырдың аты-жөні насихатталғанымен, қазақстандық тұтқындардың проблемасы әлі күнге дейін зерттелмеген күйде тұр. Неміс концлагерлерінде қанша қазақстандық тұтқында болғандығын дәлелдейтін нақты деректерге сүйенген ғылыми жұмыс жазылмайынша, бұл тақырып өзектілігін жоғалтпайды. Аталған мақала жұмысы екіншідүниежүзілік соғыстағы қазақстандық тұтқындардың соғыс кезіндегі және соғыстан кейінгі тағдырларына арналады.

Түйін сөздер: Кеңес Одағы, Қазақстандық тұтқындар, концлагерлер, Сталин, әскери тұтқындар.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталып, жеңіске жеткен мемлекеттер өз шығынын есептегенде қазақстанның майданда 320 мыңға жуық азаматынан айырылғаны белгілі болды. Қазақстанның 1939-жылғы халық саны 6,2 миллион болды дейтін болсақ, демек әрбір бесінші азаматы майданға аттанған. Жоғарыдағы қаза болған 320 мың азаматтың қазақстан үшін өте көп екенін түсіндіру үшін, мына мәліметті мысалы ретінде келтірген жеткілікті. Антигитлерлік коалиция жетекшілерінің бірі саналған державалар АҚШ пен Ұлыбританияның соғыс кезіндегі шығындары қазақ халқының шығынымен тең болған (АҚШ - 405 мың, Ұлыбритания – 287-мың). 320-мың адам шығынының ішіне қаза тапқандар мен соғыс тұтқынына түсіп қайтыс болғандар және елге оралмағандардың да саны кіреді.

Кеңестік әскери тұтқындардың жаппай қаза болуы соғыстың алғашқы жылдарында-ақ орын алды. Әскери тұтқындардағы өлімінің шектен тыс көп болуының себептеріне мыналарды жатқызамыз: Соғыстың тұтқиылдан басталуы, Кеңес армиясының соғысқа дайын болмауы, 1941–1942 жылдардың аязды қысына төтеп бере алмауы, немістердің “комиссарлар туралы” бұйрығы, кеңес басшылығының Гаага конвенциясын мойындамауы, неміс лагерлерінің нашар жабдықталуы, азық-түліктің жеткіліксіздігі және сүзек індетінің жайылуы, тұтқындарды ғылыми тәжірибеге пайдалануы және т.б. Жоғарыда аталған себептердің маңыздыларының бірнешеуінің тарихи алғышарттарына қысқаша тоқталып өтсек: 1914–1918 ж.ж. біріншідүниежүзілік соғыста әскери тұтқындар төңірегінде көптеген әскери қылмыстар орын алғаннан кейін, 1929-жылы бүкіл әлем мемлекеттері Женева конвенциясына соғыс тұтқындарының құқығын қорғайтын Гаага ережелерін қайтадан толықтыру үшін Швецарияға жиналады. И.В. Сталин 47-мемлекет қол қойған аталған конвенцияға саяси себептерге байланысты қол қоймайды [1, С. 1]. Бұл әрекетті комунистердің болашақ дүниежүзілік соғыста кеңес азаматтарының неміс концлагерлерінде жаппай қазаға ұшырауына кеңес басшылығы тарапынан жасалған негізгі қадам деп есептейміз. Бұл бірінші себеп. Вермахтың Жоғарғы Қолбасшылығының 1941-жылы 19-мамырдағы директивасында соғыс барысында Кеңес Одағының бейбіт халқына ешқандай аяушылық жасамауын талап ететін сөздерді кездестіруге болады. Осыдан кейін вермахт әскерлері қарапайым халыққа жасалатын қылмыстың кез-келген түрінен басшылық алдында ақталып шыға алатын болды. 1941-жылы 6-маусымда, яғни соғыс басталардан екі апта бұрын неміс қолбасшылығының «Комиссарлар туралы» бұйрығы шықты. Онда былай деп жазылған: «Комиссарлар солдат ретінде саналмайды, ешқандай халықаралық-құқықтық қорғау оларға қолданылмайды. «Сұрыптаудан» кейін оларды жою керек». Соғыс басталғаннан кейін осындай қатігездік көзқарас Кеңестік Одақтың барлық тұтқындарына қалыптасты [2, С. 156]. Кеңес тұтқындарының жаппай қазаға ұшырауына немістер тарапынан жасалған басты екінші себептің қысқаша мәні осы. Көріп отырғанымыздай қанды шайқаста «жанын сақтап қаламын» деген оймен «өз еркімен» берілген кеңестік әскерді неміс концлагерлері қатал тәртібімен ғана күтіп отырды. Сол себепті кеңестік одақ басшыларының тұтқынға түскен кеңестік азаматтарға қатысты ұстанған саясаты қателік болды деп айтуға толық негіз бар.

Ресей Федерациясының саяси-қуғын сүргін құрбандарын ақтау комиссиясының ақпараты бойынша 5,7 млн кеңестік әскер соғыс тұтқыны атанды. Отандық және түрік елдері тарихшыларының Мұстафа Шоқайдың еуропадағы саяси қызметін зерттеулері нәтижесінде 1 млн 700 мың тұтқынды азиаттар немесе түркістандықтар құрағаны белгілі болды [3, 96-б.]. Қазақстан Кеңес Одағының құрамындағы одақтас мемлекет ретінде 1991-жылға дейін өмір сүргендіктен тарихи, әскери әдебиеттерде қазақстаннан неміс концлагерлерінде нақты қанша адам болғанын деп басып айтатын нақты мәліметтер өкінішке орай жоқ. Оның себептері бар. Комунистердің кезінде қазақстанды одақтан бөліп алып зерттеу кеңес ғылымына тән құбылыс болмады. 1991-жылдан кейін ғана еуропа, Ресей Федерациясының әскери архивтеріне қол жеткізген қазақстан ғалымдары тұтқындар мәселесінде біраз жетістіктерге жетті. 2015-жылы 11 ақпанда ҚР Президенті Мұрағатының бастама-сымен «Екінші дүниежүзілік соғысының қазақстандық әскери тұтқындары: әдебиеттер, деректер және ақпараттық базасы» іздену-зерттеу жобасы бойынша Ғылыми кеңесі құрылды. Ғылыми ізденіс нәтижесінде оқырмандар интернет жүйесі арқылы таныса алатын 30 мың қазақстандық әскери тұтқынның тізімі жарияланған болатын. Журналистер мен халықтың қызығушылығы жоғары болғандықтан бұл тізім одан әрі толықтырылатын болады деп мәлімдеді ҚР Президенті архивінің директоры Б. Жаппаров [4, 1-б.].

Кеңес Одағының идеологиясының тым күшті болғандығы соншалық, Сталиннің «Қызыл армия қатарында әскери тұтқындар деген жоқ, тек отанын сатқандар мен дезертирлер бар» деген сөзі «ұранға» айналып, соғыста тұтқынға түскен әскерлердің соғыстан кейінгі тағдырына кері жағынан қатты әсер етті. 1941 ж. 16 тамызда КСРО Мемлекеттік Қорғаныс Комитеті тұтқынға түскен Кеңес әскерінің әскери қызметкерлерінің отбасылары мен туыстарын қуғындау туралы И.В.Сталин, В. Молотов қол қойған бұйрық шықты. Бұйрық мақсаты соғыс кезінде қандай жағдай болмасын неміс пленіне түскен жауынгердің өзін және отбасын заңмен қуғандау болатын. НКВД күшімен қадағаланған бұл тәртіп тез-арада жүзеге асып, «отанын сатқандарды» сол мезетте атып тастауға дейінгі құқық басшылық тараптан қамтамасыз етілді. № 227 бұйрық деп аталып кеткен құжаттың мәтіндерінен мынадай мәліметтерді кездестіруге болады: «...военным советам армий и прежде всего командующим армиями... б) сформировать в пределах армии 3—5 хорошо вооруженных заградительных отрядов (до 200 человек в каждом), поставить их в непосредственном тылу неустойчивых дивизий и обязать их «в случае паники и беспорядочного отхода частей дивизии расстреливать на

месте паникёров и трусов и тем помочь честным бойцам выполнить свой долг перед Родиной...» [5, С. 28-29.]. Міне осы бұйрық соғыс тұтқындарына соғыс жылдарында ғана емес, соғыстан кейін де оларды шетқақпайлайтын көзқарастың тууы мен орнығуына жол ашты. Соғыс тұтқындарының біразының жазалау шараларынан қауіптеніп елге оралмай шет елдерде біржола қалып қойғаны да шындық. Елге оралғандары түгелге жуық арнайы тексерілді, тергелді, біразының Еуропа елдерінде антифашистік күреске қатысып, сол елдердің көптеген орден, медальдарын алғандығына қарамастан, отанын сатқан опасыздар ретінде сотталып, Сібірге жіберілді. Олардың тұтқынға түскенге дейінгі еңбектері, жасаған ерліктері, алған орден, медальдары да есепке алынбады. Себебі, олар немістерге тұтқынға түсті. Әрине, тұтқынға қалай түсті, өз еркімен берілді ме, әлде ауыр жараланып, контузия алып түсті ме, қоршауда қалып оқ дәрісі бітіп еріксіз берілуге мәжбүр болды ма. Оның ешкімге де керегі болған жоқ. Олардың бар кінәсі "немістерге тұтқынға түсті". Бұл таңба олардың өздеріне ғана емес, олардың балаларына да кейін қызметке тұруға тұру, қызметтен өсу барысында кедергі болғаны да шындық. Бірақ Сталин басқарған қызыл империялық саясат кез-келген соғыстың тұтқынсыз болмайтынын есепке алмады. Сталин қайтыс болғаннан кейін, елге оралғанымен де олардың көпшілігі соғысқа қатысушылар қатарына есептелген жоқ және көптеген жылдар бойы соғысқа қатысқандарға берілетін жеңілдіктердіде пайдалана алмады [6. 431 – б.]. 1944-жылдан бастап Кеңес Одағына оралған әскери тұтқындардың саны өсе бастады. Осы жылдың жаз айында фильтрациядан өткізудің жаңа жүйелері енгізіледі. Ал 1945-жылдың көктемінен бастап Германиядан және Еуропа-ның басқа да елдерінен миллиондаған тұтқындар ағыла бастады. Ал кеңес өкіметінің алдында тұтқынға түскен солдаттарды «сүзгіден өткізу» міндеті тұрды.

Кеңестік және ресейлік әскери тарихшы Г.Ф.Кривошеев НКВД-ның мәліметтеріне сүйеніп мынадай тұжырым жасайды: концлагерден оралған 1 836 562 қызыл армиялық әскердің 233 400-ы жаумен астыртын іс-әрекет жасады деген айыппен ГУЛАГ жүйесімен жазаға ұшырады. Гулагтан бостандыққа шыққан қатардағы жауынгерлер және сержанттар құрамы қайтадан әскери қызметіне кірісті, ал офицерлер болса шендерінен айырылып олардан офицерлік штрафбаттар құрылып НКВД-ның лагерлеріне айдалды [7. С. 453 – 464 – 608.]. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бастап соғыс ардагерлеріне әлеуметтік көмекті барынша көрсетіп келеді. Дегенмен соғыста тұтқынға түсіп, кейін кеңес одағы саясатының құрбанына айналған әскери тұтқындарға ерекше қолдау көрсетілмеді. 2015 жылы Германия Федеративтік Республикасының үкіметі Ұлы Отан соғысы кезінде тұтқынға болған кеңес әскерлеріне компенсация төлеу жайлы шешім шығарды. Әскери тұтқынның әр біріне 2,5 мың еуродан берілмек. Германияның есебінше 4 мыңға жуығы Кеңестік тұтқынның көзі тірі. Ал олардың барлығы 90-нан асқан қарт адамдар. Сол үшін бұл «ақталушылық» әрекеті жеткіліксіз.

Қайткен күнде де кеңес халқының тұтқындарын ұстау үшін фашистердің де үлкен шығынға ұшырағаны рас. Неміс әскері өзі жеп отырған «нанын» бөлісуге мәжбүр болды. Майданнан тұтқындарды күзету мақсатында мындаған неміс әскері еліне қайтарылды. Қолына қару алып соғысқа аттанып, майданда тұтқынға түскен жауынгерін ешқандайда өркениетті мемлекет сатқынға теңеген емес. Сол себепті кеңес басшылығының тұтқындарға қатысты ұстанған саясатын ғылыми дәлелдер арқылы әшкерелеу Тәуелсіз Қазақстан тарихшыларының негізгі міндетіне жатады.

1) Шнеер А. И. *Дороги в ад. (Глава из книги "Плен"1-стр.)*

2) Ветте Вольфрам. *Война на уничтожение: вермахт и Холокост. Новая и новейшая история. № 3, 1999. – 156 с.*

3) Какен А. *Түркістан легионы. – Астана: Республикалық баспа полиграфиялық орталығы, 2000. – 96 б.*

4) ҚР ПА, *Tutkun.kz*

5) Ковыришин Е. В. *К вопросу о заградительных отрядах в Красной Армии // // Военно-исторический журнал. - 2008. - № 4. - С. 28-29.*

6) Сайлан Б. *Кеңестік биліктегі Қазақстанның жастар саясаты: тарихы мен тағылымы (1917-1991 жж.). – Алматы, 2011. – 431 б.*

7) Кривошеев Г. Ф. *Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование // Под общей ред. Г.Ф.Кривошеева. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С. 453 – 464. – 608 с.*

Резюме

Судьба военнопленных после окончания Великой Отечественной войны

Текеев А.И. –

Магистрант кафедры Истории Казахстана Казахского Национального университета им. Аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы Akarys_tekeev@mail.ru

В данной статье рассматривается проблема казахстанских военнопленных Великой Отечественной войны. Казахстан находясь в составе СССР и под давлением коммунистической идеологии, до независимости не определил свою истинную роль в Великой Отечественной войне. Героическое сражение казахстанских солдат на фронте, активное выполнение эвакуационных работ в тылу, имена около 500 казахстанских героев было отмечено, все-таки проблема казахстанских пленных не исследована надлежащим образом. Эта тема не будет терять своей актуальности до тех пор, пока не будет точная информация о численности казахстанских пленных находившихся в немецких концлагерях. Данная статья посвящается судьбам казахстанских военнопленных во время Второй Мировой войны и в послевоенное время.

Ключевые слова: Советский Союз, Казахстанские военнопленные, концлагери, Сталин, военнопленный

Summary

History of prisoners after the end of Great Patriotic War

Tekeyev A. –

Magister of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan,
Almaty Akarys_tekeev@mail.ru

This article deals with the problem of Kazakh prisoners of II World War. Kazakhstan being a member of the USSR and the pressure of the communist ideology, to independence did not define really role in the Great Patriotic War. The heroic battle of Kazakh soldiers at the front, active implementation of evacuation operations in the rear, the names of about 500 Kazakh heroes, it was noted, yet the problem of Kazakh prisoners have not been investigated adequately. This topic will not lose its relevance as long as there is no precise information on the number of Kazakh prisoners were in German concentration camps. This article is dedicated to the fate of Kazakh prisoners during the Second World War and in the postwar period.

Key words: the Soviet Union, Kazakhstan prisoners, concentration camps, Stalin, prisoner of war.

УДК 930:398

ПРОБЛЕМЫ ДРЕВНЕЙ ТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИИ В ТРУДАХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Тілеужанова А.А. – магистрантка 2 курса КазНУ имени аль-Фараби факультета истории, археологии и этнологии по специальности 6М011400asima_moinkum@mail.ru

Научный руководитель: **Хабижанова Г.Б.** – д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби, gulnara01021966@mail.ru

Изучение древнетюркских мифологии ведется уже много лет, однако в мифе переплетены зародышевые элементы религии, философии, науки, искусства. Органическая связь мифа с ритуалом, осуществлявшаяся музыкально-хореографическими, «предтеатральными» и словесными средствами, имела свою скрытую, не осознанную эстетику. На мой взгляд в моей статье можно узнать представление о древнетюркской мифологии, генеалогическом мифе и древние верования тюрков позволяет нам заглянуть в прошлое. Исследования ученых позволяют нам привести выборочно мифы, наиболее важные, наиболее репрезентативные, необходимые для правильного уяснения и освоения в последующем литературных текстов, зафиксированных древним тюркским письмом.

Ключевые слова: мифология, генеалогический миф, древние верования тюрков.

Слово «миф» греческое и буквально означает предание, сказание. Обычно подразумеваются сказания о богах, духах, обожествленных или связанных с богами своим происхождением героях, о первопредках, действовавших в начале времени и участвовавших прямо или косвенно в создании самого мира его элементов как природных, так и культурных. Мифология есть совокупность подобных сказаний о богах и героях и, в то же время, система фантастических представлений о мире. Мифологией называют и науку о мифах. Мифотворчество рассматривается как важнейшее явление в культурной истории человечества. В первобытном обществе мифология представляла основной способ понимания мира, а миф выражал мироощущение и миропонимание эпохи его создания. «Миф как первоначальная форма духовной культуры человечества представляет природу и сами общественные формы, уже переработанные бессознательно-художественным образом народной

фантазией». Главными предпосылками своеобразной мифологической «логики» являлось, во-первых, то, что первобытный человек не выделял себя из окружающей природной и социальной среды, и, во-вторых, то, что мышление сохраняло черты диффузности и нерасчленённости, было почти неотделимо от эмоциональной эффектной, моторной сферы. Следствием этого явилось наивное очеловечивание всей природы, всеобщая «метафорическое» сопоставление природных, социальных, культурных объектов. На природные объекты переносились человеческие свойства, им приписывалась одушевлённость, разумность, человеческие чувства, часто и внешняя антропоморфность и, наоборот, мифологическим предкам могли быть присвоены черты природных объектов, особенно животных.

Категория мифического времени особенно характерна для архаических мифологий, но трансформированные представления об особой начальной эпохе встречаются и в высших мифологиях, иногда как идеальный «золотой век» или, наоборот, как время хаоса, подлежащее последующей космоизации. В принципе, миф нацелен на изображение превращения хаоса в космос.

Впоследствии, в эпических памятниках мифическое время преобразуется в славную героическую эпоху единства народа, могучей государственности, великих войн и т. п. В мифологиях, связанных с высшими религиями, мифическое время преобразуется в эпоху жизни и деятельности обожествлённых пророков, основателей религиозной системы и общины. Наряду с временем начальным в мифы проникает и представление о конечном времени, о конце мира (эсхатологические мифы). Возникают «биографии» богов и героев, описывается их жизненный цикл и главные подвиги и т. п. Однако мифическое время остаётся основной категорией мифа, также как мифы творения и мифы объяснительные (этиологические) являются важнейшим; наиболее фундаментальным и типичным видом мифотворчества.

Мифология является самым древним, архаическим, идеологическим образованием, имеющим синкретический характер. В мифе переплетены зародышевые элементы религии, философии, науки, искусства. Органическая связь мифа с ритуалом, осуществлявшаяся музыкально-хореографическими, «предтеатральными» и словесными средствами, имела свою скрытую, не осознанную эстетику. Искусство, даже полностью эмансипировавшись от мифа и ритуала, сохранило специфическое соединение обобщений с конкретными образами (не говоря уже о широком оперировании мифологическими темами и мотивами). С другой стороны, миф и особенно ритуал имели прямое отношение к магии и религии. Религия самого своего возникновения включила в себя мифы и обряды. Философия развивалась, постепенно преодолевая мифологическое наследие. Но и после обособления различных идеологий даже после значительного прогресса науки и техники, мифология не остаётся исключительно памятником первобытного мировоззрения и архаических форм повествования. Не говоря уже о тесной связи религии с мифологией, некоторые особенности мифологического сознания могут сохраняться на протяжении истории в массовом сознании рядом с элементами философского и научного знания, рядом с использованием строгой научной логики.

Мифы о волчице-кормилице, прародительнице привлекались в своих изысканиях и Ч.Ч. Валихановым. В частности, при изучении истории дома Тугю Ч.Ч. Валиханов приводит 2 варианта одной генеалогической легенды. В приведенном Ч.Ч. Валихановым первом тексте не указывается конкретный враг племени. Согласно этой легенде неприятель истребил население и остался лишь один изуродованный мальчик. В этом тексте, как и в тексте мифа, приведенного Ю.А. Зуевым, присутствует мотив выкармливания мальчика. В данном случае волчица спасает изуродованного мальчика и выкармливает его. От него у волчицы рождаются десять сыновей. Переселение волчицы от запада на восток и расположение ее в долине на северо-западе от Гао-чана, т.е. Восточного Туркестана, возможно, означает миграцию уйгуров от Орхон-Енисейских равнин на вышеназванный край. Далее повествование ведется близко к исторической действительности: признание себя вассалом жужаней под предводительством Ашины, их восстание за независимость. В данном тексте называются потомки Ашины: Или-хан, Ай-хан, Мугань-хан. Вариант этой легенды отличается от первого текста. Согласно этому образцу несказочной прозы тугю образовалось от разных родов, кочевавших около губернии Ганьсу. Ч.Ч. Валихановым приводится и китайское название города - Пъхинлян или Пъхинлянфу. Аймак Ч.Ч. Валиханов называет Ашина. В отличие от первого текста племени, о котором ведется речь. Это племя, согласно тексту, было разбито Тхайву - императором из дома Вэй. Повествуемое событие несколько изменено. Если в первой легенде Мугань-хан является одним из потомков Ашины, то согласно варианту легенды, после того, как Тхайву разбил Мугань-хана, Ашина бежал к жужуням. И значение эпонима тугю по второму тексту происходит от формы места, где обосновался

Ашина. Так, местность походила на шлем и называлась тюгу. Как видим, здесь нет той вводной части, повествуем о чудесном спасении мальчика и рождении сыновей, т.е. сказочно-мифологического мотива.

Генеалогические мифы относятся к наиболее архаичному тотемистическому пласту древнетюркской мифологии. На сегодняшний день имеются две легенды происхождения правящего рода древних тюрков Ашина. Обе они записаны наиболее полно в китайских летописных хрониках. Тексты данных легенд дают возможность соприкоснуться с ментальностью древних тюрков, их верованиями и представлениями о своей правящей династии и о себе. Именно эти предания служат инструментом исследования этногонического мировоззрения древнего кочевого народа, в период своего расцвета контролировавшего территории горностепной Евразии. Согласно первой легенде, предки правящего рода тюрков Ашина, жившие на краю большого болота, были истреблены воинами соседнего племени. В живых остался лишь изуродованный врагами десятилетний мальчик (ему отрубили ноги и руки), которого спасла от смерти волчица. Скрываясь от врагов, в конце концов, убивших последнего члена истребленного племени, волчица бежала в горы севернее Гаочана. Там, в пещере, она родила десятерых сыновей, отцом которых был спасенный ею мальчик. Сыновья волчицы женились на женщинах из Гаочана и создали свои роды; их потомки принимали родовые имена матерей. Один из сыновей носил имя Ашина, и его имя стало именем его рода. Вождём нового племени, составленного из родов десяти потомков волчицы, стал Ашина, который оказался способнее своих братьев. Впоследствии число родов увеличилось до нескольких сот. Вождь племени, один из наследников Ашина, Асянь-шад, вывел потомков волчицы из гор Гаочана и поселил их на Алтае, где они стали подданными жуаньжуаней, добывая и обрабатывая железо. На Алтае, вобрав в свой состав местных жителей, племя приняло наименование тюрк, которое, согласно легенде, связано с местным названием Алтайских гор.

Впервые на древнетюркскую легенду, изложенную на страницах китайских хроник, обратил внимание ещё в XVIII веке французский учёный Ж. Дегинь. В его пятитомном труде "Всеобщая история гуннов, тюрков, монголов и других западных татар до и после рождения Христова", вышедшей в Париже в 1756-1758 гг., содержатся варианты древнетюркской этногонической легенды. Заметный вклад внес Н.Я. Бичурин, переведший в 40-50 гг. XIX века на русский отдельные сведения китайских авторов о народах, "обитавших в Средней Азии в древности". В его труде содержатся тексты преданий древних тюрков и других центрально азиатских народов об их прародине и первопредках. Разработкой указанной проблемы на основе данных китайских источников занимались в конце XIX - начале XX века такие исследователи как Н. Аристов, Г.Е. Грум-Гржимайло, И.Маркварт, а с середины XX века востоковеды Лю Мау Цай, Д. Синор, З. Пуллиблэнк, С.Г. Кляшторный, С. Зуев, Л.Н. Гумилев, И.В. Крюков и др.

Ценные сведения о древней религии тюрков, дошедшие до нас, содержатся в китайских летописях «Вэйшу» и «Суйшу». Сведения эти весьма противоречивы и довольно кратки: Летопись «Вэйшу» (70-80-е гг. VI в.) отмечает следующие обряды тюркютской религии: «1) Вход в ставку [хана] с востока из благоговения к стране солнечного восхождения; 2) ежегодно со всеми вельможами приносит жертву в пещере предков; 3) в средней декаде пятой луны собирает прочих и при реке приносит жертву духу неба; 4) в 500 ли от Дугинь на западе есть высокая гора, на вершине которой нет ни деревьев, ни растений, называется она Бодын-инли, что в переводе значит: дух покровитель страны». Во второй китайской летописи, «Суйшу», составленной примерно на полвека позже первой, не приводится вышеназванных сведений. Вместо этого о религиозных верованиях древних тюрков сказано: «Почитают чертей и духов и верят колдунам». Как исследователям относиться к этим двум противоречивым свидетельствам. Причем первая к тому же полна внутренних противоречий. В ней самым неожиданным образом сочетаются: культ солнца, культ предков, культ «Духа неба», культ горы. Надо признать, что названный китайский источник отнюдь не разрешает данных вопросов. Сведения, приведенные в более поздней «Суйшу», также не отражают ясного понимания: китайское слово «ху» означает, в зависимости от контекста, лекарь, волхв и колдун. С кем мы имеем дело в данном случае, из контекста не вполне понятно. Равно непонятно и то, что представляют собой те духи, которым поклонялись тюрки: духи ли это предков (кормос) или духи природы (тос). Как отмечал С.А. Токарев, культ почитаемого предка является соединением «трех первичных представлений: идей души умершего, тотемического прародителя и семейно-родового покровителя».

Интересный, на наш взгляд, генеалогический миф исследует С.Кондыбай о прародителе змее/драконе. Доказательству тотемного отношения предказахов к змею/дракону Серикбол посвятил

практически весь третий том «Мифологии предказахов», в котором он анализирует и сопоставляет культ змеи/дракона у тюркских народов. Он провел черту между общим культом змеи, присутствовавшим в мифологии большинства евразийских народов в 6-4 тыс. до н.э. и тотемным культом. Главный мифологический показатель существования культа змеи – тотемизм Змеи, т.е. выведение конкретной этнической средой своего происхождения, происхождения своих предков, знатных родов в генеалогической, антропологической традиции от праматери-змеи (Змея-предка). Он доказал, что тотемное отношение к змее как прародительнице, праматери является определяющей характеристикой пратюркской мифологии. Эта особенность пратюркской мифологии зафиксирована уже у Геродота, который писал, что скифы родились от союза Геракла и женщины-змеи. Тотемный культ змеи-праматери развивается у тюрков в целый комплекс мифологических представлений о змее. Змея символизирует мудрость, охраняет сокровища, в ее образе человеку являются духи предков и т.д. Постепенно в патриархальном обществе функция змеи как праматери затуманивается. Змея/дракон все больше приобретает черты, связанные с культом предка-мужчины. Тем не менее, первоначальное представление продолжает существовать в свернутом виде и легко реконструируется. Иной характер имеют генеалогические мифы о неборождённых и небоподобных тюркских каганах. Они возникают не позднее VI в., в уже сложившемся древнетюркском государстве и тесно связаны с мифом о происхождении тюркского эля. Согласно этому позднему мифу, именно Тенгри создал его около 535 г.; о пятидесятилетней давности события упоминается в письме тюркского Ышбара-кагана, посланном в 585 г. китайскому императору. Орхонские надписи постоянно упоминают о небесном происхождении каганского рода. Вместе с представлением о Тенгри и Умай как божественной чете – покровительнице каганского рода, этот поздний мифологический цикл носит явственный отпечаток его рождения в классовом обществе и является несомненной частью государственного культа Тюркского каганата, отдельные элементы которого упомянуты в источниках. «Үзе көк тенгі, асра йағыз йер қылынтұқда екін ара кісі оғлы қылынымс. Кісі оғлынта үзе ечум апам Бумын қаған, Істеми қаған олурмыш – «Когда было сотворено (или возникло) вверху голубое небо и внизу бурая земля, между ними были сотворены (или возникли) сыны человеческие. Над сынами человеческими воссели мои предки Бумын каган и Истеми-каган» – так начинается первая строка большой надписи памятника посвященного Куль-тигену, начинается такими строками. Рассматривая древние верования тюрков, вряд ли допустимо считать их совершенно первобытными. Сами тюрки сложились из разных племен лишь в V-VI вв., и верования их, относящиеся к этой эпохе, были столь же развившимися, как и прочие религиозные системы, современные им. Теперь обратимся непосредственно к религиозным воззрениям тюркского народа. Культ неба - Тенгри - достаточно четко был зафиксирован еще орхонскими надписями: «В начале было вверху голубое небо, а внизу темная земля; появились между ними сыны человеческие». Кок-Тенгри (Голубое небо) - это небо не материальное, противопоставленное обычному, видимому небу. Именно это имел в виду древнетюркский правитель, говоря: «Небо, руководя со своих (небесных) высот отцом моим Ильтеришем-каганом и матерью моей Ильбильгя-катун, возвысило их (над народом)». Надо думать, что под «Духом неба» китайцы, описывая религиозные верования древних тюрков, понимали именно Кок-Тенгри. Обряд принесения жертвы небу был зафиксирован в конце XIX века у качинских тувинцев. Он носил имя Тыгыр Таих и заключался в общественном молении, сопровождавшемся принесением в жертву барана и возлияниями кумыса, молока, айрана и мясного отвара. На праздник съезжались мужчины из ближайших айлов; женщины и шаманы не допускались. Объектом поклонения были «небо и солнышко». Известно, что мифы рассказывают и объясняют практически все аспекты жизни. К примеру, о том, как был создан человек, можно узнать в антропологическом мифе. Как Тенгри сотворил человека из глины и тростника, вдохнул в него живую душу и разум. Тенгри сотворил семь мужей и еще одного – восьмого, которого поставил властелином на Золотую Гору. "Фольклорная культура также восходит к тенгрианской мифологии: "Многие обычаи, традиции, поверья современных казахов связаны с теми далекими временами, когда зародилось тенгрианство", – говорит Жанайдаров. В основе казахских мифов лежат: тюркские мифы, мифы скифов и саков, казахские сказки, Библия, алтайские мифы и сказки, религия и мифология древних тюрков, легенды и мифы древней Греции, славянские мифы, скандинавский эпос, ведийская поэзия, мифы и литература древнего Востока и Малой Азии, Вавилонии и Ассирии, гомеровский эпос; словари и энциклопедии по мифологии, истории, языкознанию. Таким образом, мифологическое представление казахов о существовании бессмертных образов святых, поклонение их "духам предков", паломничество в святые места, прежде всего указывает на их надежду к продлению жизни и стремление к вечности бытия и бессмертию.

Таким образом, мы видим, что на сегодняшний день мифология древних тюрков представляет большой интерес для ученых-исследователей различных областей наук. К настоящему дню накоплен уже огромный пласт знаний по этой теме и он продолжает пополняться. Тем не менее, в тюркской мифологии еще остаются вопросы, требующие дальнейшего и более тщательного изучения.

1 Маркс К., см. Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 12, стр. 737.

2 Мифологический словарь. (Под ред. Мелетинского Е.М.).- М.:БРЭ, ЛАДА-МАКОМ, 1992.

3 <http://www.kazpravda.kz/interviews/view/sto-legend-mifov-i-skazok-kochevogo-naroda/>

4 Жанайдаров О. Тенгрианство: мифы и легенды древних тюрков. автор статьи в «Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах» (в соавт. с С.Г. Кляшторным)

5 Здесь и далее историография вопроса печ.по: С.Г. Кляшторный. История центральной Азии. Спб, Изд-во: СПбГУ 2003 стр. 319—322

6 Л.Н. Гумилёв. Древние тюрки. Спб, 2002 стр. 26-27

Түйіндеме

Көне түрік мифологиясының зерттеу мәселесі қазіргі заманауи кезеңінде

А.А. Тілеужанова – аль-Фараби атындағы ҚазҰУ 6МО11400 – Тарих мамандығының 2 курс магистранты, asima_moinkum@mail.ru

Ғылыми жетекші: **Хабижанова Г.Б** – т.ғ.д., аль-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, gulnara01021966@mail.ru

Зерттеу көне түркі мифологиясы көп жылдардан бері жалғасып келеді, алайда дін, философия, ғылым, өнер булардың бәрі біріккен бір элементтер секілді. Органикалық байланыс және миф пен салттық, музыкалық-хореографиялық қамтамасыз етілген, бұрынғы келбетімен және сөз құралдарын мен өзінің жасырын емес шынайы эстетикасы бар. Менің ойымша, менің мақаламда көне түрік мифологиясы, генеалогиялық миф, ежелгі түркілердің наным-сенімдері туралы түсінік алуға болады. Ғалымдардың зерттеулері бізге мүмкіндік береді, мифтер, маңызды, неғұрлым репрезентативті үшін қажетті дұрыс ұғыну және игеру кейіннен әдеби мәтіндерді тіркелген көне түркі хатпен..

Түйін сөздер: мифология, генеалогиялық миф, ежелгі түркілердің наным-сенімдері.

Summary

Problems in the study of ancient mythology in the on modern period

Tileuzhanova A.A. - 2th course master specialty of historical faculty ,asima_moinkum@mail.ru;

Scientific supervisor: **Habizhanova. G.B.**— professor of historical faculty KazNU of the name al-Farabi, gulnara01021966@mail.ru

Study ancient mythology to mythology conducted already many years, however the embryonic elements of religion, philosophy, science, art are casebound in a myth. Organic connection of myth with a ritual, coming true by musically-choreographic, "pre-theatrical" and verbal facilities, had the hidden, not realized aesthetics. To my mind in my article it is possible to know an idea about ancient mythology, genealogical myth and ancient beliefs allows to glance us in the past. Researches of scientists allow to bring us selective myths over, most essential, most репрезентативные, necessary for the correct getting a clear idea of and mastering in subseq uent the literary texts fixed by an ancient turkic letter.

Keywords: mythology, genealogical myth, ancient beliefs of turk.

UDC 338.48(574.42)

HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS IN THE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND TOURISM OF EAST KAZAKHSTAN REGION

Shyntemirova D.B. – S. Amanzholov East Kazakhstan state university, Ust-Kamenogorsk

The article shows the development of the economy and tourism through the historical and cultural monuments. There is certain interest of the tourist cluster of the East Kazakhstan region. By studying this subject more deeply, the author tries to tell and prove with concrete examples that East Kazakhstan is a rich past and an even more promising future. Great attention is paid to the scientific significance of objects, as in East Kazakhstan there are objects of interest for science. Examples of data in research on the development of the economy is one of the most significant of this work.

Key words: Economy, tourism, cluster policy, historical and cultural heritage.

The state program "Madenimyra" - "Cultural Heritage" in a short historical period of time began to be perceived as a classic brand of our country, symbolizing the spiritual continuity, connection times, generations and traditions of statehood on the territory of Kazakhstan as a full-fledged component of universal historical, cultural and civilizational process. In general historical terms it is a unique project of modernity, which in scope and results is the best in the entire post-Soviet space[1].

At the same time, the previous period of implementation of the program "Cultural Heritage" in the Republic of Kazakhstan (2004-2007) showed a high demand for state custody in the case on conservation and enhancement of material and intellectual values of past generations. Careful attitude to its historical heritage in a supranational business enterprise and erasing ethnic boundaries testifies to the priority of moral and ethical values in the Kazakhstan society and a clear protectionist policy of the state, which seek to strengthen its national prestige in the international arena. The richness of cultural heritage of Kazakhstan is determined not only by its contribution to the treasury of world history, but also brings significant potential breakthrough in the future, as noted the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev history "will give impetus to the development of national spirit" [2].

Respect for antiquity is undoubtedly one of the signs of true enlightenment. Which is characterized for our society by a growing interest in historical and cultural monuments. This is not a random phenomenon. It testifies to a new rise of culture, the development of self-consciousness of the people, its rich spiritual life [3].

One of the most important areas in the field of culture of the Republic of Kazakhstan are the issues of preservation of historical and cultural heritage, which has a special role in the formation of identity and ethnic groups. Monuments are the common thread that connects generations through the preservation and augmentation of the traditions and distinctive cultural values. They are one of the most important components of the cultural heritage, serve important social functions, serve the purposes of development of science, education and culture, the formation of a sense of patriotism, ideological, moral and aesthetic education.

Among the 25 million registered sites parking of primitive people of Kazakhstan, the city having a thousand-year history. Among these many thousands of archaeological evidence of the real gems of ancient, medieval, oriental architectural art. According to the State list of monuments TSC local and national significance, approved by Decree of the Department East Kazakhstan regional №560 on 25.04.2008. All the monuments of historical and cultural heritage in the East Kazakhstan region is 627, of which the republican importance is 15, local is 612. All this memory is the memory of our people, and it must not disappear. Among the monuments of republican significance is considered historically important buildings as the burial Shilikty, Berel, mazarKozy-Korpesh and Bayan-Sulu, estate complex Abay, (Which includes the memorial complex Abai-Shakarim uniting the grave of Abai and Shakarim in a single unit). Yamishevskay the gates, odnominaretnaya mosque and the house where the writer was born in Semipalatinsk MukhtarAuezov, monument TolegenovTokhtarov in Ridder, complex Ak-Baur in Ulan district and other monuments of national importance.

At the present stage Republic of Kazakhstan aims to implement the model of creating a competitive economy in priority sectors that have potential to improve competitiveness. To achieve this goal applies one of the hottest topics today in Kazakhstan - a cluster policy.

Today, as Kazakhstan is on the threshold of the planned international exhibition EXPO 2017 in Astana recognized by the Bureau of International Exhibitions (BIE), which will be held in Astana in 2017. The theme of EXPO: "Energy of the Future." Expo 2017 expects the participation of more than 100 countries and international organizations, and 8 million visitors.

There is certain interest of the tourist cluster of the East Kazakhstan region. According to the program of cluster development of the East Kazakhstan region, the tourist cluster is to become one of the leading regional clusters.

East Kazakhstan is one of the most attractive region for tourism. There are combines different types of landscapes and historical and cultural objects, allowing to develop practically all kinds of tourism.

The main competitive tourism product in the region can be distinguished environmental, cultural and educational, scientific, therapeutic, beach, ski tourism.

There are six important recreation areas in East Kazakhstan region. They are: north-eastern (Belykhinsk); eastern (Markakol); northern (Ridder); western (Semey); central (Bukhtarma reservoir, Sibinsk and Dubygalin lakes); south (Alakol) [4].

The most competitive places is Bukhtarma reservoir, Katon-Karagai valley, river basin Irtysh and central Altai, these are the most beautiful places with interesting cultural and historical sites, representing a wide

range of entertainment and a huge consumer potential. These areas are situated priority tourist clusters of the Eastern Kazakhstan.

Much attention should be paid to the scientific significance. There are objects of interest to science in East Kazakhstan. One of those objects is Tarkhan geological record, it has global importance, but unfortunately, it lose official status [4 p. 5].

Due to that tourism is ecologically acceptable and bringing considerable income type of business, to enhance tourism and recreational activities necessary to develop tourism infrastructure and to implement active marketing. It is need to rebuild the work of tourism business for the creation and development of the cluster. Also there needs to combine the association of not only tourist firms, but also small and medium businesses, services which are required for a tourist, getting in our area without inconvenience. The weak link in the tourism business in the region are the hotels and transport. Therefore, it is necessary to invest in infrastructure for the development of tourism cluster.

Cluster policy pursued by the state promotes the effective and mutually beneficial cooperation of tourism subjects and increasing the competitiveness of the tourism product inside the cluster in the global market.

The East Kazakhstan region has the necessary resources for the development of domestic and inbound tourism. Today, the region is characterized by:

- high rates of economic development;
- investment attractiveness;
- advantageous geopolitical and geographical location;
- transport accessibility;
- entertainment industry;
- presence of educational institutions, preparing professional staff of the tourist industry [4. p. 11].

The development of tourism is directly related with the development of transport infrastructure. Nonresident tourists mostly arrive to the territory of our region by car or by air. For the purposes of domestic tourism is increasingly used road transport. Organizing tours and excursion routes depends on the state of roads.

The length of public roads in the region amounted to 11.7 thousand. km, 3,4 thousand. km of them is republican roads and 8.3 thousand. km of road is regional significance. 95% of the roads have the hard-surface pavement it is about 11.1 thousand km [5].

Automobile fuel services carried 457 petrol stations.

One of the major factors affecting the development of international and domestic tourism are passenger transportation.

Currently, five airlines operate regular flights to international destinations: Moscow, St. Petersburg, Bayan-Ulgii, inland: Astana, Almaty, Karaganda.

Currently, the East Kazakhstan region airports with access to international air travel are located in the cities of Ust-Kamenogorsk and Semey. At the airport of Ust-Kamenogorsk in order to improve the quality and reduce the time of registration was made replan, modified process flow sheet passing the border and customs control, replaced the frontier cabins, custom designed "green" corridor.

However, in general, to increase the number of trips made by using air transport, it is necessary to expand the geography of passenger transportations, to update its flying stock, determine pricing and tariff policy, and improve service quality.

The tourism industry brings direct income, while tourism spending permeate many levels of the economy, creating not only direct but also indirect employment. It also provides foreign exchange earnings and replenishing the state budget, assisting small and medium businesses, stimulates the development of handicraft and cottage industry, expanding consumer market of goods and services; that promotes economic development of the regions, without involving any other commercial or industrial base. Developing countries are more appropriate to develop the service sector, as the recovery manufacturing require investments.

1 S.F. Mazhitov. *Nacional'nyj strategicheskij proekt «Kul'turnoe nasledie» v kontekste sovremennoj istorii Kazahstana*. <http://www.iie.kz/pages/134.jsp> (in Russ).

2 Ageev A.I., Bajshuakov A.B. Kuroedov B.V. *StrategicheskajamatrixKazahstana: retrospektiva, sovremennost' iscenariibudushhegorazvitija*. – M.: INJeS CA, 2006, 328 (in Russ).

3 Republic of Kazakhstan Agency on Statistics. [Electronic resource] - Access mode. - URL: <http://stat.gov.kz/faces/homePage> (reference date 11/27/2013).

4 Kaigodtsev A.A. *Prespektivuklasternogorazvityaturisma v VostochnomKazakhstane// Science and education in the modern world: Coll. Intern materials. scientific-practical. Conf. Vol. 4. Ust-KamenogrskM .: Media Alliance, 2012-2013. - p. 182-191(in Russ).*

5 *The official website of the Committee of the tourism industry. [Electronic resource] - Access mode. - URL: <http://www.kit.gov.kz/index.php/ru/> (reference date 11/27/2013).*

Түйіндеме

Шығыс Қазақстан облысының экономикасы мен туризмінің дамуындағы тарихи-мәдени ескерткіштер Д.Б. Шынтемирова

Бұл мақала тарихи-мәдени мұралары арқылы облыстың туризмін дамытып, экономикасын алға өрлету хақында. Осы тақырыпты тереңдете оқи келе, Шығыс Қазақстан облысының өткен шағының бай және болашағы зор екендігін автор айқын мысалдармен жеткізіп дәлелдеуде. Шығыс Қазақстанда ғылымға қызығушылық тудыратын ескерткіштердіңғылыми маңыздылығына үлкен көңіл бөлінеді. Зерттеу жұмысындағы экономиканы дамытуға берілген мысалдар жұмыстың ең бір атап өтер маңыздылығы болып табылады.

Түйінді сөздер: Экономика, туризм, кластерлік саясат, тарихи-мәдени мұра.

Резюме

Историко-культурные памятники в развитии экономики и туризма восточно-казахстанской области Шынтемирова Дина Бейбитовна – магистрант 2 года обучения специальность 6М020300 Тарих/История, факультет истории, филологии и международных отношений, кафедра истории Казахстана, Восточно-Казахстанский гуманитарный университет им. С. Аманжолова эл. почта: vko.dina_92@mail.ru

Статья показывает развитие экономики и туризма области через историко-культурных памятников. Изучая данную тематику глубже, автор пытается рассказать и доказать на конкретных примерах, что Восточный Казахстан является с богатым прошлым и еще более перспективным будущим. Большое внимание уделяется научной значимости объектов, так как на территории Восточного Казахстана существуют объекты, представляющие интерес для науки. Примеры данные в исследовательской работе по развитию экономики, является одним из наиболее значимостью данной работы.

Ключевые слова: Экономика, туризм, кластерная политика, историко-культурное наследие.

УДК 902/904(574)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ГОРНОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ЗЫРЯНОВСКОГО РАЙОНА

Никитин Д.А. - магистрант 2-го курса, факультета истории, филологии и международных отношений Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова E-mail: deniss-2510@mail.ru

Аннотация: В статье, на основе исследования архивных данных, а также методологии устной истории, представлен материал о развитии горноперерабатывающей промышленности Восточного Казахстана. Наиболее актуальными вопросами, рассмотренными в работе были история личности и персональная история, перспективы развития промышленности на сегодняшний день. Методологической основой исследования выступают архивные материалы горнообогатительного комбината, личные архивы. Обобщен вклад отдельных руководителей и инженеров в развитие горнообогатительного комплекса Зырянского района. Автором предпринята попытка проследить эволюцию развития горной промышленности во времени, сделан акцент на сложных этапах, рассмотрены основные причины, как расцвета так и упадка в развитии. Сделан сравнительный анализ политических событий и эпохи развития горнодобывающей промышленности.

Ключевые слова: Зыряновск, Бухтарминский рудник, горноперерабатывающая промышленность, малеевское месторождение.

Зыряновск – город в Восточно-Казахстанской области. Расположен в Рудном Алтае по берегам реки Березовка (левый приток Бухтармы). На выезде из Зыряновска. В настоящее время в городе проживает 41,2 тысяч человек. С момента своего основания он является основным поставщиком руд, богатых серебром, свинцом, цинком, медью и золотом. Наличие полезных ископаемых стало основой экономики региона и определило отраслевую направленность промышленности. Базовая отрасль – горнодобывающая. 20-30 тыс. лет назад на территории нынешнего города обитали мамонты. Многочисленные свидетельства тому имеются в музее Дома техники. Находки останков древних животных связаны с открытием в 1955 году Зыряновского карьера. Они были обнаружены при вскрытии

рыхлых пород-суглинок у подножия горы Рудной на глубине 20 метров. Кроме мамонтов здесь были найдены останки шерстистых носорогов, бизонов, гигантских оленей, верблюдов, пещерного медведя, ископаемых лошадей. Зыряновское месторождение в 1791 году открыл слесарный ученик Герасим Зырянов. Но нашел он его уже вторично, по следам древних горных выработок. Давным-давно месторождение было известно и разрабатывалось загадочными племенами, жившими 2 – 2,5 тыс. лет назад и издавна называемыми собирательным именем чудь. [1]

Особая заслуга в развитии Рудника принадлежит Герасиму Зырянову. Об этом писано-переписано множество раз. И все публикации восходят к одному письменному источнику - в августе того же года начальник Колывано - Воскресенских горных заводов Г.С.Качка направил рапорт в Санкт-Петербург, который начинался так: «Сего 1791 года мая месяца из находящихся при Бухтарминском руднике слугителей слесарный ученик Герасим Зырянов, упражняясь в тамошних окрестностях для пропитания слугителей стрельбою зверей по речке Березовке, в расстоянии от Бухтарминского рудника в тридцати верстах, нашел рудное место, из которого рудные куски мая 28 числа в Локтевский завод доставлены, которые по пробе оказались, что содержат золотистое серебро и свинец...» [7]

Так, впервые имя рудознатца стало известно далеко за пределами Бухтарминского края и родного ему Змеиногорска и даже в Кабинете «Ея Императорского Величества». Открытое им месторождение так и называли - Зыряновским. Это о нем много позже восторженно писал русский ученый П.А.Чихачев: «Зыряновский рудник, образно говоря, - самый прекрасный цветок, украшающий блистательный венец Алтая». [7]

А чудесную природу этого края отмечал в одном из своих писем 1829 года знаменитый немецкий естествоиспытатель Александр Гумбольдт: «...Самые прекрасные впечатления оставили по себе: пространство к юго-востоку от Тобольска между Томском, Колыванью и Усть-Каменогорском; прекрасная швейцарская местность у Зыряновских снеговых гор Алтая».

Как известно, судьба Герасима сложилась трагично: простудившись, он тяжело заболел и умер 17 сентября 1791 года, оставив жену Ульяну Федоровну с пятью малолетними детьми. Жили они в крайней бедности и получили вознаграждение только через десять лет, благодаря стараниям В.С.Чулкова, сменившего Г.С.Качку. В июне 1801 года Александр I подписал указ о выплате семье Зырянова 554 рублей 61 копейки. Любопытно, что старший сын Адександр пошел по стопам отца, работал на Бухтарминском руднике и сам открыл четыре рудных месторождения. [2]

В 1784 году было открыто Бухтарминское месторождение близ впадения Бухтармы в Иртыш. Но оно было бедным и содержало одну только медь. А Кабинету его императорского величества требовалось в первую очередь серебро, чтобы восполнить убывающие запасы и добычу этого ценного металла на Змеиногорском руднике. Смутные известия об имеющихся чудских копях выше по Бухтарме доходили до начальства уже тогда, но проверить их не представлялось возможным из-за отдаленности мест. Открытие их произошло весной 1791 года, когда посланный на охоту с Бухтарминского рудника слесарный ученик Герасим Зырянов нашел древние рудные копи. Собранные образцы рудных кусков были отправлены на анализ на Локтевский завод. Результаты были столь обнадеживающими, что начальник завода Василий Чулков сам побывал на месторождении и убедился в его перспективности. [4] С развитием горных работ начинает застраиваться «обывательскими» домами и сам Зыряновск. В течение ста первых лет после открытия Зыряновский рудник давал две трети добываемого в России серебра. Как и на других предприятиях Колывано-Воскресенских алтайских заводов, здесь отрабатывались передовые технологии горного дела. Памятник В.И. Ленину в Зыряновске. Рудник шел в ногу с лучшими горнодобывающими предприятиями мира. После своего основания Зыряновский рудник приносил Кабинету, принадлежащему царской семье, хорошие прибыли. Так длилось почти сто лет, но к концу XIX века все изменилось, и рудник из прибыльного стал убыточным. Причин было несколько: подошли к концу богатые окисленные руды, кончилась эпоха крепостного права, когда использовался подневольный труд приписных крестьян, стали разрабатываться аналогичные и очень богатые серебросодержащие месторождения в Южной Америке, и этим была сбита цена на серебро. [5] В 1931 году здесь была построена ТЭЦ. С того же времени часть здания использовалась для автомашин, тракторов, тяжелой техники и под мехцех. Потом там был цех каменного литья. Сейчас здание быстро разрушается. От трех цехов обжига, где стояли печи «Боде», осталось два. Но из-за больших переделок их трудно узнать. Кабинет российского правительства прекратил работы на руднике и 24 марта 1897 года подписал договор о сдаче его в аренду сроком на 60 лет русско-французским капиталистам, образовавшим «Зыряновское горнопромышленное общество». В планах реконструкции и развития рудника у арендаторов

недостатков не было. Они планировали к лету 1902 года закончить строительство своих объектов, поднять добычу руды до 1,5 млн. пудов в год. Но отсутствие средств на окончание работ по реконструкции рудника и дальнейшее развитие производства заставили «Зыряновское горнопромышленное общество» расторгнуть договор на аренду. 1 июня 1902 года работы там были прекращены. Предприятие вновь перешло в ведение Кабинета. В марте 1905 года Кабинет заключил договор на передачу в аренду Зыряновских и Риддерских рудников австрийским подданным - князю Александру фон Турни –Таксису и доктору права Иосифу Жаннэ. С 1 июля 1914 года австрийская концессия, в связи с обострением отношений между Россией и Австрией, передала права и обязанности на аренду рудника английскому обществу «Русская горнопромышленная корпорация». [5] А в 1918 году общество оставило Зыряновский рудник, захватив с собой практически все материалы и документы по разработке и изучению этого месторождения. 14 ноября 1926 года Председатель Высшего Совета Народного Хозяйства Ф.Э. Дзержинский на основании постановления Совета Народных Комиссаров СССР от 11 августа 1925 года подписал концессионный договор с английским акционерным обществом «Лена-Гольдфильдс-Лимитед». 29 января 1926 года хозяйство Зыряновского рудника было передано английским концессионерам сроком на 50 лет. Но акционеры не соблюдали свои обязанности. В конце 1929 года все работы на Зыряновском руднике были прекращены, а на следующий год договор с акционерным обществом «Лена-Гольдфильдс-Лимитед» был досрочно расторгнут. Контроль над предприятиями бывшей концессии взял Госбанк СССР. В 1930 году в Зыряновск был направлен молодой инженер В.А. Скоров. Он стал одним из организаторов инженерно-технической секции рудоуправления, которая решала самые насущные вопросы производства: откладку работы тепловой электростанции, освоение процесса обогащения на обогатительной фабрике, организацию производственного процесса в механических мастерских, подготовку и обучение рабочих. 15 мая 1931 года в Зыряновске вступила в строй первая флотационная обогатительная фабрика производительностью 250 тонн руды в год. В 1932 году на Зыряновском руднике возобновилась добыча руды. Вместе с развитием рудника и обогатительной фабрики начал заметно развиваться Зыряновск. Постановлением Правительства ЦИК Казахской ССР от 21 марта 1937 года Зыряновск был отнесен к категории рабочих поселков, а через четыре года Указом Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 17 января 1941 года он получил статус города. За Зыряновским районом был закреплен один из самых трудоемких участков дороги протяженностью 10 километров в Пихтовом ущелье. 16 июля 1940 года строительство первой очереди тракта «Восточное кольцо» было закончено. Пройдя по горному Алтаю, тракт соединил две железные дороги и пять пристаней на Иртыше, коренным образом улучшил транспортные связи в Бухтарминском, Зыряновском, Кировском, Самарском и прилегающих к ним районах. В июне 1941 года после окончания строительства второго тракта дороги «Восточное кольцо» замкнулось. Это сыграло большую роль в дальнейшем развитии народного хозяйства на востоке Казахстана. [6] В 1948 году была заложена шахта «Капитальная», для отработки месторождения был создан новый Маслянский рудник, переименованный в 1962 году в рудник имени XXII съезда КПСС. В 1949 году было начато строительство новой обогатительной фабрики, способной переработать значительные объемы руды. Она была сдана в эксплуатацию в январе 1953 года. В 1980-е годы уровень производства заметно упал, а в 1985 году убытки предприятия достигли 6 млн. рублей. Впервые за многие годы комбинат становится нерентабельным. Главной причиной отставания явилось тяжелое положение с сырьевой базой. В 1997 году постановлением Правительства Республики Казахстан Зыряновский свинцовый комбинат стал одним из учредителей акционерного общества «Казцинк». [6] В 1998 году началась реконструкция обогатительной фабрики для переработки руды Малеевского месторождения. Уникальность данной реконструкции заключалась в том, что она осуществлялась в условиях работающей фабрики без снижения объемов переработки руды и выпуска металлов в концентраты. С вводом в эксплуатацию секции по переработке Малеевского месторождения в 2001 году значительно возросло производство металлов в концентратах. В 2000 году была построена секция гравитационного извлечения золота из руд Малеевского месторождения. Сейчас Зыряновский горно-обогатительный комплекс АО «Казцинк» является одним из ведущих предприятий области. Таким образом, открытое более 200 лет назад Герасимом Зыряновым месторождение определило судьбу всего края.

1 Здесь помнят историю. 7 дней. – 2001. – 23 нояб. (№ 47). – С.10.

2 Зыряновск. Казахская ССР: Краткая энциклопедия. В 4 т. – Алма-Ата, 1988. – Т. 2. – С.208. 3. Зыряновск. Сост.: С. Е. Черных, В. А. Горбунов. – Алма-Ата, 1991. – 192 с. 4. Каз инк. Индустрия Казахстана. – 2003. - № 7. – С.7 – 8. 5. Лухтанов А. Зыряновск: век за веком. А. Лухтанов. 7 Дней. – 2002. - № 14 – 19. – С.8.

3 Лухтанов А. Сокровища и тайны Рудного Алтая: Новое в истории открытия Зырянского месторождения. А. Лухтанов. Нива. – 2005. - № 6. – С.132 – 144 7.

4 На передовых рубежах: 50 лет обогатительной фабрике Зырянского горно-обогатительного комплекса ОАО «Казцинк». Рудный Алтай. – 2003. – 25 янв. - С.6.

5 Промышленность // Алтай Рудный. – Алма-Ата, 1962. – С.23 – 33. 9. Серебром зазвенела земля зырянская // Рудный Алтай. – 2006. – 2 марта. – С. 4 – 5. – Из содерж.: История. Город горняков становится богаче / А. Барбашов. Районка отметила юбилей / Подгот. Ш. Багаутдинов.

6 Ахмет Ташимбаев, «Рудный Алтай», 14 декабря 1997 г.

Түйіндеме

Зырян ауданының өндеу өнеркәсібі тарихынан

Д.А. Никитин

Мақалада мұрағат деректемелерін зерттеу, сондай ақ тарихи шежіре негізінде, Шығыс Қазақстанның тау-кен өндіру өнеркәсібінің дамуы туралы материалдар ұсынылып отыр. Жұмысты өңдеп талқылау барысында бүгінгі таңдағы тұлға және дербес тарихы, өнеркәсіптің келешекте дамуы туралы аса өзекті сұрақтар қаралды. Зерттеудің методологиялық негізінде кен байыту комбинатын мұрағат материалдарынан жеке мұрағаттар алынған. Зырян ауданының тау кен байыту кешенінің дамуына жеке басшылар мен инженерлердің үлесі қарастырылды. Уақыт мөлшерінде тау-кен өнеркәсібінің даму эволюциясы автор талпынысымен байқауға алынған, күрделі кезеңдеріне назар аударылған, дамуында өркендеу және әлсіреудің негізгі себептері қарастырылды. Тау-кен өндіру өнеркәсіп дамуының дәуірі және саяси оқиғалардың салыстырмалы талдауы жасалған.

Түйінді сөздер: Зырян, Бұқтырма кен шығару орны, тау-кен өндіру өнеркәсібі, малеевск туған жері.

Summary

History of processing industries Zyryanovsky area

Nikitin D.A.

Article basis of research of contemporary records, and methodology of oral history, materials about development of the main processing industry of East Kazakhstan are presented. The history of the personality and personal history, prospects of development of the industry were the most topical issues considered in work today. The basic idea of methodology perform archival materials mining processing plant, personal archives. There are summarizes contribution of individual managers and engineers in mine processing, of Zyryanovsk region. The author attempts to trace the evolution of mining over time focuses on complex steps, the basic reasons, as the height of its development when declining of development. A comparative analysis of political events and eras of the development of the mining industry.

Keywords: Zyryanovsk, Bukhtarminsky mine, mine processing, Maleevsk field.

УДК 330.34(574.42)

СОЦИАЛЬНО - ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВКО В ПЕРИОД С 2005-2015ГГ.

Рамазанова Р.С. – магистрант 2 года обучения специальности «6М020300 – История» ВКГУ им.С.Аманжолова

Восточно-Казахстанская область - регион, расположенный в выгодных экономико-географических условиях. ВКО является регионом с хорошо развитой сырьевой и энергетической базой. В статье мы можем увидеть развитие социально-экономическое развитие Восточно-Казахстанской области в промышленном секторе. Приведены статистические данные 2005 и 2015 гг и проведен сравнительный анализ. За счет развития промышленности в области, в том числе: перерабатывающей, горнодобывающей, инвестиционный и пищевых отраслях, показан социально-экономическое развитие за этот период.

Ключевые слова: промышленность, кластер, статистические данные, инвестиция, Восточный Казахстан.

В Республике Казахстан одним из наиболее привлекательных регионов с точки зрения формирования и развития кластерных структур является Восточно-Казахстанская область (ВКО), которая образована в 1932 году. Территория области, протянувшаяся на 283,3 тыс. кв. км, расположена в бассейне верхнего Иртыша, граничит на Юге с Китаем и Алматинской областью, на северо-востоке – с Россией, на западе – с Карагандинской и Павлодарской областями [1].

Восточно-Казахстанская область - регион, расположенный в выгодных экономико-географических условиях. ВКО является регионом с хорошо развитой сырьевой и энергетической базой, сетью автомобильных и железнодорожных сообщений с южными и центральными районами РК, Сибирским регионом России и Китая, обладает мощным индустриальным потенциалом и трудовыми ресурсами, ориентированными на машиностроение и наукоемкие технологии. Основу экономики составляет горно-металлургический комплекс с высоким уровнем технологической завершенности производства.

Промышленное производство вносит существенный вклад в формирование Валового регионального продукта (ВРП) как области, так и республики. Объем ВРП области за 2006 год составил 548,5 млрд. тенге, что на 31,0% (в номинальном значении) выше аналогичного показателя предыдущего года. По сравнению с 2005 годом доля Восточного Казахстана снизилась на 0,1 процентного пункта, с 1998 годом – на 4,8 п.п., составив 6,0% [4].

Социально-экономическое развитие области по итогам 2014 года характеризуется устойчивым ростом. Валовой региональный продукт (ВРП) оценивается в 2,2 трлн. тенге с макроэкономическим ростом на 2,5%. Рост ВРП обеспечен за счет развития базовых отраслей экономики. По этим данным мы можем увидеть, что экономика на базовых отраслях вырос за 9 лет почти в 4 раза.

Таблица 1. Сравнение промышленного сектора ВКО

№	Промышленный сектор /кластер/	2005гг.	2014-2015гг.
1	Горнодобывающая промышленность	Объем горнодобывающей промышленности составил 84,2 млрд. Тенге. Индекс физического объема промышленной продукции составил 100,7% к уровню 2006 года[4]	Объем горнодобывающей промышленности составил 102,5 млрд. тенге с ростом на 6,2%, индекс физического объема – 86,6% [2].

Как мы видим в таблице 1, сравнительно с 2005 годом в 2015 году объем горнодобывающей промышленности возрос на 17,6%. Это очень хороший показатель того, что в регионе идет развитие этого сектора промышленности.

Таблица 2. Сравнение промышленного сектора ВКО

№	Промышленный сектор /кластер/	2005г.	2015г.
1	Обрабатывающая промышленность	5,9%. 2005 году предприятиями и подсобными производствами обрабатывающей промышленности было выпущено товарной продукции на 363,0 млрд. тенге, что составило 75,4% в структуре промышленного производства области [4].	Основную долю промышленной продукции (83,1%) занимает обрабатывающая промышленность. За 2014 год объем производства подотрасли возрос на 10,2%, и составил 912,6 млрд. тенге, индекс физического объема – 101,3% [2].

Проанализировав таблице 2, можно сделать выводы, что производство выросло почти в три раза и доля обрабатывающей промышленности в области выросла на 7,7% . Преобладающий удельный вес в объеме производства обрабатывающей промышленности в силу её экспортной ориентации и устойчивого спроса на внешнем рынке занимает металлургическая промышленность, далее машиностроение, переработка сельскохозяйственных продуктов, производство прочих неметаллических минеральных продуктов и др.

Таблица 3. Сравнение промышленного сектора ВКО

№	Промышленный сектор /кластер/	2005г.	2014-15гг.
1	Пищевая промышленность	по сравнению с 2004 годом на 14,4% увеличился выпуск мяса и пищевых субпродуктов домашней птицы, на 10,5% - молока обработанного жидкого и сливок, на 10,2% - муки из зерновых и растительной, на 6,8% - колбасных изделий, на 4,7% - рыбы приготовленной и консервированной и т.д. В 2005 году индекс физического объема 102,0% к уровню предыдущего года[4].	Произведено 238,8 тысяч тонн мяса (рост на 6,6%), 775,7 тысяч тонн молока (рост на 2,4%), 154,4 млн. штук яиц (рост на 7,4%) [2].

В данной таблице, мы улавливаем прогресс в развитии обрабатывающего сектора промышленности. В частности это производство мяса, молочных продуктов и зерновых изделий.

В настоящее время в Восточно-Казахстанской области реализуются проекты создания отраслевых кластеров по производству и переработке семян подсолнечника, рыбы, кожаного сырья, молока и мяса, которые должны стать основой регионального пищевого кластера.

Ведущими производителями молока и молочных продуктов в ВКО являются ТОО «Восток-Молоко», АО «Исток», ТОО «Эмиль», которые составляют основу формирующегося в области молочного кластера.

Региональный кластер представляет собой систему из 8 районных (городских) подкластеров, состоящих из сельскохозяйственных товаропроизводителей – поставщиков сырья и перерабатывающих предприятий и цехов:

– в Шемонаихинском районе – на базе АО «Исток» и к/х «Камышинский»;

– в Уланском районе – ТОО «Украинское», ТОО «Васильевское»;

– в Глубоковском районе – к/х «Восход»;

– в Зыряновском районе – ТОО «Зыряновскийгормолзавод»; е

– в Катон-Карагайском районе – ТОО «Большенарымское»;

– в Урджарском районе – Урджарскийсырзавод;

– в Кокпектинском районе – ТОО «Самарское», ТОО «Орнек»;

– в г. Усть-Каменогорске – ТОО «Восток-Молоко», ТОО «Эмиль», ТОО «Восток-Холод», Усть-Каменогорскийгормолзавод [3].

Продукция молочного кластера предназначена в первую очередь для реализации на рынке Восточно-Казахстанской области. В перспективе (при наличии выпускаемой в достаточных объемах конкурентоспособной продукции) возможно освоение рынков соседних областей, а также России и Китая.

Таблица 4. Сравнение промышленного сектора ВКО

№	Промышленный сектор /кластер/	2005г.	2014-15гг.
1	Инвестиционная деятельность	В 2005 году на создание и воспроизводство основных фондов в промышленности направлено 61,9 млн. тенге капитальных вложений, или 55,3% от освоенных инвестиций в основной капитал в целом по области.[4]	Объем инвестиций в основной капитал составил 345,5 млрд. тенге с ростом к уровню 2013 года на 14,7%. Реальный рост объема инвестиций с учетом цен составил 12,5%. На одного жителя области приходится по 248 тысяч тенге капиталовложений [2].

Наибольшая инвестиционная активность проявилась в обрабатывающей, в промышленное производство, в горнодобывающую промышленность и производство и распределение электроэнергии, газа и воды ну и в сельское хозяйство. В горнодобывающей промышленности финансировалось строительство мощностей по переработке золотосодержащей руды.

В обрабатывающей промышленности основными объектами финансирования явились мощности по переработке мяса и рыбы, производству растительного масла, минеральной и газированной воды, хлеба, строительных деревянных конструкций, мебели, товарного бетона, пластиковых дверей и окон, плитки и плиты керамической, прокату цветных металлов и др.

В производстве и распределении электроэнергии, газа и воды инвестировались строительство, реконструкция и капитальный ремонт насосных станций для перекачки воды, тепловых магистральных сетей, линий электропередач, местного теплоснабжения. В области функционирует свыше тысячи средних и крупных промышленных предприятий.

В области функционирует свыше тысячи средних и крупных промышленных предприятий. Базовой отраслью экономики региона является цветная металлургия, наибольшую долю в региональном промышленном производстве имеет АО «Казцинк» производит более 70% товарной продукции отрасли. Крупными производителями металлов в области являются и «Усть-Каменогорский-титано-магнийевый комбинат», «Ульбинский металлургический завод», филиал «Восток Казмедь»,» Корпораций Казахмыс». Отрасль производства, в основном, предприятиями, которые выпускают цемент, в том числе и для сооружения газо и нефтепроводов. Уже не первый год АО «Азия-Авто» выпускает легковые автомобили. Работа этого конвейера помогает Казахстану наращивать мощности в автомобилестроении[1].

Таким образом в заключении хотелось бы сказать, что промышленность Восточного Казахстана продолжает динамично и устойчиво развиваться. Свидетельство тому - стабильный рост объемов промышленной продукции в большинстве отраслей на протяжении ряда лет. Реализация принятых республиканских и региональных программ позволит обеспечить долговременный устойчивый рост экономики региона на основе диверсификации, модернизации отраслей промышленности и создать условия для производства конкурентных видов продукции. За счет развития промышленного сектора развивается и социальное развитие области. Свидетельство тому – предприятия «Казцинк» ежегодно производят продукцию мирового уровня на сумму 450 миллиардов тенге. На них трудится 20 тысяч человек, технологическая база постоянно обновляется, созданы все условия для эффективной работы. Только медный завод выпускает 70 тысяч тонн качественной катодной меди в год[5]. Также несёт большую социальную ответственность за развитие региона, выделяя на эти цели до 3 миллиардов тенге. За счёт средств компании строятся медицинский центр, детский сад, теннисный центр, крытый бассейн, дворец единоборств, реализуются десятки других социальных проектов.

Президент Казахстана Н.А. Назарбаев подчеркнул высокие показатели социально-экономического развития региона.

«В области только за прошлый год было создано более 20 тысяч рабочих мест, построено 3 300 квартир, возведены 14 больниц, 21 школа. Проведена реконструкция 360 километров дорог. Планируется открытие еще 5 школ. Эта работа будет продолжена. Большая деятельность осуществляется по программе «Нурлыжол», в рамках которой мы строим дороги, индустриальные объекты, доступное жильё. Всё это делается для вас, для благополучия каждого казахстанца», - сказал Глава государства[5].

Нурсултан Назарбаев обратил внимание, что развитие промышленности региона является одной из приоритетных задач государства.

«Восточный Казахстан - яркая жемчужина страны, и не только в природном плане. Объем валовой продукции составил 1,5 триллиона тенге, из которых 60 процентов - это доля обрабатывающей промышленности. Не случайно 20 процентов всей инновационной продукции Казахстана выпускается именно в вашей области. Объем инвестиций в регион достигает 345 миллиардов тенге. На поддержку малого и среднего бизнеса выделяется до 2 миллиардов тенге, на создание производственной инфраструктуры - еще 3 миллиарда. На реализацию программы «Занятость-2020» государство выделило 11 миллиардов тенге», - сказал Президент Казахстана.

1 *Магистр экономики, Клецова Е.В. издательство образования и науки, Прага, 29_NNM_ 2008/ Economics/ 35940.doc.htm*

2 *Официальный интернет-ресурс акима Восточно-Казахстанской области [Электрон. ресурс]. <http://www.akimvko.gov.kz/ru/news.html?id=3472>*

3 *Мищенко Ю.П. Кластерный подход к организации производственного взаимодействия // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. – Выпуск 4. – Усть-Каменогорск, 2006. – С. 83-92.*

4 *“Восточный Казахстан в цифрах 2007”. Ежегодный статистический сборник на казахском и русском языках, Управление статистики Восточно-Казахстанской области, Усть-Каменогорск, 2007 международное агентство Казинформ [Электрон. ресурс]. <http://www.inform.kz/rus/article/2763541/>.*

Түйіндеме

2005-2015 жылдардағы Шығыс Қазақстан облысының өнеркәсіп саласының әлеуметтік-экономикалық дамуы

Р.С.Рамазанова

Шығыс Қазақстан облысы экономикалық және географиялық жағдайы тиімді жерде орналасқан. Облыста шикізат, энергетика және металл қоры жоғары деңгейде. Мақалада Шығыс Қазақстан облысының өндірістік саласындағы әлеуметтік-экономикалық дамуын көре аламыз. 2005, 2015 жылдардағы статистикалық мәліметтер келтіріліп, анализ жасалынған. Өнеркәсіптік сектордың, соның ішінде: тау-кен қазба жұмыстары, өңдеу, тамақ өнеркәсібі және инвестиция саласының дамуы көрсетіліп, осы кезеңдегі облыстың әлеуметтік дамуының көрсеткіштері айқын келтіріледі.

Түйін сөздер: статистикалық мәліметтер, өндіріс, өнеркәсіптік кластер, тамақ өнеркәсібі, инвестиция, шығыс Қазақстан.

Summary

Socio - economic development of the East Kazakhstan region the industry in the period from 2005-2015 Ramazanova R.S.

East Kazakhstan region - a region located in a favorable economic and geographical conditions . EKR is a region with a well-developed raw materials and energy base. In this article, we can see the development of socio - economic development of the East Kazakhstan region in the industrial sector. The statistical data in 2005 and 2015 and a comparative analysis is carried out. Due to the development of industry in the area, including : reworking, mining, investment and food industries , shows the socio - economic development during this period.

Keywords: industrial clusters, comparative analysis, East Kazakhstan, the development of industry, the socio - economic development during.

УДК 903/904»637»

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЕ ЭНЕОЛИТА СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

**Сатыбаева М.С. - магистрант 2 курса КазНУ имени Аль Фараби,
факультет Истории, археологии и этнологии**

В изучении памятников археологии каменного века Казахстана одной из недостаточно разработанных тем является проблема периодизации и хронологии голоценовых комплексов Северного и Центрального Казахстана. Причиной тому является редкость стратифицированных памятников и малое их количество с изученными комплексами каменных индустрий, дающих представление о типе. Уровень знаний того времени о характере развития мезо-неолитических комплексов региона был на начальном этапе изучения и не позволил исследователям понять полную картину. Причиной тому были слабые источниковедческая и методологическая база представленные памятниками с нечеткой стратиграфией.

Теоретическую основу исследования составляет историко-культурный подход. Археологические комплексы рассматриваются как результат деятельности человека, обусловленной рядом внешних факторов. Основным методом исследования является сравнительный анализ. Конкретные способы изучения индустрий проводились на базе сравнительно-типологического метода. Применялись методы полевых исследований (стратиграфический, планиграфический, относительной хронологии). Используются естественнонаучные методы анализа материалов.

Ключевые слова: голоцен культура, энеолит, артефакт.

Голоценовый период в Казахстане, а в частности северные регионы изучены не достаточно хорошо. В разные периоды данным вопросом занимались множество археологов и ученых. В истории

изучения голоценовых комплексов региона выделяется несколько этапов, отражающих последовательность формирования источниковедческой базы и результатов её исследования, основу которой заложили М.Н. Клапчук и А.Г. Медоев в начале 60-х годов. Пик исследовательской активности по изучению голоценовых комплексов в регионе приходится, на конец, 60-х-70-е годы. Он связан с широкомасштабными работами по изучению памятников каменного века в Северном и Северо-Восточном Казахстане Л.А. Чалой, В.Ф. Зайберта, В.Н. Логвина - в Костанайском Притоболье, В.С. Волошина - в Центральном Казахстане.

Целью данной статьи является определение периодизации, хронологии и культурной принадлежности археологических комплексов голоценового периода, уточнении и корректировке на основе новых материалов, определении их места в изучении археологической истории Северного Казахстана и близлежащих районов. Одной из задач стоит охарактеризовать историю изучения голоценовых комплексов Северного и Центрального Казахстана, проанализировать степень их исследованности на основе изучения энеолита в Северном Казахстане.

Впервые материалы энеолитической эпохи на территории Северного Казахстана были собраны в 1937-1945 гг. не специалистами (геологами, краеведами) на стоянках Степного Притоболье (Коль, Терсек-Карагай). Позже, то, что ими было обнаружено, изучалось А.Я.Брюсовым и А.А.Формозовым в 1940 - начале 1953 гг. [1,179].

Стратифицированный энеолитический комплекс в Северном Казахстане был выделен Л.А.Чалой на материалах двухслойной стоянки Иман-Бурлук (Иман-Бурлук 1 и 2). Она проследила стратиграфическую и типологическую обособленность материалов, верхнего и нижнего слоя памятника на р. Иман-Бурлук. В поисках аналогий материалам стоянки Иман-Бурлук 2 она ориентировалась, прежде всего, на синстадиальные комплексы стоянки Терсек-Карагай и поселений суртандинского типа (Кысы-Куль, Сабакты III и др.) [2,188]. В выделении энеолитических материалов в особую эпоху, североказахстанские археологии первоначально ориентировались на такие ее признаки, которые были выявлены учеными, изучавшими эпоху раннего металла в Южном Зауралье (в силу хронологического приоритета их исследований), однако открытие и исследование таких ярких памятников, как поселения Ботай, Красный Яр, Васильковка IV, Кожай 1 и Кумкешу 1 сделало исследование энеолита Северного Казахстана самодостаточным. И более того, инициатива изучения именно этих памятников исходила от североказахстанских ученых. Этому способствовала как сама динамика изучения энеолитической культуры петропавловскими и кустанайскими учеными, так и характер изучаемых ими источников. Думаю на основе многих материалов можно сказать, что на сегодняшний день неизвестно ни одного энеолитического памятника Казахстана и сопредельных регионов Российской Федерации, который мог бы сравниться по значимости с североказахстанскими поселениями.

Новые методики были применены в основном для поиска дополнительных доказательств скотоводческого характера хозяйства терсекцев и ботайцев. К их числу относится анализ пригара на керамической посуде, выявление следов применения удил, анализ ростовых слоев цемента на корнях зубов. Произведено дистанционное исследование поселений Ботай, Красный Яр и Васильковка IV методом геомагнитной съемки. Специалистами (Э.Ф.Кузнецова, Т.М.Тепловодская) дана представительная характеристика рецептур формовочных масс керамики крупнейших терсекских памятников — Кумкешу 1 и Кожай 1. Состав теста небольшой коллекции ботайской керамики исследован Г.М.Ковнурко.

Можно сказать, что основной акцент в изучении энеолитической культуры Северного Казахстана был сделан на изучение хозяйственной стороны жизни ботайцев и терсекцев. Вопросы домостроения учеными решались в непосредственной связи с изучением экономики энеолитического населения. В.Ф.Зайбертом, в силу его стремления реконструировать функционирование ботайского социума как системы, рассмотрены такие ее подсистемы, как экологическая ниша, палеоэкономическая структура, элементы социального устройства и духовного мира. В целом для исследований В.Ф.Зайберта древней истории Северного Казахстана, в частности энеолита, характерен интерес к вопросам культурогенеза, которые он рассматривает в рамках адаптации населения к вмещающей экологической нише.

На исследования энеолита Северного Казахстана влиял субъективный фактор, а именно характер взаимоотношений, сложившийся между В.Ф.Зайбертом, с одной стороны, и С.С.Калиевой и В.Н.Логвиным - с другой. Это породило разобщенность в изучении памятников энеолита и сформировало полемику по ключевым вопросам. Первое мы считаем негативным последствием, а второе -

фактором, стимулирующим процесс научного познания. Общим недостатком для исследования североказахстанского энеолита являлась задержка в публикации материалов изученных памятников. Это напрямую отразилось на облике терсекской культуры, который подвергся «перелицеванию».

Кризис 1990-х гг. резко сократил и вовсе прекратил полевые исследования энеолитических памятников Северного Казахстана. В 1990-е гг. происходила публикация ранее полученных материалов.

Раскопки поселений Ботай, Красный Яр, Васильковка IV прекратились в 1994 г. Вместе с тем в 1990-2000-х гг. к изучению ботайских поселений были привлечены зарубежные специалисты. Было произведено дистанционное исследование поселений Ботай, Красный Яр, Васильковка IV геомагнитным методом. В английских лабораториях был проведен анализ пригоров на керамических сосудах с целью выявления жировых следов молочных продуктов. В 2004 г. В.Ф.Зайбертом было возобновлено стационарное исследование поселения Ботай. Основные результаты двухлетнего комплексного изучения и сохранения поселения Ботай вместе со статистико-типологическим анализом инвентаря были опубликованы в 2007 г.[3,163] Однако на исследованиях сильно сказывается нестабильность их финансирования.

Абсолютная датировка энеолита, установленная в рамках III тыс., опирается на ряд независимых радиоуглеродных датировок. Однако даты из Оксфордской лаборатории удревняют эпоху до IV тыс. до н.э.

Важным достижением явилось доказательство существования в этот период на территории Северного Казахстана комплексного многоотраслевого хозяйства с доминантой скотоводства. Период 1990-х - начала 2000-х гг. характеризуется спадом в изучении энеолитических памятников исследуемого региона, в связи с кризисом.

В целом изучение энеолитических комплексов помогли создать периодизацию и определить хронологические рамки голоценовых комплексов на территории Северного и Центрального Казахстана. Таким образом, к началу 2000-х гг. был завершен процесс характеристики энеолитических культур региона Северного Казахстана в целом, так и его локальных районов. Можно считать, что дальнейшие успехи в ее изучении могут быть тесно увязаны с применением новейших естественно-научных методов исследования памятников и материалов с опорой на последние достижения археологической мысли.

1 Калиева С.С., Логвин В.Н. *Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры.* — Костанай, 1997. — 179 с.

2 Чалая Л.А. *Позднеэнеолитический инвентарь и хозяйство стоянки Иман-Бурлук // Археологические исследования в Казахстане.* — Алма-Ата: Наука, 1973. — С. 188-203.

3 Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. *Тайны древней степи (Исследования поселения Ботай в 2004-2006 гг.).* — Кокшетау: Издат. центр Кокшетауского университета, 2007. — 163 с.

4 Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. *Тайны древней степи (Исследования поселения Ботай в 2004-2006 гг.).* — Кокшетау: Издат. центр Кокшетауского университета, 2007.

5 Калиева С.С., Логвин В.Н. *Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры.* — Костанай, 1997.

6 Зайберт В.Ф. *Поселение Ботай и задачи исследования энеолита Северного Казахстана // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб.* — Челябинск, 1985.

7 Зайберт В.Ф., Мартынюк О.И. *Керамические комплексы энеолитического поселения Ботай // Краткие сообщения Института археологии, 1984.* — Вып. 177.

8 Заитов В.И. *Характеристика каменных орудий поселения Ботай // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб.* — Челябинск, 1985.

9) Ермолова Н.М. *Остатки млекопитающих из поселения Ботай (по раскопкам 1982 г.) // Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии: Сб. науч. тр.* — Петропавловск, 1993.

10 Зайберт В.Ф. *Энеолит Урало-Иртышского междуречья.* — Петропавловск, 1993.

11) Зайберт В.Ф. *Энеолит Урало-Иртышского междуречья.* — Петропавловск: Наука, 1993.

12 Калиева С.С., Логвин В.Н. *Скотоводы Тургая в третьем тысячелетии до нашей эры.* — Костанай: Костанайский печатный двор. - 1997.

Түйіндеме
Солтүстік Қазақстанның энеолит дәуірінің зерттелу тарихы
М.С. Сатыбаева

Қазақстанның тас дәуіріне жататын археологиялық ескерткіштерді зерттеуде толықтай ұйымдастырылмаған мәселелердің біріне Солтүстік және Орталық Қазақстанның голоцендік тұрақтарының кезеңделуі мен хронологиясы жатады. Бұған негізгі себеп бір қабатты және көп қабатты стратиграфикалық ескерткіштердің сирек болуы, тас өндірісіндегі олардың сол кезеңінің типтік түрлері мен сипаттамасының аз зерттелеуі жатқызамыз. Осы аудандардағы ескерткіштердің көпшілігінде стратиграфиясы анық емес, мәдени қабаттары бұзылған. Мезо-неолиттік тұрақтардың даму ерекшеліктері жайлы ақпараттың деңгейі бастапқы кезеңде болды және зерттеушілерге толықтай түсінуге мүмкіндік бермеді. Бұның себебі стратиграфиясы анық емес ескерткіштер беретін деректердің және әдістемелік базаның әлсіздігі.

Археологиялық материалдармен жұмыс барысында тас ғасырының жинағындағы атериалдардың құрамы жайлы мағлұмат жоктығы жайлы тезистер құралған. Зерттеудің негізгі әдісі болып салыстырмалы әдіс саналады. Индустрияларды нақты зерттеулер салыстырмалы-типологиялық әдіс негізінде жүргізілді. Дала қазба зерттеулер әдісі қолданылды (стратегиялық, планиграфиялық, салыстырмалы хронологиялық). Материалдарды жаратылыстану сараптау әдістері қолданылады.

Кілт сөздер: Голоцен, тас құралдар, талдау, мәдениет, энеолит, артефакт.

Summary
History study Chalcolithic North Kazakhstan
Satybaeva M.S.

In the study of monuments of archaeology of Stone Age of Kazakhstan one insufficiently developed is a problem of division into periods and chronology of golocen complexes of North and Central Kazakhstan. This reason are is rareness that stratified much and monolayer monuments with the small studied complexes of stone industries, giving an idea about their type. A level of knowledge of that time about character of development of mezo-neolit complexes of region was on the initial stage of study and did not allow to the researchers to understand a complete picture. This reason that were weak source and methodological base presented by monuments with unclear stratigrifi.

Theoretical basis of research is made by histori-cultural approach. Archaeological complexes are examined as a result of the activity of man, conditioned by the row of external factors. In basis of work with archaeological materials a thesis is fixed that at the analysis of collections of stone age it is not informing about composition of material. The basic method of research is a comparative analysis. The certain methods of study of industries were conducted on the base of comparatively-typology method. Were used the methods of the field researches (stratum, to relative chronology). The natural-science methods of analysis of materials are used.

Keywords: Holocene, stone industry, eneolithic. Culture, analysis.

УДК .64(395.2);355.48

САРМАТТАРДЫҢ ҚАРУ-ЖАРАҚ КЕШЕНІ

Ғ.Ж. Сейсембаев – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Тарих археология және этнология факультеті, Қазақстан тарихы кафедрасының 2курс магистранты;
galym.555@mail.ru +77021679191

Мақалада Сарматтардың әскери тарихы менолардың қару-жарақ кешені туралы қарастырылады. Сарматтардың мекендеген жерлері ежелден соғыс көп өткен аймақтың бірі. Сарматтардың қару-жарақ кешені мен жүргізген соғыс тәсілдері олардың нашар мемлекет болмағанын көрсетеді. Сарматтардың қару-жарақ түрлерінде өзіндік ерекшелік болды. Орталық Азия жерінен қоныс аударған сарматтар, солтүстік Қара теңіз жағалаулары үшін соғысты. Нәтижесінде территориялық жанжалдар орнықты. Қару-жарақ түрлерінің ішінде қылыш, қанжар, садақты ерекше пайдаланды. Осы қару-жарақ түрлері мен ақ олар жеңіске қиналмай жетті.

Кілт сөздер: дулығалар, снарядтар, қылыштар, дротиктер.

Солтүстік Қара теңіз аумағы сарматтардың мекендеген жері болып олардың тарихында маңызды рөл атқарғандығы белгілі. Сарматтар жалпы біздің заманымызға дейін Шғасырда қара теңіз жағалауына келіп, жетекші этникалық және саяси күшке айналды. Осы жерде сарматтар одан әрі әлеуметтік-саяси жағдайын жақсартып іргелес жерлер мен халықтарды айтарлықтай өз билеуінде ұстады. Аталған Солтүстік Қара теңіз жағалауында сармат дәуірінің этно-саяси жағдайы өте күрделі болды. Ал Шғасырдың ортасында сарматтар көрші Готтар мен этно-саяси бірлестікке түсіп олардың мәдениеті Черняховского мәдениетіне үлес қосты. Сарматтардың негізгі көршілері жабайы тайпалар

мен солтүстік қара теңіз жағалалауында Оливия және Херсенос мемлекеттерімен қатар Боспор хандығы да болды. Сарматтардың батысқа жылжуы Рим империясының ашуына тиіп, Сарматтар енді Рим империясының басты жауына айналды, [1, 16-176].

Сарматтардың материалдық мәдениетінде әсіресе кейінгі сарматтардың қару-жарақ кешені скифтерге өте ұқсас болатын. Археологиясы көне скифтердің молаларынан сарматтардың қару-жарағы иілген сақиналы қылыштабылған. Ал Сарматтардың ескерткіштерінде сақтардың жауынгерлерінің соғысу тәсілін сарматтар да қайталаған.

Б.з.б III ғасырдың бірінші жартысында Сарматтар Готтармен қарым-қатынас жолына түсіп, қару-жарақ түрлерін готтардан үйренді. Скифтерге дейінгі соғыс және Сарматтардың соғысы солтүстік қара теңіз жағалауында қару-жарақ түрінің далалық дәстүрі қалыптасты. Б.з.б III ғасырдың ортасында кейінгі сарматтардың ескерткіштерінде готтардың қару-жарағы жиі табылды. Жарылғыштар, қорғаныс щиттар, және ауыр қылыштар. Ольвидің жаулап алу мәліметтерінде домалақ басты екі қанжар сарматтардың қаруы болғандығын атап өткен. Дион Христом 95 жылы Оливия қаласындағы табылған Каллистратың қолындағы ұзын қылыш, ол сарматтардың қылышы болатын деп анықтама берген болатын, [2, 506].

Сарматтар қоғамында әскери-саяси жағдай жоғарғы дәрежеде ұйымдастырылды. Қандай көшпелі қоғамда болмасын әр ержүрек үлкен ер азаматтар әскер құрамында маңызды рөл атқарды. Сарматтардың әскери-өнері туралы басты деректер ежелгі авторлардың жазбалары және археологиялық деректер. Бұл деректерден алған мәліметтер бірін-бірі толықтырушы және бір-біріне ұқсас болып келеді. Археологиялық деректер сарматтардың қару-жарақ түрлерін қандай болғандығын көрсетіп берді. Атап айтсақ, қылыш, қанжар, садақ, садақ оғынан қорғайтын қалқандар, жарылғыштар, шлемдар.

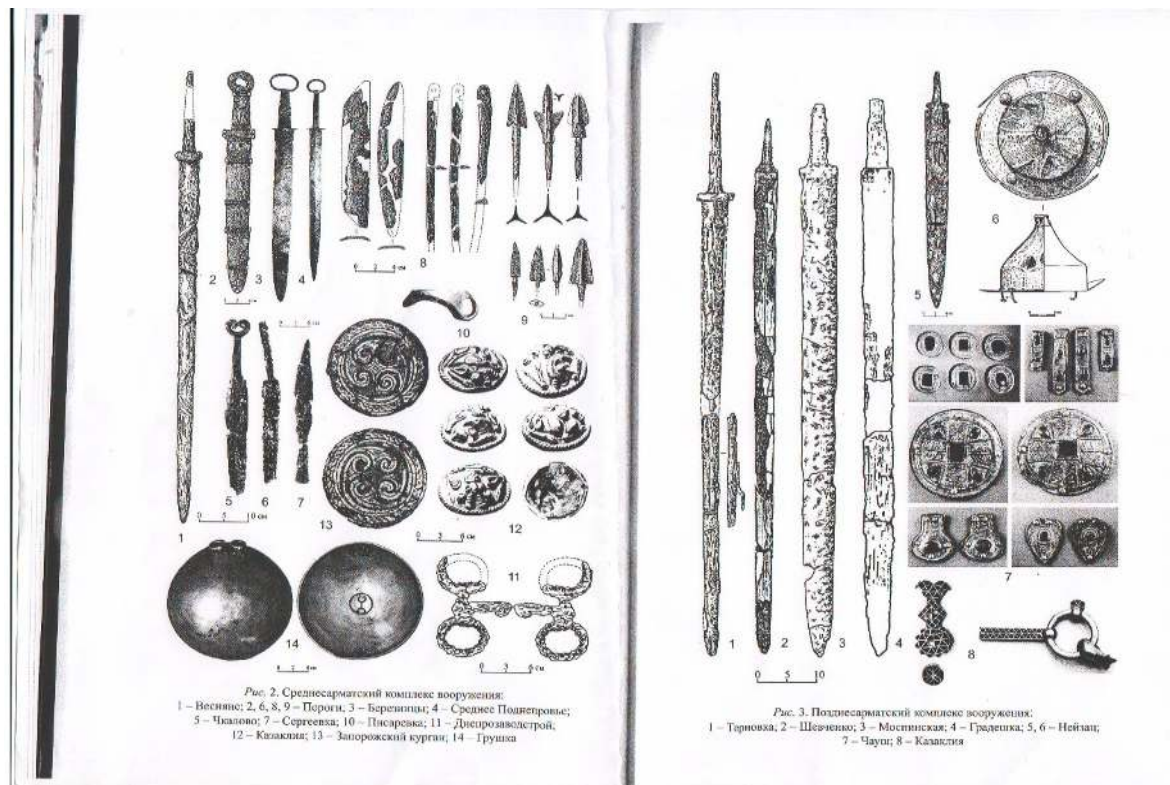

Рис. 2. Среднесарматский комплекс вооружения:
1 – Весинье; 2, 6, 8, 9 – Перони; 3 – Березинья; 4 – Среднее Подлепровье;
5 – Чкалово; 7 – Сергеевка; 10 – Пискаровка; 11 – Днепрозаволдстрой;
12 – Казаклия; 13 – Запорожский курган; 14 – Грушка

Рис. 3. Поднесарматский комплекс вооружения:
1 – Терновка; 2 – Шевченко; 3 – Мысливская; 4 – Градешка; 5, 6 – Нейзан;
7 – Чапун; 8 – Казаклия

Ерте сармат дәуірі б.з.б II-Іғ: Солтүстік қара теңіз жағалауында 74 сармат ескерткіші қазіргі таңда анықталып зерттелген болатын. М.Б.Шукин зерттеу нәтижесіне қарағанда киім-кешек түрлерімен қару-жарақ түрлерін толықтырды. Дротиктер, темірден жасалған садақ пен жебе, және бағалы шлемдар да сарматтарда қару-жарақ түрлерінің бірі болды.

Сарматтарда ең қызықтысы қару-жарақ түрлерінің табылуына байланысты молалардың бөлінуі. Атап айтсақ, Винаградное тұрағындағы обалардан қару-жарақ түрлерінің екі түрі бірге табылған садақ және қопарғыш құрал. Ал Александровск Сергеевка тұрақтарынан атқыш құралдар табылған болатын. Ерте Сармат дәуірінде Сарматтар Орал жеріне дейін жаулап, ол жерден табылған қару-жарақтар Сарматтардың солтүстік қара теңіз жағалауында қолданған қару-жарағы деп тұжырымдауға

болады.Б.з.б II-Ғасырларда сарматтар соғыста басты қару ретінде қылыш және садақты қолданды. М.Г.Мошковой сарматтардың прохров мәдениетінен қылыштын көп табылғандығын дәлелдеді. Сақ мемлекетінде де сарматтарда да ең мықты және басты қару ұзын қылыш болған.Қорғаныс қару-жарак түріне бағалы шлемдарды жатқызды. Себебі шлемдар садақ оғынан, қылыштан, қанжардан келетін соққылардан қорғады. Б.Ф.Железчикова зерттеулерінде ерте сармат дәуірінде табылған қару-жарак түрлерін 91,4 пайызын еркектер қолданды. 2,4пайыз қару-жаракты әйелдер де қолданғандығы кездеседі. Б.з.б II-I ғасырларда солтүстік қара теңіз жағалаулары үшін соғыстар болды.Осы уақытта Сарматтар суық мінездерін танытып,көшпелілердің арасында әскери мемлекеттіліктің негізін қалады, [3,78-79б].

Орта сармат кезеңі б.д I-IIғасырдың ортасы.Сарматтардың үлкен ескерткіштерінің 800-ден астамы кездеседі. Қару-жарак түрінен қысқасапты қылыштарды кеңінен қолданған.Ұзын қылыштардың да батыстық түрлері табылған.Корнелий Тациттің баяндауы бойынша сарматтар ұзын қылыш түрлерін пайдаланып соғыс кезінде екі қолымен бірге ұстаған.Осы уақыттары қылыштар мен қанжарлар басқа қару-жарак түрлерінен қарағанда 78,7пайызды құраған.Бұл дегеніміз сарматтардағы қылыш пен қанжардың көп пайдаланғандығын көрсетеді.Қорғаныс қару-жарак түрлері мен снарядтар аздап кездескен.Ен басты назар аударатын мәселе Сарматтардың қару-жарак түрлері Азиялықтардың қолданған қару-жарағына өте ұқсас келеді. Қара теңіз жағалауындағы Битак моласынан Ғұндардың қылыштары мен садақ пен жебелері табылған.Яғни қара теңіз жағалауына Ғұндардың келуіне байланысты Сарматтар да олардың қару-жарактарын қолданған,[4,103б].

Кейінгі сармат кезеңі б.з.бIII-IVғасырлар. Кейінгі сармат дәуірінде қару-жарак түрлері өзгеріске ұшырады.Молалардың 84пайызынан қылыштар мен қанжарлар табылды. Ал бұл кезеңде сарматтардың ең негізгі қаруы ұзын қылыш болды.Сол қылыштарының ұзындығы 100см-ге дейін жеткен. Қорғаныс қару-жарак түрлерінен шиттер бірен-саран кездеседі.Сармат жауынгерлерінің молалары Инкерман өзені жағасында көптеп кездеседі,және жауынгерлердің қолданған қару-жарағын өздерімен бірге көмген.

Сарматтардың жауынгерлерінің құрамы ежелден ақ еркектер құрды. Оларды жауынгер халық деп атап соғыс кезінде бәрі бірдей ұрысқа ұйымшылдықпен қатысты,және жауынгерлер маңызды рөл атқарды. Оларда жеңіл қаруланған әскерлер де болып, темір дәуірінде қару-жарак түрлері мен соғыс тәсілдерін жақсы меңгерді. Сарматтардың өміріндегі жылдам ұрысашу соғысудың басты тәсілдерінің жетік меңгерген түрі болды. Сарматтарда жылдам шабуылдау кезінде жауынгерлердің санының көп болуы талап етілді,және қару-жарак түрлерінен салмағы ауыр қарулар қолданылды.Мысалға қанжарлар,қалқандар, және 100см болатын ұзын қылыштар пайдаланылды, [5,25б].

Антикалық авторлардың ішінде Гипократтың айтуынша Сарматтардың қоғамында әйелдер де соңысқа белсене араласты. Жауларына садақатып, снаряд қолданып, тіпті қылышты да пайдаланған. Пампония Мелый сарматтардың әйелдерін соғысу тәсіліне түсіндірме беріп, олар темір қару-жарактарды қолданбады,жауларына қарсы атқа мініп арқан лақтырып жауларына қарсы төтеп беріп отырған.Сарматтардың халқының саны көп болмағанды. Олар Орал тауларында сарматтар дәуірінде әйелдердің молаларынан қару-жарак түрлерінің 8,3пайызы табылып,олар ерте сармат кезеңіне жатқызылды. Ал орта сармат кезеңінде мүлдем әйелдердің молаларынан қару-жарак кездеспеген. Сарматтар қоғамында еркектер көші-қонудың жағдайын қамдап жүргенде, әйелдер қолдарына қару алып,өздері өмір сүріп отырған жерлерді жаудан қорғауға тура келді.Сармат әйелдері әскери жаттығуларға қатысқан.Гипократтың айтуынша сарматт әйелдері жауының қатарынан 3-адамды өлтірмейінше жауынгерлер қатарына қоспаған,және соғысқа қатыстырылмаған.Сарматтарда ашық соғыс түрлері аз кездеседі.Тациттің айтуы бойынша Сарматтар соғыс кезінде садақшыларға үлкен жауапкершілік артқан,жауларына қарсы алдыңғы қатарда садақшылар тобы соғысты бастаушы болған.

1 Худяков Ю.С. Военное искусство енисейских кыргызовIX-XIIв.в южная сибир в скифо-сарматскую эпоху.- Крмерова,1976

2 Лызлов А.И. Скифская история-М.,1998

3 Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов.М.,1971

4 Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.М.,1984

5 Мошкова М.Г. Памятники прохровской культуры.М.,1963

Резюме

**Комплекс сарматские оружия
Сейсембаев Галым Жайлаубеквич**

В статье рассматривается военная история и оружейный комплекс сарматов. На территориях расселения сарматов издавна проходили различные военные действия. Оружейный комплекс и военная стратегия сарматов показывают, что Государство сарматов находилось на высоком уровне развития. Виды оружейных комплексов имели свойственный характер присущий только сарматам. Сарматы переселившиеся из Центральной Азии воевали за побережья Черного моря. В результате происходили территориальные конфликты. Из всех видов вооружения сарматы искусно владели мечом, кинжалом и луком, используя данные виды вооружения они добивались побед во многих сражениях.

Ключевые слова: Шлемы, Снаряды, Мечи, Дротики.

Summary

**Sarmatian weapons complex
Seysymbaev Galym Zhailaubekyly**

The article deals with military history and Sarmatian weapons complex. In the territories of old Sarmatian settlement were different warfare. Weapons complex and Sarmatian military strategy shows that state Sarmatian is on a high level of development. Types of weapons systems have inherent character inherent only Sarmatians. Sarmats migrated from Central Asia fought for the Black Sea coast. As a result, there were territorial conflicts. Of all the weapons Sarmatians skillfully wielded the sword, a dagger and a bow, using these kinds of weapons they achieved victories in many battles.

Keywords: Helmets, Shells, Swords, Darts.

УДК 343.222.4

**УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ БОРЬБА С БАНДИТИЗМОМ: КРАТКИЙ
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЭКСКУРС**

Сайтжанов Д.А. – магистрант кафедры уголовно-правовых дисциплин Института истории и права КазНПУ им.Абая, Республика Казахстан, г.Алматы,
e-mail: saitjanov@mail.ru

Бандитизм во все времена рассматривался правом как наиболее опасный вид уголовных правонарушений, посягающих на конституционно охраняемые права и свободы человека. Это преступление характеризуется тем, что объектами преступления признаются: общественная безопасность, а также личная свобода и неприкосновенность человека. Деяние отягощено такими элементами, как создание устойчивой вооруженной группы или банды, руководство этой бандой, участие в совершении бандитских нападений на граждан или организации. Степень общественной опасности представляется высокой, так как в качестве последствий может выступать смерть потерпевшего.

Исторически бандитизм активизировался во времена кризисов и катаклизмов, выражающихся в форме международных и локальных конфликтов, гражданских и мировых войн, революций, столкновений межэтнических интересов и иных проявлений реакций на социально значимые противоречия.

В современных условиях новая уголовно-правовая политика Республики Казахстан основана на критическом анализе исторического опыта борьбы с бандитизмом. Вместе с тем, законодательное регулирование в РК отношений, возникающих в связи с совершением бандитизма, нуждается в усовершенствовании.

Ключевые слова: бандитизм, правовая политика государства, исторический опыт, борьба с преступностью, исторические этапы противодействия бандитизму.

В истории Уголовного законодательства бандитизм рассматривался как преступление государственное, т.е. одно из особо опасных преступлений, посягающих на основы государственного управления в области охраны общественной безопасности и правопорядка. Впервые о бандитизме говорилось как о преступлении в Декрете СНК РСФСР от 20 июля 1918г. "О суде". Декретом ВЦИК от 20 июня 1919г. "Об изъятиях из общей подсудности в местностях, объявленных на военном положении" бандитизм определяется как "участие в шайке, составившейся для убийств, разбоя и грабежей, пособничество и укрывательство такой шайки".

Впоследствии уголовная ответственность за бандитизм была предусмотрена в ст. 76 УК РСФСР, в которой бандитизм определялся как "организация и участие в бандах и организуемых бандами разбойных нападениях и ограблениях, налетах на советские и частные учреждения и отдельных граждан, остановки поездов и разрушение железнодорожных путей, безразлично, сопровождалась ли

эти нападения убийствами и ограблениями или не сопровождалось". Наказание за перечисленные в ст.76 УК действия устанавливалось в виде расстрела с конфискацией всего имущества. Снижение наказания допускалось на срок не ниже 3 лет лишения свободы со строгой изоляцией и конфискацией имущества только при наличии смягчающих обстоятельств. Пособничество банде и укрывательство ее членов и банды в целом, а также сокрытие добытого и следов преступной деятельности наказывалось наравне с бандитизмом. Снижение наказания допускалось на срок не ниже 2 лет лишения свободы со строгой изоляцией и конфискацией имущества.

Такая столь чрезмерная трактовка позволяла карающим органам применять максимальное наказание вплоть до расстрела за деяния, угрожающие существованию и нормальному функционированию нового общественного строя.

Уголовный кодекс 1926г. оставил норму о бандитизме без изменений (ст. 59-3 УК). В 1927г. было принято положение, которое устанавливало уголовную ответственность за бандитизм в несколько измененном виде. Ст. 59-3 УК 1926г. приобрела следующий вид: "бандитизм, т.е. организация вооруженных банд и участие в них и в организуемых ими нападениях на советские и частные учреждения или отдельных граждан, остановка поездов и разрушение железнодорожных путей и иных средств сообщений и связи". Эта норма просуществовала без каких бы то ни было изменений вплоть до принятия нового Закона об уголовной ответственности за государственные преступления 1958г. Поскольку в Уголовном законодательстве вплоть до принятия Уголовного кодекса 1960г. существовала аналогия, ст. 59-3 УК использовалась с судебной практике для ужесточения ответственности и наказуемости за деяния, обладающие повышенной степенью общественной опасности, хотя и на являющиеся по своей правовой природе бандитизмом. Например, по аналогии со ст.59-3 УК предлагалось квалифицировать систематически совершаемые организованными группами или враждебными элементами кражи домашнего имущества колхозников, находящихся на полевых работах, даже если эти преступления совершались невооруженными группами. После коллективизации сельского хозяйства и подавления сопротивления крестьянства уголовная ответственность за бандитизм стала применяться реже, т.к. уголовная преступность была в значительной мере подавлена.

Однако в военные и послевоенные годы широкая трактовка бандитизма вновь возобладала в правоприменительной практике. Об этом свидетельствует хотя бы тот факт, что в системе НКВД и затем МГБ СССР было создано главное управление по борьбе с бандитизмом (ГУПБ). Наиболее широкая практика применения этой статьи имела место в борьбе с вооруженными формированиями ОУН в Западной Украине и Прибалтике.

УК 1960 г. в ст. 77 предусмотрел уголовную ответственность за бандитизм в редакции ст. 14 "Закона об уголовной ответственности за государственные преступления". В этой норме бандитизм определялся как "организация вооруженных банд с целью нападения на государственные, общественные учреждения или предприятия либо на отдельных лиц, а равно участие в таких бандах и в совершаемых ими нападениях" [1, с.24]. Новая конструкция ст.77 УК стала более четкой в плане ограничения данного вида преступной деятельности от иных организованных форм. В ней четко оговаривалась цель, с которой создается вооруженная банда для совершения нападений, а не хулиганства или кражи. Аналогия в новом уголовном законодательстве была отменена, и по ст.77 УК квалифицировались только те деяния, которые обладали всеми признаками преступления, описанного в законе. Ст.77 УК просуществовала в уголовном законодательстве практически без изменений до принятия УК 1997г., который введен в действие с 16 июля 1997г.

Как видно из характеристики исторического развития бандитизма, криминализация составляющих его деяний с самого начала образования советского государства и до наших дней объяснялось той высокой степенью общественной опасности, которая в нем заключалась.

Первоначально бандитские действия были опасны не столько тем, что реально они выливались в незаконное завладение имуществом, но прежде всего тем, что на фоне противостояния значительной части общества новому общественному и государственному строю и несогласия с проводимой социальной политикой, они являлись лишним доказательством неспособности нового государства построить справедливое общество и обезопасить его членов. Недаром в первые годы советской власти это преступление было объявлено государственным, хотя такая цель в диспозиции нормы не укладывалась, а сформулированные в ней действия по своему характеру выступали как относящиеся к числу корыстно-насильственных обще-уголовных преступлений.

С затуханием классовой борьбы эти качества данного преступления вышли на первый план, однако, по традиции бандитизм оставался в главе о государственных преступлениях.

Глубокое изучение проблем организованности бандитизма позволили выявить и закрепить в науке Уголовного права такие существенные признаки бандитизма как устойчивость, законспирированный характер этого вида деятельности, вовлечение в нее значительного числа лиц, в том числе использующих свое служебное положение, облегчающее совершение преступлений, тщательное планирование, наличие круга лиц, укрывающих банду и похищенное. Бандитизм претерпел значительную эволюцию в своем развитии, постепенно переродившись из контрреволюционного преступления, посягающего на основы государственного устройства, советскую власть в тяжкое, корыстно-насильственное преступление.

Как видно из характеристики исторического развития бандитизма, криминализация составляющих его деяний с самого начала образования советского государства и до наших дней объяснялось той высокой степенью общественной опасности, которая в нем заключалась.

Бандитизм не посягает на основы государственного и общественного устройства, его устои, поэтому его нельзя назвать государственным преступлением. Как показывает изучение судебной практики последних лет, бандитизм всегда совершается с целью незаконного завладения имуществом, чем причиняет вред общественным отношениям, возникающим по поводу сохранности и нормального функционирования различных видов собственности, плюс общественным отношениям, направленным на охрану личной физической неприкосновенности личности, ее права на жизнь.

Видимо, правильнее было бы поместить бандитизм вследствие его корыстной направленности в главу о преступлениях против общественной безопасности.

Новый УК 1997г. в дословно повторил положения УК 1960г. относительно организованной группы, т.е. она определяется как "устойчивая группа лиц, заранее объединившихся для совершения одного или нескольких преступлений". Организованная группа, как устойчивое образование, в качестве квалифицирующего признака была включена во многие составы преступлений, в том числе и в те из разряда насильственно-корыстных, которые составляли как бы основание той пирамиды, вершиной которой является бандитизм).

Хотя само понятие "бандитизм" как конкретное преступление появилось сравнительно недавно, уже в советское время, такого рода деяния были известны еще в Древней Руси. Преступные группы, учинявшие их, именовались по-разному.

В Уложении о наказаниях 1845 г. и в последующих уголовных законах они получили наименование "шайка", которая характеризовалась практически теми же признаками, что и банда в современном ее понимании. Такими признаками шайки являлись, в частности, постоянный характер сообщества, предположения его членов заниматься преступной деятельностью в виде ремесла, а также неопределенность преступлений, которые они намереваются совершить.

Совершение преступления шайкой рассматривалось как обстоятельство, отягчающее ответственность. При этом в уголовном законе само создание шайки и вступление в уже образовавшиеся, хотя эти действия представляют собой собственно одно лишь приготовление к преступлению, признавались окончанным деянием.

Это преступление известно с незапамятных времен и во всех государствах оно рассматривалось как одно из самых опасных. Количество преступлений, совершенных вооруженными бандитскими формированиями, всегда напрямую зависело от экономического благополучия и политической стабильности государственной власти.

Достаточно вспомнить историю: гражданская война, разруха, вторая мировая война и первые послевоенные годы.

Обращаясь к советскому уголовному законодательству, нужно отметить, что состав бандитизма в период действия УК 1922 г. УК 1926 г. а затем и УК 1960 г. формулировался по разному, предусматривая различный объем подпадавших под него действий. Характерным в трактовке бандитизма в этот период времени было то, что он носил некоторую политическую окраску, сам законодатель придавал ему значение государственного преступления.

В истории Уголовного законодательства бандитизм рассматривался как преступление государственное, т.е. одно из особо опасных преступлений, посягающих на основы государственного управления в области охраны общественной безопасности и правопорядка. Впервые о бандитизме говорилось как о преступлении в Декрете СНК РСФСР от 20 июля 1918г. "О суде". Декретом ВЦИК

от 20 июня 1919г. "Об изъятиях из общей подсудности в местностях, объявленных на военном положении" бандитизм определяется как "участие в шайке, составившейся для убийств, разбоя и грабежей, пособничество и укрывательство такой шайки". Впоследствии уголовная ответственность за бандитизм была предусмотрена в ст. 76 УК РСФСР, в которой бандитизм определялся как "организация и участие в бандах и организуемых бандами разбойных нападениях и ограблениях, налетах на советские и частные учреждения и отдельных граждан, остановки поездов и разрушение железнодорожных путей, безразлично, сопровождалась ли эти нападения убийствами и ограблениями или не сопровождалась".

Наказание за перечисленные в ст. 76 УК действия устанавливалось в виде расстрела с конфискацией всего имущества. Снижение наказания допускалось на срок не ниже 3 лет лишения свободы со строгой изоляцией и конфискацией имущества только при наличии смягчающих обстоятельств. Пособничество банде и укрывательство ее членов и банды в целом, а также сокрытие добытого и следов преступной деятельности наказывалось наравне с бандитизмом. Снижение наказания допускалось на срок не ниже 2 лет лишения свободы со строгой изоляцией и конфискацией имущества.

Такая столь чрезмерная трактовка позволяла карающим органам применять максимальное наказание вплоть до расстрела за деяния, угрожающие существованию и нормальному функционированию нового общественного строя [2, с.117].

Уголовный кодекс 1926г. оставил норму о бандитизме без изменений (ст. 59-3 УК). В 1927г. было принято положение, которое устанавливало уголовную ответственность за бандитизм в несколько измененном виде. Ст.59-3 УК 1926г. приобрела следующий вид: "бандитизм, т.е. организация вооруженных банд и участие в них и в организуемых ими нападениях на советские и частные учреждения или отдельных граждан, остановка поездов и разрушение железнодорожных путей и иных средств сообщений и связи". Эта норма просуществовала без каких бы то ни было изменений вплоть до принятия нового Закона об уголовной ответственности за государственные преступления 1958г. Поскольку в Уголовном законодательстве вплоть до принятия Уголовного кодекса 1960г. существовала аналогия, ст. 59-3 УК использовалась с судебной практике для ужесточения ответственности и наказуемости за деяния, обладающие повышенной степенью общественной опасности, хотя и на являющиеся по своей правовой природе бандитизмом. Например, по аналогии со ст. 59-3 УК Постановлением президиума Верховного суда РСФСР от 4 августа 1933г. предлагалось квалифицировать систематически совершаемые организованными группами или враждебными элементами кражи домашнего имущества колхозников, находящихся на полевых работах, даже если эти преступления совершались невооруженными группами. После коллективизации сельского хозяйства и подавления сопротивления крестьянства уголовная ответственность за бандитизм стала применяться реже, т.к. уголовная преступность была в значительной мере подавлена.

Однако в военные и послевоенные годы широкая трактовка бандитизма вновь возобладавала в правоприменительной практике. Об этом свидетельствует хотя бы тот факт, что в системе НКВД и затем МТБ СССР было создано главное управление по борьбе с бандитизмом (ГУПБ). Наиболее широкая практика применения этой статьи имела место в борьбе с вооруженными формированиями ОУН в Западной Украине и Прибалтике [3, с.145].

УК 1960г. в ст. 77 предусмотрел уголовную ответственность за бандитизм в редакции ст. 14 "Закона об уголовной ответственности за государственные преступления". В этой норме бандитизм определялся как "организация вооруженных банд с целью нападения на государственные, общественные учреждения или предприятия либо на отдельных лиц, а равно участие в таких бандах и в совершаемых ими нападениях".

С конца 80-х годов удельный вес бандитизма среди преступлений, совершенных группой лиц, резко вырос. Особая общественная опасность бандитизма состоит в том, что банды, являясь устойчивыми преступными формированиями, совершают такие особо тяжкие преступления, как убийства, изнасилования, различные виды посягательства на собственность.

Новая конструкция ст. 77 УК стала более четкой в плане ограничения данного вида преступной деятельности от иных организованных форм. В ней четко оговаривалась цель, с которой создается вооруженная банда для совершения нападений, а не хулиганства или кражи. Аналогия в новом уголовном законодательстве была отменена, и по ст.77 УК квалифицировались только те деяния, которые обладали всеми признаками преступления, описанного в законе. Ст. 77 УК просуществовала в уголовном законодательстве практически без изменений до принятия УК 1996г., который введен в действие с 1 января 1997г.

Как видно из характеристики исторического развития бандитизма, криминализация составляющих его деяний с самого начала образования советского государства и до наших дней объяснялось той высокой степенью общественной опасности, которая в нем заключалась.

Первоначально бандитские действия были опасны не столько тем, что реально они выливались в незаконное завладение имуществом, но прежде всего тем, что на фоне противостояния значительной части общества новому общественному и государственному строю и несогласия с проводимой социальной политикой, они являлись лишним доказательством неспособности нового государства построить справедливое общество и обезопасить его членов. Недаром в первые годы советской власти это преступление было объявлено государственным, хотя такая цель в диспозиции нормы не укладывалась, а сформулированные в ней действия по своему характеру выступали как относящиеся к числу корыстно-насильственных общеуголовных преступлений.

С затуханием классовой борьбы эти качества данного преступления вышли на первый план, однако, по традиции бандитизм оставался в главе о государственных преступлениях [4, с.83].

Глубокое изучение проблем организованности бандитизма позволили выявить и закрепить в науке Уголовного права такие существенные признаки бандитизма как устойчивость, законспирированный характер этого вида деятельности, вовлечение в нее значительного числа лиц, в том числе использующих свое служебное положение, облегчающее совершение преступлений, тщательное планирование, наличие круга лиц, укрывающих банду и похищенное. Бандитизм претерпел значительную эволюцию в своем развитии, постепенно переродившись из контрреволюционного преступления, посягающего на основы государственного устройства, советскую власть в тяжкое, корыстно-насильственное преступление.

Правоприменительная практика того периода времени, вплоть до 60-х годов характеризовалась тем, что суды рассматривали как бандитизм деяния, достаточно далеко отстоящие от законодательного его определения. Это объяснялось существовавшей в то время в уголовном праве аналогией закона и незаконными по своему существу указаниями высших судебных органов СССР и РСФСР.

Показатели статистической отчетности, касающейся бандитизма не согласовывались с реальным положением дел. Ввиду отмеченной выше политической оценки бандитизма и господствующей идеологической доктрины об искоренении преступности политического характера, дела о бандитизме не показывались, а деяния, фактически являвшиеся таковыми, квалифицировались по иным статьям УК. Были ликвидированы специализированные подразделения - отделы по борьбе с бандитизмом. Официальное мнение о том, что в стране больше нет бандитизма, повлекло не только разрушение системы борьбы с этим деянием, но и отказ от изучения тактики борьбы с ним. Такое положение существовало вплоть до середины 90-х годов, охарактеризовавшихся значительным всплеском бандитизма, что получило признание, в частности, в известном Указе Президента РФ от 14.06.1994 года "О неотложных мерах по защите населения от бандитизма и иных проявлений организованной преступности". Этот Указ сыграл важную роль в усилении борьбы с организованной преступностью и, в первую очередь, с бандитизмом [4, с.106].

1 Побегайло М.Ф. Тенденции современной преступности и совершенствование уголовного законодательства в сфере борьбы с ней. М., 1992. С.24

2 Кудрявцев В.Н. Теоретические основы квалификации преступлений. М., 1963. С.117

3 Растегаев А.А. Анализ общеуголовной корыстной преступности// Методика анализа преступности. М., 1986. С. 145

4 Устинова Т. Д. Уголовная ответственность за бандитизм, Москва, 1997 г.

Түйіндеме

Бандитизммен қылмыстық-құқықтық күрес: қысқаша тарихи шолу

Д.А. Сайтжанов - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық құқықтық-пәндер кафедрасының магистранты, e-mail: saitjanov@mail.ru

Бандитизм барлық уақытта адамдардың конституциялық құқығын және бостандығын қорғауда, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтың ең қауіпті түрі болып қарастырылады. Бұл қылмыстың қылмыс объектісі қоғамдық қылмыс және адамдардың жеке бостандығына қол сұғылмаушылығы болып табылады. Бұл іс-әрекеттің элементі азаматтарға немесе ұйымдарға шабуылдайтын тұрақты қаруланған топ немесе банда, банданың басшысы. Нәтижесінде жәбірленушінің өлімімен аяқталатын қоғамдық қауіптің дәрежесі жоғары.

Тарихи тұрғыда бандитизм халықаралық және жергілікті қақтығыстарда, азаматтық және әлемдік соғыстар, революциялар, этникааралық байланыстарда және тағы басқа әлеуметтік қайшылықтар мен дағдарыс кезінде белең алды.

Қазіргі заманда бандитизммен күрес Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық-құқықтық саясаты тарих тәжірибесінің сыни талдауына негізделген. Сонымен қатар, ҚР-да бандитизмге қатысты болып жатқан келеңсіздіктерді заңнамамен реттеу қажеттілігі туындайды.

Түйінді сөздер: бандитизм, мемлекеттік құқықтық саясат, тарихи тәжірибе, қылмыспен күрес, бандитизмге қарсы тарихи сатылар.

Summary

Criminal law anti-gang: a brief history

Saitjanov D.A.

Master of the Department of Criminal Law and Law of the Institute of History

named after Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: saitjanov@mail.ru

Banditry at all times was considered the right to be the most dangerous type of criminal offenses, encroaching on the constitutionally protected rights and freedoms *cheloveka*. This crime is characterized by the fact that the object of the crime shall be: public safety, as well as personal freedom and inviolability of the person. Acts burdened with elements such as the creation of a stable armed group or gang, this gang leadership, participation in the commission of gang attacks on individuals or organizations. The degree of public danger is high, since as the consequences can be a death of the victim.

Historically, gang violence has intensified in times of crises and disasters, expressed in the form of international and local conflicts, civil and world wars, revolutions, ethnic conflicts of interest and other manifestations of reactions to socially significant contradictions.

In modern conditions the new criminal policy of the Republic of Kazakhstan is based on a critical analysis of the historical experience of struggle against gangsterism. However, the legislative regulation of the Republic of Kazakhstan in relations arising in connection with the commission of banditry, needs to be improved.

Key words: gang violence, the legal policy of the state, the historical experience, the fight against crime, the historical stages of counter banditry.

УДК 343.222.4

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ БОРЬБА С ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ

Сайтжанов Д.А. – магистрант кафедры уголовно-правовых дисциплин Института истории и права КазНПУ им.Абая, Республика Казахстан, г.Алматы, e-mail: saitjanov@mail.ru

В современных условиях высокую антикриминальную актуальность приобретают процессы профессионализации преступности на основе создания криминальных корпораций с четким распределением ролей участников таких корпораций. Усложнение квалификационной деятельности органов предварительного расследования и дознания, а затем и судов связано с уровнем уголовно-правовой регламентации, которая изначально не учитывала факторы профессионализации и организованности преступной деятельности. Значительным достижением уголовной науки и практики Казахстана необходимо считать узаконение признака организованности и признание данного признака в качествеотягчающего вину обстоятельства.

Новый УК РК, принятый 3 июля 2014 года и введенный в действие с 1 января 2015 года, содержит более глубокую и детальную регламентацию юридической ответственности, чем это имело место в ранее действовавшем Уголовном кодексе, что требует нового теоретического анализа и осмысления.

Ключевые слова: преступная организация, организованная группа, преступная группа, преступное сообщество, объединение преступных организаций, борьба с преступностью.

Принятие нового УК РК [1] значительно раздвинуло границы понятия «организованная преступность» в целом, и в контексте регламентации бандитизма – в частности. Как указывает А.И. Дворкин, «борьба с организованными преступными группами, одним из видов которых является банда, становится приоритетным направлением деятельности правоохранительных органов» [2, с.3].

Угроза национальной безопасности, исходящая от организованной преступности, требует консолидации усилий как ученых, так и правоохранительных органов. И в этом соединении наука должна предложить для практической деятельности наиболее эффективные способы.

Во всех обширных дискуссиях по данной теме красной нитью проходит мысль, что для начала борьбы с организованной преступностью необходимо:

- 1) выработать ее определения, пригодные для легализации;
- 2) разработать и принять на этой основе соответствующий законодательный акт.

Так, в новом Уголовном кодексе даны определения преступной организации (организованной группы), преступной группы (организованной группы), преступного сообщества (объединения преступных организаций) – (п.п.25, 24, 23 ст.3 УК РК). Совершение преступления организованной группой в качестве квалифицирующего признака введено во многие статьи Особенной части, дифференцирована уголовная ответственность за бандитизм, и, наконец, получила законодательное закрепление долго обсуждавшаяся норма об уголовной ответственности за организацию преступного сообщества (преступной организации). И так, хотя бы изначальная законодательная база, на отсутствие которой долго сетовали, создана.

Но вспомним известное изречение древнегреческого законодателя Периандра "Употребляй законы старые, а зелень - молодую", в котором заложена глубокая мысль о необходимой стабильности закона.

Стабильный закон — это такой закон, который способен в течение определенного времени служить поставленным целям, ясен и доступен по смыслу как гражданам, так и правоприменителю. Попробуем же взглянуть на новоявленные средства уголовно-правового воздействия на организованную преступность с этих позиций.

1. Можно долго теоретизировать о криминологических признаках группы, действующей по предварительному сговору, организованной группы, преступного сообщества (преступной организации).

Однако законодатель обязан дать четкие дефиниции этих явлений, коль скоро он связывает с ними наступление уголовно-правовых последствий различной тяжести, а не отдавать определение признаков этих явлений на усмотрение органов уголовной юстиции.

В уголовном праве закреплен незыблемый принцип ответственности за вину, т.е. когда виновный ясно осознает все объективные обстоятельства содеянного. Содержание понятий "организованная группа", "преступная организация", "преступное сообщество" в конечном итоге обусловлено субъективным пониманием проблемы, путей и способов ее разрешения теми, кто предложит эти понятия в качестве законодательных новаций, и абсолютно неведомо лицу, которое на основании последних привлекается к уголовной ответственности. Если лицо совершает какое-либо преступление по предварительному сговору группой лиц, то оно более чем достаточно осознает факт совместного объединения усилий для достижения конкретных целей. Названное лицо будет отчетливо представлять свою принадлежность к общественной организации, политическому или религиозному движению и т.п., которые обладают понятными всем объективными признаками. Но оно никогда не осознает, какая структурная разница заключается между той же самой организованной группой и преступной организацией или преступным сообществом.

Уже сейчас на массе конкретных уголовных дел можно показать, какие сложности возникают при разграничении даже таких квалифицирующих признаков, как группа лиц по предварительному сговору и организованная группа.

Еще более разноречивые суждения среди практических работников вызывают и будут вызывать вопросы: в каких формах должны совершаться финансовые операции и другие сделки с денежными средствами и другим имуществом, приобретенным незаконным путем; как доказывать незаконность приобретения имущества; кого следует признавать субъектом преступления, правовой нормы можно выразить в процентном соотношении между количеством наблюдающихся криминальных явлений, в которой они предусмотрены, и количеством как результатом деятельности органов уголовной юстиции в виде применения нормы к таким случаям. Всякая система уголовной юстиции обладает пределом своих ресурсных возможностей. Поэтому в литературе вполне обоснованно указывается, что "криминализация не должна влечь перегрузку различных звеньев системы уголовной юстиции, т.е. должна производиться с учетом реальных возможностей следствия, суда и пенитенциарных учреждений" [2, с.3-4].

Опираясь на правоприменительную практику, а также на оперативную и журналистскую информацию, можно сказать, что опасность организованной преступности в странах постсоветского пространства усиливается повсеместно. Ныне преступные сообщества действуют практически во всех бывших постоянное получение доходов, различных выгод не только способами, которые сами по себе являются преступными. Верно подмечено, что как это ни "кошунственно", быть может, звучит, но преступная организация есть разновидность трудового коллектива.

От общеуголовной преступности как конечного результата пересечения большого числа случайностей организованную преступность отличает ряд особенностей, присущих всяким другим видам человеческой деятельности, преследующей экономические интересы, которые можно свести к следующему, а именно:

1) подобный вид деятельности неизбежно появляется в обществе там, где складываются благоприятные условия для достижения конкретных экономических целей путем совершения определенных действий (производство товаров, предоставление различных услуг, заключение различных сделок и т.д.). Такие условия могут возникнуть либо в отдельном регионе, либо на территории всей страны;

2) наличие относительной массовости ее участников, обладающих для этого необходимыми индивидуальными способностями;

3) объединение участников деятельности в различные формы для более успешного достижения общих целей;

4) выделение в таком объединении функциональных ролей (руководитель - подчиненный);

5) постоянное воспроизводство этой деятельности (если объединение по каким-либо причинам прекращает свою деятельность, но сохраняются благоприятные условия для ее продолжения, то на его месте формируется новое);

6) необходимость согласовывать деятельность отдельных объединений между собой и соблюдать для этого сложившиеся нормы поведения;

7) наличие структур, выполняющих роль арбитра при столкновении интересов объединений (если деятельность соотносится с интересами общества, таковыми выступают органы государственной власти, если деятельность носит противоправный характер, образуются нелегальные формирования, выполняющие эту роль);

8) быстрая приспособляемость к меняющимся экономическим условиям;

9) заинтересованность в такой государственной политике, которая благоприятствует этой деятельности.

Такая особенность, как выделение в преступном объединении функциональных ролей (руководитель – подчиненный), в свое время было предметом анализа и разъяснения в постановлении пленума Верховного Суда РФ №1 от 17 января 1997 года. Так, в разъяснении к п.8 данного постановления указывается: «Руководителя от участников банды отличает то, что именно он определяет в конечном итоге, что, как и когда будет делать банда, то есть он принимает решения» [3, с.23]. Учет этой особенности важен в связи с определением квалификации деяния каждого из участников преступления.

На наличие относительной массовости банды как признака, обособляющего бандитизм от смежных составов, указывает Т.Шутемова [4, с.15-16]. Она приводит веские аргументы в пользу признания наличия группы как фактора, определяющего сущность уголовно-правовой характеристики бандитизма.

Мы полагаем, что обратившись к изучению феномена организованной преступности, и, в частности бандитизма, наши криминологи трактуют это понятие крайне широко, включая в него организованные формы совершения либо одного, либо совокупности преступлений, которые в действительности представляют собой не более как составляющие общеуголовной преступности (совершение соорганизованной группой краж, грабежей, разбоев, угонов автотранспорта и т.п.). Такой подход, рассматривающий организованную преступность как более опасную часть общеуголовной и не учитывающий ее специфического содержания, приводит к тому, что все попытки правового противодействия организованной преступности сводятся прежде всего к усилению и модификации уголовной ответственности, о чем говорилось выше.

Вместе с тем, о повышенной степени тяжести преступлений, совершаемых в организованной форме, справедливо указывал Г.Ф. Поленов. В частности, он утверждал, что материальная сторона деяния, то есть уголовно-правовые признаки и свойства, и есть первооснова для выработки эффективной правовой политики борьбы с организованной преступностью [5, с.113-114].

Взгляд на организованную преступность как разновидность социальной деятельности, только со знаком минус, подталкивает к поиску других сдерживающих ее факторов. Если общество заинтересовано в развитии той или иной деятельности, оно создает необходимые для этого стимулы. И напротив, стремясь к ограничению, ликвидации таковой, создает препятствия для реализации определенных интересов в будущем. Любая деятельность прекращается или снижается до минимально возможных пределов только тогда, когда становится невыгодной. Нужно учитывать и то, что организованная преступность как экономическая деятельность, будучи чрезвычайно разнообразной по своему проявлению, достаточно определенно делится на две разновидности.

1) это преступные группировки, возглавляемые так называемыми "авторитетами" и "ворами в законе" и добивающиеся экономических целей посредством насилия, угроз, готовностью их применения; иначе говоря, лицами, для которых насилие во всех его проявлениях является одним из главных условий функционирования;

2) преступная деятельность в сфере легального и запрещенного предпринимательства; проявляется в систематическом нарушении предпринимателями законодательства, регулирующего предпринимательскую деятельность, в целях получения максимального дохода. Во всем многообразии – складывающихся между ними переплетений эти качественные признаки проявляются достаточно устойчиво. Коррупция, о которой сейчас так много говорят и пишут, является результатом приспособляемости обеих разновидностей социальной негативной деятельности к легальному контролю.

Существующее между ними различие требует разных правовых подходов в плане создания мер противодействия, направленных прежде всего на способы деятельности, и исключает возможность принятия единого универсального закона, направленного против организованной преступности. Об этом убедительно свидетельствует правотворческая практика других государств

При всем желании нельзя издать закон, препятствующий совершению преступления. За преступление общество может только осуждать и наказывать. Но всегда можно создать законодательные препятствия для общественно негативного рода деятельности.

1 Уголовный кодекс Республики Казахстан. – Принят 3 июля 2014года, введен в действие с 1 января 2015 года.

2 Расследование бандитизма: Методич. пособие. – М.:Издат. «Приоритет», 2000.

3 О практике применения судами законодательства об ответственности за бандитизм. – Постановление ВС РФ №1 от 17.01.97г. // Бюллетень ВС РФ, 1997, №6, с.23.

4 Шутемова Т. Особенности доказывания банды// Законность,1999, №9.

5 Поленов Г.Ф. Уголовное право Республики Казахстан: Уч. пос. – Алматы: Юрист, 1999. – 184 с.

Түйіндеме

Ұйымдасқан қылмысқа қарсы қылмыстық құқық күреседі

Сайтжанов Д.А. - Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, қылмыстық құқықтық-пәндер кафедрасының магистранты, e-mail: saitjanov@mail.ru

Жоғары қарсы қылмыстық өзектілігін қазіргі жағдайда мұндай корпорациялардың қатысушылардың айқын рөлдері қылмыстық корпорацияларын құру есебінен қылмыс кәсібилендіру процестерін алады. алдын ала тергеу және анықтау біліктілік қызметі, сондай-ақ бастапқыда ескере қылмыстық қызметін кәсібилендіруге және ұйымның факторларды емес, қылмыстық-құқықтық реттеу, деңгейіне байланысты, содан кейін соттардың күрделенуі. Қазақстанның қылмыстық ғылым мен практиканың жетістігі ауырлататын мән-жайлар осы сызық жатқызуын ұйымның заңдастыруға және тану қарастыру қажет.

Жаңа Қылмыстық кодекс, 2014ж. 3 шілдеде қабылданды және 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген, ол жаңа теориялық талдау және үстінен ой жүгірту қажет ескі кодексінің, жағдайда болды қарағанда құқықтық жауапкершілік тереңірек және толық реттеу қамтиды.

Түйінді сөздер: қылмыстық ұйым, ұйымдасқан топ, қылмыстық топ, қылмыстық қоғамдастық, қылмыстық ұйым бірлестігі, қылмысқа қарсы күрес.

Summary

Criminal law fight against organized crime

Saitjanov D.A. –

Master of the Department of Criminal Law and Law of the Institute of History named after Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: saitjanov@mail.ru

In modern conditions of high anti-criminal relevance acquire the processes of professionalization of crime through the establishment of criminal corporations with clear roles of participants in such corporations. The increasing complexity of the qualification activities of the preliminary investigation and inquiry, and then the courts related to the level of criminal-legal regulation, which initially did not take into account the factors of professionalization and organization of criminal activity. A significant achievement of criminal science and practice of Kazakhstan is necessary to consider the legalization and recognition of the organization attribute this trait as an aggravating circumstance. The new Criminal Code, adopted 3 July 2014 and entered into force on 1 January 2015, it contains a deeper and more detailed regulation of legal responsibility than was the case in the old Code, which requires a new theoretical analysis and reflection.

Keywords: criminal organization, organized group, a criminal group, criminal association, the association of criminal organizations, the fight against crime.

УДК 528.4 (528.011)

ОСОБЕННОСТИ СОСТАВЛЕНИЯ КРУПНОМАСШТАБНЫХ ЛАНДШАФТНЫХ КАРТ ПРИ ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ АНАЛИЗЕ ДЛЯ ПРОЕКТИРОВАНИЯ АЛСЗ

Шамшиденов Айдын – магистрант 2 курса кафедры географии, кадастра и землеустройства КазНУим.аль-Фараби. Республика Казахстан, г. Алматы. E-mail: aidyn_sh@mail.ru

В данной статье рассматриваются особенности составления крупномасштабных ландшафтных карт при территориальном анализе для проектирования адаптивно-ландшафтного земледелия (АЛСЗ).

Автором доказано, что на основе собранных материалов, а также топографических карт были составлены следующие карты: Физико-географическая карта, почвенно-геоморфологическая карта, карта поверхностных вод и ирригационная система, геоэкологическая карта и на основе этих карт было составлена ландшафтная карта бассейна озера Алаколь в масштабе 1: 200 000.

На основе физико-географического подхода выделены основные группы ландшафтов Алакольского бассейна по их рекреационному качеству.

Ключевые слова: Алаколь, ландшафт, карта, геоэкологическая карта, почва, природа.

Во многих развитых странах мира, особенно в результате исследования российскими учеными в настоящее время созданы научно-теоретические основы и методологические пути осуществления системы адаптивно-ландшафтного земледелия (АЛСЗ). В этом направлении производится обширная НИР в Казахстане и их результаты стали опубликоваться в научных изданиях. Анализируя этих материалов, и других работ по АЛСЗ, по нашему мнению, эту систему можно использовать и в развитии животноводства, а также в сфере туризма и земледелия. Это направление научного поиска точки зрения ландшафтоведения является актуальным в период развития и интенсивного внедрения инновационных технологии в области туризма и в сельскохозяйственное производства .

Процесс составления проекта адаптивно-ландшафтной системы земледелия, в основном, состоит из следующих этапов: территориальный анализ исследовательского объекта; дать им экологическую оценку; сгруппировать каждую ландшафтную морфологическую единицу, и на основе результатов этих исследований разрабатывается система агротехнологических процессов.

При территориальном анализе объекта исследования основной целью работы является составление разномасштабных ландшафтных карт, и их дифференциация. Это дает возможность использовать их на крупные, средние и на мелкие крестьянское хозяйства. Если внедрить их на производства то, аграрная сфера поднимется на новый уровень, и можно использовать инновационные новые технологии. В заключении качество и количество производства сельскохозяйственной культуры станут конкурентноспособным.

Составления ландшафтных карт может быть использовано для землепользования, животноводства, туризма. Например, составленная «Ландшафтная карта бассейна озера Алаколь» в масштабе 1: 200 000 может быть использован для перспективного развития туризма, в механизации сельского хозяйства, мелиорация земель, ирригации, садоводстве или в развитии комплексных методов развития животноводства в стойловых условиях.

На основе собранных материалов, а также на основе топографических карт были составлены следующие карты: Физико-географическая карта, почвенно-геоморфологическая карта, карта поверхностных вод и ирригационная система, геоэкологическая карта и на основе этих карт было составлена ландшафтная карта бассейна озера Алаколь в масштабе 1 : 200 000.

Озеро Алаколь занимает обширную территорию 2700 кв. км, захватывая юго-восточный Казахстан и сопредельные районы Китая. Бассейн Алакольских озер состоит из проточного пресноводного Сасыкколя, излишки воды которого переливаются в небольшое проточное озеро Уялы, Жаланашколь и ряд мелких водоемов.

В орографическом отношении Алакольская впадина представляет собой аккумулятивную, слабо-волнистую равнину, наклоненную к центральной части и ограниченную с севера хребтом Западный Тарбагатай, с востока — хребтом Барлык, с юго-запада снежными, горными пиками сооружениями Жетысуского Алатау и с запада горами Арганаты-Архара. Здесь рельеф многообразен и сложен: среднегорье, низкогорье, эрозионно-тектонический мелкосопочник, предгорные адыры, наклонные равнины, золотые песчаные равнины и плоские аккумулятивные равнины.

Почти вся впадина, кроме ее окраинных частей, выполнена неогеновыми и в основном четвертичными песчаными наносами рек, превращенными ветром в расчлененные песчаные пустыни. Только по подгорным окраинам, в долинах и в дельтах рек есть площади супесчаных и глинистых отложений. Мощность четвертичных наносов почти повсюду превышает 200-300м, на широтном до 1000м. Только по окраинам впадины - в северном прибалхашье и на востоке, между озерами Балхаш и Сасыкколь в островных низкогорьях Арганаты-Аркалы вскрывается палеозойский фундамент впадины. Прогибание ее происходило весьма медленно и разновремененно. На юге оно началось значительно раньше; впадина выполнена там юрскими отложениями, и интенсивность прогибания была значительно большей. Основная часть Балхаш - Алакольского бассейна образовалась в предолигоценное время и была наполнена водами палеогенового озера [1].

С географическим положением связаны такие особенности климата как различия в степени континентальности и увлажнённости, изменение температурных условий по сезонам года, большое разнообразие типов климата. Область расположена в южной половине умеренного климатического пояса, для которого характерен западно-восточный перенос воздушных масс. Её территория относится к зонам умеренного и слабого увлажнения, а на склонах гор увлажнение увеличивается с высотой. В умеренном поясе чётко проявляется сезонность всех физико-географических процессов, в том числе тех, которые формируют климат [2].

В озеро впадает более 15 притоков, из которых основными являются шесть рек: Урджар (дающая 50% поверхностного притока в озеро), Катынсу (8,8%) и Эмель (27,4%) на севере и северо-востоке и Жаманутколь (5%), Райты и Жаманты, (8,8%) —на юге и юго-востоке. В среднем суммарная радиация над озером (прямая, рассеянная, отраженная и поглощенная) превышает таковую над сушей на 1—2%, что объясняется меньшей запыленностью воздуха над водоемом (Трифенова, 1966). Разность среднемесячной температуры воздуха над сушей и поверхностью воды в мае 4,9°, в ноябре 8,1°. Максимальный прогрев озера наблюдается в первой половине сентября, поверхностного слоя в конце августа, а мелководной прибрежной зоны на 2-3 недели раньше. Наибольшая температура на поверхности воды в глубоководной части достигает 24—26°, на мелководных прибрежных участках в северной зоне 30°. На глубине 20 м температура воды не превышает 16-18°, средняя 12-14°. Слой температурного скачка в июле-августе залегает обычно на глубине 10-25 м, а к концу сентября началу октября его нижняя граница достигает 30 м. В нижних, наиболее минерализованных слоях глубоководной зоны отрицательная температура воды местами сохраняется до мая, июня, положительная или нулевая наблюдается в январе, феврале лишь в зонах выклинивания подземных вод, устьях рек и тонком придонном слое глубоководной области. Годовая амплитуда температуры воды на поверхности озера составляет 26-30°, на глубине 20 м 15-17°, на глубине 50 м 1-9°. Средняя многолетняя температура воды изменяется от 4,5 до 15,3° (май -ноябрь).[3]

Сложный рельеф, разнообразие материнских пород, климатические особенности обуславливают пёстрый состав почв, рассматриваемой территории. Вследствие преобладания горного рельефа во многих районах наблюдается вертикальная поясность почвенного покрова. В районах с холмисто-грядовым рельефом в распределении почв прослеживаются черты широтной зональности [4]

Остепнённые предгорья северных районов территории заняты, как правило, тёмно-каштановыми почвами, чернозёмами и горными чернозёмами. Чернозёмные почвы в основном средне - и малогумусные. В засушливых степях предгорий господствуют горные каштановые почвы. На северных склонах гор они сменяются горными чернозёмами, а выше горнолесными кислыми скрытоподзолистыми, горнолесными чёрноземовидными неоподзоленными почвами и горными дерновыми тёмными почвами лесных лугов. В высокогорье распространены кислые горно-луговые и горно-тундровые оглеенные и неоглеенные почвы.

В районе Северо-Прибалхашской щебнисто-гипсовой средней пустыни почвы преимущественно серо-бурые, скелетные, сильно загипсованные, местами песчаные примитивные, местами солончаковые. Господствуют солянково-попынные пустыни, преимущественно с большимлиственницелистным и попынью серой; местами развиты биюргуново-попынные ассоциации, а на солончаковых солонцах биюргунники, чернопопынники и кокпечники. На сильно каменистых почвах господствует тасбиюргун, а на супесях – терескен. Почвенный покров долины р. Или очень пестрый. Здесь развиты аллювиально-луговые, аллювиально-болотные почвы, в частности торфяно-болотные дельтовые со слоями тростникового и водорослевого торфа мощностью до 0,5м; иногда наблюдается нагромождение перенесенных ветром и течением плавучих торфяных островов-купаков до 1,5 метров высотой; встречаются солончаки; засоление почв содовое. Для поймы р. Или, как и других рек бассейна,

характерны тугайные леса из ив, туранги и лоха. В среднегорном поясе южного склона Тарбагатая тёмно-каштановые почвы переходят в горные чернозёмы. Дерново-суглинистые горно-луговые субальпийские или щебнистые почвы располагаются на высотах 1800-2000м. Склоны в основном покрыты пустынно-степной, степной лесо-лугово-степной растительностью. По долинам рек и в ущельях имеются осиново-яблоневые роши [5].

На Жетысуском Алатау до высоты 600м на севере и до 1200м на юге распространена растительность пустынного типа. На сероземных почвах растет полынь, солянка, изень. Выше пустынного пояса поднимается степной с типичными степными растениями – ковылем и тимофеевкой. Из кустарников здесь произрастают шиповник, жимолость. В верхней части пояса по долинам рек растут яблонево-осиновые леса. Тут же растет черемуха, боярышник, крыжовник и на юге – урюк. За степным поясом до высоты 2200м поднимается лесолуговой пояс. Леса состоят из тянь-шаньской ели с примесью сибирской пихты, которая на юг не заходит. На юге этот пояс выражен слабо, леса встречаются лишь в горных ущельях и долинах рек. Степь там принимает несколько лугово-степной характер и постепенно сливается субальпийским и альпийским поясами. В субальпийском поясе распространены манжетковые, гераниевые луга и арчовые заросли. В альпийской зоне преобладают кобрезия, алтайская фиалка, камнеломка, альпийский мак.

Для пустыни характерны высокие температуры летом и низкие зимой, очень малое количество осадков, исключительная сухость воздуха. В таких условиях животный мир не может быть богатым. В пустыне особенно разнообразны и многочисленны пресмыкающиеся, а из млекопитающих – грызуны. В меньшей степени распространены здесь копытные, еще меньше – хищные млекопитающие и птицы. В пустыне обитают степная агама, песчаная кругловка, ушастая круглоголовка, варан, степной удав, стрела-змея, щитомордник и степная черепаха. В песчаной пустыне благоприятны условия для грызунов. Здесь много песчанок, тушканчиков, сусликов. Также обитает здесь исключительно редкий грызун-селевиния. Это древний, очевидно исчезающий вид. Водятся в пустыни корсак и лисица. Из семейства копытных в пустыне можно встретить джейрана. Пустыня не богата птицами. В песках самая замечательная птица – саксаульная сойка. Также здесь можно встретить рябков, дрофу-красотку, канюка – курганника, орла-могильника.

В степных предгорьях Тарбагатая встречаются животные: подземный грызун цокор, длиннохвостый суслик, алтайский сурок, полевки, бородатая куропатка и др. Таежных видов здесь мало: маленькая полёвка-экономка, медведь. В альпийской зоне гнездится тундровая куропатка. На самых высоких частях хребта обитает архар.

В нижнем степном поясе Джунгарского Алатау встречаются те же животные, что и на примыкающих равнинах: зайцы, суслики, хомяки, барсуки и др. В лесолуговом поясе – бурые медведи, рыси, зайцы-беляки, волки, лисицы. В высокогорье много горных диких козлов, архаров, серых сусликов, или тарбаганов, встречаются красные волки. Из птиц в лесолуговом поясе гнездятся: сибирский трехпалый дятел, кедровка, клест-еловик, березовая сова, тянь-шаньский королек. В высокогорном поясе – темнобрюхий улар, центрально-азиатская галка и др.

В лесном поясе водятся рысь, марал, косуля (елик) и кабан. В Западном Тянь-Шане обитает дикобраз, туркестанская крыса, длиннохвостый сурок, Сурок Мензибара. В верхнем поясе, на границе с вечными снегами, водятся ласка, горностай, полевка, архар, снежный барс и волк. Из птиц гнездятся: кеклик, красная индийская мухоловка, в Заилийском Алатау – синяя птица (лиловый дрозд).

В озерах Алакольской впадины обитают восемь видов рыб: белый окунь, голый осман, одноцветный губач, озерная и речная маринки, сазан и судак. Водится ондатра. Из птиц гнездятся беркут, серая куропатка, обыкновенная пустельга, кеклик, пестрый каменный дрозд, камышевки, славка, овсянка, различные виды уток, гуси, гагары, бакланы, пеликаны, лебеди, чайки, кулики, цапли и др. В тростниковых зарослях водятся кабаны, лисы, солонгой, ласка, пятнистая кошка, водяная крыса и др. Из земноводных встречаются земная жаба, остромордая лягушка; из пресмыкающихся – узорчатый полоз, степная гадюка, обыкновенный щитомордник, пряткая ящерица [6].

Рекреационная ценность территории определяется, прежде всего, особенностями наиболее важных для отдыха природных факторов: рельефа, климата, вод, растительного и животного мира. Исследование природных рекреационных ресурсов территории для целей развития отдыха и туризма позволяет осуществить ее районирование с учетом совокупности тех или иных видов ресурсов. Районирование территории по степени аттрактивности природных ландшафтов дает исходную информацию о ресурсных возможностях удовлетворения рекреационных потребностей населения.

Физико-географический подход позволил выделить следующие основные группы ландшафтов Алакольского бассейна по их рекреационному качеству и возможностям для организации различных видов отдыха и туризма (за основу взято ландшафтное районирование, проведенное У.А. Калменовой). Согласно методике М. Милеской, принята четырехступенная шкала оценки ландшафтов для рекреации и туризма:

- весьма благоприятные (3 балла);
- благоприятные (2 балла);
- малоблагоприятные (1 балл);
- неблагоприятные (0 баллов).

Наиболее привлекательные ландшафты с весьма благоприятными условиями для длительного и всех видов кратковременного отдыха оценены в 3 балла. К ним отнесены лесостепные ландшафты равнин, лесные и лесостепные ландшафты гор, поймы рек. С привязкой к местности: эрозионно-денудационные горы Западного Тарбагатая, Жетысуского Алатау;

Колпаковская и Тонкурузская впадины; холмисто-увалистые лёссовые предгорья Тарбагатая и Барлыка; аллювиально-пролювиальные предгорные наклонные равнины Жетысуского Алатау, хребтов Барлык и Майли, хребта Тарбагатай, гор Текели и Сайкан, а также низкогорные лесные ландшафты Жетысуского Алатау, Тарбагатая – Тонкурузская впадина, предгорья Барлыка, горы Текели, Сайкан, Барлык .

Ландшафты с благоприятными условиями (2 балла) пригодны для всех видов кратковременного индивидуального и массового отдыха. К ним относятся: степные ландшафты равнин и гор, побережья морей, озер, водохранилищ: аллювиальные и озерно-аллювиальные плоские равнины: аллювиальная равнина, озерно-аллювиальная равнина. На исследуемой территории это долины рек Тентек, Урджар, Катынсу и др., озер Алаколь, Сасыкколь, Кошкарколь, обладающие туристской привлекательностью. Лечебные грязи озера Жаланашколь, минеральные воды Барлык-Арасан используются для санаторно-курортного лечения и профилактики ряда заболеваний. Наличие деревьев и кустарников смягчает силу ветра, укрывает от жары, стабилизирует колебания влажности воздуха. Озерно-горно-лесные ландшафты благоприятны для организации спортивно-оздоровительных видов туризма и лечения преимущественно в летний период. Зимой, в условиях резко-континентального климата, перемещение по туристским маршрутам затруднено.

Ландшафты с малоблагоприятными условиями для отдыха (1 балл) образуют сухостепные мелкосопочные, сухостепные равнинные, полупустынные мелкосопочные и полупустынные равнинные ландшафты. К ним можно отнести ряд районов Арганаты-Аркарлы, Сайканы, Аркарлы, Балтабай, Вахты, Сейректас, Кызыл-Бельдеу сухостепной равнинной и мелкосопочной провинции, полупустынных провинций, для которых характерны слаборасчлененный рельеф, полное отсутствие древесной растительности, малое число естественных и искусственных водоемов.

Ландшафты с неблагоприятными условиями для отдыха (0 баллов) – пустынные, пустынные и полупустынные горные ландшафты: районы Сарыкум, Каракум, Бикум, Бармаккум. В целом, на долю пустынь в Алакольском бассейне приходится около 39,7% площади рассматриваемой территории. В последние годы интерес к пустыням как к ресурсу для развития туризма возрос. Пустыни обладают рекреационными ресурсами для экологического, научно-познавательного, а также экстремальных видов туризма [7].

Лучшей основой для оценки туристско-рекреационных ресурсов и районирования территории по степени аттрактивности природных ландшафтов, по мнению большинства ученых, является ландшафтная карта

1 Воскресенский С.С. Геоморфология СССР. – М., 1968. – С.147

2 Климат Казахстана / Под ред. Утешиова А.С. - Л., 1959. - С.136

3 Гербурт-Гейбович А.А. Погода, климат и человек // Вопросы географии. - М, 1972.-Вып.89. - С.140
Мещераков Ю.А. Рельеф СССР. – М., 1972. – С.28

4 Шлеймович П.И. Почвенный покров Алакольской впадины // Вопросы географии Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1965. – Вып. 12.– С. 62 - 78.

5 Красная книга Казахской ССР. Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Ч.2:Растения. – Алма - Ата: Наука КазССР, 1981. – 262 с

6 Комплексные исследования туристско-рекреационного потенциала Алакольского бассейна в целях развития рекреации и туризма // Промежуточный отчет о научно-исследовательской работе. – Алматы: МОН РК, РГП Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ДГП Научно-исследовательский институт проблем экологии. – Алматы, 2012. – 110 с.

Түйіндеме

Адаптивті-ландшафтық жерді жобалау үшін территориялық талдауда ірі масштабтағы ландшафт карталарын құрастыру ерекшеліктері

Шамшиденов Айдын – Әл-Фараби атындағы география, кадастр және жерге орналастыру кафедрасының 2 курс магистранты. Қазақстан Республикасы, Алматы қ. E-mail: aidyn_sh@mail.ru

Мақалада территориялық талдауда адаптивті-ландшафтық жерді жобалау үшін ірі масштабтағы ландшафт карталарын құрастыру ерекшеліктері қарастырылған.

Автор жинақталған материалдар негізінде, сонымен қатар топографиялық карталар бойынша мына карталарды жасап дәлелдеген: Физикалық-географиялық карта, топырақ-геоморфологиялық карта, жоғары су және ирригациялық жүйекартасы, геоэкологиялық карта және осы карталар негізінде Алакөл көлі бассейнінің ландшафт картасы 1 : 200 000. Масштапта құрастырылды.

Физикалық-географиялық тұрғыдан Алакөл бассейнінің ландшафт топтары рекреациялық сапа бойынша негізгі топтары көрсетілді.

Түйін сөздер: Алакөл, ландшафт, карта, геоэкологиялық карта, топырақ, табиғат.

Summary

Peculiarity of the drawing up large scale landscape map on territory analyze for the project landscape agriculture

Shamshidenov Aidyn – Al-Farabi Kazakh National University. Master Degree's undergraduate. Republic Kazakhstan. Almaty. e-mail: aidyn_sh@mail.ru

In this article peculiarity of the drawing up large scale landscape map on territory analyze for the project landscape agriculture are considered.

By author are proved that on the basis of materials and topography maps are drawing up next maps: physical geography map, soil geomorphology map and on the basis of these maps are drawing up the landscape map of the Alakol lake in scale 1 : 200 000.

On the basis of physical geography prove the author shows basic groups of the Alakol landscape.

Keywords: Alakol, landscape, map, geoecology map, soil, nature.

**СЫН-ПІКІР
РЕЦЕНЗИИ
REVIEWS**

ӘӨЖ 94 (574) (075)

**ТАРИХИ ЖАДЫДЕРЕКТЕРІ ЖӘНЕ АЙТЫЛҒАН ТАРИХ ӘДІСІНІҢ
МАҢЫЗЫ ХАҚЫНДА ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ОЙ**

М.А. Алпысбес – тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Еуразиялық зерттеулер кафедрасының профессоры, (e-mail: alпысbes_ma@enu.kz)

Бұл мақалада «Қоғамның тарихи жады» атты кітаптың мазмұны талдауға алынған. Ол кітаптың қазіргі замандағы Қазақстан тарихының советтік кезеңін жаңа тұрғыда ғылыми зерттеу үшін, тарихшы мамандар үшін маңызы туралы ой-пікірлер айтылған. Талдау барысында «ауызша тарих», «ауызша тарихи дәстүр», «айтылған тарих» мәселесі туралы теориялық шолу, әдіснамаға талқы арқылы, бұл мәселенің қазіргі ұстанымдарын анықтайды, «айтылған тарих» ғылыми әдіс ретінде эвристикалық қызмет атқаратыны туралы баяндайды. Тарихшылардың алдында жаңа үлгіде ғылыми ойдың қалыптастыру талабы, ескірген ғылыми концепциялардан ұзау үшін қажет мысалдар кітап негізінде келтірілген. Автордың жеке көзқарастары мен пікірлері айтылған.

Түйін сөздер: ауызша тарих, тарихи жады, дерек көзі, әдіс, тарихнама

«Қоғамның тарихи жады: XX ғасыр Алматы облысы Ескелді ауданы тұрғындарының өмірбаяндық әңгімелерінде» кітабы ғылыми басылым ретінде даярланған ғылыми жинақ, оның дерек жинаушылары, құрастырушылары және авторлары тарихшылардан құралған топ, атап айтқанда, М.К.Қойгелдиев, Б.О.Жанғұттин, Ш.Б.Тілеубаев, Н.Д.Нұртазина, Ш.Т.Нұрман, М.Ш.Қалыбекова, З.Б.Мырзатаева, Е.Ә.Жалмағамбетов, Л.А.Бисембаева, Ә.Болатхан. Сондай-ақ кітапта айтылған тарих үлгісінде сұхбат берушілер, Н.Алдабергенов атындағы ауыл тұрғындары – Махметов Қ. (он бес бет сұхбат), Боранбаев Б., Жетпісбаев Ж. (он жеті бет), Избасарова Т., Кенжебеков Т., Мүсәпіров Т., Нұрқалбайұлы Қ., Қошақанов Ш., Есбосынова К., Жексенов Қ., Құлбекова Т., Шатырбеков Ж., Сасықбаева З., Кенжебекова Ұ., Тастанбаев Қ., Тергеуова Ш. (он үш бет), Жабынаев С., Андасбекова Ш., Онбаева К., Оңғарбаева К., Жазықбаева Б., Жакупова Қ., Михеев А., және т.б. көлемді айтылған тарих ақпараттары бар.

«Қоғамның тарихи жады: XX ғасыр Алматы облысы Ескелді ауданы тұрғындарының өмірбаяндық әңгімелерінде» атты жаңа кітап «Халық тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы бойынша, Қазақстан тарихшыларының қауымдастығы, ҚР БҒМ Абай атындағы Қазақ ұлттық педуниверситетінің «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығында 2015 жылы көлемі 244 бет, 15 баспа табақ мөлшерінде, «Дәстүр» баспасынан, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, т.ғ.д., профессор М.Қ.Қойгелдиевтің жалпы ғылыми редакциясымен жарыққа шыққан. Ескелді ауданы Жетісу өңірінің шаруашылыққа өте қолайлы аймақтарының бірі, Алматы облысының он бір ауылдық округі бар әкімшілік-аумақтық бірлігі, XVIII ғасырда жасаған қайраткер, тарихта аты әйгілі Ескелді бидің атымен 2000 жылдан бері аталады. Ескелді Жылгелдіұлы (шам. 1692-1770) – би, батыр, ақын, қалың ел таныған әулие, данагөй ақылман ретінде шежірелерде қадірлі есімі сақталған, ұрпақтары өсіп-өнген, халық жадында ұлағатты би-шешендік асыл сөздер қалдырған тұлға.

Тарихи білімнің ғылыми білім санатында болуының өзі белгілі бір дәрежеде ғылым құралдарының көмегімен жүзеге асады. Тарихи мағынадағы ақпараттар өзара қалыптасқан, қалыптастырылған түрлерімен ерекшеленеді. Халық білімі жүйесінде пайда болып өмір сүретін тарихи ақпараттар тарихи ертегі, аңыз, жыр-аңыз, тарихи эпсаналар, тарихи тәмсіл сөз үлгілері ретінде болса, ғылым тарапы оның табиғаты, болмысы, порымы, түрі, қалпы, үлгісі және беретін ақпараттарына қарай ауызша, жазбаша, зат жүзіндегі тарихи айғақ-деректер ретінде жүйеге түсіреді.

Жазумәдениетінің даму ырғағына қарай тарихи ақпарат сақтаған деректер қоры адамзат тарихында өз заңдылықтарымен қалыптасты. Қалайда болғанда, тарихи деректер, қай заманда болмасын, олардың негізгі өмір сүруі ауызша үлгіде болғаны белгілі. Қазіргі заманда да ауызша айталатын тарих жазылған тарихтардан көлемі, саны, сапасы жағынан артып тұрған болса керек. Сол айтылған тарихи ақпараттардан, сайып келгенде, жазылған тарих қалыптасады. Бұл ақпараттардың сипаттары жағынан

тарихи уақыт пен тарихи кеңістікті қамтитын қасиеттері бар. Яғни айтылған тарихи ақпарат нақты бір ортада, тарихи кеңістікте, белгілі бір мерзімде, тарихи уақыт сипатында болатыны белгілі.

Сондықтан, бұл бір өңірдің, тарихи өлкенің өткен, және қазіргі кезімен байланысты тарихи деректері болып табылады. Ал, хронология мәселесін айтатын болсақ, көне заманды айтатын ақпарат үзік-кесік, фрагментарлық түрде жететін болса, кейінгі екі жүз елу – үш жүз жыл, әсіресе кейінгі жүз жыл тарих оқиғалары әлдеқайда нақты, толымды, тиянақты болады.

Біз қарастырып отырған «Қоғамның тарихи жады» кітабында келтірілген тарихи естелік әңгімелер салыстырмалы түрде жақын, осыдан небәрі елу-алпыс жыл ішіндегі қоғамның бір аудан төңірегіндегі болған оқиғаларын баяндап отырғандықтан, бұндағы ақпараттар анық, толымды, адам аттары, жылдар мен айлар, күні, елді-мекен, жер аттары айқын сипатталатыны жақсы. Айтылған тарихты ғылым құжатына айналдыру барысында екі жолмен іске асыру, оның бірі дерек берушіні еркін түрде естелік, шежірелер айту жолымен болса, екінші жолы – сұхбат, яғни нақты құралған сауалнама түрінде жасалатыны. Айтылған тарих деректерін зерттеу амалдары ауызекі мәтіндерді қағазға түсіру, сұхбат алу тәжірибесімен тікелей байланысты. Мұндай сұхбат жүргізу және сұхбат алу арқылы жиылған деректер қолда бар басқа да қағаздарда хатталған, немесе жазба күйінде баспадан шыққан дерек көздерімен салыстырылады.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті жанындағы «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығы қазметкерлері Н. Алдабергенов атындағы ауылдың советтік кезеңдегі тарихын осы ауылдың тұрғындарынан сұхбат алу арқылы зерттеу жүргізген. Нұрмолда Алдабергенов атындағы ауылдың әлеуметтік-экономикалық жағдайы Қазақстанда советтік кезеңде үздіктер қатарында деп танылған. Осындай үлгідегі ауызша тарихи дәстүрді зерттеудегі негізгі мақсат – ауызша айтылып жүрген тарихи деректердің ұмытыла бастағанына байланысты жойылып кетпеуінен сақтау.

Сондықтан осындай тарихи санаға қонған, жадыға тоқылған тарихи естелік деректерін теріп жазу арқылы бұдан әрі бұл ақпаратты өшпестей ету мүмкін болады. Кітапта, айтылған тарих деректері ғана емес, Алматы облысының мемлекеттік мұрағаты қорында осы ауданға, ауылға қатысты ресми құжаттары, хаттамалар, статистика мәліметтері, кітап болып жазылған мемуарлар, сол кезеңнің тарих оқиғаларын зерттеуге арналған ғылыми монография деректерін де қамтыған. Өйткені, айтылған тарих белгілі бір тұлғаның ой елегінен өткен мәлімет болған соң, оның субъективті сипаты да болады.

Жазылған тарихтың құралдары– қағаз, қалам, ал бұрынғы замандарда қыштан жасалған тақтайша, тас, тасқа із түсіретін зат, темір, күміс, жез, алтын, киіз, кілем, тасбақаның қабыршағы, сондай-ақ басқа да жазу-сызуды сақтайтын зат, жазуға келетін кез-келген материал болса, ауызша тарихи ақпараттың басты құралы – жады болды. Осыларды біріктіретін нәрсе – адамның санасы, ой-сана қызметі, уақытты өзара оқиға желісімен, тарихи құбылыстарды сезім арқылы қабылдауға деген адамның талпынысы болды. Жадының өзі жеке жады, жеке жадылардың түскен тұсында қауымдық, ұжымдық, қоғамдық, ұлттық жады қалыптасты. Тарихи мағынасы жағынан маңыздылығы артқан мәдени мұралар тарихи құнды жәдігерлерге айналды.

Тарих халық білімі үлгісінде, қоғамдық ғылым ретінде де рухани-тәрбиелік, әлеуметтік-идеологиялық қызмет атқарып, ұлттық және мемлекеттік сана қалыптастырып, өркениеттің өркендеуіне негіз болды. Халықтың дәстүрінде айтылған тарихтың мағлұматтары жадыға сақтау жағынан нақтырақ, ерекше өзгеріссіз, көркемдік жағынан тартымды болуы мақсатында, әдегінде тарихи өлең, ертегі, жыр, аңыз, дастан, хикая, қария сөз сияқты әдеби нақышқа түсетін болған. Бұндай сөз үлгілерін мнемона, яғни жады құралдары деп білеміз. Осы орайда айтылған тарих деректемелері жайында тарихи факт пен тарихи тәжірибе туралы ой дамытып айтуға болады, айтылған тарих өткен тарихи оқиғалардың себептері мен салдарын баяндап, бір қалыпқа түсіретіні байқалады.

«Қоғамның тарихи жады: ХХ ғасыр Алматы облысы Ескелді ауданы тұрғындарының өмірбаяндық әңгімелерінде» кітабы ауызша тарих немесе айтылған тарихты қағазға түсіру, хаттау, ауызша айтылған ақпараттарды ресми дерек құжатына айналдыру жолымен ғылыми мақсатқа қызмет етуіне жол ашады әрі соның нақты жасалған бір әдіснамалық үлгісі болып табылады. Сахара тұрғындарының, далалықтардың ауызекі тарихы туралы алғашқы сөз айтқан ескі заманның тарихшылары, жатжұрттықтар да, түріктің ғұламалары да болған. Қазақтың әйгілі тарихшылары Қадырғали Жалайыр, оның мұрасын талдап зерттеген Шоқан Уәлиханов та дала дәстүрінде айтылған тарих ерекше орын алатынын ескертіп кеткен.

Академик Әлкей Марғұлан қазақтың тарихи жыр-дастандары ең маңызды рухани мұра, өткен тарих ескі қала орындарын, дәстүрлі мәдениет үлгілерін, ғұрыптық ескерткіштерді, көшпелілік салт-

дәстүр, дәстүрлі қолөнер мен шаруашылық, қазаққа тән тұрмыс салтын зерттеумен іске асатынын ғылыми еңбектерінде айқын көрсетті. Қазақ даласында айтылған тарихта халықтың тарихи санасы көрініс тапқан, халық білімі мен тарихтағы қадірлі әрі атақты адамдар туралы деректердің ғылымға берері мол деп, «қазақ халқының тарихи санасында, тарихи жад-зердесінде ұмытылған бірде-бір маңызды оқиға, аты ұмытылған бірде-бір әйгілі тарихи тұлға жоқ» - деп Ш.Ш.Уәлиханов жазған еді. Айтылған тарих аясында өмір тәжірибесіне қажет әңгімелер, насихат сөз, тәмсілдер, халық идеялары да орын алады. Осының барлығы ұжым санасында ұмытылмай жақсы сақталады.

Айтылған тарихтың өзі мәдениеттің бір түрі. Айтылған тарих дамуы үшін адамның жады мен сана қызметінің аса жақсы жұмыс істеуі шарт, үнемі адамның сана сергектігін талап етеді. Ауызша тарих тым ежелгі уақытта да, ортағасырлар заманында да, жаңа мезгілде де болған. Бұл кітап, әрине, қазіргі заман тарих оқиғаларын баяндаудағы айтылған тарих үлгісі болып табылады. Тым көне уақыттардың өзінде тұрандықтар жайында жазба мағлұматтар келтірген Ежелгі Грек, көне Қытай, шығыс рұмдықтардың тарихшылары да өз еңбектерінде жеткізген тарихи хабарларын белгілі дәрежеде айтылып келген ақпараттар деп сипаттаған. Кейін, араб тарихшыларының, әсіресе парсылардың еңбектерінде жазылған түріктің тарихына қатысты маңызды мағлұматтар ауызша айтылып келген әңгімелерден тарих ретінде жазылды деп көрсеткен.

Жадыда сақталған ақпарат санадан бірте-бірте өшіп, кәдімгіше ұмытылып кететін қасиеті болғандықтан, оны жазып қою, дәптерге түсіру, қағазға хаттау маңызды болды. Ауызша дәстүрге негізделген байырғы қоғамдарда ақпарат айналымы адам санасы мен жады қызметі арқылы жүрді. Жады кез келген адам үшін білім сақтаудағы аса қолайлы құрал және өзінше сенімді архив, «жеке мұрағаты». Жады мағынасына қатар ұғым – ес, сана. Жадының негізгі өнімі – естеліктер. Жадыға тоқылған ақпарат тарихи мазмұнда болса тарихи естелік болады, ата тарату, туыстық реті жайында болса генеалогиялық дерекке айналады. Осындай естеліктер кешенін кез келген адамның өткенді айтқандарынан табуға болады. Сол естеліктің барлығын тарихи мақсатқа жарату мүмкін. Олардың жиынтығын талдау жолымен тарихи шындық туралы түсінік қалыптастыруға қызмет етеді.

Кешегі кәмішістердің қылышынан қан тамған әміршіл-әкімшіл зорлықшы совет өкіметінің колхоз құрастырудағы асыра сілтеушілікке ұрынып, халыққа қиянат жасағаны мұрағат құжаттарында айтыла бермейді, сол деректерді «Қоғамның тарихи жады» кітабында айтушылар еске алып отыр. Кітаптың 14-ші бетінде 1930 жылдың 20 наурызда болған Қаратал ауданының Шұбар селосындағы 900 адамның басын біріктірген колхоз құрылысына қарсы көтеріліске қатысты маңызды дерек айтылады. Махметов Қ. ақсақалдың естелігінде халықты қинаған өкімет белсендісі Балабековтың зорлығы, үлкенді сақалынан сүйреп, халықты зар қақсатқан қатыгез болғаны айтылған.

Сонда Хамза есімді ауыл тұрғыны: «Елдің бәрін қырып бітті ғой, бізде бас көтеретін адам бар ма?» - деп қасына жігіттерді жинап, Балабеков келіп, «астықты таптыңдар ма?» дегенде, «иә, таптық, құмда сексеуілдің ішінде көміп тастағанбыз» деп, сезік тудырмауға құрал-саймандар алып, Ақтөбе-Шұрыққа ертіп апарып, бас салып ұрады екен, бесатар қаруын қағып жіберіп, сексеуілге байлап қойып: «Әй, иттің баласы, мына құмда қандай астық болады, сен – өкіметсің, біз – халықпыз, саған – жаза» деп үкім шығарып, тірідей өртеп жіберген. Сонда Головкин басқарған қарулы отряд келіп, Хамза бастаған 35 адамды бір күнде ұстап, атып тастаған. Бұл совет өкіметінің бастапқы кезінде халыққа ұстанған саясатын суреттейтін бір көрініс.

Халықтың тарих айту дәстүрі ауызша естеліктер қарастырудан, оның деректі мәліметтерін зерттеуден бастау алады, қазақ мәдениетінің дәстүрлі негізін тану құралы, қазақ қоғамының әлеуметтік тұрмыс-тіршілік тарихын зерттеудегі маңызды деректік негізі болып табылады. Адам санасы жеке білім, тәжірибелік ақпарат сақтайды. Ес-сана қызметі адам жадысы арқылы мәдениет, тұрмыс тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырады және құбылыстардың өзара себеп-салдарын түсіндіреді. Адамның жеке естелігінде бір оқиға жайында қалыптасқан ой түйю деректері бар. Бұлар ойлау өнімі болып табылады. Олардың барлығы тарихи сананы құрайтын ой сатылары. Мұндай дерек қалыптасқан тарихи жағдайды түсіндіруге, тарихи оқиға туралы баяндауға бағытталған. Естеліктен құралған деректер негізінде көбінесе тарихи тұлғалар жайында, олардың болмысы мен тұрмыс-тіршілігі туралы айтылады. Шежіре әңгімелері көбінесе ақсақалдардың өз ортасында өзара еске алып отыру, бұрынғы оқиғаларды ауызша әңгімелеп отыру дәстүрінен жалғасып келген. Оқиғалық жайды еске алу үрдісі баяндаушының тарихи жадын іске қосуды талап етеді.

Тарих айту барысында қалыптасқан мәліметтер жиынтығы дерекнамалық тұрғыда ішкі дерек қорын құрайды. Ауызша тарихи деректердің басқа дерек түрлерімен салыстырғанда айтарлықтай айырмашылықтары бар. Тарихи факт болмай тарихи дерек жоқ. Тарихи дерек болмай тарихнамалық

факт жоқ. Тарихи факт болмай тарих жоқ. Яғни тарихтың өзі қоғамдық мәні бар әртүрлі орын алған оқиғалардың тіркеліп, себеп-салдары анықталып, түсіндіріліп, тәпсірленіп, баға берілген соң тарихи оқиға ретінде баяндалып, қағазға хатталады. Ендеше айтылған тарихи деректерді зерттеуге байланысты күрделі мәселенің бірі ауызекі тарихи деректің жалғастығы мен тіркеу үрдісі арқылы сақталуын анықтау. Бұл мәселеге байланысты зерттеуші айтылып отырған тарихи естелік әңгімелеріне таңдамалылық, талдау құралдары мен зерттеу әдісін іске қосу керек болады. Дәстүрге сүйенген қоғамның өзі ерекше тарихи өзекті мәліметті ауызша үлгіде, сол бұрын өткен ескі замандарда көшпелі әлеумет дамытқан. Сондықтан, тарих айтудың қалыптасуын зерделеу де аса маңызды.

Енді осы мәселелерге жалпы бір назар салар болсақ, ортағасырларда сыртта жазылған тарихи деректердетүріктің тарихына әлдеқайда тиянақтысы парсы тарихи деректері деуімізге болады. Оның негізгі себебі парсы тілінде жазылған еңбектер тегі иран болғандарымен қатар тегі түрік, бірақ еңбектерін парсы тілінде жазған өзіміздің тұрандықтар, түріктекті болуына байланысты болса керек. Иран жеріне Хулагу (1217-1265) ханмен бірге өтіп кеткен жалайыр қауымының төрттен бір бөлігіндей бір қомақты ел сол жақта басқа да түрік-парсы қауымдары ортасына сіңіп, араласып кетті.

Түріктің өз шығармаларында да, ескідегі тасқа түскен жәдігерлерде, шағатайша жазылған еңбектерде, әйгілі Әбілғазының «Түрік шежіресінде», Өтеміс қажының «Шыңғыс-намасында», Қадырғалидың «Шежірелер жинағында», Мұхаммед-Хайдардың «Тарихи Рашиди» еңбегінде де көбіне-көп далалық елдің ауызша үлгіде айтылатын тарихи әңгімелері хатталған. Айтылған тарих ежелден дәстүрге айналып, оның жалғастығы нәтижесінде өткен дәуірлердің тарихи деректері заманнан заманға өтіп келіп, бүгін де өз жалғасын табуда. Айтылған тарих аясында дамыған мәліметтерді зерттеу, қоғам, психология, өнер, мәдениет, идеология және тарихты талдаушы маман үшін аса маңызды.

«Қоғамның тарихи жады» кітабында ХХ ғасырдың 1925 жылдан бергі уақытта болған тарихи оқиғалар, совет өкіметінің колхоздастыру саясаты, соғыс жылдары, соғыстан кейінгі уақытта совет адамдарының социализм кезеңіндегі күнделіктілік тұрмыс, өмір сүру ерекшеліктері, әлеуметтік-шаруашылық, білім беру, мәдениет салаларындағы жағдай мен өзгерістер, сол кездегі бір аудан төңірегінде болған тұлғалар мен олар туралы айтылған естеліктер түрінде баяндалған. Дерек берушілер 1925-1955 жылдар аралығында туған адамдар, 23 респонденттен көбіне 1937-38 жылдары туғандар – 9 адам.

Биыл, 2016 жылы – Қазақ елінің саяси Тәуелсіздігіне 25 жыл толып отырғаны, советтік дәуірмен қоштасқанымызға да сонша уақыт болды. Бірақ совет одағы мемлекеті жетпіс жылға жуық мерзім ішінде адамдардың ойы мен санасында советтік ойлау, менталитет үлгілерін де белгілі дәрежеде қалыптастырды. Олардың өзгеруі енді жоспарлы экономикадан нарықтық экономикалық қарым-қатынасқа, қоғамдық ортақ меншікті жекешелендіру арқылы қайтадан жеке меншік түріне келтірумен байланысты болып, тоталитарлы қоғам құрылысынан либералды, демократиялы қоғам құрылысына өтуменен жалғасты болады.

Тарихи күрделі өзгерістер әрқашан тарихи сананың өзгеруіне ұласады, құндылық жүйесі де өзгереді, совет дәуірін еске алушылар сол кездегі қоғамның ерекшеліктерін жақсы да, жаман қырларын, адамға пайда әкелген, зиянын да тигізген тұсын айтады. «Қоғамның тарихи жады» кітабында келтірілген тарих не туралы айтып отыр десек, еңбекші адамның өмірін айтып отыр дер едік. Ізгі амалдар қатарында адамның ең жақсы әрекеті – жасампаздық, еңбексүйгіштік болса, совет кезеңіндегі тұрмыс жұпыны болғанымен, адамдардың пейілі мен ниеттері жақсы болғанын айтуға болар еді.

Сол кездегі совет өкіметінің құрған елді мекен құрылымдарын колхоз (коллективное хозяйство, кейін ұжымшар деп аталып жүр), ТОЗ (товарищество по обработке земли, қазақтар мойынсерік деп атаған), сельхозартель, совхоз (советское хозяйство, кейін кеңшар деп аталып жүр), госхоз (государственное хозяйство) тәрізді құрылымдар азды-көпті мерзімде өзгерді, сол құрылымдарды қазақша ауыл деп қана атадық. Бұл құрылымдар қазақтың туыстық негізде ғана құрылатын дәстүрлі ауылдарынан өзгеше еді. Солай болғанымен, қазақтың ұлттық қалпын, салт-дәстүр, ой-мінез, дәстүрлі шаруашылық пен тұрмыстың ізін сақтаған, қазақы тәрбие, үлкендердің ортасы жалғасқан әлеуметтік сипаты болды.

Кешегі советтік мезгілде ауыл мен қала, бірі дәстүршілдікті жалғастырса, бірі қазақылықты жоғалту, ұлтсыздану, қалалық болу арқылы орыстандыру және орыстану, ұлтсыз нигилизм, мәңгіртке айналу әлеуметтік үдерістерін айқын байқатады. Естеліктер мен ескі шежірелер атқарған маңызды қызметі қоғамды реттеу, әлеуметті ұйымдастыру – ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға өткен

ұрпақтардың шаруашылық пен тұрмыс үшін маңызды тәжірибесін жеткізу болды. Өскелең ұрпақ тәрбиесінің негізі, өткен заманда болған ізгі амалды үлгі ету, тарих тәлімімен тәрбиелеу. Тарих жады қызметі арқылы, ас беру, басқа халық жиындарындаеске алумен, айтылуымен жүзеге асып отырды, кейбір оқиғалар мен жағдайлар естен шығып, ұмытылғандықтан айтылмай қалатыны да аз емес. Тарихи оқиғалар туралы кейбір деректер ауызша дәстүрде болғанымен, ол туралы сауал болмағандықтан білуші тарапынан айтылмай қалуы мүмкін еді. Кейбір оқиғалар айтылуы ыңғайсыз болғандықтан та айтылмайды. Қалың бұқара ортасында дамып, оның тұтынушы тыңдарманы жалпы халықтың өзі тарих айтушы нақты субъект болған. Сол деректердің негізін салған ауызша тарих айтушы субъекттің жасаған еңбегі де қайталанбас нәрсе.

Тарих тәлімі өмір тәжірибесі ретінде адам үшін өте қажет. Адамның жады қабілетімен тарихи ақпарат қозғалыссыз күйде сақтаушының санасында қалады, айтылған сөз – адамнан адамға жылжып қозғалады, жады – орнықты болады. Ауызша дәстүрге негізделген қоғамдарда адам санасының ой реттеу мен жады қызметі жақсы болуына қарай, ақпаратты қолдану сана мен жадының сенімді мұрағат болуына байланысты. Айтылған тарих ақпараттық ортасында өскен адамға жады қызметі сенімді есте сақтау құралына айналады. Адамның ой-сана қызметі дамуы арқасында мұндай қабілет санадағы ерекше тарихи мұрағат ретінде тарихи дәуір оқиғаларын, тұлғалар мен олардың өмір тәжірибесі туралы тарихи деректерді қоғамның ұжымдық тарихи жады, санасына айналдырып сақтайды. Өткен замандағы тарихи тұлғалардың өмір тәжірибесін, тарихи оқиғалар тағлымын сұрыптау арқылы сақтайды.

Тарих айту дәстүрі басқа да әлеуметтік-мәдени құбылыстармен байланысты. Соған орай дәстүр қозғайтын тақырыптары да әрқилы болып келеді, ауызша тарихи деректердің бірден-бір ерекше сипаты сол. Әсіресе ауызша әңгімелеудің тарихи-деректік сипаты туралы айтатын болсақ, бұл арада тарих айтушы тарапынан оқиғаның жаңаша тіркелуі хаттаушы тарапынан рәсімдеу тәсілі алдымен көзге түседі. Айтылған тарих аясында қалыптасқан мағлұматтарды хронологиялық өзара үйлесімділік, сәйкестік мәселесін талдау арқылы ғана әңгімеленіп отырған көріністердің өзара байланысын анықтауға болады. Зерттеуші айтылған тарих деректерін талдау, түсіндіру, жеткізу тәжірибесін жетілдіруі тиіс, сол мақсатта айтылған тарих деректерін жинауға қызмет ететін әдістерін кеңінен қолданады. Осы амалдар арқылы ғана айтылған тарих аясында сақталған естеліктер толымды түрде қордаланып, ғылыми жүйеге түседі, арнайы әдістер арқылы талдануы да мүмкін.

Айтылған тарихтың ақпараттық ауқымы кең, оның аясында әрқилы дерек топтары болуы мүмкін. Деректердің бір тобына күнделікті қолданыстағы халықтың әртүрлі сөз түрлері жатады. Кейбір ауызекі сөйлем құрылымдары белгілі бір қалыпқа, арнайы сөздер құралына айналады, көбіне тарихи немесе тұрмыстық фольклор үлгілері, айталық – баталар; ал деректердің екінші топ объектілерін әдеби, ақындық сөз үлгілері құрайды. Жадыға тоқылатын ауызша дәстүрдегі сөздердің мазмұнында өзіндік ерекшелік сипаты бар сөз үлгілері болады.

Тарихи факт сипаты, қасиеті тұрғысынан әңгімелер, естеліктер сияқты сөз үлгілері екі түрлі топқа бөлінеді, оның бірінің айғағы болса, демек шындығы, және оған қосылған ақпарат көрсетілген болса, екіншісі тек нақты қиялдан туған көркем сөз болуы да мүмкін. Кітапта келтірілген Бикен Жазықбаеваның сұхбатында мынадай тарихи-фольклорлық материал берілген, ол Бикеннің ұзатылғандағы айтқан сыңсуы. Сыңсу – қыз ұзату дәстүріне байланысты тұрмыс-салт жарларының бірі, қыздың ұзатылар алдында ағайын-туыс, ел-жұрт, құрбы-құрдастарымен, туып-өскен жерімен қоштасуы ретінде айтылады: Адырдан жылқы кумадым, әкеден ұл болып тумадым,

Айналайын жан әкем, өзіңе серік болмадым.
Былғарының қикымы пұл бола ма дедің бе?
Еркелетіп өсіріп ұл бола ма дедің бе?
Қапсырма белді қапсырдым, дәнекерлеп жасырдым,
Әкем менен шешемді бір Аллаға тапсырдым.
Қусақтың бойын қыстаған, шәйден бөрік тыстаған,
Айналайын жан әкем, есіне ойлай ұстаған.
Есіктің алды ақ балшық, бісміллә деп аттап шық,
Аттап бір шыққан босағаң, көрер ме Аллам жасаған?
Есіктің алды ми еді, көктемде жылқы жияды,
Көтеріп атқа салғанда, ел-жұртың қайтіп қияды?
Әуеде торғай өріп жүр, балапанын көріп жүр,
Атқа тақтым құйысқан, тарамай шашын ұйысқан.

Атқа да тағар таға жоқ, арттан да келер аға жоқ,
Үйден де шығып кеткен соң, қыз сорлыда баға жоқ.
Сары атқа міндім қамшылай, көзімнің жасы тамшылай,
Бөтен елге барамын, күнге біткен жалшыдай.
Шыңырау деген құдықтың, суы ащы,
Әкем менен шешемнің мейірі қатты,
Мейірінің қаттылығы осы емес пе,
Әлпештеп өсірген жалғызын бөтен елге сатты –

деген осы сынсу өлеңінің жолдары өзінің мазмұны, мағынасы, тұрмыс, тәрбиелік, тарихи-құндылық, ұлттық сипат жағынан мол мағлұмат береді. Міне, айтылған тарихтың бұл ақпараттары да ғылым үшін, халықтың рухани өмір тарихын жазуға қажет.

«Қоғамның тарихи жады» кітабында айтылған әңгіме, сұхбаттармен қатар, тарихи деректің тағы бір түрі – фото-материалдар берілген. Фотоға түсірілген суреттерде социалистік Еңбек Ері Н. Алдабергенов еңбекшілер ортасында, республиканың басшысы Д. Қонаев, шетелдік делегация түскен, колхозшылардың еңбек өмірі, қызылша өсірушілер, сауыншылар, малшылар, ауылдың мәдени өмірі бейнеленген, жеке тұлғалардың суреттері арқылы да сол ауданның, ауылдың тарихы бейнеленген. Осы фотолар сол кездегі өмір, тұрмыс жайын да, адамдардың киген киімдері, соның ішінде өмір сүрген баспана, үй-жай түрлері туралы, көлік, құрал-сайман, және т.б. мәселелерден хабар береді.

Ал, дерек берушілер туралы сипаттап айтар болсақ, өзіміздің тәжірибеде де өткен ғасырдың әрбір буын өкілдері біркелкі тарих айту қабілетіне ие емес деп білеміз. Сол советтік кезеңнің өзі сталиндік «қуғын-сүргін» жылдар, хрущевтік «жылымық», брежневтік «тоқырау», горбачевтік «қайта құру» кезеңдерімен әйгілі, соған сәйкес келетін екі-үш буын ауысқанын да байқаймыз. Бірі қоғамды колхоздық құрылыспен, бірі соғыстан кейінгі «тың игеру» жылдарына, сондай-ақ, «қырғи қабақ соғыс» жылдарына сәйкес келетін советтік әскер қатарына алынып, жаппай әскер дайындықтан өткізу арқылы әлеуметтендіру, советтік үлгіде адам тәрбиелеу тәжірибесін жасап кетті.

Қазақстандағы айтылған тарихтың қазіргі замандағы тақырыптары да сол советтік уақыттағы үлкен және кіші науқандар, соғыс, соғысаралық кезең, сол уақытта болған «колхозшы-құрылысшы», «трудармеец», «тың игеруші» тәрізді бүгін, заман өзгергенде, құлаққа ерсіестілетін сөздермен, ерекше көрінетін ұғымдармен байланысты. Өткен ғасыр басында туған қазақ адамдары басынан соғыстың ауыртпалығын өткерді. Енді бірі ашаршылық, саяси қуғын-сүргін жылдары дүниеге келген буын. Содан кейін, соғыс жылдарынан кейінгі, демографиялық дүмпу байқалған кезде туғандар. Жас кезі соғыс жылдарына келетін адамдардан гөрі, соғыс жылдары мектеп жасында болған, тылда бала жасынан қара жұмыс істеп, соғыс жылдары ауылда қалған кемпір-шалдардың майшам басында айтылған әңгімелерін естіген, құлағында бұрынғы қазақ аталарының өмірінен айтылған сөзді естіп үлгерген буын өкілдері, өздерінің алдындағы буынға қарағанда әңгімешіл, айтары бар болып келеді. Ал соғыс уақытында майданға түскен ардагерлер, аман оралған болса, келген соң партия-совет қызметтерінде болғандары бар, коммунистік идеология қанына көбірек сіңген, ұлттық сипатта айтылатын әңгімеден алшақ болғаннан ба, ортасынан айтушылар, жадыға тарих тоқығандары көп шыға бермейді. Тәжірибе жүзінде байқағанымыз осы.

Тоталитарлық кезеңнің өзі де естелікте, халық жадында әртүрлі сақталған, оның жақсы-жаман болған тұстарымен айтылады. Жақсы болғаны сталиндік оғпу-нквд жүйесі ұрлықшыны, қылмыс жасаушыны, кісі өлтірушіні әлеуметтік қылмысты элемент ретінде бір кездерде жойды десе де болады, әділдік орнап, қоғамның тіршілігі сол жағынан бірқалыпты, тыныш өмір болған. Жаманы жаппай саяси қуғын-сүргін, репрессиялардың орын алуында, саяси көзқарастар үшін адамды жәбірлегені. Кейін, хрущевтік, брежневтік мезгілде, бәлшебектік топтың орнына идеялық жағынан, идеологиялық тұрғыда әлсіздеуменшебектік пиғылдағы кәміністер билікке келген соң, партиялық-советтік номенклатура-ның өзі өзгеріп, ұрлық, валюттаризм, паракорлыққа беріліп, ішінен бұзылды.

Сондықтан, Н.Алдабергенов сияқты тарихи тұлғаның бойында бір жағынан, қазаққа тән дәстүрлі тәрбие көрініс берсе, екінші жағынан алғашқы буын бәлшебектердің әділдік, теңдік, еңбекшілерді қолдау сияқты пролетарлық идеология қалыптастырған қоғамдық сана түрі байқалады. Кітапта келтірілген естеліктерде айтылғандағыдай (111-бетте), халық Н.Алабергеновты еңбегі үшін сыйлайтын болған, талапшыл, тәртіпке шақырушы, сонымен қатар, әділ еңбекті бағалайтын, дауысы радио сияқты зор, бүкіл ауылды «жақсы болындар, арақ ішпендер, жақсы болындар» деп ауылдың ақсақалындай тәрбиелеген. Бұл жерде қазақ ақсақалына тән мінез суреттеледі.

Қорыта айтқанда, тарихнаманың қазіргі дамуы тәуелсіз Қазақстанның ұлт, мемлекет ретінде,

құқықтық, демократиялық, озық елдер қатарлы дәрежеде дамуы керек десек, сол қоғам мен мемлекеттің тарихи даму жолын ғылыми жаңаша көзқарастармен, ескірген ғылыми танымнан өзекті ғылыми танымға жетелейтін әдіснамалық кешен жасаумен жүзеге асады. Бұрын дамыған ғылыми парадигмалардың орнына, жаңа теориялық-әдіснамалық құрал керек, жаңаша көзқарас, жаңаша деректемелер қажет.

Соның әртүрлі бағыттағы ізденістермен жетілуі тиіс. Егер бұрын біз советтік тарихи мектеп, оның бекітілген шеңбері мен арнасынан шыға алмайтын болсақ, бүгінгі күні, біздер тарихшы ретінде батыстық ғылыми жетістіктерді де, шығыстың дәстүрлі тарихи өнегені де, қазақ халқына тән ой-сана даму тәжірибесін де қолдана аламыз.

Соның бірі, осы айтылған тарих, ауызша тарих дәстүрі аясында дамыған тарихи ақпараттарды теру, бір жүйеге келтіру ісі болып табылады. «Қоғамның тарихи жады» кітабы біздерге бір ауданның бір ауыл төңірегінде хатталған, айтылған тарих сұхбаты қалай жүргізілетін бір мысалын көрсетіп отыр. Оның өзі тарихи өлкетану пәні міндетіне де, тарихи деректану саласының қажетіне де жататын мәселе. Жер-жерлерде тарихшылар, ғалымдары мен ұстаздары, мектеп ұстаздары, жергілікті өлкетанушылары болып, айтылған тарихи құжаттар қорын қалыптастыратын болса, соның нәтижесінде, естелік айтар буын өкілдері кетпей тұрған уақытта үлгеріп, ғылым еншісіне қызмет етуі тиіс.

1 *Айтылған тарих. Оқу құралы / Қойгелдиев М.Қ., және т.б. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр» баспасы, 2015. – 240б.*

2 *Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу (монография). – Астана: BG-Print, 2013. – 384б.*

3 *Жүгенбаева Г.С. Қазақ халқының дәстүрлі ауызша тарихы: теориялық-методологиялық негіздері және деректемелік орны: автореферат. - Алматы, 2009. - 49 с.*

4 *Көпеев М.-Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы, 1993.*

5 *Қоғамның тарихи жады: XX ғасыр алматы облысы Ескелді ауданы тұрғындарының өмірбаяндық әңгімелерінде. Ғылыми басылым / М.Қ.Қойгелдиев, және т.б. – Алматы: «Дәстүр» баспасы, 2015. – 244 бет*

6 *Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы.- А., 1991.- 272 б. – 26 бетте*

7 *Уәлиханов Ш. Кенесары туралы Мұса Шорманұлының әңгімесі // Жұлдыз. 1990. – № 8. -198-203 бб.*

Резюме

Современная научная мысль о значении источников исторической памяти и метода устной истории

Алпысбес Мақсат Алпысбесұлы – доктор исторических наук, профессор кафедры Евразийских исследований Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева

В статье дан научный анализ содержания книги «Қоғамның тарихи жады» («Историческая память социума»), представлен новый теоретический обзор проблемы изучения «исторической памяти», «устной истории» как метода исследования проблем новейшей истории Казахстана советского времени, обозначено значение метода «устной истории» в процессе развития современной историографии и источниковедения Казахстана. Перед историками сейчас стоит задача формирования новой модели исторического научного мышления, обусловленное отходом от устаревших научных концепции.

Ключевые слова: *устная история, историческая память, источник, метод, историография.*

Summary

Modern scientific thought about the significance of the sources of Historical Memory and the method of Oral History

Alpysbes Makhsat Alpysbesuly – Doctor of History, Professor of Eurasian studies L.N.Gumiliov Eurasian National University, Astana

This article provides a scientific analysis of contents of the book "Qogamnyng Tarikhi zhadysy" ("The Historical Memory of Society"), introduced the new theoretical overview of the problem of studying the "historical memory", "oral history" as a method of research problems modern history of the soviet period of Kazakhstan, indicated value method "oral history" in the course of the development of modern historiography and source of Kazakhstan. Before historians now faces the task of forming a new model of historical scientific thinking caused by waste from outdated scientific concept.

Keywords: *oral history, historical memory, source, method, historiography*

196.12/11

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ БУДДИЗМА НА ТЕРРИТОРИИ АФГАНИСТАНА И ГАНДХАРСКОГО ИСКУССТВА

Фархад ШАМАЛ – магистрант 2 курса КазНПУ им. Абая, farhad.shamal2014@gmail.com

Древний Афганистан был центром пересечения разных культур и религий. Следы буддийского влияния прослеживаются в литературе, искусстве, художественном ремесле, архитектуре Афганистана. Современные ученые располагают обширными материалами по истории буддизма и буддийской культуры в Центральной Азии. Одним из феноменов мирового искусства является гандхарское искусство, которое было школой индо-греко-римского синтеза. Этот цивилизационный синтез запечатлен в архитектуре буддийских сооружений и скульптурных рельефах памятников Афганистана. Основой иконографии Будды в гандхарском искусстве, как это доказал свыше полувека тому назад Л.Фуше, стала индуизация образа Аполлона. В Бамианской долине расположен самый интересный комплекс пещер – остатки древнего буддийского монастыря. Его основание традиция относит к эпохе Кушан, связывая с деятельностью царя Канишки. Но главная группа памятников архитектуры и изобразительного искусства восходит к V-VII векам. В пещерах высечены две огромные статуи Будды, высота которых 55-метров и 37 метров. К сожалению, эти замечательные памятники частично были разрушены талибами. С 2003 г. оставшиеся памятники буддийского искусства древнего Афганистана включены в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

Ключевые слова: Центральная Азия, Афганистан, древнее наследие, археология, культура, буддизм, кушанская эпоха, гандхарское искусство, Бамианское ущелье, статуи Будды, Всемирное наследие ЮНЕСКО

Расположенный на Шелковом пути, соединяющий Китай с восточной частью Средиземноморья, древний Афганистан был центром пересечения разных культур и и вероисповеданий, местом встречи и культурного общения индусов, мусульман, иудеев, буддистов и зороастрийцев. Наследие буддизма прослеживается в истории Центральной Азии на всем протяжении истории. Как сказал видный знаток буддизма в Центральной Азии Б.А. Литвинский, имя Будды не было забыто даже в мусульманский период. В иранской и таджикской поэзии сохранилось слово «бут» (Будда), с X в. и до наших дней оно обозначает «идол» и «красавица», «возлюбленная». Потомки буддийских священнослужителей и зороастрийцев занимали высшие посты в Халифате.

По мнению ряда ученых, на идеологию и практику раннего суфизма буддизм оказал серьезное влияние. Высшие исламские учебные заведения – медресе возникли в X в. именно в Средней Азии и, по-видимому, были генетически связаны с буддийскими монастырями. Эту гипотезу защищал российский ориенталист В. Бартольд, который, кстати, впервые обратил внимание на огромную роль т.н. «иранского буддизма» [1]. Следы буддийского влияния прослеживаются в литературе, искусстве, художественном ремесле Согда, Ирана, Афганистана.

Буддизм возник в Индии в середине I тысячелетия до н. э. Оформление буддизма как стройного вероучения и философской доктрины связано с деятельностью Сиддхартхи Шакья-Муни, религиозного реформатора, давшего резкий поворот всей духовной жизни Индии. Шакья-Муни – личность историческая, вокруг которой, однако, наслонилась масса преданий и вымыслов, чья жизнь и деятельность со временем получили канонизированное оформление в виде жития святого [2].

В древней Индии, как и во всех странах древнего мира, **социальная** жизнь была теснейшим образом сплетена с религиозными воззрениями. Царившие до того ведийские религии с их бесчисленным пантеоном богов и догмами, отвечавшими древневосточным формам общественного строя, во многом уже не были созвучны новым общественным тенденциям. Буддизм противопоставил им новую идейную концепцию, которая быстро завоевала признание различных слоев населения отдельных районов, областей, а затем и целых государств, постепенно проникнув во все стороны бытия и духовного строя воспринявших его народов.

Одним из феноменов мирового искусства, связанного с центральнoазиатским буддизмом является т.н. гандхарское искусство. В котором ярко выражается межцивилизационный синтез, слияние лучших достижений греческого искусства с индийской традицией, духовными образами буддизма, ибо это искусство, прежде всего интересная скульптура, выступают плодом эллинизации древней Центральной Азии, вызванной завоеваниями Александра Македонского в IV в. до н.э. **Эта удивительная школа индо-греко-римского синтеза породила оригинальное художественное направление в искусстве ваяния, которое запечатлено в архитектуре буддийских сооружений и в скульптурных рельефах.**

Пионером изучения «гандхарской проблемы» являются А. Фуше (Франция) и Дж. Маршаллом (Англия). Последний с 1013 по 1934 г. осуществлял систематические раскопки на городищах древней Таксилы – Такшашилы. В 1958 г. английский ученый М. Уилер, а в 1963-1964 гг. профессор Пешаварского университета А.-Х. Дани были заняты раскопками Шейхан-Дхери. В 1956-1959 гг. группа ученых итальянского Института Среднего и Ближнего Востока – Д. Фаченна, М. Таддеи, Дж. Гуллини – исследует Буткару и Удергам близ Мингора. В 1959-1967 гг. японская археологическая экспедиция Киотского университета проводила раскопки Мекхасанды близ Шахбаз-Гархи в провинции Мардан [3, с. 24].

В целом, археологические раскопки XIX-XX вв. открыли на территории Центральной Азии целую серию ценных буддийских памятников. На сегодняшний день ученые располагают обширными материалами по истории буддизма и буддийской культуры в Центральной Азии и Афганистане в частности, в том числе по буддийской архитектуре, искусству, введены в научный оборот неизвестные ранее местные письменные источники — эпитафические и рукописные [4].

Необходимо отметить вклад в буддологию и изучение археологических памятников Центральной Азии многих специалистов, как Ф.Щербацкий, С.Ольденбург, В.Хеннинг, Б.Я. Ставиский, Б.А. Литвинский (например, уместно назвать его исследование «Outline History of Buddhism in Central Asia») и др. [5]. Хочется отметить фундаментальные исследования по истории культуры народов Центральной Азии ученого из Узбекистана, археолога и искусствоведа Г. Пугаченковой, автора книг «Искусство Гандхары», «Искусство Афганистана» и др. Г.А. Пугаченкова стремилась в своих хорошо известных трудах определить «ведущие черты гандхарской художественной культуры, одного из великих свершений человеческого духа, этого яркого протуберанца в зареве искусства античного мира».

В самом Афганистане исследование буддийского материального наследия активизировалось в последние годы в контексте возросшего интереса мировой общественности к знаменитым колоссальным статуям Будды (55 м и 37 м), варварски разрушенным режимом талибов («Талибан») в 2001 г. С 2004 г. в регионе начаты археологические раскопки, реализуются международные научные проекты, древний период истории страны исследуют, к примеру, такие специалисты, как Кохзад, Панджшири, Равош и др. Автору настоящих строк также принадлежат публикации по теме буддизма в истории Афганистана [6].

История распространения буддизма в Центральной Азии и роль этого региона в продвижении этой религии в Китай весьма тесно связаны. Стоит вспомнить события, связанные с миссиями, отправленными Ашокой (середина III в. до н.э.) в Арахозию и Гандхару. Считается, что буддийская миссионерская деятельность развертывалась в северном направлении, в сторону Бактрии, и в северо-западном — к границам Парфии. Центральная Азия, в том числе Бактрия и Парфия, послужили плацдармом для проповеди буддизма в Китае. Выходцы из Центральной (Средней) Азии внесли весомый вклад в распространение буддизма в Китае, Восточном Туркестане [7, с. 254].

Специалисты полагают, что из Западной Индии обычай высекать пещерные буддийские храмы распространяется и на север, на территорию древней Гандхары (современный Западный Пакистан и Юго-Восточный Афганистан), а затем далее на север — вплоть до Бактрии. Наибольший интерес представляют пещерные комплексы Афганистана, на территории которого вытянулся с юго-востока (Гандхара) и до севера (Бактрия) ряд комплексов буддийских монастырей, в том числе такой знаменитый, как Бамиан.

Искусство Гандхары считается удивительной художественной школой северо-западной Индии, которая оформилась на базе слияния греко-римского и коренного индийского элементов. Гандхарой именовалась в древности северо-западная область Индостана, занимавшая часть Пенджаба. Хребты, охватывавшие Гандхару с севера и запада, создавали естественный рубеж страны. Лишь горные тропы в труднодоступных ущельях и главный серпантин древнейшего пути, пролежавший через Хайберский перевал, соединяли Гандхару с теми районами древних цивилизаций, которые у древнегреческих географов именовались Арахозией и Параномиеадачи. С востока Гандхара смыкалась с Кашмиром, а с юга — с областями Синда.

Пограничное положение Гандхары определило приток именно в нее с севера-запада новых этноплеменных массивов, вторжение пришлых завоевателей, приход торговых караванов, груженых изделиями далеких стран. Все это в конечном счете содействовало активному включению в культуру Гандхары новых веяний, идей и направлений. Долина Инда не случайно оказалась областью сложения одной из древнейших в мире протоурбанистических цивилизаций. Культура Мохенджодаро и Харатты, очень своеобразная, но вместе с тем запечатлевшая связи и общности с месопо-

тамским миром, поражает уровнем своих творческих достижений. Во времена, засвидетельствованные историческими источниками, когда Индия вступила в эпоху античной истории, Гандхара оказалась на передовом крае тех событий, которые были связаны с западными вторжениями [3, с. 87].

Основные этапы древней истории Гандхары таковы. В 327 г. до н. э. в Гандхару вступают войска Александра Македонского. В III в. до н. э. она входит в состав государства Маурьев. Во II в. до н. э. — I в. н. э. ею последовательно владеют среднеазиатские правители: греко-бактрийские, скифо-сакские, парфянские, а затем кушанские. Период вхождения Гандхары в I — III вв. н. э. в состав Кушанской империи знаменует блестящий расцвет местной культуры. Он продолжается и в III — IV вв., когда область принадлежит индийской династии Гуптов, владения которой охватывали значительную часть Индостана. В V в. Гандхара первой в Северной Индии принимает на себя сокрушительную волну нашествия эфталитов, нанесших этой культуре жестокий удар.

Культурное наследие Гандхары, прежде всего ее замечательная скульптура, давно привлекало внимание исследователей. Вначале это было появление отдельных вещей, интерес к которым породил ажиотаж хищнических раскопок и спекуляцию на антикварных рынках статуями, рельефами и их фрагментами. Но в XX в. уже осуществляются археологические раскопки отдельных памятников, буддийских комплексов, а затем и целых городов. Археологические исследования дали огромный материал по архитектуре, различным видам искусства и ремесла, нумизматике и эпиграфике, верованиям и обрядам — особенно религии буддизма.

Искусство Гандхары, особенно скульптурная школа Гандхары — это порождение высокоразвитой античной городской культуры. В первых веках до и после начала нашей эры Гандхара была одним из главных центров древней науки Индии. В Таксиле находился знаменитый университет, где велось преподавание астрономии, математики, медицины, грамматики санскрита и праkrita. Крупные города страны были местами сосредоточения семейно-ремесленных групп, в которых секреты мастерства передавались по наследству и тем закреплялись поколениями. Через Хайберский перевал и по Инду в Гандхару проникали западные купцы, а с ними — изделия дальних стран, которые способствовали знакомству с прикладными искусствами иных народов.

Религия буддизма сыграла огромную идейную роль во всех сферах общественной и духовной жизни Гандхары. Вероятно, он проник в долину Инда еще в середине I тысячелетия до н. э., однако укрепился в Гандхаре с III в. до н. э. Толчок тому был дан ревностным приверженцем этой религии царем Ашокой (272 — 232 гг. до н. э.). Гандхара находилась на северо-западной окраине владений Маурьев, центры которых лежали и бассейне Ганга. Ашока был первым царем этой династии, прибывшим в Таксилу в связи с восстанием, вызванным злоупотреблениями местной администрации. Он не только навел здесь государственный порядок, но и использовал свое пребывание в целях пропаганды буддийского вероучения. То и другое засвидетельствовано царскими эдиктами, высеченными на скалах в Шахбаз-Гархи близ Пешавара и у Мансехра в Хазарейской области.

По мере распространения нового вероучения в обширном регионе возросло число буддийских монастырей. Время правления индо-парфян, Кушан и Гуптов отмечено в северных районах Индии взлетом художественной культуры, расцветом литературы, драматургии и театра, появлением ряда теоретических трактатов по разным отраслям искусства и ремесла. Среди его поэм «Буддхачарита» («Жизнь Будды») рассматривается знатоками санскрита как произведение высокоразвитого стиля классической поэзии. Около IV в. н. э. писателем-буддистом Арьяшурой был написан сборник коротких рассказов «Гирлянда джатак», литературное совершенство которого позволяет предположить, что ему предшествовало творчество ряда других авторов, чьи имена канули в безвестность. На рубеже III — IV вв. была создана знаменитая «Панчатаитра» («Пятикнижие»), приписываемая мудрецу Вишнушарме.

Воплощением общекультурного расцвета становятся в Гандхаре на протяжении рассматриваемой эпохи также архитектура и ваяние. **В гораздо меньшей степени, чем проблемы архитектуры, разработаны вопросы централизованного буддийского искусства. Здесь есть свои специфические сложности. Произведения искусства составляли неотъемлемую часть буддийских сооружений. Архитектура и искусство, дополняя и обогащая друг друга, создавались как единое целое. Однако архитектурная составляющая дошла до нас в несравненно большей сохранности, чем искусство. Значительная часть настенных росписей не сохранилась, до нас дошли лишь отдельные фрагменты и небольшие сцены.**

Одна из главных линий мифологизированно-образного развития изобразительного искусства Афганистана шла от буддизма [8, с.12]. Религия эта, которая, как показал Сурх-Котал, еще слабо

затронула при Кушанах северные области Афганистана, уже прочно захватила долину Кабула. В скульптуре здесь на первых порах доминирует влияние Гандхары. С проникновением и укреплением буддизма в областях Афганистана возникают многочисленные буддийские общины. Они играют видную роль не только в идеологии, но и в политической жизни, поскольку религия выступает как важный объединяющий фактор в условиях разноплеменного государственного организма, а также и в экономике, учитывая деятельность крупных торговых факторий.

Зодчество содействовало укреплению буддизма всей полнотой своих художественных возможностей, а сами вновь возводимые обширные архитектурные комплексы концентрируют беспримерную роскошь богатых даров и жертвований, зримым воплощением которых были произведения искусства, будь ли то разнообразные изваяния, или драгоценная утварь, или монументальные настенные росписи. Как анализирует Г. Пугаченкова, состав основных буддийских сооружений Афганистана был тот же, что и в коренных областях буддизма в Индии. Однако на новой почве те же по назначению постройки получают иное, самобытное решение, ибо формирование архитектурных идей здесь следует в контексте с общей практикой местного строительного дела и сообразно своим эстетическим критериям. Достаточно, например, сопоставить индийские и афганистанские стамба — памятные столбы, воздвигавшиеся буддистами в ознаменование какого-либо выдающегося события. Стамба Индии выточены из камня, являя стройную колонну, увенчанную колоколовидной капителью, с символическим колесом или фигурой льва на вершине. Две стамба в горах в районе Кабула были сложены из плитняка на цементирующем растворе и имеют вид массивных, чуть утоняющихся кверху цилиндрических столбов, завершенных фигурными чашами, лишь отдаленно напоминающими изначальную цветочную канитель [8, с. 193].

Буддийская тематика захватывает ведущую роль в сфере ваяния. Сюжеты джатак, сказаний из жизни Будды Гаутамы и его предшественников, служили не только целям проповеди буддизма, но в них находили художественное отображение жизненные события, человеческие переживания, поступки, поиски и раздумья. Беграм и входившие в его округу культовые комплексы дают немало превосходных образцов буддийского ваяния периода Кушан. Многочисленные горельефы II-III веков, высеченные на темном сланце, обнаружены в рупнах буддийского монастыря Шотарак близ Беграма (Баграма).

В их содержании разворачиваются традиционные в гандхарском искусстве сцены джатак — сказов из жизни Будды Гаутамы. При наличии сходства в деталях с римской скульптурой специфическую черту этих рельефов составляют особенности композиции в целом, совершенно чуждой искусству средиземноморского мира. При воплощении широкоизвестных для зрителя буддийских сюжетов гандхарские и кабулистанские ваятели воспроизводили не один какой-либо кульминационный пункт события, а этапы его развития. При этом внимание скульптора сосредоточено обычно на передаче психологических состояний действующих лиц, что отражено в их позах и в мимике.

Буддийский монастырь Тепе-Маринджан, функционировавший в IV веке н. э., сохранил в настенных нишах помещений остатки многочисленных глиняных статуй. Гандхарские черты сохранены в изображениях Будд и бодисатв, хотя явная «афганизация» (если позволительно употребить такой анахронизм термина) образов здесь налицо — она и в физическом облике и в стиле головных уборов и украшений. Поза Будды традиционна, драпировки необычайно мягки и естественны. Богатое ожерелье и перевязь, драгоценности, браслет у предплечья, сложный тюрбан — все это подчеркивает знатность его происхождения. Лицо с полуприкрытыми глазами красиво, покойно, но в общем несколько абстрактно и застыло [8, с. 206].

Будда представлен на этих памятниках в тех двух канонических позах, которые разработаны были гандхарской школой. Будда, сидящий в позе размышления, — познавший истину и как бы погруженный в свой собственный внутренний мир, и Будда идущий — проповедник, пронесший истину по всему белому свету. Основа иконографии Будды, как это доказал свыше полувек тому назад Л. Фуше, лежит в индуизации образа Аполлона, занесенного в Гандхару из греко-римского мира. От Аполлона — его пышнокудрые волосы, подхваченные пучком на макушке, идеальная гармония черт лица с греческим носом, продолжающим линию лба. Мягкая мантия, драпирующаяся обильными складками, чужда индийскому мужскому костюму, это либо мантия Аполлона-Кифареда, на тело которого (в противовес Аполлону-лучнику, представленному в героической наготе) бывает накинута струящаяся ткань, либо римская тога.

В то же время от Индии в иконографию Будды входит многое иное, притом едва ли не главное; и дело не столько во внешних приметах, таких, как родинка между бровей, оттянутые к плечам мочки

ушей, широкий, а не удлинённый овал лица, сколько во внутреннем существе этого образа. Общее выражение лица передает самопогруженность, уход в сферу философски глубокого раздумья о судьбах мира и блаженстве Нирваны, обретенном в итоге жизненного пути. «Лишь Нирвана — верный отдых, это — безветрие души», — такова концепция образа Будды. Как считают специалисты, в целом, образ Будды исполнен высокого достоинства, но вместе с тем глубоко человечен и одухотворен.

Если вернуться к знаменитым статуям Будды, разрушенным талибами, то хотя о них написано в мировой прессе достаточно, все же стоит отметить отдельные моменты. Бамианское ущелье — один из древнейших проходов, лежащих между грядами Гиндукуша и Кухн-баба, где пролегла международная торговая и стратегическая магистраль, тянувшаяся в Кабулистан, а оттуда - через высокогорные перевалы – в Индию. Суров и величав пейзаж обширной долины, выходящей из узкой горловины, проточенной бурной рекой среди печеночно-красных и фиштакково-зеленых скал. Долину оторачивает гряда отлогих гор, за которой вздымаются крутые хребты, и — странная игра природы — «работа воды» словно отсекала фланг этой первой гряды по вертикали, образовав, как на макете, отвесные гладкие срезы. А в этих срезах человеком высечены тысячи пещер.

В Бамианской долине расположен самый интересный комплекс пещер — остатки древнего буддийского монастыря. Его основание историческая традиция относит к эпохе Кушан, связывая с деятельностью царя Канишки, но главная группа памятников архитектуры и изобразительного искусства восходит к V—VII векам. Монастырь являлся одним из крупнейших пунктов буддизма на территории древнего Афганистана, центром буддийской пропаганды, вероятно, обладателем больших земельных угодий и служил значительной торговой факторией па большом коммерческом пути.

Функция самого бамианского комплекса определила собой, разумеется, преобладание буддийской тематики. Огромная ниша 55-метрового Будды некогда вся была покрыта росписью. От подошвы до верха скульптуры заполняли параллельные ряды изображений сидящего Будды с различным положением рук (жесты «мудра»); образы эти вполне каноничны. Характерную черту бампанского комплекса составлял синтез искусств: в органическом слиянии с архитектурой здесь предстают скульптура и живопись. Скульптура включается прежде всего двумя упомянутыми колоссальными стоячими статуями Будд. Датировку 37-метрового Будды традиция относит ко временам Канишки, хотя по стилистическим данным исследователи склонны сдвинуть ее к III — IV векам, а Будду 55-метрового датируют V веком. С 2003 г. Были начаты археологические раскопки для поиска еще одной статуи лежащего Будды. В 2003 г. Как (теперь уже) печально знаменитые статуи (частично реставрированные и все еще исследуемые учеными), так и другие памятники буддийского искусства древнего Афганистана включены в список Всемирного наследия ЮНЕСКО.

1 Бартольд В. В. *Иранский буддизм и его отношение к исламу* // Соч. Т. 7. *Работы по исторической географии и истории Ирана.* – Москва: Наука, 1971. - 663 с.

2 Торчинов Е. А. *Краткая история буддизма.* – Санкт-Петербург: Амфора, 2008. — 432 с.

3 Пугаченкова Г.А. *Искусство Гандхары.* – Москва: Искусство, 1982. –195 с

4 Литвинский Б.А. *Буддизм в Средней Азии: проблемы изучения* // <http://Annales.info/books/bsa1.htm>

5 Литвинский Б.А. *Буддизм и буддийская культура Центральной Азии (древность)* // *Московское востоковедение. Очерки, исследования, разработки.* – Москва, 1997. –С. 57-59.

6 Шамал, Фархад. *Накиши рахи абришум дар табалвори фарханг ва тамадони бахтар замин /Роль Шелкового пути в формировании культуры и цивилизации Запада. На персидском языке.* – Кабул: Сборник Министерства высшего образования, 2013. –С. 66-70.

7 *Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос. Языки. Религии.* – Москва: Наука, 1992. – 684 с.

8 Пугаченкова Г.А. *Искусство Афганистана. Три этюда.* – Москва: Искусство, 1963.– 248 с.

Түйіндеме

Ауғанстан жеріндегі буддизм ескерткіштері мен гандхарлық өнер туындыларын зерттеу мәселелері
Фархад ШАМАЛ – Абай атындағы ҚазҰПУ 2 курс магистранты, farhad.shamal2014@gmail.com

Ежелгі Ауғанстан сан алуан мәдениеттер мен діндердің қиылысында орналасқан ел болған. Бұл елдің әдебиеті, өнері, көркемсурет дәстүрі мен сәулет өнерінде буддизмнің іздері байқалады. Қазіргі заманғы зерттеушілердің қолында Орталық Азияның тарихындағы буддизм мен буддистік мәдениетке қатысты көлемді материалдар бар. Әлемдік өнердің қайталанбас құбылысы болып гандхарлық өнер саналады. Ол үнді-грек-римдік синтез мектебіне жатады. Бұл өркениеттік синтез Ауғанстанның уддистік ғимараттары мен мүсіндік бедерлерінде көрініс тапты. Осыдан жарты ғасырдан астам уақыт бұран Л.Фуше анықтап өткендей, бұл өнердегі иконографияның негізі Аполлон бейнесін «үнділендіру» болып табылды. Бамиан аңғарында көне буддистік монастыр қалдықтарына жататын үңгірлердің кешені белгілі. Оның Кушан дәуіріне, Канишка патша тұсында негізі қаланды деп саналады. Алайда сәулет өнері мен көркемөнер туындыларының басым көпшілігі V-VII ғғ.-ға жатқызылады. Үңгірлерде алып Будда мүсіндері (пұттар) қашалған, олардың биіктігі 55 және 37 метрге жетеді. Өкінішке орай, тамаша буддистік өнер ескерткіштері талибтер тарапынан жартылай қиратылды. 2003 ж. бастап ежелгі Ауғанстан өнерінің қалған туындылары ЮНЕСКО-ның Әлемдік мұрасы тізіміне енгізілді.

Түйінді сөздер: Орталық Азия, Ауғанстан, ежелгі мұра, археология, мәдениет, буддизм, Кушан дәуірі, Гандхарлық өнер, Бамиан аңғары, Будда мүсіндері (пұттары), ЮНЕСКО-нің әлемдік мұра тізімі.

SUMMARY

The study of Buddhist monuments in Afghanistan and Gandhara art

Farkhad SHAMAL – 2nd year Undergraduate of Abai Kazakh National Pedagogical University
farhad.shamal2014@gmail.com

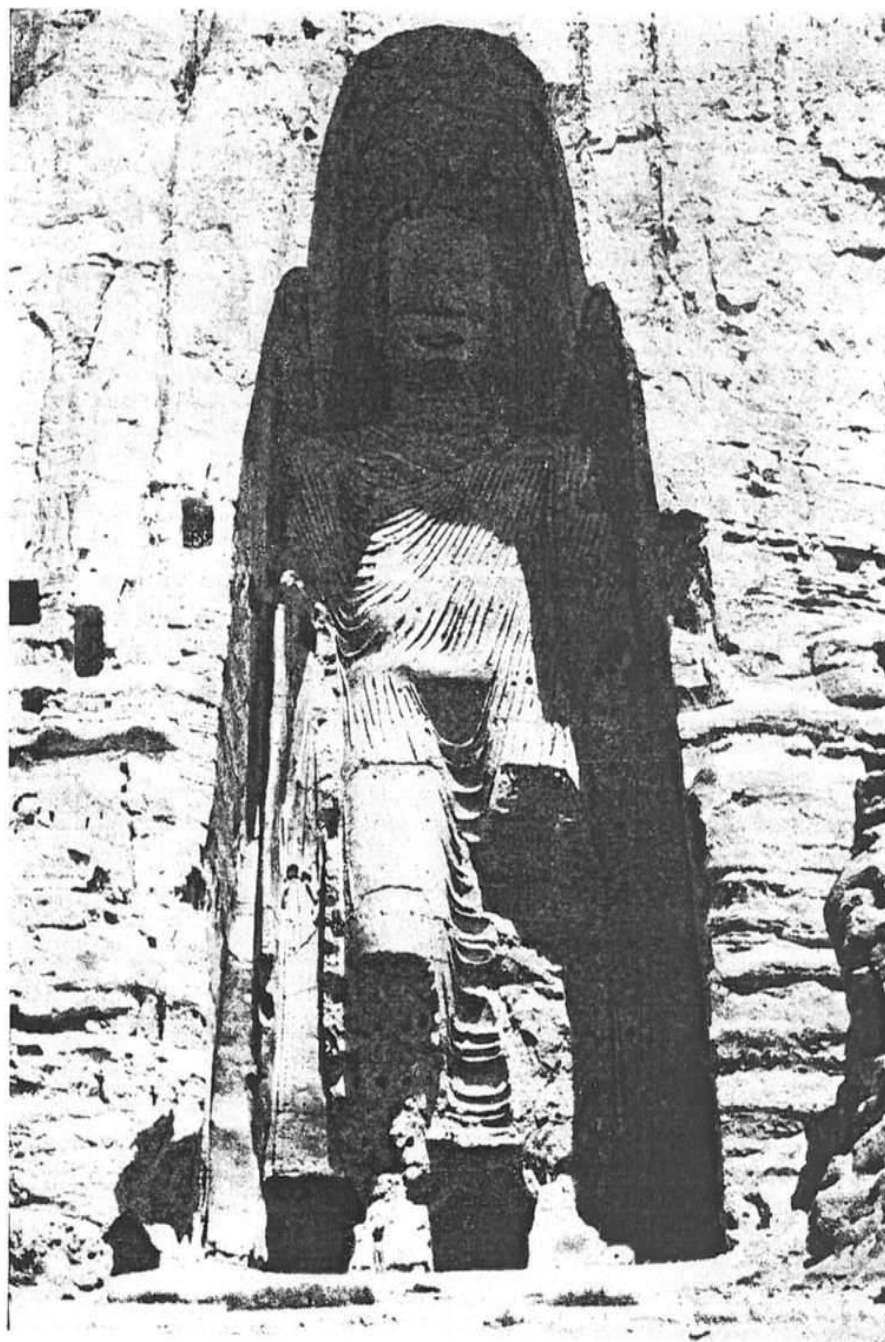
Ancient Afghanistan was the center of the intersection of different cultures and religions. Traces of Buddhist influence can be traced in literature, art, art craft, Afghanistan architecture. Modern scholars have extensive materials on the history of Buddhism and Buddhist culture in Central Asia. One of the phenomena of the world art is the Gandhara art, which was a school of Indo-Greco-Roman synthesis. This civilizational synthesis embodied in the architecture of Buddhist structures and sculptural reliefs of Afghanistan monuments. The basis of the iconography of the Buddha in the art of Gandhara, as it proved more than half a century ago by L. Fouche became transformation of Apollo image into Indian image. The most interesting cave complex - the remains of an ancient Buddhist monastery is located in the Bamiyan Valley. His formation tradition relates to the Kushan era, tying with the name of king Kanishka. But the main group of monuments of architecture and fine arts dates back to the V-VII centuries. Two huge Buddha statues carved in the caves (with a height of 55 meters and 37 meters). Unfortunately, these wonderful monuments were partially destroyed by the Taliban. Since 2003, the remaining monuments of ancient Buddhist art in Afghanistan are included in the UNESCO World Heritage List.

Keywords: Central Asia, Afghanistan, ancient heritage, archeology, culture, Buddhism, Kushan era, Gandhara art, the Bamiyan valley, Buddha statues, UNESCO World Heritage

Приложения

1. Общій вид Бамианского ущелья

2. Колоссальная статуя Будды

